'સસ્તું' સાહિત્ય' એટલે ભાવમાં સસ્તું' સાહિત્ય

ભાગ્યના સ્રષ્ટાઓ

એરિસન સ્વેટ માર્ડનના 'આર્કિટેક્ટ્સ ઑફ ફેઇટ' ઉપરથી

અનુવાદક :

સ્વ૦ રત્નસિંહ દીપસિંહ પરમાર

ભિક્ષુ અખંડાનંદની પ્રસાદી

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

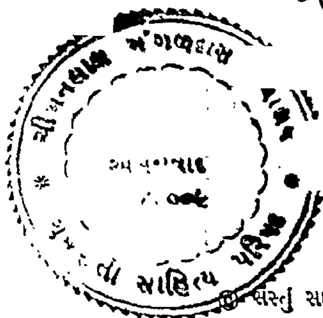
ઠે. ભદ્ર પાસે અમદાવાદ અને પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઇ-૨

દશ રૂપિયા

સંવત ૨૦૩૫ ઈ. સ. ૧૯૭૯

આવૃત્તિ	સને
૧ લી	૧૯૨૦
૨ જી	૧૯૩૧
૩ જી	૧૯૭૨
૪ થી	૧૯૭૪
૫ મી	૧૯૭૯

૫,૦૦૦–૨–'૭૯

મુદ્રક અને પ્રકાશક: ત્રિભુવનદાસ લ૦ ઠક્કર,
સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય : ભદ્ર : અમદાવાદ

નિવેદન

આ પુસ્તકની પુનર્મુદ્રણરૂપે આ પાંચમી આવૃત્તિ પ્રકટ થાય છે.

અગાઉ બહાર પડી ચૂકેલા અને 'લોકપ્રિય થયેલા ' આગળ ધસો '-ના જ મૂળ લેખના એક બીજા ઉપયોગી પુસ્તક ' આર્કિટેકટસ ઑફ ફેઈટ 'નું આ ભાષાંતર છે.

આ પુસ્તકની રચનામાં સત્વ, મુદ્દો અને હેતુ ધરાવનારાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો આપીને આજ્ઞાને બદલે સૂચના કરવાનો જ ઉદ્દેશ લેખકે અધિકાંશે રાખ્યો છે અને તેની શૈલી સુંદર કરતાં વ્યાવહારિક વિશેષ છે; અલંકારિક કરતાં સહાયભૂત વિશેષ છે અને અપૂર્વ કરતાં સમયોચિત વિશેષ છે.

આવેલી તકને ઝડપી લઈ પરિશ્રમથી રળવાની શક્તિવાળા યુવાનો આજીવિકાનાં સાધનો મેળવવામાં સફળ બને છે; તેમ જ એક અચળ લક્ષ્ય ધરાવનાર વ્યક્તિ વિઘ્નોમાંથી પોતાનો માર્ગ કાઢી મોખરે ઊભો રહે છે એવો બોધ આ પુસ્તકના વાચકોને મળે છે.

અત્યારે છાપવાના કાગળ તેમ જ મજૂરી વગેરેના દર ઘણા વધી ગયા હોવા છતાં કિંમત બને તેટલી ઓછી રાખવામાં આવી છે.

આ પછીનાં પાનાંમાં પહેલી આવૃત્તિમાં અપાયેલું ભિક્ષુ અખંડાનંદનું નિવેદન તેમ જ મૂળ લેખકની પ્રસ્તાવના આપવામાં આવ્યાં છે તે તરફ વાચક બંધુઓનું, ખાસ કરી યુવકોનું ધ્યાન દોરવામાં આવે છે.

આશા છે કે આ પુસ્તક યુવાનોને પુરુષાર્થ સાથે સાહસ ખેડવામાં આજે પણ પ્રેરણાદાયી થઈ પડશે.

તા. ૨૫-૨-'૭૯ 'સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટ 'ના ટ્રસ્ટીઓ વતી

એચ. એમ. પટેલ (પ્રમુખ)

પહેલી આવૃત્તિનું નિવેદન

(થોડા સુધારા સાથે)

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यंति जंतवः ।

દેશમાં જ્યાં જ્યાં દુઃખદારિદ્રય અનુભવાઈ રહ્યું છે તેનું મૂળ કારણ —ગીતાનો ઉપલો અર્ધો શ્લોક સમજાવે છે તેમ– અજ્ઞાનને લીધે થઈ આવેલો અનેક પ્રકારનો મોહ જ છે

વસ્તુઓના ગુણસ્વભાવ જાણ્યા વિના રાસાયણિક પ્રયોગો કરવા મંડી પડનારો મનુષ્ય નિષ્ફળ અને દુઃખી જ થાય છે; તેમ જીવનના અને જગતના મૂળ તથા મુખ્ય નિયમો સમજ્યા વિના સંસારવ્યવહારના પ્રયોગોમાં પડનાર પ્રાણીઓની દશા એવી જ થાય એમાં નવાઈ નથી. એટલા માટે આ જગતમાં માણસે સર્વથી પહેલું જે કોઈ પણ કાર્ય કરવા જેવું હોય તો તે, જે મહાન નિયમો પર આ જગત અને માનવજીવનની રચના તથા ચડતી—પડતીનો આધાર છે તે નિયમોનું જ્ઞાન મેળવવાનું છે. આર્ય મહર્ષિઓ એમાંનો એક મહાનિયમ નીચલા થોડાક શબ્દોમાં રજૂ કરે છે:—

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ।

અર્થાત્ જે મનુષ્ય જેવી ભાવના સેવે છે તેને તેવી જ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ મહાનિયમ સ્પષ્ટ કરે છે કે, મનુષ્ય પોતે જ પોતાના ભાગ્યનો સ્રષ્ટા યાને રચનાર છે. તે અત્યારે જે પણ સારી કે નરસી સ્થિતિ ભોગવી રહ્યો છે તે તેણે પોતે જ રચેલી છે અને પોતાની ભવિષ્યની સ્થિતિ પણ તે પોતે જ પોતાની હાલની ભાવના અને કૃતિ વડે રચી રહ્યો છે. જાણીને કે અજાણપણે તેણે જેવા સંસર્ગ, સંસ્કાર, માન્યતા, આદર્શ, ઇચ્છા, ભાવના અને પ્રયત્નનું સેવન આગળ ઉપર કર્યું છે તેવી જ સ્થિતિ અત્યારે તેને આવી મળી છે; અને અત્યારે પણ તે સમજીને કે વગર સમજ્યે જેવા સંસર્ગ, આદર્શ, ભાવના અને સત્યનું સેવન કરશે

એવી જ સ્થિતિ તેને ભવિષ્યમાં આવી મળવાની છે. 'બીજ તેવું વૃક્ષ; વાવે તેવું લણે.'

મહર્ષિ વસિષ્ઠે ઉપદેશ્યું છે કે:—

संवित्स्पन्दो मनःस्पन्द ऐंद्रियस्पन्द एव च।
एतानि पुरुपार्थस्य रूपाण्येभ्यः फलोदयः॥

અર્થાત્ સંસ્કાર, સ્ફુરણા, વિચાર, નિર્ણય, ઇચ્છા, પ્રયત્ન અને પ્રાપ્તિ એ સર્વ બીજમાંથી અંકુર, અંકુરમાંથી વૃક્ષ, વૃક્ષમાંથી ડાળ, ડાળમાંથી પત્ર, પત્રમાંથી પુષ્પ અને પુષ્પ પછી ફળ, એની પેઠે ઉત્તરોત્તર પુરુષાર્થની જ જુદી જુદી સ્થિતિઓ છે. અને એ સ્થિતિઓ જેવા પ્રકારની હોય છે તેવું જ ફળ છેવટે મળે છે.

ઉપર પ્રમાણે હોવાથી કુદરતના અને જીવનના મુખ્ય નિયમોનું જ્ઞાન એક મનુષ્યે જેટલું પણ વધારે મેળવ્યું હોય છે તેટલો તે સંસ્કારોમાં, સમજણમાં, આદર્શમાં, શ્રદ્ધામાં, ભાવનામાં, યત્નમાં, સામર્થ્યમાં અને સફળતામાં વધારે ઉન્નત અને વિશાળ બન્યો હોય છે અથવા બનતો ચાલે છે.

એ જ્ઞાન તેને એકબીજાથી ચડતી વસ્તુસ્થિતિઓને સમજવાને, ઇચ્છવાને અને મેળવવાને શક્તિમાન બનાવે છે. એ જ્ઞાનના પ્રતાપે મનુષ્ય પામરમાંથી સાંસારિક ભોગમાં આસક્તિવાળો બને છે. અર્થાત્ બાહ્યવસ્તુસ્થિતિઓમાં સદ્બુદ્ધિ અને સુખબુદ્ધિવાળો રહેવા છતાં આળસુ અને અનીતિમાન મટીને યોગ્ય પ્રયત્ન, નીતિ તથા ઔદાર્યપૂર્વક તે વસ્તુસ્થિતિઓને મેળવવા તથા ભોગવવાવાળો બને છે. પછી વિષયીમાંથી તે જિજ્ઞાસુ એટલે કે બાહ્ય વસ્તુસ્થિતિઓની, ઇચ્છા, લોભ, રક્ષા, ભોગ, નાશ વગેરેનો અનુભવ લઈ તેમા અનિત્યતા અને દુ:ખરૂપતાનો નિર્ણય કરી સત્ય સુખની આકાંક્ષાવાળો તથા શોધ કરવાવાળો જિજ્ઞાસુ બને છે; અને પછી એ જ્ઞાનની દૃઢતા તેને જિજ્ઞાસુમાંથી ચારિત્રવાન્, મુમુક્ષુ તથા સર્વ લૌકિક સુખોથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ એવા પરમ સચ્ચિદાનંદપદના ભોક્તાની—કૃતકૃત્ય જીવનમુક્તિની—સ્થિતિએ પહોંચાડે છે.

સુદશાની માતા સદ્ગુણ (ચારિત્ર્ય) છે; સદ્ગુણની માતા સુબુદ્ધિ અથવા સદ્જ્ઞાન છે; સદ્જ્ઞાનની માતા સુવિચાર, સુવિચારની માતા સદ્સંસ્કાર અને સદ્સંસ્કારની માતા શુભ સંસર્ગ છે. માણસ જાણતાં કે અજાણતાં (ધંધાદારી તરીકે, બાળક તરીકે, મિત્ર તરીકે, નોકર તરીકે, સભાસદ તરીકે, વાંચનાર તરીકે, શ્રોતા તરીકે, વિચારક તરીકે કે કોઈ પણ તરીકે) જેવા જેવા મનુષ્યો, વિચારો તથા વસ્તુઓના સંસર્ગમાં આવે છે તેવા તેવા સંસ્કારો તેના અંતઃકરણ પર પડતા ચાલે છે તથા દૃઢ થતા ચાલે છે. અને તેથી તેનું ભાવી જીવન પણ તેવી જ આંતર્બાહ્ય સ્થિતિવાળું બની રહે છે. કેમ કે સંસ્કારો દૃઢ થતાં તે તે અપ્રાપ્ત વસ્તુસ્થિતિ પ્રત્યે સુખબુદ્ધિ અને પ્રાપ્તવ્ય બુદ્ધિ બંધાય છે અને પછી એ વસ્તુસ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ તે શોધવા માંડે છે. વિચારથી, તપાસથી, દૃષ્ટાંતોથી, પ્રોત્સાહનોથી તેને એ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ અને શકયતા સમજાય છે. એ અશકયતાની સમજણનું જ નામ શ્રદ્ધા છે, કે જે શ્રદ્ધાના પાયા ઉપર ધૈર્ય અને એકનિષ્ઠ યત્નરૂપી ચણતર ચલાવીને સફળતારૂપી કળશ સુધી પહોંચાડી દે છે. શ્રદ્ધાના બળ વડે તેની મનોસૃષ્ટિમાં ઉદ્ભવતાં સફળતાનાં અનેકવિધ ચિત્રો એ ચણતરમાં રહેલા શ્રમને તથા અંતરાયોને ગણકારવા નહિ દેતાં તેને અખંડપણે પ્રયત્નોમાં જોડી રાખીને ઇચ્છિત વસ્તુસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

ઉન્નતિની આ ઇમારત, દેખાદેખીથી કે અંધશ્રદ્ધાથી કુદરતના કેટલાક નિયમો પાળવાથી પણ ચણાય છે; અને જગતમાં અનેક મનુષ્ય કુદરતના નિયમોથી અજ્ઞાત છતાં પણ સુખસંપત્તિવાળાં હોય છે તેનું એ જ કારણ હોય છે. પરંતુ અજ્ઞાનના અંધકાર વચ્ચે ચણાયેલી એવી ઉન્નતિની ઇમારતો બહુ ઉપયોગી, ટકાઉ અને સુંદર નથી હોતી. પ્રાપ્ત સત્તાસંપત્તિના દુરુપયોગ-રૂપે કુદરતી નિયમોનું ઉલ્લંઘન પણ સહજમાં એવી ઉન્નતિ પામનારથી થઈ જાય છે તેથી તેના પાયા સત્વર ડોલી ઊઠીને પાછી પ્રથમ કરતાં પણ વધારે દુર્દશા તેમને આવી ભેટે છે. માટે અજ્ઞાનપૂર્વકની બાદશાહી કરતાં જ્ઞાનપૂર્વકની નિર્ધનતા ચડિયાતી કહેવાય છે.

અજ્ઞાન દશામાં માણસને હીરા મળે તોપણ પથરા પેરે વપરાઈ—

કે કાઈ જાય છે અને સમજપૂર્વક ખેતરોમાંથી વીણી વીણીને ભેગું કરેલું શેર અનાજ પણ મહાભારતમાં કહેલા પેલા વાનપ્રસ્થી રાજકુટુંબની પેઠે પરમ સદુપયોગથી પરમ ઉન્નતિપ્રદ થઈ રહે છે.

ગ્રીક, રોમન, ઈરાની, અરબ, તુર્ક વગેરે પ્રજાઓ તે તે સમયે જે ચડતી કળાએ પહોંચી હતી તે પણ એ જ્ઞાન અને અનુસરણ અમુક પ્રમાણમાં થવાથી જ હતું; અને તે જ્ઞાન અને અનુસરણ છૂટવાથી જ તેમની અધોગતિ થઈ હતી. યુરોપ—અમેરિકાની જે પ્રજાઓ અત્યારે લૌકિક સામર્થ્ય ધરાવે છે તે પણ એ જ કારણથી છે અને એ જ્ઞાન—ચારિત્ર્યના ઉલ્લંઘનમાં તેમની પણ અધોગતિ જ રહેલી છે.

આપણો દેશ એક વાર એ દેશો કરતાં પણ વધારે બળ—વૈભવ ધરાવતો હતો તે એ સદ્સિદ્ધાંતોના પાલનને લીધે ધરાવતો હતો; અને પછી તે દુઃખદારિદ્ર્યમાં આવી પડ્યો તે પણ એ અટલ સિદ્ધાંતોના વિસ્મરણ અને ઉલ્લંઘનને જ લીધે.

જગતમાંનો પ્રત્યેક પ્રાણીપદાર્થ કુદરતના મહાનિયમોને આધીન છે; પરંતુ એ નિયમોની રચના માણસને યંત્રવત્ જડ અને પરતંત્ર બનાવી દેવા સારુ નથી. એ રચના તો માણસને જ્ઞાન—ચારિત્ર્યસંપન્ન બનાવી જતા, દુઃખ અને પરાધીનતામાંથી મુક્ત કરવા સારુ તથા સદાને માટે સુખ—સ્વાતંત્ર્યની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચાડવા સારુ છે. એ મહાનિયમો એટલા અટલ, ઉદાર અને ઉન્નતિદાયક છે તથા કુદરતે મનુષ્યને એ નિયમો દ્વારા એટલું બધું સ્વાતંત્ર્ય અને સામર્થ્ય આપી રાખ્યું છે કે મનુષ્ય તેને જો એક વાર બરાબર સમજી લઈને સદુપયોગમાં લાવે તો આ જગતમાંની કોઈ પણ વસ્તુસ્થિતિ તેને માટે અસાધ્ય રહે નહિ; અને જે વસ્તુનો મહિમા વર્ણવવા ને સહસ્રમુખી શેષ પણ અસમર્થ છે તથા જે સ્થિતિની તુલનામાં આખી પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય પણ અણુમાત્ર છે એવા પરમપદને પણ તે ત્વરાથી અને સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરી શકે.

કર્મનાં શુભાશુભ ફળ ભોગવવા સમયે પણ કુદરતના નિયમોનું જ્ઞાન મનુષ્યને બહુ લાભકારક થઈ પડે છે. સુખના ભોગકાળે તે જ્ઞાન પોતાના

સુખમાંથી દુ:ખી—દરિદ્રીઓને બને તેટલો વધારે ભાગ અપાવીને, દાતાના હૃદયને વધારે પવિત્ર અને ઉન્નત બનાવવા સાથે પ્રાપ્ત સુખને પણ તે વધારે સંગીન અને ટકાઉ બનાવે છે. વળી એથી કરીને કુદરતના નિયમ પ્રમાણે તેનું ભાવિ પણ વધારે સુખી અને ઉચ્ચ કક્ષાનું રચાતું ચાલે છે. દુ:ખના ભોગકાળે એવો જ્ઞાતા પુરુષ સમજે છે કે, પોતાના જ કોઈ કર્મના ફળરૂપે તે આવી પડેલું હોઈને તેનો સમય પૂરો થતાં તે અવશ્ય ચાલ્યું જવાનું છે. આવી સમજણને લીધે તે દુ:ખની સ્થિતિમાં હાયવોય કરીને દુ:ખના એકડા પર મીડું ચઢાવી દેતો નથી કે નથી અનીતિને માર્ગે ચઢી જઈ ભવિષ્યની ચોખ્ખી ભૂમિ પર દુ:ખનાં બીજ વેરતો. ઊલટો એ તો પ્રાપ્ત દુ:ખ વહેલું દૂર થઈ સુદશા પ્રાપ્ત થાય એવા જ વિચાર અને યત્ન કરતો રહે છે.

બીજા હાથ પર અજ્ઞાની મનુષ્ય સુખી સ્થિતિને પણ અધિકાધિક લોભ-પ્રપંચ વડે દુ:ખમય બનાવે છે તથા એ સ્થિતિનો દુરુપયોગ કરીને પોતાને માટે દુ:ખમય ભવિષ્યની રચના કરે છે. જો તેની સ્થિતિ દુ:ખી હોય છે તો હાયવોય, ઈર્ષ્યા વગેરેનું સેવન કરીને તે વધારે દુ:ખી થાય છે અને અનીતિને વશ થઈ પોતાના ભાવી ક્ષેત્રમાં પણ દુ:ખનાં બીજ વેરે છે.

જ્ઞાનની અને અજ્ઞાનની દશા વચ્ચે આવો આસમાન જમીન જેટલો ફરક રહેલો છે તેથી જ ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે:—

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते।

અર્થાત્ જ્ઞાનના જેવું પવિત્ર આ જગતમાં કાંઈ પણ નથી.

કોઈ પણ સામાન્ય મનુષ્ય કુદરતના જે જે મુખ્ય નિયમોનું અનુ-સરણ કરવાથી એક પછી એક ઉન્નત વસ્તુસ્થિતિઓને મેળવી શકે તેમ છે; તથા જુદા જુદા ગુણ—કર્મ—સ્વભાવવાળા માણસો જે જે રીતે એ નિયમોનું પાલન કરીને સફળતા મેળવી શકે તેમ છે; તેની માહિતી પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ પોતાના મોટા અને અનુભવી સુપુત્રો—મહાન ઋષિમુનિઓ, પયગમ્બરો, જીવનમુક્તો, આચાર્યો વગેરે દ્વારા જગતમાંનાં પોતાનાં બહુ સંખ્યાવાળાં નાનાં બાળકો પ્રત્યે અનેક પ્રકારે અને બહુ ખુલ્લી રીતે કહી

રાખેલી છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા એ વાત કહ્યા પછી ખાતરી આપે છે કે:—

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः।

અર્થાત્ પોતપોતાના ગુણકર્મસ્વભાવને અનુસરતાં કર્મોમાં જ્ઞાન અને નીતિપૂર્વક તથા જયાજયની ચિંતા ત્યજીને જેઓ સર્વભાવે મંડી પડે છે તેઓ કાર્યસિદ્ધિ પણ પામે છે જ.

દરેક મનુષ્યે આ પ્રમાણે પોતપોતાના ગુણકર્મસ્વભાવને અનુસરતાં કર્મ કરવાં એ જ તેનો સ્વધર્મ છે.

બહારનાં ટીલાંટપકાં કે ડોળદમામ વિનાનો એ સાચો, મહાન અને સર્વવ્યાપી સ્વધર્મ અનેક મુખે અનેક પ્રકારે ઉપદેશીને મહર્ષિઓ કહે છે કે એ ધર્મનું પાલન કરો; એટલે તમારે માટે ઉમદા ચારિત્ર્ય, અમર કીર્તિ, આનંદી જીવન અને સર્વ પ્રેયસ તૈયાર પડેલાં છે. એટલું જ નહિ પણ ખુદ તે કુદરતથી અને તેના મહાન નિયમોથી પણ પર...શ્રેષ્ઠ—બહાર—એવું અનુપમ સચ્ચિદાનંદપદ શ્રેયસ—મોક્ષ—જોઈતું હશે તો તે પણ તૈયાર છે. તમારા અજ્ઞાનને—અધૂરા જ્ઞાનને—ઊલટા જ્ઞાનને પૂર્ણ જ્ઞાનરૂપે માની લઈને તમે જે ઊલટી, અસ્વાભાવિક અને અતિશ્રમ તથા નિષ્ફળતાથી ભરેલી દિશામાં તમારી ઇચ્છા તથા પ્રયત્નને પૂરપાટ દોડાવી રહ્યા છો; તે દોડ મૂકી દઈને આ સાચી, સરળી, સ્વાભાવિક અને સુખપ્રદ દિશા તરફ—સાચા જ્ઞાન અને ચારિત્ર્ય તરફ વળો અને યથેચ્છ સુસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરો.

અહા કેવી સરસ તક! મોઢામાં પાણી આવી જતું હોય તો એને બદલે જરા હૃદયમાં—અંતઃકરણમાં પાણી આવવા દઈને તેમાં અવળી સમજણરૂપી મેલના થર ઉપર થર ચોંટી બેઠા છે તેને પલળીને બહાર નીકળી જવા દ્યો એટલે સર્વ કાંઈ તમારું જ છે. तत्त्वमसि।

પરંતુ એ સત્યની સાથે—એ મહાન નિયમની સાથે—આ વાત પણ અનેક પ્રકારથી માનવબળોને કહી રાખવામાં આવી છે કે, જો તમે અજ્ઞાન અંધકારમાં જ પડ્યા રહ્યા તો તો (ખરા બપોર છતાં પણ ઘરને બંધ રાખી ઘોર અંધકારમાં રહ્યા કરનારના નસીબમાં જેમ અથડાઈ કુટાઈને તથા ખુદ પોતાના જ શ્વાસોચ્છ્વાસની ઝેરી હવાથી દુઃખી થઈને મરવાનું જ સૃજ-

પેઠું છે તેમ) તે પ્રકાર તમારે માટે અત્યંત દુઃખપ્રદ અને અધોગતિ આપનારો નીવડશે.

આ પ્રમાણે અજ્ઞાનના અંધકારમાં કે અપૂર્ણ જ્ઞાનના આછા પ્રકાશમાં રહેવું એ માણસજાતને માટે અસ્વાભાવિક અને દુઃખદાયક છતાં પુષ્કળ માણસો એ દુર્દશામાં જ મોહિત અને ડૂબેલા રહી જ્ઞાનના સ્વાભાવિક સુખદ પ્રકાશમાં નથી આવતા તેનું કારણ દર્શાવતાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે:—

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यंति जंतवः ।

અર્થાત્ માણસનું જ્ઞાન (બુદ્ધિ) અજ્ઞાન વડે ઢંકાઈ જવાને લીધે જ તે (દોરડીમાં સર્પ માની લેવા પેઠે) અસત્‌માં સત્‌બુદ્ધિ, દુઃખમાં સુખબુદ્ધિ અને સુખમાં દુઃખબુદ્ધિ કરીને, એ અવિદ્યા(કુબુદ્ધિ)ના મોહમાં ફસાઈ પડયો છે. સુબુદ્ધિ નામ ધારણ કરીને તેનું રક્તપાન કરી રહેલી આ કુબુદ્ધિ જ બહાર સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા જ્ઞાનસૂર્ય તરફ તેના હૃદયદ્વારને ખોલવા દેતી નથી અને ઊલટી 'બહાર તો બાઉ છે' એવી બીક બતાવીને અંદર અંદર જ ભટકાવી મારે છે.

ગમે તો આજ કે કાલે, વરસે કે દશ વરસે, આ જન્મે કે કોઈ પણ જન્મે, અનુભવીઓનું કહેવું માની લઈને કે પછી અજ્ઞાનજન્ય કુબુદ્ધિ અને દુર્દશાઓના અનેક ગોદા ખાઈ ખાઈને કોઈ પણ પ્રકારે અને કોઈ પણ સમયે જ્યારે તમે પોતે જ એ અવિદ્યાને દૂર કરી સુવિદ્યાનું સેવન કરશો ત્યારે જ તમને સાચી સુખસંપત્તિ મળનાર છે. જ્યારે ત્યારે પણ કુદરતના એ સુખાવહ નિયમનું પાલન તમારે કરવું જ પડવાનું છે.

नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाय ।

દુર્દશા ટાળવાનો અને સુદશા સાધવાનો એ વિના અન્ય માર્ગ જ નથી. તમારો આદર્શ ગમે તો પ્રેયસનો (લૌકિક સંપત્તિનો) હો કે શ્રેયસ-(અલૌકિક મોક્ષસંપત્તિ)નો હો; તમને આકાંક્ષા અર્થની હોય, કામની હોય કે મોક્ષની હોય; પરંતુ એ સદ્‌વિદ્યા મેળવ્યા વિના અને તેના અનુસરણરૂપી

ધર્મદ્વારમાં પેઠા વિના કદી પણ તમને એમાંનું કશું જ તેના ખરા રૂપમાં મળનાર નથી અને તમે ખરા સુખી થનાર નથી.

મનુષ્યના સારા કે નરસા ભાગ્યની રચના કરવાનું ઈશ્વરે પોતાના હાથમાં રાખ્યું છે કે દરેક મનુષ્યના પોતાના હાથમાં મૂકી રાખ્યું છે ? જવાબ ખુલ્લો જ છે. અજ્ઞાનની ગાઢ નિદ્રામાંથી અને મનઃકલ્પિત ઘોર સ્વપ્નોમાંથી જો કાંઈ પણ જાગૃતિ તમને આવી હોય તો તમારા હૃદયદ્વારને ખરી દિશા તરફ ખોલી નાખો કે જેથી બહારની સુસંસ્કારો અને શુભેચ્છારૂપી તાજી હવા તેમાં તાજગી પૂરે; સારાસારવિવેક બુદ્ધિનો પ્રકાશ તેમાં પેસવા પામે; તમને દબાવી બેઠેલી કુબુદ્ધિ પિશાચિનીને તેના ખરા રૂપમાં જોવા સમજવાને તથા દૂર કરવાને તમે શક્તિમાન થાઓ; તથા સુબુદ્ધિરૂપી સાચી જીવનસખી પોતાનાં (દૈવી, સંપત્તિ, સુદશા, સફળતા ઇત્યાદિ) અનેક દાસ-દાસીઓ સહિત પ્રાપ્ત થઈ તમને સદાને માટે પરમ સુખી કરે.

આ પ્રમાણે જે મહાન ઋષિમુનિઓએ જ્ઞાન અને પુરુષાર્થનો મહિમા સારામાં સારી રીતે સમજાવેલો છે અને જે પ્રજાએ એ મહિમાને જગતમાંની કોઈ પણ પ્રજા કરતાં વધારેમાં વધારે સમય સુધી તથા વધારેમાં વધારે પ્રમાણમાં પોતાના જીવનમાં ઉતારીને હજારો વર્ષ સુધી જાહોજલાલી ભોગવી હતી; તેમનાં જ સંતાનો એ જ્ઞાનનો તેના મહત્ત્વને અને અનુ-સરણને ભૂલી બેસવાથી અનેક સૈકાઓથી દુઃખદારિદ્રયમાં ડૂબી રહ્યા છે! એ મહિમાને ભૂલવાથી જ આજે જ્યાં ને ત્યાં એવી માન્યતા ઘર કરી બેઠી છે કે, દરેક માણસનું ઈશ્વરે પળે પળનું ક્રિયમાણ નક્કી કરી દીધું છે અને તેના હુકમ વગર પાંદડું સરખુંયે હાલી શકતું નથી ! તેઓ એટલું પણ વિચારવાને શક્તિમાન નથી કે, જો એમ જ હોય તો પછી 'અમુક કરવા યોગ્ય છે અને અમુક કરવા યોગ્ય નથી' એવા વિધિનિષેધો અને તેનાં સારાં નરસાં ફળ માણસ જાતની ઉપર શા માટે લાગુ થાય ?

આવી સ્થિતિમાં કુદરતના અતિ ઉપકારક નિયમોને સમજાવી તેનું પાલન કરવાની પ્રેરણા કરવાવાળાં પુસ્તકોની ઉપકારકતા સ્પષ્ટ જ છે.

ઘરમાં દેવતા કે દીવાસળી ન હોય તો પાડોશીના દીવાથી પોતાના

ઘરનો દીવો પ્રકટાવી પોતાના ઘરમાં અજવાળું કરવામાં આવે છે; તેમ જે કોઈ દેશ અને ભાષામાં એવાં ઉપકારક પુસ્તકો હોય તેને ભાષાંતરરૂપે આપણાં બનાવી લઈને તેના જ્ઞાનપ્રકાશનો લાભ જનસમાજને અપાવો જોઈએ.

આ પુસ્તક મુખ્ય કરીને લૌકિક ઉન્નતિના ઉદ્દેશથી તેના મૂળ લેખકે લખેલું છે; છતાં આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના માર્ગમાં પણ તે ઓછું ઉપયોગી નથી. નીતિ, આરોગ્ય, પુરુષાર્થ, એકનિષ્ઠતા વગેરે બાબતો જેટલી લૌકિક ઉન્નતિમાં ઉપયોગી છે તેટલી જ તે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં પણ ઉપયોગની છે—नाऽयमात्मा बलहीनेन लभ्यः ।

આવાં પુસ્તકોની વિશેષ ઉપકારકતા આપણા સામાન્ય જનવર્ગના હાલના અધિકારને લીધે પણ છે. આપણો સર્વસામાન્ય જનસમાજ અત્યારે કાંઈ જિજ્ઞાસુની દશામાં નથી કે જેથી તેમને માટે 'ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या'નાં પુસ્તકો ઉપકારક થાય. અધિકાર વિના અપાતી વસ્તુ ઘણીવાર નુકસાન જ કરે છે. ત્રિદોષમાંથી બચવા છતાં હજી જેનો જ્વર સમૂળગો ન ગયો હોય અને જે હજી ખાટલાવશ જ હોય તેને તો કાંજી જ ખાવા અપાય. તાવ જઈને હરફર કરવાને જે શક્તિમાન થયો હોય તેને જ શકિત અને પુષ્ટિદાયક થઈ પડે એવો શેરેશેર ઘીનો શીરો જો એ ખાટલે પડેલાને અપાય તો તે પાછો તેને ત્રિદોષમાં નાખી પ્રાણ લેનાર જ થઈ પડે.

*

દેશમાં અત્યારે ભૂખ, દુ:ખ, આલસ્યાદિ અવગુણરૂપે પામરતા જ મોટે ભાગે પ્રવર્તી રહી છે. અનેક વેદાંતીઓ, ઉપદેશકો, ત્યાગીઓ, બ્રાહ્મણો, આગેવાનો અને આચાર્યો પણ જ્યાં સ્વાર્થ, લોભ અને આડંબરોના મોહમાં અજ્ઞ મનુષ્યો કરતાં પણ આગળ વધી ગયા હોય; અધિકારના અભાવે વેદાંતના ઉમદા સિદ્ધાંતો પણ જે સમયે અંતર્મુખતા અને જીવન્મુકિત સાધવાને બદલે બહિર્મુખતા અને વિષયાસકિતના સાધન તથા બચાવરૂપે વધારે વપરાતા હોય; એવા સંયોગોમાં દેશનાં સર્વસામાન્ય મનુષ્યો પણ મોટે ભાગે ધર્મનીતિથી દૂર રહીને હલકા સ્વાર્થમાં, દુ:ખદારિદ્ર્યમાં અને આળસ, કુસંપ, દ્વેષ, ખુશામત વગેરે પામરતામાં ડૂબી રહેલાં હોય એમાં નવાઈ શી?

× × ×

આવી સ્થિતિમાં સામાન્ય જનવર્ગ માટેના ગ્રંથો અને ઉપદેશો આધ્યાત્મિક વેદાંતના નહિ, પણ વ્યાવહારિક વેદાંતના એટલે કે તેમને પામરપણામાંથી વિપથીપણામાં લઈ જનારા; તેમને તેમના દુઃખદારિદ્રયનો ખ્યાલ આપી નીતિ અને ચોટી ભેગા કરાવે તેવા; અને સંપત્તિવાળાઓને સ્વસંપત્તિનો દીનહીનોના હક્કમાં સદુપયોગ કરવાનું સુઝાડીને તેમનાં હૃદયને પવિત્ર, ઉદાર તથા મોક્ષને પાત્ર બનાવનારા ગ્રંથો જ ઉપકારક હોઈ શકે.

એક આળસુ ગામડિયાને वसुधैव कुटुम्बकम्‌નો સિદ્ધાંત સમજાવવાથી તે દુનિયાને માટે વધારે કામ કરતો થવાને બદલે ઊલટો તે જે કાંઈ થોડી ઘણી મહેનત મજૂરી કરતો હશે તે પણ મૂકી દેશે; અને વસુધારૂપી કુટુંબમાંના પૈસાદાર ભાઈઓના પૈસા વડે જીવવાનો વિચાર કરીને ઊલટો વધારે આળસુ બની જશે. કદાચ એથી કરીને તે તીર્થવાસી કે ભેખભગવાનની સંખ્યામાં પણ એકનો ઉમેરો સદાને માટે કરી બેસશે! એવા માણસને તો તેનાં સ્ત્રી અને બાળકોનાં દુઃખદારિદ્રયનું ભાન કરાવીને પેટપાળુને બદલે કુટુંબપાળુ થવાનો ઉપદેશ મળે તો જ તે કર્તવ્યપરાયણ બની શકે. એ જ પ્રમાણે કુટુંબપાળુ ધનવાનો અને વિદ્વાનો માટે દેશસેવાનો; અને દેશપાળુ માટે જ वसुधैव कुटुम्बकम्‌નો ઉપદેશ ઉન્નતિકારક નીવડી શકે. ×××

આ પ્રમાણે સર્વસામાન્ય ભારતવાસીઓને માટે અત્યારે પેટપાળુમાંથી કુટુંબપાળક અને કુટુંબપાળકમાંથી દેશસેવક બનવાને ઉપદેશનારું વ્યાવહારિક વેદાંત જ તેમના અધિકારને બંધબેસતું છે. તેઓ પામરતામાંથી વિપથી બને; અવગુણ—આળસમાંથી નીતિમાન અને પુરુષાર્થી બને; ભૂખ્યાને બદલે ધરાયેલા બને; સ્વાર્થીને બદલે દેશાર્થી બને; દ્વેષીને બદલે પ્રેમી બને; મુરદાલ કુરકુરિયાં પેદા કરવાને બદલે મજબૂત મનુષ્યો પેદા કરે; ક્ષુદ્રત્વ—દાસત્વ છોડી સ્વતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરે; એ જ અત્યારે તેમનો સ્વધર્મ છે—એ જ અત્યારે તેમનું સ્વકર્મ છે—એમાં જ ભારતવાસી વ્યક્તિઓની અને પ્રજાની સાચી ઉન્નતિ અને સુખસ્વાતંત્ર્ય રહેલાં છે.

'ઈશ્વરે નિર્મ્યું હશે તે જ થશે' એવી અવળી સમજણે ચઢી જઈને પોતાના અજ્ઞાન, આલસ્યાદિ અવગુણોને લીધે દુર્દશામાં ડૂબી રહેલા મનુષ્યોને

માટે તેમ જ સારી સ્થિતિ છતાં તેનો દુરુપયોગ કરીને દુર્દશાને ભેટવાનો માર્ગ તૈયાર કરી રહેલા ધનિકો તથા સામાન્ય જનો માટે આ પ્રકારનાં પુસ્તકોની ઉપકારકતા જેટલી પણ કહીએ તેટલી ઓછી છે.

કુદરતના મુખ્ય ઉપકારક નિયમોના જ્ઞાન ઉપરાંત તેના પાલનની પ્રેરણાઓથી, રીતિઓથી અને માહિતીઓથી આ પુસ્તકનું પ્રત્યેક પ્રકરણ ભરપૂર છે; એટલું જ નહિ પણ એ રસ્તે ચાલીને સુખસંપત્તિ માયાનાં સેંકડો ખરાં બનેલાં દૃષ્ટાંતો પણ તેના અનુભવી લેખકે તેમાં એવી તો સંક્ષિપ્ત અને અસરકારરક રીતે ગૂંથેલાં છે કે જેથી કોઈ પણ સહૃદય વાચકને તેમાંથી આનંદ ઉત્સાહ અને જ્ઞાનચારિત્ર્યની પ્રેરણા મળ્યા વિના રહે નહિ.

આપણા લોકનાયકોએ અને કુટુંબી વડીલોએ આવાં પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓના તેમ જ પોતાનાં સંતાનોના હાથમાં મૂકવા ઉપરાંત સારાં-માઠા અવસરે પોતાના પડોશીઓમાં, જ્ઞાતિબંધુઓમાં અને મહેમાનોમાં ભેટ દાખલ વહેંચવાં જોઈએ. પોતાનાં નાનાં બાળકોની આગળ પણ આવાં પુસ્તકોમાંનાં દૃષ્ટાંતો તથા વચનો માબાપોએ પ્રસંગોપાત કહેતા રહીને તેમનામાં પ્રથમથી જ ઉચ્ચ આદર્શનાં બીજ વાવવાં જોઈએ. કેમ કે માણસ જો બચપણથી જ કુદરતના મુખ્ય નિયમો યથાવત્ સમજી લે છે તો તે હલકા સહવાસ અને અવગુણ વગેરેથી બચી જઈ ઉચ્ચ આદર્શવાળો, નીતિમાન, ઉત્સાહી, આત્મશ્રદ્ધાવાળો, એકનિષ્ઠ અને પ્રયત્નશીલ થઈ પરિણામે યથેચ્છ સુદશા પ્રાપ્ત કરે છે.

× × ×

શ્રીમાન ઓ. સ્વે. માર્ડન સાહેબે આ સંસ્થાને પોતાનાં સર્વ પુસ્તકોનાં ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ કરવાની પરવાનગી આપી છે તેને માટે આ સ્થળે તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

સં ૧૯૭૬ : દીપોત્સવી
નવેમ્બર : સન ૧૯૨૦ } ભિક્ષુ અખંડાનંદ

મૂળ લેખકની પ્રસ્તાવના

ચારિત્ર્યઘડતર અને ઉમદા સફળતા માટે પ્રેરણા કરવી એ આ ગ્રંથનો મૂળ હેતુ છે. કોઈ પણ નિશ્ચિત લક્ષ્ય વિના આમતેમ ગોથાં ખાતા તરુણોને પ્રમાણિક પરિશ્રમ કરવાને ઉત્તેજવા; વિજય માટેની લડતમાં જે નિરાશ થયા હોય તેમનામાં દબાઈ રહેલી મહત્ત્વાકાંક્ષા જગાડવી; મિત્ર કે મૂડીની જરા પણ મદદ વિના ફક્ત નિશ્ચયબળથી જ જીવનમાં આગળ વધવાને પોતાનો માર્ગ રચતા હોય તેઓમાં હિંમત અને વધુ ઉચ્ચ આશાઓ પ્રેરી તેમને પ્રોત્સાહિત કરવા; એ આ ગ્રંથનો ઉદ્દેશ છે.

ઉચ્ચ ભાવનાઓ અને નવજીવનમય રક્ત જેમની રગોમાં વહેતું હોય છે એવા નવયુવકોને માટે, મહાન કાર્યો સફળતાથી પાર પાડનારાં સ્ત્રીપુરુષોનાં દૃષ્ટાંતો જેવું બીજું કાંઈ પણ ચિત્તાકર્ષક અને પ્રોત્સાહક થઈ શકતું નથી. જોકે દૃષ્ટાંતો આપવાની આ રીત માનવજાતિની શરૂઆત જેટલી જૂની અને રૂઢ થયેલી છે; તોપણ તે કોઈ પણ કલ્પિત કે ઉપજાવી કાઢેલી કથા—વાર્તા કરતાં તરુણ પુરુષને હમેશાં નવીન અને રસમય જ લાગે છે. દરેક યુવક ચૈતન્યભર્યું—વધુ ને વધુ ચૈતન્યમય—જીવન ગાળવાની આકાંક્ષા રાખે છે. આધુનિક શુષ્ક શિક્ષણના દબાણથી દબાયેલા તરુણો ઉપર બોધપ્રદ લખાણ ગમે તેટલું ઉત્તમ હોય તોપણ જો તે શુષ્ક હોય તો અસર કરતું નથી. મુશ્કેલીઓની વચ્ચે મેળવેલી સફળતાની રસમય વાતો; અપ્રસિદ્ધાવસ્થામાં કરેલા પ્રારંભ અને અંતે ફરકાવેલી વિજયધ્વજાની વાતો; મહાન પુરુષોની

કારકિર્દીનો પ્રારંભ, તેમના પ્રસંગો, તંગી અને દુઃખની વચ્ચે દીર્ઘકાળપર્યંત તેમણે ધારણ કરેલું ધૈર્ય, તેમણે જીતી લીધેલાં વિઘ્નો અને તેમના અંતિમ વિજયની વાતો; સાધારણ પ્રસંગોને પકડી લઈને તેમને મહાન બનાવી દેનારા માણસોનાં ઉદાહરણો; અજેય ઇચ્છાશકિત અને અડગ ઉદ્દેશના યોગથી વિજય પ્રાપ્ત કરનાર માણસોનાં દૃષ્ટાંતો; આ સર્વ મહત્ત્વાકાંક્ષી તરુણોને સૌથી વિશેષ પ્રોત્સાહિત કરે છે.

આ ગ્રંથ એવો બોધ આપે છે કે, જેનામાં તકને ગ્રહણ કરી લઈ સ્વપરિશ્રમથી પોતાનો રોટલો રળવાની શકિત હોય એવા પ્રત્યેક તરુણને નિર્વાહનાં સાધનો અને સફળતા અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. હજુ સુધી આ જગતમાં એવી કોઈ અડચણ નથી રચાઈ કે જે મહત્ત્વાકાંક્ષી અને શકિતમાન પુરુષોને 'બસ બહુ થયું, હવે આગળ જશો નહિ' આમ કહી શકે. સૌથી વિશેષ પ્રતિકૂળ સંયોગો પણ જ્ઞાનપિપાસુઓને અને પોતાનો વિકાસ કરવાની ઇચ્છા રાખનારાઓને દાબી દઈ શકતા નથી. ગરીબાઈ, દરિદ્ર કુટુંબમાં થયેલો જન્મ અને અવયવો અથવા દૃષ્ટિનો નાશ પણ શકિતમાન પુરુષોની પ્રગતિને અટકાવવાને શકિતમાન થયાં નથી. અને જે મહાપુરુષોએ જંગલી દશાને સંસ્કૃતિમાં ફેરવી નાખી છે તથા જનસમાજમાં અસામાન્ય પ્રભુતા પ્રાપ્ત કરી છે તેમનાં પારણાં ગરીબાઈએ ઝુલાવ્યાં છે.

આ ગ્રંથ દર્શાવી આપે છે કે, એક અચલ લક્ષ્ય ધરાવનાર માણસ જ વિઘ્નોની વચ્ચેથી પોતાનો માર્ગ કાપી કાઢે છે અને મોખરે જઈને ઊભો રહે છે. આ વિદ્યુતના યુગમાં પ્રત્યેક વસ્તુએ કાં તો કોઈ વસ્તુને ધક્કો મારીને આગળ વધવું જોઈએ કે કાં તો કોઈ વસ્તુનો ધક્કો ખાઈને પાછળ પડવું જોઈએ. અને એટલા માટે સફળતા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખનારે દૃઢતાપૂર્વક પોતાનું સ્થાન સાચવી સખત પરિશ્રમ કરી આગળ ધસવું જ જોઈએ. દુર્બળ અને ચંચળ ચિત્તના માણસને જે વસ્તુઓ વિઘ્નરૂપ અને અપયશ અપાવનારી

અનુક્રમ

ભાગ્યના સંયોગો

૧ : મનુષ્ય જોઈએ છે

હાલની યોગ્ય અને ઊંચી કોટીની સમાજવ્યવસ્થા જોઈતી નથી.

સખત શિષ્ટાચાર પળાવનારા ધર્મો જોઈતા નથી.

કુબેરના ભંડાર જોઈતા નથી.

મહાન સત્તા જોઈતી નથી.

પ્રખર બુદ્ધિની પણ જોઈતી નથી.

પરંતુ ખરો મનુષ્ય જોઈએ છે.

'સમગ્ર જગત બૂમ પાડી રહ્યું છે કે, અમારો ઉદ્ધારક મનુષ્ય ક્યાં છે? અમને એક ખરા મનુષ્યની જરૂર છે; પરંતુ આવા પુરુષને માટે તમે દૂર દૂર શોધશો નહિ, તેવો પુરુષ તમારી નિકટ જ છે અને તે બીજો કોઈ નહિ પણ તમે પોતે છો; હું પણ છું અને આપણામાંનો પ્રત્યેક માણસ પણ છે.....એક માણસને ખરો મનુષ્ય કેમ બનાવવો? જો તે પોતે જ તેવો બનવાની ઇચ્છા ધારણ કરી શકતો ન હોય તો તો તેવો બનવા જેટલું કોઈ પણ કામ તેને માટે કઠિન નથી; અને જો તે તેવી ઇચ્છા ધારણ કરી શકતો હોય તો તેને માટે સાચો મનુષ્ય બનવા જેટલું સહેલું પણ બીજું કંઈ નથી.'

—એલેક્ઝાંડર ડ્યુમાસ

'આપણે જીવનની આશા રાખીએ છીએ, કંઈ મરણની આશા રાખતા નથી. આપણું હાલનું જીવન એ તો આપણા પૂર્વજીવનનો એક ભાગ છે. આપણે સંપૂર્ણ જીવન માગીએ છીએ,...... જીવનના હજારો પ્યાલા-માંથી (હજારો જીવતાં મનુષ્યોમાંથી) માત્ર એકાદમાં જ ખરું મિશ્રણ હોય છે. સારી આંખ, પૂરતો ઉત્સાહ અને સર્વ વસ્તુઓની છાપ મેળવવા છતાં તેનાથી દબાઈ ન જનારા હૃદય સાથે જે માણસ જન્મ્યો હોય તેને બીજા વિશેષ ગુણની જરૂર નથી. કેમકે તે પોતાનું સદ્‌ભાગ્ય પોતાની સાથે જ લઈને આવેલો હોય છે.'

—ઇમર્સન

પ્રાચીન કાળમાં એથેન્સ નગરમાં ડાયોજીનિસે ખરે બપોરે હાથમાં ફાનસ લઈને સંપૂર્ણ પ્રમાણિક મનુષ્યની શોધ કરી હતી; પરંતુ તેને તેવું કોઈ મળ્યું નહોતું. એક વાર બજારમાં તે ઉચ્ચ સ્વરે પોકારી ઊઠયો કે 'હે મનુષ્યો! મારી વાત સાંભળો.' અને જ્યારે તેની આસપાસ એક ટોળું એકઠું થયું ત્યારે તે તિરસ્કારપૂર્વક બોલ્યો કે 'મેં તો મનુષ્યોને બોલાવ્યા હતા; કાંઈ તેમનાં ઓદાંને બોલાવ્યાં નહોતાં!'

(૧) ખરેખર પ્રત્યેક ઠેકાણે એક એવા માણસની આવશ્યકતા છે, કે જે મનુષ્યોના ટોળામાં પોતાનું વ્યકિતત્વ ગુમાવી દે નહિ; જેનામાં પોતાના નિશ્ચયોને વળગી રહેવાની હિંમત હોય અને આખી દુનિયા 'હા' કહે તોપણ 'ના' કહેતાં જેને જરા પણ ભય લાગે નહિ.

(૨) જે એક મહાન ઉદ્દેશ ખાસ આતુરતાપૂર્વક પોતાના મનમાં ધરાવતો હોય તોપણ જે પોતાની તે આતુરતાને પોતાનું મનુષ્યત્વ સંકુચિત કરવા, દાબી દેવા અથવા નાશ કરવા દે નહિ; અને જે પોતાની એકાદ શકિતનો અત્યંત વિકાસ કરીને પોતાની અન્ય શકિતઓને શિથિલ કરી નાખે નહિ.

(૩) જે પોતાના ધંધાને તો માત્ર નિર્વાહના સાધન તરીકે જ લેખીને તેનું મૂલ્ય પોતાના ચારિત્ર્ય કરતાં ઓછું લેખતો હોય; જે પોતાના ધંધાને આત્મવિકાસ, શિક્ષણ, સંસ્કાર અને વ્યાયામ તથા ચારિત્ર્ય અને મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરવાના સાધન તરીકે જ ગણતો હોય.

(૪) જેનું મગજ સ્થિર હોય; જેનામાં અતિ ઉપયોગિતાને સંકુચિત કરી નાખનાર અને શકિતઓનો હ્રાસ કરનાર કોઈ ખામી હોય નહિ.

(૫) જે હિંમતવાળો હોય અને જેનામાં કાયરતાનો જરા પણ અંશ ન હોય.

(૬) જેનો વિકાસ એકદેશી નહિ પણ સર્વદેશી હોય અને જેણે પોતાની સઘળી શકિતઓને એકાદ સંકુચિત ધંધામાં રોકીને તેના જીવનની શેષ શાખાઓને દુર્બલ બની જવા અથવા મરી જવા દીધી ન હોય.

નુસાર એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિમાં મૂકે, પરંતુ તે પોતે તો હમેશાં પોતાના સ્થાન પર જ રહેશે.'

ઈમર્સન કહે છે કે, ટેલીરેન્ડ સદા મુખ્ય પ્રશ્ન જ પૂછે છે. તે એમ પૂછતો નથી કે, અમુક માણસ શ્રીમંત છે? તે સારા વિચારો ધરાવે છે? તેનામાં આ અથવા પેલી શકિત છે? તે આ હિલચાલને પસંદ કરે છે? તેની પાસે માલમિલકત છે? પરંતુ તે તો માત્ર એટલો જ પ્રશ્ન પૂછે છે કે, તે માણસ છે? તેનામાં કાંઈક સત્ત્વ છે? તે તો માત્ર એક ઉત્તમ માણસ જ માગે છે; અને સાદી સમજશકિત ધરાવનાર પ્રત્યેક જણ પણ ખરા મનુષ્યની જ અપેક્ષા રાખે છે.

જયારે ગાર્ફીલ્ડ બાલ્યાવસ્થામાં હતો ત્યારે તેને એવો પ્રશ્ન પૂછ-વામાં આવ્યો હતો કે 'તમે શું થવા માગો છો?' તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે 'સૌથી પહેલાં મારે મનુષ્ય થવું જોઈએ; જો હું મનુષ્ય બનવામાં સફળ થઈશ નહિ તો હું કોઈ પણ કાર્યમાં સફળતા મેળવીશ નહિ.'

મૉન્ટેન કહે છે કે માત્ર શરીરને કેળવવું એ આપણું મુખ્ય કામ નથી; પરંતુ એક મનુષ્ય તરીકેની કેળવણી મેળવવી એ જ આપણું મુખ્ય કામ છે.'

જગતમાં આજે સ્રીપુરુષોનું એક મોટું કર્તવ્ય 'બળવાન થવું' એ છે. આપણી એકત્રિત થયેલી સંસ્કૃતિઓનો બોજો સહન કરવા માટે ભાવી પુરુષ અને સ્રીને અત્યંત બળની આવશ્યકતા પડશે. તેમનું આરોગ્ય દૃઢ હોવું જોઈશે. માત્ર રોગની ગેરહાજરી એ ખરું આરોગ્ય નથી. અર્ધો ભરાયેલો ઝરો નહિ પણ નીચેની ખીણને ઉભરાતો ઝરો જ જીવન અને સૌંદર્ય આપે છે. જે હમેશાં ઉત્સાહમાં અને ઉત્સાહમાં જ રહે છે; જેનું જીવન મૂર્તિમંત આનંદ હોય છે; જેના સમગ્ર શરીરમાં ઉલ્લાસ ભરેલો હોય છે; છોકરાઓને બરફ પર સરતી વખતે પોતાના પ્રત્યેક અંગમાં જે ચૈતન્યનો અનુભવ થાય છે તે ચૈતન્યની જેને પ્રતીતિ થાય છે તે જ માત્ર નીરોગી હોય છે.

સંપૂર્ણ આરોગ્ય અને ઊભરાતા ઉલ્લાસયુકત ઉત્તમ પુરુષત્વ, એનાથી અધિક સુંદર બીજી કઈ વસ્તુ હોઈ શકે?

વસ્તુ છે. મનુષ્યત્વને આપણે કાષ્ઠની ઉપમા આપીશું. કઠિન કાષ્ઠ સારી રીતે ઉછરેલાં મજબૂત વૃક્ષ.માં જ મળે છે. આવા કાષ્ઠમાંથી વહાણની ડોલ બનાવી શકાય; તેનો પિયાનો ઘડી શકાય અથવા તે ઉપર ઉત્તમોત્તમ કોતરકામ કરી શકાય; પરંતુ સૌથી પહેલી આવશ્યકતા તો કાષ્ઠની જ છે. કાળ અને ધૈર્ય અતિ કોમળ અંકુરમાંથી એવું મજબૂત વૃક્ષ બનાવે છે; તેમ શિક્ષણ, કેળવણી અને અનુભવથી બાળકરૂપી અંકુર વિકાસ પામીને મજબૂત મન, દૃઢ નીતિ અને સશકત શરીર ધરાવનાર માણસરૂપી વૃક્ષ બને છે.

તરુણ મનુષ્ય પોતાની જાતને જ પોતાની મૂડી ગણવાના નિશ્ચય સહિત જીવનનો પ્રારંભ કરે તો તેથી તેની ચારિત્ર્યરચનામાં કેટલી સહાય મળશે! 'એક માનવંત અને પ્રમાણિક મનુષ્ય તરીકેની મારી પોતાની કીર્તિ અનુસાર જ મારી હૂંડીઓ ખરી કે ખોટી ગણાશે; અને તે સઘળી જગ્યામાં ચાલશે અથવા તો તેની એક પાઈ પણ ઊપજશે નહિ. જો મારી એક હૂંડી શંકાસ્પદ હશે તો મારા સમગ્ર ચારિત્ર્ય પર લોકોને શંકા આવશે. જો મારી બે ત્રણ ચિઠ્ઠીઓ પણ વાંધાભરેલી હશે તો લોકોમાં મારી જે આંટ છે તેને નુકસાન થશે અને જો મારી વાતો વાંધાભરેલી જ ગણાયા કરશે તો મારી ઈજ્જત નાશ પામશે અને લોકોનો મારા પરથી વિશ્વાસ ઊઠી જશે.' આવા વિચારપૂર્વક જે જીવનની શરૂઆત કરે છે તેની ચારિત્ર્યરચના કેટલી ઉમદા બને છે!

'હું સત્ય બોલીશ; મારું પ્રત્યેક વચન અક્ષરશઃ પાળીશ; લોકોને મળવાનું કામ અત્યંત નિયમિત અને તેમના સમયની કિંમત સંપૂર્ણ રીતે ધ્યાનમાં લઈને કરીશ; જો હું મારી સત્કીર્તિને અમૂલ્ય ભંડાર ગણતો હોઉં તો આખા જગતની દૃષ્ટિ મારા પર છે એમ મને લાગવું જોઈએ અને સત્ય તથા પ્રમાણિકતાના માર્ગ પરથી મારે જરા પણ ખસવું જોઈએ નહિ.'

પોતાને પ્રમાણિક માનનાર માણસ, નિંદકની વાણીથી કદી પણ નિસ્તેજ ન થાય એવો ચહેરો ધરાવનાર માણસ, ઘટસ્ફોટ થવાની ભીતિથી જેની છાતી ધડકે નહિ એવો માણસ, એની તુલનામાં મહાલયો અને રસાલા ધરાવનાર તથા પોતાના કબાલાથી એક આખો ખંડ ભરી નાખ-

વસ્તુ છે. મનુષ્યત્વને આપણે કાષ્ઠની ઉપમા આપીશું. કઠિન કાષ્ઠ સારી રીતે ઉછરેલાં મજબૂત વૃક્ષોમાં જ મળે છે. આવા કાષ્ઠમાંથી વહાણની ડોલ બનાવી શકાય; તેનો પિયાનો ઘડી શકાય અથવા તે ઉપર ઉત્તમોત્તમ કોતરકામ કરી શકાય; પરંતુ સૌથી પહેલી આવશ્યકતા તો કાષ્ઠની જ છે. કાળ અને ધૈર્ય અતિ કોમળ અંકુરમાંથી એવું મજબૂત વૃક્ષ બનાવે છે; તેમ શિક્ષણ, કેળવણી અને અનુભવથી બાળકરૂપી અંકુર વિકાસ પામીને મજબૂત મન, દૃઢ નીતિ અને સશક્ત શરીર ધરાવનાર માણસરૂપી વૃક્ષ બને છે.

તરુણ મનુષ્ય પોતાની જાતને જ પોતાની મૂડી ગણવાના નિશ્ચય સહિત જીવનનો પ્રારંભ કરે તો તેથી તેની ચારિત્ર્યરચનામાં કેટલી સહાય મળશે! 'એક માનવંત અને પ્રમાણિક મનુષ્ય તરીકેની મારી પોતાની કીર્તિ અનુસાર જ મારી હૂંડીઓ ખરી કે ખોટી ગણાશે; અને તે સઘળી જગ્યામાં ચાલશે અથવા તો તેની એક પાઈ પણ ઊપજશે નહિ. જો મારી એક હૂંડી શંકાસ્પદ હશે તો મારા સમગ્ર ચારિત્ર્ય પર લોકોને શંકા આવશે. જો મારી બે ત્રણ ચિઠ્ઠીઓ પણ વાંધાભરેલી હશે તો લોકોમાં મારી જે આંટ છે તેને નુકસાન થશે અને જો મારી વાતો વાંધાભરેલી જ ગણાયા કરશે તો મારી ઈજ્જત નાશ પામશે અને લોકોનો મારા પરથી વિશ્વાસ ઊઠી જશે.' આવા વિચારપૂર્વક જે જીવનની શરૂઆત કરે છે તેની ચારિત્ર્યરચના કેટલી ઉમદા બને છે!

'હું સત્ય બોલીશ; મારું પ્રત્યેક વચન અક્ષરશ: પાળીશ; લોકોને મળવાનું કામ અત્યંત નિયમિત અને તેમના સમયની કિંમત સંપૂર્ણ રીતે ધ્યાનમાં લઈને કરીશ; જો હું મારી સત્કીર્તિને અમૂલ્ય ભંડાર ગણતો હોઉં તો આખા જગતની દૃષ્ટિ મારા પર છે એમ મને લાગવું જોઈએ અને સત્ય તથા પ્રમાણિકતાના માર્ગ પરથી મારે જરા પણ ખસવું જોઈએ નહિ.'

પોતાને પ્રમાણિક માનનાર માણસ, નિંદકની વાણીથી કદી પણ નિસ્તેજ ન થાય એવો ચહેરો ધરાવનાર માણસ, ઘટસ્ફોટ થવાની ભીતિથી જેની છાતી ધડકે નહિ એવો માણસ, એની તુલનામાં મહાલયો અને રસાલા ધરાવનાર તથા પોતાના કંગાલાયથી એક આખો ખંડ ભરી નાખ-

નાર તથા પોતાના વ્યાપારથી મહાસાગર ભરી નાખનાર માણસ પણ શું વિસાતમાં છે? કોઈ પણ માણસનું બૂરું નહિ કરનાર, જે સ્વર્ગનો પવિત્રમાં પવિત્ર દેવ શાખ કરી શકે નહિ તે દસ્તાવેજ પર કદી પણ પોતાના હસ્તાક્ષર નહિ કરનાર, જે વસ્તુ પોતાની ન હોય તેનાથી દૂર રહેનાર અને પોતાની ઇચ્છા અને તેની સિદ્ધિની વચ્ચે પ્રમાણિકતાના અદૃશ્ય કાયદા સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુને નહિ આવવા દેનાર માણસની બરોબરી ચક્રવર્તી રાજા પણ કરી શકે એમ નથી. બસ ખરો માણસ તો તે જ છે.

'જે માણસે પોતાનું મન એટલું ઉચ્ચ બનાવ્યું હોય અને પોતાના વિચારોનું નિવાસસ્થાન એટલું મજબૂત કર્યું હોય કે ભય અથવા આશા તેના નિશ્ચયોની ઇમારતને ડગમગાવી શકે નહિ અને મિથ્યાભિમાન અથવા દ્વેષનો સઘળો પવન તેની સ્થિર શાંતિને ખંડિત કરી શકે નહિ તે માણસને કેવું સુંદર સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે! આ સુંદર સ્થાનેથી તે, માણસજાતનાં અમર્યાદ મેદાનો અને જંગલોનું નિરીક્ષણ કરી શકે છે.'

માણસ પૂર્ણત્વથી જેટલું સુખ પ્રાપ્ત કરે છે તેટલું સુખ તે બીજી કોઈ પણ વસ્તુથી પ્રાપ્ત કરતો નથી. જ્યારે તે પોતાને પૂર્ણ માને છે અને કાખલાઘોડી અથવા ભોમિયા સિવાય ચાલી શકે છે ત્યારે તેને જેટલું સુખ થાય છે તેટલું સુખ તેને બીજે કોઈ પણ સમયે થતું નથી.

'ખરો મનુષ્ય' એ જ માત્ર વિશ્વમાં મોટામાં મોટી વસ્તુ છે. સઘળા યુગો એક સંપૂર્ણ આદર્શ મનુષ્યને ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે. આપણામાંના હાલના ઉત્તમોત્તમ માણસો પણ વર્તમાન યુગના એવા ભાવી મનુષ્યની માત્ર આગાહીરૂપ જ છે.

'રાજ્ય શાનું બનેલું છે? પરિશ્રમપૂર્વક બાંધેલા ઉંચા કિલ્લા, જાડી દીવાલ અથવા આસપાસ ખાઈ સહિત ગઢ, એનું રાજ્ય બનેલું હોતું નથી; મહાલયો અને મિનારાઓથી ભરેલાં નગરોથી રાજ્ય બનેલું હોતું નથી; ઉપસાગરો અને વિશાળ બંદરો કે જ્યાં ઉત્તમોત્તમ નૌકાસૈન્યો તોફાનની ઉપેક્ષા કરીને દોડધામ કરી મૂકે છે તેનાથી રાજ્ય બનેલું હોતું નથી તેમજ ચકચકિત અને ભપકાદાર દરબારથી પણ રાજ્ય બનેલું હોતું નથી; પરંતુ

જડ ખડકો અને જંગલી બાવળો કરતાં પશુઓ જેમ ઉત્તમ હોય છે; તેમ જંગલ, ઝાડી અથવા ગુફામાં વસતાં મૂર્ખ પશુઓ કરતાં ઘણી ઊંચી શકિત ધરાવનાર માણસોથી—ઉચ્ચ મગજના માણસોથી રાજ્ય બનેલું હોય છે. જેઓ પોતાનાં કર્તવ્યો શું છે તે જાણે છે; પોતાના હક્કો શું છે તે જાણે છે અને તેને જાણીને તેનું સંરક્ષણ કરવાની હિંમત ધરાવે છે; જેઓ લાંબા સમયથી મારવા ધારેલા પ્રહારને અટકાવે છે અને જુલ્મી રાજાને કચરી નાખીને શૃંખલાને તોડીને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે; તેવા માણસોથી રાજ્ય બનેલું હોય છે.' —વિલિયમ જોન્સ

'હે ઈશ્વર! અમોને મનુષ્ય આપો. હાલના જેવા સમયમાં દૃઢ મન, વિશાળ અંતઃકરણ, સાચી શ્રદ્ધા અને કામ કરવાની તત્પરતા ધરાવનાર માણસોની જરૂર છે. જે માણસોને સત્તાનો લોભ મારે નહિ; જેમને સત્તાથી પ્રાપ્ત થતું દ્રવ્ય ખરીદી શકે નહિ; જે સ્વતંત્ર અભિપ્રાય અને ઈચ્છાશકિત ધરાવે છે; જેઓ માનસહિત જીવન ગાળવા માગે છે; જે માણસો અસત્ય બોલતા નથી; જેઓ ઉચ્ચ દરજ્જાવાળા માણસની સામે ઉભા રહી શકે છે અને જરા પણ ડર્યા વિના તેની દગાભરેલી ખુશામત પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવી શકે છે; સાર્વજનિક કર્તવ્ય અને ખાનગી વિચારની બાબતમાં જેઓ ધુમ્મસની ઉપર સૂર્યપ્રકાશમાં રહે છે; એવા ઊંચા માણસની હાલના સમયમાં આવશ્યકતા છે.' —એનન

'તારું હૃદય ખુલ્લું કર, તારી ઈચ્છાઓને વિશાળ કર અને પુરુષત્વ તથા સુખને અંદર પ્રવેશવા દે; શૂન્યથી ઈશ્વર પર્યંતના વિચારનો જે અમર્યાદ સમૂહ છે તેને તારા હૃદયમાં દાખલ કર. આથી જ ખરો મનુષ્ય બને છે.' —યંગ

'શાણામાં શાણો પુરુષ ભાગ્યની પાસે સાદાઈ, નમ્રતા, પૌરુષ અને પ્રમાણિકતા સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુ માગતો નથી.'

માણસ કેવો હોવો જોઈએ?

'વાણીમાં સુમધુર, શાણો, રાજાના જેવો ભવ્ય દેખાવવાળો છતાં નમ્ર સ્વભાવનો અને નિર્ભય હોવા છતાં વિનયશીલ, અદબવાળો અને મૃદુ હૃદયનો.' —એડવિન આર્નોલ્ડ

૨ : હિંમત

'સ્પાર્ટન લોકો શત્રુઓ કેટલા છે તેની તપાસ કરતા નહોતા, પરંતુ તેઓ ક્યાં છે તેની જ તપાસ કરતા.' —દ્વિતીય એજીસ

'ચાલો આપણે રોમન લોકોની ઊંચી રીત પ્રમાણે હિંમતભરેલાં અને ઉદાત્ત કાર્યો કરીએ અને આપણને ગ્રહણ કરવામાં મૃત્યુ પણ મગરૂર બને એવું કાંઈક કરીએ.' —શેક્સપિયર

'પૅરિસના અત્તરથી તરબોળ બનેલા નાગરિકની પેઠે પીઠ દેખાડી નાસી જવા કરતાં હેક્ટરની પેઠે રણક્ષેત્રમાં મરણ પામવું સારું છે.' —લૉંગફેલો

'હું શત્રુની સામો થઈને મરીશ.'

'જે મને જીતશે તેને પણ હું હઠીલો દુશ્મન તો લાગીશ જ.' —બાયરન

'સંકટના સમયમાં હિંમત ધારણ કરવી એ અરધી લડાઈ જીતવા સમાન છે.' —પ્લૉટસ

'અનિશ્ચિત મનના માણસે કોઈ પણ મહાન કાર્ય કર્યું નથી.' —જ્યૉર્જ ઈલિયટ

'લક્ષ્મી સાહસિક માણસને જ પ્રાપ્ત થાય છે.' —ડ્રાયડન

'હે મિત્ર! ભય તરફ તું કદી પણ તારું વહાણ હંકારીશ નહિ; ઈશ્વર તરફ જ તારું વહાણ હંકારજે.' —ઈમર્સન

'જે વધસ્થાનમાંથી તમે છૂટી શકતા ન હો તે સ્થળે હસતે ચહેરે ઊભા રહેવું એમાં જ બહાદુરી છે. —એફ. ડબલ્યુ. રૉબર્ટસન

'બન્ધુઓ! દૃઢતાપૂર્વક ઊભા રહો; પ્રત્યેક માણસે પોતાના સ્થાન પર જ મરવાનું છે.' આ શબ્દો કૉલિન કૅમ્પબેલે બૅલાકલાવા આગળ રશિયન સેનાને જોશપૂર્વક ધસી આવતી જોઈને ૯૩મી હાઈલૅંડર પલટણને કહ્યા હતા; અને તે પલટણના માણસોએ નમ્રતાપૂર્વક 'મહેરબાન સાહેબ! અમે તેમ જ કરીશું.' એવા શબ્દોથી તેનો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો હતો અને તેમાંના ઘણા ખરા એ જ પ્રમાણે મર્યા હતા.'

આલ્માના યુદ્ધમાં સૈનિકો પાછા હઠતા હતા તોપણ એક ધ્વજ-વાળો સેનાને મોખરે ધ્વજ પકડીને ઊભો જ રહ્યો. આથી સેનાપતિએ પોકાર કર્યો કે 'ધ્વજને લઈ આવો.' પરંતુ ધ્વજવાળો પોકાર કરી ઊઠયો કે 'ના, સૈનિકોને ધ્વજની પાસે લઈ આવો.' 'હિંમત ધરવી, પુનઃ હિંમત ધરવી અને અનંત વાર હિંમત ધરવી એ મનુષ્યનો ધર્મ છે.' આ ઉદાત્ત શબ્દો સહિત ડાન્ટન ફ્રાન્સના શત્રુઓની સામે થયો હતો.

ઈ. સ. ૧૭૮૯ના જૂનની ૨૩ મી તારીખે ડી બ્રિઝના, ફ્રાન્સના સાધારણ લોકસમૂહને વીખેરી નાખવાને માટે રાજાની આજ્ઞા લઈને આવ્યો, તે સમયે લોકસમૂહ તરફથી મિરાબોએ તેને કહ્યું: 'ફ્રાન્સના લોકસમૂહે ઊહાપોહ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. રાજાની આજ્ઞા અમારા જાણવામાં આવી છે અને પ્રજાકીય સમિતિમાં તમને તેના પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વીકારી શકાશે નહિ. તમારું સ્થાન નથી, તમારો અવાજ નથી અને તમને બોલવાનો કાંઈ હક્ક પણ નથી. રાજાનો સંદેશો અમારી પાસે લાવવાને માટે તમે યોગ્ય વ્યકિત નથી. જાઓ, અને જેમણે તમને મોકલ્યા હોય તેમને કહો કે આ લોકો ભાલાની અણી સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુથી ખસવાની ના પાડે છે.'

જ્યારે રોમની રાજસભાના સભાસદોએ રેગ્યુલસને એક ગેરકાયદે-સર વચન પાળવાને માટે કાર્થેજ પાછા જશો નહિ એવી પ્રાર્થના કરી, ત્યારે તેણે શાંતિપૂર્વક પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે 'શું તમે મારું અપમાન કર-વાનો નિશ્ચય કર્યો છે? જુલમ અને મૃત્યુ મારી પ્રતીક્ષા કરી રહ્યાં છે, પરંતુ એક નિંદ્ય કૃત્ય અને પાપી મતની સામે તેની શી ગણતરી છે? હું કાર્થે-જનો ગુલામ છું, તોપણ મારામાં જુસ્સો તો રોમનનો છે. મેં પાછા ફર-વાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. પાછા ફરવું એ મારો ધર્મ છે. પછી ઈશ્વરને જે કરવું હોય તે કરે.'

ઈ. સ. ૧૭૫૦ની સાલમાં એક દિવસ વર્જિનિયાના ઉત્તરભાગમાં આવેલા એક જંગલમાં મોજણીદારોની એક મંડળી ભોજન કરતી હતી; તેવામાં એકાએક એક સ્ત્રીની હૃદયદ્રાવક બૂમે તેમને ચોંકાવી દીધા. તે બૂમ અતિ

ઝડપથી વારંવાર સંભળાવા લાગી અને તે માણસો તેનું કારણ જાણવાને માટે દોડ્યા. પેલી સ્ત્રીએ એક અઢાર વર્ષના પરંતુ કદ અને દેખાવમાં મોટી ઉંમરના માણસ જેવા લાગતા તરુણને જોઈ પોકાર કર્યો કે 'મને આશા છે કે તમે અવશ્ય મને કંઈક સહાય કરશો. આ મિત્રોને મને છોડી દેવા માટે સમજાવો. મારો છોકરો—મારો રંક છોકરો ડૂબી જાય છે અને આ લોકો મને જવા દેતા નથી.' તેને પકડી રહેલા માણસો પૈકી એક બોલ્યો: 'એને છોડી મૂકવી એ મૂર્ખતાભરેલું કાર્ય છે. તે બાઈ નદીમાં કૂદી પડશે અને તેના જોશબંધ વહેતા પ્રવાહમાં તે એક પળમાં નાશ પામશે.' એ સાંભળી પોતાનો કોટ ફેંકી દઈને તે તરુણ કૂદીને નદીના કિનારા પર ગયો અને એક પળ સુધી તેણે ખડકોની ઊંચાઈની તીવ્ર દૃષ્ટિથી ગણતરી કરી તથા પાણીના વમળનું અવલોકન કર્યું; અને ત્યાર પછી તે છોકરાનાં કપડાંનો એક ભાગ નજરે પડતાં જ તે ગર્જના કરતા પ્રવાહની અંદર કૂદી પડ્યો. એ જોઈ પેલી માતા પોકારી ઊઠી: 'ભલા ભગવાન! આ પુરુષ મારા બાળકને બચાવશે!' અને સઘળા માણસો નદીના કિનારાની પાસે દોડી ગયા. પેલી સ્ત્રી પુનઃ બોલી: 'પેલો રહ્યો તે! રે મારા છોકરા! રે મારા વહાલા પુત્ર! હું તારા વિના કેવી રીતે રહી શકીશ?'

પરંતુ સઘળા માણસોની આંખો દૃઢ હૃદય અને આશા સહિત અતિ ઊંડાણમાં પાણીના વમળમાં બાથોડીઆં ભરતા પેલા તરુણના તરફ વળી હતી. ઘડીમાં એમ લાગતું કે, તે અણીદાર ખડકની સામે અથડાઈ મરશે અને ઘડીમાં એમ લાગતું કે તે વમળમાં પેસી જશે અને તેમાંથી કદી પણ બહાર નીકળી શકશે નહિ. બે વાર તે છોકરો અદૃશ્ય થઈ ગયો, પરંતુ પુનઃ દૃષ્ટિગોચર થયો ત્યારે તે નદીના સૌથી વિશેષ ભયંકર ભાગની છેક નિકટ હતો. અહીંયાં પાણી અતિ ભયાનક વેગથી દોડતાં હતાં અને ખડક સાથે અથડાઈને મરણ પામવાના ડરથી કોઈ માણસે કદી નાવડીમાં બેસીને પણ તે જગા પાસે જવાની હિંમત કરી નહોતી. તે તરુણ બમણા જોરથી પરિશ્રમ કરવા લાગ્યો. ત્રણ વાર તો તે બાળકની નજીક આવી પહોંચવા છતાં પાણીના પ્રબળ તરંગોએ તેને છેટો પાડી દીધો. અંતે તેણે એક

પ્રબળ પ્રયત્ન કર્યો; તેણે પોતાના મજબૂત જમણા હાથ વડે તે બાળકને પકડી લીધો ખરો; પરંતુ તે તરુણ અને બાળક બંને જણ ધોધ પર થઈને નીચેના પાણીના વમળમાં જઈ અદૃશ્ય થઈ ગયા અને પ્રત્યેક પ્રેક્ષકના મુખમાંથી ભયની ચિચિયારી નીકળી પડી.

એક પળ પછી તે માતા આનંદના આવેશથી પોકારી ઊઠી: 'પેલા રહ્યા તે! જુઓ! તેઓ સુરક્ષિત છે! ઓ મારા પ્રભુ! હું તારો ઉપકાર માનું છું!' નિ:સંદેહ તેઓ બંને એ ભયાનક વમળમાંથી બહાર નીકળ્યા અને થોડી મિનિટમાં કિનારા પાસે એક નીચી જગ્યામાં આવી પહોંચ્યા; એટલે તેમના મિત્રોએ તેમને બહાર ખેંચી કાઢયા. આ વખતે તે બાળક બેભાન હાલતમાં છતાં જીવતો હતો અને પેલો તરુણ થાકીને તદ્દન લોથપોથ થઈ ગયો હતો. તે કૃતજ્ઞ સ્ત્રી બોલી: 'પ્રભુ તમને બદલો આપશે. આજે તમે જે કાર્ય કર્યું છે તેના બદલામાં પ્રભુ તમારાં મહાન કામો સિદ્ધ કરશે અને મારા સિવાય હજારો મનુષ્યોના આશીર્વાદની તમારા પર વૃષ્ટિ થશે.'

આ તરુણ અમેરિકાનો ઉદ્ધારક જ્યોર્જ વૉશિંગ્ટન હતો.

નેપોલિયન પોતાના વિપત્તિકાળમાં પોતાના સંયુક્ત શત્રુઓને આર્સીસ આગળ મળ્યો. આ સમયે લડાઈ દરમ્યાન તેના તરુણ સૈનિકોની એક પલટણની સામે એક અગ્નિમય ગોળો આવી પડ્યો. અને તે ફૂટવાની તૈયારીમાં હતો એવામાં નેપોલિયને પોતાના સૈનિકોનાં મન દૃઢીભૂત કરવાને માટે પોતાનો ઘોડો તે ભયંકર વસ્તુની તરફ દોડાવ્યો. તેની ગંધ લાગે એટલો પાસે તેને લઈ ગયો અને નિશ્ચલ ચિત્તે તેના ફાટવાની વાટ જોવા લાગ્યો. થોડી વારમાં જ તે ગોળો ફાટ્યો અને નેપોલિયન ઊડીને આઘો પડ્યો. પોતાના ઘાયલ થયેલા ઘોડાની સાથે ધૂળમાં રોળાવા છતાં જરા પણ ઈજા વિના તે પોતાના સૈનિકોની પ્રશંસા વચ્ચે ઊઠીને ઊભો થયો; તેણે શાન્ત ચિત્તે બીજો ઘોડો મંગાવ્યો અને ગોળાઓની અને જોશભેર ચાલતા યુદ્ધની વચ્ચે તે ઘૂમવા લાગ્યો.

ફ્રાન્સના માજી પ્રેસિડંટ કાર્નોટનાં છેલ્લાં સરકારી કામો પૈકી એક એ હતું કે, તેણે 'ફ્રેન્ચ લીજીયન ઓફ ઑનર'નો એક ચાંદ ઈન્ડીઆનામાં

વસતી એક નાની અમેરિકન છોકરી પર મોકલી આપ્યો હતો. પાન હૅન્ડલ રેલ રોડની એક આગગાડીમાં બેસીને કેટલાક ઉચ્ચ કોટિના ફ્રેન્ચમૅનો ચિકાગો તરફ જતા હતા. તે સમયે જેની કેરી નામની દશ વર્ષની છોકરીને એક પુલનો કેટલોક ભાગ ભાંગેલો જણાયો અને તેને લાગ્યું કે ટ્રેન ત્યાં પહોંચશે તો ભયંકર અકસ્માત થશે. આથી તે દોડીને રેલવેની સડક પર ગઈ અને ત્યાં ઊભી રહી. ત્યાર પછી તેણે પોતાનું લાલ ફલૅનલનું બદન કાઢયું અને જ્યારે આગગાડી આવતી થઈ ત્યારે તેણે તેને સડક પર આમતેમ હલાવવા માંડયું. બદનનો વાવટો જોવામાં આવતાં આગગાડી ઊભી રહી. તે આગગાડીમાં સાતસો માણસો બેઠાં હતાં અને જેનીએ જો હિંમત અને સમયસૂચકતા વાપરી ન હોત તો તેમાંનાં ઘણાં માણસો મરણ પામ્યાં હોત. ઉપરોક્ત ફ્રેન્ચમૅનો જ્યારે ફ્રાન્સમાં પાછા આવ્યા ત્યારે તેમણે આ ઘટનાની હકીકત પ્રેસિડંટ કાર્નોટના કાન પર નાખી અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, પ્રસ્તુત સુપ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ મંડળનો ચાંદ ઉક્ત છોકરીની ઉપર મોકલી આપવામાં આવ્યો. ગમે તે દેશમાં બહાદુરી ભરેલાં અને ઉત્તમ કાર્યો કરનાર માણસને માન આપવું એ ઉક્ત મંડળનો ઉદ્દેશ છે.

સ્પેનનો પાંચમો ચાર્લ્સ ૧૫૪૭માં મ્યુહેલબર્ગના યુદ્ધ પછી સ્વેબિયા તરફ પાછા જતી વખત થુરિજીઆમાં થઈને પસાર થયો હતો. તેણે સ્વાર્ઝબર્ગની કાઉન્ટેસ કૅથેરાઈનને એક પત્ર લખી જણાવ્યું હતું કે, ‘ તમારી રૈયત જો સ્પૅનિશ યોદ્ધાઓને સાધારણ ભાવ લઈ ખોરાકની વસ્તુઓ પૂરી પાડશે તો તેમના જાનમાલને નુકસાન કરવામાં આવશે નહિ.’ સ્પૅનિશ સૈન્ય રૂડૉલ્સ્ટેટ આગળ આવી પહોંચતાં સેનાપતિ આલ્વા અને રાજકુમાર હેન્રી તથા તેમના પુત્રોને પેલી કાઉન્ટેસે એક દૂત મોકલીને પોતાની સાથે ભોજન લેવાનું આમંત્રણ કર્યું. આ બાઈને એક સૈન્યના સેનાધિપતિની, ભાવ લઈ ખોરાક પૂરો પાડવા જેવી નમ્ર માગણી સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો નહોતો. અતિથિઓ ઉત્તમ ભોજનનો આસ્વાદ લેવાને બેઠા હતા એવામાં ભોજનગૃહમાંથી કાઉન્ટેસને બહાર બોલાવી તેના માણસોએ જણાવ્યું કે ‘સ્પૅનિયાર્ડો લોકો પર અત્યાચાર કરે છે અને ગામડીઆઓનાં

ઢોરોને હાંકી મૂકે છે.'

એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના કાઉન્ટેસે પોતાના સઘળા માણસોને સજજ કર્યા. કિલ્લાના સઘળા દરવાજા અને બારણાં બંધ કર્યાં અને તે પ્રતિજ્ઞાભંગ વિષે ફરિયાદ કરવાને ભોજનાલયમાં પાછી ફરી. સેનાપતિ આલ્વાએ તેને જણાવ્યું કે 'આવો તો યુદ્ધનો નિયમ જ છે. અને આવી ક્ષુલ્લક ગેરવ્યવસ્થા પર લક્ષ્ય આપી શકાય એમ નથી.' કેથેરાઈન બોલી: 'તે આપણે હમણાં જ જોઈશું. મારી રંક પ્રજાને પોતાનો માલ પાછો મળવો જોઈએ નહિ તો બળદોના લોહીને બદલે રાજકુમારનું લોહી મળવું જોઈએ.' બારણાં ઉઘાડી નાખવામાં આવ્યાં અને અતિથિઓની ખુરશીની પાછળ શસ્ત્ર માણસોએ વેઈટરોની જગ્યા લીધી. હેન્રીના મુખારવિંદ પરનો રંગ બદલાઈ ગયો; પછી તે મહાન વિપત્તિમાંથી મુક્ત થવાના ઉત્તમ ઉપાય તરીકે તે મોટેથી હસ્યો અને કાઉન્ટેસના ઉત્તમ કાર્યની ખૂબ પ્રશંસા કરીને તેણે એકદમ આલ્વાને ઢોર તેમના સ્વામીઓને પાછાં સોંપવાની આજ્ઞા કરી. જ્યાં સુધી એ દૂતે આવીને એમ કહ્યું કે, રાજકુમારની આજ્ઞા પળાઈ છે અને પ્રજાને થયેલા સઘળા નુકસાનનો બદલો સંતોષકારક રીતે વાળવામાં આવ્યો છે ત્યાં સુધી સશસ્ત્ર વેઈટરો ત્યાંથી ખસ્યા નહિ. ત્યાર પછી કાઉન્ટેસે કહ્યું: 'આપે અહીંયાં પધારી મારા કિલ્લાને જે માન આપ્યું છે તે માટે હું આપનો આભાર માનું છું.' અને તેઓ 'આપે અમારું જે ઉત્તમ પ્રકારે આતિથ્ય કર્યું છે તે માટે અમે આપના આભારી છીએ.' એવા શબ્દો સહિત છૂટા પડયા.

ઈ. સ. ૧૭૯૬ના મેની ૧૦મી તારીખે ઑસ્ટ્રિયન તોપખાનાની સન્મુખ નેપોલિયને લોદીનો પુલ ઓળંગ્યો. શત્રુઓએ પુલના નાકા પર ચૌદ તોપો-કેટલાક ત્રીસ જણાવે છે-ગોઠવી હતી અને તેની પાછળ છ હજાર માણસો ગોઠવ્યા હતા. નેપોલિયન પુલ પર ચાર હજાર માણસ લઈ ગયો. ફ્રેંચ લશ્કરની ઉપર ગોળાઓની ભયંકર વૃષ્ટિ થવા લાગી. સેનાની આગલી પંક્તિઓ ઘાસની ગંજીની પેઠે નાશ પામી. તેની પાછળના સૈનિકો ભયભીત થઈને ઊભા રહ્યા અને પાછળ હઠવા લાગ્યા. બહાદુર સૈનિકો પોતાની

સામેના પ્રચંડ હુમલાથી ડઘાઈ ગયા. એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના અથવા ઠપકો આપવા જેવી મુખમુદ્રા કર્યા સિવાય નેપોલિયન મોખરે ગયો એટલે તેના અંગરક્ષકો અને તેના સેનાધિપતિઓ પણ તેની પાછળ ગયા. આગળ ધસી માર્ગ રોકનારાં મુડદાંની ઉપર થઈ અતિ ઝડપથી નેપોલિયન બસો વાર દોડી ગયો અને તેની પાછળ તેના માણસો પણ દોડી ગયા. તેમની ગતિ એટલી શીઘ્રતાથી થઈ હતી કે તેમના પર ઑસ્ટ્રિયનોના ગોળાની જરા પણ અસર ભાગ્યે જ થઈ. ફ્રેન્ચ સૈનિકો પુલ પસાર કરી સામા નાકા પર જઈ પહોંચ્યા અને ભૂમિ પર કૂદી પડયા. આ સઘળું એટલી ત્વરાથી અને એટલી અદ્ભુત રીતે બન્યું હતું કે ઑસ્ટ્રિયન તોપચીઓએ પોતાની તોપ છોડી દીધી અને તેમની પાછળ ઊભા રહેલા તેમના સહાયકો પણ આગળ ધસીને ફ્રેંચ આક્રમણકારોની સામે લડવાને બદલે ગભરાઈને પલાયન કરી ગયા. આ બહાદુરી ભરેલું આક્રમણ કરવામાં નેપોલિયને આ ઘટના બનશે એવી ગણતરી કરી જ રાખી હતી. નેપોલિયનના નાના કદ અને અને તેનાં સૈનિકોનાં પ્રચંડ શરીરોની વચ્ચે જે હિંમતમાં ભેદ હતો તેથીજ તેને 'નાના સેનાધિપતિ'નું ઉપનામ પ્રાપ્ત થયું હતું.

જોન ઑફ આર્કના વિજયની મહાન ચાવી પણ આક્રમણ કરવામાં તે જે સાહસિકતા દર્શાવતી હતી તે હતી.

જ્યારે કોલોનાવાળો સ્ટિવન તેના નીચ આક્રમણકારોના હાથમાં પકડાયો અને તેમણે તેને મશ્કરીમાં પૂછ્યું કે 'હવે તારો કિલ્લો ક્યાં છે? ત્યારે તેણે પોતાના હૃદય પર પોતાનો હાથ મૂકીને હિંમતપૂર્વક પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે 'આ રહ્યો.'

મૅક્સિકન યુદ્ધ વખતે સેનાપતિ મૅક ક્લેલનને પૅસિફિક કોસ્ટ પર ભૂનિરીક્ષણ કરવા માટે એન્જિનિયર તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો. તેનો મુખ્ય મુકામ વૅંકુવરમાં હતો અને ત્યાંથી તે એક સૈનિક અને એક અનુચર એ બે માણસો સહિત દક્ષિણમાં કોલંબિયા નદી સુધી ગયો હતો. એક દિવસ સાયંકાળે તેને એવો સંદેશ મળ્યો કે, કોલંબિયા નદીની આસપાસ વસતી જાતોના નાયકો તેને મળવા માગતા હતા. સંદેશવાહકની રીતભાત

પરથી તેને શક ગયો કે ઈન્ડિયન લોકો કાંઈક તોફાન કરવા માગે છે. તેણે પોતાના સાથીઓને ચેતાવી દીધા કે, તમારે ઈશારત કરતાંવેંત જ એકદમ છાવણીનો ત્યાગ કરવો. પછી તે અશ્વારૂઢ થઈ હિંમતપૂર્વક ઈન્ડિયનોના ગામમાં ગયો. તેમાં પ્રાય: ત્રીસ નાયકો એકઠા થયા હતા અને સભા ભરીને બેઠા હતા. મૅક કલેલનને તે સભામાં લઈ જવામાં આવ્યો અને તેને સાલ્ટોસના જમણા હાથ પર બેસાડવામાં આવ્યો. તે ઈન્ડિયનોની ચિનૂક ભાષા જાણતો હતો અને તેથી તે સભામાં બોલાતો પ્રત્યેક શબ્દ સમજી શકતો હતો. સભામાં નીચે પ્રમાણે ચર્ચા ચાલી; સાલ્ટોસે ઉકત ઈન્ડિયન જાતોની જે જે ફરિયાદો હતી તે જણાવી. ગૌરાંગોની એક મંડળીએ બે ઈન્ડિયનોને પકડીને તેમને ચોરીના અપરાધ માટે ગર્દન માર્યા હતા. આ અત્યાચારને માટે વેર લેવાની જરૂર જણાતી હતી. નાયકોએ ઘણી વાર સુધી વિચાર કર્યો અને માત્ર થોડા જ શબ્દોમાં પોતાનો નિર્ણય દર્શાવ્યો કે 'આ માણસ આપણી સાથે સારી રીતે વર્ત્યો છે, એમાં તો કાંઈ સંશય નથી; પરંતુ એ એક ગૌરાંગ છે અને આપણે તો એની જાતના લોકો પર વેર લેવાની પ્રતિજ્ઞા છે.' કલાકોના કલાકો સુધી સભામાં વિચાર ચાલ્યા પછી સાલ્ટોસે તે જાતોના મુખ્ય નાયક તરીકે જણાવ્યું કે 'આપણી જાતિના બે ચોરોને ગૌરાંગોએ ગરદન માર્યા તેના બદલામાં આ માણસને હમણાં ને હમણાં મારી નાખવો જોઈએ.'

મૅક કલેલન એક શબ્દ પણ બોલ્યો નહિ. તે જાણતો હતો કે અહીં ન્યાય મેળવવાને વ.ટે દલીલ અને પ્રાર્થના કરવાથી કાંઈ પણ ફાયદો થાય એમ નથી. તે જાણે પોતાના મસ્તક પર ઝઝૂમતા સંકટ વિષે બેદરકાર હોય તેમ સ્થિર બેસી રહ્યો હતો. તેના આવા દેખાવથી ઈન્ડિયનો જોઈએ તેટલા સાવધ રહ્યા નહિ. જ્યારે સાલ્ટોસે સભાનો નિર્ણય કહી સંભળાવ્યો ત્યારે તેણે વિદ્યુતગતિથી તેના ગળાની આસપાસ પોતાનો ડાબો હાથ નાખ્યો અને પોતાની રિવૉલ્વર બહાર કાઢી તેના લમણાની છેક પાસે ધરી. પછી તે ચાંપની ઉપર પોતાની આંગળી મૂકી બોલ્યો: 'આ સજા પાછી ખેંચી લે, નહિ તો આ જ પળે હું તારું મોત આણીશ.' ભયથી ફિક્કા પડી જઈ

સાલ્ટોસ બોલ્યો: 'હું સજા પાછી ખેંચી લઉં છું.' મૅક કલેલન બોલ્યો: 'તારા માણસો આ સભામાંથી મને સહીસલામત જવા દે એટલા માટે તું મને વચન આપ.' સાલ્ટોસે જલદી જવાબ આપ્યો: 'હું એ માટે વચન આપું છું.' આ પ્રતિજ્ઞા કેવી પવિત્ર હતી તે મૅક કલેલન જાણતો હતો. રિવૉલ્વર નીચી કરી દેવામાં આવી. તે મજબૂત માણસની બાથમાંથી સાલ્ટોસ મુકત થયો. મૅક કલેલન પોતાના હાથમાં રિવૉલ્વર લઈને તે સભામાંથી બહાર નીકળ્યો. તેની સામે કોઈએ આંગળી સુદ્ધાં ઊંચકી નહિ. તે પોતાના અશ્વ પર આરૂઢ થયો અને પોતાની છાવણીમાં ચાલ્યો ગયો. ત્યાં તેના બે અનુયાયીઓ પણ અશ્વારૂઢ થયા અને તે સ્થાન છોડીને ચાલ્યા ગયા. તે પોતાની અવલોકનશકિતની ચપલતા અને ઈન્ડિયન લોકોના સ્વભાવના ખરા જ્ઞાનથી પોતાની જિંદગી બચાવી શકયો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૫૬ માં રૂફસ ચોટ, જેમ્સ બુકૅનની પ્રેસીડંટની પદવી માટેની ઉમેદવારીની તરફેણમાં લૉવેલમાં પ્રાયઃ પાંચ હજાર શ્રોતાઓની સન્મુખ વ્યાખ્યાન આપતો હતો. જે મોટા હૉલમાં વ્યાખ્યાન થતું હતું તે, જેમ વ્યાખ્યાન આગળ ચાલતું ગયું તેમ, નીચે બેસતો ગયો અને તે સભામાંના પ્રમુખ બી. એફ. બટલરે જો શાન્તિ જાળવી ન હોત તો પરિણામ ઘણું ભયંકર આવત. તેણે લોકોને કહ્યું: 'આપ શાન્ત રહેજો, હું જરા જઈને ભયનું કારણ કાંઈ છે કે નહિ તે જોઈ આવું.' તેને હૉલની નીચેના સ્તંભ અતિ જીર્ણ દશામાં જણાયા. તે ધીમે પગલે હૉલમાં આવ્યો અને ચોટની આગળ આવીને તેણે તેના કાનમાં કહ્યું: 'આપણે સઘળાં પાંચ મિનિટમાં મરણ પામીશું.' ત્યાર પછી તેણે શ્રોતાઓને કહ્યું: 'જો આપ ધીમે ધીમે ચાલ્યા જશો તો હમણાં કાંઈ ભય જેવું નથી. જે સ્થાને કાંઈ ભય ન હોય તે સ્થાને એકત્રિત થવું ડહાપણ ભરેલું છે, એમ હું ધારું છું. ભય પ્લૅટફૉર્મ આગળ છે, કારણ કે અહીંયાં અત્યંત નાજુક સ્તંભો છે અને અમે પ્લૅટફૉર્મ પરના માણસો સૌની પાછળ બહાર નીકળીશું.' નિ:સંશય, તેણે આ પ્રમાણે જાળવેલી શાન્તિને લીધે એ પ્રસંગે ઘણી જિંદગીઓ બચી જવા પામી હતી.

વિરુદ્ધ મત, પરાજય, ઉપહાસ, ઠઠ્ઠા, મજાક, તિરસ્કાર અને ગેર-સમજૂતી સહન કરવામાં અને આખી દુનિયા તમારી વિરુદ્ધ હોય તોપણ એકલા ઊભા રહેવામાં હિંમતની જરૂર છે. પોતાના પક્ષમાં એક પણ માણસ ન હોય, તોપણ જે પોતાના સત્ય માર્ગને વળગી રહેતો નથી, તેને ગુલામ જ સમજવો.'

'આ પ્રામાણિક પુરુષ! હમેશા કોઈ ને કોઈ કૂતરો તો તમારી પાછળ ભસ્યા જ કરવાનો છે.'

'એક ખરા પ્રામાણિક માણસની પાછળ કૂતરા ભસતા હોય તેથી કાંઈ તેની કિંમતમાં ઘટાડો થતો નથી.'

'કોઈ પણ માણસ જગતરૂપી કૂતરાના ભસવાથી ડરે છે, તો તો પછી લોકો પણ કૂતરાની પેઠે એક સાથે તેના ઉપર તૂટી પડે છે; અને જો તે નિર્ભયતાપૂર્વક તેની સામે ઊભો રહે છે તો તેઓ ભસતા બંધ થશે અને તે પછી જો તે તેઓ તરફ એકાદ રોટલાનો ટુકડો પણ નાખશે તો તેઓ તેના પગ ચાટવા માંડશે.'

'ઉપહાસ અથવા તિરસ્કારથી જે માણસ પોતાના મનુષ્યત્વ અને ગૌરવને તિલાંજલિ આપે છે તે કાયર પુરુષ છે; અને જે માણસ જરા પણ ક્ષોભ અથવા ભય પામ્યા વિના સત્ય અને હક્કને માટે એકલો હોવા છતાં પણ દૃઢતાપૂર્વક ઊભો રહે છે તે વીર પુરુષ છે.'

જે તરુણ પોતાના મનના વિચારો કહેતાં ડરે છે તે અંતે મનમાં પણ વિચાર કરતાં ડરશે.

આપણે સ્વતંત્ર કાર્ય કરતાં કેટલા ડરીએ છીએ! આપણે માત્ર બીજાઓનું અનુકરણ જ કરીએ છીએ. માત્ર રીતરિવાજોના ગુલામ તરીકે તથા આપણો વૈદ કે ધર્મગુરુ સલાહ આપે તે પ્રમાણે જ આપણે સંસારમાં રહીએ છીએ અને એકવાર ગ્રહણ કરેલા ધોરણનો કદી પણ ત્યાગ કરતા નથી. પોશાક, શિષ્ટાચાર, નોકરચાકર, ગાડીઘોડા એ સર્વ આપણા ધોરણને અનુકૂળ હોવા જોઈએ, નહિ તો આપણા ઉદ્વેગનો પાર રહેતો નથી. પોતાનો ગૃહસંસાર અથવા પોતાનો ધંધોરોજગાર પોતાની ઈચ્છા અનુસાર પ્રમાણિક-

તાથી ચલાવવાની અને લોકમતની જરા પણ દરકાર નહિ કરવાની કોનામાં હિંમત હોય છે?

લોકમતને તાબે નહિ થવામાં સાર્વજનિક જીવન ગાળનાર મનુષ્યને હિંમતની આવશ્યકતા હોય છે. લોકાચાર જ્યારે આપણા આરોગ્ય અને સદાચરણને અનિષ્ટકારક હોય ત્યારે તેનું અનુસરણ કરવાની ના પાડવામાં હિંમતની જરૂર છે. સમરાંગણમાં તોપના ગોળાની સામે થવા કરતાં લોકોને અપ્રિય હોય એવા સાચા વિચારો પ્રદર્શિત કરવામાં વિશેષ હિંમતની જરૂર પડે છે. એક પુરુષસિંહની પેઠે દૃઢતાપૂર્વક પોતાના પગ પર ઊભા રહેવાને બદલે બે મોઢે કે દ્વિઅર્થી બોલીને દાવપેચ કરી લોકાપવાદમાંથી છટકી જવાનું બાયલાપણું તો બહુ જ સહેલું છે!

સેંટ બ્યુવેએ કહ્યું હતું કે 'તમે ગમે તેવા મહાપુરુષ હશો, ગમે તેવા બુદ્ધિમાન હશો, ગમે તેવા કલાવિધાયક, માનવંત અથવા મળતાવડા સ્વભાવના હશો, પરંતુ જે ગુણોને લીધે તમારી પ્રશંસા થવી જોઈએ તે સર્વને માટે કેટલાકો તરફથી તો તમારી અવશ્ય નિંદા જ કરવામાં આવશે. તમે ભલેને વર્જિલ કે વાલ્મીકિના જેવા ધાર્મિક, બુદ્ધિમાન અને ઉત્તમોત્તમ કવિ હો, તોપણ કેટલાકો તમને એક ક્ષુદ્ર કવિ કહેશે. તમે કદાચ પુરુષોત્તમ કૃષ્ણ ભગવાન જેવા હશો તોપણ લોકો ખુદ તમારી શુદ્ધ અને સુંદર રસિકતાને માટે તમારી નિંદા કરશે. તમે કદાચ કાલિદાસ કે શેક્સપિયર સમાન હશો તોપણ કેટલાકો તમને એક છાકટો જંગલી માણસ કહેશે.

જેવી રીતે બલવાનમાં બલવાન માણસ પણ કોઈક બાબતમાં દુર્બલ હોય છે, તેવી રીતે મહાનમાં મહાન વીર પુરુષ પણ કોઈક બાબતમાં કાયર હોય છે. પિટર પોતાના ગુરુનું સંરક્ષણ કરવાને માટે પોતાની તલવાર ખેંચવાને પૂરતી હિંમત ધરાવતો હતો; પરંતુ તે વડા ધર્મગુરુના મંદિરમાં કુમારિકાઓનો ઉપહાસ અને તિરસ્કાર સહન કરી શક્યો નહોતો; અને જે ગુરુને માટે પોતાનો જાન આપવાનું એક વાર તેણે જણાવ્યું હતું તે જ ગુરુની ભલામણ પણ તેણે સ્વીકારી નહોતી. અડગટેકી પ્રતાપ રાણા પોતાની ટેકને ખાતર રાજપાટ ગુમાવી વનમાં રઝળતાં હાર્યો નહિ, પણ પોતાની

ભૂખી બાળકીના હાથમાંથી બિલાડો રોટલો લઈ નાસી જતાં તે બાળકી રડી પડી અને તેને આપવાને બીજું કાંઈ નહોતું ત્યારે તેની હિંમત (અમુક વખત માટે પણ) તૂટી ગઈ.

જો આ જગતમાં કોઈ પણ અસામાન્ય કાર્ય સિદ્ધ કરવાની કોઈ મનુષ્યની ઈચ્છા હોય તો તેણે પોતાના શિર પર જોખમદારી ઉઠાવતાં ડરવું જોઈએ નહિ. અલબત્ત, નિષ્ફળતાનું જોખમ, અપ્રિય ટીકા અને માણસોના ઉપહાસની શરવૃષ્ટિને સહન કરવામાં ખૂબ હિંમત ધારણ કરવી પડે છે; પરંતુ જે માણસ સત્યને વળગી રહેતો નથી, જે માણસ લોકોની 'હા' અથવા 'ના'ની અથવા તેમની સંમતિ કે અસંમતિની પરવાહ ન રાખતાં ઈશ્વરની આજ્ઞાનુસાર વર્તી શકતો નથી; જે માણસમાં પોતાના આદર્શને વળગી રહેવાની હિંમત હોતી નથી—આદર્શ તેના પોતાના આત્મા સિવાય બીજું કોઈ જાણી શકતું નથી—તે માણસ કદી પણ મનુષ્યત્વનું ખરું ગૌરવ પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ. આખી દુનિયા હિંમતવાન પુરુષને ચાહે છે. તરુણ પુરુષો હિંમત પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્ર ઈચ્છા રાખે છે અને તેથી તેઓ પણ હિંમતભરેલાં કામોની જ વાતો સાંભળવાનું અને વાંચવાનું પસંદ કરે છે. સાહસિકતાભરેલાં કામોનું વર્ણન જેમાં કરવામાં આવેલું હોય એવી નૉવેલો અને વાર્તાઓ અમેરિકાના લોકોમાં ઝાઝી ખપે છે તેનું કારણ આ જ છે. જેઓ ખરો માલ નહિ મેળવી શકતા હોય તેઓ નકલી માલ પણ લેવાના.

સંસારમાં રહેવાની છૂટ લેવા માટે ઉરિયાહીપ પ્રત્યેક માણસની ક્ષમા માગતો હતો; પરંતુ તમે તેના જેવા થશો નહિ. ભીરુતામાં જરા પણ આકર્ષક અંશ હોતો નથી. ભયમાં કાંઈ પણ પ્રેમપાત્ર અંશ હોતો નથી. આ બંને દુર્ગુણો છે અને તેઓ તિરસ્કારને પાત્ર છે. પુરુષોચિત હિંમત એ ઉત્તમ સદ્‌ગુણ છે. જે લોકો જાણતા હોય કે, અમે અમારા માનવામાં આવતા દરજ્જાને શોભે એવી સ્થિતિ કે સદ્‌ગુણ ધરાવતા નથી અને તે છતાં તેઓ તે સ્થિતિને છૂપાવવાનો અથવા ભપકાથી સારા દેખાવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે લોકોની તે રીતભાત અધમાધમ જ છે.

પ્રાતઃસ્મરણીય ગુરુ ગોવિંદસિંહના પુત્રોને જયારે મુસલમાની ધર્મ

નહિ સ્વીકારવા બદલ ભીંતમાં ચણી લેતા હતા તે વખતે ચણતાં ચણતાં બે ચાર વખત કાજીઓ પૂછ્યું કે હજી પણ માનો અને અમારું માન તથા વૈભવ પ્રાપ્ત કરો; પણ એ બહાદુર ધર્મવીર બાળકોએ 'શિર દિયા પણ સી ના કિયા;' અર્થાત્ ધર્માર્થે પ્રાણ આપતાં જરા પણ દુ:ખ ગણ્યું નહિ.

આમ છતાં આપણે કેટલા દયાપાત્ર છીએ કે આપણે સત્યથી ડરીએ છીએ! ભાગ્યથી ડરીએ છીએ, મૃત્યુથી ડરીએ છીએ અને એકબીજાથી પણ ડરીએ છીએ. ઈમર્સન કહે છે કે 'માણસનું અર્ધું ડહાપણ તો તેની હિંમતમાં છે.' વૈદો જણાવે છે કે, હિમતનો આધાર ધોરી નસમાં થતા લોહીના ધસારાબંધ વહન ઉપર હોય છે; વળી ક્રોધ, આવેશ, બળની કસોટી, કુસ્તી અને મારામારી દરમિયાન ધોરી નસમાં ઘણું રકત એકત્ર થાય છે ખરું પણ નાની રકતવાહિનીઓમાં જતું નથી. જોશબંધ ચાલતી નાડી એ પણ ખુદ એક પ્રકારની મિલકત જ છે.

શૅટ્સબરી જણાવે છે કે 'જુસ્સો જાગતાં ભીરુ માણસ પણ પોતાની જાતને વીસરી જઈને લડે છે.'

નેલ્સન બાલ્યાવસ્થામાં પોતાના ઘરથી ઘણે દૂર રખડતો હતો એવામાં તેના એક સગાએ તેને જોયો અને કહ્યું: 'આટલે બધે દૂર આવતાં તને ભય લાગ્યો નહિ?' તે ભાવી નૌકાસેનાપતિ બોલ્યો કે: 'ભય! હું તો તેને ઓળખતો જ નથી.'

'શંકા રાખવાથી જ શંકા પ્રત્યક્ષ થાય છે.' કોઈ પણ કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કરવો એ અર્ધી લડાઈ જીતવા સમાન છે. 'અમુક કાર્યને અશકય ધારવું એ જ તેને અશકય બનાવવા સમાન છે.' હિંમત એ જ વિજય અને ભીરુતા એ જ પરાજય છે.

મહારાણી પદ્મિની અને અન્ય સેંકડો રાજકુટુંબની સન્નારીઓએ શત્રુઓને હાથ પડવા કરતાં જીવતી બળી મરવામાં જે હિમત દર્શાવેલી તેનું માપ આપણે કેવી રીતે કરી શકીશું?

દિલ્હીમાં જાગેલી ગરબડ વખતે શાંતિ વાગરવાને મથી રહેલા આદર્શ ભારતીય સંન્યાસી સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીને રાજ્યદ્રોહી માનીને તેમના તરફ

જ્યારે એક સરકારી સૈનિકે બંદૂક તાકી ત્યારે પોતાની આંતરિક નિર્દોષતાના બળને લઈને એ મહાપુરુષે મરણનો કાંઈ પણ ડર ન રાખતાં તે બંદૂકની સામે પોતાની છાતી ધરી હતી.

ફ્રીડલૅંડની લડાઈમાં ફ્રેંચ સિપાઈઓના મસ્તક પરથી એક તોપનો ગોળો જતો હતો ત્યારે એક તરુણ સિપાઈ બાજુએ હઠી ગયો. નેપોલિયને તેની તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો અને હસીને કહ્યું: 'ભાઈ! જો એ ગોળો તમારે માટે જ નિર્માણ થયો હશે તો તો તમે ભૂમિના ગર્ભમાં સો ફીટની ઊંડાઈએ છુપાઈ જશો તોપણ તે તમને ત્યાં આવીને પણ જરૂર વાગશે.'

કૉપનહેગનના યુદ્ધમાં નેલ્સન, રકતથી લપસણા બનેલા અને શબોના ઢગલાઓથી ઢંકાઈ ગયેલા તૂતક પર ચાલતાં ચાલતાં બોલ્યો: 'આ કામ અતિ ભીષણ થયું છે અને આજનો દિવસ એક પળમાં આપણા પૈકી કોઈનો પણ અંતિમ દિવસ બને એમ છે; પરંતુ મારા આ શબ્દો લક્ષ્યમાં રાખજો કે, ગમે તેટલા લાભને ખાતર પણ હું આ સિવાય અન્ય સ્થળે રહેવા ઈચ્છતો નથી.' ટ્રફાલ્ગરના યુદ્ધમાં જ્યારે નેલ્સનને ગોળી વાગી અને તેને નીચે ઉતારવામાં આવ્યો ત્યારે તેણે પોતાનું મુખ ઢાંકી દીધું કે જેથી સૈનિકો એમ જાણે નહિ કે તેમનો સેનાપતિ પડયો છે.

તમારા નિશ્ચયોને તત્કાલ અમલમાં મૂકી દો. જ્યાં સુધી તેને કાર્યમાં પરિણત કરવામાં આવતા નથી ત્યાં સુધી તેઓ સ્વપ્નવત જ છે. શું તમને હરીફાઈનો ડર લાગે છે? કાર્ય કરી તો જુઓ. તમારો હરીફ પણ શું મનુષ્ય નથી? શું તે મનુષ્યથી વિશેષ છે? જગતમાં તમારું સ્થાન જીતી લો. બહાદુર માણસની સેવામાં સઘળી વસ્તુઓ આવીને ઊભી રહે છે. મુશ્કેલીની સામે પુરુષને છાજે એવી રીતે યુદ્ધ કરો; વિપત્તિને બહાદુરીથી સહન કરો; ઉચ્ચ કુલને છાજે એવી રીતે ગરીબાઈ સહન કરો; હિંમતપૂર્વક નિરાશાઓની સામે ધાઓ. બહાદુર માણસ પોતાની આસપાસના સઘળા માણસોનાં હૃદયમાં ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રતિદિન ઘણ અપ્રસિદ્ધ માણસો શ્મશાનમાં જાય છે; અને આ માણસો માત્ર એટલા જ કારણથી અપ્રસિદ્ધાવસ્થામાં રહ્યા હતા કે તેમની ભીરુતાએ તેમને પ્રાથમિક પ્રયત્ન

કરતાં અટકાવ્યા હતા. આ માણસોએ જો પ્રારંભ કર્યો હોત તો સંભવ છે કે, તેમણે અત્યંત ઉપયોગી જીવન ગાળ્યું હોત અને મહાન કીર્તિ સંપાદન કરી હોત. જ્યોર્જ ઈલિયટ કહે છે કે 'નિશ્ચિત પરિણામ માગનારા શંકાશીલ માણસોએ કોઈ પણ મહાન કાર્ય કર્યું નથી. બહાદુર આનંદી માણસ પ્રતિકૂળતાથી ક્ષોભ પામતો નથી. તે તેમને શિક્ષણદાયક અને કલ્યાણના ગુપ્ત દૂતસ્વરૂપ ગણીને જીવનસંગ્રામમાં હિંમત અને આનંદપૂર્વક કૂચ કરે છે; અને જો જરૂર પડે તો પોતાની ઉપર આવી પડતાં સંકટોને શાન્તિ અને ધૈર્યપૂર્વક સહન કરે છે. આ પણ સાચો વીર છે.

લોવેલ કહે છે કે 'સત્યથી જ્યારે આપણા પર સંકટો આવી પડે ત્યારે અને તેથી કીર્તિ તથા લાભ મળે તેમ જ પ્રમાણિકતાથી ઉન્નતિ પ્રાપ્ત થાય તે પૂર્વે સત્યની બાજુએ ઊભું રહેવું એ એક ઉત્તમ કાર્ય છે. કાયર મનુષ્ય સત્યથી છેક દૂર થતાં સુધી નિરુત્સાહ અને શંકાપૂર્વક બાજુએ ઊભો રહે છે; ત્યારે બહાદુર માણસ સત્ય પંથને વળગી રહે છે.'

શેક્સપિયર કહે છે કે 'આપણી શંકાઓ જ આપણને ફસાવે છે અને આપણને લાભકારક થઈ પડે એમ હોઈ તેવો પ્રયત્ન કરવાનું આપણે ભયને લીધે ગુમાવી દઈએ છીએ.'

સર ટૉમસ મૂરના મનમાં ચાલેલો ભારે ખળભળાટ જ્યારે શમી ગયો અને જ્યારે તેણે પોતાના સિદ્ધાંતને વળગી રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો; ત્યાર પછી તે આનંદપૂર્વક કારાગૃહમાં ગયો. કેટલાક ધર્માચાર્યોએ પોતાના સિદ્ધાંતને તિલાંજલિ આપી કારાગૃહમાંથી મુક્તિ મેળવી હતી; પરંતુ સર ટૉમસે તેમ નહિ કરતાં અંધકાર, ભેજ અને ગંદકીવાળા કારાગૃહમાં રહેવાનું પસંદ કર્યું તેટલા માટે તેની પત્નીએ તેને મૂર્ખની ઉપાધિ આપી. પરંતુ તે અપમાન કરતાં મૃત્યુને વધારે પસંદ કરતો હતો. તેની પુત્રી તેના પક્ષમાં હતી અને જ્યારે સર ટૉમસનું મસ્તક કાપી નાખી તેને 'લંડન બ્રિજ' નામના પુલની ઉપર એક કાંટીની સાથે લટકાવવામાં આવ્યું ત્યારે તેની પુત્રીએ તેને સત્તાવાળાઓની પાસેથી માગી લીધું અને પોતાનાં સ્વજનોને, તે મસ્તક પોતે મરી જાય ત્યારે પોતાની સાથે એક જ પેટીમાં (કૉફીન—

મુડદાની પેટીમાં) દાટવાની ભલામણ કરી. પછી તે અલ્પ સમયમાં જ મરણ પામી અને તેની પ્રાર્થનાનુસાર તેના પિતાના મસ્તકને તેની સાથે દાટવામાં આવ્યું.

જ્યારે સર વૉલ્ટર રૅલે વધસ્થાનની નિકટ આવ્યો, ત્યારે તે અત્યંત અશક્ત બની ગયો હતો અને તેણે ત્યાં એકઠાં થયેલાં લોકોની સમક્ષ ભાષણ આપતાં જણાવ્યું કે 'મારા શરીરમાં છેલ્લા બે દિવસમાં બે વાર સખ્ત વેદના ઊઠી છે; માટે જો તમને મારામાં કંઈ દૌર્બલ્ય જણાય તો તે મારું પોતાનું દૌર્બલ્ય છે એમ માનશો, એવી મારી પ્રાર્થના છે.' તેણે કુહાડો પોતાના હાથમાં લીધો અને તેની ધારને ચુંબન કરી શેરીફને કહ્યું કે 'આ તીક્ષ્ણ ઔષધ છે, પરંતુ સઘળા રોગોનો રામબાણ ઇલાજ છે.'

જેની સામે થવું નહિ પડે એવાં વિઘ્નો વિષે વિચાર કરવામાં અથવા જે કદી પણ સહન કરવાં પડે નહિ એવાં સંકટોનાં સ્વપ્ન જોવામાં તમારે કદી પણ તમારો સમય ગુમાવવો જોઈએ નહિ. કેમ કે કૌવચની સાથે રમત કરીને ખંજવાળ વહોરી લેવા જેવું એ કામ છે. વળી કોઈ પણ બાબત માટે ઢચુપચુપણે ઇચ્છા કરવાથી અને અનિશ્ચિતપણે ત્રિશંકુની પેઠે અદ્ધર લટકી રહેવાથી પણ તમે તમારા જીવન પરનો કાબૂ ગુમાવો છો.

અબ્રાહામ લિંકનની બાલ્યાવસ્થા ઘોર દારિદ્ર્યમાં વ્યતીત થઈ હતી. તેને શિક્ષણ પણ ઘણું થોડું મળ્યું હતું અને તે વજનદાર મિત્રો પણ ધરાવતો ન હતો. અંતે જ્યારે તેણે વકીલાત કરવા માંડી ત્યારે અતિ દુર્બલ રાજદ્વારી પક્ષ ગ્રહણ કરવાને લીધે, જે થોડી કીર્તિ મેળવી હતી તેને પણ તેણે જોખમમાં નાખી. એ પક્ષ પણ ગ્રહણ કરવામાં તેને કાંઈ થોડી હિંમત ધરવી પડી નહોતી. જ્યારે તે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના પ્રમુખ તરીકે નિયુક્ત થયો ત્યારે તેના પર વિરોધી ટીકા અને સંકટોની ભારે વૃષ્ટિ થવા લાગી અને આ સર્વની સામે બહુ મજબૂત હિંમતને લીધે જ તે ટકી શક્યો હતો. ગુલામોની સ્વતંત્રતાનો ઢંઢેરો બહાર પાડવામાં, રાજદ્વારીઓ અને વર્તમાનપત્રોના પોકારની સામે ગ્રાન્ટ અને સ્ટૅન્ટનને ટેકો આપવામાં અને પોતાનું અંતઃકરણ જેને 'સત્કાર્ય' જણાવે તેને ગમે તેટલાં સંકટોની વચ્ચે

કાર્ય કરવામાં તે મહાન હિમ્મતથી જ ટકી શકયો હતો.

લિંકન જ્યારે અમુક મતને સત્ય માનતો, ત્યારે તે મત લોકોને ન ગમતો હોય તોપણ તેનો પ્રચાર કરવામાં તે કદી પણ ડરતો નહિ. એક નાસી ગયેલા ગુલામનો બચાવ કરવાથી એક તરુણ વકીલને પોતાનો રોટલો ખોવાનો વખત આવતાં બીજા વકીલો એવા માણસોનો બચાવ કરવાની ના પાડતા; ત્યારે સંધિ મળતાં લિંકન હમેશાં રંક માણસોનો જ બચાવ કરતો. આવા મહાદુઃખી લોકો જ્યારે સંરક્ષણ શોધતા ત્યારે લોકો કહેતા કે 'લિંકનની પાસે જાઓ; સત્યને અનુસરતું કોઈ પણ કાર્ય કરતાં તે ડરતો નથી.'

નોક્સના મસ્તકની સામે બંદૂક ધરવામાં આવી તે છતાં તેણે હિંમત-પૂર્વક પોતાનું વ્યાખ્યાન ચાલુ રાખ્યું હતું. અને ગૅરીસન, કારાગૃહ, હુલ્લડ-ખોર લોકો અથવા તેના આંગણામાં ઊભા કરેલા ફાંસીના લાકડાથી ડરતો ન હતો. જગતને આવા જ માણસોની જરૂર છે.

ભલેને તારી આસપાસ તોફાનોનો ગડગડાટ થયા કરે અને શત્રુઓ તારી શોધ કરતા તારી પાછળ ફર્યા કરે; પરંતુ શું તેઓ તને વશ કરશે? કદી નહિ, કદી નહિ, કદી નહિ.

જ્યારે સેનાપતિ બટલરને નવ હજાર માણસોની સાથે ન્યૂયૉર્કનાં હુલ્લડો દાબી દેવાને મોકલી આપવામાં આવ્યો ત્યારે તે પોતાની પલ-ટણોની અગાઉ શહેરમાં આવી પહોંચ્યો. આ વખતે કોધથી ઉન્મત્ત બનેલા હુલ્લડખોરોને તેણે શહેરના રસ્તાઓમાં એકઠા થયેલા જોયા. આ હુલ્લડખોરોને અત્યાર પૂર્વે કેટલાક માણસોને ફાનસના થાંભલાની સાથે લટકાવીને મારી નાખ્યા હતા. પોતાના માણસો આવી પહોંચવાની વાટ જોયા વિના જ્યાં સૌથી અધિક માણસો એકઠા થયા હતા તે સ્થળે તે ગયો. તે એક પીપ ઉપર ચઢયો અને બોલ્યો કે: 'ભામટાના સરદારો! નરકના સેતાનો! તમે તમારાથી ઉંચા લોકોનાં ખૂન કર્યાં છે.' તે એક જ માણસનાં હિંમતભરેલા શબ્દોથી રક્તથી ખરડાયેલા લોકો થરથરી ગયા. અને આ ઘટના એક એવા શહેરમાં બની હતી કે જેમાં મેયર ફર્નાન્ડો વૂડ, પોલીસ અને સેનાના માણસોની સહાયથી પણ લોકોને દબાવી શકયો ન હતો.

થર્મોપિલીના સમરાંગણમાં સ્પાર્ટનો બોલ્યા હતા કે: 'આપણા શત્રુઓ આપણી સન્મુખ ઊભા છે.' ત્યારે લિયોનીડાસે ઠંડે પેટે ઉત્તર આપ્યો કે, 'અને આપણે તેમની સન્મુખ ઊભા છીએ.' ઝરકિસની તરફથી એવો સંદેશો આવ્યો કે, 'તમારાં શસ્ત્રો આપી દો.' ત્યારે લિયોનીડાસે પ્રત્યુત્તર મોકલ્યો કે 'આવો અને શસ્ત્રો લઈ જાઓ.' એક ઈરાની સૈનિક બોલ્યો કે, 'ભાલા અને બાણોની છાયાને લીધે તમે સૂર્ય જોઈ શકશો નહિ.' આ સાંભળી એક લેસેડિમોનિયને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, 'ત્યારે અમે છાયામાં લડીશું, આ પ્રકારના મુઠ્ઠીભર માણસો પણ જ્યાં હોય ત્યાં જગતના મોટામાં મોટા લશ્કરની પ્રગતિ અટકાવે એમાં શું આશ્ચર્ય છે?

નેપોલિયન જ્યારે એક સાહસિક કાર્યને માટે સૂચના આપતો હતો ત્યારે તેના હાથ નીચેનો એક અમલદાર બોલ્યો કે, 'એ કામ તો અશક્ય છે.' આ સાંભળી તે મહાન સેનાધિપતિએ ગર્જના કરી કે, 'અશક્ય! અશક્ય એ તો મૂર્ખાઓનું વિશેષણ છે.' આવું કહીને પછી નેપોલિયને પોતાની શકિતની પરાકાષ્ટા બતાવી હતી.

ગ્રાંટ કદી પણ પરાજયનું નામ જાણતો ન હતો. બેલમોન્ટમાં જ્યારે તેને એમ કહેવામાં આવ્યું કે, તમે શત્રુઓથી ઘેરાઈ ગયા છો ત્યારે તેણે શાંતિથી પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, 'ઠીક, ત્યારે તો અમારે અમારો માર્ગ કાપી કાઢવો જોઈએ.'

હિંમતવાન માણસ લોહચુંબકના જેવી અસર કરે છે. તે પોતાની આસપાસ ઉચ્ચતાનું વાતાવરણ ફેલાવે છે; લોકો તેના અનુયાયીઓ બને છે અને તેને માટે જાન આપવા પણ પાછા હઠતા નથી.

ઈમર્સન કહે છે કે, 'જે માણસ ડગતો નથી તે જ ખરો વીર છે.'

આફ્રિકામાં શોધખોળ કરનાર અમીન પાશા એવા સંયોગોમાં પોતાના માણસોની પાછળ રહી ગયો હતો કે જેથી તેનું મૃત્યુ થયું છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક માનવામાં આવ્યું હતું; અને આ વાત અતિ દૃઢતાપૂર્વક લોકોમાં ફેલાવવામાં આવી હતી. બીજે વર્ષે ઠંડી ઋતુનો પ્રારંભ થતાં તે મધ્ય આફ્રિકામાં પરિશ્રમયુકત અને સંકટદાયક પ્રવાસ કરતો કરતો એક એવા

સ્થળે આવી પહોંચ્યો કે જ્યાં અત્યંત ભયંકર દેખાવ તેના જોવામાં આવ્યો. ગુલામ વેચવાનો ધંધો કરનારા માણસોએ કેટલાક આફ્રિકનોને પકડ્યા હતા અને તેઓ તેમને બેડી ઘાલીને ગુલામ તરીકે વેચી દેવાને માટે ઘસડી લઈ જતા હતા. પરંતુ તે લોકોમાં શીતળાનો રોગ ફાટી નીકળ્યો અને તે દુઃખી લોકોને તેવી જ દશામાં છોડીને તેમને પકડનારાઓ ચાલ્યા ગયા. અમીન પાશાએ પોતાના માણસોને આગળ મોકલી દીધા અને તે પોતે આ મૃત્યુની છાવણીમાં વૈદ અને સેવક તરીકે કામ કરવાને થોભ્યો. આ પ્રસંગે તેણે કેટલી જિંદગીઓ બચાવી હતી તે જણાયું નથી; પરંતુ આ વાત તો જાણીતી છે કે તેણે પોતાની જિંદગી પ્રાયઃ ગુમાવી દીધી હતી. આ પણ એક બહાદુરી-ભરેલું મહાન કાર્ય જ છે.

ઘણા હિંમતવાન માણસોએ યૌવન પ્રાપ્ત થયા પૂર્વે જ જગતને હલાવી મૂક્યું છે. કાર્યારંભ કરવાના સાહસ અને ખંતથી તરુણ માણસો પણ કેવાં મહાન કાર્યો કરવાને શક્તિમાન થાય છે તે જાણીને આપણે આશ્ચર્યચકિત થઈ જઈએ છીએ. સિકંદર વીસ વર્ષની વયે રાજ્યસિંહાસન પર આરૂઢ થયો હતો અને તેત્રીસ વર્ષની વયે તેનું મૃત્યુ થયું તે પૂર્વે તેણે તે સમયે જણાયેલી સઘળી દુનિયા જીતી લીધી હતી. જુલિયસ સિઝરે આઠસો નગરો લીધાં હતાં, ત્રણસો જાતિઓને જીતી હતી અને ત્રીસ લાખ માણસોને હરાવ્યાં હતાં. વળી તે એક મહાન વક્તા હતો અને મહાનમાં મહાન રાજનીતિજ્ઞોની કોટીનો એક રાજનીતિજ્ઞ પણ ગણાતો હતો. વૉશિંગ્ટન ઓગણીસ વર્ષની વયે સેનાધિપતિ થયો હતો. એકવીસ વર્ષની વયે તેને એલચી તરીકે ફ્રાન્સમાં મોકલવામાં આવ્યો હતો અને બાવીસ વર્ષની વયે તે પ્રથમ યુદ્ધ જીત્યો હતો. લાફાયત વીસ વર્ષની વયે આખા ફ્રેન્ચ લશ્કરનો મુખ્ય સેનાધિપતિ બન્યો હતો; ચાર્લમેન ત્રીસ વર્ષની વયે ફ્રાન્સ અને જર્મનીનો સ્વામી થયો હતો. પોન્ડેએ રોકેન્ડે આગળ વિજય મેળવ્યો તે સમયે તેની વય માત્ર બાવીસ વર્ષની હતી. ગેલીલિયોએ પિસાના દેવાલયમાં ફાનસને હાલતું જોઈ પેન્ડ્યુલમનો નિયમ શોધી કાઢ્યો ત્યારે તેની વય માત્ર અઢાર વર્ષની જ હતી. પીલ એકવીસ વર્ષની વયે

પાર્લમેન્ટમાં દાખલ થયો હતો. ગ્લેડસ્ટન બાવીસ વર્ષનો થયા પૂર્વે પાર્લ-મેન્ટમાં દાખલ થયો હતો. અને ચોવીસ વર્ષે કોષાધ્યક્ષ બન્યો હતો. એલીઝાબેથ બૅરેટ બ્રાઉનિંગ બાર વર્ષની વયે ગ્રીક અને લૅટિન ભાષાઓમાં પારંગત થઈ ગઈ હતી.

કલાઈવે બત્રીસ વર્ષની વયે હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ સત્તા સ્થાપન કરી હતી. સૌથી મહાન રણપંડિત હૅનિબાલે કૅની આગળ જ્યારે રોમના પ્રજાસત્તાક રાજ્યને પ્રાયઃ જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યું ત્યારે તેની વય માત્ર ત્રીસ વર્ષની હતી. નેપોલિયને જ્યારે ઈટાલિની ભૂમિમાં ઑસ્ટ્રિયાના કસાયેલા સેનાપતિઓને એક પછી એક પરાસ્ત કર્યા ત્યારે તેની વય માત્ર સત્તાવીસ વર્ષની હતી.

કેટલાક માણસોએ વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ મહાન હિંમત અને નિશ્ચય-બળ દર્શાવ્યાં છે. વિકટર હ્યુગો અને વેલિંગ્ટન એ ઉભય સિત્તેર વર્ષની વય પછી પણ સંપૂર્ણ યૌવન ભોગવતા હતા. જ્યોર્જ બૅન્ક્રોફ્ટે પોતાના કેટલાક ઉત્તમોત્તમ ઐતિહાસિક ગ્રંથો પંચાશી વર્ષની વયે લખ્યા હતા. ગ્લૅડસ્ટન ચોરાશી વર્ષની વયે પણ મજબૂત હાથે ઈંગ્લેન્ડનું રાજતંત્ર ચલાવતો અને પાંડિત્ય બળનો અલૌકિક આદર્શ ગણાતો.

શેકસપિયર કહે છે કે, 'જે માણસ મધમાખીના ડંખથી ડરીને મધ-પૂડાનો ત્યાગ કરે છે તે મધ મેળવવાને લાયક નથી.'

'જે માણસને ભય લાગતો નથી તે બહાદુર નથી. કારણ કે એ કાંઈ બુદ્ધિ તથા ડહાપણની નિશાની નથી; પરંતુ જે માણસનો ઉદાત્ત આત્મા પોતાના ભયને દાબી દે છે અને પોતાની પ્રકૃતિ જે સંકટથી પાછળ હઠવા માગતી હોય તેની સામે જે હિંમતપૂર્વક થાય છે તે જ ખરો બહાદુર માણસ છે.'

ઘણા બુદ્ધિમાન તરુણો તેમનામાં કાર્યારંભ કરવાની હિંમત નહિ હોવાને લીધે જ કાંઈ પણ મહત્ત્વનું કાર્ય કરી શકતા નથી.

પ્રારંભ કરો! પ્રારંભ કરો!! પ્રારંભ કરો!!!

'લોકો તમારે વિષે ગમે તે ધારે, તોપણ જેને તમે સત્કાર્ય ધારતા

હો તે કાર્ય તમે કરજો. નિંદાની સ્પૃહા રાખશો નહિ અને સ્તુતિની પણ સ્પૃહા કરશો નહિ.' —પાઈથેગોરાસ

'ભય એ માણસને બીજાઓનો ગુલામ બનાવે છે. ભય એ જુલ્મી રાજાની બેડી છે. ચિંતા એ એક પ્રકારની કાયરતા છે અને તે જીવનને વિષમય બનાવે છે.' —ચૅનિંગ

'હિંમત એ ઉંચામાં ઉંચા પ્રકારની ઉદારતા છે. કારણ કે હિંમતવાન માણસ સૌથી મૂલ્યવાન વસ્તુઓને છૂટે હાથે ખર્ચી નાખે છે. આપણું રક્ત આપણા પૈસા કરતાં વિશેષ મૂલ્યવાન છે. સ્ત્રીઓનાં હૃદયો પર પણ પોતાના ધણીની ઉદારતા કરતાં તેની હિંમતની જ વિશેષ અસર થાય છે.'—કોલ્ટન

'મને જે પસંદ કરે તેણે પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પણ કરવું જોઈએ અને જોખમમાં નાખવું જોઈએ—' —'વેનિસના વ્યાપારી' માંથી

'મનુષ્યને છાજે એવાં સઘળાં કામો કરવાની હું હિંમત કરું છું. જે માણસ મનુષ્યને ન છાજે એવાં અધિક કાર્યો કરે છે તે નકામો માણસ છે.' —શેક્સપિયર

'નાનાં નાનાં કાર્યો અને એક યા બીજા પ્રકારનાં જાહેર યા માનસિક યુદ્ધોમાં જ માણસને પોતાનાં મહાન કાર્યો અને ગુણો સિદ્ધ કરવાની તકો રહેલી હોય છે. જગતમાં કેટલાયે આગ્રહી અને અપ્રસિદ્ધ વીર પુરુષો ઘડીએ અને પળે અપ્રસિદ્ધાવસ્થામાં રહીને તંગી તથા નીચતાના આક્રમણની સામે પોતાનું સંરક્ષણ કર્યા કરે છે. આવા પ્રકારના હજારો અને લાખો અતિ ઉત્તમ અને ગુપ્ત વિજયોને કોઈ જોતું કે જાણતું પણ હોતું નથી; અને તેથી તેના વિજેતાને કીર્તિ પણ મળતી નથી અથવા તેમને વાહ વાહ કે પડઘમના ધ્વનિથી વધાવી પણ લેવામાં આવતા નથી. દુઃખ, સંકટ, પરિત્યાગ, એકાંતવાસ અને નિર્ધનતાનાં રણક્ષેત્રોમાંથી પણ પુષ્કળ વીર પુરુષો નીવડે છે.' —વિક્ટર હ્યુગો

'પવન વાતો અટકે ત્યાં સુધી જે હાથ જોડીને બેસી જ રહે છે અને જે કદી પણ ચપળતાથી વાવેતર કરતો નથી તથા જે આકાશ સામે જોઈને વાદળોને તપાસ્યા જ કરે છે, તેને કદી પણ લણવાનો સમય પ્રાપ્ત થતો નથી.' —હેલન હંટ જૅક્સન

૩ : ઇચ્છા અને માર્ગ

'દૃઢ ઈચ્છા હશે તો માર્ગ અવશ્ય જડવાનો.'

'માર્ગને કાં તો હું શોધી કાઢીશ અને કાં તો તેને બનાવી દઈશ.'

'દૃઢ ઇચ્છા કરી શકનારને માટે કોઈ પણ કાર્ય અશક્ય નથી.'—મિરાબો

'દુર્બળતા અને શિથિલતાપૂર્વક સત્યનું પ્રતિપાદન કરનાર મનુષ્ય ચિવટથી અને ધીરતાપૂર્વક અસત્યનું પ્રતિપાદન કરનાર મનુષ્ય સાથેની હરીફાઈમાં ટકી શકતો નથી.' —ઈ. પી. વ્હિપલ

'એક મજબૂત અંતઃકરણની દઢ ઇચ્છા હજારો માણસને થરથર ધ્રુજાવી મૂકે છે. એક સુકલકડી ઠિંગુજી પોતાની દૃઢ ઇચ્છાથી સઘળી બાજી ફેરવી નાખે છે અને પલાયન કરી ગયેલા પ્રચંડ માણસોને પાછા એકત્ર કરીને તેમની પાસે ઉત્તમ યુદ્ધ કરાવે છે.' —ટપર

'જે માણસો એમ ધારે છે કે, અમે અમુક કાર્ય કરવાને શક્તિમાન છીએ, તેઓ જ તે કાર્ય કરી શકે છે. ચારિત્ર્યબળ એ સંપૂર્ણ વિકાસ પામેલી ઈચ્છા જ છે.'

'ઈચ્છાશક્તિનો વિકાસ કરવો એ આપણા જીવનનો ઉદ્દેશ છે. દૃઢ ઈચ્છા અને દૃઢ નિશ્ચય ધરાવનાર માણસને માટે આ જગતમાં સમય અને તક છે, છે ને છે જ. —ઈમર્સન

'અડગ નિશ્ચય અને સત્યમાર્ગનું અવલંબન એ જગતને હલાવી નાખનાર શક્તિઓ છે.' ...પ્રેસીડેન્ટ પોર્ટર

'ઝળકતી કારકિર્દીવાળા તરુણના શબ્દકોશમાં નિષ્ફળતા જેવો કોઈ શબ્દ જ હોતો નથી.' —બલ્વર

'નિરંતર આગળ ધસવાની ટેવ અને શ્રદ્ધા એ સઘળી મુશ્કેલીઓને હંફાવી નાખે છે.' —જેરેમી કોલીઅર

'જ્યારે એક દૃઢ અને નિશ્ચયવાન માણસ જાહેરમાં આવે છે, ત્યારે તેની આસપાસની જગ્યા કેવી સાફ થાય છે અને તેને માટે કેટલો બધો અવકાશ અને છૂટ રહે છે તે જોઈને આપણને કુતૂહલ થાય છે.' —જૉન ફોસ્ટર

'મારા હૃદયમાં અજેય ઈચ્છાનો તારો ઊગ્યો છે; અહો! તે કેવો ગંભીર, નિશ્ચયી અને નિશ્ચલ છે!' —લૉંગફેલો

ઈ. સ. ૧૫૭૪ માં સ્પૅનિશ લોકોએ લેઈડનને ઘેરો ઘાલ્યો હતો અને ચાર માસ સુધી તે શહેરના લોકોને ભયંકર હેરાનગતિ ભોગવવી પડી હતી. જ્યારે સ્પેનિશ સૈનિકોને લેઈડન નિવાસીઓ તરફથી એમ કહેવામાં આવ્યું કે, 'ડચ લોકો લેઈડન નગરની દીવાલ પાસે સમુદ્રને લાવી, વહાણ પર માણસો આણી તમને ઘેરો ઉઠાવવાની ફરજ પાડશે.' ત્યારે તેમણે અટ્ટહાસ્ય કરી કહ્યું હતું કે, 'ડચ લોકોનો પ્રિન્સ ઑફ ઑરેંજ આકાશમાં તારા ચૂંટીને લાવી શકે તો જ તે લેઈડનના કોટની પાસે સમુદ્રને લાવીને તમારો બચાવ કરી શકશે.' રોટરડામમાં તાવથી તરફડી રહેલા પ્રિન્સ ઑફ ઑરેંજના મુખમાંથી એવી આજ્ઞા નીકળી ચૂકી હતી કે, 'પાળને તોડી નાખો; હોલેન્ડ દેશ પુનઃ સમુદ્રને આપી દો.' અને લોકોએ પણ એ જ પ્રકારનો પ્રત્યુત્તર આપ્યો હતો કે, 'દેશ પરતંત્ર બને તેના કરતાં તો ડૂબી જાય એ જ બહેતર છે.' ઉપર કહેલા શહેરથી સમુદ્ર પંદર માઈલ દૂર હતો અને આટલા અંતરમાં એક પછી એક પંદર પાળો બાંધેલી હતી. રાજાની આજ્ઞાનુસાર લોકો એક પછી એક એમ એ મજબૂત પાળોને તોડી નાખવા લાગ્યા. આ એક પ્રચંડ કાર્ય હતું. અને કહેવત પ્રમાણે જેઓ પોતાની જાતને મદદ કરે છે તેમને ઈશ્વર અવશ્ય મદદ કરે છે. અને તેમ જ થયું. ઑક્ટોબરની પહેલી અને બીજી તારીખે વિષુવવૃતના પ્રચંડ પવને સમુદ્રને દેશની અંદર હડસેલી દીધો અને યુદ્ધનૌકાને સ્પેનિશ લોકોની છાવણીની પાસે લઈ જઈને મૂકી દીધી! બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં ડચ સેના શત્રુઓ પર આક્રમણ કરવાને નીકળી; પરંતુ તેઓ તો ભયના માર્યા રાત્રે જ અંધારાનો લાભ લઈને નાસી ગયા હતા! એ પછી બીજે દિવસે શું થયું? પવનની દિશા બદલાઈ ગઈ અને તેથી પાણીની સાથે યુદ્ધનૌકા પણ હૉલેન્ડની પૃષ્ઠભૂમિ પરથી તણાઈ ગઈ! પહેલાંની માફક જ પુનઃ પાળો એકદમ બાંધી દેવામાં આવી અને સમુદ્રનો કિનારો પોતાના જૂના સ્થાન પર જ રહ્યો! ત્યાર પછી આવેલી વસંતઋતુમાં જ્યારે પુષ્પો ખીલી ઊઠયાં ત્યારે લેઈડનના અદ્ભુત રીતે થયેલા સંરક્ષણના સ્મારક તરીકે લેઈડનના વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના કરવાને માટે જનસમૂહ આનંદપૂર્વક તે શહેરના મહો-

ક્ષામાંથી કૂચ કરતો જતો હતો.

લોઢાની આગબોટ બાંધવાની દરખાસ્ત રજૂ થઈ ત્યારે પણ ઘણા લોકો કહેવા લાગ્યા હતા કે, 'લોઢું તો ડૂબી જાય—માત્ર લાકડું જ તરી શકે.' પરંતુ અનુભવે સિદ્ધ કર્યું કે, લોઢાને પણ તરતું રાખવાનો ચમત્કાર માણસ કરી શકે છે અને હાલમાં માત્ર લડાઈની મનવારો જ નહિ, પરંતુ વ્યાપારી આગબોટો પણ લોઢા અથવા પોલાદની બાંધવામાં આવે છે. આમ લોઢાને તરતું રાખવાનો માર્ગ પણ 'પ્રબળ ઈચ્છા'એ જ શોધી કાઢયો હતો.

મિલ્ટન કહે છે કે, 'સંયોગોએ પ્રસિદ્ધ પુરુષો પર ભાગ્યે જ કૃપા કરી છે. તેમણે તો સર્વ પ્રકારના અંતરાય અને વિઘ્નોમાંથી જ પોતાનો માર્ગ કાઢીને વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે.'

સંયોગોને જીતવાનો સાચો ઉપાય તમારી જાતને બળવાન સંયોગરૂપ બનાવવી એ છે.

આ પ્રમાણે સફળતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે ઈચ્છાશકિત એ જોકે બહુ જ આવશ્યક સાધન છે; પરંતુ 'તેની સાથે જો બીજી વસ્તુઓ પણ હોય તો તે ઈચ્છા અધિક મહાન બનીને તેના વડે અધિક મહાન કામો અને અધિક સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે.' અમને આ મૂર્ખાઈ ભરેલો સિદ્ધાંત તો માન્ય જ નથી કે, 'સંયોગો અથવા પરિસ્થિતિ કાંઈ હિસાબમાં જ નથી.' અને 'કોઈ પણ માણસ માત્ર પોતાની દૃઢ ઈચ્છાથી જ રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, શંકરાચાર્ય, દયાનંદ, પરમહંસદેવ, ગાંધી, નેપોલિયન, પિટ્ટ, વેબ્સ્ટર, બીચર અથવા લિંકન જેવા બની શકે છે.'

આપણે આપણા નિશ્ચયનો ઉપયોગ વિવેક સહિત જ કરવો જોઈએ અને તેને જ્ઞાન તથા સાદી સમજની મદદ આપવી જોઈએ. નહિ તો આપણે માત્ર આપણાં મસ્તકોને ભીંત સાથે જ ભટકાવીશું. આપણે 'દૃઢ ઈચ્છાથી દૃઢ પ્રાકૃતિક નિયમને પણ જીતી લઈશું.' એવી આશા ન જ રાખવી જોઈએ. આપણે માત્ર એટલું જ માનવાનો હક્ક ધરાવીએ છીએ કે, અમે અમારા વિશેષમાં વિશેષ સામર્થ્ય, મનોબળ અને સહનશકિતના પ્રમાણમાં જ કોઈ પણ કાર્ય કરી શકીશું.' કેટલીક દિશામાં અનુલંઘનીય વિઘ્નો સતત

આપણી પ્રગતિમાં બાધા કર્યા કરે છે; પરંતુ જેમાં જવાની આપણે સવિવેક આશા રાખીએ અને પ્રયાસ કરીએ એવી કોઈ પણ દિશામાં આપણને પ્રતીતિ થશે કે, એ વિઘ્નો એક નિયમ તરીકે કાં તો ઉલ્લંઘી શકાય તેવાં હોય છે, કે કાં તો તેઓ હમેશને માટે ટકતાં નથી. જ્યાં સ્વાભાવિક રીતે માર્ગ જડી શકે અથવા બનાવી શકાય એમ હોય છે ત્યાં જ દૃઢ ઇચ્છાશકિતવાળો, બુદ્ધિમાન અને આગ્રહી માણસ તેને શોધી શકશે અથવા બનાવી શકશે.

પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી જાણે છે કે, સંયોગો પણ વકીલોને અસીલ અને વૈદ્યોને દરદી લાવી આપે છે; પરિસ્થિતિ પણ સાધારણ આચાર્યને અસાધારણ ધર્માસન પર ગોઠવી દે છે અને શ્રીમંત માણસોના પુત્રોને—કે જેમનામાં શકિત છેક સાધારણ હોય છે અને અનુભવ તો જરા પણ ભાગ્યે જ હોય છે તેમને મોટાં મંડળો અને મોટી પેઢીઓના પ્રમુખ બનાવી દે છે; જ્યારે બીજી બાજુએ અસાધારણ શકિત, ઉત્તમ શિક્ષણ, શ્રેષ્ઠ ચારિત્ર્ય અને બહોળો અનુભવ ધરાવતા ગરીબ યુવાન પુરુષોને ઘણીવાર છેક સાધારણ જગ્યા મેળવવાને માટે પણ વર્ષોનાં વર્ષો સુધી મુશ્કેલી વેઠવી પડે છે. સર્વ કોઈ જાણે છે કે, શહેરોમાં અને ગામડાઓમાં ઉંચી શકિત ધરાવનારા હજારો તરુણોને સંયોગવશાત્ થોડા સરખા પગારની છેક સાધારણ જગ્યામાં રહેવાની ફરજ પડે છે; જ્યારે તેમની આસપાસના બીજા તરુણો દ્રવ્ય અથવા બાપદાદાની વગથી ઇચ્છિત ઉચ્ચ જગ્યાઓમાં ગોઠવાઈ જાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આપણે સઘળા જાણીએ છીએ કે, જગતમાં કાંઈ બધા જ ઉત્તમ માણસોને હંમેશાં ઉત્તમ જ સ્થાનો પ્રાપ્ત થાય છે એવું નથી. પરિસ્થિતિ યાને બાહ્ય સંયોગો પણ આપણા દરજ્જા, આપણા પગાર અને આપણા સામાજિક સ્થાનની સાથે પુષ્કળ સંબંધ ધરાવે છે.

પ્રત્યેક માણસ જાણે છે કે, ઇચ્છા ધરાવનાર માણસને કાંઈ હમેશાં માર્ગ જડતો નથી; પરિશ્રમ કાંઈ હમેશાં અને સઘળાં જ કાર્યો સિદ્ધ કરતો નથી; કેટલીક વાર ગમે તેટલી દૃઢ ઇચ્છા ધરાવનાર પણ ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી અને દરેકે દરેક માણસ કાંઈ જેવો થવા ધારે તેવો બની શકતો નથી. ખુદ આપણી પ્રકૃતિમાં એવી કેટલીક મર્યાદાઓ હોય છે

એટલે કે તેમાં કેટલીક બાબતો એવી તો મજબૂતીથી જડાઈ ગયેલી હોય છે કે—જેને ગમે તેવી ઈચ્છાશકિત અથવા ગમે તેટલો ઉદ્યોગ પણ જીતી શકતો નથી. ગમે તેટલા પ્રયત્નથી પણ કાંઈ કાગડાનો હંસ બની શકતો નથી.*

* પુનર્જન્મનો આર્ય સિદ્ધાંત એ સઘળી દૃઢ અશકયતાઓને શકય બનાવી આપે છે. એક ગામડિયો પોતાની અક્કલ પ્રમાણે એક માટીના ખોરડાને પોતાના આગલા ઘાસના ઝૂંપડા કરતાં બહુ જ સારું અને પૂરતું ગણી તેવું ઘર બનાવી તેમાં જઈ વસે છે અને પાછળથી અક્કલ અને પૈસો વધે છે તોપણ તે ઘરને ચુનાગચ્છી, બારી, જાળી વગેરેથી વધુ સુગમતાવાળું બનાવી શકે છે; પણ માટીને બદલે તેને આરસપહાણનું તો નથી જ બનાવી શકતો. હા, જો તે એ ઘરને પાયામાંથી પાડી નાખે તો તે આરસનું, ઊંચું અને સુંદર કોતરણીવાળું તેમ જ વધારે જગા મેળવીને વિશાળ ઘર પણ બાંધી તથા ભોગવી શકે છે. આ પ્રમાણે આર્ય સિદ્ધાંત પણ કહે છે કે, દરેક મનુષ્યને, તેના એક સમયનાં જ્ઞાન, ઈચ્છા અને કર્મને લીધે જ તેનું વર્તમાન શરીર મળેલું હોય છે. પાછળથી તે જ્ઞાન, ઈચ્છા અને કર્મ ઉચ્ચ પ્રકારનાં થવાથી એ વર્તમાન શરીરમાં પુરુષાર્થબળથી તે બહોળા ફેરફાર અને સુગમતા દાખલ કરી શકે છે; પણ અમુક રંગ, સ્વભાવ, આકાર વગેરે જે અંશો ખૂબ દૃઢપણે તેની વર્તમાન પ્રકૃતિમાં જડાઈ ગયેલા હશે તે તો સર્વાંશે આ ને આ જન્મમાં નહિ જ બદલી શકાય. આ વાત સમજાવવા માટે જ ગીતામાં અર્જુનને ઉપદેશ અપાયો છે કે, જીવનમુકતોને પણ વ્યવહારમાં સ્વપ્રકૃતિને (પ્રકૃતિમાંના અનિવાર્ય દૃઢાંશને) અનુસરવું પડે છે, ત્યાં તારો (રાજ્ય નથી જોઈતું, ભિક્ષાન્નથી નિર્વાહ કરીશું. ઈત્યાદિ) નિગ્રહ શું કરી શકશે ? અહીં વધુ સમજવાનું એ છે કે, જીવનમુકત જ્ઞાની ગમે તેવી સાત્ત્વિક પ્રકૃતિને પણ (સુવર્ણની રત્નજડિત બેડી એ પણ બેડી—દુ:ખરૂપ જ છે તેમ વિદેહમુકિતના સુખ સ્વાતંત્ર્ય યાને આત્મમયતાની અપેક્ષાએ) અનાત્મા અને દુ:ખરૂપ જ માનતો હોવાથી પુનર્જન્મને અને રામકૃષ્ણાદિના જેવાં મજબૂત શરીર તથા સુપ્રારબ્ધને પણ ઈચ્છતો નથી; અને તેથી જ તેને પુનર્જન્મ થતો નથી. પરંતુ તે દશાએ પહોંચ્યા વિનાના પામર, વિષયી યા જિજ્ઞાસુ જીવોને તો એક યા બીજા પ્રકારની ઈચ્છા અનિવાર્ય અને ઉપકારક પણ હોય છે જ. અતિદૃઢ વિરોધી સંયોગોને દૂર કરી ઈચ્છિત સુસંયોગો મેળવવાનું ગતજન્મમાં ન બન્યું હોય, તેવા સુસંયોગો

ચોખ્ખી વાત તો એ જ છે કે, એક માણસને, તેનાથી સર્વથા—સર્વથા દૂર નહિ હોય એવી વસ્તુસ્થિતિઓને માટે સતત પ્રયત્ન કરતો બનાવીને તેની બળવાન ઇચ્છાશક્તિ જ યોગ્ય સમયે તેને તેના ઇપ્સિત લક્ષ્યની અતિ નિકટ લઈ જશે.

આ જગતમાં એક માણસ મોટામાં મોટું કાર્ય એ જ કરી શકે કે,

વર્તમાન જન્મના ઉન્નત જ્ઞાન ઇચ્છા અને સત્કર્મ વડે મેળવી શકે છે જ. પુનર્જન્મનો આ બહુ જ ઉમદા સિદ્ધાંત જેમની સમજમાં ન ઊતર્યો હોય તેઓ વર્તમાન શરીર છૂટયા પછીને માટે કશી આશાઉમેદ રાખી શકતા નથી. આર્ય ઋષિમુનિઓના ઉમદા જ્ઞાન અને અનુભવનો મહાન વારસો ઉપયોગમાં લેનાર હરકોઈ મનુષ્યને, ચાહે તેટલી આશા અને ઉમેદ રાખવાનો અને તેના અમર જીવાત્માને આ નહિ તો આવતા જન્મમાં તે પ્રમાણેના—તે સર્વ સુસંયોગો મેળવવા ભોગવવાનો (કાગને પણ હંસ બનવાનો) પૂર્ણ હક્ક છે, એટલું જ નહિ પણ જો તે આર્ય વેદાંતને સારી પેઠે સમજવાની ઇચ્છા ધારણ કરી શકે તો પ્રકૃતિમાં રહેલા ગમે તેટલા દૃઢ અને અણગમતા અંશો (દુર્વાસાના શરીરમાંનો ક્રોધ, જનકમાંથી રાજ્યવ્યવહાર ઈ. ઈ.) સર્વથા નહિ ટાળી શકાવા છતાં પણ પ્રાપ્ત અપ્રાપ્ત તમામ પ્રકૃતિ અને તજ્જન્ય સર્વ સુખસામર્થ્યોમાંથી અહંતામમતાનો તથા સુખની અને પ્રાપ્તવ્યની બુદ્ધિનો વિધ્વંસ કરી નાખીને વર્તમાન શરીરમાં જ આત્મામાં આત્મબુદ્ધિ અને આત્માનુભવવાળો જીવનમુક્ત બની શકે છે. આર્ય તત્ત્વજ્ઞાન વેદાંતની એ જ સર્વોચ્ચ મહત્તા અને ખૂબી છે. અફસોસ એ જ છે કે, અસત્યમાં સત્યબુદ્ધિ, દુઃખમાં સુખબુદ્ધિ ઇત્યાદિ કારણોને લઈને ગમે તેટલી લૌકિક વિદ્યાઓ અને સત્તા—સામગ્રીઓ મેળવવા છતાં પણ અને તેના વડે ઇચ્છિત આનંદ-ટકાઉ આનંદ—છેવટ સુધી નહિ મળી શકવા છતાં પણ (દૂર દૂર દેખાયા કરતાં ઝાંઝવાના જળ પાછળ દોડયા કરીને મૃગ પોતાના પ્રાણ ખુએ છે તેમ) એક પછી એક આશા—ઉમેદ બંધાયા જ કરે છે અને એક પૂરી થવા આવે તે પહેલાં જ બીજી તેનાથી મોટા રૂપવાળી આશા ઉમેદ ખડી થયા કરી એની પાછળની દોડ અને દુર્દશામાં જ બિચારા પ્રાણીનો દેહ પડે છે! એટલું જ નહિ પણ એક પછી એક એમ હજારો જન્મ પણ એ ને એ જ રીતે વીતી જાય છે!

જેનાં જ્ઞાન, ઇચ્છા અને કર્મ પુણ્યના પ્રાધાન્યવાળાં હોય છે તેમ એવો

તે પોતાને મળેલી શકિતનો—પ્રકૃતિનો પૂરેપૂરો જ્ઞાતા બનીને તેનો વધુમાં વધુ સદુપયોગ કરે. આનું જ નામ સફળતા છે અને એના જેવી સંગીન, વિશાળ અને ઉચ્ચ સફળતા આ જગતમાં બીજી કોઈ પણ નથી.

અલબત્ત, આપણી પ્રકૃતિ તેમ જ આપણા બાહ્યસંયોગો અથવા પરિસ્થિતિની અસર અવશ્ય થાય છે; પરંતુ ઘણી બાબતોમાં તે આપણા વિકાસને પ્રતિબાધ કરતી નથી. હમણાં તમે જે અનાજ પાકેલું જુઓ છો તે કયાંથી આવ્યું છે—અથવા શું છે? તે જે સ્થિતિમાં પાક્યું છે તે સ્થિતિને અનુસરીને શું તેના દાણા નાના અથવા મોટા થયા નથી? પણ એની સાથે આ વાત પણ પૂરેપૂરી ખરી છે કે, સંયોગો અથવા પરિસ્થિતિઓ મકાઈમાંથી ઘઉં કે ઘઉંના બીજમાંથી બાજરી બનાવી શકતાં નથી. તે જ પ્રમાણે આપણી પરિસ્થિતિ આપણી પ્રકૃતિને જડમૂળમાંથી બદલી નાખી શકતી નથી, છતાં આપણે આપણા પુરુષાર્થ બળ વડે આપણી પરિસ્થિતિમાં ઘણો ફેરફાર કરી શકીએ અને તેનો ઘણો લાભ પણ લઈ શકીએ. આ રીતે આપણે આપણા સંયોગોમાં પરિવર્તન અને સુધારો કરી શકીએ તેમ છીએ, અને આપણી કુદરતી પરિસ્થિતિ કરતાં અતિ ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચી શકીએ તેમ છીએ; અને તે પણ એટલી બધી હદ સુધી કે તે ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચવાનો તૈયાર માર્ગ આપણને ન મળે તો આપણને ચાલવા માટેનો ખાસ માર્ગ આપણે પોતે પણ બાંધી શકીએ છીએ.

પ્રત્યેક તરુણ પુરુષે બીજા વિશે વિચાર કરવાનો નથી; પરંતુ પોતાની શકિત વિષે વિચાર કરવાનો છે અને પોતાની જાતને સવાલ પૂછવાનો છે કે, 'હું મહાન પુરુષ કેવી રીતે થઈ શકું?'

ભય જરા પણ રાખવાનો નથી કે, વર્તમાન માનવજન્મ પછીથી લક્ષચોર્યાસીનો ફેરો ફરાયા પછી જ માનવજન્મ મળશે. ગરુડપુરાણાદિનાં કેટલાંક રોચક ભયાનક વચનોથી ભૂલા ન પડતાં રામાયણ, મહાભારત, ગીતા, ઉપનિષદ અને બ્રહ્મસૂત્રાદિ યથાર્થ સિદ્ધાંત સમજાવનારા ગ્રંથો ઉપરથી જ આવી બાબતો સમજવી જોઈએ.

—સંપાદક

ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચવાનો રાજમાર્ગ બાંધવા મથનારને બાહ્યસંયોગો પ્રતિબાધ ન કરી શકતાં ઊલટા તેઓ તો તેને રસ્તો બાંધવાના પથ્થરો પૂરા પાડનાર ખાણની ગરજ સારે છે.

દૃઢ ઇચ્છાશક્તિ અદ્‌ભુત કાર્યો કરી શકે છે; એ વાત સમગ્ર ઇતિહાસ સિદ્ધ કરે છે. શેક્સપિયર જણાવે છે કે માણસ, હમેશાં પોતાના ભાગ્યનો સ્વામી છે. પ્રિય બ્રુટસ! આપણે ક્ષુદ્ર પ્રાણી હોઈએ તો તેમાં આપણા ભાગ્યનો નહિ પણ આપણો પોતાનો જ દોષ હોય છે.'

એક રોમન ધર્માચાર્ય જણાવે છે કે, 'જગતમાં એવો કોઈ પણ માણસ નથી કે જેને ઘેર લક્ષ્મી અથવા લક્ષ્મી મેળવવાની તક એક વાર પણ ન આવતી હોય; પરંતુ તે જ્યારે આવે છે ત્યારે તે તેનો સત્કાર કરવાને તૈયાર હોતો નથી. તેથી કરીને તે એક બારણામાંથી ઘરમાં પ્રવેશ કરીને બીજા બારણા કે બારી વાટે બહાર નીકળી જાય છે.' તક હમેશાં શરમાળ પ્રકૃતિની હોય છે. બેદરકાર, શિથિલ વૃત્તિનો, અવલોકન, શક્તિવિહીન અને આળસુ માણસ તેને જોઈ કે પકડી શકતો નથી. ચપળ માણસો જ તેને તત્કાળ શોધી કાઢે છે અને તેને મજબૂત રીતે પકડીને નાસી જવા દેતા નથી.

લોકોમાં દુર્ભાગ્યનો ભોગ બનેલો હોય એવો માણસ મને બતાવો, એટલે હું તેનામાંથી સંકટને આમંત્રણ કરનારી મનોવૃત્તિ શોધી કાઢીશ. કાં તો તેનો સ્વભાવ ખરાબ હશે, અથવા તો તે શેખીખોર કિંવા ચંચલ ચિત્તનો હશે; અથવા તેનામાં ચારિત્ર્ય, ઉત્સાહ કિંવા સફળતા માટે આવશ્યક કોઈ બીજા ગુણોનો અભાવ હશે.

ડિઝરાયલી કહે છે કે, મનુષ્ય સંયોગોનો ગુલામ નથી પરંતુ સંયોગો જ મનુષ્યનો ગુલામ છે.

દુનિયામાં અકસ્માતથી કયું મહત્કાર્ય સિદ્ધ થયું છે? શહેરો શું અકસ્માતથી બંધાય છે? આગબોટો શું અકસ્માતથી બંધાઈ છે? શું અકસ્માતથી વિશ્વવિદ્યાલયો, આશ્રમો કે દવાખાનાંઓ સ્થપાયાં છે? શ્રી રામચંદ્રે સમુદ્રનું અને સિકંદરે હીંદુકોશનું ઉલ્લંઘન શું અકસ્માતથી કર્યું હતું? ભગીરથ, રામ-

ચંદ્ર, શ્રીકૃષ્ણ, ભગવાન બુદ્ધ, શંકર, શિવાજી, પ્રતાપ, અકબર, દયાનંદ, વિવેકાનંદ, નેપોલિયન, વોશિંગ્ટન, ગ્રાંટ અથવા વાન મૉટકેની કારકિર્દીની સાથે અકસ્માતને શો સંબંધ છે? એ પ્રત્યેકનું એક યા બીજા પ્રકારનું યુદ્ધ, તેનો આરંભ થયા પૂર્વે જ જીતાઈ ચૂક્યું હતું. લંકા, મહાભારત, હલદીઘાટ, થર્માપિલી, ટ્રફાલ્ગર અને જેટિસબર્ગના યુદ્ધની સાથે ભાગ્યને શો સંબંધ હતો? છતાં આપણા વિજયોને માટે આપણે આપણી જાતને ધન્યવાદ આપીએ છીએ અને આપણા પરાજયોને માટે આપણે ભાગ્યને દોષ દઈએ છીએ, એ કેવી મોટી ભૂલ!!!

ચોક્કસ સ્થળ અને નિયમોવાળા આ વિશાળ જગતમાં મનુષ્ય એ કાંઈ નિરાશ્રિત આણુ નથી. તેને પોતાના સ્થાનને વળગી રહેવા સિવાય બીજું કાંઈ પણ કરવાનું નથી.

ઈચ્છાશકિત પર શ્રદ્ધા રાખો, કારણ કે તે ભાગ્યના ડગમગતા કાલ્પનિક સિદ્ધાંતોનો નાશ કરે છે. પરંતુ તેની સફળતા માટે એવા બળની અપેક્ષા છે કે જે ખોટા વહેમ અને ખરાબ રૂઢિના પ્રતિબંધને તોડી નાખે છે; સારી તકને પકડી લે છે; સંયોગોનો પ્રહાર સહન કરે છે અને એક સમયના પોતાને જ હાથે રચાઈ ગયેલા દુર્ભાગ્યની સામે બાથ ભીડે છે.

માત્ર અજ્ઞાન અને મૂર્ખ લોકો જ ભાગ્યને માને છે અને નમે છે. વિચારના સામ્રાજ્યમાં પ્રવેશ કરતાં જ આપણને પ્રતીત થાય છે કે, આપણું વર્તમાન ભાગ્ય એ તો માત્ર આપણી આગલી ઈચ્છાઓ અને કર્મનું ફળ છે; તેથી વર્તમાનના ગમે તેવા દુર્ભાગ્યમાં પણ આપણે મોટો ફેરફાર કરી શકવા સાથે આપણું હવે પછીનું ભાગ્ય પણ જેવું રચવું હોય તેવું રચવાને શકિતમાન છીએ. કારણ કે ભાગ્ય એ પુરુષાર્થને જ આધીન છે. જે માણસોનો સ્વભાવ ચંચલ અને લક્ષ્ય અનિશ્ચિત હોય, તેઓ ભલે ભાગ્યનો ડર રાખે; પરંતુ જે પોતાના સત્યસ્વરૂપ પર જ આધાર રાખે છે તેને તો ભાગ્યનો કાંઈ પણ ભય હોતો નથી. તે તો ભાગ્યને હસી જ કાઢે છે.

'મહર્ષિ વસિષ્ઠ પ્રબોધે છે કે :—

यथा संयतते येन तथा तेनानुभूयते ।
स्वकर्मैवेति चास्तेऽन्याप्यतिरिक्ता न दैवदृक् ॥३॥

શાસ્ત્ર પ્રમાણે યત્ન કરવામાં આવે તો યથાર્થ રીતે પુરુષાર્થની સિદ્ધિનો અનુભવ થાય છે. પૂર્વજન્મમાં જે કર્મો ભોગ આપવાને સજ્જ થયાં હોય તે જ પ્રારબ્ધ કહેવાય છે; માટે પ્રારબ્ધરૂપ કર્મોનું ખંડન આ જન્મનાં સત્કર્મોવડે કરી શકાય છે. *

द्वौ हुडाविव युद्धयेते पुरुषार्थौ समासमौ ।
प्राक्तनश्चैहिकश्चैव शाम्यत्यत्राऽल्पवीर्यवान् ॥५॥
अतः पुरुषयत्नेन यतितव्यं यथा तथा ।
पुंसा तंत्रेण सद्योगाद्येन श्वोऽद्यतनो जयेत् ॥६॥

પૂર્વજન્મનો ઉદ્યોગ અને આ જન્મનો ઉદ્યોગ એઓ પરસ્પરના સમાન ન હોય તોપણ ઘેટાઓની પેઠે લડ્યા કરે છે અને તેઓમાંથી જે ઓછા બળવાળો હોય તે હારી જાય છે. માટે પુરુષે શાસ્ત્રના નિયમને અનુસરીને જેમ બને તેમ ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ કે જેથી આ જન્મનો ઉદ્યોગ પૂર્વજન્મના ઉદ્યોગને તરત જીતી લે.

प्राक्तनः पुरुषार्थोऽसौ मां नियोजयतीति धीः ।
बलादधस्पदी कार्या प्रत्यक्षादधिका न सा ॥१०॥
तावत्तावत्प्रयत्नेन यतितव्यं सुपौरुषम् ।
प्राक्तनं पौरुषं यावदशुभं शाम्यति स्वयम् ॥११॥

'મને પૂર્વજન્મનું પ્રારબ્ધ જ ચલાવે છે' એવા વિચાર ઉપર તો પરાણે પગ જ મૂકવો જોઈએ. કારણ કે આ જન્મના પ્રયત્ન ઉદ્યોગથી

* આ તથા હવે પછી આપેલા શ્લોકો શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણના મુમુક્ષુ પ્રકરણના ૫ થી ૯ સર્ગ માંથી અનુક્રમે લીધેલા છે.

પૂર્વજન્મનો અપ્રત્યક્ષ ઉદ્યોગ કદી પ્રબળ થશે નહિ. જ્યાં સુધી પૂર્વ-જન્મના અશુભ ઉદ્યોગ પોતાની સંપૂર્ણ રીતે શાંત થાય ત્યાં સુધી અત્યંત ઉત્સાહ રાખીને પ્રયત્ન કરવામાં મંડયા રહેવું.

दोषः शाम्यत्यसन्देहं प्राक्तनोऽद्यतनैर्गुणैः ।
दृष्टांतोऽत्र ह्यस्तनस्य दोषस्याद्यगुणैः क्षयः ॥१२॥

જેમ ગઈ કાલનું અજીર્ણ આજ કરેલી લાંઘણથી ટળી જાય છે; તેમ પૂર્વજન્મનો દોષ પણ આ જન્મમાં કરેલા શુભ ઉદ્યોગથી ટળી જાય છે એમાં કશો સંશય નથી.

प्रत्यक्षमानमुत्सृज्य योऽनुमानमुपैत्यसौ ।
स्वभुजाभ्यामिमौ सर्पाविति प्रेक्ष्य प्रलीयते ॥१९॥
दैवं संप्रेरयति मामिति दग्धधियां मुखम् ।
अदृष्टश्रेष्ठदृष्टीनां दृष्ट्वा लक्ष्मीर्निवर्त्तते ॥२०॥

જે પુરુષ ઉદ્યોગરૂપી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને છોડી દઈને અનુમાનથી જણાતા દૈવને વળગી રહે છે; તે પુરુષ પોતાના જ બે હાથને સર્પરૂપ જાણી તેઓને જોઈ નાસે છે એમ સમજવું. જેઓએ શ્રેષ્ઠ પુરુષોના વિચારો જોયા નથી એવા અને 'અમને દૈવ જ ચલાવે છે' એવો નીચ વિચાર રાખનારા પુરુષોનું મોં જોઈને લક્ષ્મી પાછી વળી જાય છે.

दैन्यदारिद्र्यदुःखार्त्ता अप्यन्ये पुरुषोत्तमाः ।
पौरुषेणैव यत्नेन याता देवेंद्रतुल्यताम् ॥२७॥

દીનતા અને દારિદ્ર આદિ દુઃખોથી પીડાયેલા નળ, હરિશ્ચંદ્ર અને બીજા મોટા પુરુષો પુરુષાર્થથી જ ઈન્દ્ર સમાન થયા હતા.

आलस्यं यदि न भवेज्जगत्यनर्थः को न स्याद्बहुधनको वहुश्रुतो वा। आलस्यादियमवनिः ससागरान्ता संपूर्णा नर-पशुभिश्च निर्धनैश्च ॥३०॥

જગતમાં જે આળસરૂપ અનર્થ ન હોય તો કયો પુરુષ ઘણા ધન-
। અને પંડિત ન થાય? સમુદ્રના છેડા સુધીની આ પૃથ્વીમાં આળસથી
ઘણાં માણસો નિર્ધન અને પશુ જેવાં રહેલાં છે.

पौरुषेण कृतं कर्म दैवाद्यदभिनश्यति ।
तत्र नाशयितुर्ज्ञेयं पौरुषं बलवत्तरम् ॥७॥
यदेकवृंतफलयोरथैकं शून्यकोटरम् ।
तत्र प्रयत्नः स्फुटितस्तथा तद्रससंविदः ॥८॥
यत्प्रयांति जगद्भावाः संसिद्धा अपि संक्षयम् ।
क्षयकारकयत्नस्य ह्यत्र ज्ञेयं महद्बलम् ॥९॥
द्वौ हूडाविव युद्ध्येते पुरुषार्थौ परस्परम् ।
य एव बलवांस्तत्र स एव जयति क्षणात् ॥१०॥

આપણે ઉદ્યોગથી કરેલું કામ કોઈના ઉદ્યોગથી નાશ પામે તો ત્યાં
નાશ કરનારના ઉદ્યોગને જ બળવત્તર માનવો; પણ દૈવને માનવું નહિ.
ડીંટિયામાં થયેલાં બે ફળોમાં એક ફળ રસ વગરનું જોવામાં આવે તો
તે રસને ખાઈ જનારા કીડા વગેરેનો યત્નને જ પ્રબળ માનવો. જગતમાં
। થયેલા પદાર્થો પણ ક્ષય પામે છે, ત્યાં ક્ષય કરનારના યત્નને જ બળવ-
ત્તર થયેલો સમજવો. બે પુરુષાર્થો ઘેટાઓની પેઠે એક બીજા સાથે લડ્યા
છે; તેઓમાં જે બળવાન હોય તે તુરત જ જીતે છે.

शक्तस्य पौरुषं दृश्यमदृश्यं वाऽपि यद्भवेत् ।
तद्दैवमित्यशक्तेन बुद्धमात्मन्यबुद्धिना ॥१४॥

સમર્થ માણસનો જે દૃશ્ય કે અદૃશ્ય ઉદ્યોગ હોય છે તેને અસમર્થ
મૂઢ માણસ મનમાં દૈવરૂપે માની લે છે.

भूतानां बलवद्भूतं यत्र दैवमिति स्थितम् ।
तत्तेषामप्यधिष्ठातृ सतामेतत्स्फुटं मिथः ॥१६॥

સમર્થ માણસોને પણ તેઓના કરતાં જે વધારે સમર્થ હોય છે તેઓ દબાવે છે; એ વાત સઘળાં પ્રાણીઓમાં પરસ્પર જાણીતી જ છે. માટે દૈવ એ કોઈ પદાર્થ જ નથી.

देशकालक्रियाद्रव्यवशतो विस्फुरंत्यमी ।
सर्व एव जगद्भावा जयत्यधिकयत्नवान् ॥२३॥

જગતમાં સઘળા પદાર્થો દેશ, કાળ, ક્રિયા અને દ્રવ્યની સગવડ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે. માટે એક વાર સિદ્ધ ન થાય તો વળી દેશકાળાદિની વધારે સગવડ મેળવીને યત્ન કરવો જોઈએ. અધિક યત્નવાળો અવશ્ય સિદ્ધિ મેળવે છે.

नित्यं स्वपौरुषादेव लोकद्वयहितं भवेत् ।
ह्यस्तनी दुष्क्रियाभ्येति शोभां सत्क्रियया यथा ॥३७॥

બંને લોકમાં કલ્યાણ તો સર્વદા પોતાના પુરુષાર્થથી જ થાય છે. ગઈ કાલના દુરાચરણથી થયેલો દોષ આજના સદાચરણથી ટળી જાય છે; તેમ પૂર્વજન્મનો દોષ આ જન્મના સદાચરણથી ટળી જાય છે.

दैवं पुरुषकारेण यो निवर्तितुमिच्छति ।
इह वाऽमुत्र जगति स सम्पूर्णाभिवाञ्छितः ॥२॥

જે માણસ પુરુષાર્થથી દૈવનો પરાભવ કરવા ઇચ્છે છે તે માણસના આ લોકમાં કે પરલોકમાં સઘળા મનોરથો સંપૂર્ણ થાય છે.

ये समुद्योगमुत्सृज्य स्थिता दैवपरायणाः ।
ते धर्ममर्थं कामं च नाशयन्त्यात्मविद्विषः ॥३॥

પોતાની જ શત્રુતા કરનારા જે લોકો ઉદ્યોગ છોડી દૈવને જ આધીન થઈ રહે છે તેઓ ધર્મનો, અર્થનો અને કામનો નાશ કરે છે.

संवित्स्पन्दो मनःस्पन्द एन्द्रियस्पन्द एव च ।
एतानि पुरुषार्थस्य रूपाण्येभ्यः फलोदयः ॥४॥

પુરુષાર્થનું સ્ફુરણ સાધનોની ઇચ્છા અને ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ એટલાં પુરુષાર્થના રૂપ છે અને એઓથી જ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

यथा यथा प्रयत्नो मे फलमाशु तथा तथा ।
इत्यहं पौरुषादेव फलभाङ्न तु दैवतः ॥१४॥

મેં પણ જેમ જેમ પ્રયત્ન કર્યો, તેમ તેમ મને તુરત ફળ થયું છે; માટે હું પણ દૈવથી નહિ પરંતુ પુરુષાર્થથી જ ફળ પામ્યો છું.

मूढानुमानसंसिद्धं दैवं यस्याऽस्ति दुर्मतेः ।
दैवाद्दाहोऽस्ति नैवेति गन्तव्यं तेन पावके ॥५॥
दैवमेवेह चेत्कर्तृ पुंसः किमिव चेष्टया ।
स्नानदानासनोच्चारान् दैवमेव करिष्यति ॥६॥
किं वा शास्त्रोपदेशेन मूकोऽयं पुरुषः किल ।
सञ्चार्यते तु दैवेन किं कस्येहोपदिश्यते ॥७॥

જે દુર્બુદ્ધિ પુરુષ મૂઢ લોકોના અનુમાનથી સિદ્ધ થતા દૈવને માનતો હોય તેણે અગ્નિ પ્રજ્વલિત છતાં પણ 'દૈવયોગથી નહિ જ બળું.' એમ સમજીને તેમાં પડવું જોઈએ. જો દૈવ જ કર્તા હોય તો માણસને ક્રિયા કરવાનું શું પ્રયોજન છે? કારણ કે દૈવ જ સ્નાન, દાન, આસન અને મલોત્સર્ગ આદિ ક્રિયાઓ કરશે. જો દૈવ જ કર્તા હોય તો તો પુરુષ બોલવામાં પણ સ્વતંત્ર નથી. અને તેને જેમ દૈવ ચલાવશે તેમ ચાલશે. માટે તેને શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરવાનું પણ શું પ્રયોજન છે? જગતમાં કોઈ પણ વાતનો ઉપદેશ શા માટે કરવામાં આવે છે?

विश्वामित्रेण मुनिना दैवमुत्सृज्य दूरतः ।
पौरुषेणैव सम्प्राप्तं ब्राह्मण्यं राम नाऽन्यथा ॥२०॥
अस्माभिरपरैः राम पुरुषैर्मुनितां गतैः ।
पौरुषेणैव सम्प्राप्ता चिरं गगनगामिता ॥२१॥

વિશ્વામિત્ર મુનિએ દૈવને દૂર મૂકી દઈ પુરુષાર્થથી જ બ્રાહ્મણપણું મેળવ્યું છે; દૈવના આધારથી મેળવ્યું નથી. અમો બીજા લોકો—કે જેઓ મુનિપણું પામ્યા છીએ તેઓએ પણ—લાંબા કાળના પુરુષાર્થથી જ આકાશમાં ચાલવાની શકિત મેળવી છે.

यद्यदभ्यस्यते लोके तन्मयेनैव भूयते ।
इत्याकुमारं प्राज्ञेषु दृष्टं सन्देहवर्जितम् ॥३९॥

शुभवासनया युक्तस्तदत्र भव भूतये ।
परं पौरुषमाश्रित्य विजितेन्द्रियपञ्चकम् ॥४०॥

જગતમાં જે જે વિષયોનો આગ્રહપૂર્વક અભ્યાસ કરવામાં આવે છે તે વિષય સિદ્ધ થયા વિના રહેતો નથી; એ વાત બાળકથી માંડીને વિદ્વાનો પર્યંત નિઃસંદેહ જોવામાં આવે છે. માટે દૃઢ પુરુષાર્થ કરી પાંચે ઇન્દ્રિયોને જીતીને કલ્યાણને વાસ્તે શુભ વાસનાવાળા થાઓ.

ततः पक्वकषायेण नूनं विज्ञातवस्तुना ।
शुभोऽप्यसौ त्वया त्याज्यो वासनौघो निराधिना ॥४२॥

यदतिसुभगमार्यसेवितं तच्छुभमनुसृत्य मनोज्ञभावबुद्ध्या ।
अधिगमय पदं सदा विशोकं तदनु तदप्येव मुञ्च साधु तिष्ठ ॥

જ્યારે તમારા રાગદ્વેષાદિક મળો શિથિલ થઈ જાય અને આત્મવસ્તુ જાણવામાં આવે ત્યારે કશી ચિંતા નહિ રાખતાં શુભ વાસનાઓના ઓઘ પણ છોડી દેજો. શુભ વાસનાઓ કે જેઓ શ્રેષ્ઠ છે; અતિ સુંદર છે અને મહાત્માઓએ સેવેલી છે; તેઓનો અભ્યાસ કરીને તેઓથી ભરપૂર થયેલી બુદ્ધિ વડે જે પદ સર્વદા શોકરહિત છે તેનો સાક્ષાત્કાર કરો અને તે પછી શુભ વાસનાઓને પણ છોડી દઈને અખંડિત રીતે સ્વરૂપમાં જ રહો.

અજેય ઇચ્છાશકિત અને નિશ્ચિત લક્ષ્ય પોતાની મેળે જ પોતાનો માર્ગ શોધી કાઢશે અથવા તેને બનાવશે.

ગેટે કહે છે કે, 'જે માણસ દૃઢ ઇચ્છા ધરાવે છે તે જગતને પોતાને અનુકૂળ બનાવે છે.' વિકટર હ્યુગો જણાવે છે કે 'લોકોમાં બળની ન્યૂનતા હોતી નથી, પરંતુ ઉચ્ચ સમજણ અને ઇચ્છાઓની જ ન્યૂનતા હોય છે.

જે માણસ કોઈ મહાન કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કરે છે તે ખુદ એ નિશ્ચયના જ બળ વડે તેના માર્ગમાં મહાન વિઘ્નોને મારી હટાવે છે. જે માણસ પોતાની જાતને ઉચ્ચ વિચાર અને ઉમદા આચરણવાળી બનાવવાનો અસામાન્ય વિચાર અને ગંભીર નિશ્ચય કરે છે; તે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં તે વિચાર—તે નિશ્ચય સદા જાગૃતિ અને ઉત્તેજના આપ્યા કરતો હોવાથી તે મનુષ્ય પ્રતિબંધક મુશ્કેલીઓને હટાવી કાઢે છે અને સહાયક સાધનોને શોધી કાઢે છે યા તો બનાવે છે; અને તેથી જ તે નિરાશા, દુર્બળતા અને નિષ્ફળતાનો ભોગ નહિ થઈ પડતાં શ્રદ્ધા, બળ અને સફળતાને પ્રાપ્ત કરે છે.

આ જગતમાં જે જે મહાપુરુષો બીજા સામાન્ય મનુષ્યો કરતાં અતિ ઉચ્ચ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયા છે તે પ્રાયઃ સઘળાઓ બીજા સર્વ ગુણો કરતાં પ્રબળ ઇચ્છાશક્તિને માટે જ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. જુલિયસ સિઝરના સંબંધમાં તેનો એક સમકાલીન જણાવે છે કે, તેને પ્રાપ્ત થયેલા વિજયો તેના રણકૌશલ્યથી નહિ પરંતુ તેના પ્રચંડ ઉદ્યોગ અને અડગ નિશ્ચયબળથી જ પ્રાપ્ત થયા હતા.

જે કોઈ યુવક પોતાની જન્મસિદ્ધ મિલકતરૂપ પોતાના તનમનનો વધુ લાભ લેવાના અને પોતાની ઉન્નતિને માટે ઉપયોગમાં આવવી શક્ય હોય એવી કોઈ પણ વસ્તુનો ઉપયોગ કરવાના નિશ્ચય સહિત પોતાના જીવનની શરૂઆત કરે છે તે અવશ્ય પોતાના જીવનને અસામાન્ય અને સફળ બનાવે છે.

જે મનુષ્ય પોતાની પ્રગતિમાં સહાય કરી શકે એવા પ્રત્યેક ધ્વનિને માટે પોતાના કાન સદા ખુલ્લા રાખે છે; પ્રત્યેક તકને પકડી લેવા જે પોતાના હાથ તૈયાર રાખે છે; પોતાને ઉન્નતિપથમાં સહાય કરી શકે એવી પ્રત્યેક વસ્તુને જે તપાસતો રહે છે; જે જીવનના પ્રત્યેક અનુભવને પકડી લઈ તેનો પોતાની ઉન્નતિને માટે ઉપયોગ કરે છે; જે પ્રત્યેક ઉત્તમ વિચાર-ને પ્રોત્સાહન આપનારી પ્રત્યેક વસ્તુને ગ્રહણ કરવાને માટે પોતાનું અંતઃ-

કરણ સદા ખુલ્લું રાખે છે; તે મનુષ્ય અવશ્ય પોતાનું જીવન અસામાન્ય અને સફળ બનાવશે.

ગમે તેવા દુઃખદાયક સંયોગો પણ દૃઢ ઇચ્છાને સદાકાળને માટે દબાવી રાખી શકશે નહિ.

નિશ્ચયવાન માણસને જગત હમેશાં રસ્તો કરી આપે છે. દેખીતી અશકયતામાં પણ ઇચ્છાશકિત માર્ગ કરી લે છે. 'બે આંગળ આગળ વધેલો માણસ જ શરત જીતી જાય છે. જે લશ્કર એક કૂચ વધારે કરે છે તે લડાઈ જીતે છે. જે નાહિંમત થયા વિના પાંચ જ મિનિટ સામા કરતાં વધારે લડે છે તે વિજય મેળવે છે.'

કોન્ફ્યુશિયસે કહ્યું છે કે, 'એક મોટી સેનાના સેનાધિપતિને તમે જીતી શકશો; પરંતુ એક ગામડિયાના દૃઢ નિશ્ચયને તમે જીતી શકશો નહિ.

પેલો ગરીબ, બહેરો, કંગાલ કિટો કે જે ધર્મશાળામાં જોડા સીવવાનું કામ કરતો હતો અને તે છતાં પણ જે બાઈબલનો મોટામાં મોટો પંડિત બન્યો હતો; તેણે યુવાનીના દ્વારમાં પ્રવેશ કરતાં જ પોતાની રોજનીશીમાં લખ્યું હતું કે, 'હું કોઈ પણ કાર્યને અશકય માનતો નથી. હું ધારું છું કે, પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાની તક અને ઉદ્યોગના પ્રમાણમાં પ્રાયઃ પોતે ધારે તેવો બની શકે છે.'

એક આર્ય રસાયણી શું શું કરી શકે તેનું જીવંત દૃષ્ટાંત ડૉકટર બોઝ છે અને એક દુર્બળ શરીરવાળો છતાં પણ દૃઢ મનવાળો સુસંયમી આર્યપુત્ર શું શું કરી શકે તેનું અદ્‌ભુત દૃષ્ટાંત મહાત્મા ગાંધી છે. એક નિર્ધન અમેરિકન માબાપનો સુપુત્ર શું શું કરી શકે છે તેનું સૌથી મહાન ઉદાહરણ લિંકન છે. તે અત્યંત રંક અવસ્થામાં જન્મ્યો હતો. સરહદ પરના એક નગરના તોફાની અને જંગલી લોકોમાં ઉછર્યો હતો. ઘણીવાર તેને બાલ્યાવસ્થાની તંગીથી અને લોકોના રાજદ્વારી મતોમાં વારંવાર થતા પરિવર્તનથી નિરાશ થવું પડયું હતું; છતાં પણ અંતે તે દેશ અને સ્વતંત્રતાનો સ્થંભ બન્યો હતો.

લિંકનનો માર્ગ તેની ઇચ્છાશકિતથી જ ખુલ્લો થયો હતો. જયારે તેના મિત્રોએ તેને ધારાસભાના ઉમેદવાર તરીકે બહાર પાડયો ત્યારે તેનાં

શત્રુઓ તેનો ઉપહાસ કરવા લાગ્યા. જ્યારે તે પોતાની ઉમેદવારીના સમર્થનમાં વ્યાખ્યાન કરતો હતો ત્યારે તે જીનનો અત્યંત ટૂંકો કોટ, શણનું પાટલૂન, પરાળની ટોપી અને હલકા બૂટ પહેરતો હતો. શુદ્ધ ચારિત્ર્ય અને મિત્રો સિવાય આ જગતમાં તેની પાસે બીજું કાંઈ પણ સાધન ન હતું.

જ્યારે તેના મિત્રોએ તેને ધારાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાની સૂચના કરી ત્યારે તેણે પ્રથમ તો તે વિચારને હસી કાઢયો. તેણે કહ્યું, કે મારામાં જોઈએ તેટલું મગજબળ નથી, પરંતુ ત્યાર પછી તેણે તેનો સખ્ત અભ્યાસ કરવા માંડયો. તેના પડોશીઓ કહેતા કે તે ઝાડની નીચે બેસીને ઉઘાડે પગે ધારાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતો અને કેટલીક વાર જે સ્ટોરમાં તે કામ કરતો તેમાં જ ટેબલ પર ઊંઘી જતો. ધારાસભામાં મોભાદાર પોશાક પહેરીને જવા માટે કપડાં ખરીદવાને તેને ઉછીના પૈસા લેવા પડયા હતા અને તે વૅન્ડેલિયાની ધારાસભામાં હાજરી આપવાને માટે સો માઈલ પગે ચાલીને ગયો હતો. જ્યારે તે ધારાસભામાં હતો ત્યારે જોન. ઑફ. સ્ટુઅર્ટ નામના સ્પ્રિંગફીલ્ડના એક સમર્થ વકીલે તેને કહ્યું કે, 'તમે ધારાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરો. કલેના સંયોગો તો તમારા કરતાં પણ ખરાબ હતા; તેને પોતાનું સઘળું શિક્ષણ બારી બારણાં વગરના લાકડાના ઘરમાં મળ્યું હતું.' આવો બોધ આપી તેણે અંતે લિંકનને ધારાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાને લલચાવ્યો.

જે માણસ વિજયની કિંમત ભરે છે; તેણે તો કદી પણ સદાને માટે પરાજય મળવાનો ભય રાખવો જ જોઈએ નહિ. પ્રાચીન આર્ય અને રોમન યોદ્ધાઓને શાથી જ્યાં ત્યાં વિજય મળતો હતો? કારણ એ જ કે, તેઓ સ્વકર્તવ્ય બજાવવામાં ભૂમિ, સુવર્ણ, પુત્ર, સ્ત્રી, અંગ, ઉપાંગ, કોઈ પણ વસ્તુનો મોહ રાખતા ન હતા; અને આ લોકમાં સુખ—સ્વાતંત્ર્ય ન જ ટકાવી શકાતું હોય તો શરીરને જતું કરી દઈને પરલોકે પણ સારી દશામાં જ જઈ રહેતા.

પોતાની સ્થિતિ વિષે ફરિયાદ કરતા, સફળતાનાં સ્વપ્ન જોતા અને જીવનસંગ્રામમાં પોતે પાછલી હારમાં શા માટે રહી ગયા છે; તે વિષે આશ્ચર્યચકિત થતા તથા હિંદુસ્થાનનાં શહેરો, ગામડાંઓ અને વિશ્વવિદ્યાલયોમાં

ઊભરાતા માંદલા, અશકત અને તરંગી માણસોને નેપોલિયનનું જીવન કેવો પાઠ આપે છે!

જીવનની સફળતા ઘણે ભાગે ઈચ્છાશકિત પર જ આધાર રાખે છે; અને જે જે વસ્તુ ઈચ્છાશકિતને દુર્બળ કરે છે અથવા તેને અડચણ કરે છે, તે તે સફળતામાં ન્યૂનતા જ આણે છે.

ઈચ્છાશકિતને કેળવી શકાય છે અને ઈચ્છાશકિત સૌથી વિશેષ સરળતાથી આપણો સ્વભાવ બની જાય છે; એટલા માટે સમજણ અને આદર્શની ઉચ્ચતાપૂર્વક દૃઢ ઈચ્છા કરતાં શીખો અને સૂકાં પાંદડાં વાયુથી આમતેમ ઘસડાયા કરે છે તેની પેઠે તમારા જીવનને બાહ્યસંયોગો વડે જેમ તેમ ઘસડાયા કરતું અટકાવો.

માણસોમાં બુદ્ધિનો કે શકિતનો અભાવ નથી; પરંતુ ઉદ્દેશનો અને પરિશ્રમ કરવાની ઈચ્છાનો જ અભાવ છે.

દૃઢ જ્ઞાનપિપાસાએ જ એક સ્કૉટિશ ભરવાડના છોકરા જૉન લીડનને ગરીબાઈ અને નિરાશાની વચ્ચે પોતાના કાર્યમાં ટકાવી રાખ્યો હતો. તે વાંચતાં શીખવાને માટે નિત્ય એકલો ઉઘાડે પગે છ સાત માઈલ ચાલીને જતો હતો. નિશાળમાં તો તેને માત્ર વાંચતાં જ શીખવવામાં આવ્યું હતું; છતાં પોતાની જ્ઞાનપિપાસાને તૃપ્ત કરવાને માટે તેણે ગરીબાઈની કાંઈ પણ દરકાર રાખી નહિ. તેને કોઈ પણ વિઘ્ન તેના લક્ષ્યથી ચ્યુત કરી શક્યું નહિ. પરિણામે જ્યારે તેને એક નાનું સરખું ગ્રંથ—સંગ્રહાલય પ્રાપ્ત થયું ત્યારે તે પોતાને શ્રીમંત માનવા લાગ્યો અને તેનો તૃષિત આત્મા કલાકોના કલાકો સુધી અમૂલ્ય ગ્રંથોમાંથી ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાનામૃતનું પાન કરવા લાગ્યો. આ વખતે તેની ઝૂંપડીમાં રોટલા અને પાણીનું જે સાદું ભોજન તેની વાટ જોયા કરતું હતું; તેનું પણ તેને ભાન રહેતું નહિ. કોઈ પણ વસ્તુ તેને અભ્યાસ દ્વારા સુસંસ્કારી બનવાનો પ્રયત્ન કરતાં અટકાવી શકી ન હતી. તેને બસ એમ જ લાગતું હતું કે, જો માણસને પુસ્તકો મેળવવાની અને વ્યાખ્યાનો સાંભળવાની તક મળે તો પછી તેને બીજી કોઈ પણ વસ્તુની આવશ્યકતા રહેતી નથી. પરિણામે આ સાધન રહિત ભરવાડના છોકરાઓ

ઓગણીસ વર્ષની વય પૂર્વે જ પોતાના ગ્રીક અને લેટિન ભાષાના અભ્યાસ-થી એડિનબરોના અધ્યાપકોને આશ્ચર્યચકિત કર્યા હતા.

વેબ્સ્ટર ડાર્ટમોથ કૉલેજમાં દાખલ થયો ત્યાર પછી પણ તે અતિ ગરીબ અવસ્થામાં જ હતો. તેના એક મિત્રે તેને બૂટને નરમ કરવાની રીત લખી જણાવી. આથી વેબ્સ્ટરે તેના પર પત્ર લખી તેનો આભાર માન્યો અને ઉમેર્યું કે 'પરંતુ મારા બૂટને બીજી રીતની જરૂર છે. કારણ કે તેઓ માત્ર પાણીને જ નહિ પરંતુ વટાણા અને કાંકરાને પણ દાખલ થવા દે છે.' આમ છતાં પણ તે જગતના મહાનમાં મહાન પુરુષો પૈકીનો એક થયો. સિડની સ્મિથે કહ્યું હતું કે 'વેબ્સ્ટર એક જીવતું અસત્ય છે; કારણ કે તે જેવો મહાન જણાતો હતો તેવો મહાન પૃથ્વીતટ પર કોઈ થઈ શકે નહિ.' કાર્લાઈલે તેના સંબંધમાં કહ્યું છે કે 'તેનું દર્શન માત્ર થતાં જ આખી દુનિયાની સામે પણ તેને ટેકો આપવાનું આપણને મન થઈ જાય છે.'

ઉત્તમ માતા, સારો બાંધો, મંદ મુડદાલ માણસોને સખ્ત ભાસે એવો પરિશ્રમ કરવાનો સ્વભાવ, અજેય ઇચ્છાશક્તિ, અડગ દૃઢ નિશ્ચય બળ, શક્તિઓને વીખરાવા ન દે એવી એકાગ્રતા, અટલ હિંમત, આત્મસંયમ, બારીકીથી કામ કરવાનો સ્વભાવ, દૃઢ પ્રમાણિકપણું, આનંદી સ્વભાવ, કાર્ય કરવામાં અમર્યાદ ઉત્સાહ, ઉચ્ચ ઉદ્દેશ, ઉમદા કાર્ય કરવાની વૃત્તિ આ સર્વ સફળતા પ્રાપ્ત કરાવી આપવામાં ઘણો ભાગ ભજવે છે.

યુવકોને એવું શિક્ષણ આપવું જોઈએ કે સંયોગોમાં પણ કાંઈક બળ છે ખરું. પગે ચાલનાર એક રંક માણસ માર્ગમાં દૈવયોગે કાંઈ પણ વિઘ્ન નહિ આવવાથી પોતાના લક્ષ્યને સત્વર પ્રાપ્ત કરે છે; ત્યારે બીજો મોટર દોડાવનાર માણસ માર્ગમાં વિઘ્ન આવવાને લીધે શરત જીતી શકતો નથી. બીજી તરફ ઘણી વાર દ્રવ્યના જોરને લીધે જ અયોગ્ય માણસો ઉચ્ચ પદવી પર ગોઠવાઈ જાય છે; કુટુંબના પ્રભાવને લીધે જ ઘણી વાર વકીલને અસીલો, વૈદ્યને દરદીઓ અને સાધારણ વિદ્વાનને પણ અધ્યાપકની જગ્યા મળી શકે છે; પરંતુ અન્ય પક્ષે એ પદવી, અસીલો, દરદીઓ, અધ્યાપકની જગ્યાઓ, વ્યવસ્થાપક અને સુપરિન્ટેન્ડન્ટની જગ્યાઓ કશી પણ ખરેખરી

સફળતા પ્રાપ્ત કરાવી આપતાં નથી. તરુણ પુરુષોના મન પર આ શિક્ષણ ખાસ કરીને ઠસાવવું જોઈએ કે, લાંબા કાળે પણ ઉત્તમોત્તમ પુરુષને ઉત્તમોત્તમ સ્થાન અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. અને લાયક તથા આગ્રહી માણસને સફળતા પ્રાપ્ત થયા વિના રહેતી જ નથી.

વેબ્સ્ટરના શબ્દકોષમાંથી ભિન્ન ભિન્ન શબ્દો અવ્યવસ્થિત રીતે લઈ તેમને જેમતેમ ગોઠવી દેવાથી 'પૅરેડાઈઝ લૉસ્ટ' (નામનું કાવ્ય) રચાવાનો જેટલો સંભવ છે, પ્રાય: તેટલો જ સંભવ પ્રમાદી અને અશક્ત માણસને ખરી સફળતા અને ઉચ્ચ પદવી મળવાનો છે. જે માણસો પોતાની બાંય ચઢાવીને ઉદ્યોગ કરે છે; જે માણસો અરોચક, કંટાળાભરેલું વૈતરું કરતાં ડરતા નથી; જે માણસો દૃઢ અને સશક્ત હોય છે; જેઓ હલકું અને શ્રમભરેલું કાર્ય કરતાં પાછા હઠતા નથી તેમને પૈસા આવી મળે છે જ.

જે માણસોને મોટી ઉંમરે જ સમજ પડી તેમણે એકદમ નિશ્ચય કરીને કેવાં મહાન કાર્યો કર્યાં છે તે જાણીને આપણે આશ્ચર્યચકિત થઈ જઈએ છીએ.

આર્કરાઈટ જ્યારે અંગ્રેજી શીખવા અને પોતાનું લેખન તથા જોડણી સુધારવા લાગ્યો ત્યારે તેની વય પચાસ વર્ષની હતી. બેન્જામિન ફ્રૅંકલિને પચાસ વર્ષની વય થઈ ગયા પછી જ વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. મિલ્ટન જ્યારે પોતાનું જગપ્રસિદ્ધ કાર્ય સમાપ્ત કરવા બેઠો ત્યારે તે અંધ હતો અને તેની વય પચાસ ઉપરની થઈ ગઈ હતી. સ્કૉટે પંચાવન વર્ષની વયે પોતાનું ભારે કરજ ચૂકવવાને માટે પોતાની લેખિની ગ્રહણ કરી હતી. માઈકલ ઍન્જેલો જ્યારે સિત્તેર ઉપરની ઉંમરનો થઈ ગયો હતો અને દીર્ઘકાલથી પોતાની કલાના મહાનમાં મહાન વિજયો મેળવી ચૂક્યો હતો ત્યારે તેણે કહ્યું હતું કે 'હું તો હજુ અભ્યાસ કરું છું.'

અગત્યતાની બાબતમાં બુદ્ધિમત્તા સુદ્ધાં, ઈચ્છાશક્તિની પછીના નંબરે આવે છે. અનિશ્ચિત ચિત્તનો માણસ જીવન સંગ્રામમાં હમેશાં બાજુએ ધકેલાઈ જાય છે. દુર્બળ અને ચંચળ ચિત્તના માણસો જ પ્રતિકૂળ સંયોગો અને વિઘ્નોની આગળ અટકી જાય છે. વજ્રસમાન દૃઢ ઈચ્છા, 'મને મહાન કાર્ય કરતાં કોઈ પણ અટકાવી શકનાર નથી' એવો દૃઢ નિશ્ચય

તથા ખંત અને શક્તિ ધરાવનાર માણસને સફળતા અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જે કાર્ય આપણને પસંદ હોય તેને માટે કદાચ આપણને વખત નહિ મળે, પરંતુ જે કાર્ય કરવાની આપણે તીવ્ર ઈચ્છા કરીએ અને આપણા સઘળા બળથી પ્રયાસ કરીએ તે કાર્યને સંપૂર્ણતાએ નહિ તો સંપૂર્ણતાની નિકટ તો અવશ્ય પહોંચાડી શકીએ. તીવ્ર ઈચ્છા પથ્થરની દીવાલને પણ તોડી નાખે છે. સંપૂર્ણ આવશ્યકતા એની મેળે જ માર્ગ શોધી કાઢશે અથવા બનાવી લેશે.

સફળતા એ શરીર અને મનનું એક મહાન ઔષધ છે. ડૉ. જોન્સન જણાવે છે કે 'નિશ્ચય અને સફળતા એ દરેક એકબીજાને ઉત્પન્ન કરે છે.'

સર જેમ્સ મૅકિન્ટોશ, કોલરિજ, લા હાર્પ અને બીજા ઘણા માણસોએ પોતાની પ્રતિભાથી જગતને આંજી નાખ્યું હતું. જેમણે પોતે હાથ ધરેલાં કામોનો કિંચિત્ ભાગ પણ સિદ્ધ કર્યો નથી; જેઓ હમેશાં અદ્ભુત કાર્યો કરશે એવી આશા લોકોના હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરતા હતા. પરંતુ જેમણે પોતાની શક્તિઓના પ્રમાણમાં કાંઈ પણ કાર્ય કર્યું નથી; તેમનામાં ઈચ્છાશક્તિનો જ અભાવ હતો. ઈચ્છાશક્તિ ધરાવનાર સાધારણ માણસ, ઈચ્છાશક્તિ વિનાના તેનાથી દશગણું બુદ્ધિબળ ધરાવનારા માણસ કરતાં પણ વિશેષ કાર્ય કરે છે. બોલોગ્નાવાળા મહાન ભાષાશાસ્ત્રીએ, સિંહ જેમ ગોધાઓને હરાવી નાખે છે તેમ, એક પછી એક સો ભાષાઓ પર સંપૂર્ણ કાબૂ મેળવ્યો હતો.

માણસના જીવનસાફલ્યમાં અને તેના સુખમાં પણ ઈચ્છાશક્તિ કેવો મહાન ભાગ ભજવે છે; તે તરુણ પુરુષોને શબ્દ દ્વારા દર્શાવવું સર્વથા અશક્ય છે. ઈચ્છાશક્તિ કેવાં મહાન કાર્યો કરી શકે છે, તે વર્ણવી શકાય તેમ નથી. જે માણસ દૃઢ ઈચ્છા ધારણ કરી શકતો હોય તેને માટે ભાગ્યે જ કોઈ કાર્ય અશક્ય હોય છે.

જે તરુણ સ્ત્રીને એકાએક ભાન થાય છે કે, તેનો દેખાવ સાદો અને અનાકર્ષક છે; તેના સંબંધમાં આપણે તે વાત ખોટી પડેલી ઘણી વાર જોઈએ છીએ! એવી સ્ત્રી પોતાની પ્રચંડ ઈચ્છાશક્તિ અને અવિશ્રાંત ઉદ્યોગથી અપ્રસિદ્ધ વસ્થા અને સાધારણતામાંથી મુક્ત થવાનો નિશ્ચય કરીને પોતાની બાહ્ય ખામીઓનો બદલો વાળી નાખે છે; એટલું જ નહિ પરંતુ

એવી તો પ્રસિદ્ધિ અને મહત્તા પ્રાપ્ત કરે છે કે જે મહત્તા માત્ર શારીરિક સૌંદર્યથી તેને કદી પણ પ્રાપ્ત થઈ શકત નહિ. ચાર્લોટ કુશમેન શરીર અથવા ચહેરાનું સૌંદર્ય નહિ હોવા છતાં પણ તે તેના ધંધાના શિખર પર આરૂઢ થઈ હતી. કેટલા બધા તરુણ પુરુષોએ શારીરિક કુરૂપતા અથવા માનસિક ખામીથી ખિન્ન થઈને આગ્રહપૂર્વક દૃઢ ઈચ્છા ધારણ કરીને સાધારણ સ્થિતિમાંથી આગળ વધી પોતાની ઘૃણા કરનાર લોકો કરતાં પોતાની ઉચ્ચ સ્થાન પર મૂકી દીધા છે!

ઈતિહાસ એવાં સ્ત્રીપુરુષોનાં ઉદાહરણથી ભરપૂર છે કે જેમણે વજ્રસમાન દૃઢ ઈચ્છા ધારણ કરીને અપમાન, ગરીબાઈ અને દુર્ભાગ્યમાંથી પોતાની જાતને મુકત કરી છે. લોકો અમને હલકા ગણે છે; બીજાઓ જે કાર્ય કરે છે તે કાર્ય કરવાને અમને અશકત ગણે છે; એવું ભાન થવાથી અને શાળામાં મૂર્ખ ગણાવાને લીધે લાગણી ઉશ્કેરાઈ આવવાથી ઘણા તરુણોએ ઉન્નત થવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને તેમનો ઉપહાસ કરનાર માણસો કરતાં અતિ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. ન્યૂટન, એડમ, કલાર્ક, શેરિડન, વેલિંગ્ટન, ગોલ્ડસ્મિથ, દયાનંદ, ગાંધી, વિવેકાનંદ, ડૉ૦ ચાર્મર્સ, ડિઝરાયલી અને બીજા સેંકડો માણસો આ બીનાનાં જવલંત ઉદાહરણ છે. ‘તમે જેવા થવાની ઈચ્છા ધરાવો છો તેવા તમે થાઓ છો. કારણકે માનવેચ્છાનું બળ પરમાત્માની ઈચ્છા સાથે એવી રીતે જોડાયલું હોય છે કે સાચા ઈરાદા અને ગંભીરતાપૂર્વક આપણે જેવા બનવાની ઈચ્છા કરીએ છીએ તેવા આપણે અવશ્ય બનીએ છીએ.’ આ વાત જો કે અક્ષરશઃ સત્ય નથી, તોપણ તેમાં ઘણું સત્ય રહેલું છે.

મિરાબો કે જે અશકયતાઓને છૂંદી નાખે છે; નેપોલિયન કે જે તકને માટે રાહ જોતો નથી પરંતુ તેમને ઉત્પન્ન કરે છે; ગ્રાંટ કે જે માત્ર શત્રુઓને બીનશરતે તાબે કરવાની જ વાત જાણે છે; તેમના જેવા માણસો પૃથ્વીના પડ પરના બનાવોમાં ફેરફાર કરી શકે છે. ‘આપણે જે ઉત્પન્ન કરીએ છીએ તે જ માત્ર આપણી મિલકત છે. અને પ્રત્યેક સદ્‌વસ્તુને પ્રકૃતિએ આપણા વજ્રમય હાથમાં આપી મૂકેલી જ છે.’ તમારા તે વજ્ર-

મય છતાં નિરુપયોગી હાલતમાં પડી રહેલા લાગને ઉપયોગમાં લાવો અને ઈચ્છિત સદ્‌વસ્તુના ભોક્તા બનો.

એક નિષ્ફળ ગયેલા સેનાપતિએ સિકંદરને કહ્યું કે 'હું આ કાર્ય કરી શકતો નથી: એ તો અશક્ય છે.' આ શબ્દો સાંભળી તે વિજેતા મેસિડોનિયન બોલ્યો 'દૂર થા! જે માણસ પ્રયત્ન કરે છે તેને માટે કોઈ પણ કાર્ય અશક્ય નથી.'

જે માણસોએ પોતાનાં જીવનની શરૂઆત મોટી આશાઓ સાથે કરી હતી પરંતુ પાછળથી જેઓ નિષ્ફળ થયા હતા; તેમની નિષ્ફળતાનું કારણ સંક્ષેપમાં જણાવવાનું જો કોઈ મને કહે તો હું જરા પણ વિચાર કર્યા વિના કહી દઉં કે 'તેમનામાં ઈચ્છાશક્તિનો અભાવ હતો. તેઓ ઈચ્છા ધારણ કરી શકતા ન હતા.' ઈચ્છા વિનાનો માણસ કેવો છે? તે સુકાન વિનાના એન્જિન જેવો છે. તે દૈવનું જ રમકડું છે; તે હમેશાં આમથી તેમ અથડાયા કરે છે અને બીજા ઈચ્છાવાળા માણસોની દયા પર જ જીવે છે. ઈચ્છાશક્તિ જ તરુણ પુરુષની શક્તિઓની કસોટી છે. માણસે દૃઢ ઈચ્છા ધારણ કરીને હાથ ધરેલાં કાર્યને અત્યંત મજબૂત રીતે વળગી રહેવું જોઈએ. આથી તેનું જીવન ઘણું સુધરશે. ગુસ્સાવાળા, સ્વાર્થી અને લોભી, એવા અસંખ્ય માણસોથી ભરેલી આ દુનિયા કે જેમાંની દરેકે દરેક વસ્તુ કાં તો બીજી વસ્તુને ધક્કો મારી રહી હોય છે કે કાં તો તે બીજી વસ્તુનો ધક્કો ખાયા કરતી હોય છે; તેમાં ઈચ્છા વિનાના અને મન પર કાબૂ વિનાના તરુણ માણસને માટે પ્રગતિ કરવાની તક ક્યાંથીજ હોઈ શકે? નેપોલિયન કહે છે કે 'દૃઢ નિશ્ચય એજ સઘળામાં સારું ડહાપણ છે.' પરંતુ ધોરણ વિનાની એકલી દૃઢ ઈચ્છા તો માત્ર એકાદ નેપોલિયનને જ ઉત્પન્ન કરે છે; જ્યારે ચારિત્ર્યયુક્ત ઈચ્છા તો એકાદ વેલિંગ્ટન, ગ્રાંટ કે ગાંધીને ઉત્પન્ન કરે છે અને તેને લાભનો સ્પર્શ પણ થવા દેતી નથી.

'અવિભક્ત ઈચ્છાથી જ જગતમાં અન્ય તત્ત્વોને મદદ આપવાની ફરજ પાડે છે અને છૂટીછવાઈ હવામાંથી મનુષ્યને આહ્લાદ આપે એવું સંગીત ખેંચી કાઢે છે.'

૪ : મુશ્કેલીઓમાંથી વિજયપ્રાપ્તિ

'જે વિજયો સહેલાઈથી મળે છે તે સસ્તા હોય છે; અને સખ્ત લડતને પરિણામે જે વિજય મળે છે તે જ મેળવવા યોગ્ય છે.' —બીચર

પ્રબળ લડત કે જેને આપણે 'પ્રયત્ન' કહીએ છીએ તેનાથીજ ઘણું કરીને મનુષ્યની ઉન્નતિ થાય છે; અને ઘણીએ વાર અશક્ય જણાતાં કાર્યોને જ્યારે આપણે એ પ્રકારે સિદ્ધ થતાં જોઈએ છીએ ત્યારે આપણે આશ્ચર્યચકિત થઈએ છીએ.' —એપ્સ સાર્જન્ટ

'સાથીઓ, કે મિલકત જવાથી પણ ઉદ્દેશ પાર પાડવાની ચીવટનો ઉત્તમ ગુણ બદલાતો નથી; અથવા હિંમત અને આશામાં પણ ઘટાડો થતો નથી. વિરોધને થકવી નાખીને પોતાના લક્ષ્યસ્થાને પહોંચવાના સ્વભાવવાળા વીર મનુષ્યોમાં એ 'ચીવટ'ના ગુણ જેવું બીજું સચોટ લક્ષણ હોય એમ હું માનતો નથી.'—ઈમર્સન

'દુર્બળ મગજના માણસો જ સંકટોથી શિથિલ બની તેને તાબે થઈ જાય છે; પરંતુ મનોબળ ધરાવનાર માણસો તો તેમને દાબી દઈ તેમના પર સવાર થાય છે.' વૉશિંગ્ટન ઈર્વિંગ

ઈ. સ. ૧૮૦૬માં એક દિવસ, બાર વર્ષના એક છોકરાએ સાઉથ એમ્બૉયના એક વીશીવાળાને કહ્યું કે 'મારી પાસે હમણાં ત્રણ જોડ ઘોડા છે અને તેમને હું સ્ટેટન દ્વીપમાં લઈ જવા માગું છું. જો તમે મને મારાં પ્રાણીઓ સાથે ત્યાં પહોંચવાને માટે ચોવીસ શિલિંગ ધીરશો તો હું તમને મારો એક ઘોડો આડમાં આપીશ અને જો હું અડતાલીસ કલાકમાં એ રકમ ન મોકલી આપું તો તે ઘોડો તમારો થશે.'

તે વીશીવાળાને આ નવાઈ જેવી માગણીનું કારણ પૂછતાં જણાયું કે, તે છોકરાના પિતાએ સૅન્ડીહૂક આગળ રેતીમાં ખૂંચી ગયેલા એક વહાણમાંનો સામાન બહાર કાઢી તેને હોડીઓમાં ભરી ન્યુયૉર્ક લઈ જવાનો કૉન્ટ્રાક્ટ રાખ્યો હતો. વહાણમાંથી માલ બહાર કાઢી રેતાળ કિનારા પર થઈને હોડીઓ પર લઈ જવા માટે તે છોકરાને ત્રણ ગાડાં, છ ઘોડા અને ત્રણ માણસો સહિત મોકલવામાં આવ્યો હતો. કામ પૂરું કરીને તે પાછો ફર્યો ત્યારે તેની

પાસે કેટલાક શિલિંગ રહ્યા હતા; પરંતુ સાઉથ એમ્બૉય પહોંચ્યો ત્યારે તેના ગજવામાં પાઈ પણ રહી ન હતી.

તે વીશીવાળાએ એ છોકરાની પ્રમાણિકતાસૂચક ચળકતી આંખો જોઈને કહ્યું: 'ભલે, તેમ કરવાને હું ખુશી છું.' અને તે પછી થોડા જ સમયમાં તે છોકરો પૈસા આપીને પોતાનો ઘોડો છોડાવી ગયો હતો.

આ છોકરાને દરિયાઈ જીવન ગાળવાની અતિ પ્રબળ હોંશ હતી તેથી તેણે ઈ. સ. ૧૮૧૦ ના મે માસની પહેલી તારીખે પોતાને તે કાર્યમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવી એક હોડી ખરીદવા સારુ પોતાની મા પાસે વીસ પૌંડ માગ્યા. તેની માએ તેને કહ્યું કે 'બેટા! આવતી સત્તાવીસમી તારીખે તું સોળ વર્ષનો થઈશ. જો તેટલા વખતમાં તું આપણા આઠ એકરનાં ખેતરને ચાસી, કરબી, તેમાં વાવેતર કરી નાખીશ તો હું તને ખુશીથી એટલા પૈસા આપીશ.' તે ખેતર અણખેડાયેલું અને ટેકરાઉ હતું છતાં પણ ઉપલું સર્વ કામ તે છોકરાએ વખતસર પૂરું કર્યું અને તે પણ ઘણી જ સારી રીતે. આ નાની સરખી પણ અતિશય ખાંતીલી શરૂઆતે જ કૉર્નેલિયસ વૅન્ડરબિલ્ટની શ્રીમંતાઈનો પાયો નાખ્યો. ઘણી વાર તે આખી રાત કામ કર્યા કરતો અને દિવસના વખતે તે કદી પણ પોતાની જગ્યાએથી ગેરહાજર રહેતો નહિ. તેની આ ખાંતને લીધે તેણે અલ્પ સમયમાં જ ન્યૂયૉર્કના બંદરમાં પોતાનો વેપાર સૌ કરતાં વધારી દીધો.

ઈ. સ. ૧૮૧૩માં બ્રિટિશ નૌકાઓ તરફથી ન્યૂયૉર્ક પર હુમલો થવાની ભીતિ રહેતી હતી; ત્યારે કૉર્નેલિયસ સિવાય સઘળા ખલાસીઓએ લશ્કરી થાણાંઓ પર ખોરાક ઈત્યાદિ વસ્તુઓ પહોંચાડવા માટે ઘણા જ ઓછા ભાવે માગણી કરી. વૅન્ડરબિલ્ટના પિતાએ તેને પૂછ્યું: 'તું શા માટે માગણી કરતો નથી?' તરુણ વૅન્ડરબિલ્ટે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે 'એમ કરવું તદ્દન નકામું છે. કારણ કે પેલા લોકો તો અર્ધા દરે જ કામ કરવાને તૈયાર થયા છે અને એ ભાવે એ કાર્ય થઈ શકે એમ મને લાગતું નથી.' તેના પિતાએ કહ્યું: 'પણ માગણી કરવામાં આપણું જાય છે શું?' આથી ફક્ત પોતાના પિતાને પ્રસન્ન કરવા માટે જ અને સફળતાની કાંઈ પણ

આશા વિના જ વાજબી ભાવે તેણે પણ માગણી કરી અને તેનું પરિણામ સાંભળવા પણ ગયો નહિ. પછી જ્યારે તેણે પોતાના સાથીઓને વીલે મોઢે પાછા ફરતા જોયા ત્યારે તે એ ખાતાના અમલદારની ઑફિસે ગયો અને પૂછયું કે 'કૉન્ટ્રૅક્ટ અપાઈ ગયો?' જવાબ મળ્યો કે 'હા, સાટું નક્કી થઈ ગયું છે; કૉર્નેલિયસ વૅન્ડરબિલ્ટ નામના માણસને કૉન્ટ્રૅક્ટ આપવામાં આવ્યો છે.' જાણે વજ્રપાત થયો હોય તેમ વૅન્ડરબિલ્ટને આશ્ચર્યચકિત થયેલો જોઈ તે અમલદાર બોલ્યો: 'શું તે માણસ તમે પોતે જ કે?' તેણે જવાબ આપ્યો 'હાજી, મારું જ નામ કૉર્નેલિયસ વૅન્ડરબિલ્ટ છે.' તે અમલદારે પૂછયું: 'ઠીક, પણ કૉન્ટ્રૅક્ટ ખાસ તમને જ શા માટે આપવામાં આવ્યો છે તે તમે જાણો છો કે?' તેણે કહ્યું. 'ના.' અમલદારે કહ્યું: 'કારણ કે અમે તે કામને સંપૂર્ણ રીતે પાર પડેલું જોવા ઇચ્છીએ છીએ; અને અમને ખાતરી છે કે, તમે જ તે કરી શકશો.' આ પ્રમાણે ચારિત્ર્યબળ સામા માણસમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરે છે.'

ઈ. સ. ૧૮૧૮માં ન્યૂયૉર્ક ગોદીમાં સૌથી સરસ બે ત્રણ વહાણોનો તે માલિક હતો અને તેની પાસે બે હજાર પૌંડની મૂડી હતી. સઢથી ચાલતાં આ વહાણોને આગબોટો અલ્પ સમયમાં પાછળ પાડી દેશે એમ લાગવાથી તે પોતાની આ બહોળી કમાણીવાળો સુંદર ધંધો છોડી દઈને વાર્ષિક બસો પૌંડના પગારે એક આગબોટનો કપ્તાન બન્યો. બાર વર્ષ પર્યંત તેણે ન્યૂયૉર્ક નગર અને ન્યૂજર્સીના ન્યૂબ્રન્સ્વિક નગર વચ્ચે મુસાફરી કરનારાં વહાણમાં નોકરી કરી. ઈ. સ. ૧૮૨૯માં તેણે એક આગબોટ ખરીદી અને ફરીથી સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કર્યો; પણ તેની સામે હરીફાઈ એટલી બધી હતી કે તે અત્યંત સંકટમાં આવી પડયો અને તેની પાસે ફૂટી બદામ પણ રહી નહિ. આમ છતાં તેની અડગ ખંતને લીધે થોડા જ વખતમાં નસીબનું ચક્કર ફર્યું અને તેની આબાદી એટલી ઝડપથી વધવા માંડી કે અલ્પ સમયમાં જ તે એકસો સ્ટીમબોટોનો માલિક બન્યો. આ ઉપરાંત આગગાડીની સડકો વધારવાના વેપારમાં પણ સવેળા જોડાઈ ગયો અને થોડા જ વખતમાં કૉર્નેલિયસ આખા અમેરિકામાં સૌથી પૈસાદાર માણસ ગણાવા લાગ્યો.

સ. સા.

જે. પી. કયુરાનને તેના એક મિત્રે કહ્યું કે 'વક્તૃત્વશક્તિ તમને જન્મથી જ પ્રાપ્ત થઈ હોય એમ લાગે છે. તે વક્તાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે 'ના જી, ખચિત જ નહિ; મારા જન્મ પછી ત્રેવીસ વર્ષે તે કળાનો મારામાં ઉદ્‌ભવ થયો.' પછી એક વક્તૃત્વોત્તેજક મંડળી આગળ ભાષણ કરવાના પોતાના પ્રથમ પ્રયાસનું વર્ણન કરતાં તેણે જણાવ્યું કે, 'હું ઊભો થયો—મારાં અંગે અંગ કંપતાં હતાં; પરંતુ આ સ્થિતિમાં હું માત્ર ટુલિનું અનુકરણ જ કરતો હતો એમ મને લાગવાથી મને હિંમત આવી અને મહામહેનતે હું 'પ્રમુખ મહાશય—' એટલા શબ્દો બોલી શક્યો. એટલામાં તો આશ્ચર્ય અને ગભરાટ સાથે મેં જોયું કે, દરેક શ્રોતા મારી સામે એકીટસે જોઈ રહ્યો હતો. જોકે તે ઓરડામાં હાજર તો ફક્ત છ કે સાત જણ જ હતા—અને એથી વધારે તેમાં સમાઈ શકે તેમ પણ ન હતું—છતાં પણ હું ગભરામણમાં પડેલો હોવાથી મને તો એમ જ લાગ્યું કે, આખી સૃષ્ટિનું મધ્યબિંદુ અત્યારે હું જ છું અને કરોડો લોકો ઊંચે શ્વાસે મારા તરફ આતુર નયને જોઈ રહ્યા છે! મારા મિત્રો બોલી ઊઠ્યા: 'ભાઈનું વ્યાખ્યાન સાંભળો;' પણ સાંભળવાનું તો કાંઈ હતું જ નહિ.' તે દિવસથી લોકો તેને 'મૂંગા વક્તા' એ ઉપનામથી બોલાવવા લાગ્યા. અને નીચેનો બનાવ બન્યો ત્યાં સુધી તો તે એ ઉપનામને લાયક હતો. એક દહાડો તેણે એક વક્તાને મોઢેથી આડીઅવળી ગપસપ જેવું મૂર્ખાઈભરેલું ભાષણ સાંભળ્યું. વળી તે વક્તાએ ઉપહાસ અને તિરસ્કારપૂર્વક જણાવ્યું કે 'મૂંગા વક્તા'માં વ્યાખ્યાન આપવાની અદ્‌ભુત શક્તિ છે, એ વિષે મને લેશ પણ શંકા નથી; પરંતુ હું એમને ભલામણ કરું છું કે, ભવિષ્યમાં તે પોતાની વક્તૃત્વ-શક્તિ 'મૌન્ય' કરતાં કોઈ બીજી વધારે લોકપ્રિય પદ્ધતિથી આપણી સન્મુખ પ્રગટ કરે તો વધારે સારું.' આ શબ્દો વીંછીના ડંખની માફક કયુરાનના અંતઃકરણમાં વેદના કરવા લાગ્યા. તેણે ઊભા થઈને ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં જ તે માણસને ખૂબ છટાદાર રીતે થોડાક શબ્દો સંભળાવી દઈને પોતાની મગજશક્તિ દર્શાવી આપી. આ સફળતાથી ઉત્તેજિત થઈને તેણે એ પછી એક પ્રચંડ વક્તા થવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન આરંભ્યો. દરરોજ પોતાને

મનગમતા ફકરા ધીમેથી પણ સ્પષ્ટ રીતે વાંચીને તેણે પોતાની બોલતાં અચકાવાની ટેવ સુધારી. આ પછી જ્યાં જ્યાં પ્રસંગ મળતો ત્યાં ત્યાં તે બોલ્યા વિના રહેતો જ નહિ.

પોતાને માટે જે બાટલીમાં દૂધ લાવવામાં આવતું તેના બૂચ તરીકે વાપરવામાં આવતા ગૂંચળું વળી ગયેલા રદ્દી કાગળના કકડાઓને સીધા કરીને તેના પર બનિયને પોતાનું 'પિલ્ગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ' નામનું પુસ્તક લખ્યું હતું. ગિફર્ડ જ્યારે એક મોચીને ત્યાં ઉમેદવાર હતો ત્યારે તેણે ચામડાના નાના નાના ટુકડાઓ પર ગણિતશાસ્ત્ર સંબંધી એક પુસ્તકની પહેલી નકલ લખી હતી; અને મહાન ખગોળવેત્તા રિટનહાઉસે પોતાના હળના હાથા પર ગ્રહણોની ગણતરી કરી હતી.

એક ગરીબ આઇરિશ છોકરાનું શરીર શીતળાનાં ચાઠાંથી એવું તો બેડોળ થઈ ગયું હતું કે છોકરાઓ તેની મશ્કરી કરતા. એ છોકરો શેરીઓમાં ફરીને ગાનારાઓને માટે નાનાં નાનાં ગીતો લખીને પોતાનો નિર્વાહ કરતો હતો. ઘણીવાર તે આખા દિવસમાં માત્ર ત્રણ કે ચાર પેન્સ જ કમાઈ શકતો હતો. ખેડૂતોને ઝૂંપડે ઝૂંપડે વાંસળી વગાડીને અને ગીત ગાઈને ભીખ માગતાં માગતાં તેણે આખા ફ્રાન્સ અને ઇટાલીનો પ્રવાસ કર્યો. અઠ્ઠાવીસ વર્ષની વયે જ્યારે તે લંડન આવ્યો ત્યારે તેના ગજવામાં એક કોડી પણ રહી ન હતી. તે લંડન શહેરની એકસ લેઈનમાં ભિખારીઓના મહોલ્લામાં રહેવા લાગ્યો. આ ગરીબાઈમાં તેણે લંડનનાં પરાંઓમાં વૈદ્ય તરીકે પોતાનો ધંધો શરૂ કર્યો. સડી ગયેલા રદ્દી કપડાનો ડગલો તે પહેરતો. તે ડગલાની છાતી ઉપરના ડાબી તરફના ભાગમાં એક થીગડું હતું અને જ્યારે તે પોતાના દરદીઓને જોવા જતો ત્યારે આ થીગડું સંતાડવાને માટે તે પોતાની ત્રણ ખૂણાવાળી ટોપી જાણે કે માનમાં પકડતો હોય તેમ ઘણી ચાલાકીથી પોતાની છાતી આગળ ધરી રાખતો. એક દરદીએ તેની આ માનમાં પકડાયેલી ટોપી દૂર કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તેની સાથે તેણે જે વાગ્યુદ્ધ કર્યું હતું તે વાંચીને આપણને ભારે રમૂજ થાય છે. જેમ જેમ તે દરદી તેની તે ટોપી દૂર કરાવવાનો વિશેષ આગ્રહ કરતો તેમ તેમ તે વિશેષ

દૃઢતાપૂર્વક તેને હૃદય સાથે દબાવી રાખતો. વળી ભૂખમરાને લીધે ઘણી વાર તેને પોતાનાં વસ્ત્રો પણ ગીરો મૂકવાં પડતાં. તેને પોતાનું લખેલું 'વૉલ્ટેરનું જીવનચરિત્ર' માત્ર ચાર પૌંડની કિંમતે વેચી નાખવું પડયું હતું. ઘણી જ હાડમારી પછી તે પોતાનું 'યુરોપમાં સંસ્કારી શિક્ષણનો અભ્યુદય' નામનું પુસ્તક છપાવવાની વ્યવસ્થા કરી શકયો. ત્યાર પછી તેનો 'પ્રવાસી' નામનો ગ્રંથ પ્રકટ થયો અને તેને લીધે જ ફ્લીટ સ્ટ્રીટના કાતરિયામાં રહેતો આ કંગાલ માણસ સુપ્રસિદ્ધ બની ગયો. તે જે સ્ત્રીના ઘરમાં ભાડૂત તરીકે રહેતો હતો તેણે એક વાર ભાડું વસૂલ કરવા માટે તેને પોલીસ દ્વારા પકડાવ્યો; પરંતુ ડૉક્ટર જૉન્સન તેની મદદે આવ્યો. તેણે તેના ટેબલમાંથી 'વિકાર ઑફ વેઈકફીલ્ડ' નામક પુસ્તકની હસ્તલિખિત પ્રત ખેંચી કાઢી અને તે સાઠ પૌંડની કિંમતે વેચાવી આપી. 'ડેઝર્ટેડ વિલેજ' નામનું કાવ્ય પ્રથમ વાર લખ્યા પછી તે સુધારવામાં તેણે બે વર્ષ ગાળ્યાં. જો કે તેના 'પૃથ્વી અને પ્રકૃતિનો ઈતિહાસ' નામક ગ્રંથના આઠસો પૌંડ ઊપજ્યા હતા અને 'શી સ્ટૂપ્સ ટુ કૉન્કર' વગેરે ગ્રંથોનો ભારે ઉઠાવ થતો હતો; છતાં પણ તે એટલો બધો—હદ બહાર—ઉદાર હતો કે તે ઉદારતાને તેનો એક દોષ જ ગણી શકાય. તે ભોળીયો પાદશાહ હતો અને હાથમાં પૈસો તો જાળવી જ શકતો ન હતો. વારંવાર બીજા લોકો તેની પાસેથી પૈસા કઢાવી જતા હોવાથી તે સદા કરજમાં જ ડૂબેલો રહેતો. ભાગ્યની અકૃપા અને તેની પોતાની દુર્બળતા છતાં પણ તેણે સફળતા અને કીર્તિ સંપાદન કરી. દુનિયા કે જે હમેશાં ઘણી મોડી માન અને મદદ આપવા આવે છે તેણે 'વિકાર ઑફ વેઈકફિલ્ડ'ના આ દુર્બળ, નમ્ર, આર્દ્ર હૃદયના લેખકને તેના મરણ પછી 'વેસ્ટમિનિસ્ટર ઍબિ'ના 'કવિઓના આશ્રમ'માં એક સ્મરણસ્તંભ અર્પણ કર્યો.

જે માણસે પ્રથમ દૂરબીન શોધી કાઢયું અને પહેલવહેલું આકાશનું નિરીક્ષણ કર્યું તેને બદલામાં કારાગૃહવાસ મળ્યો હતો! જે માણસે પ્રથમ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર શોધી કાઢયું અને પૃથ્વી પરના પદાર્થોનું પ્રથમ નિરીક્ષણ કર્યું તે એમ ને એમ ભૂખ્યે જ મરી ગયો. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે

છે કે, સઘળાં સત્કાર્યો અને સદ્‌વચનોનો લાભ લોકોને વિના મૂલ્યે મળે એવો ઈશ્વરનો હેતુ છે. શેકસપિયરનો 'હૅમલેટ' પ્રાય: પાંચ પૌંડે વેચાયો હતો; પરંતુ તેના હસ્તાક્ષર એક હજાર પૌંડે વેચાયા છે!

આઈઝૅક ન્યૂટને જે દશ વર્ષમાં પોતાની મહાનમાં મહાન શોધો કરી તે સમય દરમિયાન રૉયલ સોસાયટીના સભ્ય તરીકે ફીના અઠવાડિયાના બે શિલિંગ પણ તે મહામુસીબતે ભરી શકતો. તેના કેટલાક મિત્રો તેને આ લવાજમ ભરવાની ફરજમાંથી મુકત કરાવવા ઈચ્છતા હતા; પરંતુ તેણે તેમને તે વિષે કંઈ પણ હિલચાલ કરવા દીધી નહિ.

'રોમોલા' નામના પોતાના ગ્રંથ ઉપર અનેક વર્ષ સુધી જ્યૉર્જ ઇલિયેટે જે સખત કામ કર્યું હતું તેના સંબંધમાં તે જણાવે છે કે 'મેં મારી તરુણાવસ્થામાં આ ગ્રંથનો પ્રારંભ કર્યો હતો. અને વૃદ્ધાવસ્થામાં તેને સમાપ્ત કર્યો.' ઈમર્સનના ચરિત્રકારો પૈકીનો એક લખે છે કે, તેની ફરી ફરીથી લખવાની, ફરી ફરીથી તપાસીને સુધારવાની, સંસ્કરણ કરવાની અને અપસંદ પડતો ભાગ કાઢી નાખવાની પદ્ધતિ હતી કાર્લાઈલના ગ્રંથોએ વાસ્તવમાં તેના રકતનું પ્રત્યેક બિન્દુ ચૂસી લીધું હતું. અને નજીવી બાબતની પણ ખાતરી કરવાને માટે તે એટલો બધો પરિશ્રમ કરતો હતો કે જેની કલ્પના પણ આપણે કરી શકીએ નહિ.

મહાન પુરુષોને કદી પણ 'તક' માટે બહુ રાહ જોવી પડતી નથી; કેમકે તેઓ જ તેને ઉત્પન્ન કરે છે. વળી તેઓ અનુકૂળ સંયોગોની પણ રાહ જોતા નથી પણ પોતાની સન્મુખ જે કાંઈ હોય તેને ગ્રહણ કરી લઈને તેઓ તેના પર કામ કરવા મંડી પડે છે; તેનો તેઓ ઉકેલ આણે છે અને છેવટે વિજય મેળવે છે. એકાદ ફ્રાંકલિનને માટે મોટી પ્રયોગશાળાની જરૂર પડતી નથી. તે તો એક સાધારણ પતંગ વડે પણ આકાશમાંથી વિદ્યુતને નીચે આણી શકે છે. એકાદ વૉટ એક જૂની પિચકારીમાંથી 'કન્ડેન્સિંગ' સ્ટીમ એન્જિનનો' નમૂનો બનાવી શકે છે. એકાદ. ડૉ૦ બ્લેક ફકત એક પાણીનું વાસણ અને બે થર્મોમિટર લઈને જ ગુપ્ત ઉષ્ણતા શોધી કાઢે છે. ન્યૂટન સરખો કોઈ વળી પાસાવાળા કાચ, દૂરબીન અને કાગળના પૂંઠાના

કકડા વડે પ્રકાશનું પૃથક્કરણ કરી રંગોનું મૂળ શોધી કાઢે છે. એકાદ ઇંગ્રી ડેવી રસોડાનાં જ વાસણો વડે પ્રયોગ કરી શકે છે; અને એકાદ ફેરાડે ચોપડી બાંધવાનો ધંધો કરતી વખત પોતાના અવકાશના સમયમાં જૂની બાટલીઓ વડે વિદ્યુતના પ્રયોગો કરી શકે છે.

વિજ્ઞાન જ્યારે પારણામાં ઝૂલતું હતું ત્યારે માર્કિવસ ઑફ વુસ્ટર નામનો લંડનના ટાવરમાં કેદ કરવામાં આવેલો એક અંગ્રેજ ઉમરાવ કે જે, જગતને માટે કાંઈ પણ ઉપયોગી કાર્ય કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં નહિ છતાં પણ પોતાનો સમય વૃથા ગુમાવી દેવાનું પસંદ કરતો ન હતો. તેણે વરાળના જોરથી ઉંચાનીચા થતા ગરમ પાણીના વાસણના ઢાંકણ પરથી સંખ્યાબંધ અવલોકન કર્યાં અને તે સઘળાં પાછળથી પોતાના 'શતશોધો' (સેન્ચુરી ઇન્વેન્શન્સ) નામક પુસ્તકમાં પ્રકટ કર્યાં. વરાળની શક્તિ ઉપર એક પ્રકારનો આ ઉપયોગી મૂળ ગ્રંથ હતો કે જેની સહાયથી ન્યુકોમેને એક વરાળયંત્ર બનાવ્યું અને પાછળથી વોટે તેમાં સુધારોવધારો કરીને તેને સંપૂર્ણ બનાવ્યું.

મિલ્ટને પોતાનું 'પેરેડાઈઝ લૉસ્ટ' નામનું પુસ્તક પોતાની સંપૂર્ણ તંદુરસ્તી, જીવનના પૂર બહાર અને રાજકીય સત્તાના સમયમાં લખ્યું ન હતું; પરંતુ જ્યારે તે અંધ, અશક્ત અને પ્રતિસ્પર્ધીઓના હાથે પરાજિત થઈને રાજકીય સત્તાવિહીન બની ગયો હતો ત્યારે રચ્યું હતું.

સ્વ૦ તિલક મહારાજ સરખા કેદખાનામાં પણ 'ગીતારહસ્ય' અને 'આર્યોનું આદિનિવાસસ્થાન' જેવાં અસામાન્ય પુસ્તકો લખી શકે છે.

ઘણાખરા મહાન પુરુષોને પોતાના વિજયને માટે કોઈ પણ તૈયાર રાજમાર્ગ મળી શકયાં નથી. તેમને હમેશાં ઉદ્યોગ અને ખંતના સનાતન માર્ગે જ પ્રયાણ કરવું પડયું છે.

કોમ્યુનની સત્તા દરમિયાન જ્યારે લગભગ બધા જ વિદેશી રાજ્યોના એલચીઓ ગભરાઈને પલાયન કરી ગયા હતા ત્યારે પણ વૉશબર્ન પોતાના સ્થાને દૃઢ રહ્યો હતો. ગોળાઓ તેની ઑફિસની નિકટમાં જ ફૂટતા હતા અને તેની આસપાસ પણ પડ્યા હતા; છતાં પણ—પૅરિસ

જ્યારે આગના ભડકાઓમાં સપડાઈ ગયું ત્યારે પણ—તે તેને છોડીને ચાલ્યો ગયો ન હતો. થોડા સમય માટે તો સઘળા પરકીય દેશોનો પૅરિસનો એલચી માત્ર એકલો તે જ હતો અને તેણે પ્રશિયાના એલચીનું કામ તો પ્રાય: એક વર્ષ સુધી કર્યું હતું. સમ્રાટ વિલિયમે તેને 'ઑર્ડર ઑફ્ ધી રેડ ઈગલ'નું પદવીદાન કર્યું અને તેને એક બહુમૂલ્ય રત્નજડિત ચાંદ અર્પણ કર્યો.

જ્યારે ઇલિયાસ હો લંડનમાં પોતાનો પહેલો સીવવાનો સંચો સંપૂર્ણ બનાવતો હતો ત્યારે તે તંગી અને દુ:ખથી એટલો બધો પીડિત હતો કે તેને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવાને માટે વારંવાર પૈસા ઉછીના લેવા પડતા. તે વાલ ખરીદીને પોતાને હાથે રાંધતો. પોતાની પત્નીને અમેરિકા પાછી મોકલવાને માટે પણ તેને પૈસા ઉછીના લેવા પડ્યા હતા. તેનો પહેલો સાંચો પચાસ પૌંડની કિંમતનો હતો, છતાં તેણે તે પાંચ પૌંડે વેચી માર્યો હતો અને સ્વદેશ પાછા ફરવા માટે ભાડાની જોગવાઈ કરવા તેને પોતાનું 'પેટંટ' ગીરે મૂકવું પડ્યું હતું.

આર્કરાઈટે એક હજામ તરીકે પોતાના જીવનની શરૂઆત કરી હતી; પરંતુ તે મરણ પામ્યો ત્યારે તેની પાસે પંદર લાખ પૌંડની પૂંજી હતી! પ્રત્યેક મનુષ્યની નવીન વસ્તુઓ પ્રત્યે જગતના લોકો જેવી રીતે વર્તે છે તેવી જ રીતે તેઓ આર્કરાઈટની નવીન વસ્તુઓ પ્રત્યે પણ વર્ત્યા. તેના પ્રત્યે અત્યંત વિરોધ દર્શાવ્યો; તેના માર્ગમાં સર્વ પ્રકારનાં વિઘ્નો નાખ્યાં; પરંતુ તેણે વિરોધની કિંચિત્ પણ દરકાર કરી નહિ અને અંતે તે આબરૂદાર અને શ્રીમંત બન્યો.

એવું કોઈ મહાન સત્ય અથવા સિદ્ધાંત ભાગ્યે જ હશે, કે જેને સર્વમાન્ય થવા માટે વાંધા, નિંદા અને જુલમની વચ્ચેથી પોતાનો માર્ગ કાઢવો પડ્યો ન હોય. હીન કહે છે કે 'જ્યાં જ્યાં એક મહાત્મા પોતાના વિચાર દર્શાવે છે તે સર્વ સ્થળે તેને સંકટો તો સહેવાં જ પડે છે.'

મનુષ્યનું કલ્યાણ કરનારી લગભગ બધી શોધોને સર્વમાન્ય થવા માટે અત્યંત પ્રગતિશાળી માણસોના વિરોધની સામે થઈને પોતાનો માર્ગ કાઢવો પડ્યો હતો.

અઢારમી સદીની આખરમાં વિલિયમ મર્ડાકે જ્યારે જણાવ્યું કે 'કોલસાનો ગૅસ સારો પ્રકાશ આપી શકે અને તેને નળીઓ વાટે મકાનોમાં લઈ જઈ શકાય' ત્યારે પાર્લમેન્ટના એક સભ્યે પૂછ્યું કે 'દિવેટ વિના દીપક શી રીતે થઈ શકે, તેનો કોઈ ખુલાસો કરશે?' મહાન વૈજ્ઞાનિક હંફ્રી ડેવીએ પણ ઉપહાસ કરીને એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે 'શું તમે સૅન્ટ પૉલના ગુંબજને ગૅસમાપક યંત્ર બનાવવા માગો છો?' સર વૉલ્ટર સ્કૉટે પણ લંડનને 'ધુમાડા'(ગૅસ)થી પ્રકાશિત કરવાની આ કલ્પનાને હસી કાઢી હતી; પરંતુ અલ્પ સમયમાં તેણે પોતે જ પોતાના એબાટસફર્ડના મકાનમાં તેનો ઉપયોગ કર્યો હતો અને વૈજ્ઞાનિક ડેવીએ એ જ ગૅસ વડે પ્રયોગ કરીને પોતાની એક મહાનમાં મહાન ફતેહ પ્રાપ્ત કરી હતી—અર્થાત્ તેણે 'સેફ્ટી લૅમ્પ'ની શોધ કરી હતી.

મિચલ ઍન્જેલો નામનો એક નાનો બાળક ઘડો, બ્રશ, ડોલ, સ્ટૂલ વગેરેનાં ચિત્રો કાઢતો હતો તે જોઈને એક વૃદ્ધ ચિત્રકાર બોલ્યો: 'એક દિવસ આ છોકરો મને પરાજિત કરશે.' તે ઉઘાડપગા છોકરાએ ખંત અને ઉદ્યોગથી અંતે પ્રત્યેક મુશ્કેલી સામે વિજય મેળવ્યો અને ચિત્રકારોનો શિરોમણિ બન્યો.

જેને કોઈ પણ પ્રકારની તક મળતી નથી એવો એક છોકરો શું કરી શકે છે તેનું એક જ્વલંત દૃષ્ટાંત આપણને વિલિયમ એચ. પ્રેસ્કૉટ પૂરું પાડે છે. તે જ્યારે પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે રમતમાં એક છોકરાએ તેના તરફ એક કઠણ બિસ્કીટ નાખ્યું તેથી તેની એક આંખ ફૂટી ગઈ. તે સમયે ભોજન કર્યા પછી બિસ્કીટ ફેંકી ગમ્મત મેળવવાનો રિવાજ છોકરાઓમાં ઘણો પ્રચલિત હતો. આ રમતથી પ્રેસ્કૉટની એક આંખ સર્વથા અંધ બની ગઈ અને તેની અસર બીજી પર થતાં તે પણ લગભગ નકામી બની ગઈ. પરંતુ તે છોકરામાં બુદ્ધિબળ અને નિશ્ચયબળ હતું અને તે અનુપયોગી જીવન ગાળવાનું પસંદ કરતો ન હતો. તેણે એક મહાન ઇતિહાસવેત્તા બનવાનો નિશ્ચય કર્યો અને પોતાની સમગ્ર શક્તિઓ તે દિશામાં વાળી. બીજા માણસોની આંખોની સહાયથી તેણે દશ વર્ષ પર્યંત

અભ્યાસ કર્યો અને પોતાના પ્રથમ ગ્રંથને માટે ચોક્કસ વિષય નિશ્ચિત કર્યો. ત્યાર પછી તેણે બીજાં દશ વર્ષ જૂનાં દફતરો અને હસ્તલિખિત ગ્રંથો તપાસવામાં વ્યતીત કર્યાં; અને છેવટે 'ફર્દિનાન્ડ અને ઈસાબેલા' નામનો ગ્રંથ પ્રકટ કર્યો. તેના જીવનમાંથી તરુણ પુરુષોને કેવો ઉત્તમ બોધ મળે છે! તથા જે માણસોએ પોતાને મળતી તકોને ફેંકી દીધી છે અને પોતાની જિંદગી નિરર્થક ગુમાવી દીધી છે તેમને કેવો ઠપકો મળે છે!

ઈમર્સન જણાવે છે કે 'ગેલીલિયોએ એક ઑપેરા ગ્લાસ વડે આકાશની જેવી મહાન શોધો કરી છે તેવી તેની પછીનો કોઈ પણ માણસ પ્રચંડ દૂરબીનો વડે પણ કરી શક્યો નથી. કોલંબસે તૂતક વિનાની નૌકામાં બેસીને નવી દુનિયા(અમેરિકા)ની શોધ કરી હતી.'

માણસો જે પરિસ્થિતિને પ્રતિકૂળ કહે છે તે તમારી શક્તિઓના વિકાસને અટકાવી શકતી નથી. શેક્સપિયરની બુદ્ધિ, જેણે સમસ્ત જગતને મોહિત કરી નાખ્યું છે તે એવનના મેદાન અને નીચી ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હતી. ન્યૂ હૅમ્પશાયરના ડુંગરાળ પ્રદેશોમાંથી મહાનમાં મહાન અમેરિકન વક્તા અને રાજદ્વારી પુરુષ ડૅનિયલ વેબ્સ્ટર ઉત્પન્ન થયો છે. મજૂર વર્ગમાંથી અને મોજશોખના સાધન વિનાનાં ઝૂંપડાંઓમાંથી જ ઘણી વાર માનવજાતિના નેતાઓ અને કલ્યાણકર્તાઓ ઉત્પન્ન થયા છે.

અબ્રાહમ લિંકનના કરતાં વિશેષ અસરકારક ઉદાહરણ આપણને ક્યાં મળશે? પ્રાચીન કાળના એક ગ્રીક મહાપુરુષોના જેવું જ તેનું જીવન, તેની કારકિર્દી અને તેનું મરણ હતું. તેનાં માબાપ રંક હતાં; સંકટ અને દારિદ્ર્યમાં તે ઊછર્યો હતો; તેને પ્રકાશના એક પણ કિરણની ઝાંખી ન હતી; તેની જુવાની નિષ્ફળ કલ્પના અને તરંગોથી ભરેલી હતી; તેનામાં નૈસર્ગિક સૌંદર્ય ભાગ્યે જ હતું; તેનો સ્વભાવ અત્યંત વિચિત્ર હતો; પરંતુ એ જ માણસ પોતાના જીવનના પાછલા ભાગમાં અપ્રસિદ્ધાવસ્થામાંથી મુક્ત થયો; ઉન્નત થઈને સર્વોચ્ચ સ્થાને પહોંચ્યો અને મહાન પ્રજાનું ભાગ્ય તેના હાથમાં સોંપાયું. તેના પક્ષના મહાન નેતાઓ એક બાજુએ ઊભા રહ્યા! તે સમયના સૌથી વિશેષ અનુભવી અને વિદ્વાન માણસો

સિવાર્ડ ચેઝ અને સુમ્નરના જેવા સુપ્રસિદ્ધ અને કેળવાયેલા રાજદ્વારીઓ તેની પાછળ જઈને ઊભા રહ્યા અને આ અપરિચિત માણસને અદૃશ્ય સત્તાએ મોખરે આણીને તેના હાથમાં સત્તા સોંપી દીધી!

આર્થર કેવાનાઘ એમ. પી. હાથ અથવા પગ વિના જન્મ્યો હતો છતાં એમ કહેવાય છે કે, તે ઘણી સારી રીતે બંદૂક ચલાવી શકતો. માછલાં પકડવામાં અને નૌકા ચલાવવામાં તે ઉસ્તાદ હતો અને આયર્લેંડના ઉત્તમોત્તમ ઘોડેસવારો પૈકી તે એક હતો. વકતૃત્વશક્તિમાં તે પારંગત હતો અને પાર્લમેન્ટનો તે એક સમર્થ સભ્ય હતો. તે પોતાના એક ઠૂંઠા હાથ વડે કાંટો પકડીને ખાતો અને દાંતમાં કલમ પકડીને લખતો. અશ્વારૂઢ થઈ પોતાના મુખમાં તે ઘોડાની લગામ પકડતો અને તેના શરીરને જીનની સાથે બાંધી લેવામાં આવતું. એક વાર હિંદુસ્થાનમાં તેણે પોતાના નિર્વાહનાં સાધનો ગુમાવી દીધાં હતાં; પરંતુ તે પોતાના હમેશના ઉદ્યોગ સહિત કામ કરવા લાગ્યો અને તેણે ટપાલ લઈ જનાર તરીકે નોકરી મેળવી.

ગ્લેડસ્ટને અંધ હેન્રી ફૉસેટને ગ્રેટબ્રિટનના પોસ્ટ માસ્તર જનરલ તરીકે નિયુક્ત કર્યો તે લોકોને ઘણું વિચિત્ર લાગ્યું; પરંતુ પૂર્વે કદી કોઈએ તેના જેવું સરસ કામ કર્યું ન હતું.

રેવરંડ વિલિયમ એચ. મિલ્બર્ન બાલ્યાવસ્થામાં જ અંધ બની ગયો હતો; પરંતુ તેણે ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો અને એકવીસ વર્ષનો થયા પૂર્વે ધર્માચાર્યના વર્ગમાં દાખલ થઈ ગયો. બાર વર્ષમાં તેણે ધર્મપ્રચારાર્થે પ્રાયઃ બે લાખ માઈલનો પ્રવાસ કર્યો. તેણે અર્ધો ડઝન ગ્રંથો લખ્યા છે અને તેમાં મિસિસિપિ ખીણનો બહુ કાળજીપૂર્વક લખેલો એક ઇતિહાસ પણ છે.

સફળતાના મંદિરનું કોઈ પણ દ્વાર ઉઘાડું તો રહેતું જ નથી. પ્રત્યેક જણ પોતાના બળથી જ તેનું દ્વાર ઉઘાડે છે અને તેનો પ્રવેશ થતાંની સાથે જ બીજા સઘળાઓને માટે તે એવું તો બંધ થઈ જાય છે કે પછી તેમાં તેનાં પોતાનાં સંતાનો પણ પ્રવેશ કરી શકતાં નથી.

લગભગ ચાલીસ વર્ષ પૂર્વે ફિલાડેલ્ફિયામાં એક વિધવા ઉદાસ ચહેરે બેઠી હતી અને તેનો સ્વામી, કે જે નૌકાખાતાનો એક અમલદાર

હતો તેનું મરણ થવાથી તેનાં ત્રણ સંતાનોને અન્નવસ્ત્ર કેવી રીતે પૂરાં પાડવાં તેની ભારે ગૂંચવણમાં પડી હતી. એકાએક તેને સ્મરણ થયું કે, તેના પતિએ તેને એક દાબડા વિષે વાત કરી હતી. તેણે દાબડો ઉઘાડયો તો તેમાંથી તેને એક પત્ર મળ્યો; જેમાં રાત્રે સમુદ્ર પર વાપરવાની રંગીન પ્રકાશની સિગ્નલો બનાવવા માટે કેટલીક સૂચનાઓ લખી હતી. સૂચનાઓ સંપૂર્ણ ન હતી પરંતુ ઉક્ત સ્ત્રીએ તેને સંપૂર્ણ બનાવી. પછી તે વૉશિંગ્ટન ગઈ અને નૌકા ખાતાના મંત્રીને એ હકીકત સમજાવીને તેની અજમાયશ લેવાને ઉત્તેજિત કર્યો. થોડા સમયમાં એડમિરલે લખ્યું કે 'આ સિગ્નલો કાંઈ કામની નથી; જોકે એ વિચાર કિંમતી છે.' તે સ્ત્રીએ મહિનાઓ અને વર્ષો પર્યંત તે સિગ્નલોને સંપૂર્ણ બનાવવાનો પરિશ્રમ કર્યો અને અંતે તે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનો ઉજ્જવલ પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરવાને શક્તિમાન થઈ. પરિણામે નૌકાખાતામાં તે દાખલ કરવાના હક્કને માટે તેને પાંચ હજાર પૌંડ આપવામાં આવ્યા. સિવિલ વૉર દરમિયાન પકડાયેલા લગભગ સઘળા બ્લૉકેડ રનર્સ એની કૉસ્ટન સિગ્નલોની સહાયથી જ પકડાયા હતા. આ સિગ્નલો, માણસોને ડૂબતાં બચાવવાના કામમાં પણ અમૂલ્ય ગણાય છે. મિસિસ કૉસ્ટને આ સિગ્નલો યુરોપના બીજા પણ કેટલાક દેશોના નૌકા ખાતામાં દાખલ કર્યા અને એવી રીતે તે પૈસાદાર બની ગઈ.

એક આધુનિક લેખક જણાવે છે કે, ઈશ્વરની ઉત્તમોત્તમ બક્ષિસ જે બુદ્ધિ, તેને ગરીબાઈથી પોષણ મળે છે. બુદ્ધિનાં મહાનમાં મહાન કામો જગતનાં દુ:ખી માણસોએ જ અશ્રુપાત અને નિરાશાની વચ્ચે કર્યાં છે. સાધારણ રીતે મોટા મોટા મહાલયો, મોટા પુસ્તકભંડારો તથા સુખ અને દ્રવ્યની રેલંછેલ વચ્ચે કાંઈ બુદ્ધિમાન મનુષ્યો જન્મતા અને ઊછરતા નથી. દેશના ઉદ્ધારકો, સુધારકો, કાર્યગ્રાહી પુરુષો, મહાત્માઓ અને વીર જનો કાંઈ મખરૂની ગાદી પર જન્મતા નથી. ગરીબાઈ અને દારિદ્યમાં; બારીબારણાં અને સગડી વિનાનાં ઝૂંપડામાં; ગંદાં છોકરાંઓ, ગૃહકલહના ઘોંઘાટ અને ભારે નિરાશા તથા ઊંડી ઉદાસીની વચ્ચે બુદ્ધિમાન પુરુષોનો જન્મ થાય છે; અને આવી અધમ, તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરનારી કંગાલ પરિ-

સ્થિતિમાં જ તેઓ પરિશ્રમ તથા અભ્યાસ કરીને પોતાની જાતને કેળવે છે તથા અંતે અપ્રસિદ્ધાવસ્થાના તિમિરમાંથી બહાર નીકળી અતિ ઉજ્જવળ પ્રકાશ ફેલાવે છે. તેઓ મહારાજાઓના સાથી બને છે. મહાન પ્રજાના નેતા અને શિક્ષક બને છે તથા લોકોના વિચારની ઉપર એક પ્રકારની માનસિક સત્તા ભોગવતા થાય છે.

ચૉન્સિ જેરોમ દશ વર્ષની વયનો થયો ત્યાં સુધી દર વર્ષે ફક્ત ત્રણ માસ સુધી જ તાલુકાસ્કૂલમાં અભ્યાસ કરી શકતો હતો. ત્યાર પછી તેનો પિતા તેને પ્લીમથના લોઢાના કારખાનામાં ખીલા બનાવતાં શીખવવાને લઈ ગયો. બાળક ચૉન્સિને પૈસા તો ભાગ્યે જ નજરે ચડતા. તેણે એક વાર અર્ધી પેનીને માટે લાકડાંનો ભારો કાપી આપ્યો હતો અને ઘણી વાર રાત્રે ચંદ્રના પ્રકાશમાં તે પોતાના પાડોશીઓના લાકડાના ભારા પાંચ પેન્સ કરતાં પણ ઓછા દરે કાપી આપતો હતો. તે જ્યારે અગિયાર વર્ષનો થયો ત્યારે તેનો પિતા મરણ પામ્યો અને તેની માતાને, રડતી આંખે કપડાંની એક નાની પોટલી સાથે ખેતરમાં મજૂરી કરી નિર્વાહ ચલાવવાને તેને બહાર મોકલી દેવાની ફરજ પડી. તે છોકરાનો નવો શેઠ આખો દિવસ તેની પાસે ઝાડ કાપવાનું કામ કરાવતો. આ વખતે ઘણી વાર તેનાં સ્લીપરો (કારણ કે તે એકવીસ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી તેને મોટાં બૂટ પહેરવાને મળ્યાં ન હતાં) બરફથી ભરાઈ જતાં. ચૌદ વર્ષની વયે સાત વર્ષની બાંધણી કરી એક સુતારને ત્યાં ઉમેદવાર તરીકે તે રહ્યો. આ સુતાર તેને માત્ર અન્નવસ્ત્ર જ પૂરાં પાડતો હતો. તેની આ ઉમેદવારી દરમિયાન કેટલીકવાર તેણે પોતાની પીઠ પર ઓજારો મૂકીને ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે લગભગ ત્રીસ ત્રીસ માઈલ સુધી જવું પડયું હતું. પોતાનો ધંધો શીખી રહ્યા પછી પણ ઘણી વાર પોતાનાં ઓજારોનો કોથળો પીઠ પર લાદીને ત્રીસ માઈલ સુધી તે ગયો હતો. એક દિવસ તેણે કેટલાક લોકોને એવી વાત કરતાં સાંભળ્યાં કે, પ્લિમથવાળા એલી ટેરીએ સામટાં બસો ઘડિયાળ બનાવવાનું કામ માથે લીધું છે. એક જણ બોલ્યો: 'આ ઘડિયાળો પૂરાં કરવાને તે જીવવાનો જ નથીને!' બીજાએ એમ જણાવ્યું કે 'જો તે જીવશે તો સંભવત: આટલાં

બધાં ઘડિયાળો તે વેચી શકશે નહિ. આ વિચાર જ હાસ્યાસ્પદ છે.' ચૉન્સિએ આ અફવા પર લાંબા વખત સુધી વિચાર કર્યો, 'કારણ કે ઘણા વખતથી ઘડિયાળો બનાવવાનો ધંધો કરવાની તેની ઈચ્છા હતી. ત્યાર પછી તેણે ઘડિયાળ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડયો અને થોડા સમયમાં લાકડાનાં ઘડિયાળ બનાવતાં શીખ્યો. જ્યારે તેને પચાસ શિલિંગના દરે બાર ઘડિયાળ બનાવવાનો એક ઓર્ડર મળ્યો ત્યારે તો તેને એમ જ લાગ્યું કે, હવે મારો દિવસ ફર્યો. એક દિવસ રાત્રે દૈવયોગે તેને એવો વિચાર આવ્યો કે, પિત્તળનાં પણ સસ્તાં ઘડિયાળો લાકડાનાં ઘડિયાળોની પેઠે જ બનાવી શકાય અને વળી તે કોઈ પણ ઋતુમાં સંકોચ, વિકાસ કે વક્રતાને આધીન થાય નહિ; તેના સંચા ફૂલી જાય નહિ કે વાંકા વળી જાય નહિ. આ વિચારને તેમણે અમલમાં મૂકયો અને તે પિત્તળનાં ઘડિયાળોનો પહેલવહેલો મહાન શોધક બન્યો. તેણે રોજનાં છસોના હિસાબે લાખ્ખો ઘડિયાળો બનાવ્યાં અને તે સમસ્ત પૃથ્વીના બધા દેશોમાં વેચ્યાં.

એક સંત જણાવે છે કે 'જે માણસે સંકટ સહન કર્યું નથી તે માણસ દુનિયામાં જાણે છે જ શું ?' શિલરે ભયંકર શારીરિક વેદનાની વચ્ચે પોતાનાં મહાનમાં મહાન કરુણરસપ્રધાન નાટકો લખ્યાં હતાં. હૅન્ડલને મોતની ખબર પડી ચૂકી હતી અને તે ભારે વેદના અને દુ:ખથી તરફડતો હતો ત્યારે તેણે પોતાના સંગીતના મહાનમાં મહાન ગ્રંથ રચ્યા હતા. તેનું નામ એક સંગીતશાસ્ત્રી તરીકે અમર થઈ ગયું છે. મોઝાર્ટ જ્યારે કરજમાં ડૂબી ગયો હતો અને ભયંકર રોગની સામે બાથ ભીડતો હતો ત્યારે તેણે પોતાનાં મહાન સંગીત નાટકો લખ્યાં હતાં અને પોતાનું સૌથી છેલ્લું સંગીત નાટક 'રિકવાયેમ' પણ એ સમયે જ લખ્યું હતું. બીથોવન જ્યારે અત્યંત વેદનાથી પીડાતો હતો અને લગભગ તદ્દન બહેરો બની ગયો હતો ત્યારે તેણે પોતાના મહાનમાં મહાન ગ્રંથો લખ્યા હતા.

કપાસિયા છૂટા પાડવાની કંટાળાભરેલી ક્રિયામાં જે ભારે ખર્ચ થતો હતો તેથી નિરાશ થઈને દક્ષિણ વિભાગના ખેડૂતોનું કપાસનું વાવેતર તદ્દન

બંધ કરવાનો ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરતા હતા. એક શેર કપાસ સાફ કરવા પાછળ એક ગુલામનો એક રોજ જતો હતો. એલિ વિટની નામનો ન્યૂ ઇંગ્લાંડનો એક યુવક કે જે જ્યૉર્જિઆમાં શિક્ષકનું કામ કરતો હતો તેણે આ વસ્તુસ્થિતિ જોઈ કપાસિયા છૂટા પાડનારું એક યંત્ર શોધી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે એક ઘરમાં ગુપ્ત રીતે ઘણા માસ પર્યંત કામ કર્યું અને એક સંપૂર્ણ તથા શીઘ્રતાથી કપાસ સાફ કરનારું યંત્ર તૈયાર કર્યું. લાંબા સમય સુધી કરેલો તેનો આ પરિશ્રમ સફળ થયો એટલામાં ચોરો તેના ઘરમાં ઘૂસી ગયા અને તે યંત્ર ચોરી ગયા. તેણે પોતાનું યંત્ર પાછું મેળવ્યું, પરંતુ તે બનાવવાની કળા ચોરાઈ ગઈ અને એની સંમતિ વિના જ લોકોએ બીજાં યંત્રો તૈયાર કર્યાં. તેણે ન્યાયની અદાલતમાં ફરિયાદ કરી પોતાના હક્કનું સંરક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને તેમાં તે નિષ્ફળ થયો. જ્યુરીએ તેની વિરુદ્ધમાં પોતાનો ચુકાદો આપ્યો. તેણે દક્ષિણ ભાગમાં એક મોટો ઉદ્યોગ શરૂ કર્યો હતો. અને તેની મિલકતમાં લાખો રૂપિયાનો વધારો કર્યો હતો. જે માણસોએ તેના 'પેટંટ'નો ભંગ કર્યો હતો તેમની સાથે ન્યાયાધીશો પણ તેની બુદ્ધિમત્તા અને ઉદ્યોગનું પારિતોષિક તેમના હાથમાંથી ઝૂંટવી લેવાને મથી રહ્યા હતા. અંતે તેણે કંટાળીને આ સઘળી માથાકૂટ છોડી દીધી અને તોપ, બંદૂક વગેરે હથિયારોની બનાવટ સુધારવા તરફ પોતાનું લક્ષ દોર્યું. આ કાર્યમાં તેને એટલી બધી ફતેહ મળી કે તેણે પુષ્કળ દ્રવ્ય પેદા કર્યું.

એક સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિનો અવલોકન કરનાર ચીના લોકોના સંબંધમાં જણાવે છે કે 'તેઓ અપરિચિત ભૂમિમાં પગ મૂકે છે કે તરત જ કામ કરવા મંડી જાય છે. તેઓ ગમે તેવું હલકું કિંવા ગમે તેવું કષ્ટદાયક કામ કરતાં કદી પણ પાછાં હઠતાં નથી. તેઓ પૈસા પેદા કરવા આવે છે અને અવશ્ય તેઓ પેદા કરે છે. વળી કરકસરને લીધે તેમને બહુ ચીજોની જરૂર પડતી નથી. તેઓ ખાવાપીવામાં ભાગ્યે જ પૈસા ખર્ચે છે અને જેટલું કમાય તેટલું સંગ્રહી શકે છે. તેઓ નાનામાં નાના પાયા પર વ્યાપાર શરૂ કરી શકે છે અને પોતાના સંગ્રહમાં સતત ઉમેરો કર્યે જાય છે. આ પ્રમાણે ચીના લોકો ધૈર્યપૂર્વક પરિશ્રમ કર્યે જાય છે અને તેથી તેઓ શ્રીમંત

બને છે. થોડાં વર્ષ વીત્યા પછી તેઓ વખારોના માલિક બને છે; ઈજારાઓ રાખે છે; પરદેશી માલ ખરીદે છે અને પોતાની માફક ભાગ્યોદય કરવાની ધારણાથી તરત જ આવેલા પોતાના સ્વદેશબાંધવોને નોકરીમાં રાખી લે છે. મતની બાબતમાં તેઓ કદી ચોક્કસ હોતા નથી. તેઓ રાજદ્વારી બાબતોમાં કદી માથું મારતા નથી. પોતાના ધારવા પ્રમાણે જો પોતાની ઉન્નતિ થવાનો કંઈ પણ સંભવ હોય તો તેઓ ગમે તે મત પણ ધારણ કરશે અને ગમે તેના અનુયાયી બનશે. તેઓ સ્પૅનિયાર્ડ લોકોની વચ્ચે એકદમ ઉન્નત દશાને પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે સ્પૅબિયાર્ડો જ્યારે નિદ્રા લે છે ત્યારે તેઓ કામ કરે છે. ડચ લોકોના કરતાં પણ તેઓ ઘણા ચપળ હોય છે અને બીડી પીતાં પીતાંમાં જ માલની ખરીદી કરી લે છે. અંગ્રેજોની હરીફાઈ વચ્ચે તેમને અધિક પરિશ્રમ કરવો પડે છે; પણ તેઓ તેમના કરતાં વિશેષ ઉદ્યોગી હોય છે તેથી તેઓ સફળતા અવશ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. આબોહવાની પણ તેમના પર કાંઈ જ અસર થતી નથી. આબોહવા જ્યાં સુધી તેમને મારી નાખે નહિ ત્યાં સુધી તે હાથોને કામ કરતા અટકાવી શકતા નથી અને સંયે.ગવશાત્ તે મરણ પામે ત્યારે પણ પૈસાને માટે છેવટ સુધી યુદ્ધ કરતા સશસ્ત્ર જ મરણ પામે છે. તેઓ ગમે તે જાતના હોય, ગમે તે સ્થિતિમાં હોય અને સ્વદેશમાં કે વિદેશમાં હોય તો પણ તેઓ ઉદ્યોગી, મિતાહારી અને શાંત હોય છે. તેઓ બોલેલું વચન પાળે છે; પોતાનું દેણું ભરે છે અને ઉદારતાભર્યાં ઉમદા કામો કરી શકે છે. ચીના લોકોની નિંદા કરવાનો અને પરદેશી લોકાના સંસર્ગથી જેમની નીતિરીતિ સુધરી નથી એવા થોડાએક બંદરમાં વસતા હરામખોરો ઉપરથી આખી પ્રજા વિષે અભિપ્રાય બાંધી દેવાનો જે સાધારણ રિવાજ પડી ગયો છે તે ઠીક નથી.'

કોલંબસને મૂર્ખ ગણીને અનેક દરબારોમાંથી હડધૂત કરવામાં આવ્યો છતાં પણ તેણે શંકાશીલ અને ઉપહાસ કરતી દુનિયાની સામે પોતાનો મત ચાલુ જ રાખ્યો હતો. અનેક રાજાઓએ અને રાણીઓએ તેનો તિરસ્કાર કર્યો; પરંતુ તેના હૃદયમાંમ જે ઉદ્દેશ અંકિત થઈ બેઠો હતો તેમાંથી તે રજમાત્ર પણ ખસ્યો ન હતો.' નવી દુનિયા ' આ શબ્દો તેના હૃદય પર

અંકિત થયા હતા અને તેને માટે કીર્તિ, ભોગવિલાસ, સુખ, દરજ્જો અને જરૂર પડે તો ખુદ જીવન સુદ્ધાં અર્પણ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. ધમકીઓ, ઉપહાસ, અત્યાચાર, તોફાન, ગાબડાંવાળાં વહાણો અને ખલાસીઓનું બંડ—એ સઘળાં તેના દૃઢ ઉદ્દેશને ડગાવી શક્યાં ન હતાં.

એક નિશ્ચયવાળા મનુષ્યને સફળતા પ્રાપ્ત કરતાં તમે અટકાવી શકશો નહિ. તેને ગોથાં ખવરાવવાને માટે તેના માર્ગમાં વિઘ્નો નાખશો તો એ વિઘ્નોને તે પોતાનાં પગથિયાં બનાવશે અને એના દ્વારા ઉંચે ચઢીને મહત્તા પ્રાપ્ત કરશે. તેના પૈસા લઈ લેશો તો તે પોતાની ગરીબાઈને પોતાને આગળ ધપાવનારી એડ બનાવશે જો તેને અશક્ત બનાવી દેશો તો તે 'વેવર્લિ નૉવેલ્સ' લખશે. તેને કારાગૃહમાં બંધ કરશો તો તે અમર 'પિલ્ગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ' કે 'ગીતારહસ્ય' રચશે; અને અમેરિકાના જંગલમાં લાકડાના ઝૂંપડામાં મૂકશો તો તે થોડાં જ વર્ષમાં તમને પાટનગરમાં એક મહાન પ્રજાનું પ્રમુખપદને પામેલો જણાશે.

યુવકોના મગજમાં આ વાત ઠસાવવાની ઘણી જ જરૂર છે કે, જગતમાં જે જે મહાન ઉદાત્ત કાર્યો તથા સત્કાર્યો થયાં છે તે નિરંતર સેવાયલા કઠિન પરિશ્રમ અને સતત ઉદ્યોગનું જ પરિણામ છે.

વિલિયમ ફિપ્સે પોતાની તરુણાવસ્થામાં બોસ્ટનના મહોલ્લામાં કેટલાક ખલાસીઓને એવી વાત કરતાં સાંભળ્યા કે બહામા દ્વીપની આગળ સ્પેનનું એક વહાણ ડૂબી ગયું છે. તે વહાણમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય હતું. તરુણ ફિપ્સે આ વહાણ શોધી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે એકદમ બહાર પડયો અને ઘણાં સંકટો સહન કર્યાં. અંતે તેણે એ ગુમ થયેલો ભંડાર શોધી કાઢયો. ત્યાર પછી તેણે એવી વાત સાંભળી કે, ઘણા વર્ષ પૂર્વે પોર્ટ ડિપ્લાટા આગળ એક વહાણ ડૂબી ગયું હતું. તે ઇંગ્લાંડ જવા નીકળ્યો અને તેણે બીજા ચાર્લ્સને મદદ માટે પ્રાર્થના કરી. તે મહારાજાએ તેને રોજ ઓલ્જિયર્સ નામનું વહાણ આપ્યું. ઘણા લાંબા વખત સુધી તેણે એ ડૂબી ગયેલા વહાણ સંબંધે તપાસ કરી પણ સફળતા મળી નહિ. તેને પોતાના વહાણની મરામત કરાવવા

માટે ઇંગ્લાંડ જવું પડયું. આ સમયે બીજો જેમ્સ સિંહાસન પર હતો અને તેને પાછા ફરવાને માટે નાણું ઊભું કરતાં ચાર વર્ષ લાગ્યાં. તેના ખલાસીઓએ બંડ કર્યું અને તેને વહાણ પરથી ફેંકી દેવાની ધમકી આપી; પરંતુ તેણે વહાણ પરની તોપોનાં મુખ તેમની તરફ ફેરવી દીધાં. એક દિવસ એક ઇન્ડિયન, સમુદ્રમાં ડૂબકી મારીને એક વિચિત્ર પ્રકારના છોડની તપાસ કરવા લાગ્યો; એવામાં સમુદ્રને તળિયે કેટલીક તોપો પડેલી તેના જોવામાં આવી. તે જે વહાણની શોધ કરતો હતો અને જે પચાસ વર્ષ પૂર્વે ડૂબી ગયું હતું તે જ વહાણની આ તોપો હતી એમ સિદ્ધ થયું. માત્ર લોકશ્રુતિ—દંતકથાઓ સિવાય આ તપાસ કરવામાં તેને કોઈ પણ પ્રકારનો આધાર ન હતો; પરંતુ પરિણામે એ કામમાંથી તે ત્રણ લાખ પૌંડ લઈને ઇંગ્લાંડ તરફ પાછો ફર્યો. મહારાજાએ તેને ન્યૂ ઇંગ્લાંડનો વડો શેરીફ બનાવ્યો અને ત્યાર પછી તે મૅસેચુસેટસ બે કૉલોનીનો સૂબો નિમાયો.

પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે કરેલું સતત યુદ્ધ એ સમસ્ત મહાન કાર્યોની કિંમત છે.

જે માણસે પોતાની જાતે યુદ્ધ કરીને પોતાનો નિર્વાહ કર્યો નથી અને જે કેસરિયાંના પ્રહાર પોતાના અંગ પર ધરાવતો નથી તે માણસ સફળતાનું ઊંચામાં ઊંચું રહસ્ય જાણતો નથી.

જે માણસોએ આ રીતે યુદ્ધ કરીને ઉન્નત થઈ સફળતા મેળવી છે તેઓ માત્ર પૈસાને જ પોતાનું એકલું અથવા મુખ્ય પારિતોષિક ગણતા નથી. વર્ષોની મહેનત, વિરોધ, ઉપહાસ અને વારંવાર પ્રાપ્ત થયેલી નિષ્ફળતા પછી સાઈરસ ડબ્લ્યુ. ફીલ્ડે જ્યારે સમુદ્રમાં સંદેશા લઈ જનારા તારયંત્ર પર પોતાનો હાથ મૂકયો ત્યારે શું તમે એમ ધારો છો કે, વિદ્યુતપ્રવાહ તેની આંગળીના ટેરવા કરતાં આગળ ગયો જ નહોતો? જ્યારે ટૉમસ એ એડિસને મેન્લો પાર્કમાં જણાવ્યું કે, હવે અંતે વિદ્યુતપ્રકાશ વાણિજ્યની દૃષ્ટિથી જોતાં પણ લાભદાયી થઈ પડયો છે ત્યારે શું તમે એમ ધારો છો કે, તે પ્રકાશમય કિરણો તેના આત્માના ઊંડામાં ઊંડા ભાગોને પ્રકાશિત કરવાને

નિષ્ફળ નીવડયાં હતાં? એડવર્ડ ઈવરેટ જણાવે છે કે, ‘મનુષ્યના જીવનમાં કેટલાક પ્રસંગો એવા આવે છે કે, જ્યારે મહાબુદ્ધિમાન પુરુષો વર્ષોનો સુખાસ્વાદ માત્ર એક પળમાં જ લઈ લે છે. ગેલીલિયોએ જ્યારે પહેલવહેલાં પોતાનું તરતનું બનાવેલું દુરબિન આકાશ ધરફ ઉઠાવીને કોપર્નિકસની ભવિષ્યવાણી ખરી પડેલી જોઈ અને બીજના ચંદ્રસમા શુક્રના ગ્રહનું અવલોકન કર્યું ત્યારે તેના મનમાં કેવી લાગણી ઉત્પન્ન થઈ હશે તેની હું કલ્પના કરી શકું છું. મેન્ટેઝ અને સ્ટ્રેસ્બર્ગના અમર મુદ્રકોએ જ્યારે બાઈબલની પ્રથમ પ્રત તેમની દિવ્ય કલાની કૃતિ—પોતાના હાથમાં લીધી; કોલમ્બસે જ્યારે ૧૪૯૨ના ઓકટોબરની ૧૨ મી તારીખે પ્રાતઃકાળના ઝઝકલામાં સંધ્યાના પ્રકાશમાં સેન સેલ્વાડોરનો કિનારો જોયો; ન્યૂટનને જ્યારે ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ પહેલવહેલો જણાયો; ફ્રિલનને જ્યારે પતંગની દોરી વડે આકાશની વીજળી પોતાના કાબૂમાં આવેલી જણાઈ; અને લેવેરિયરને જ્યારે બર્લિનથી એવી ખબર મળી કે, જે ગ્રહના સંબંધમાં ભવિષ્યવાણી ભાખવામાં આવી હતી તે ગ્રહ જડયો છે; ત્યારે તેમને જેવો આનંદ થયો હતો તેવો જ આનંદ ગેલીલિયોને ઉપલા પ્રસંગે થયો હતો.

બલ્વરની નવલકથામાં ઝેનોનિ, વાયોલાને કહે છે કે, ‘તમારા પડોશીના ઉદ્યાનમાં આવેલા પેલા વૃક્ષને તપાસો. સંકોચાઈને વાંકુંચૂંકું થવા છતાં પણ તે કેવું વિકાસ પામે છે તે જુઓ. કોઈક વેળા પવનની લહરીમાં બીજ તણાઈ આવ્યું અને ખડકમાં પડીને ઊગ્યું. પથ્થર અને ઇમારત, પ્રકૃતિ અને માણસે તેને દબાવી દેવામાં કાંઈ કસર રાખી નથી; પરંતુ પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરવાને તેણે પોતાનો પ્રયત્ન જારી જ રાખ્યો છે. તે કેટલું સંકોચાઈ ગયું છે અને વાંકુચૂંકું થઈ ગયું છે! વિઘ્ન આવતાં શાખા દ્વારા કામ અને પરિશ્રમ કરી અંતે તેણે નિર્મળ આકાશ તરફ કેટલી પ્રગતિ કરી છે તે જુઓ! જન્મ અને સંયોગોની પ્રત્યેક પ્રતિકૂળતાની વચ્ચે કયી વસ્તુએ તેને નિભાવી રાખ્યું છે? તમારી પાછળનો દ્રાક્ષનો વેલો કે જેની સઘળી શાખાઓ ઉપર ખુલ્લો તડકો પડયા કરે છે છતાં તેનાં પાંદડાં જેવાં ને તેવાં લીલાં અને સુંદર શી રીતે રહ્યાં છે? મારા બાળક! જે હેતુએ તેને પરિશ્રમ કરવાને

ઉત્તેજિત કર્યું તે જ કારણ છે. પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી કરેલા પરિશ્રમે જ અંતે તેને પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરાવી આપ્યો છે. આજ પ્રકારે બહાદુર આત્મા પ્રત્યેક પ્રતિકૂળતાની વચ્ચે થઈને સૂર્યની તરફ વળે છે અને સ્વર્ગ-પ્રાપ્તિને માટે પ્રયાસ કરે છે; આથી જ બળવાન મનુષ્યને જ્ઞાન અને દુર્બળ મનુષ્યને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.'

'સમુદ્ર જ્યારે શાંત હોય છે ત્યારે તો સાધારણમાં સાધારણ માણસ પણ વહાણ હંકારી શકે છે; પરંતુ જે માણસ તેને અંકુશમાં રાખીને તેના બંદર પર લઈ જવા માગતો હોય તેણે ભરતી અને પ્રવાહો જાણવા જોઈએ. વળી સઢ કેમ ચઢાવવા, હવા જ્યારે શાંત હોય ત્યારે કેમ વર્તવું અને તોફાની હોય ત્યારે કેમ વર્તવું, વહાણ જ્યારે ઉછાળા મારે ત્યારે શું કરવું અને નમી જાય ત્યારે શું કરવું; ખડકો અને ટેકરાઓ ક્યાં ક્યાં આવે છે; જુદી જુદી જાતના પવનનું બલાબલ અને પ્રકૃતિ કેવી હોય છે; તોફાનો અને વાવાઝોડાંની શકિત કેટલી હોય છે; વહાણ ઉછાળા ક્યારે મારે છે તથા ક્યારે બેસી જાય છે; આ સર્વ તેણે જાણવું જોઈએ; અને ત્યારપછી જ તેણે એક નૌકાપતિના નામ અને કામને છાજે એવી રીતે વહાણ હંકારવું જોઈએ.

૫ : વિઘ્નોના ઉપયોગો

‘ પ્રકૃતિ જ્યારે મુશ્કેલીઓ વધારે છે ત્યારે બુદ્ધિબળને પણ વધારે છે. ’
—ઈમર્સન

‘ ઘણા માણસોની મહત્તાનું કારણ તેમની પ્રચંડ મુશ્કેલીઓ હોય છે. ’
—સ્પર્જિયન

‘ જેમ પુષ્પોને કચરી નાખવાથી તેમાંથી વિશેષ સુગંધ નીકળે છે તેમ વિઘ્નથી અધિકાધિક કલ્યાણ થાય છે. ’ —રોજર્સ

‘ ચંદનનાં વૃક્ષો જ્યારે ઊગે છે ત્યારે તે પોતાની આસપાસ સુગંધ ફેલાવતાં નથી; પરંતુ જ્યારે તેમને છૂંદી કાપી નાખવામાં આવે છે ત્યારે જ તે ચોતરફ પોતાની સુવાસ પ્રસારે છે. ’ —ગોલ્ડસ્મિથ

‘ જેવી રીતે રાત્રિ તારાઓને પ્રકાશ અર્પણ કરે છે, તેવી રીતે સંકટ માણસને પ્રકાશ આપે છે. ’ —યંગ

‘ ટેકાની ગરજ સારનારા વિરોધ સિવાય સંભવતઃ કદી પણ સફળતા પ્રાપ્ત થતી નથી. શક્તિ હમેશાં આક્રમણકારી હોય છે અને હમેશાં તે જ કાંઈક પ્રાપ્ત કરે છે. ’ —હોમ્સ

‘ મનુષ્યને આંતરિક અને બાહ્ય વિઘ્નો જેમ અધિક સહન કરવાં પડે છે, તેમ તેનું જીવન અધિક મહત્ત્વનું અને વિશેષ પ્રોત્સાહક બને છે. ’
—હૉરેસ બુશનેલ

‘ જે બુદ્ધિપ્રભા સુખમય સંયોગોમાં ગુપ્ત રહેલી હોય છે તે સંકટના સમયમાં ઝળકી ઊઠે છે. ’ —હૉરેસ

‘ સુવર્ણની કસોટી અગ્નિમાં થાય છે અને માણસની કસોટી સંકટના સમયમાં થાય છે. ’ —સિરાચ

‘ જો કે હાનિઓ અને સંકટો એ અત્યંત કઠિન પાઠો છે; પણ તેમાંથી જે બોધ મળે છે તે બીજે ક્યાંય પણ મળતો નથી. ’ —બર્ન્સ

‘ સંપત્તિ મગજને પુષ્ટિ આપે છે અને વિપત્તિ તેને મજબૂત કરે છે. ’
—હૅઝલિટ

‘ મહાપુરુષોની ઉન્નતિનું કારણ વિપત્તિ છે. ’

'કોઈ પણ માણસે શ્મશાનવત્ શાંતિમાં પોતાની ઉન્નતિ કરી નથી.'
—જૉન મિલ

'પતંગો પવનની સામે થઈને જ ઊંચે જાય છે, તેની સાથે જતા નથી.'

હૅરિયેટ માર્ટિનો પોતાના પિતાને વ્યાપારમાં મળેલી નિષ્ફળતાના સંબંધમાં બોલતાં જણાવે છે કે, 'ત્યાર પછી ઘણીવાર અમે કહ્યું છે કે, જો અમને પૈસાની ખોટ ગઈ ન હોત તો અમે ગામડામાં વસતી થોડીક પુંજી ધરાવનાર સ્ત્રીઓ જેવું જ અમારું જીવન ગાળ્યું હોત—સીવણ—સાંધણ કરી કરકસરથી જીવન નિભાવીને પ્રતિવર્ષ અધિકાધિક સંકુચિત વિચારનાં અમે બની ગયાં હોત. પણ અમે સખ્ત પરિશ્રમ કર્યો; ઉપયોગી જીવન ગાળ્યું; મિત્રો મેળવ્યા; કીર્તિ અને સ્વતંત્રતા સંપાદન કરી; દેશ—પરદેશમાં દુનિયાનો પુષ્કળ અનુભવ મેળવ્યો; સંક્ષેપમાં બીજાની પેઠે જીવન ગાળવાને બદલે અમે સાચું જીવન ગાળ્યું છે.'

જગતના ત્રણ મહાનમાં મહાન વીરરસપ્રધાન કવિઓ પૈકી બે હોમર અને મિલ્ટન અંધ હતા; જ્યારે ત્રીજો ડાંટે પોતાના જીવનના પાછળના ભાગમાં—તદ્દન નહિ તો લગભગ—અંધ બની ગયો હતો. પ્રાયઃ એમ જ જણાય છે કે, કેટલાક મહાપુરુષો તેમની શક્તિને અનેક બાબતો પાછળ વહેંચી નાખે નહિ પરંતુ તેને એક જ કાર્ય પાછળ એકાગ્ર કરે એટલા માટે જ તેમનાં કેટલાંક અંગો ઈશ્વરે ખંડિત કરી નાખ્યાં હતાં.

એક સુપ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક જણાવે છે કે, 'કદી પણ ઓળંગી નહિ શકાય એવું લાગતું વિઘ્ન જ્યારે મારી સામે આવીને ઊભું રહે છે ત્યારે હું કોઈ શોધની અણી પર જ હોઉં છું, એમ મને હમેશાં જણાયું છે.'

'આભાર સહિત પાછું મોકલવામાં આવે છે.' આવા શેરાઓ સહિત પાછાં વળતાં પુસ્તકોએ ઘણા માણસોને ગ્રંથકાર બનાવ્યા છે. નિષ્ફળતા ઘણીવાર મનુષ્યની ગુપ્ત શક્તિને સતેજ કરી, તેની મહત્ત્વાકાંક્ષાને ઉત્તેજિત કરી, તેની નિદ્રિત શક્તિઓને જાગ્રત કરીને સફળતાની સમીપ લઈ જાય છે. જેવી રીતે કાલુ માછલી, તેને સંતાપ આપનારી રેતીને મોતીના રૂપમાં ફેરવી

નાખે છે તેવી રીતે સત્ત્વશાલી મનુષ્યો નિષ્ફળતાને, મદદ આપનારા સાધનના રૂપમાં ફેરવી નાખે છે.

'પવનનું તોફાન હંસના સંબંધમાં જેવું કામ કરે છે—અર્થાત્ તે તેને ઉંચે લઈ જાય છે—તેવું કામ વિરોધી ટીકા તમારા સંબંધમાં કરે—તમને ઉંચે લઈ જાય—તેમ કરો.'

જો પતંગના નીચલા ભાગમાં દોરી ન હોય તો તે ઉંચે ચડે જ નહિ. જીવનના સંબંધમાં પણ વસ્તુસ્થિતિ એવી જ છે. જે માણસને છ સાત ભારે જવાબદારી ભરેલાં કાર્યોની દોરી લાગેલી હોય છે, તે જેટલો ઉન્નત અને દૃઢ થાય છે તેટલો જવાબદારી વિનાનો માણસ થતો નથી. તેને દૃઢ રાખનારી કોઈ આધારભૂત વસ્તુ નહિ હોવાથી તે હમેશાં ચંચલ વૃત્તિનો રહે છે; માટે જો તમે જગતમાં ઉન્નત થવા માગતા હો તો કોઈ પણ બંધનમાં પડો.

મહાન અંગ્રેજ વકીલ પેમ્બર્ટન લી બાલ્યાવસ્થામાં પોતાને સહન કરવી પડેલી ગરીબાઈ તથા કરવા પડેલા સખ્ત પરિશ્રમના સંબંધમાં જણાવે છે કે, 'એ તો પાછળથી લણવાના પાકને માટે સખ્ત તૈયારી હતી. આથી હું અવિશ્રાંત પરિશ્રમને વિજયનું અચૂક સાધન ગણતાં અને આર્થિક સ્વતંત્રતાને સદ્ગુણ અને સુખના આવશ્યક સાધન તરીકે ગણતાં શીખ્યો. ઋણનું સંકટ દૂર કરવાને માટે ગમે તેવા ભોગો આપવાને આપણે તૈયાર રહેવું જોઈએ.'

જ્યારે નેપોલિયનના સાથીઓ તેના હલકા કુળમાંથી થયેલા જન્મ અને તેની દરિદ્રતાને માટે તેનો ઉપહાસ કરવા લાગ્યા ત્યારે તે પુસ્તકોના અભ્યાસમાં સંપૂર્ણ નિમગ્ન થઈ ગયો અને થોડા જ સમયમાં, પાંડિત્યમા તેમના કરતાં શ્રેષ્ઠતા મેળવીને તેમના આદરને પાત્ર થયો. અતિ અલ્પ સમયમાં તે વર્ગના સૌથી વિશેષ પ્રકાશમાન રત્ન તરીક એ ગણાવા લાગ્યો.

એક મહાન ધારાશાસ્ત્રી જણાવે છે કે, 'જો એક તરુણ પુરુષે ઉત્તમ વકીલ થવું હોય તો તેણે એક ઋષિના જેવું જીવન ગાળવું જોઈએ અને એક ઘોડાની પેઠે કામ કરવું જોઈએ. અર્ધા ભૂખ્યા રહેવાથી એક તરુણ

વકીલને જેટલો લાભ થાય છે, તેટલો લાભ બીજા કશાથી થતો નથી.'

ઘણા માણસોને વિઘ્નોની સામે બાથ ભીડવી પડેલી નહિ હોવાથી તથા તેમને, ગુપ્ત શકિતઓને ગતિમાં મૂકે એવી મુશ્કેલીઓની વચ્ચે કામ કરવું પડેલું નહિ હોવાથી તેઓ કાંઈ પણ કાર્ય કરી શકતા નથી. નૈસર્ગિક શકિત ધરાવનારા આવા સહસ્રાવધિ માણસો આજ કારણથી જગતમાં નિષ્ફળ થયા છે. જે પ્રયાસથી આપણે આપણો ઉચિત ધંધો હસ્તગત કરી શકીએ, તે પ્રયાસ ગમે તેવો મુશ્કેલી ભરેલો હોય તોપણ તે કરવામાં આપણે પાછા પડવું જોઈએ નહિ.

ગરીબાઈ અને અપ્રસિદ્ધાવસ્થા આપણી પ્રગતિમાં બાધ કરે છે; પરંતુ તે પાણીના પ્રવાહને અટકાવનારા બરફ અથવા કચરા સમાન જ છે. બરફ અથવા કચરો અલ્પ સમયને માટે પાણીના પ્રવાહને અટકાવે છે; પરંતુ તે એકઠું થઈ બળ સંચય કરે છે અને ત્યાર પછી જોશબંધ ધસારો કરીને તે અટકાવનારા પદાર્થોને બળપૂર્વક દરિયામાં તાણી જાય છે. ગરીબાઈ અને અપ્રસિદ્ધાવસ્થા એ ઉલ્લંઘી ન શકાય એવાં વિઘ્નો નથી; પરંતુ ઘણીવાર તો તે પ્રમાદી મનુષ્યોને પ્રોત્સાહન આપે છે તેમ જ મન તથા શરીરને દૃઢ અને બળવાન બનાવે છે.

આ પણ સત્ય છે જ કે, બીજાંકુરને પાષાણ અને કઠિન ભૂમિમાં થઈને પોતાનો માર્ગ કાઢવો પડે છે; તેને પ્રકાશ અને હવા પ્રાપ્ત કરવા માટે સખ્ત પરિશ્રમ કરવો પડે છે; તેને તોફાનો અને વાવાઝોડાંઓ, ધુમ્મસ અને બરફની સામે થવું પડે છે; પરંતુ એ રીતે જ તે વિશેષ મજબૂત અને દૃઢ બને છે.

એક આધુનિક શિક્ષક પૂછે છે કે, 'શું તમે સંકટ વિનાનું જીવન પસંદ કરો છો? જો તમે એ પ્રકારનું જીવન પસંદ કરતા હો તો તમે અર્ધું જ જીવન ભોગવીને મરણ પામવાની ઈચ્છા રાખો છો. સંકટ વિના તમારામાં કેટલું સામર્થ્ય છે તેની તમે કલ્પના સરખી પણ કરી શકતા નથી. માણસો કાંઈ મેજ ઉપર તરતાં શીખતા નથી. તેમણે ઊંડા પાણીમાં જવું જોઈએ અને મોજાંઓના પ્રહાર સહન કરવા જોઈએ. સંકટ એ પૌરુષ અને આત્મ-

શ્રદ્ધાની જન્મભૂમિ છે. સંકટો એ કડક શિક્ષકો હોય છે અને બળવાન શિક્ષકો પોતાના શિષ્યોને પણ બળવાન જ બનાવે છે. જે માણસ સુખચેનમાં જ પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે અને દુઃખના ચેરકા વિના જ સ્મશાનમાં જાય છે તે પોતાનું અર્ધું જીવન નિષ્ફળ ગુમાવે છે. મુશ્કેલીઓ એ તો ઈશ્વરના સંદેશા છે અને જ્યારે તે આપણા પર મોકલવામાં આવે છે ત્યારે આપણે તેમને ઈશ્વરનો આપણા ઉપર વિશ્વાસ હોવાના પ્રમાણ તરીકે ગણવા જોઈએ. આપણે તેમના વડે સર્વોત્તમ લાભ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.'

ટેલીરેન્ડ જણાવે છે કે 'જો તમે ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા રાખતા હો તો શત્રુઓ ઉત્પન્ન કરો.'

આપણા શત્રુઓ પર આપણે પ્રેમ રાખવો જોઈએ; એ એક ઉત્તમ બોધ છે કારણ કે ઘણીવાર તેઓ શત્રુના સ્વરૂપમાં આપણા મિત્રો હોય છે. મિત્રો જ્યારે આપણી મિથ્યા સ્તુતિ કરે છે ત્યારે તેઓ આપણને સત્ય વાત શેકડી પરખાવી દે છે. તેમની સખ્ત ટીકા અને ભીષણ ઠપકો ઘણીવાર દર્પણની ગરજ સારે છે અને તેથી આપણને આપણું સત્ય સ્વરૂપ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ ક્રૂરતાભરેલા ડંખ અને ગોદા આપણને અધિક મહાન વિજય અને વિશેષ ઉદાત્ત પ્રયત્ન તરફ હડસેલે છે. મિત્રો આપણા દોષો પર ઢાંકપિછોડો કરે છે અને ક્વચિત જ આપણને ઠપકો આપે છે; પરંતુ શત્રુઓ જરા પણ દયા વગર આપણા સઘળા દોષોને પ્રકાશમાં ખેંચી લાવે છે. જેવી રીતે આપણે શસ્ત્રવૈદ્યની છરીથી ડરીએ છીએ; તેવી રીતે આ ઘટસ્ફોટ અને દોષપ્રદર્શનનો આપણને ભય લાગે છે; પરંતુ તેથી વાસ્તવમાં આપણું હિત જ થાય છે, આથી આપણે સાવધ થઈએ છીએ અને તિરસ્કાર તથા નિકૃષ્ટ દશામાંથી મુક્ત થવાનો નિશ્ચય કરીએ છીએ.

આપણે આપણા વિરોધીઓના વિજેતા થઈએ છીએ. આપણા વિરોધીઓએ સ્વયં આપણામાં તેમને જીતી લેવાની શક્તિનો વિકાસ કરેલો હોય છે. જો આપણા વિરોધીઓ ન હોય તો આપણે કદી પણ દૃઢ અને મજબૂત થતા નથી. ઓક વૃક્ષ હજારો વાવાઝોડાં સહન કરીને જ મજબૂત થયેલું હોય છે તેની પેઠે આપણાં સંકટો, આપણી શોકમય સ્થિતિ અને

આપણી વિપત્તિ જ આપણને દૃઢ બનાવે છે.

જે માણસે મુશ્કેલીઓને જીતી લીધેલી હોય છે તે પોતાના મુખાર-વિંદ પર વિજયનાં ચિહ્નો ધરાવે છે, તેની પ્રત્યેક હિલચાલમાં વિજયની છાપ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

'વિપત્તિની સામે બાથ ભીડી રહેલા પ્રમાણિક મનુષ્યનું દર્શન દેવને પણ દુર્લભ છે.'

દૃઢ મનુષ્યો પર જેમ જેમ અધિક વિપત્તિ પડે છે તેમ તેમ તેઓ વધારે મજબૂત બનતા જાય છે. વર્ષોનાં વર્ષો સુધી મહાન મુશ્કેલીઓ સામે બહાદુરીપૂર્વક ટકી રહેનાર અનેક માણસો ઘણીવાર ઉન્નતિ સહન કરી શકતા નથી. જેવી રીતે શીત કટિબંધમાં ઉછરેલી પ્રજા ઉષ્ણકટિબંધમાં જઈને શિથિલ થઈ જાય છે તેવી રીતે તેમનો ભાગ્યોદય તેમની શક્તિમાંથી સત્તા ચૂસી લે છે. કેટલાક માણસો એવા હોય છે કે જ્યાંસુધી તેઓ પોતાની આસપાસના માણસોની દૃષ્ટિમાં પરાભૂત, પરાજિત, નાસીપાસ થયેલા જણાતા નથી ત્યાં સુધી તેઓ કદી પણ પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રકટ કરતા નથી. સંકટો જ તેમના સદ્‌ગુણોને પ્રકાશિત કરે છે અને પરાજય જ તેમના વિજયનું દ્વાર બને છે.

પરાજય હાડકાંને વજ્ર સમાન બનાવે છે; પરાભવ કુમળાં હાડકાંને કઠિન બનાવે છે અને પરાજય માણસોને અજિત બનાવે છે. જે મનુષ્યો અત્યારે સત્તાધારી છે અને જેમણે જુલમના સખ્ત કાયદાને બદલે સ્વતંત્ર-તાનો સુમધુર કાયદો અર્પણ કર્યો છે તે બહાદુર મનુષ્યોને પરાજયે જ ઉત્પન્ન કર્યા છે.

મુશ્કેલીઓ મહાન ગુણોને બહાર લાવી મહત્તા અપાવે છે. શાંતિની કેટલી શતાબ્દીઓએ એક ગ્રાંટ ઉત્પન્ન કર્યો હોત? યુદ્ધના ભારે બોજાએ લિંકનનું ચારિત્ર્ય પ્રકાશિત કર્યું ત્યાં સુધી ઘણા જ થોડા માણસો તેને ઓળ-ખતા હતા. શાંતિની એક શતાબ્દીએ કદી પણ એકાદ બિસ્માર્કને ઉત્પન્ન કર્યો ન હોત. જો ગુલામનું અસ્તિત્વ ન હોત તો કદાચ ફિલિપ્સ અને ગૅરિસન કદી પણ ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ થયા ન હોત.

એક કલાવિધાયક ઈટાલીનો પ્રવાસ કરીને તરતનો જ આવેલો હતો તેના સંબંધમાં એક માણસે એવો પ્રશ્ન કર્યો કે, 'શું તું કદી પણ એક મહાન ચિત્રકાર નહિ થઈ શકે?' નોર્થકોટે પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે, 'ના, તેવો કદી પણ નહિ થઈ શકે.'

'શા માટે નહિ થાય?' 'કારણ કે—' જવાબ મળ્યો, 'તે વાર્ષિક છ હજાર પૌંડની આવક ધરાવે છે!' સાધારણ રીતે શ્રીમંતાઈમાં એક માણસને માટે એટલી બધી પ્રતિકૂળતા રહેલી છે, કે જેથી તેને ભોગવનારો મનુષ્ય મહાન કલાવિધાયક બની શકતો નથી; ત્યારે આપત્તિની વૃષ્ટિ વારંવાર વરસીને તેની નસોને મજબૂત બનાવે છે. માટે માણસને કોઈ પણ મોટી મુશ્કેલી સામે કામ કરવાની ફરજ પડવી જોઈએ.

અગ્નિમાં તપી ઘણના પ્રહારો સહન કર્યા પછી જ ઓજારો ઉત્તમોત્તમ બને છે. ઉત્તમોત્તમ માણસોનો વિકાસ પણ આજ પ્રકારે થાય છે. હીરો જેમ વધારે કઠિન હોય છે; તેમ તે અધિક તેજસ્વી હોય છે અને તેના પ્રકાશને લાવવા માટે વિશેષ સંઘર્ષણની જરૂર પડે છે. માત્ર તેનો પોતાનો જ ભૂકો એ સૌથી વિશેષ મૂલ્યવાન હીરાનું સંપૂર્ણ સૌંદર્ય પ્રકટ કરવા જેટલો કઠિન હોય છે.

જો સંઘર્ષણ ન થાય તો ચકમકમાંનો અગ્નિ સદાને માટે તેમાં ને તેમાં જ છુપાઈ જ રહે; એવી જ રીતે જો વિરોધ ન હોય તો મનુષ્યમાં રહેલો અગ્નિ પણ કદી ભભૂકી ઊઠે નહિ. સંઘર્ષણ, એન્જિનની શક્તિનો ચોથો ભાગ લઈ લે છે અને એટલે અંશે તે તેને પાટા પર આવતાં અટકાવવા કરે છે; પરંતુ તે જ તેની ગતિનું પણ કારણ છે. પાટા પર દિવેલ ચોપડી ને જો એ સંઘર્ષણને દૂર કરશો તો આગગાડી એક ઈંચ પણ ચાલશે નહિ. જે ક્ષણે મનુષ્યના માર્ગમાંથી વિઘ્ન અથવા સંઘર્ષણ દૂર થાય છે અથવા વડીલોપાર્જિત દ્રવ્ય તથા એવા બીજા પ્રકારની સહાયરૂપી દિવેલથી તેનો માર્ગ ઉજાય છે તે જ ક્ષણે તે ઘણીવાર ઉદ્યોગ કરતો અટકે છે અને તે જ કારણથી વિકાસ પામતો પણ બંધ થાય છે.

આ સાધનોની ન્યૂનતા, આ નિરંતરનો તોટો, આ ચાલુ પ્રતિરોધ જ

મસ્તકને પાણીની બહાર અને વરુને આંગણાની બહાર રાખવાને તથા સમાજને ચૂરેચૂરા થતો અટકાવવાને સમર્થ છે. દરેક માણસને તેને જોઈએ તે કરતાં થોડાક વધુ પૈસા રાખવા દો એટલે અવશ્ય અંધાધૂંધી આગળ આવશે.

એક દહાડો જાહેર રસ્તા પર એક વીજળિક મોટર ઘણા ઘોંઘાટ અને બળ સાથે એકદમ સામે ઉભેલા એક ખાટરાની સામે અટકી પડી. તે ખટારામાં મોટાં પૈડાં વરસાદથી ભીના અને લપસણા થઈ ગયેલા પાટા પર નિરર્થક ફરતાં હતાં અને ગાડી જરા પણ આગળ ચાલતી ન હતી. ગાડીવાનના હાંકવાના સઘળા પ્રયત્ન અને ઘોડાઓની તાણાતાણ નિષ્ફળ નીવડયાં; પણ જેવો મોટર હાંકનારે વજનદાર પૈડાંની નીચેના પાટા પર ધૂળનો એક પાવડો ધીરેથી નાખ્યો કે તરત જ ગાડી રસ્તા પર ચાલવા લાગી. મોટરમાં બેઠેલો એક જણ આ જોઈને બોલી ઊઠયો કે, 'વાહ! સંઘર્ષણ તો ઘણી જ સારી વસ્તુ છે.'

જીવનમાં ઉચ્ચતર સ્થાને ચઢવાને માટે સખ્ત પ્રયત્ન અને યુદ્ધ કર્યા પછી જ સામર્થ્ય અને ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત થાય છે. એથી કદાચ આપણે લક્ષ્ય સુધી ન પહોંચી શકીએ તોપણ એ યુદ્ધને અંતે આપણે વધુ બળવાન તો અવશ્ય થઈશું જ.

લક્ષ્ય વિનાના સુસ્ત અને નિરુપયોગી મગજમાંથી, અણધાર્યા બનાવોને લીધે જ ઘણીવાર અજાણ્યાં અને અણચિંતવ્યાં સામર્થ્ય અને સદ્‌ગુણો પ્રકટ થાય છે. માબાપનાં મરણ કે પૈસાના નાશ પછી અથવા તો કોઈ બીજી મુશ્કેલીને લીધે આધારનાં સઘળાં સાધનો નાશ પામી ગયાં હોય તે પછી જ, એક યુવાન માણસને આપણે કેટલી બધી વાર આશ્ચર્યકારક બુદ્ધિબળ અને શરીરશકિત ખીલવતાં જોઈએ છીએ! કેદખાનાંએ ઘણાંયે ઉદાત્ત ચિત્તોમાં સૂતેલી શકિતને જાગ્રત કરી છે. 'રોબિન્સન ક્રૂઝો' કેદખાનામાં લખાયું હતું. 'પિલ્ગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ'નો જન્મ બેડફર્ડ જેલમાં થયો હતો; બેકસ્ટરનું 'લાઈફ એન્ડ ટાઈમ્સ' ઈલિયટનું 'મૉનર્કિ ઑફ મેન' અને પેનનું 'નો ક્રોસ નો ક્રાઉન' તથા તિલકનું 'ગીતારહસ્ય' અને 'આર્યોનું આદિસ્થાન' એ બધાં પુસ્તકો કેદીઓએ જ લખેલાં હતાં. સર વૉલ્ટર

ગયા છે! એક નૌકાવિધાયક, પર્વત પરના મજબૂત ઑકમાંથી બનાવેલા વહાણમાં અને ધીચ જંગલમાંના દુર્બલ ઑકમાંથી બનાવેલા વહાણમાં કેટલો ફરક છે તે જેટલી સરળતાથી કહી શકે છે, તેટલી જ સરળતાથી જે માણસને આખા જીવનમાં દ્રવ્ય, દરજ્જો અને કુટુંબના વગનો ટેકો હોય છે તેનાથી મજબૂત સ્વાશ્રયી માણસ જુદો ઓળખાઈ આવે છે. આમ છતાં જો તમને એમ લાગે કે, ઉકત બંને વહાણોમાં કંઈ પણ ફરક નથી તો એ બંનેને સમુદ્રમાં મૂકી તોફાનના સમયમાં અજમાયશ લેવાથી તેઓ વચ્ચેનો બહુ અગત્યનો અને સ્પષ્ટ ફરક તમને જણાઈ રહેશે.

જ્યારે ઈશ્વર એક માણસને શિક્ષણ આપવા માગે છે ત્યારે તેઓને સર્વ સાધનોથી ભરપૂર પાઠશાળામાં મોકલતો નથી, પણ તંગીની પાઠશાળામાં મોકલે છે. સંકટ અને કારાગૃહવાસથી જૉસેફને રાજ્યાસન મળ્યું હતું. અર્ધદૈવી માનવજાતિની ઈચ્છામાં કેટલું પ્રચંડ બળ રહેલું છે તે હજી આપણે બરાબર જાણતા જ નથી. જ્યાં સુધી આપણે તંગી અને આવશ્યકતા અનુભવતા નથી ત્યાં સુધી જ આપણને આપણા હૃદયમાં રહેલા ઈશ્વરની પ્રતીતિ થતી નથી.

બે લૂંટારાઓ એકવાર એક શૂળીની પાસેથી પસાર થતા હતા. તે સમયે તેમાંનો એક બોલ્યો કે 'જો શૂળીઓ ન હોય તો આપણો ધંધો કેવો સુંદર થાય!' બીજાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો: 'છટ્! તું તો મૂર્ખો છે! શૂળીઓએ જ આપણને બનાવ્યા છે. કારણ કે જો શૂળીઓ ન હોત તો પ્રત્યેક જણ લૂંટફાટનો જ ધંધો કરવા માંડત.' પ્રત્યેક કલા, પ્રત્યેક ધંધો અને પ્રત્યેક રોજગારની સ્થિતિ આવી જ છે. મુશ્કેલીઓ તેતો ફકત નાલાયક પ્રતિસ્પર્ધીઓને જ બીવડાવીને નસાડી મૂકે છે અને એ રીતે પણ લાયક માણસોને તે મદદ કરે છે.

સ્માઈલ્સ જણાવે છે કે 'મુશ્કેલીઓને જીતી લેવાના પ્રયત્નમાંથી જ વિજયનો જન્મ થાય છે. મુશ્કેલીઓ નથી ત્યાં વિજય પણ નથી. મનુષ્યની પ્રગતિનું મુખ્ય કારણ પ્રયાસ કરવાની ફરજ પાડનાર મુશ્કેલીઓમાં જ રહેલું છે. વ્યકિત તેમ જ પ્રજાની પ્રગતિ મુશ્કેલીઓ દ્વારા જ થાય છે. મુશ્કેલીઓએ જ આધુનિક સમયની ઘણી યાંત્રિક શોધો તથા સુધારાઓને જન્મ આપ્યો છે.'

જૉન ટંડરે કહ્યું હતું કે 'જ્યાં સુધી વૈજ્ઞાનિકોમાં પોતાની સફળતાની સાથે નિષ્ફળતા પ્રકટ કરવાની હિંમત આવશે નહિ ત્યાં સુધી તેમની વિદ્યા કદી પણ આગળ વધશે નહિ.

મેડ્રિડના કારાગૃહમાં સર્વાન્ટીસે 'ડૉન ક્વિક્ઝોટ્' લખ્યું હતું. તે એટલો બધો ગરીબ હતો કે પોતાના લખાણના છેવટના ભાગમાં કાગળ સુદ્ધાં પણ તેને મળતા ન હતા. અને તેથી તેને ચામડાના ટુકડા પર લખવાની ફરજ પડી હતી. એક શ્રીમંત સ્પેનિયાર્ડને કોઈએ કહ્યું કે, આ વિદ્વાનને સહાય કરો તો ઠીક. ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે 'તેની તંગી ઈશ્વર દૂર નહિ કરાવે તો જ સારું; કારણ કે તેની ગરીબાઈ જ જગતને શ્રીમંત બનાવે છે.'

પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવાને માટે કરેલું સતત યુદ્ધ—એ જ સર્વ મહાન કાર્યોની કિંમત છે.

પૉટર્સ જણાવે છે કે 'જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને અને જગતમાં પ્રગતિ કરવાને માટે કરેલો પ્રયાસ આપણા મનને દૃઢ બનાવે છે; આપણી શક્તિઓનું નિયમન કરે છે; આપણી તુલનાશક્તિને પૂર્ણ બનાવે છે; આપણી આત્મશ્રદ્ધા વધારે છે; અને આપણને વિચારસ્વાતંત્ર્ય તથા ચારિત્ર્યબળ આપે છે.'

ઍડિસન કહે છે કે 'દેવો આપણી આસપાસ મુશ્કેલીઓ નાખે છે, તેથી આપણને આપણા ગુપ્ત બળનો ઉપયોગ કરવાની તક મળે છે અને શાંતિના સરળ સમયમાં ગુપ્તદશામાં રહેલા આપણા સદ્‌ગુણો પ્રકાશિત થાય છે.'

ઘરમાં કે વૃક્ષોના ઝુંડ વચ્ચે ઉછરેલો છોડ ફિક્કો અને દુર્બળ હોય છે. દુનિયાને અન્ન તો સૂર્યપ્રકાશ અને ખુલ્લી હવામાં ઉછરેલા છોડોમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. ખુલ્લાં મેદાનોમાં વિકાસ પામેલાં પુષ્પોમાંથી જ દુનિયાને ઉત્તમોત્તમ સુગંધ મળે છે અને ખુલ્લી હવાવાળાં જંગલોમાંથી જ તેનાં મંદિરો અને વહાણોને માટે મજબૂત કાષ્ઠ પ્રાપ્ત થાય છે.

ઈમર્સન કહે છે કે! કોઈ પણ માણસ પોતાની શક્તિ ટકાવી

રાખવાને અને નિદ્રા મેળવવાને ખાતર પોતે જેમાં ભાગ લઈ શકે એવું કામ કર્યા વિના શી રીતે રહી શકે તે હું સમજી શકતો નથી. કામ એ તેના સંભાષણમાં મોતી અને હીરાની ગરજ સારે છે; અર્થાત્ ઉદ્યોગી મનુષ્ય જ બીજાના મન પર વાતચીતથી પણ ઘણી અસર કરી શકે છે. વૈતરું, સંકટ, વિપત્તિ, તંગી એ મનુષ્યને વકતૃત્વકલા અને ડહાપણનું શિક્ષણ આપે છે. સાચો પંડિત એમ જ માને છે કે, કાર્ય કરવાની તક ગુમાવવી એ શકિત ગુમાવવા સમાન છે.'

બેન્જામિન ફ્રૅંકલિન પોતાના ઘરમાંથી નાસી ગયો હતો અને જ્યૉર્જ લોને તેના ઘરમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યો હતો. તેમને તેમનાં પોતાનાં સાધનો પર જ આધાર રાખવાનો હોવાથી તેમને બાલ્યાવસ્થામાં જ મુશ્કેલીઓને જીતી લેવાની શકિત અને બુદ્ધિ મેળવી હતી.

બાલહંસો ઊંડવાને શકિતમાન થાય કે તરત જ વૃદ્ધ હંસો તેમને માળામાંથી નીચે ગબડાવી પાડે છે અને માળામાં તેમને સુવાડવા માટે પાથરેલાં પીછાં પણ વીખેરી નાખી ફેંકી દે છે. બાલહંસને આ પ્રકારે જે સખ્ત અને કઠિન અનુભવ મળે છે તેથી જ તે પક્ષીઓનો બલવાન અને બહાદુર રાજા તથા શિકારની પૂંઠ પકડવામાં નિપુણ બને છે.

જે છોકરાઓનું ભરણપોષણ તેમનાં માતાપિતા કરી શકતાં નથી અને જેમને લાત મારીને ઘર બહાર હાંકી કાઢવામાં આવે છે તેઓ જ સાધારણ રીતે પોતાના જીવનનું સાર્થક કરે છે. બીજી તરફ જે લોકોને આ ગેરલાભો સહન કરવા પડતા નથી તેઓ વારંવાર નિષ્ફળ થાય છે.

પ્રાયઃ ઈતિહાસના પ્રારંભકાળથી યહૂદીઓ પર અત્યાચાર થાય છે; છતાં પણ તેમણે જગતને ઉત્તમોત્તમ ગીતો, સૌથી વિશેષ ડહાપણ ભરેલી કહેવતો અને મધુરમાં મધુર સંગીત અર્પણ કર્યું છે. તેમના સંબંધમાં તો અત્યાચાર જ ઉન્નતિનો જન્મદાતા જણાય છે. જ્યાં બીજાઓ ભૂખે મરે ત્યા તેઓ ઉન્નત દશાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ ઘણી પ્રજાઓના કોષાધ્યક્ષો છે. તેમના સંબંધમાં સંકટ વસંત ઋતુના પ્રાતઃકાળની ગરજ સારે છે. વસંત ઋતુનો પ્રાતઃકાળ ધુમ્મસવાળો પરંતુ લાભકારી હોય છે; તેની ઠંડી, જંતુને

મારી નાખે છે પરંતુ છેવટે જીતે છે.

સુખમાંથી દીકરા દુઃખને માટે તૈયાર અને હોંશિયાર હોતા નથી. જ્યાં સુધી દુઃખ નજરોનજર જોવામાં આવેલું હોતું નથી ત્યાં સુધી ઈશ્વર પણ તેમનો ઉદ્ધાર કરી શકતો નથી. જ્યારે દુઃખરૂપી ઠોકર વાગે છે ત્યારે જ તેઓ જાગૃત થઈને પોતાના પગ પર ઊભા રહેતાં શીખે છે અને પોતાના જીવનમાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પણ પોતાના પુરુષાર્થના સ્નાયુઓને મજબૂત કરતા શીખે છે. ઈશ્વરે જગતમાં કેટલાં દુઃખો, વિરોધો, અને ચિંતાઓ મૂકેલાં છે; અને મનુષ્યોના જીવન પ્રસંગોથી જ તે મેલ દૂર થઈ તેને ઓપ ચઢે.

ધૂમ્મસ, પહાડ, વાદળાંઓ અને પાંદડાંઓ એ દરેક વિરોધમાં જ યુદ્ધ અંકુરમાંથી પ્રગટ રૂપ બનાવે છે. બીજાની સામે લડવું તેને જેટલી આવશ્યક છે તેટલી જ જરૂરની સ્વયં સ્થિતત્વનું પણ તેને માટે છે. જે અંકુર તે અંકુરિત થાય છે ત્યારથી માંડીને તે જ્યાં સુધી મરે છે ત્યાં સુધી અર્થાત્ પ્રથમ જ છોડ તે પોતાના અસ્તિત્વને માટે પ્રકૃતિની સામે જે યુદ્ધ કરે છે અને પોતાના જીવનને માટે શત્રુઓની સામે જે ભાગ લેવો છે તેથી જ તેને મજબૂત તથા વિજયીપણું પ્રાપ્ત થાય છે. જો તેને એ યુદ્ધ કરવું પડ્યું ન હોત અને ગોળ ઓરડા જેવા આશ્રયમાં ઊછર્યું તથા ઊછર્યું હોત તો જરૂર તે નિર્બળ જ બની ગયું હોત અને તેને કદી પણ એવી ઉત્તમતા પ્રાપ્ત થઈ ન હોત. સૌથી સુંદર અને મજબૂત ઝાડ ઉષ્ણકટિબંધમાં નીપજતાં નથી પરંતુ શીત કટિબંધમાં જ નીપજે છે કે જ્યાં તેમને ધુમ્મસ અને વિપત્તિની સખ્ત ઠંડીની સામે યુદ્ધ કરવું પડે છે.

ઘણા મનુષ્યો જ્યાં સુધી પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવી દેતા નથી ત્યાં સુધી તેઓ કદી પણ પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ જાણી શકતા નથી. માત્ર સંકટમાં જ તેમનું સત્ય સ્વરૂપ ખુલ્લું કરી આપે છે. વિરોધ અને સંકટો એ જીવન સુંદર તથા મજબૂત બનાવનારાં હથિયારો છે.

ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પણ પોતાના શ્રીમુખમાંથી એમ જ કહે છે કે, જ્યારે કોઈ પ્રાણીનું હિત કરવાનું હોય છે ત્યારે તેનાં ધન, ધામ, સ્વજન વગેરે સ્થૂળ સામગ્રી હું હરી લઉં છું.

એકાએક આપત્તિ આવી પડવાથી અથવા કોઈ ભયંકર દુઃખ આવી પડવાથી અનેક જડ જણાતાં જીવનોને ચૈતન્ય અને ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત થયેલી કોણે નથી જોઈ?

ઘણા વ્યાપારીઓ જ્યારે કોઈ સંકટથી પોતાની એકેએક પાઈ ગુમાવી દે છે અને કોઈ વ્યાધિથી પોતાની મોંઘામાં મોંઘી વસ્તુ ખોઈ બેસે છે; ત્યારે જ તેઓ પૌરુષ પ્રાપ્ત કરવા માટે પરાકાષ્ઠાના પ્રયત્ન કરે છે અને પોતાના મહાનમાં મહાન સદ્ગુણોનો વિકાસ કરે છે.

જ્યાં સુધી સંકટરૂપી સુરંગ આપણા જીવનને ખળભળાવી મૂકતી નથી અને મુશ્કેલીઓ તથા વિઘ્નો તેમાં પ્રહાર કરીને સુંદરતા તથા ઉચ્ચતા લાવતાં નથી ત્યાં સુધી ઘણીવાર આપણે આપણા જીવનરૂપી પાષાણમાં દેવનું—પૌરુષની મૂર્તિનું—દર્શન કરી શકતા નથી.

ઘણા માણસો પાયમાલ થવાથી જ સાચો ઉદ્ધાર પામ્યા છે. જે વીજળીએ તેમની પ્રિયમાં પ્રિય આશાઓનો નાશ કર્યો હતો તેણે જ તેમના તિમિરમય જીવનમાં એક નવીન પ્રકાશ ફેલાવ્યો હતો અને તેમને માટે એવાં દૃશ્યો ખુલ્લાં કર્યાં હતાં કે તેમનું તેમણે અગાઉ કદી પણ દર્શન કર્યું ન હતું.

તેમની પ્રિયમાં પ્રિય આશાનો નાશ થયો હતો; પરંતુ તેને બદલે જે ધૈર્ય, સહનશક્તિ અને ઉત્સાહ, પહેલાં તેમને—સ્વપ્નમાં પણ જણાયાં ન હતાં તે તેમને પ્રાપ્ત થયાં હતાં.

એડમંડ બર્ક જણાવે છે કે: 'ઈશ્વર આપણા પર અનંત પ્રેમ રાખે છે અને આપણે માટે હિતકારક વસ્તુ કયી છે તે આપણા કરતાં તેજ વધારે સારી રીતે જાણે છે; અને તેથી જ તેણે સંકટરૂપી કઠોર શિક્ષક આપણા પર મૂકયો છે. જે માણસ આપણી સામે યુદ્ધ કરે છે તે આપણાં અંગને મજબૂત કરે છે તથા આપણી બુદ્ધિને તીવ્ર બનાવે છે; અને આ પ્રમાણે આપણો વિરોધી જ આપણો ખરો સહાયક હોય છે. મુશ્કેલી સાથેનું યુદ્ધ આપણા લક્ષ્યનો આપણને પરિચય કરાવે છે અને તેનાં સમસ્ત અંગોને

ઘણાખરા માણસોએ સંકટ દ્વારા જ મહત્તા પ્રાપ્ત કરી છે. જો તમને નિરાશા પ્રાપ્ત થાય તો તમે તમારા કરતાં વધારે નિર્ધન અને દુ:ખી માણસોની સ્થિતિનું અવલોકન કરજો. જે વસ્તુ પર હીરાને જડવામાં આવ્યો હોય તે વસ્તુ જેમ અધિક કાળી હશે, તેમ હીરો અધિક પ્રકાશિત જણાશે. આમ-તેમ દોડીને તમારા પરિચિતોને તમારા દુર્ભાગ્યની વાત કહ્યા કરશો નહિ. કારણ કે લોકો દુર્ભાગી માણસોની સાથે પરિચય રાખવાનું પસંદ કરતા નથી.

'જે માણસ સૌથી વિશેષ સંકટ સહન કરી શકે છે, તે જ વધારે ઉત્તમ કાર્ય કરી શકે છે.'

ડૉ. પેસન જ્યારે વ્યાધિથી પથારીવશ થયો ત્યારે તેણે તેની મુલાકાતે આવેલા એક માણસને હસતાં હસતાં પૂછયું કે: 'ઈશ્વર આપણને ચત્તા સુવાડે છે તેનું કારણ તમે જાણો છો?' તે માણસે જવાબ આપ્યો 'ના' પેસને જણાવ્યું કે 'આપણે ઊંચે જોઈએ એટલા માટે તે આપણને ચત્તા સુવાડે છે.' તે મિત્ર બોલ્યો: 'હું મારી દિલગીરી પ્રદર્શિત કરવાને આવ્યો નથી પરંતુ આપની સાથે આનંદ લૂંટવાને આવ્યો છું. કારણ કે આ કંઈ વિલાપ કરવાનો સમય નથી.' ડૉ. પેસન બોલ્યો કે 'આ વાત સાંભળીને મને આનંદ થયો. લોકો ઘણી વાર મને આ પ્રમાણે કહેતા નથી. વાસ્તવમાં હમણાં મને વિલાપની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી અને તે છતાં પ્રત્યેક માણસ મારી ખબર લેવા આવીને વિલાપ જ કર્યા કરે છે.'

જર્મનીના એક ઉમરાવે પોતાના કિલ્લાના એક મિનારાથી બીજા મિનારા સુધી તાર ફેલાવીને એક પ્રચંડ વાજિન્ત્ર બનાવવા માંડયું. જ્યારે તેણે પોતાનું વાજિન્ત્ર સંપૂર્ણ બનાવ્યું ત્યારે તે વાગવાને બદલે મૂંગું જ રહ્યું; પરંતુ જ્યારે વાયુની લહરી ફૂંકાવા લાગી ત્યારે તે વાજિન્ત્રમાંથી, દૂરના વાજિન્ત્રમાંથી નીકળતા ધ્વનિના સરખો મંદ સૂર નીકળવા લાગ્યો. અંતે એક વાવાઝોડું જોરપૂર્વક ઉક્ત કિલ્લા પર ફરી વળ્યું ત્યારે તે વાદ્યના તારોમાંથી ઉત્તમોત્તમ અને સુંદરમાં સુંદર સંગીત નીકળવા લાગ્યું. આ પ્રમાણે કેટલાક માણસો પર સાધારણ ઘટનાઓ અસર કરતી નથી અને તેમનામાંથી ઉત્તમોત્તમ સંગીત—ઉચ્ચતર પૌરુષ—બહાર ખેંચી લાવતી નથી.

કરવાને ચતુરાઈભરેલી યુક્તિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વર્તમાનપત્રો આપણને આપણો રાજદ્વારી ખ્યાલ આપે છે અને ધર્મોપદેશકો ધર્મ આપે છે. સ્વાશ્રય અને આત્મશ્રદ્ધાને તો બસ દિવસે દિવસે પાણી જ મળતું જાય છે. કુદરત જાણે કે પોતાની અદ્ભુત શક્તિઓ સહિત મનુષ્યને આરામ આપવાને દોડી આવી છે અને લોકોનું વેતરું જાતે કરી તેમને સમસ્ત દુઃખોમાંથી મુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે!

પરંતુ કુદરતના કાર્યનો ઊંધો અર્થ કરશો નહિ. માણસોને મોટાં સંકટોમાં નાખવા માટે જ કુદરત તેમને નાનાં સંકટોમાંથી મુક્ત કરે છે. માણસોને કરવાનું કામ પોતાને માથે લઈને તે કાંઈ લોકોને એદીપણામાં કે મોજશોખમાં ડૂબી તેમની શક્તિઓને નિર્બળ બનાવવાની આજ્ઞા કરતી નથી; પણ મગજને અને અંતઃકરણને પ્રવૃત્તિશાળી બનાવવાને--ખીલવવાને માટે જ સ્નાયુઓને આરામ આપે છે.

ઉષ્ણકટિબંધમાં સુંદરમાં સુંદર અને મજબૂતમાં મજબૂત માણસોનો પણ વિકાસ થતો નથી. કારણ કે ત્યાં માણસોને વૃક્ષ પર જ (ફળફૂલરૂપે) તૈયાર રોટલો મળે છે અને પરિશ્રમ કરવો અતિ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. પરમ સૌંદર્યવાન અને મજબૂત માણસોની ઉત્પત્તિ શીત કટિબંધમાં જ થાય છે. મેક્સિકોમાં ખનીજ દ્રવ્ય પુષ્કળ હોવા છતાં પણ તે રંક છે અને ન્યૂ ઇંગ્લાંડ પહાડી તથા બરફમય પ્રદેશ હોવા છતાં પણ શ્રીમંત છે. છતાં આ કાંઈ આકસ્મિક ઘટના નથી પરંતુ પ્રકૃતિના નિયમ અનુસાર બનેલી ઘટના છે. અત્યંત આવશ્યકતા, સાધન પ્રાપ્ત કરવા માટે કરેલું યુદ્ધ, ગરીબાઈરૂપી અમૂલ્ય એડ,—આ વસ્તુઓ પુરુષાર્થનો વિકાસ કરે છે અને મનુષ્યને જંગલી અવસ્થામાંથી ખેંચી કાઢી સંસ્કારી બનાવે છે. પરિશ્રમે જંગલને પણ સુંદર ઉદ્યાનના સ્વરૂપમાં ફેરવી નાખ્યું છે.

શુદ્ધ ચારિત્ર્યના વિકાસ માટે સર્વ વસ્તુઓનો ભોગ અપાય છે. એના આગળ જડ દ્રવ્ય કશી ગણતરીમાં નથી; દરજ્જો હિસાબમાં નથી અને કીર્તિ વિસાતમાં નથી. કેમ કે ચારિત્ર્ય એ જ સર્વસ્વ છે

આપણે સાચા મનુષ્ય ન બનીએ ત્યાં સુધી કુદરત આપણને સુખ-ચેન આપવા ઈચ્છતી નથી; પરંતુ આપણને સાચા મનુષ્ય બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મહાન ચિત્રકારોના પ્રત્યેક મહાન ચિત્રમાં એક ભાવ અથવા એક આકૃતિ બીજા સઘળા ભાવો અને આકૃતિઓ કરતાં મુખ્ય હોય છે. બીજા સઘળા ભાવો અથવા આકૃતિઓ ગૌણ હોય છે; પરંતુ તેઓ પ્રધાન ભાવનાં પોષક હોવાથી તેમની સાર્થકતા તેમની ગૌણતામાં જ સમાયેલી હોય છે. આ પ્રકારે ઈશ્વરના આ અતિ વિશાળ જગતમાં પ્રત્યેક વસ્તુ મનુષ્યની જ પોષક છે. કુદરતે આ વિચાર પ્રત્યેક પાંદડા પર લખ્યો છે અને પ્રત્યેક વસ્તુ દ્વારા એ જ વિચાર તે બૂમ પાડીને જાહેર કરે છે. પ્રત્યેક પુષ્પમાંથી એ જ વિચારની સુગંધ નીકળે છે અને પ્રત્યેક નક્ષત્રમાં પણ એ જ વિચાર પ્રકાશી રહ્યો છે.

'પરિશ્રમ જ ખરા માણસનો વિકાસ કરે છે.' જે વસ્તુ દૂરથી આપણને આકર્ષક લાગે છે અને જેને પ્રાપ્ત કરવાને માટે આપણે ઘણો પરિ-શ્રમ કરીએ છીએ; તે આપણને પ્રાપ્ત થાય છે કે તરત જ કુદરત તેનાથી પણ અધિક આકર્ષક વસ્તુને આપણી સન્મુખ મૂકી દઈને પહેલા પદાર્થ તરફનું આકર્ષણ લૂંટી લે છે.

એક તત્ત્વવેત્તા જણાવે છે કે 'જીવનમાંથી પરિશ્રમ અને સંકટ દૂર થવાં શકય નથી. હજારો કામ એવાં હોય છે કે જે આપણા એક-લાના હિત કરતાં વિશાળ હિતો સાધવાની આપણી ઈચ્છા હોય કે ન હોય તોપણ થવાં જ જોઈએ. આપણને સુખોની નિદ્રા લેવા દેવાને માટે બીજાઓને ચુપચૂપ પગનાં આંગળાં પર ચાલવાની સંમતિ દુનિયા કદી પણ આપશે નહિ. લોકો ઘણા જલદી ઉઠે છે અને ઘણા મોડા સૂએ છે. આ સઘળો વખત કઠિન વસ્તુઓને ઘડવાને માટે અસંખ્ય હથોડાઓ, કરવતો અને કુહાડાઓનો પ્રયોગ થાય છે. કારણ કે કેટલીક વસ્તુઓ આ ઓજારો વિના મનુષ્યની સેવા બજાવવાને ઉપયોગી થઈ શકતી નથી. વળી આ કુહાડા અને હથોડા પકડતાં અને વાપરતાં શ્રમ પણ થયા વિના નથી રહેતો. લાખો મજૂરો રોતા, પીટતા અને અશ્રુપાત કરતા આ ઓજારોનો પ્રયોગ

કરે છે. આપણા નિત્યના ધંધામાં જે હજારો હરીફ ઊભેલા હોય છે; આપણે જ્યારે પરાજિત થઈએ ત્યારે આપણી વિરુદ્ધ જે સખત શત્રુતા પ્રકટી નીકળે છે; જ્યારે આપણે આપણા પ્રતિસ્પર્ધીને પરાજિત કરીએ છીએ ત્યારે આપણે જે મોટી ડંફાસ મારવા લાગી જઈએ છીએ; આપણા પર જે આપત્તિના પ્રચંડ પ્રહારો આવી પડે છે; અને પરાભવથી આપણા હૃદયમાં જે ભારે નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે; તે સર્વને આપણે અટકાવી શકતા નથી અને કદી પણ અટકાવી શકીશું નહિ. અધિક ઉત્તમ જીવન—આત્મસૌંદર્ય—પ્રાપ્ત કરવાને માટે આપણે આ જગતરૂપી ઈશ્વરના કારખાનામાં એ પ્રમાણે ઘડાઈએ છીએ અને ઈશ્વરની એરણ પર ઘણાના પ્રહાર ખાઈએ છીએ.' ખૂબ યાદ રાખજો કે, એ વધારે વપરાશમાં આવે છે તે જ માત્ર મજબૂત થાય છે.

આપણા અંતઃકરણના ઊંડા ભાગમાં એક પ્રકારનું એવું તો અસાધારણ કિમતી બળ રહેલું હોય છે કે તે નાજુક સ્થાનને (અંતઃકરણના ઊંડા ભાગને) ઈશ્વરના પ્રહારો જ્યાંસુધી છિન્નભિન્ન કરી નાખતા નથી ત્યાં સુધી આપણે પોતે પણ તેને ભાગ્યે જ જાણીએ છીએ અને તેની દરકાર કરીએ છીએ. પૃથ્વીમાંથી રત્નો જડે તે પૂર્વે શું તેને ખોદવી પડતી નથી?'

—મિસિસ હેમન્સ

'તમારી વહાલામાં વહાલી વસ્તુ પણ એકાએક નાશ પામે ત્યારે ગભરાઈ જઈને આપત્તિરૂપી શત્રુને બેવડો બળવાન બનાવવાની મૂર્ખતા કદી પણ કરતા નહિ; પણ ધીરજ રાખજો. કેમ કે ખરી ખૂબી તો પ્રયત્નમાં રહેલી છે; પ્રાપ્તિમાં રહેલી નથી.'

'ઘણા સુપ્રસિદ્ધ અને મહાન પુરુષોએ દુઃખની સાથે વાતચીત કરીને અને દુ:ખની શાળામાં અભ્યાસ કરીને તેને પવિત્ર બનાવી દીધું છે.'

'માટે તમારા માર્ગને કઠિન બનાવનાર વિઘ્નને પણ અભિવંદન આપો; બેસવા કે ઊભા રહેવા નહિ દેનાર પરંતુ ચાલવાની ફરજ પાડનાર પ્રત્યેક ડંખનો આદર કરો.' —બ્રાઉનિંગ

*

૬ : એક અવિચલ લક્ષ્ય

'જીવન એ એક બાણ છે; માટે તે કોની તરફ તાકવું અને ધનુષ્ય કેવી રીતે પકડવું તેનો તમારે પ્રથમ નિશ્ચય કરવો જોઈએ અને પછી તેને અગ્ર ભાગ સુધી ખેંચીને છોડી દેવું જોઈએ.' —હેન્રી વાન ડાઈક

'એક જ મુખ્ય લક્ષ્ય રાખવું અને તેને જ પ્રાપ્ત કરવાની તાલાવેલી તથા પ્રયત્ન ધારણ કરવાં, એ આપણા જીવનમાં બહુ માહત્ત્વની બાબત છે.' —ગેટે

'માત્ર આત્મસમર્પણથી જ વિજય પ્રાપ્ત થાય છે,' —સી. બક્સટન

'તલસ્પર્શી બુદ્ધિનું નામ જ કુશાગ્ર બુદ્ધિ છે.' —બાલ્ઝાક

'એકી વેળા બે શિકાર પાછળ પડનારો મનુષ્ય તેમાંના એકેયને પકડી શકતો નથી.'

'બે મનનો માણસ પોતાનાં સઘળાં કામમાં અસ્થિર હોય છે.'

'પ્રત્યેક માણસે પોતાના લક્ષ્યને બંધબેસતો ખાસ માર્ગ યાને પ્રવૃત્તિ નિશ્ચિત કરવી જોઈએ અને જો તેમાં સફળ જ થવાની ઇચ્છા હોય તો તેને જ વળગી રહેવું જોઈએ.' —ફ્રેન્કલિન

'એક તરુણ મનુષ્યના જીવનમાં અસ્થિરતા, એ અક્રિયતાના જેટલી જ ભયંકર નીવડે છે.'

'સાવધતાપૂર્વક અવલોકન કરનાર અને દૃઢતાપૂર્વક નિશ્ચય કરનાર પ્રત્યેક માણસ અજાણતાં બુદ્ધિમાન બની જાય છે.' —બલ્વર

મિચલ ઍન્જેલોને તેના એક મિત્રે પૂછયું કે, 'તમે આવું એકાંત જીવન શા માટે ગાળો છો?' આ સાંભળી તે કલાવિધાયકે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે 'કલા અને અસાધારણતા એ ઈર્ષ્યાળુ પ્રિયા છે. તે મનુષ્યનો અનન્ય અવિભક્ત પ્રેમ માગે છે.' ડિઝરાયલીના જણાવવા પ્રમાણે જ્યારે તે સિસ્ટાઈન મંદિર પર કામ કરતો હતો ત્યારે તેણે પોતાના ઘરના પણ કોઈને મુલાકાત નહિ આપવાનો નિયમ રાખ્યો હતો.

કોલંબસ પોતાની રોજનીશીમાં હમેશાં 'આજે અમે પશ્ચિમ તરફ

વહાણ હંકાર્યું, કારણ કે એ જ અમારો માર્ગ છે.' આ સાદા પરંતુ ભવ્ય શબ્દો લખતો જ ગયો. આશાનો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થતો હતો; ઘડી ઘડીમાં ખલાસીઓમાં ભય અને ગભરાટ ફેલાતો હતો; પરંતુ કોલંબસ જરા પણ ભયભીત થયા વિના પશ્ચિમ તરફ પોતાનું વહાણ હંકારતો જ ગયો અને પ્રતિદિન, રાત્રિસમયે પોતાની રોજનીશીમાં ઉપરોક્ત શબ્દો ઉમેરતો ગયો.

એકાગ્રતાની અદ્‌ભુત શકિતને લીધે જ નેપોલિયને પોતાનું નામ સમસ્ત ફ્રેંચ જાતિના હૃદયમાં ઊંડું કોતરી દીધું હતું અને સમગ્ર યુરોપમાં અમર બનાવી દીધું હતું. ફ્રાન્સ આજ સુધી તે નામ પ્રત્યેનો સદ્‌ભાવ ત્યજી શક્યું નથી. સીન નદી પર આવેલા સુંદર શહેરમાં હજી પણ એ જાદુઈ 'એન' (નેપોલિયન) અક્ષર સર્વત્ર તમારી દૃષ્ટિએ પડશે.

એ મહાન લક્ષ્યે જ ભૂતકાળમાં અનેક ઊથલપાથલો કરી છે. નેપોલિયન જાણતો હતો કે, ફ્રાન્સમાં પુષ્કળ મહાપુરુષો હયાતીમાં છે; પરંતુ તેઓ એક અવિચલ લક્ષ્યમાં કેટલી શકિત રહેલી છે તે જાણતા નથી. તે જાણતો હતો કે 'સમાન સત્તા'નો પોકાર એ માત્ર તરંગી સ્વપ્ન છે.; અને ઘટનાઓને અંકુશમાં રાખે એવો કોઈ મહાપુરુષ જન્મશે નહિ ત્યાં સુધી સાધારણ જનવર્ગ તો માત્ર અંધાધૂંધીનું જ રાજ્ય ચલાવશે. તેની વજ્રમય ઇચ્છાશકિતએ આ તક ગ્રહણ કરી લીધી અને વિલિયમ પિટ્ટની પેઠે તેણે વિજય થશે કે પરાજય થશે એવા શંકાશીલપણામાં ગોથાં ખાધાં નહિ; તેમ જ તે પોતાના લક્ષ્યથી પણ ચલિત થયો નહિ. તેણે આમતેમ દૃષ્ટિપાત કર્યો જ નહિ. તેણે તરંગો અને કલ્પનાઓમાં સમય ખોયો નહિ; તેણે હવાઈ કિલ્લા બાંધવામાં સમય ખોયો નહિ; પરંતુ એક જ ઉદ્દેશ અને એક જ દૃષ્ટિ સહિત તે પોતાના લક્ષ્ય તરફ સીધો ને સીધો આગળ જ ધસ્યો ગયો. તે હમેશાં એક જ દૃષ્ટિ રાખતો હતો. યુદ્ધમાં તેને મહાન વિજય મળ્યો હતો તેનું કારણ ઘણે ભાગે તેનું 'નિશ્ચિત લક્ષ્ય' હતું. તે સૂર્યનાં કિરણોને એક જ સ્થાન પર એકત્રિત કરનાર મહાન આગિયા કાચ સમાન હતો. તે જ્યાં જ્યાં જતો ત્યાં ત્યાં પોતાની એકાગ્ર ઇચ્છાશકિતનાં તપ્ત સૂર્યકિરણો વડે લક્ષિત સ્થાનને બાળી તેમાં છિદ્ર પાડતો ત્યારે જ જંપતો. તેના સામર્થ્યની કૂંચી

પોતાનાં સમસ્ત બળોને માત્ર એક જ બિન્દુ પર એકાગ્ર કરવાની તેની શકિતમાં રહેલી હતી. શત્રુઓના સૈન્યમાંના દુર્બળ સ્થાનને શોધી કાઢી તે પોતાનાં માણસોને ત્યાં એકત્રિત કરતો અને એ સ્થાન પર તેમને એક પ્રચંડ વજ્રપાતની પેઠે છોડી મૂકતો તથા એ સ્થાનમાં જ્યાંસુધી છિદ્ર પડે નહિ ત્યાં સુધી તે તોપના ગોળા છોડચે જ જતો. આ માણસના જીવનમાંથી આપણને એકાગ્રતાની શકિતનો કેવો સરસ પાઠ મળે છે! તે જેમ પોતાની શકિતઓને આખા રાજ્ય પર એકત્રિત કરી શકતો હતો; તેમ નાનામાં નાની બાબત પર પણ એકત્રિત કરી શકતો હતો અને છેવટે પણ તે પોતાની એવી રણનીતિનો ભંગ કરવાથી જ પરાજિત થયો હતો. એક જ સ્થાન પર પ્રચંડ દળોને ધસાવવાના તેના નિયમનો ભંગ થવાથી જ તેણે હાર ખાધી હતી.

આજે પણ સફળ થવાને માટે આપણે આપણા મનની સમગ્ર શકિતઓને એક જ અવિચલ લક્ષ્ય પર એકાગ્ર કરવી જોઈએ. અને 'देहं पातयामि वा कार्यं साधयामि' એવો અડગ નિશ્ચય કરવો જોઈએ; તથા તે લક્ષ્યને ચુકાવનાર પ્રત્યેક પ્રલોભનનું દમન કરવું જોઈએ.

દશ પાંચ બાબતોનું અર્ધું જ્ઞાન ધરાવનાર અથવા તો જોયેલી—સાંભળેલી પરોપકારની દશ પાંચ બાબતો હાથ ધરીને સબ બંદરકા વેપારી થનાર માણસ છેવટે કોઈ પણ બાબતમાં સફળતા મેળવી શકતો નથી અને મેળવે છે તો તે ઉપરછલી—નામમાત્રની જ હોય છે; જ્યારે હલકામાં હલકા ધંધામાં પણ એકનિષ્ઠાથી પૂરતું જ્ઞાન અને પુરુષાર્થ ધરાવનાર માણસ સફળ અને સુપ્રસિદ્ધ થાય છે.

મહાબુદ્ધિમાન ગ્લેડસ્ટન જણાવે છે કે 'હું એક જ સમયે બે કામ સાથે કરી શકતો નથી.' તે જ્યારે અમુક કામ લઈ બેસતો ત્યારે તેની ઉપર જ પોતાના સમગ્ર બળને વાપરતો હતો. તે જે પણ કાર્ય હાથમાં લેતો તેના ઉપર જ પોતાનું સઘળું ધ્યાન રોકતો અને અવકાશનો સમય પણ તેમાં જ વાપરતો. જ્યારે ગ્લેડસ્ટન સરખાને પણ સફળતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે આવી રીતે પોતાની સમગ્ર શકિતઓ એકાગ્ર કરવી પડે; તો આપણે

સાધારણ માણસો તો એકી વેળા અનેક બાબતોના ખાં બનવા માગીને ક્યાંથી જ સફળતાની આશા રાખી શકીએ?

સઘળા મહાપુરુષોની મહત્તા, સફળતા અને કીર્તિનું મુખ્ય રહસ્ય એ જ છે કે, પોતાની સઘળી શકિતઓને તેઓ એક જ બાબતમાં એકાગ્ર કરતા, વાપરતા; અને પોતાના લક્ષ્ય સિવાયની પ્રત્યેક બાબત પોતાના મગજમાંથી હાંકી કાઢતા.

અબ્રાહમ લિંકનની એકાગ્રશકિત એટલી પ્રબળ હતી કે, તે પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં સાંભળેલો ધર્મોપદેશ એક પણ ચૂક વિના ફરીથી બોલી જતો હતો. ડૉ. ઓ. ડબલ્યુ. હોમ્સ જ્યારે ઓન્ડોવરમાં અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે તે શાળામાં ચાલતા ગ્રંથ પર પોતાની દૃષ્ટિ એવી રીતે ઠેરવતો કે જાણે પોતાને કરોડો રૂપિયાનો વારસ બનાવનારું એકાદ વસિયતનામું ન વાંચતો હોય!

જે માણસો આ જગતમાં એક જ કામ સર્વભાવે હાથમાં ધરી રાખે છે તેઓ જ તેને બહુ સારી રીતે પાર પાડી શકે છે અને જેઓ એક કામને બહુ સારી રીતે પાર પાડી શકે છે તેઓ જ આ જગતને મોખરે આવે છે.

જે માણસ પોતાની શકિતઓને વેડફી નાખે છે અને કોઈ પણ અમુક જ કાર્ય કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી શકતો નથી તેના કરતાં તેનાથી દશમા ભાગની જ બુદ્ધિ ધરાવનાર પરંતુ એક જ ચોક્કસ કાર્ય કરવાના દૃઢ નિશ્ચયવાળો માણસ વધુ સફળ બની શકે છે. દુર્બલમાં દુર્બલ પ્રાણી પણ માત્ર એક જ વસ્તુ પર પોતાની શકિતઓને એકાગ્ર કરવાથી કંઈક કાર્યસિદ્ધિ કરી શકે છે; જ્યારે સમર્થમાં સમર્થ માનવપ્રાણી પોતાની શકિત-ઓને ઘણી બાબતોમાં વેરી નાખવાથી કાંઈ પણ કાર્યસિદ્ધિ કરવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે! પાણીનું એકેક નિર્બલ ટીપું પણ સતત પડયા કરીને કઠિનમાં કઠિન ખડકમાં માર્ગ બનાવી દે છે અને કાર્લાઇલ જણાવે છે તેમ, 'ઉતા-વળિયું વાવાઝોડું ભયંકર ઘોંઘાટ સહિત તે ખડક પરથી પસાર થવા છતાં પણ પોતાની પાછળ એક પણ ચિહ્ન મૂકી જઈ શકતું નથી!'

એક જ મહાન ઉદ્દેશ ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામવાની અસાધારણ શકિત ધરાવે છે અને તે એક મોટા લોહચુંબકના પહાડની પેઠે પોતાના જેવી અને પોતાના ઉપયોગની પ્રત્યેક વસ્તુઓનું આકર્ષણ કરે છે.

એક અમેરિકન ખલાસી ઘણી જુદી રીતે દોરડાંને સાંધે છે; ત્યારે એક અંગ્રેજ ખલાસી દોરડાંને સાંધવાની માત્ર એક જ રીત જાણતો હોવા છતાં તે રીત સૌથી ઉત્તમ હોય છે. જે માણસ એક જ કાર્ય પર લક્ષ્ય રાખે છે; જે માણસ માત્ર એક જ ઉદ્દેશ ધરાવે છે; જે માણસનો માત્ર એક જ વિચાર હોય છે; અને સ્વર્ગનું સુખ બતાવવામાં આવે તોપણ જે માણસ આમ કે તેમ જોતો નથી; તે જ માણસ વિઘ્નોમાંથી પોતાનો માર્ગ કાપી કાઢી શકે છે અને દુનિયાને મોખરે આવે છે. એકાદ બેકન જેવો માણસ સર્વ શાસ્ત્રોમાં પારંગત હોવાનો દાવો કરી શકે અથવા એકાદ ડાંટે જેવો માણસ સર્વ-જ્ઞાનસંપન્ન તરીકે પેરિસના વિશ્વવિદ્યાલયમાં ચૌદ પ્રતિસ્પર્ધીઓની સામે દલીલ કરી તે સર્વને જીતી શકે એવા દહાડા હવે વહી ગયા છે. અજ્ઞાન અને આળસભર્યા જમાનામાં 'ઉજ્જડ ગામમાં એરંડો પ્રધાન'ની પેઠે કોઈ માણસ દશ પાંચ જાતનું થોડું થોડું જ્ઞાન ધરાવતો તોપણ પંડિતમાં ખપી શકતો; ઉપરચોટિયાપણે દશ પાંચ સંસ્થાઓના સેક્રેટરી કે પ્રમુખપદે ચઢી બેસનારા પણ મહાન પુરુષમાં ખપી જતા; ગાંધીજી, ગોખલે, તિલક, ટાગોર અને લાજપતરાય વગેરેના વર્તમાન જમાના પૂર્વે ગમે તેવા ચારિત્ર અને અર્થલોભવાળા મનુષ્યો પણ માત્ર વાચાળ શકિતને કોઈ કોઈ વાર કૉંગ્રેસ કે કાઉન્સિલમાં દર્શાવ્યા કરીને 'મહાન દેશભકત'માં ખપી શકતા; પરંતુ તે સમય હવે રહ્યો નથી. દુનિયા હવે તેટલી અજ્ઞાન, ભોળી અને એદી રહી નથી. પદવી કે ઇલ્કાબોનાં પૂછડાંને અને ઉપલકિયાં કામોને મહાન ગણવાનો જમાનો હવે વહી ગયો છે. હવે તો ઊંડાણ અને એક-નિષ્ઠાની મજબૂત ચાવી વડે ખરી મહત્તાનો દરવાજો ખોલ્યા વગર નિર્માલ્ય-માં જ ગણાવું પડવાનું.

વૈજ્ઞાનિકોએ એવી ગણતરી કાઢી છે કે, પચાસ એકર કરતાં પણ ઓછી જમીનમાં પથરાયેલા તડકાને એકત્રિત કરવામાં આવે તો તે દ્વારા

કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં તે અકવાડિયાનાં અકવાડિયાં ગુમાવી દેતો અને છેવટે કાંઈ પણ નિર્ણય પર આવી શકતો નહિ. કવનપી શક્તિ ભિન્ન ભિન્ન વિશ્ખલિત કાર્યોમાં ખર્ચી નાખવાથી જેટલો લાભ થાય છે તે કરતાં એકગણી શક્તિનો માત્ર એક જ કાર્યમાં પ્રયોગ કરવાથી સેંકડોગણો લાભ થાય છે. બંદૂકની નળીમાં ભરેલો ચપટી દારૂ પણ પચાસ મણ છૂટા દારૂ કરતાં વધારે કામ કરે છે. એકનિષ્ઠારૂપી નળીમાં ભરાયેલો એક ઉમદા વિચારરૂપી દારૂ દૂર સુધીના લક્ષ્યને વીંધે છે અને તેના વિના તે ગમે તેટલો સારો હોય તોપણ નકામો થઈ પડે છે. શાળા અથવા પાઠશાળામાંનો છેલ્લે નંબરે રહેતો છોકરો પણ ઘણી વાર વ્યાવહારિક જીવનમાં, પહેલા નંબરવાળા છોકરાને એક 'સીનિયર રેંગલર' સુદ્ધાંને પાછળ મૂકી દે છે; અને તેનું કારણ માત્ર એટલું જ હોય છે કે, તેનામાં જે થોડી શક્તિ હોય છે તેને તે એક નિશ્ચિત કાર્યમાં વિનિયોગ કરે છે; જ્યારે તેનાથી વિશેષ બુદ્ધિ ધરાવનાર છોકરો પોતાના વ્યાપક જ્ઞાન તથા ઉચ્ચતર ખ્યાતિ પર આધાર રાખીને કદી પણ પોતાની શક્તિઓને એક ચોક્કસ કાર્ય પર એકાગ્ર કરી શકતો નથી.

આપવડાઈમાંથી નહિ પરંતુ લક્ષ્ય સાથેના તાદાત્મ્યમાંથી ઉપજેલો ઉદાત્ત આત્મવિશ્વાસ મનુષ્યને એક વાર તો સંકટ અને મૃત્યુના ભયમાંથી પણ મુક્ત કરે છે.

એક જ લક્ષ્યવાળા માણસને હસી કાઢવાનો આજે રિવાજ પડી ગયો છે; પરંતુ જે માણસોએ જગતને ઊથલપાથલ કરી નાખ્યું છે તેઓ બધા એવા જ માણસો હતા. આ વિશિષ્ટતાના જમાનામાં જે માણસ માત્ર એક જ લક્ષ્ય—એક મહાન લક્ષ્ય—પ્રધાન લક્ષ્ય—ધરાવતો નથી, તે કદી પણ અસામાન્યપણું અને કદાચ સામાન્ય સફળતા પણ પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ. આ પ્રવૃત્તિશાળી પૃથ્વી પર જે માણસે રણ જીતવું હોય અને જેણે લોકોના અવિશ્વાસરૂપી કિલ્લાને તોડવો હોય તેણે તો પોતાની સઘળી તોપો એક જ લક્ષ્યસ્થાન પર છોડવી જોઈએ. અસ્થિર મનના માણસોને માટે આ વીસમી શતાબ્દીમાં સ્થાન નથી. અસ્થિર મન જ ઘણા માણસોની નિષ્ફળતાનું કારણ છે. ખાલી કૂવામાં ખાલી ઘડાની કાઢઘાલ કર્યા કરવામાં પોતાનું જીવન ખર્ચી

નાખનારા નિષ્ફળ માણસોથી જગત ભરપૂર છે.

એક તરુણ રસાયનશાસ્ત્રીએ કહ્યું છે કે 'હું માત્ર એક જ વિચારનો માણસ છું, તેથી જ મહાશય! એ મારો ઉપહાસ કરે છે. તે પ્રત્યેક વસ્તુ વિષે વિવેચન કરે છે; ઘણા વિષયોમાં ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરવાની આકાંક્ષા રાખે છે; પરંતુ હું તો એટલું જ શીખ્યો છું કે, જો મારે રણક્ષેત્રમાં વિજય મેળવવો હોય તો મારે માત્ર એક જ કામ પર મારી તોપોનો સતત મારો ચલાવવો જોઈએ.'

ડગલાસ જિરોલ્ડ એક વાર એક એવા માણસના પરિચયમાં આવ્યો હતો, કે જે ચોવીસ ભાષાઓ જાણતો હતો; પરંતુ તેમાંની એક પણ ભાષામાં એક પણ વિચાર તે સારી રીતે દર્શાવી શકતો ન હતો!

ગેટે જણાવે છે કે 'આપણે જે શકિતનો સંપૂર્ણ ચિત્ત પરોવીને ઉપયોગ કરવાની ધારણા રાખી શકીએ નહિ; તે શકિતનો વિકાસ કરવા પાછળ વખત ખોવો જોઈએ નહિ. કેમ કે આપણે તેનો ગમે તેટલો વિકાસ કરીશું તોપણ જો તે શકિત પૂર્ણ તલ્લીનતાથી આપણે પ્રયોગમાં નહિ મૂકીએ તો છેવટે જ્યારે સત્ય વાત સમજાશે ત્યારે નિરુપયોગી રીતે ગુમાવેલા સમય અને શકિતને માટે આપણને પસ્તાવો જ થવાનો.' એક પ્રાચીન દંતકથા એવી છે કે 'એક ધંધો જેણે સંપૂર્ણ રીતે હસ્તગત કર્યો હશે તે માણસ દશ જણનું પણ ભરણપોષણ કરી શકશે; પરંતુ દશ ધંધાનો કરનાર તો માત્ર પોતાનું પણ પોષણ કરી શકશે નહિ.'

ગૅરિસન અને ફિલિપ્સના (હિંદુસ્થાનમાં દયાનંદ, રામકૃષ્ણપરમહંસ, ગાંધી ઈત્યાદિ) નામનો નિર્દેશ થતાં આપણને જેમ કોઈક મહત્ કાર્ય-સિદ્ધિનું સ્મરણ થાય છે તેમ એવરેટનું નામ સાંભળતાં થતું નથી.

દયાનંદ, ગાંધી, બિસ્માર્ક અથવા ગ્રાંટની પેઠે સહેતુક અને એકલક્ષી જીવન ગાળનાર માણસને જ જગત રસ્તો કરી આપે છે.

નિશ્ચિત કાર્યક્રમવાળો માણસ જ ફતેહ પામે છે, કેમ કે તે પોતાનું કામ નિશ્ચિતપણે કરે છે અને તેને અનુસરે છે. તે યોજનાઓ ઘડે છે અને તેમને પાર પાડે છે. તે સીધો પોતાના લક્ષ્ય તરફ જ ચાલ્યો જાય છે. જ્યારે જ્યારે

તેના માર્ગમાં વિઘ્નો આવે છે, ત્યારે તે આ બાજુ કે પેલી બાજુ પડી જતો નથી. જો તે વિઘ્નને ઓળંગી શકતો ન હોય તો તેને ચીરીને પણ ચાલ્યો જાય છે. એક મુખ્ય ઉદ્દેશને માટે વારંવાર અને દૃઢતાપૂર્વક આપણી શકિતઓનો પ્રયોગ કરવાથી આપણને સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને ઉદ્દેશ અથવા હેતુ વિના આપણી શકિતઓનો ઉપયોગ કરવાથી માત્ર દુર્બળતા જ પ્રાપ્ત થાય છે. આપણે એક નિશ્ચિત હેતુ પર આપણા મનને એકાગ્ર કરવું જોઈએ; નહિ તો 'બૅલેન્સ વ્હીલ' (સમતોલ રાખનાર ચક્કર) વિનાના યંત્રની પેઠે તેના ટુકડે ટુકડા થઈ જશે.

એકાગ્રતાના આ જમાનામાં માત્ર શિક્ષિત માણસોની, માત્ર બુદ્ધિમાન માણસોની, માત્ર બળવાન માણસોની અને ગમે તે બાબતમાં માથું ખોસી બડેખાં બની જવા ઈચ્છનારા ચંચલવૃત્તિના માણસોની જરૂર નથી; પરંતુ ઉત્તમ પ્રકારે માત્ર એક જ કાર્ય કરવાનું શિક્ષણ પામેલા માણસોની જરૂર છે. નેપોલિયન પોતાના કોઈ પણ સૈનિક કરતાં સારી રીતે કવાયત કરી શકતો હતો.

એક જ વિષયને વળગી રહો. વારંવાર વિષયો બદલ્યા કરવાથી ખરાબ પરિણામ આવે છે. એક તરુણ માણસ પાંચ છ વર્ષપર્યંત કાપડિયાનો ધંધો કર્યા પછી ગાંધીનો ધંધો કરવાનો વિચાર કરે છે અને તેથી તે તેટલાં વર્ષનો કિંમતી અનુભવ ફેંકી દે છે. કારણ કે આ અનુભવ તેને ગાંધીના ધંધામાં જરા પણ ઉપયોગી થઈ શકતો નથી. આ પ્રકારે તે એક ધંધો છોડી બીજો ધંધો ગ્રહણ કરી પોતાના જીવનનો મોટો ભાગ નકામો ગુમાવી દે છે. તે પ્રત્યેક ધંધાનું થોડું શિક્ષણ મેળવે છે; પરંતુ કોઈ પણ ધંધો સંપૂર્ણ અંશે હસ્તગત કરતો નથી. અનુભવ એ દ્રવ્ય કરતાં પણ વિશેષ કિંમતી છે અને વ્યાપાર—ધંધો શીખવામાં ગાળેલાં વર્ષો અત્યંત મૂલ્યવાન હોવાની વાત તે ભૂલી જાય છે. એક માણસ અર્ધા અર્ધા વીસ ધંધા જાણતો હોય છતાં પણ તે સારી રીતે પોતાનો ધંધો ચલાવી શકશે નહિ; તો પછી દ્રવ્ય તો કયાંથી પેદા કરી શકે?

કેટલાક બધા તરુણો થોડા વખતમાં હતાશ થઈ જઈ એકથી બીજા

ધંધામાં પડયા કરીને કોઈ પણ ધંધામાં ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. પોતાના ધંધા—રોજગારમાં માત્ર કાંટા જ કાંટા અને બીજાના ધંધામાં માત્ર ગુલાબ તેમને દેખાયા કરે છે! દાખલા તરીકે એક તરુણ વ્યાપારી, એક વૈદને ઘોડાગાડીમાં બેસી શહેરમાં ફરતો અને દરદીઓને ઘેર જતો જોઈને એમ જ ધારે છે કે, સુખી અને આદર્શ જીવન તો આ જ માણસ ગાળે છે અને આપણે જ બંદા આવા કંટાળાભરેલા અને સંકટ ભરેલા ધંધામાં પડયા છીએ! શુષ્ક, કંટાળાભરેલા અભ્યાસમાં તે વૈદે કેટલાં વર્ષ ગાળ્યાં હશે તેનો તો તે વિચાર સરખો પણ કરતો નથી! દરદીઓ મેળવવાને માટે તેને મહિનાઓના મહિના અને કદાચ વર્ષોનાં વર્ષો સુધી રાહ જોવી પડી હશે તેની પણ તે કલ્પના કરતો નથી અને અંગછેદન વિદ્યા(ઑપરેશન)નો શુષ્ક અભ્યાસ તથા દવાઓનાં જે અનંત નામો અને અસંખ્ય શાસ્ત્રીય શબ્દો તેને ગોખવા પડયા હશે, તે વિષે તો તે પોતાના મનમાં ખ્યાલ સરખો પણ લાવતો નથી!

વૈજ્ઞાનિકો જણાવે છે કે, અત્યંત પ્રકાશ જેને સુંદર ન બનાવી શકે એવી બેડોળ અને કદરૂપી વસ્તુ આ જગતમાં કોઈ પણ નથી. એક ધંધો સંપૂર્ણ રીતે હસ્તગત કરવાથી શુષ્કમાં શુષ્ક અભ્યાસ પણ રસિક બને છે. હું પૂરતું જ્ઞાન ધરાવું છું, એવી પ્રતીતિ અને પ્રત્યેક વસ્તુ સાંગોપાંગ કરવાની આદત, એ આપણા હૃદયમાં બળ અને ઉચ્ચતાની ભાવના ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથી આપણામાંથી વૈતરાની ને વેઠની ભાવના દૂર થાય છે. એક બાબત અથવા ધંધો આપણે જેમ વધારે સંપૂર્ણ રીતે હસ્તગત કરીએ છીએ, તેમ આપણે તેમાંથી અધિક આનંદ લૂંટીએ છીએ. વાસ્તવમાં જે માણસને પોતાનું ખરું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે અને જે તેનો સ્વામી બન્યો છે તે ભલેને એક સુતાર, ખેડૂત કે ગાંધી હોય; તોપણ તે એક સૂબા અથવા દરબારીનું સ્થાન લેવાને લલચાશે નહિ. તમારું સ્થાન શોધી કાઢી તે હસ્તગત કરવું, તમારા આસન પર બેસી તેના સ્વામી બનવું એનું જ નામ જીવન-સાફલ્ય છે.

એક માણસ જ્યારે એક ધંધામાં પારંગત થઈને ઉત્પાદક દશાએ પહોંચે છે તથા તેની બુદ્ધિ અસરકારક થઈ લાભપ્રાપ્તિ કરાવી આપે છે

ત્યારથી તેને મહાન શક્તિની પ્રતીતિ થાય છે. જ્યાં સુધી તે પોતાનો ધંધો શીખે છે ત્યાં સુધીનો સમય વૃથા ગયા જેવો લાગે છે; પરંતુ તેવું જરા પણ હોતું નથી. કેમ કે એ સઘળો વખત તે બારીક જ્ઞાન અને અનુભવનો વિશાળ ભંડાર એકત્રિત કરતો હોય છે; પોતાની ભાવી ઉદયરૂપ ઇમારતનો પાયો નાખતો હોય છે; માણસોની સાથે પરિચય કરતો હોય છે; સત્યતા, વિશ્વાસપાત્ર તથા પ્રમાણિકતા માટેની કીર્તિ સંપાદન કરતો હોય છે અને પોતાની આંટ સ્થાપિત કરતો હોય છે. જ્યારે તે પોતાના ધંધામાં સંપૂર્ણ પાવરધો થાય છે; ત્યારે આ પ્રકારે પ્રાપ્ત કરેલું સર્વ જ્ઞાન, કુશળતા, ચારિત્ર્ય વજન અને આંટ તેની મદદે આવે છે; અને જલદીથી પ્રતીત થાય છે કે, જેને તે સંપૂર્ણ હાનિ ગણતો હતો તેમાંથી જ તેની ઉન્નતિ થઈ આવી છે. એક કારકુન તરીકે તે જે આંટ મેળવે છે—તે જે વિશ્વાસ, પ્રમાણિકપણું અને મૈત્રી સંપાદન કરે છે; તે જ જ્યારે તે પોતાના સ્વતંત્ર ધંધાની શરૂઆત કરે છે અને સંપત્તિનો રાજમાર્ગ ગ્રહણ કરે છે ત્યારે એક મોટી મૂડીની ગરજ સારે છે. પણ અનેક ધંધા અર્ધા અર્ધા શીખનાર તરુણ માણસ હતાશ થઈ જાય છે અને ઉત્તમતાની છેક નિકટ જઈને પણ અટકી જાય છે અને તેની સફળતાનો આ ભાગ નિષ્ફળતારૂપ જ બની જાય છે. કારણ કે તે પૂરતો દૂર ગયેલો હોતો નથી; તેનું શિક્ષણ જે સ્થાને લાભદાયક બને તે સ્થાનપર્યંત તે ગયેલો હોતો નથી.

કેટલાક લોકો એમ ધારે છે કે, જો અમે માત્ર વગર અટક્યે કામ કર્યે જ જઈશું તો અમને સફળતા પ્રાપ્ત થશે; પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ આવી નથી. ઉદ્દેશ અને યોજના વિના કામ કરવું એ તો સુકાન અને હોકાયંત્ર વિના વહાણ હંકારવા જેવું જ મૂર્ખાઈભરેલું છે. જે વહાણનું સુકાન મહાસાગરના મધ્યભાગમાં ભાંગી ગયું હોય તે ભલેને ચિરકાલપર્યંત પર્યટન કર્યા કરે; પરંતુ તે માત્ર દૈવયોગ સિવાય કોઈ પણ કિનારે અથવા કોઈ પણ બંદરે પહોંચતું નથી; અને જો તે કોઈ બંદરે પહોંચે તો તેમાંનો માલ ત્યાંના લોકોને, ત્યાંની આબોહવાને, ત્યાંની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ હોતો નથી. વહાણમાંનો માલ જે બંદરને અનુકૂળ હોય અને જ્યાં

તેની માગણી થતી હોય એવા નિશ્ચિંત બંદર તરફ જ તે હંકારવું જોઈએ; અને તડકો હોય કે તોફાન હોય, વાવાઝોડું હોય કે ધુમ્મસ હોય, તોપણ દૃઢ રીતે તે તરફ જ હંકાર્યા કરવું જોઈએ. આ પ્રકારે જે માણસ સફળતા પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા ધરાવતો હોય તેણે જીવનના મહાસાગર પર સુકાન વિના કદી પણ હંકારવું જોઈએ નહિ. જ્યારે દરિયો શાંત અને પ્રવાહ તથા પવન અનુકૂળ હોય ત્યારે જ નહિ, પરંતુ જ્યારે પવન અને તોફાનનું ભારે જોર હોય અને ધુમ્મસ વગેરેથી અત્યંત નિરાશા પ્રાપ્ત થતી હોય ત્યારે પણ તેણે પોતાનું વહાણ સીધું પોતાના નિશ્ચિત બંદર તરફ જ હંકારી લઈ જવું જોઈએ તેણે તોફાનો અને ધુમ્મસથી ડરીને તે લક્ષ્ય તજી દેવું જોઈએ નહિ. તેણે તો માત્ર એક જ ચીજ પોતાનું નિશ્ચિત બંદર જ ધ્યાનમાં રાખીને તોફાની દરિયામાં પણ હંકાર્યા જ જવું જોઈએ. ગમે તેવો પવન હોય; ગમે તેટલાં વિઘ્નો સહન કરવાં પડતાં હોય; તોપણ તેણે પોતાના નિશ્ચિત બંદર તરફ ચાલવું જોઈએ. જો આમ કરવામાં આવશે તો જ કરાંચી જવાને નીકળેલું વહાણ કોલંબો જશે નહિ.

ગમે તેવું સંકટ આવી પડે; સઢો તૂટી જાય; ડોલ તૂતક ભેગી થઈ જાય અને ગમે તેવાં તોફાન થાય; તોપણ તેના હોકાયંત્રનો કાંટો ઉત્તર તરફ જ વળેલો હોય છે. ગમે તે થાય તોપણ તેનું જીવન ઉદ્દેશરહિત થશે જ નહિ. જે વહાણના સઘળા સઢો સાજા હોય અને જેની ડોલ તથા દોરડાં સુરક્ષિત હોય; છતાં જો તે માત્ર દૈવયોગના જ આશ્રય પર આમતેમ ભ્રમણ કર્યા કરતું હોય; તો તેના કરતાં એક નિશ્ચિત બંદર તરફ હંકારવામાં આવતું ભાંગેલું વહાણ પણ હજાર દરજ્જે સારું છે.

એક ચંચલ જીવનને સ્થિર કરવું અને તેને નિશ્ચિત દશા આપવી એ સરળ નથી; તોપણ નિશ્ચિત લક્ષ્ય વિનાના અને મિથ્યા તરંગી વિચારોમાં જ ખર્ચાઈ જતા જીવન કરતાં તો કોઈ પણ ભોગે કોઈ એક ઉદ્દેશવાળું જીવન બનાવવું જ જોઈએ. 'લક્ષ્યવિનાના ક્ષુદ્ર જીવો' 'ઉદ્યોગી આળસુઓ' 'ઉદ્દેશરહિત ઉદ્યોગી માણસો' આજે સર્વત્ર ઊભરાઈ જાય છે. એક જ સારું નિશ્ચિત લક્ષ્ય, ઉદ્દેશરહિત જીવનની હજારો ખરાબીઓને અટકાવે છે.

નિશ્ચિત લક્ષ્યની આગળથી અસંતોષ મૂઠી વાળીને નાસી જ જાય છે. એક નિશ્ચિત લક્ષ્ય જીવનમાંથી વેતરું દૂર કરે છે; શંકાઓને લત્તાપ્રહાર કરી હાંકી મૂકે છે અને જીવનનો માર્ગ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે. આપણે ઉદ્દેશ વિનાના હોઈએ છીએ ત્યારે જે કાર્ય વેતરા જેવું ગણીને બડબડાટ સહિત કરીએ છીએ; તે જ કાર્ય જ્યારે આપણો ઉદ્દેશ નિશ્ચિત થાય છે ત્યારે આપણે માટે આનંદમય બની રહે છે. જે કાર્ય ઉત્સાહ સહિત કરવામાં આવતું નથી તે સારું થઈ શકતું નથી. ઉદ્દેશનું લક્ષ્ય જેટલું પણ ઉત્તમ હોય છે અને યત્નમાં જેટલી પણ એકતાનતા હોય છે; તેટલે દરજ્જે પરિણામ પણ અસાધારણ અને અમર રહેવાવાળું આવે છે.

માત્ર શક્તિ હોવી જોઈએ એટલું જ પૂરતું નથી. તેને કોઈ દૃઢ સ્થિર લક્ષ્ય પર એકાગ્ર કરવી જોઈએ. આજે 'નિષ્ફળ થયેલા બુદ્ધિમાન પુરુષો' જેટલા સાધારણ છે તેટલી સાધારણ બીજી કોઈ પણ વસ્તુ નથી. 'બુદ્ધિની કદર નથી' આ શબ્દો હાલમાં ખરેખર કહેવતરૂપ થઈ પડ્યા છે. પ્રત્યેક નગરમાં નિષ્ફળ થયેલા સુશિક્ષિત અને બુદ્ધિમાન માણસો ઊભરાઈ જાય છે; પરંતુ તેઓ સમજતા નથી કે જ્યાં સુધી તેમની વિદ્યા અને બુદ્ધિ કાંઈ કાર્યસિદ્ધિ કરી શકતી નથી; ત્યાં સુધી તેની કાંઈ પણ કિંમત નથી. જે માણસો અનેક દિશામાં માથાં મારી રહ્યા હોય અને તેથી કરીને એક પણ દિશામાં જાણવા જેવું જ્ઞાન અને પુરુષાર્થ દાખવી શકતા ન હોય; તેવાઓનો આ જમાનાને કાંઈ પણ ખપ નથી.

આ જમાનામાં તો એવાં તરુણ સ્ત્રી—પુરુષોની જરૂર છે કે જેઓ પોતાનું વ્યક્તિત્વ ગુમાવી દીધા સિવાય અથવા સંકુચિત અને મખ્ખીચૂસ બન્યા સિવાય એક જ કાર્ય કરી શકે. એક જ નિશ્ચિત ઉદ્દેશ જેવી ઉત્તમ વસ્તુ દુનિયામાં કોઈ પણ નથી, ગમે તેવાં શિક્ષણ, બુદ્ધિ, શક્તિ, ઉદ્યોગ અને ઈચ્છાશક્તિ પણ તેની બરોબરી કરી શકે તેમ નથી. ઉદ્દેશરહિત જીવન હમેશાં નિષ્ફળ જ નીવડે છે. જ્યાં સુધી આપણી શક્તિઓ અને સામર્થ્યનો ઉપયોગ આપણે એક ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને માટે કરી શકીએ નહિ ત્યાં સુધી તે આપણને શું લાભ કરશે? જ્યાં સુધી સુતાર પોતાનાં ઓજારોનો ઉપ-

યોગ કરી શકતો નથી ત્યાં સુધી તે તેને શું ફાયદો કરશે? જે માણસો પાઠશાળાના શિક્ષણનો અને પોતાના અગાધ જ્ઞાનભંડારનો એક નિશ્ચિત કાર્યમાં વિશેષ ઉપયોગ કરી શકતા નથી તેમને શિક્ષણ અને જ્ઞાન શું ઉપયોગનાં છે.

ઉદ્દેશ વિનાનો માણસ જગતમાં પોતાનુ નામનિશાન કદી પણ મૂકી જતો નથી. તેનું વ્યક્તિત્વ જ હોતું નથી. તે કાયર, દુર્બલ, ચંચલ, અશક્ત બનીને અપાર લોકસંખ્યામાં કોણ જાણે ક્યાંય ખોવાઈ જાય છે. તેનું વ્યક્તિત્વ અને ચારિત્ર્ય ભૂંસાઈ જાય છે અને તે સાધારણ જનસમૂહમાં ડૂબી જાય છે.

આ ટૂંકા માનવજીવનમાં જેને કાંઈ પણ મહત્કાર્ય કરવું હોય તેણે પોતાની સર્વ શક્તિઓ વડે એવું તો એકાગ્રતાપૂર્વક કામ કરવું જોઈએ કે આ જગતમાંના મોજશોખ કરવાને જન્મેલા આળસુ માણસોને મન તો તે ગાંડા માણસ જેવો જ લાગે!

પિટ્ટની કારકિર્દીમાં આપણને માત્ર એક જ ઉદ્દેશની કેવી પ્રતીતિ થાય છે! તે રાજદ્વારી નેતા થવાને માટે જ જીવતો હતો અને તે માટે જ મરણ પામ્યો હતો. બાલ્યાવસ્થાથી જ તેના મગજમાં એવો વિચાર ઘૂમતો હતો કે, મારે મારા સુપ્રસિદ્ધ પિતાને છાજે એવી જ સાર્વજનિક કારકિર્દી સંપાદન કરવી જોઈએ. બાલ્યાવસ્થાથી જ તે પોતાની સઘળી શક્તિઓનો પ્રયોગ આ મહત્ કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે કરતો હતો. તે પાઠશાળામાંથી બહાર પડીને સીધો આમની સભામાં જ દાખલ થઈ ગયો. એક વર્ષમાં તો તે 'ચૅન્સેલર ઑફ્ ધી એક્સચેકર' બન્યો; બે વર્ષ પછી ઇંગ્લૅન્ડનો મુખ્ય પ્રધાન બન્યો અને ખરું કહીએ તો પા શતાબ્દી સુધી તેણે રાજા તરીકે જ કામ કર્યું. પોતાના ઉદ્દેશ બહારની કોઈ પણ વસ્તુ પર તે ધ્યાન આપતો ન હતો. પ્રેમ, કલા અને સાહિત્યની બાબતો પર તે જરા પણ લક્ષ્ય આપતો ન હતો. તે માત્ર રાજસત્તા ધારણ કરવાના જ ઉદ્દેશને માટે જીવતો હતો અને દૃઢતાપૂર્વક એ કામ કરતો હતો. રાજદ્વારી સત્તા હસ્તગત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છાને જ તેણે પોતાના સમગ્ર આત્માને અર્પણ કર્યો હતો.

રોલૅન્ડ હિબે ઇંગ્લાંડના મુખ્ય પ્રધાનને જણાવ્યું કે, 'મારા લૉર્ડ! આ વાત જરા ધ્યાનમાં લો કે, આયર્લૅન્ડમાં એક પત્ર મોકલવામાં અને તેનો

ખરાબ હતાં; પરંતુ તેથી શું થયું? તેણે જગતમાં પ્રગતિ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. વર્ષોનાં વર્ષો સુધી આ છોકરાએ દૃઢતાપૂર્વક મેજની આગળ બેસીને વીર પુરુષની પેઠે કાર્ય કર્યું. અંતે તેને ખરી તક મળી. અમુક દિવસે એક મહાન વિષય પર જ્યુલસ ફાવર વ્યાખ્યાન આપવાનો હતો; પરંતુ તે એકાએક બીમાર પડી જવાથી તેણે આ અજ્ઞાત અને ચીંથરિયા છોકરાને પોતાનું સ્થાન આપવાને પસંદ કર્યો, ઘણાં વર્ષોથી ગેમ્બેટા આવી પ્રાપ્ત કરવાને માટે તૈયારી કરી રહ્યો હતો અને તેને માટે તે પૂરતો લાયક હતો. આ પ્રસંગે તેણે ફ્રાન્સમાં થયેલાં મહાનમાં મહાન ભાષણો પૈકીનું એક ભાષણ કર્યું. તે દિવસે ફ્રાન્સમાં સમસ્ત પત્રો આ ચીંથરિયા બોહીમિયન-નાં સ્તુતિગાન કરવા લાગ્યાં અને ઘણા જ થોડા સમયમાં આખા ફ્રાન્સે તેને પ્રજાસત્તાક પક્ષના હિમાયતીઓના નેતા તરીકે સ્વીકાર્યો. ફ્રાન્સના લોકોએ તે પૂર્વે કદી પણ તેનું નામ સાંભળ્યું ન હતું. ધર્મોપદેશ કરવાનું શિક્ષણ આપનાર વિદ્યાલયે તેને ધર્માચાર્યના પદને માટે સર્વથા નાલાયક ગણીને પોતાની હદમાંથી હાંકી કાઢયો હતો; પરંતુ બે જ અઠવાડિયામાં એક ઈટા-લિયન ગાંધીના આ ચીંથરિયા છોકરાએ રાજસભામાં ઊભા થઈને એવો પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો કે, નેપોલિયનના વંશજોને સિંહાસન પરથી પદભ્રષ્ટ કરવા અને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપિત થયેલું જાહેર કરવું!

જ્યારે લુઈ નેપોલિયનનો સેડન આગળ પરાજય થયો અને તેણે પોતાની શમશેર પ્રશિયાના રાજા વિલિયમને અર્પણ કરી અને જ્યારે જર્મન સેનાએ પેરિસને ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે બહાદુર ગેમ્બેટાએ એક બલૂનમાં બેસી પ્રશિયન તોપોની છેક પાસે જઈને શહેરનો ત્યાગ કરી એમિયન્સમાં ઊતરીને પોતાના દૈવી ચાતુર્યથી આઠ લાખ માણસોની ત્રણ સેનાઓ ઊભી કરી; તેનો નિભાવ કર્યો અને તેની સહાયથી યુદ્ધ કર્યું. એક જર્મન અમલદારે તેના સંબંધમાં કહ્યું હતું કે, 'આવી પ્રચંડ શકિત તો આધુનિક ઈતિહાસમાં સૌથી વિશેષ મહત્ત્વની ઘટના છે અને તે ગેમ્બેટાના નામને દીર્ઘકાળ પર્યંત અમર રાખશે.' બીજા યુવાનો જ્યારે એપ્રેસ ઓલિસિસમાં ટહેલતા, ત્યારે આ છોકરો પોતાના કાતરિયામાં અભ્યાસ કરતો હતો; અને તે જોકે માત્ર

૭ : વાવવું અને લણવું

'ભ્રમમાં પડશો નહિ. ઈશ્વરનો કદી પણ ઉપહાસ કરી શકાતો નથી; કારણ કે માણસ વાવે છે તેવું લણે છે.' —ગેલેશિયન્સ

'કાર્યને વાવશો તો સ્વભાવને લણશો; સ્વભાવને વાવશો તો ચારિત્ર્યને લણશો; ચારિત્ર્યને વાવશો તો ભાગ્યને લણશો.' —જી. ડી. બોર્ડમેન

'જે દિશામાં શાખાને વાળવામાં આવે છે તે દિશામાં વૃક્ષ વળે છે.' પોપ

'આપણો કાર્યક્રમ ચમત્કારિક રીતે આપણો સ્વભાવ બની જાય છે.' —શેક્સપિયર

'જેવી રીતે નાળાંઓની નદી બને છે અને નદીઓના સમુદ્ર બને છે તેવી રીતે નાની નાની કૃતિઓ વડે સ્વભાવ બને છે.' —ડ્રાઈડન

'સારી આદતથી આપણને અનંત લાભ થાય છે અને સારાં માણસોનું અનુકરણ કરવાથી, તેમના સંસર્ગમાં આવવાથી, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી અને સત્કાર્યો કરવાથી સારી ટેવ પ્રાપ્ત થાય છે.' —પ્લેટો

'આદતની સાંકળ જ્યાં સુધી તોડી ન શકાય એટલી મજબૂત બની જતી નથી ત્યાં સુધી તે એટલી સૂક્ષ્મ હોય છે કે આપણને તે દેખાતી પણ નથી.' —સેમ્યુઅલ જૅન્સન

'પાપના વિચારમાત્રથી પણ શરૂમાં તો આપણે ભયભીત થઈએ છીએ; પણ ધીમે ધીમે તે માર્ગ પકડાયા પછી તો ઘોર કર્મો પણ આપણને સહેલાં લાગે છે. એ પછી આપણે વારંવાર પાપકર્મ કરવા લાગીએ છીએ અને અંતે તે સ્વભાવરૂપે બની રહે છે અને તે સ્વભાવ દૃઢીભૂત થતાં આપણે તે માટે જરા પણ પશ્ચાત્તાપ કરતા નથી; એટલું જ નહિ પણ આપણે દુરાગ્રહપૂર્વક પાપ કરવા લાગીએ છીએ અને અંતે આપણે તિરસ્કારપાત્ર બની રહીએ છીએ.' —જેરેમી ટેઈલર

'બદમાશોમાં ઝાઝો ફરક હોતો નથી. પ્રત્યેક બદમાશે આજ્ઞાલોપી પુત્ર તરીકે પોતાના જીવનની શરૂઆત કરેલી હોય છે.'

'દુનિયામાં ચાલેલી કોઈ પણ મરકી કરતાં ખરાબ સ્વભાવ એ મોટી મરકી છે.' —જૉન ફૉસ્ટર

ઊગી નીકળ્યા હતા; તે જ પ્રમાણે કોઈ એક સંકટની ક્ષણે તે ટેવ આપણને લાભ કે હાનિ કરવા ફરીથી ઉત્પન્ન થાય છે. ઘઉંને જેવી રીતે અંકુરિત થવાને માટે માત્ર ભીનાશ, ઉષ્ણતા અને હવાની જ અપેક્ષા હોય છે; તેવી રીતે ભલી વા બૂરી ટેવ પણ માત્ર અનુકૂળ સંયોગોની જ વાટ જોઈ રહી હોય છે.

જેફર્સનના 'રિપ વાન વિન્કલ' નામના નાટકમાં જ્યારે જ્યારે તેની સન્મુખ દારૂ ધરવામાં આવતો, ત્યારે ત્યારે તે કસમ ખાઈને તેનો સ્પર્શ સુદ્ધાં કરતો નહિ; પરંતુ અંતે એક વાર તે બોલ્યો કે, 'ઠીક, આ સમયે લેતાં હું કાંઈ હરકત માનતો નથી.' અધ્યાપક જેમ્સ કહે છે તે પ્રમાણે તે દારૂ લેવામાં કાંઈ હરકત માનતો ન હતો અને બીજાં પણ હજારો માણસોએ હરકત માની નથી; તોપણ તેમાં હરકત તો અવશ્ય રહી છે જ. તે પીવાથી શરીરના તંતુઓમાં અને પરમાણુઓમાં ભારે હાનિ થાય છે અને બીજી વાર તેને દારૂ પીવાની લાલચ થાય છે ત્યારે તે હાનિમાં વધારે થાય છે એ એક કઠોર પ્રાકૃતિક સત્ય છે કે, આપણે જે જે કાર્યો કરીએ છીએ તે કદી પણ નાશ પામતાં નથી. એક વાર કરેલું કાર્ય નિયમિત અંતરે પુનઃ કરવાનું આપણા જ્ઞાનતંતુઓનું વલણ હોય છે. ડૉ૦ કોમ્બ જણાવે છે કે, 'જ્ઞાનતંતુઓને લગતા સઘળા રોગો નિયમિત અંતરે પુનઃ દેખા દેવાનું ખાસ વલણ ધરાવે છે.' જો આપણે પ્રતિદિન એક જ સમયે એક જ પ્રકારનું માનસિક કાર્ય કરીએ તો આપણે અંતે તે કાર્ય તે સમય આવતાં અગાઉથી ચિંતન કર્યા વિના જ કરી શકીએ છીએ.'

સર્વ શિક્ષણમાં મોટામાં મોટું કાર્ય આપણા જ્ઞાનતંતુઓને આપણા દુશ્મનને બદલે મિત્ર બનાવવાનું છે. આપણી પ્રાપ્તિની મૂડી સાચવી રાખવી અને તે મૂડીના વ્યાજ પર સુખપૂર્વક નિર્વાહ કરવો એ તે કાર્ય છે. એટલા માટે જેમ બને તેમ જલદી અને જેટલાં બને તેટલાં ઉપયોગી કાર્યો આપણે

[1] પિરામિડમાં હજારો વર્ષનાં જૂનાં જોવામાં આવે છે. તે શબ ત્યાંના અગાઉ થઈ ગયેલા મહાપુરુષો તથા રાજાઓનાં છે.

લોઢાની કલમથી લખાઈ ગયું હોય છે. તે લખનારો દૂત કાંઈ કલ્પિત હોતો નથી. તેનો વાસ આપણા પોતાના શરીરમાં જ હોય છે. તેનું નામસ્મરણ શકિત છે અને તે પ્રત્યેક વસ્તુને ગ્રહણ કરી રાખે છે. જ્યાં સુધી કોઈ તાવ અથવા બીજો કોઈ ઉત્તેજક પદાર્થ ફોટોગ્રાફની પેઠે તમારાં કાર્યને ચોખ્ખા રૂપમાં પ્રકટ ન કરે ત્યાં સુધી જ તમે તમારા સ્મરણમાંથી નીકળી ગયેલાં ધારો છો; પણ કેટલીક વાર એવું બને છે કે, એક માણસની આખી જિંદગી એક પળમાં તેની આગળથી પસાર થતી જણાય છે. કારણ કે વાસ્તવમાં તો સઘળો વખત તેની જિંદગી તેની ભાવનામાં, વિચારમાં, લાગણીમાં રહેલી હોય છે.'

'આપણાં ભલાં બૂરાં કૃત્યો જ આપણા દેવદતો કે યમદૂતો બને છે. આપણી ભલી કે બૂરી છાયા હમેશાં આપણી સાથે સાથે જ ચાલે છે.'

કૅસ્પર હોસરને લગભગ જન્મથી જ એક એવા કારાગ્રહમાં પૂરી રાખવામાં આવ્યો હતો, કે જ્યાં બહારનો પ્રકાશ અથવા અવાજ જઈ શકતો ન હતો. તે સત્તર વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી તેનું મગજ એક બાળકના જેવું હતું. તે કોઈ પણ જ્ઞાન વિના રોતો અને બોલવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. જ્યારે તે મુકત થયો ત્યારે પ્રકાશ તેની આંખને પ્રતિકૂળ થઈ પડયો. તેને થોડા શબ્દો શીખવવામાં આવ્યા. ત્યાર પછી તેણે અરજ કરી કે મને પુનઃ કેદખાનામાં નાખો તો સારું. માત્ર ઠંડી અને શૂન્યમય શાંતિ જ તેને સંતોષ આપતી જણાતી હતી. જે જે વસ્તુઓ બીજા માણસને આનંદ આપતી હતી, તે સર્વ તેની ભ્રષ્ટ ઈન્દ્રિયોને માત્ર દુઃખ જ આપતી હતી. મધુરમાં મધુર ગાયન પણ તેને વેદનાનું કારણ થઈ પડતું હતું. તે માત્ર કાળો રોટલો જ ખાઈ શકતો હતો; અને જો કદાચ બીજી કોઈ પણ વસ્તુ તે ખાતો તો તેને જોરથી ઊલટી થતી હતી!

એક ને એક કાર્ય વારંવાર કરવામાં આવવાથી જે સરળતા અને વલણ પ્રાપ્ત થાય છે તેને આપણે સ્વભાવ કહીએ છીએ અને તે સર્વ પ્રાણીઓમાં જોવામાં આવે છે, મનુષ્યો પોતાના વારંવાર કરેલાં કાર્યોના એ જ પ્રકારે ગુલામ બની જાય છે. વિરોધની ઈચ્છા છતાં અને ઘૃણા ધરાવતા છતાં પણ

ગ્લૅડસ્ટને પોતાની બાલ્યાવસ્થાથી જ પોતાનો સ્વભાવ આનંદી બનાવ્યો હતો. તે પોતાની બાલ્યાવસ્થાથી વસ્તુઓની પ્રકાશિત બાજુ જોતાં શીખ્યો હતો. સિડની સ્મિથ જણાવે છે તેમ, 'આ પ્રકારનો સ્વભાવ વાર્ષિક હજાર પૌંડની ઊપજની તોલે આવે છે.' આ સ્વભાવથી તેની શકિતનો પુષ્કળ ભાગ નાશ પામતાં બચ્યો છે. તે જણાવે છે કે, 'પાર્લામેન્ટમાં ચાલેલી કોઈ પણ તકરાર અથવા કામકાજની મેં એક પણ કલાકની નિદ્રા ખોઈ નથી.' આ પ્રકારના શકિતના હ્રાસથી ઉપયોગી જીવન ગાળનારા ઘણા માણસોનાં અનેક વર્ષો વ્યર્થ ગુમાઈ જાય છે; કે જે વર્ષોનો આનંદી સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરવાથી બચાવ થઈ શકયો હોત.

આનંદી સ્વભાવ સાધારણમાં સાધારણ માણસને પણ સુખ અને સૌંદર્યની મૂર્તિ બનાવી દે છે. આપણે દરેક આપણી ઈચ્છાશકિતના બળ વડે આનંદી સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરી શકીએ તેમ છીએ. જે વસ્તુઓથી આનંદ થાય, તે વસ્તુઓ તરફ સતત દૃઢતાપૂર્વક આપણી ઈચ્છાને દોરવવાથી આપણને ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર બાબતોમાં પણ આનંદ અને સંતોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. યોગ્ય રીતે ઈચ્છાશકિતને કેળવવાથી અસંતોષ ઉત્પન્ન કરનારા સમસ્ત વિચારોને હાંકી કાઢી શકે છે અને ચિરશાંતિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કરી શકે છે. આપણા સંબંધમાં પંચાતી એ છે કે, આપણે ઈચ્છાશકિતને અર્ધી પણ કેળવતા નથી. એક માણસની આદતો સારી રીતે પડયા પછી તો તે માત્ર એટલું જ કરી શકે છે કે, તે પોતે કઈ તરફ જાય છે તે જોયા કરે છે. તે ગમે તેટલો પશ્ચાત્તાપ કરે પરંતુ આદતના મજબૂત દોરડાથી બંધાયેલો હોવાથી સર્વથા અશકત અને લાચાર બની ગયેલો હોય છે; અને આ દોરડું, જે કાર્યો તેને પોતાને જ આધીન લાગતાં હતાં તેવાં એકે એક કાર્યના નાજુક દોરાથી જ વણાયેલું હોય છે!

એક સીધા ઊંડાણવાળી ખાઈમાં પથ્થર નાખો. ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમાનુસાર તે ત્વરાથી, વધતી જતી ગતિથી નીચે ચાલ્યો જાય છે. જો પ્રથમ સેકંડે તે ૧૬ ફીટ નીચે જશે તો બીજી સેકંડે તે ૪૮ ફીટ નીચે જશે અને પાંચમી સેકંડે તે ૧૪૪ ફીટ નીચે જશે; અને જો તે દશ સેકંડ પર્યંત પડવાનું

અને ખુદ તેનો આત્મા જેના પ્રતિ તિરસ્કાર ધરાવે છે તે કાર્ય કરવાની આદત તેને ફરજ પાડે છે. સત્યનો માર્ગ હજારો વાર ચૂકવાથી આપણા સ્વભાવ પર ઘણી જ ખરાબ અસર થાય છે. કારણ કે બરાબર સત્યના પંથે ચાલવું અને સત્યથી જરાક ચ્યુત થવું એમાં મોટો ભેદ છે. એકવાર કરેલું ખરાબ કાર્ય વારંવાર થયા કરે છે માટે જ ખોટે માર્ગે જતાં અટકવું જોઈએ.

કોઈ પણ રોગ કોલેરા કરતાં વિશેષ ત્રાસ અથવા ભય ફેલાવતો નથી; પરંતુ એકવાર તે એક માણસને લાગુ પડે છે ત્યાર પછી તે માણસ સંપૂર્ણ બેદરકાર બની જાય છે. તેનાં અશ્રુ સુકાઈ જાય છે અને પોતાની ઈચ્છા છતાં પણ તે રડી શકતો નથી. તેનું શરીર ઠંડું અને ચીકણું બની જાય છે અને તેનું માંસ મરી ગયેલા જેવું લાગે છે. છતાં પણ તે કહે છે કે, 'હું ગરમ છું' અને બરફવાળું પાણી માગે છે. જેમની આદતો તેમને ચિરસ્થાયી મૃત્યુના ખાડામાં ઘસડી જતી હોય છે તેઓ પણ આ જ પ્રકારની નિર્ભયિતા દર્શાવે છે. શું આવા દાખલા તમે પણ જોયાં નથી? આપણે મોજશોખમાં મસ્ત થઈને પડેલા હોવાથી જ્યારે સેતાન આપણા ચારિત્ર્યની આંગળીઓ અને હાથપગ સુદ્ધાં કાપી નાખે છે ત્યારે આપણને જરા પણ વેદના થતી નથી; પરંતુ આપણી જ્યારે બેભાનાવસ્થા દૂર થાય છે અને આપણા સદ્‌ગુણોનો ભોગ અપાઈ ગયો છે તથા આપણું મનુષ્યત્વ નષ્ટ થયું છે એવી જ્યારે આપણને પ્રતીતિ થાય છે ત્યારે આપણને જે દુ:ખ થાય છે તે અવર્ણનીય હોય છે.

ભ્રષ્ટ આચાર—વિચારથી માણસની લાગણી કેવી જડ અને સખત બની જાય છે તે આપણને રોમનોના જીવન પરથી સારી રીતે પ્રતીત થાય છે.

નીરોના અમલમાં લોકોના આચાર—વિચાર એટલા ભ્રષ્ટ અને પતિત થઈ ગયા હતા કે તેમને માત્ર કરુણરસપ્રધાન નાટક જોવાથી જ સંતોષ થતો ન હતો; પરંતુ તેઓ એવી ભયંકર માગણી કરતા હતા કે પાત્રોને રંગભૂમિ પર ખરેખર કાપી નાખવાં જોઈએ. ક્રૂર અને ભ્રષ્ટ રોમનો ભય અને આનંદના અત્યંત હૃદયવેધક અનુભવો વગરના જીવનને નકામું ગણતા હતા.

તથા નિરુપદ્રવી જોઈને અંકુશમાં રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ. દિનપ્રતિદિન તે સિંહ બળવાન થવા લાગ્યો અને અંતે ગુસ્સાથી તપી જઈ તેણે પોતાના સ્વામીના અંગ પર તૂટી પડી તેને ફાડી ખાધો. આ પ્રકારે નિર્દોષ પ્રાણીએ અંતે પોતાના સ્વામીનો નાશ કર્યો.

પાપ તરફ નજર સરખીએ નાખવા પહેલાં સાવધ રહેજો. કેમ કે આપણે જેમ જેમ તેની તરફ વધુ દૃષ્ટિપાત કરીએ છીએ તેમ તેમ તે આપણને અધિકાધિક સારું જ દેખાતું જાય છે.

મધ્યમ વર્ગના માણસને માટે આદત એ વ્યવહારની દૃષ્ટિએ જોતાં ઠીક છે. કારણ કે દાખલા તરીકે, હું જે કાર્ય વીસ વર્ષ થયાં કરતો આવ્યો છું તે કાર્ય આજે પુનઃ કરું એ શું સંપૂર્ણ ચોક્કસ નથી ? જે માણસે પોતાનું આખું જીવન આળસ અને પ્રમાદમાં ગાળ્યું હોય તે માણસ આવતી કાલે પ્રાતઃકાળમાં એકદમ ઉદ્યોગી બની જાય છે એવો સંભવ જ નથી. એક ઉડાઉ માણસ કરકસરીઓ બની જાય; એક સ્વચ્છંદી માણસ સદ્‌ગુણી બની જાય; એક ગંદો, ભ્રષ્ટ માણસ એકદમ જ સ્વચ્છ અને પવિત્ર બની જાય એવો કેટલો ઓછો સંભવ છે ?

એક ગ્રીક વાંસળી વગાડનારો, હલકી પંક્તિના શિક્ષકોના હાથ નીચે શીખેલા શિષ્યોને વાંસળી શીખવવા માટે બમણી ફી લેતો; કારણ કે તે કહેતો હતો કે, આદત પાડવી તેના કરતાં તેમને પડેલી આદત છોડાવવામાં ઘણી મહેનત પડે છે.

શરૂમાં માત્ર એક ક્ષણને જ માટે આપણે જેવા થયા હોઈએ છીએ તેવા જ પ્રકારની આપણી જાતને ચિરકાલને માટે બનાવવી એ આદતનો ધર્મ છે. જે વસ્તુ આપણા ચારિત્ર્યમાં વણાઈને ઓતપ્રોત થઈ ન ગઈ હોય તે વસ્તુને આપણે જોઈ, સાંભળી, અડી કે અનુભવી શકતા નથી. હમણાં આપણે જેવા હોઈએ, હમણાં આપણે જે કરતા હોઈએ; જેનો હમણાં આપણે વિચાર કરતા હોઈએ, તે સઘળું આપણા ભાવી ચારિત્ર્યમાં, ફોનોગ્રાફમાંથી નીકળતા શબ્દોના જેટલી જ સ્પષ્ટતાથી વંચાશે.

વાતાવરણ પોતે જ એક વિશાળ સંગ્રહાલય છે અને તેના દફતરમાં માણસ જે કદી પણ બોલ્યો હોય, ગણગણ્યો હોય યા તેણે જે કાંઈ વિચાર કે કાર્ય કર્યું હોય તે ચિરકાળને માટે લખાઈ રહે છે.' કોઈક પણ દિવસે તમે કરેલું હોય એવું દરેકે દરેક પાપ તમારો હમેશનો સાથી બની રહે છે. તમે જ્યારે જ્યારે બોલો છો ત્યારે ત્યારે તે તમારા બોલ આગળ ધસી આવે છે અને તમે જ્યારે જ્યારે વિચાર કરો છો ત્યારે તે તમારા મગજમાં ભયંકર સ્વરૂપ ધરાવી આવે છે. તમે જે જે દિશા તરફ ફરો છો; તે તે દિશા તરફ તમારા માર્ગમાં તે પોતાનો પડછાયો નાખે છે. બેંકવોના ભૂતની પેઠે તે કદી પણ નાશ પામતું નથી. તમે તેની સાથે જીવનપર્યંત બંધાએલા છો અને તે ચિરકાળને માટે તમારી સાથે ને સાથે જ રહે છે. શું તમે તમારી જાતને મુક્ત માનો છો? તમે તમારા કદી પણ કરેલા પ્રત્યેક કાર્યના ગુલામ છો. પાપ તમારી કલમમાં પણ દાખલ થાય છે અને તમારા લખેલા પ્રત્યેક શબ્દમાં તે પોતાનું સ્વરૂપ દર્શાવી આપે છે.

સત્યવક્તૃત્વ એ શુભ કાર્ય કરવાની દૃઢીભૂત થએલી આદત છે. કેટલાક માણસો અસત્ય બોલી જ શકતા નથી. તેમની સત્ય બોલવાની આદત દૃઢ થએલી હોય છે; એ આદત તેમની પ્રકૃતિમાં મિશ્રિત થઈ ગએલી હોય છે; તેમનું ચારિત્ર્ય, સત્યની કદી પણ ભૂંસાય નહિ એવી છાપ ધરાવે છે. આપણા પરિચિત કેટલાક માણસો એવા હોય છે કે જેમનો પ્રત્યેક શબ્દ સત્યપૂર્ણ હોય છે. કોઈ પણ વસ્તુથી આપણી તેમના પરની શ્રદ્ધા ડગતી નથી; ત્યારે બીજા કેટલાક માણસો એવા જ હોય છે કે જેઓ સત્ય કદી જ બોલી શકતા નથી. તેમના ચારિત્ર્યમાં અસત્ય જ ભરેલું હોય છે અને તે તેમના જ શબ્દોમાં જણાઈ રહે છે.

કેટલા બધા માણસો ઇચ્છે છે કે, અમે ભિક્ષુક તો છીએ, પણ રોથ્સચાઈલ્ડ અથવા એસ્ટર બની જઈએ તો કેવું સારું! કેટલા બધા મૂર્ખ માણસો સોલોમન જેવા બનવાને રાજી હોય છે! પરંતુ તમે જે વાવ્યું હોય તે જ તમે લણો છો. જે માણસોએ મૂર્ખતા, દુર્ગુણ અને પ્રમાદનાં બીજ

વાવ્યાં હોય તેમને તેવો જ પાક મળે છે. 'વાવે તેવું લણે' એ તો પ્રકૃતિનો નિયમ જ છે.

આદત, બાળકની પેઠે નકલ કરે છે. અહો એક જ કાર્ય પુનઃ પુનઃ કેટલી બધી વાર થાય છે! પરંતુ એ એક એવી શકિત છે કે જેનો ઉપયોગ આપણે કાં તો પ્રગતિ કરવામાં કરીને આપણું બળ વધારી શકીએ છીએ; અથવા કાં તો તેની સાથે તણાઈને, અફળાઈ, ઝંકાઈને નાશ પણ પામીએ છીએ.

જીવનના સત્ય પંથે વિચરવાનો પ્રારંભ કરવો એ કેવું મહાન કાર્ય છે! પ્રત્યેક તરુણ માણસ જાણે છે કે, બીજા માણસો પ્રથમ જે રસ્તે ચાલે છે તે જ માર્ગને તેઓ અંતપર્યંત પકડી રાખે છે; અને તેમ છતાં તે પોતે પણ એ જ નિયમને અનુસરે છે એ વાત તો તે ભૂલી જ જાય છે! તે જરા-તરા અસત્ય બોલવાથી પોતાને જૂઠો બની ગયેલો માનતો નથી; પરંતુ બીજા માણસને અવશ્ય જુઠો માને છે. તે બીજા માણસોને પ્રમાદી અને નાશના માર્ગ પર ચડેલા માને છે; પરંતુ પોતાને તેવી સ્થિતિમાં માનતો નથી!

ખરાબ આદતોની વચ્ચે પરસ્પર અદ્ભુત સગાઈ હોય છે. તે સઘળી એક કુટુંબમાં ઉત્પન્ન થયેલી છે. તમે તેમાંની એક ગમે તેવી ક્ષુલ્લક અથવા નાની આદત ગ્રહણ કરશો તો અલ્પ સમયમાં તે બધી તમારી પાસે આવીને તમને વરમાળ આરોપવા ઊભી રહેશે. જે માણસ આળસુ અથવા પ્રમાદી બની ગયો હોય છે તે હમેશાં પોતાનાં કાર્યો મોડાં કરે છે અને જે માણસ પોતાનાં કાર્યો મોડાં કરે છે તે જૂઠાં બહાનાં કાઢે છે; માફી માગે છે અને અસત્ય બોલે છે. જે માણસ વાયદાસર કામ પૂરું કરતો નથી તે સંપૂર્ણ સાચો હોઈ શકતો નથી.

તમે ગોદીમાં ભરતી અને તરંગોથી ઝોલાં ખાતું વહાણ જુઓ છો. સઘળા સઢો સારી સ્થિતિમાં હોવા છતાં પણ તે આગળ ચાલતું નથી તે જોઈને તમે આશ્ચર્યચકિત થાઓ છો; પરંતુ વાસ્તવમાં તે આગળ ચાલી શકતું નથી તેનું કારણ એ જ હોય છે કે, પાણીની અંદર તે લાંગરેલું હોય છે. આ જ પ્રકારે આપણે એક માણસને બહારના દેખાવ પરથી સારી રીતે

સજ્જન થયેલા શિક્ષિત સ્વમાનિક આપણા મિત્રોથી ઘણા જોઈએ છીએ છતાં તેને પુરુષાર્થ અને ચારિત્ર્ય તરફ પ્રગતિ નહિ કરતા જોઈને આપણે આશ્ચર્યચકિત થઈએ છીએ; પરંતુ અફસોસ! આપણને પ્રતીત થાય છે કે, કોઈ ગુપ્ત દુર્ગુણની સાથે બંધાયેલો હોય છે. જ્યાં સુધી તે દુર્ગુણ સાથેનું દોરડું કાપી નાખતો નથી ત્યાં સુધી કદી પણ પ્રગતિ કરી શકતો નથી.

'પહેલી વારનો ગુનો આપણને બીજો ગુનો કરવાની ફરજ પાડે છે અને પ્રથમ જે માત્ર ઐચ્છિક વિષય હતો તે આગળ જતાં આપણને માટે ફરજિયાત વિષય બની જાય છે.'

'નાની નાની આદતોને જો આપણે વળગી રહીએ તો કેટલીક વાર તે ગુનાના સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે.'

પ્લેટોએ પોતાના ઘરનાં બારણા પર લખ્યું હતું કે, 'ભૂમિતિથી અજાણ્યા એવા કોઈ પણ માણસે આ ઘરમાં પ્રવેશ કરવો નહિ.' સાહિત્યના ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથોના અને ગણિતશાસ્ત્રના અભ્યાસનો મોટામાં મોટો લાભ એ છે કે, તેથી આપણને શુદ્ધ અને ચોક્કસ રીતે વિચાર કરવાની આદત પડે છે, આપણા જીવનના જે સમયમાં આદતનું બંધારણ થાય છે તે ઘણું જ અગત્યનો સમય અને આપણા અભ્યાસમાં નિમગ્ન રહેવાને માટે આપણને આ સૂક્ષ્મ ધ્યાન આપવાની જરૂર હોય છે.

વૉશિંગ્ટનને પોતાની તેર વર્ષની વયે સભ્યતા અને સદાચારના એકસો દશ નિયમો લખ્યા હતા અને પોતાની સઘળી આદતોનું સ્વરૂપ ઘડવામાં તે અત્યંત સંભાળ રાખતો હતો. ફ્રેંકલિને પણ આત્મસંસ્કાર અને ચારિત્ર્ય-ઘડતરની એક યોજના ઘડી હતી. નિઃશંક આ બે માણસોનું ચારિત્ર્ય અલૌકિક હતું. પરંતુ વાસ્તવમાં તે તેમની શરૂઆતની કાળજી અને સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાના અંતઃકરણપૂર્વકના પ્રયાસનું જ કુદરતી પરિણામ હતું.

ફેરાડેની પ્રયોગશાળામાં એક દિવસ એક મજૂરે ક્ષારની એક બરણીમાં એક રૂપાનો પ્યાલો પાડી નાખ્યો. તે પ્યાલો અદૃશ્ય થઈ ગયો, ક્ષાર તેને ખાઈ ગયો અને તે જડી શક્યો નહિ. હવે તે કદી

પણ જડી શકશે કે નહિ એ પ્રશ્ન ઊભો થયો. તે મહાન રસાયનશાસ્ત્રી પ્રયોગ-શાળામાં આવ્યો અને તેણે તે બરણીમાં કેટલીક જાતનાં રસાયનો લખ્યાં; તેથી રૂપાનો એક એક અંશ તળિયે એકઠો થયો. ત્યાર પછી તેના સંગ્રહને એક સોનીને ત્યાં મોકલી આપવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી એટલે તે પ્યાલો પાછો તૈયાર થયો. આ પ્રકારે દુરાચારમાં ફસેલા અને પાપમાં ખોવાઈ ગયેલા તથા નાશ પામેલા બુદ્ધિમાન તરુણને માત્ર અસામાન્ય મનુષ્યરૂપી મહાન રસા-યનશાસ્ત્રી જ પુન: ખરે રસ્તે લાવી શકે છે.

યંગ કહે છે કે 'પહેલી વાર ગુનો કરનાર માણસનો પણ વિશ્વાસ રાખવો નહિ. કારણ કે તે સીધા ઊંડાણવાળી ખાઈના મથાળા પર ઊભેલો હોય છે અને અંતે તે નરકમાં જ જઈ પડે છે.'

વિકટર હ્યુગો જણાવે છે કે, સત્તરમી સદીમાં એક વિચિત્ર મંડળ હસ્તી ધરાવતું હતું. તે છોકરાંની ખરીદી કરતું અને અમીર ઉમરાવોને આનંદ આપવાને માટે તેમનાં અંગ વાંકાંચૂંકાં કરી તેમને વિચિત્ર પ્રાણી બનાવી મૂકતું; પરંતુ આપણે તો ખુદ આપણી જાતને જ એવાં રુચિકર કાર્યોથી કુરૂપ બનાવી દઈએ છીએ કે જેથી આપણને તત્કાળ તો આનંદ મળતો લાગે છે; પણ અંતે આપણે એટલા ફેરવાઈ જઈએ છીએ અને એવા ગુલામ બની જઈએ છીએ કે આપણે ભાગ્યે જ આપણી જાતને ઓળખી શકીએ છીએ. દુર્ગુણરૂપી મનગમતા પરોણાને આપણે પ્રથમ આપણા હૃદયમાં આમંત્રણ કરીએ છીએ; પરંતુ પાછળથી તે અતિ પરિચિત થઈ જાય છે અને આપણા આત્મામાં ઊંડો ઊતરી જાય છે. આપણે તેને જવાનું કહીએ છીએ; પરંતુ તે આપણને હસી કાઢે છે અને જવાની ના પાડે છે. આપણાં ગુપ્ત પાપો જ આપણા ગાલમાં ખાડા પાડે છે અને જ્યાં જઈએ ત્યાં આપણું ખરું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે. પ્રત્યેક અપવિત્ર વિચાર આપણા મુખારવિંદ પર એટલી ઊંડી છાપ પાડે છે કે જે કદી પણ ભૂંસાતી નથી અને આપણી નિસ્તેજ આંખ આપણા નાશ પામેલા ચારિત્ર્યની જાહેર-ખબરનું કામ બજાવે છે.

શેતાન પોતાની હીલચાલથી પ્રથમ કઠિન કોલસાને સળગાવતો નથી; પરંતુ પ્રથમ તો તે 'નિર્દોષ જેવાં નજીવાં પાપો'ને જ પ્રદીપ્ત કરે છે; પ્રથમ તે નરમ લાકડાને જ સળગાવે છે અને પછી તે જાડું કઠિન કોલસાને સળગાવે છે. આ પ્રમાણે પાપ પણ ધીમે ધીમે વધતું જાય છે અને જ્યાં સુધી માણસના સમગ્ર શરીરમાં તે વ્યાપી જાય નહિ ત્યાં સુધી તે બહાર પડતું નથી. ખૂન, વ્યભિચાર અને ચોરી, જ્યાં સુધી મનમાં વારંવાર થતાં નથી ત્યાં સુધી તે પ્રત્યક્ષ કરવામાં આવતાં નથી.

એક હોટેલની બારીના કાચમાં એક છોકરો હીરાકણીથી કંઈક લખતો હતો. તેને એક માણસે કહ્યું કે 'બારી લખીશ નહિ.' તે છોકરાએ કહ્યું કે 'કેમ શું છે?' ઉત્તર મળ્યો કે 'જે તું બારીમાં લખશે તો તેને ભૂંસી શકાશે નહિ.' આપણે ધારી શકીશું કે, એ કાચ કોઈ પણ સમયે ભાંગી જાય ત્યારે તો તે લખાણનાં સર્વ ચિહ્ન નાશ પામે જ, પરંતુ માણસના અંતઃકરણ પર જે લખાણ કરવામાં આવે છે તે ભૂંસાતું નથી. કારણ કે તે તક્તી અમર હોય છે.

આપણે જે કર્મ કરીએ છીએ તેનાં ફળ ભોગવ્યા વિના આપણો છૂટકો જ થતો નથી. બાળ, વૃદ્ધ કે યુવાન, જે કોઈ જેવાં કર્મ કરશે તેનાં તેવાં જ ફળ તેને પોતાને ભોગવવાં જ પડશે. તેના સિવાય કોઈ બીજાને તે ફળ ભોગવવાં પડશે નહિ. ખોટાનો નાશ કરવાનો માત્ર એક જ માર્ગ છે અને તે એ કે, તેના પ્રત્યેક બીજને કાળજીપૂર્વક અતિ સખ્ત અગ્નિમાં નાખવું અને તેને બાળીને ભસ્મ કરી દેવું. તમે તેના બીજને ગમે તેવી ભૂમિમાં રોપશો તોપણ તે અવશ્ય લાંબાં અને મજબૂત મૂળ નાખશે અને લીલાંછમ પાંદડાંથી ભરાઈ જશે.

ડેનિયલ વાર્ડઝ જણાવે છે કે 'જ્યારે મને એમ કહેવામાં આવે કે, અમુક વિદ્યાર્થી અત્યંત અભ્યાસ કરવાથી બીમાર પડ્યો છે; અથવા અમુક કારીગર સખ્ત કામ કરવાથી રોગનો ભોગ થઈ પડ્યો છે ત્યારે હું તેના મુખારવિંદને તપાસું છું અને ઘણી વાર મને તેની નિસ્તેજ ઊંડી આંખ,

નિસ્તેજ ચામડી તથા ભીરુતાયુક્ત રીતભાતમાં શોચનીય સત્યની પ્રતીતિ થાય છે. એ ચિહ્નો કહી આપે છે કે, તરુણ પુરુષ કોઈક પ્રકારે પ્રકૃતિના નિયમોનો ભંગ કરે છે તે ગુપ્ત રીતે પોતાનો નાશ કરતો હોય છે; છતાં તેના અજ્ઞાની અને પ્રશંસક મિત્રો કહે છે કે, તે પોતાના ઉદ્યોગનો ભોગ થઈ પડયો છે. આ તે કેવો નિરાધાર અને અસત્ય નિર્ણય! ખરી વાત તો એ હોય છે કે, તે પોતાના જીવનના મૂળને જ ખોદી નાખતો હોય છે; અને અલ્પ સમયમાં તે નષ્ટ થઈ જાય છે. માટે તરુણ પુરુષો! એનો દાખલો જોઈ સાવધ થઈ જાઓ. 'તમારી જાતને સંયમી અને પવિત્ર રાખો.' પ્રકૃતિના નિયમોનું પાલન કરો એટલે ગમે તેવો અવિશ્રાંત પરિશ્રમ પણ તમારું આરોગ્ય ખૂંચવી શકશે નહિ; તેમ જ તમારા જીવનને રજ પણ ટૂંકું કરશે નહિ. કારણ કે ઉદ્યોગ અને આરોગ્ય એ સાથીઓ છે; દીર્ઘાયુષ્ય એ ઉદ્યોગનો વારસો છે.'

જૉન બૉઇલ ઓરીલી કહે છે કે 'જેવી રીતે તમે એક ટેવ પાડી હોય તેવી જ રીતે તેનો નાશ પણ કરો. જેવી રીતે તમે સંગ્રહ કર્યો હોય તેવી જ રીતે તે તમારે ગુમાવવો જોઈએ. જો તમે આપી ચૂકયા હો તો હવે તમારે ના જ પાડવી જોઈએ. આપણે એક એક દોરો વીંટાળીને આપણી ગરદન અને આપણા હાથને બાંધી લઈએ છીએ. અને આપણે જો છૂટા થવું હોય તો ધૈર્યપૂર્વક એક એક દોરો ઉકેલવો જ જોઈએ. જેવી રીતે આપણે એક એક પથ્થર મૂકીને દીવાલ બાંધીએ છીએ; તેવી રીતે તેને તોડી પાડવી હોય ત્યારે પણ આપણે એકલાએ જ અને એક એક પથ્થર કાઢીને જ એનો નાશ કરવો જોઈએ.'

***

૮ : સ્વાશ્રય

'મેં મારી જાતની સ્થિતિ જાતે જ ઘડી છે.' —હંફ્રી ડેવી

'મારા પુત્ર! ખાત્રી રાખ અને સ્મરણમાં રાખ કે, ઉત્તમોત્તમ માણસોએ પોતે જ પોતાને તેવા બનાવ્યા હોય છે.' —પેટ્રિક હેન્રી

'વંશપરંપરાગત ગુલામો! તમે જાણતા નથી કે, જેઓ સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છતા હોય તેમણે પોતે જ પહેલો પ્રહાર કરવો જોઈએ.' —બાયરન

'ઈશ્વર પ્રત્યેક પક્ષીને ખોરાક આપે છે, પરંતુ તે તેના માળામાં ખોરાક ફેંકતો નથી.' —જે. જી. હોલેન્ડ

'આપણે માટેના ઉપાયો ઘણી વાર આપણા પોતામાં જ રહેલા અને આપણા પોતાથી જ ઊપજેલા હોય છે; છતાં આપણે ભૂલથી તેને ઈશ્વરે સ્થાપેલા માન્યા કરીએ છીએ.' —શેક્સપિયર

'નિર્ધનતાના સામના માટે કરેલી ઉત્કટ મહેનતથી આપણને જે શિક્ષણ મળે છે તે જ સૌથી ઉત્તમ કોટિનું શિક્ષણ છે.' —વેન્ડેલ ફિલિપ્સ

'માણસ બીજાઓ પાસે જે શિક્ષણ મેળવે છે તેના કરતાં ઘણું જ વધારે મહત્ત્વનું શિક્ષણ તો તે પોતાની પાસેથી જ મેળવે છે.' —ગિબન

'મોટો માણસ પોતામાં જ રહેલી શક્તિની શોધ અને સદુપયોગ કરે છે અને નાનો માણસ બીજાઓ પાસે શોધ્યા કરે છે.' —કોન્ફ્યુશિયસ

'મારું કાર્ય કોઈ બીજો માણસ મને શોધી આપશે અથવા નક્કી કરી આપશે એવી જે રાહ જોયા કરે છે, તે પોતાનો સંદેશો પહોંચાડ્યા વિના જ મરણ પામશે.' —ગ્રોવેલ

'યુદ્ધમાં હો કે ધંધારોજગારમાં હો, ધર્મશાસ્ત્રમાં હો; કે પ્રેમશાસ્ત્રમાં હો; સત્તા પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસમાં હો કે દ્રવ્યોપાર્જન કરવાના યા તો પરમાર્થ કે પરોપકાર કરવાના માર્ગ પર હો; પરંતુ 'સ્વાવલંબન'ને જ તમારો મૂળમંત્ર થવા દેજો.'
—સૅક્સ

'પ્રત્યેક જણે પોતાની ભાંજગડ પોતે જ કરવી; બીજા પર આધાર રાખવો નહિ.' —શેક્સપિયર

'કર્નલ કૉકેટ પોતાને માટે પોતાની જાતે જ જગ્યા કરે છે.' આ પ્રમાણે એક કૉન્ગ્રેસમૅન રાજસભાના દ્વારપાળના 'કર્નલ કૉકેટ માટે જગ્યા કરો.' એ શબ્દોના પ્રત્યુત્તરમાં બોલ્યો હતો. આ મહાપુરુષ, એક મહાપ્રજાના પ્રમુખની સામે થતાં પણ ડર્યો ન હતો. તેણે પ્રમુખ થવા કરતાં પ્રમાણિક થવું વધુ પસંદ કર્યું હતું. કૉકેટ જોકે જાડી બુદ્ધિનો, અશિક્ષિત અને અસંસ્કૃત હતો, તોપણ તે બહુ હિંમતવાન અને નિશ્ચયવાળો પુરુષ હતો.

ગાર્ફીલ્ડ .જયારે લોકનિયુકિત સભામાં દાખલ થયો ત્યારે તે સૌથી નાની ઉંમરનો સભ્ય હતો; પરંતુ તે ઉકત સભામાં હજુ પૂરા બે માસ પણ તો બેઠો ન હતો એટલામાં જ તેની શકિતઓનો સ્વીકાર થયો. તેને યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત થયું અને તે મોખરે પહોચી ગયો. તે મોખરે પહોંચી જવાનું કારણ એ જ હતું કે, આખી દુનિયા સંપ કરે તોપણ તેને કોઈ પાછળ રાખી શકે એમ ન હતું. જયારે તે મોખરે આવ્યો ત્યારે તેણે બહુ સરળતાથી અને નિર્ભયતાથી પોતાનો ભાગ ભજવ્યો. આ નિર્ભયતા અને સરળતા તો તેનામાં જે શકિતભંડાર ભર્યો હતો તેનાં માત્ર બાહ્યચિહ્નોમાં જ હતાં.

ઈમર્સન કહે છે કે 'તમે તમારું યોગ્ય સ્થાન અને કાર્યપ્રણાલિ પ્રાપ્ત કરશો એટલે સર્વ માણસો તે બાબતમાં તમારી સાથે સંમત થશે. દુનિયા અવશ્ય ન્યાયી છે. કેમ કે તે—દુનિયા પ્રત્યેક માણસને તેની પોતાની કિંમત આંકવાની સંપૂર્ણ છૂટ આપે છે અને તેમાં જરા પણ ડખલ કરતી નથી.'

પેસ્ટાલોજી જણાવે છે કે 'હે મનુષ્યો! તારા પોતાનામાં જ—તારી શકિતની આત્મપ્રતીતિમાં જ—તારા વિકાસ માટે ઉત્તમોત્તમ હથિયારને કુદરતે મૂકેલું છે.'

આર્કરાઈટ તેનાં માતપિતાનો તેરમો બાળક હતો. તે એક ઝૂંપડીમાં-જ રહેતો હતો. તેને કાંઈ પણ શિક્ષણ મળ્યું ન હતું અને આગળ વધવાની કાંઈ પણ તક પ્રાપ્ત થઈ ન હતી; છતાં પણ તેણે કાંતવાનો ઉમદા સંચો જગતને અર્પણ કર્યો અને ઇંગ્લાંડના જમણા હાથમાં એક એવો રાજદંડ અર્પણ કર્યો કે જે ખુદ મહારાણીએ પણ કદી ધારણ કર્યો ન હતો!

સીવી જણાવે છે કે 'જે માણસ દૃઢ ખાતરીપૂર્વક માને છે કે, મને સાધનો મળશે જ તે ખરેખર સાધનો મેળવતો જ હોય છે.'

જેમ્સ. એ. ગારફીલ્ડ કહે છે કે 'હું ખાતરીપૂર્વક જણાવું છું કે, ગરીબાઈ અગવડકારક હોવા છતાં પણ એક તરુણ માણસને માટે વહાણ-માંથી દરિયામાં ફેંકાઈ જઈ તરવાની કે ડુબી જવાની ફરજ પડવી એ ઘણીખરે તેવું દશ ઉત્તમોત્તમ ઘટના છે. મારા સઘળા ઓળખીતાઓમાં એવો કોઈ પણ માણસ નથી કે જે તરવાને યોગ્ય હોવા છતાં ડુબી ગયો હોય.'

જે માણસોને પુષ્કળ પૈસો મળ્યો હોય તેઓ કદી પણ ઉન્નતિના શિખરે પહોંચતા નથી. અને જેમની પાસે પ્રારંભ કરવાને માટે કાંઈ પણ મૂડી હોતી નથી તેઓ જ પુષ્કળ દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરે છે અને પ્રતિકૂળ સંયોગોને ઉન્નતિ તથા કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધન બનાવે છે. આવા માણસો જ નિશ્ચિત લક્ષ્યે પહોંચી શકે છે અને બુદ્ધિમાન તથા શક્તિમાન માણસો ધારણ કરી શકે એવી પ્રત્યેક પ્રમાણિક મહત્વાકાંક્ષાની પરાકાષ્ઠા તેમને પ્રાપ્ત થાય છે.

તમે તમારા પુત્રને માટે ભલે કરોડો રૂપિયા મૂકી જાઓ; પરન્તુ તે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરતાં તમને જે કેળવણી, અનુભવ અને શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે તે તમે તેને આપી શકતા નથી. સંપત્તિ મેળવવામાં જે આનંદ મળે છે; વિકાસ પામવામાં જે મોજ મળે છે; દ્રવ્ય સંપાદન કરવાથી જે શુભ અભિમાન ઉત્પન્ન થાય છે; તથા તેથી ચોક્કસતા, નિયમબદ્ધતા, ચપળતા, ધૈર્ય, કાર્યકુશળતા, પ્રમાણિકતા, નમ્રતા આદિ જે ગુણોનો વિકાસ થાય છે; તે તમો તેને આપી શકતા નથી. દ્રવ્ય સંપાદન કરવામાં બુદ્ધિ, ડહાપણ, અગમચેતી વગેરે જે ગુણો કેળવાય છે તે તમે તેને આપી શકતા નથી. આ ગુણોની કિંમત તમે ગમે તેટલી આંકતા હો; પરંતુ તમારો પુત્ર તો તેની લેશ પણ કિંમત ગણતો નથી. ઉન્નતિના શિખર પર ચડવામાં તમે તમારા સ્નાયુઓ, શક્તિ અને બળને ખીલવ્યાં હોય છે અને તેથી જ તમે તમારી ઉન્નતાવસ્થાએ પહોંચવાને તથા તમારા ધનને સાચવી રાખવાને શક્તિ-માન થયા છો. આ પ્રમાણે તમારી સંપત્તિએ તમને તો અવશ્ય અનુભવ,

આનંદ, શિક્ષણ, ચારિત્ર્ય અને વિકાસ અપાવ્યાં હોય છે; પણ તે જ સંપત્તિ તમારા પુત્રને માટે તો પ્રલોભન અને ચિંતાનું જ કારણ થઇ રહીને ઘણે ભાગે તેને સંકુચિત હૃદયનો બનાવી દેશે. જે સંપત્તિએ તમારા સંબંધમાં પાંખનું કામ કર્યું છે, તે જ સંપત્તિ તેને માટે ભારે બોજારૂપ થઈ પડશે. તમારા સંબંધમાં તેણે શિક્ષણ આપવાનું અને તમારી ઉત્તમોત્તમ શકિતઓનો વિકાસ કરવાનું કામ કર્યું છે; પરંતુ તેના સંબંધમાં તો તે ઘણે ભાગે શિથિલતા, આલસ્ય, પ્રમાદ, દૌર્બલ્ય અને અજ્ઞાનની જ જનેતા થશે. કારણ કે તમે તેની પાસેથી આવશ્યકતારૂપી અમૂલ્ય એડ લઈ લીધી છે; કે જે એડે જ પ્રહાર કરી કરીને માણસની પાસે જગતના ઈતિહાસનાં લગભગ સમસ્ત મહાન કાર્યો કરાવ્યાં છે.

તમે જ્યાં સુધી વધી શકયા છો ત્યાંથી તમારો પુત્ર આગળ મુસાફરી કરવા માંડે એટલા જ માટે તમે તેને તમારી સંપત્તિ અર્પણ કરી છે અને તે તમે એક દયાનું કાર્ય ગણો છો. તમને જે વેતરું કરવું પડયું હતું; જે સંકટો અને દુ:ખો સહન કરવાં પડયાં હતાં; તમને જે તકોનો અભાવ હતો અને તમને ઝૂંપડીમાં જે કંગાલ શિક્ષણ મળ્યું હતું: તે સર્વમાંથી તેને મુકત કરવાનો મહેરબાની ભરેલો વિચાર તમે રાખ્યો છે. પરંતુ યાદ રાખજો કે, તમે તેના હાથમાં બળવાન ડાંગ આપવાને બદલે ટેકવવાની કાખલાઘોડી જ આપી છે; તમે તેની પાસેથી આત્મવિકાસ, આત્મશિક્ષણ અને સ્વાશ્રયરૂપી મહાન ધન પ્રાપ્ત કરાવનારી એક એડ ખૂંચવી લીધી છે; કે જેના વિના ખરી સફળતા, ખરું સુખ અને મહાન ચારિત્ર્ય કદી પણ પ્રાપ્ત થઈ શકતાં નથી. અનાયાસે સંપત્તિ પ્રાપ્ત થવાથી તેનો યુવાવસ્થાનો સર્વ ઉત્સાહ ઊડી જશે; તેની શકિતનો હ્રાસ થશે અને આત્મોન્નતિ માટેના પ્રયાસનું ઉત્તેજન નહિ મળવાથી તેનામાંથી મહત્ત્વાકાંક્ષા પણ ધીમે ધીમે નષ્ટ થશે. જો તમે પોતે જ તમારા પુત્રને માટે પ્રત્યેક કામ કરશો; તેને માટે રણભૂમિમાં તમે પોતે જ ઊભા રહેશો; તો તે એકવીસ વર્ષની ખીલતી અવસ્થામાં જ એક દુર્બળ પ્રાણી બનીને તમારી પાસે ઊભો રહેશે!

જે માણસોને હમેશાં ટેકો મળ્યા કરે છે તેઓ સંકટના સમયમાં ભાગ્યે જ

ટકી શકે છે. જ્યારે તેમની ઉપર વિપત્તિનું વાદળ ઘેરાઈ આવે છે ત્યારે તેઓ પારકાની ઓથે ઊભા રહેવાને આમતેમ દૃષ્ટિપાત કરે છે અને જો તેમને આશ્રય નથી મળતો તો તેઓ અવનતિના ખાડામાં જઈ પડે છે; અને એકવાર તેઓ પડ્યા એટલે તદ્દન લાચાર બની જાય છે. સર્વ આધાર-સ્થંભો તૂટી પડવાથી અને પોતાના જ પગ ઉપર ઊભા રહેવાની ફરજ પડવાથી સરહદ પરના ઘણા છોકરાઓ ધાર્યા કરતાં વિશેષ સફળ થયા છે.

રોબર્ટ કોલિયર જણાવે છે કે 'મનુષ્યના ઉત્તમોત્તમ મિત્રો તેની દશ આંગળીઓ છે.' જે તરુણો હમેશાં કાંઈ ને કાંઈ આધાર ખોળ્યા કરે છે તેઓ કોઈ પણ મહત્ત્વનું કાર્ય કરી શકતા નથી.'

લાચાર છોકરાઓમાંથી સમૃદ્ધ માણસો બનાવી દે એવું કોઈ પણ કારખાનું જગતમાં હસ્તી ધરાવતું નથી. જેને તમે 'તકનો અભાવ' કહો છો, તે જ કદાચ તમારી 'મુખ્ય તક' થઈ પડે. તમારે માટે બીજો કોઈ માણસ આસન ઘડી આપે એવી આશા રાખશો નહિ; તમારી જાતે જ તમારી યોગ્ય બેઠક મેળવી લેજો. તમને કોઈ બીજો માણસ ઊંચે ચઢાવે એવી ઇચ્છા રાખશો નહિ પણ તમે જાતે જ ઊંચે ચઢજો.

જે. ટી. ડેવિડસન જણાવે છે કે 'મારે તમારા મગજ પર પહેલ-વહેલી આ વાત ઠસાવવાની છે કે, આપણને સ્વપરિશ્રમથી જ સુકીર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આપણને વડીલોપાર્જિત સંપત્તિ તરીકે કાંઈ ખરી કીર્તિ મળતી નથી. આપણે તેને દ્રવ્યથી ખરીદી શકતા નથી; આપણને તે દૈવયોગે મળતી નથી; ઉત્તમ કુળમાં જન્મવાથી, ઉચ્ચ દરજ્જો મળવાથી, બુદ્ધિમાન હોવાથી અને શ્રીમંત હોવાથી જ કાંઈ તે પ્રાપ્ત થતી નથી. તે તો આપણા પોતાના જ પરિશ્રમના પરિણામ તરીકે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે અને આપણા જ ઉત્તમ સિદ્ધાંતો અને શ્રેષ્ઠ વર્તનનું પારિતોષિક હોઈ શકે છે. સફળતા આપનાર સર્વ ગુણોમાં સ્વાવલંબન કરતાં વિશેષ મહત્ત્વનો ગુણ કોઈ પણ નથી. આપણી સુકીર્તિ અને પ્રગતિના ઉત્પન્ન કરનાર આપણે પોતે જ થવું, એવા નિશ્ચય કરતાં વિશેષ મહત્ત્વનો ગુણ બીજો કોઈ નથી. જો તમારા માર્ગમાં વિઘ્નો આવીને ઊભાં રહેતાં હોય; જો તમારી વિરુદ્ધ પ્રચંડ પ્રતિકૂળતાઓ આવી પડતી હોય;

તો જ્યાં સુધી તેમને હડસેલી કાઢીને આગળ વધવાનું તમારામાં બળ હોય ત્યાં સુધી તે તમને હાનિને બદલે લાભ જ કરશે. પ્રત્યેક તરુણ પુરુષે આત્મ-શ્રદ્ધા રાખી પારકા આશ્રય અને આધારરૂપી કાખલાઘોડી અને ટેકાને લાત મારીને આગળ વધવું જોઈએ. ઘણા તરુણોમાં સારું સત્ત્વ રહેલું હોય છે; પરંતુ તેઓ શાંત જીવન પસંદ કરતા હોવાથી તેઓ કાંઈ પણ મહત્ત્વનું કાર્ય કરી શકતા નથી. સાધારણ રીતે જે માણસોને ભારે મુશ્કેલીઓ સહન કરવી પડે છે, તેઓ જ જગતમાં નામના કાઢે છે.'

એક તરુણ પુરુષ એક વાર એક પુલ ઉપર, કેટલાક માછીઓ માછલાં પકડતા હતા તે જોતો ઊભો હતો. તે ગરીબ અને હતાશ દશામાં હતો. અંતે તે માછલીઓથી ભરેલો ટોપલો પડયો હતો. તેની પાસે જઈ નિ:શ્વાસ નાખીને બોલ્યો કે 'જો મારી પાસે પણ અત્યારે આટલી માછલીઓ હોય તો હું કેવો સુખી થાઉં! હું તે વેચીને અન્ન તથા રહેઠાણ મેળવી શકું.' પેલા ટોપલાનો માલિક કે જેના કાન પર દૈવયોગે આ શબ્દો પડયા હતા તે બોલ્યો કે 'જો તું મારું સહજ કામ કરશે તો હું તને આટલી અને એવી જ સારી માછલીઓ આપીશ.' તે તરુણ બોલ્યો: 'વારુ, શું કામ છે?' 'જ્યાં સુધી હું પાછો આવું ત્યાં સુધી માત્ર આ માછલાં પકડવાની ગલને પકડી રાખીને સંભાળવાની છે. હું સહેજ કામને વાસ્તે જાઉં છું.' તેની આ માગણી તરુણે આનંદપૂર્વક સ્વીકારી. તે વૃદ્ધ માણસે એટલી બધી વાર લગાડી કે તે તરુણ અકળાવા લાગ્યો. આ અરસામાં એક ગલમાં એક માછલી સપડાઈ તેથી તે ખેંચવા લાગ્યો અને આ કામમાં પડવાથી તે પોતાનું સઘળું દુ:ખ વીસરી ગયો. પેલો વૃદ્ધ માણસ આવ્યો ત્યાં સુધીમાં તો આવી રીતે તેણે પુષ્કળ માછલીઓ પકડી. તે વૃદ્ધ માછીએ પેલા ટોપલામાંની સઘળી માછલીઓ તે તરુણને ગણી આપી અને પછી તે બોલ્યો: 'તેં ઘણી માછલીઓ પકડી છે, માટે હું મારું વચન પાળું છું અને તને એવી શિખામણ આપું છું કે, તને જે વસ્તુની આવશ્યકતા હોય તે વસ્તુ મેળવનારા બીજા માણસોને જ્યારે તું જુએ ત્યારે મૂર્ખતાભરેલી રીતે ઈચ્છા કરવામાં જરા પણ સમય ગુમાવીશ નહિ; પરંતુ તુરત જ ઉદ્યોગ કરવા

મંડી જશે. ઉદ્યોગ ન આવડતો હોય તો તેનો ખરો કામગરો નોકર બનવાથી તે પણ આવડશે જ.'

સ્કૉટલૅન્ડના એક સરોવરમાં કેટલાક પ્રવાસીઓ હોડીમાં મુસાફરી કરતા હતા; એવામાં એક મોટા મગરમચ્છે આવી પોંચીને તે હોડી ઉંધી વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જ્યારે તેમને જણાયું કે, આપણે ભારે સંકટમાં ફસ્યા છીએ ત્યારે પ્રવાસીઓમાંના એક તરુણ અને બળવાનમાં બળવાન માણસે અત્યંત ભયભીત થઈને કહ્યું કે 'પ્રાર્થના કરો, પ્રાર્થના કરો!' પરંતુ હોડીનો વૃદ્ધ ખલાસી બોલ્યો કે 'ના, ના; પ્રાર્થના તો પેલા બીમાર- અશક્ત માણસને જ કરવા દો અને તમે તો પ્રયત્ન જ કરો-હોડીનું હલેસું જ પકડો.'

ખરેખર, પરાવલંબન એ તો એક તરુણ પુરુષનું મોટામાં મોટું દુર્ભાગ્ય છે. બળ, બુદ્ધિ અને ઇચ્છા સિવાય બીજી કશી જ મૂડી નહિ ધરાવનારા માણસોએ જ પોતાના પરિશ્રમથી જગતમાં વિશેષમાં વિશેષ દ્રવ્ય ઉપાર્જન કર્યું છે. ક્રિસસથી માંડીને રોકફેલર સુધીના પુરુષોને માત્ર દ્રવ્યોપાર્જનમાં જ નહિ પરંતુ મહત્તા મેળવવામાં પણ આ પ્રમાણે જ બનેલું છે. જે માણસોએ પોતાની જાત પર સૌથી વિશેષ આધાર રાખ્યો છે, તેમણે જ સૌથી વિશેષ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી છે.

નીરોગી લોહી, વિશાળ વક્ષઃસ્થળ, મજબૂત પિંડી, સશક્ત સ્નાયુઓ અને દૃઢ શરીર ધરાવનારો તરુણ અદબ વાળીને સહાયની જ વાટ જોતો ઊભો રહે, એ જગતમાં અધમાધમ દૃશ્યોમાંનું જ એક છે.

સૅલસ્ટ કહે છે કે 'પ્રત્યેક માણસ પોતાનો ભાગ્યવિધાતા છે.'

મનુષ્ય પોતાના ભાગ્યનો સ્રષ્ટા છે એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાને આવશ્યક એવાં સર્વ કર્મો તેને પોતાને જ કરવાં પડે છે. બેયર્ડ ટેલરે પોતાની ત્રેવીસ વર્ષની વયે લખ્યું હતું કે 'મારા પોતાના મગજરૂપી પૂતળાનો શિલ્પી હું જ થઈશ.' પોતાના આદર્શ અનુસાર પોતાની જાતને ઘડવાને માટે કેટલી બધી વાર તે ટાંકણાં અને હથોડાનો ઉપયોગ કરતો હતો તે આપણને તેના જીવનચરિત્ર પરથી જણાય છે. સૅમ્યુઅલ ફોક્સ કહે છે કે 'મારા સમયના કોઈ પણ મહાપુરુષને મેં જોયો નથી; કોઈપણ મહાપુરુષના

પરિચયમાં હું આવ્યો નથી; મારી સમગ્ર શક્તિ એક જ લક્ષ્ય પર—મારી જાતને સુધારવા પર જ એકાગ્ર થઈ હતી.' બીજા હાથ પર બિચારા સામાન્ય મનુષ્યો કોઈ એક અસામાન્ય પુરુષને જુએ છે ત્યારે એમ જ ધારી લે છે કે, એને કોઈએ ચઢાવ્યો હશે.

માત્ર પરિશ્રમથી જ જગતમાં ખરી સફળતા મળી શકે છે. દેવો પણ શ્રમરૂપી કિંમત આપનારને પ્રત્યેક વસ્તુ વેચી નાખે છે, પરંતુ તેના વિના તેઓ કાંઈ પણ આપતા નથી. તમને કદી પણ તૈયાર સફળતા મળશે જ નહિ. વિજયમંદિરનું દ્વાર કદી પણ ખુલ્લું રાખવામાં આવતું નથી. તેમાં પ્રવેશ કરનાર પ્રત્યેક માણસ પોતાનું દ્વાર પોતે જ બનાવે છે; જે તેની પાછળનાં બીજા સર્વ માણસો માટે પાછું બંધ થઈ જાય છે.

મહાપુરુષોને સંયોગો કદી પણ અનુકૂળ રહ્યા નથી. સર્વ પ્રકારનાં વિઘ્નો સામે મહાપુરુષોએ પોતે જ ભારે સંગ્રામ કરીને પોતાનો માર્ગ ચોખ્ખો કર્યો છે. ક્ષુદ્ર પ્રારંભ અને નાનું મૂળ એ કાંઈ મહાન કારકિર્દીને માટે પ્રતિબાધક નથી. ખેડૂતોના છોકરાઓ પણ ધારાસભા તથા રાજસભાઓનાં ઊંચાં આસનો પર વિરાજે છે અને તેમાંના કેટલાક ઉત્તમોત્તમ વકીલો, ધર્માચાર્યો તથા કોંગ્રેસમેનો છે. રંક માબાપને ઘેર જન્મેલા છોકરાઓએ મહાનમાં મહાન શોધો કરી છે અને બેન્કો, પાઠશાળાઓ તથા વિશ્વવિદ્યાલયોના પ્રમુખ બન્યા છે. અનેક રંક છોકરા અને છોકરીઓએ આપણા અનેક મહાનમાં મહાન ગ્રંથો લખ્યા છે. અને શિક્ષક તથા વર્તમાનપત્રકાર તરીકે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવ્યાં છે. આપણાં મોટાં શહેરોમાંના કોઈ પણ મોટા માણસને તમે એવો પ્રશ્ન કરશો કે 'તમારું મૂળ વતન ક્યાં છે?' તો પ્રાયઃ તમને એવો જ પ્રત્યુત્તર મળશે કે 'મારું વતન તો અમુક નાનું ગામડું છે.' શહેરના લગભગ બધા જ શ્રીમંતો ગામડામાંથી આવેલા હોય છે. માટે રંક ઘરમાં જન્મ થવો એ દુર્ભાગ્ય નહિ પણ સદ્‌ભાગ્યની જ ઘટના છે.

બોસ્ટન વિશ્વવિદ્યાલયનો સ્થાપનાર, માત્ર સોળ શિલિંગની મૂડી લઈને પોતાની ઉન્નતિ કરવા માટે કેપ હોપ ગુડ છોડી બોસ્ટનમાં આવ્યો હતો. હોરેસ ગ્રીલીની પેઠે તેને ક્યાંય પણ પ્રવેશ કરવાનું દ્વાર મળી શકતું ન

હતું; પરંતુ તેથી શું થયું? તેણે પોતે જ એક દ્વાર બનાવ્યું. તેણે હાથે ચલાવવાની એક ગાડી એક ઓળખીતા પાસેથી માગી લીધી અને ત્રણ માઈલ દૂર એક છીપ લાવનારા વહાણ પર જઈને ત્રણ ગુણ છીપ ખરીદી અને તેને ગાડીમાં ભરી બજારમાં ઘસડી લાવ્યો. થોડા જ સમયમાં આ ધંધામાંથી તેણે છત્રીસ પૌંડ બનાવ્યા અને તેમાંથી તેણે ઘોડો અને ગાડી ખરીદી. એ જ રંક છોકરો અને પોતાના સતત ઉદ્યોગથી કરોડપતિ આઈઝેક રીચ બન્યો.

જગતનાં લગભગ બધાં મહાન કાર્યો સ્વાશ્રયથી જ સિદ્ધ થયાં છે. કેટલા બધા તરુણ પુરુષો પ્રારંભ કરવાને માટે પોતાની પાસે મૂડી નહિ હોવાથી મંદ અને શિથિલ બની જઈને પોતાનું કાર્ય છોડી દે છે તથા પોતાને ઊંચે ચઢાવનાર કોઈ સારી તકની રાહ જોયા કરે છે! પરંતુ સફળતા એ ઉદ્યોગ અને ખંતનું જ સંતાન છે; તે કંઈ આકસ્મિકતાથી રચ થતી નથી.

જે તરુણ પુરુષો મહત્ત્વનું કાર્ય સિદ્ધ કરવાને અને મહત્ત્વના પુરુષ બનવાને માટે ક્રૂર સંયોગોની સામે બાથ ભીડે છે તેઓ માત્ર એટલું જ સમજે છે કે, જેને બુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે તેમાંના ઘણું ખરું આગ્રહ અને નિશ્ચયપૂર્વક કરવામાં આવતા ઉદ્યોગોનું પરિણામ છે; અને તે ઘણા દાખલાઓમાં તો માત્ર ચોખ્ખા વૈતરાનું જ પરિણામ છે. વળી તેઓ સમજે છે કે, માત્ર એક જ બાબત પાછળ મંડી પડવાથી સાધારણ બુદ્ધિવાળા પણ ઘણા માણસો મહાબુદ્ધિમાન તરીકે કીર્તિ પામ્યા છે. હવે પણ જેઓ આવી સમજણ ધારણ કરશે તેમનામાં નવીન આશાનો સંચાર થશે. આ એક ખાસ નોંધ લેવા લાયક ઘટના છે કે, જે માણસો 'બુદ્ધિ બુદ્ધિ'ના મોટા પોકાર કરે છે; તેઓ ઘણું જ થોડું કાર્ય કરે છે. માણસ જેમ વધારે આળસુ હોય છે, તેમ તે આવાં બણગાં વધારે હાંકે છે કે 'બુદ્ધિમાન પુરુષો જ મોટાં કામો કરી શકે છે.' 'એ તો મહાત્માઓનું કામ!' 'અમુક તો મહાત્મા છે; તે ધારે તે કરે, આપણું ગજું નહિ!'

કામ કરવાની વૃત્તિમાં વધુ નિશ્ચય ધરાવનારા જ મહાનમાં મહાન બુદ્ધિશાળી નીવડ્યા છે. ડિકન્સ બુદ્ધિશાળી પુરુષ ગણાતો હતો; પરંતુ

આમની સભાને આંજી નાખવાને માટે તે જે તેજદાર વાક્યોનો પ્રયોગ કરતો હતો તે સઘળાં તે અનેક વાર સુધારી સુધારીને પોતાની સ્મરણ-નોંધમાં અગાઉથી જ ટાંકી રાખતો હતો અને સમય આવ્યે તેનો પ્રયોગ કરતો.

'બુદ્ધિ' એટલે 'શ્રમ કરવાની અનંત શક્તિ' એવી જે તેની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે તે યોગ્ય જ છે જે માણસોએ મહાન કાર્યો કર્યાં છે તેઓ જો આમથી તેમ અથડાતા તરુણોને માત્ર એટલું જ સમજાવી શકે કે, તેમની કીર્તિનો મોટો ભાગ ચોખ્ખા પરિશ્રમ અને સતત ઉદ્યોગનું જ પરિણામ છે; તો તેઓ તેમને કેટલો બધો ઉત્સાહ આપી શકે? જે કામો જગતની પ્રશંસા પામ્યાં છે, તે તે કામોએ તેમના કર્તાઓની શક્તિનું ટીપે ટીપું કેવું ચૂસી લીધું છે અને તે કરવામાં તેમને કેટલી માથાકૂટ, કેટલી નિરાશા, કેટલાં સંકટો અને કેટલા ભયો સહન કરવા પડયા છે; તે જો આપણા હતાશ અને નિરાશ થયેલા તરુણો જાણી શકે તો કેવું સારું થાય! તમે માત્ર આનંદ અને મોજ સહિત એકાદ કાવ્ય અથવા એકાદ ગ્રંથ થોડી મિનિટમાં અથવા થોડા કલાકમાં વાંચી શકો છો; પરંતુ તેને રચવાને માટે ઘણી વાર દિવસોના દિવસો અને મહિનાના મહિના સુધી જે બારીક વર્ણન અને કંટાળાભરેલા પરિશ્રમની જરૂર પડે છે તેને તો તમે માની પણ નહિ શકો.

સાહિત્યના મહાનમાં મહાન ગ્રંથોનો દરેકે દરેક પેરેગ્રાફ અનેક વાર સુધારી સુધારીને લખવામાં આવ્યો છે અને તેમાંના ઘણા ગ્રંથો તો બાર બાર વાર અને તેથી પણ વધુ વાર લખવામાં આવ્યા છે. સમયની કસોટીમાં ટકી રહેલા ગ્રંથોની રચના કરવા માટે સાહિત્યપ્રેમી પુરુષોએ જે પરિશ્રમ કર્યો છે, તે ભાગ્યે જ વાંચનારની કલ્પનામાં ઊતરી શકે એવો છે.

લ્યુક્રેશિયસે માત્ર એક જ કાવ્ય રચવામાં લગભગ પોતાનું સમગ્ર જીવન વીતાવ્યું હતું; તે કાવ્યમાં જ તેણે પોતાનું સંપૂર્ણ જીવન સમર્પણ કર્યું હતું. એમ કહેવાય છે કે, બ્રાયંટે પોતાનો 'થેનાટોપ્સિસ' નામનો ગ્રંથ ફરી ફરીને સો વાર લખ્યો હતો અને તોપણ તે સંતુષ્ટ થયો ન હતો. જોન ફોસ્ટી કોઈ કોઈ વાર માત્ર એક જ વાકયની રચના કરવા પાછળ આખું અઠવાડિયું ગાળતો હતો. જે જે લખતો તેને કાપી નાખતો,

ચીરી નાખતો, કૂટી નાખતો, જડમૂળથી ઉખેડી નાખતો અથવા તે પર બીજો કોઈ પણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરતો; અને જ્યાં સુધી તેને છપવાને માટે તેની સંમતિ મળે ત્યાં સુધી તેની આ ક્રિયા ચાલુ રહેતી. એક વાર સામસનને કોઈએ એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે 'ફીલ્ડિંગ લંડનમાં શું કરે છે?' ત્યારે તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે 'તે લખવામાં ખૂબ મશગૂલ થઈ ગયો છે અને દર અઠવાડિયે એક ચોપડી નિયમિત લખે જ જાય છે.' આધુનિક સમયની કલ્પિત કથાઓના મહાનમાં મહાન લેખકો પૈકી એક મહાશય ડિકન્સ સતત પરિશ્રમથી એટલો બધો થાકી જતો કે તે 'ખૂનીના જેવો ભયંકર દેખાતો.' લૉર્ડ બેકન કે જે જગતના મહાનમાં મહાન બુદ્ધિમાન પુરુષો પૈકીનો એક હતો તે પણ પોતાની પાછળ 'ઉપયોગને માટે લખેલા એકએક સ્ફુરી આવેલા વિચારો'થી ભરેલા પુષ્કળ હસ્તલિખિત ગ્રંથો મૂકી ગયો છે. હ્યુમ પોતાના 'ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસ' પર દરરોજ તેર કલાક સુધી પરિશ્રમ કરતો હતો. લૉર્ડ એલ્ડને પોતાના કાયદાના જ્ઞાનથી જગતને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખ્યું હતું; પરંતુ જ્યારે તે અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે તે એટલો બધો રંક હતો કે પુસ્તકો ખરીદવાને માટે તેની પાસે પૈસા પણ ન હતા; અને તેણે મોટા મોટા કાયદાના ગ્રંથો માગી લાવીને તેનાં સેંકડો પાનાંની નકલ ઉતારી લીધી હતી. આ રીતે તેણે કાયદાના જ્ઞાનથી પોતાનું મગજ ભરી લીધું અને પાછળથી જગત જેને મહાન બુદ્ધિમત્તા કહે છે તેમાં પણ તે પરિણામ પામ્યું. ફૉક્સના સંબંધમાં ઓળખીતાં એક માણસે જણાવ્યું હતું કે, તે ધીમે ધીમે લખતો હતો. રૂસો પોતાની સરળ અને રસિક લેખનપ્રણાલિમાં પોતાને જે પરિશ્રમ પડતો હતો તે સંબંધે લખતાં જણાવે છે કે 'ડાઘડૂઘીવાળા, છેકછેકવાળા, લીટીઓ વચ્ચે લીટીઓવાળા અને ભાગ્યે જ ઉકેલી શકાય એવા મારા હસ્તલિખિત ગ્રંથો લખતાં મને કેટલી મહેનત પડી હતી, તે એ ગ્રંથો પોતે જ દર્શાવી આપે છે. તેમાંનો એક પણ ગ્રંથ એવો નથી, કે જે પ્રેસમાં ગયા પૂર્વે ચાર કે પાંચ વાર લખવાની મને ફરજ પડી ન હોય...... મારાં કેટલાંક લખાણોને કાગળ પર લખ્યા પહેલાં છ સાત રાત સુધી મેં મારા મગજમાં

વારંવાર ઘુમાવ્યાં હતાં.'

રસ્તા પરના શહેર સુધરાઈ ખાતાના ફાનસ પાસે રાત્રે બેસી અભ્યાસ કરનાર અત્યંત ગરીબ સ્થિતિનો યુવક, પોતાની ખરી ખંત વડે આગળ વધીને 'મહાત્મા ગોખલે' કહેવાયો હતો.

ફ્રાન્સિસ પાર્કમૅન અર્ધો અંધ હતો તોપણ તે અમેરિકાના સૌથી મહાન ઈતિહાસવેત્તાઓ પૈકી એક બન્યો. તેણે માત્ર પોતાની ઈચ્છાશકિતથી જ પોતાની સામે આવેલાં સઘળાં વિઘ્નોને જીતી લીધાં હતાં.

માઈકલ ફેરાડે એક રંક લુહારનો પુત્ર હતો અને તેર વર્ષની વયે લંડનમાં તે એક બુકબાઈન્ડરને ત્યાં ઉમેદવારી કરતો હતો. તેને હાથે જે ચોપડીઓ બંધાતી તેની અંદર રહેલા જ્ઞાનનો પરિચય મેળવતા રહીને તેણે પોતાની ભાવી મહત્તાનો પાયો નાખ્યો હતો. રાત્રે બીજા માણસો ચાલ્યા ગયા પછી તે બંધાવા માટે આવેલા ઉમદા ગ્રંથો વાંચવાને અને તેનો અભ્યાસ કરવાને દુકાનમાં જ રહેતો.

એડવિન ચૅડવિકે બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટને કરેલા પોતાના રિપોર્ટમાં જણાવ્યું હતું કે 'અર્ધો સમય કામ કરતાં—અર્થાત્ પ્રતિદિન ત્રણ કલાક અભ્યાસ કરતાં અને બાકીનો સઘળો વખત ઘર બહાર કામ કરતાં—છોકરાઓએ ખરેખર આ વર્ષમાં સૌથી વિશેષ માનસિક પ્રગતિ કરી છે.' વ્યાપારીઓએ પોતાના અત્યંત ઉદ્યોગી સમયમાં દરરોજ માત્ર એક, બે, ત્રણ અથવા ચાર કલાક અભ્યાસ કે બીજાં સાહિત્યવિષયક કાર્યો કરીને ઘણી વાર ચમત્કારિક કાર્યો કર્યાં છે.

જેમ્સ વૉટ શાળામાં માત્ર શિક્ષણનાં મૂળતત્ત્વો જ શીખ્યો હતો. કારણ કે તેની નાજુક પ્રકૃતિને લીધે તે શાળામાં અનિયમિત રીતે હાજરી આપતો હતો; છતાં તેણે ઘર આગળ અત્યંત ઉદ્યોગપૂર્વક અભ્યાસ કરી પોતાની સઘળી ખામીઓ દૂર કરી અને ઘણી જ પ્રગતિ કરી.

જેમ્સ ફરગ્યુસન અર્ધા ભૂખે મરતા ગામડિયાનો પુત્ર હતો અને તે પોતાના મોટા ભાઈના મોઢામાંથી નીકળતી કવિતા સાંભળીને વાંચતાં શીખ્યો હતો. જ્યારે તે હજુ માત્ર નાનો બાળક જ હતો ત્યારે તેણે યંત્રવિદ્યાના કેટલાક

સિદ્ધાંતો શોધી કાઢ્યા હતા; ચક્કીઓ અને કાંતવાના સંચાના નમૂના બનાવ્યા હતા અને દોરીમાં મણકા પરોવી તેની સહાયથી આકાશનો એક ઉત્તમ નકશો તૈયાર કર્યો હતો. ફર્ગ્યુસને એક સાધારણ ચપ્પુ વડે જ સારી સારી વસ્તુઓ બનાવી હતી. કેટલા બધા મહાપુરુષો આડે માર્ગે થઈને જ્ઞાનના શિખર પર ચઢ્યા છે! ગિફર્ડ ચામડાના ટુકડા પર મોચીની આર વડે ગૂંચવાડા ભરેલા હિસાબો કરતો હતો. રિટનહાઉસે પહેલવહેલાં પોતાના હળના દાંડા પર ગ્રહણોની ગણતરી કરી હતી. ઈચ્છા હોય તો માર્ગ અવશ્ય જડી આવે છે.

જુલિયસ સીઝરે મહાન યુદ્ધો કર્યાં હતાં અને તેમાં તેણે લોકો પર ઘણો અત્યાચાર કર્યો હતો; છતાં તે માટે તેની અનુચિત પ્રશંસા કરવામાં આવે છે; પરંતુ જે 'અદ્‌ભુત ટીકાત્મક લેખો'માં તેનાં જે પરાક્રમોનું યથાર્થ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેને માટે તે વિશેષ પ્રશંસાને પાત્ર ઠરે છે. તેણે ખગોળવિદ્યા, વ્યાકરણ, ઈતિહાસ અને કેટલાક બીજા વિષયો પર લેખો લખીને નામના મેળવી અને તેના સમયના મહાનમાં મહાન પંડિતો અને વક્તાઓમાંનો એક ગણાયો છે. તેનું જીવન છાવણીની અશાંતિ અને સખત રાજખટપટમાં જવા છતાં તેના જેવા બીજા માણસને પણ અભ્યાસને માટે પુષ્કળ સમય મળ્યો તો પછી બીજા કોને ન મળી શકે? મહાન ફ્રેડરિકે પણ પોતાના જીવનનો મોટો ભાગ છાવણીમાં ગાળવા છતાં જ્યારે જ્યારે તેને અવકાશની એકાદ ઘડી કે પળ મળતી, ત્યારે તે અવશ્ય અભ્યાસમાં તેનો ઉપયોગ કરતો. તેણે પોતાના એક મિત્રને લખ્યું હતું 'હું દિનપ્રતિદિન સમયનો વિશેષ લોભી થતો જાઉં છું. હું મારી જાતને તેનો હિસાબ આપું છું અને જરા પણ સમય વ્યર્થ જતાં મને પરિતાપ થયા વિના રહેતો નથી.'

કોલંબસ જ્યારે ખલાસી તરીકે જીવન ગાળતો હતો, ત્યારે જ તે અભ્યાસ કરી શક્યો હતો; છતાં તે પોતાના સમયનો સૌથી મહાન ભૂગોળ-વેત્તા અને ખગોળવેત્તા થઈ શક્યો હતો.

મહાન પિટર જ્યારે ચૌદ વર્ષનો છોકરો હતો; ત્યારે તે રશિયાનો સર્વસત્તાધારી શાસક બન્યો હતો. તે સમયે તેની પ્રજા જંગલી અવસ્થામાં હતી અને ખુદ તેનામાં પણ અસભ્ય મનુષ્યને છાજે તેવી લાગણીઓ

અને વૃત્તિઓ એટલી પ્રબળ હતી કે, તે તેના સમગ્ર જીવનમાં વારંવાર જણાયા કરતી છતાં પણ તેણે પોતાની જાતને અને રશિયનોને સુધારવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે ઘણા બળપૂર્વક સુધારા દાખલ કર્યા અને છવ્વીસ વર્ષની વયે યુરોપખંડના બીજા દેશોની કલાઓ અને સંસ્થાઓનો અભ્યાસ કરવાના ઉદ્દેશથી તે દેશોમાં પ્રવાસ કરવા નીકળ્યો. હૉલેન્ડના સાર્દીમ નામક સ્થાનમાં મહાન ઈસ્ટ ઈન્ડિયા ગોદી જોવા ઉપરથી તેના મન પર એટલી બધી અસર થઈ કે, તે એક નૌકાવિધાયકને ત્યાં ઉમેદવાર તરીકે રહ્યો. ત્યાં તેણે 'સેન્ટ પિટર' નામનું વહાણ બાંધવામાં સહાય કરી અને પાછળથી તે વહાણ તેણે ખરીદી લીધું. આ ધંધો શીખ્યા પછી તે ઇંગ્લાંડ ગયો અને ત્યાં તેણે કાગળનાં કારખાનાં, દોરડાં વણવાનાં કારખાનાં, ઘડિયાળનાં કારખાનાં અને બીજી જુદી જુદી જાતનાં કારખાનાંઓમાં એક સાધારણ મજૂરની પેઠે કામ કર્યું.

પ્રવાસ દરમિયાન જે જે સ્થાનની તે મુલાકાત લેતો તે તે સ્થાનના સંબંધમાં જેટલી મળી શકે તેટલી માહિતી તે પ્રથમથી જ મેળવી રાખતો અને પ્રત્યેક વસ્તુનું બારીક અવલોકન તથા અભ્યાસ કરતો. જ્યારે જ્યારે તે આવી તપાસ કરવાને નીકળતો ત્યારે ત્યારે તે પોતાની નોંધપોથી પોતાની સાથે લઈ જતો અને જે જે વસ્તુ તેને યાદ રાખવા યોગ્ય લાગતી તેની તે સંભાળપૂર્વક નોંધ કરી લેતો. રસ્તે જતાં માર્ગની બાજુએ ગામડિયા લોકોને કામ કરતા જોતો ત્યારે તે ઘણી વાર પોતાની ગાડીમાંથી ઊતરી પડતો અને તેમની સાથે વાતચીત કરતો. એટલું જ નહિ પણ તેમની સાથે તેમને ઘેર જતો; તેમનાં રાચરચીલાં તપાસતો અને તેમનાં ખેતીનાં ઓજારોનાં ચિત્રો આલેખી લેતો. આ પ્રકારે તેણે જે ઘણું સૂક્ષ્મ અને શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું, તે બીજાં કોઈ પણ સાધનોથી તે ભાગ્યે જ મેળવી શક્યો હોત. એ જ્ઞાનનો પાછળથી તેણે પોતાના દેશને સુધારવામાં પ્રશંસનીય ઉપયોગ કર્યો.

પ્રાચીન કાળના લોકો કહેતા કે 'તારી જાતને ઓળખ.' વીસમી સદીના લોકો કહે છે કે 'તારી જાતને સહાય કર.' કેમ કે આત્મશિક્ષણ જ આત્માને નવીન જન્મ આપે છે. એક માણસને જ્યારે ઉચ્ચ શિક્ષણ મળે છે; ત્યારે જ તે સાધારણ રીતે માણસ જ રહે છે અને પશુ બની જતો

નથી. પરંતુ જો તેને યોગ્ય શિક્ષણ મળ્યું ન હોય; પાઠશાળામાં તેની મગજરૂપી કોઠીમાં જો માત્ર જ્ઞાન જ દાબી દાબીને ભરવામાં આવ્યું હોય; જો માત્ર પરીક્ષા પાસ થવા પૂરતી જ વાતો ગોખણપટ્ટી દ્વારા યાદ રાખવાનો પ્રયત્ન કરીને તેણે પોતાની સ્મરણશકિતનું સત્યાનાશ વાળ્યું હોય; તો તો તેની અવનતિ જ થવાની. કારણ કે અપકવ ગોખણિયું જ્ઞાન પાછળથી આપોઆપ જ ભુલાઈ જવાનું અને તે આત્મશ્રદ્ધા અને આત્મમાન બન્ને ગુમાવી દેવાનો.

ખરું શિક્ષણ જ્ઞાનપિપાસા જાગ્રત કરે છે અને આ પિપાસા તૃપ્ત કરવાને માટે આતુર વિદ્યાર્થી પોતે જ જ્ઞાનામૃતના ભંડારની પાસે પહોંચે છે. 'મનુષ્યને એવી રીતે શિક્ષણ આપવું જોઈએ કે તેની પૂર્વકલ્પનાઓ સાચી બની રહે અને તેની સર્વ ભાવનાઓ સદ્ગુણ બની જાય.'

બલ્વર કહે છે કે 'આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીએ એવી ઉત્તમોત્તમ વસ્તુસ્થિતિ જ હમેશાં પસંદ કરવી અને શોધવા માંડવી; એનું જ નામ સાચું શિક્ષણ છે. હમેશાં તમારા મગજને કેળવો; ઉદ્યોગથી તમારી બુદ્ધિને તીક્ષ્ણ કરો અને લોકોને સુખ અથવા આનંદ આપવાનો પ્રયત્ન કરો. આમ કર્યા છતાં પણ ધારો કે તમે તમારો કોઈ પણ આદર્શ સંપૂર્ણ ન કરી શકો; ધારો કે તમે કીર્તિ સંપાદન ન કરી શકો તોપણ તમે આળસુ માણસો કરતાં તો વધારે ઉન્નત જીવન જરૂર ગાળી શકશો. ધારો કે તમે નામના મેળવી નહિ શકો; પરંતુ ભૌતિક નહિ તો આધ્યાત્મિક જગતમાં તો અવશ્ય તમે ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકશો. સ્થૂલ શકિત કરતાં માનસિક શકિત કાંઈ ઓછી અમર નથી. માનસિક શકિત મેળવવાથી તે આપણને અનંતકાળ સુધી સાથ આપે છે; અને આપણે આપણી બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને ઈશ્વરનાં ગંભીર કાર્યો સમજવાને અને સિદ્ધ કરવાને આપણી જાતને વધતી યા ઓછી લાયક બનાવીએ તેના પ્રમાણમાં જ આપણને ભવિષ્યમાં ઉચ્ચ વા નીચ સ્થાન પ્રાપ્ત થશે.'

પરંતુ તમે કદી પણ તમારી નૈતિક શકિતના ભોગે તો માનસિક કે આર્થિક શકિત ખીલવશો જ નહિ. અમેરિકાની એક પાઠશાળાનો એક સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાન પ્રોફેસર જણાવે છે કે, હાલના શિક્ષણથી મગજને એવું

ગોળમટોળ તથા લીસું કરી શકાય છે, કે જેથી તેની કોઈ પણ શકિત વિશેષ પ્રબળ બની શકે નહિ. જે કેટલાક માણસોનું મગજ તેમના સુભાગ્યે આવી રીતે કેળવાતું નથી; તેમનું એ બહુ ખામીભરેલું (!) તીક્ષ્ણ (!) તથા ખંડિત ધારવાળું (!) જ્ઞાન તેમને ખાડા પૂરી દેવાનો પ્રયત્ન કરવા ઉત્તેજિત કરે છે; અને નિદાન તેમને ખાડાખચકા વિનાના ગોળમટોળ મગજવાળા ગ્રેજ્યુએટો કે જેઓ માત્ર પોતાનું અજ્ઞાન ઢાંકવાપૂરતું જ જ્ઞાન ધરાવે છે તેમના કરતાં તો બહુ ઉત્તમ બનાવે છે. મગજની સર્વ શકિતઓને કેળવવી જોઈએ એ વાત ઠીક છે; પણ તેમાં બે ત્રણ મજબૂત અને ખરબચડા ખૂણા રહેવા દેવાની પણ જરૂર છે. નહિ તો તરુણ પુરુષો જીવનનો મહાન ઉદ્દેશ વીસરી જાય એવો ઘણો સંભવ છે. એ ઉદ્દેશ, બીજા માણસો કેવા થયા છે અને એમણે શું કર્યું છે તે વિષે વાંચવું તથા વિચાર કરવો એટલો જ નથી; પરંતુ તેવા થવું અને તેવાં કામ કરવાં તે છે.

કસરતશાળામાં તમારા શરીરનો વિકાસ કરવા માટે તમે ખેંચતાણ કરો છો; છાતી પહોળી કરો છો; ધક્કામુક્કી કરો છો. અને દોડાદોડ કરો છો; એ જ રીતે સતત પ્રયત્નો દ્વારા તમે તમારી માનસિક અને નૈતિક શકિતઓનો પણ વિકાસ કરી શકશો.

સર્વ જ્ઞાન આત્મશિક્ષણથી પ્રાપ્ત થાય છે. વિદ્યાર્થીની માનસિક ક્રિયા પર જ તેના જ્ઞાનની પ્રગતિનો આધાર રહે છે. શિષ્યને, પોતાની જાતને શીખવતાં શીખવવું એ જ શિક્ષકનું મહાન અને સર્વોત્તમ કાર્ય છે.

આઈઝેક ટેઈલર કહે છે કે 'શારીરિક વિકાસ નહિ, પરંતુ માનસિક વિકાસ આપણને મનુષ્યત્વ આપે છે; માટે તમારું માનસિક બળ વધારો. તમે જે જે જુઓ અથવા વાંચો તે તે સમજવાનો પ્રયત્ન કરો. વાચનની સાથે ચિંતનનો યોગ કરવો એ આપણા ઉત્તમ જીવનના પ્રાથમિક સિદ્ધાંતોમાંનો એક મુખ્ય સિદ્ધાંત છે અને તે કાર્ય સરલમાં સરલ છે.'

'જે થોડા માણસો ચિંતનશાળી હોય છે તેમાંના પણ કેટલા થોડા માણસો યોગ્ય રીતે ચિંતન કરે છે! જેઓ પોતાને ચિંતનશાળી ધારે છે એવા કેટલા બધા માણસો ખરા અર્થમાં કદી પણ ચિંતન જ કરતા હોતા નથી!'

૯ : કામ કરો અને ધીરજ ધરો

'કોઈ અસાધારણ પ્રસંગે આપણે કેવા નીવડીશું તેનો આધાર ઘણું કરીને આપણે અત્યારે કેવા છીએ તે ઉપર જ રહે છે. અને આપણે અત્યારે જેવા છીએ તે પણ આપણા પ્રથમના આત્મશિક્ષણમાંનું જ પરિણામ છે.'—એચ. પી. લિડન

'સઘળાં કાર્યોમાં આરંભ કર્યા પૂર્વે ઉત્તમ તૈયારી કરી રાખવી જોઈએ.'

—સિસેરો

'હું અશિક્ષિત મનુષ્યના આત્માને પહાડ પરના આરસપહાણ જેવો ગણું છું. આરસપહાણમાંથી કારીગરની બુદ્ધિ જ્યાં સુધી અવયવો ખુલ્લા કરે નહિ અને તેના પૃષ્ઠભાગને ચકચકિત કરે નહિ તેમ જ તેના અંગમાં રહેલા પ્રત્યેક સુંદર ડાઘ તથા રેષાને પ્રત્યક્ષ કરે નહિ ત્યાં સુધી તેમાં રહેલું સૌંદર્ય જરા પણ જણાતું નથી.' —એડિસન

'ઘણા બુદ્ધિમાન પુરુષો ધીમે ધીમે જ વિકાસ પામ્યા છે. ઓકનાં ઝાડ કે જે એક હજાર વર્ષ સુધી જીવે છે તે બરૂની પેઠે કાંઈ એકદમ ખીલી આવીને સૌંદર્ય પ્રકાશિત કરતાં નથી.' —જ્યોર્જ હેન્રી લ્યુસ

'તમારા ગુણોનો સદુપયોગ કરો એટલે તે વિકાસ પામશે. તમારામાં જે કાંઈ જ્ઞાન હોય તેનો સદુપયોગ કરો એટલે તમને વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે.'

—આર્નોલ્ડ

'જે ડહાપણભરેલી રીતે ધીરજ રાખે છે તેને સદ્‌વસ્તુઓ મળે છે.'

—થોરો

'અધીરાઈ એ અત્યંત ખરાબ પ્રકારની ઝડપ છે.' —ચર્ચિલ

'ઉતાવળ ગોથાં ખવરાવે છે અને બંધન તથા અંતરાય કરે છે.'

—સેનેકા

જેઓ અતિ વેગથી દોડે છે તેઓ રસ્તામાં જ પડી જાય છે.'

'જેમને ઉત્તમ વિચારોનું વાવેતર કરવાનો સમય મળ્યો નથી તેઓ ઉત્તમ સદ્‌ગુણોના પાકની આશા શી રીતે રાખી શકે?' —થોરો

'જે શિક્ષણ મનુષ્યને સાર્વજનિક અને પોતાનાં તથા શાંતિ સંબંધી અને

ગોળમટોળ તથા લીસું કરી શકાય છે, કે જેથી તેની કોઈ પણ શકિત વિશેષ પ્રબળ બની શકે નહિ. જે કેટલાક માણસોનું મગજ તેમના સુભાગ્યે આવી રીતે કેળવાતું નથી; તેમનું એ બહુ ખામીભરેલું (!) તીક્ષ્ણ (!) તથા ખંડિત ધારવાળું (!) જ્ઞાન તેમને ખાડા પૂરી દેવાનો પ્રયત્ન કરવા ઉત્તેજિત કરે છે; અને નિદાન તેમને ખાડાખચકા વિનાના ગોળમટોળ મગજવાળા ગ્રેજ્યુએટો કે જેઓ માત્ર પોતાનું અજ્ઞાન ઢાંકવાપૂરતું જ જ્ઞાન ધરાવે છે તેમના કરતાં તો બહુ ઉત્તમ બનાવે છે. મગજની સર્વ શકિતઓને કેળવવી જોઈએ એ વાત ઠીક છે; પણ તેમાં બે ત્રણ મજબૂત અને ખરબચડા ખૂણા રહેવા દેવાની પણ જરૂર છે. નહિ તો તરુણ પુરુષો જીવનનો મહાન ઉદ્દેશ વીસરી જાય એવો ઘણો સંભવ છે. એ ઉદ્દેશ, બીજા માણસો કેવા થયા છે અને એમણે શું કર્યું છે તે વિષે વાંચવું તથા વિચાર કરવો એટલો જ નથી; પરંતુ તેવા થવું અને તેવાં કામ કરવાં તે છે.

કસરતશાળામાં તમારા શરીરનો વિકાસ કરવા માટે તમે ખેંચતાણ કરો છો; છાતી પહોળી કરો છો; ધક્કામુક્કી કરો છો. અને દોડાદોડ કરો છો; એ જ રીતે સતત પ્રયત્નો દ્વારા તમે તમારી માનસિક અને નૈતિક શકિતઓનો પણ વિકાસ કરી શકશો.

સર્વ જ્ઞાન આત્મશિક્ષણથી પ્રાપ્ત થાય છે. વિદ્યાર્થીની માનસિક ક્રિયા પર જ તેના જ્ઞાનની પ્રગતિનો આધાર રહે છે. શિષ્યને, પોતાની જાતને શીખવતાં શીખવવું એ જ શિક્ષકનું મહાન અને સર્વોત્તમ કાર્ય છે.

આઈઝેક ટેઈલર કહે છે કે 'શારીરિક વિકાસ નહિ, પરંતુ માનસિક વિકાસ આપણને મનુષ્યત્વ આપે છે; માટે તમારું માનસિક બળ વધારો. તમે જે જે જુઓ અથવા વાંચો તે તે સમજવાનો પ્રયત્ન કરો. વાચનની સાથે ચિંતનનો યોગ કરવો એ આપણા ઉત્તમ જીવનના પ્રાથમિક સિદ્ધાંતોમાંનો એક મુખ્ય સિદ્ધાંત છે અને તે કાર્ય સરલમાં સરલ છે.'

'જે થોડા માણસો ચિંતનશાળી હોય છે તેમાંના પણ કેટલા થોડા માણસો યોગ્ય રીતે ચિંતન કરે છે! જેઓ પોતાને ચિંતનશાળી ધારે છે એવા કેટલા બધા માણસો ખરા અર્થમાં કદી પણ ચિંતન જ કરતા હોતા નથી!'

૯ : કામ કરો અને ધીરજ ધરો

'કોઈ અસાધારણ પ્રસંગે આપણે કેવા નીવડીશું તેનો આધાર ઘણું કરીને આપણે અત્યારે કેવા છીએ તે ઉપર જ રહે છે. અને આપણે અત્યારે જેવા છીએ તે પણ આપણા પ્રથમના આત્મશિક્ષણમાંનું જ પરિણામ છે.'—એચ. પી. લિડન

' સઘળાં કાર્યોમાં આરંભ કર્યા પૂર્વે ઉત્તમ તૈયારી કરી રાખવી જોઈએ.'

—સિસેરો

' હું અશિક્ષિત મનુષ્યના આત્માને પહાડ પરના આરસપહાણ જેવો ગણું છું. આરસપહાણમાંથી કારીગરની બુદ્ધિ જ્યાં સુધી અવયવો ખુલ્લા કરે નહિ અને તેના પૃષ્ઠભાગને ચકચકિત કરે નહિ તેમ જ તેના અંગમાં રહેલા પ્રત્યેક સુંદર ડાઘ તથા રેષાને પ્રત્યક્ષ કરે નહિ ત્યાં સુધી તેમાં રહેલું સૌંદર્ય જરા પણ જણાતું નથી.' —એડિસન

' ઘણા બુદ્ધિમાન પુરુષો ધીમે ધીમે જ વિકાસ પામ્યા છે. ઓકનાં ઝાડ કે જે એક હજાર વર્ષ સુધી જીવે છે તે બરૂની પેઠે કાંઈ એકદમ ખીલી આવીને સૌંદર્ય પ્રકાશિત કરતાં નથી.' —જ્યોર્જ હેન્રી લ્યુસ

' તમારા ગુણોનો સદુપયોગ કરો એટલે તે વિકાસ પામશે. તમારામાં જે કાંઈ જ્ઞાન હોય તેનો સદુપયોગ કરો એટલે તમને વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે.'

—આર્નોલ્ડ

' જે ડહાપણભરેલી રીતે ધીરજ રાખે છે તેને સદ્‌વસ્તુઓ મળે છે.'

—થોરો

' અધીરાઈ એ અત્યંત ખરાબ પ્રકારની ઝડપ છે.' —ચર્ચિલ

' ઉતાવળ ગોથાં ખવરાવે છે અને બંધન તથા અંતરાય કરે છે.'

—સેનેકા

જેઓ અતિ વેગથી દોડે છે તેઓ રસ્તામાં જ પડી જાય છે.'

' જેમને ઉત્તમ વિચારોનું વાવેતર કરવાનો સમય મળ્યો નથી તેઓ ઉત્તમ સદ્‌ગુણોના પાકની આશા શી રીતે રાખી શકે?' —થોરો

' જે શિક્ષણ મનુષ્યને સાર્વજનિક અને પોતાનાં તથા શાંતિ સંબંધી અને

યુદ્ધ સંબંધી એ સઘળાં કાર્યો પ્રમાણિકપણે, કુશળતાપૂર્વક અને ઉદાત્ત રીતે કરવાને લાયક બનાવે છે; તે જ શિક્ષણને હું સંપૂર્ણ અને ઉત્તમ કહું છું.' —મિલ્ટન

'પ્રત્યેક ધંધામાં ઉત્તમતા અને સફળતા મેળવવાનો સુરક્ષિત માર્ગ ઉચિત પૂર્વશિક્ષણ, કળા શીખવાનો ખંતપૂર્વક ઉદ્યોગ અને તેનો ઉપયોગ કરવા માટે લેવાયેલો શ્રમ એ છે.' —એડવર્ડ એવરેટ

'જેમ જેમ તમે અધિક જ્ઞાન મેળવો છો; તેમ તેમ તમે તમારી જાતનો અને સંપત્તિનો વિશેષ બચાવ કરી શકો છો અને ઓછા શ્રમથી અધિક કાર્ય કરી શકો છો.' —ચાર્લ્સ કિંગ્સલી

હેન્રી બૅસેમરે ઈ. સ. ૧૮૩૧માં લંડનમાં થયેલા પોતાના આગમનના સંબંધમાં બોલતાં કહ્યું હતું કે 'તે માનવસાહસના વિશાળ સમુદ્રમાં હું તો માત્ર એક બિંદુ હતો.' જોકે તે સમયે તેની વય માત્ર અઢાર વર્ષની હતી અને શહેરમાં તેનો કોઈ પણ પરિચિત ન હતો; તોપણ તેણે અલ્પ સમયમાં જ છાપેલા કાગળ પરથી નકલ લેવાની એક પદ્ધતિ શોધી કાઢીને ઉદ્યમ મેળવ્યો. તેની આ પ્રણાલી એટલી સરળ હતી કે કોઈ પણ માણસ એક પેની આપીને દશ મિનિટમાં વેલદાર સ્ટૅમ્પની નકલ લેતાં શીખી શકતો હતો; પરંતુ પાછળથી તેને પ્રતીત થયું કે, આ પદ્ધતિ ચાલુ થવાથી ઇંગ્લાંડના સર્વ સરકારી કાગળો પરના સ્ટૅમ્પની સહેલાઈથી નકલ થઈ શકશે. આથી તેણે મહેનત કરીને એવો એક છિદ્રવાળો સ્ટૅમ્પ બનાવ્યો કે જેની નકલ પણ ન થઈ શકે અને દસ્તાવેજ પરથી જે ઉખડી પણ ન શકે. સરકારી સ્ટૅમ્પ ઑફિસના પ્રમુખે તેને કહ્યું હતું કે, લોકો જૂના દસ્તાવેજો ઉપરથી સ્ટૅમ્પ ઉખેડી લઈને ફરીથી તેનો ઉપયોગ કરે છે તેથી સરકારને દર વર્ષે એક લાખ પૌંડનું નુકસાન થાય છે. વળી બૅસેમરની પદ્ધતિથી સરળતાપૂર્વક ખોટા સ્ટૅમ્પ બનાવવાનો જે નવીન ભય ઊભો થયો હતો તે તો તે પ્રમુખના ધ્યાનમાં પણ ન હતો; તેથી બૅસેમરને તેની છિદ્રવાળા સ્ટૅમ્પ બનાવવાની પદ્ધતિ માટે એક ચોક્કસ રકમ આપવાની અથવા જીવનપર્યંત આઠસો પૌંડની જગ્યા આપવાની માગણી કરી. બૅસેમરે એ જગ્યા લેવાનો સ્વીકાર કર્યો અને જે સ્ત્રીની સાથે પોતાની સંપત્તિ ભોગવવાને તે કબૂલ

થયો હતો તેને આ ખુશાલીના સમાચાર સંભળાવવાને તે દોડી ગયો. પોતાની શોધ વિષે ખુલાસો કરતાં, તેણે એને સો વર્ષના જૂના દસ્તાવેજ પરથી કોઈ પણ માણસ કિંમતી સ્ટૅમ્પ કાઢીને તેનો પુનઃ ઉપયોગ કરતાં કેવી રીતે અટકશે તે પણ સમજાવ્યું.

તેની પ્રિયા બોલી કે 'હા, તે તો હું સમજી; પરંતુ જો સઘળા સ્ટૅમ્પોની ઉપર તારીખ નાખવામાં આવે તો ભવિષ્યમાં તેનો ઉપયોગ થતાં તે પકડાઈ ગયા વિના કદી પણ રહે નહિ.'

આ ઘણા થોડા જ શબ્દો હતા અને આપણે જો એમાંથી ત્રણ અક્ષરનો એક જ શબ્દ બાદ કરીએ તો તેમાં કાંઈ જ ખાસ મહત્ત્વ રહેતું નથી; પરંતુ તે નાનો શબ્દ બ્રિટિશ મહેસૂલી ખાતાના મોટા મોટા અમલદારોનાં પ્રચંડ ભેજાંમાં અત્યાર સુધી નહિ આવવાથી જ દીર્ઘકાળ સુધી પ્રતિવર્ષ એક લાખ પૌંડનું સરકારને નુકસાન થયું હતું! હવે જો આ નાનો શબ્દ એ અમલદારો આગળ જાહેર કરવામાં આવે તો તે બૅસેમરની છિદ્રવાળા સ્ટૅમ્પની યુક્તિને નકામી જ બનાવી દે એમ હતું. હેન્રીને ઉપલી સૂચના સાંભળતાં જ તે તરુણ સ્ત્રીની બુદ્ધિ વિષે અભિમાન થયું અને તેણે પોતાના સ્વાર્થનો કાંઈ પણ વિચાર મનમાં નહિ લાવતાં ઑફિસમાં જઈને તે સુધારો સૂચવ્યો. પરિણામ એ જ આવ્યું કે, એની છિદ્રવાળા સ્ટૅમ્પની પદ્ધતિ કચરાપટ્ટીને સ્વાધીન કરવામાં આવી અને સરકારે પેલા નાના ક્ષુદ્ર શબ્દમાં જે વિચાર ગર્ભિત રહેલો હતો તેનો કંઈ પણ પારિતોષિક આપ્યા વિના જ મૂંગે મોઢે ઉપયોગ કરી બૅસેમરને વચન આપેલી જગ્યા આપવાના અખાડા કર્યા!

આમ થવાથી બૅસેમરની આર્થિક સ્થિતિ તો ન જ સુધરી; પરંતુ એક ઉત્તમ સ્ત્રી, એ એક તરુણ પુરુષની ઉત્તમોત્તમ મૂડી છે એમ જાણીને એકદમ લગ્ન કર્યું. પરિણામે બે ઉત્તમ મગજના એકત્ર વિચાર તેની સેવામાં હાજર થયા; અને તેમના અનેક વર્ષોના ચિંતન અને પ્રયોગનું પરિણામ પોલાદને સસ્તું બનાવવાની બૅસેમરની પદ્ધતિ શોધાવવામાં આવ્યું! આ પદ્ધતિએ સમગ્ર જગતના લોઢાના ઉદ્યોગમાં વિપ્લવ કરી મૂક્યો. તે પદ્ધતિ માત્ર એક જ છે કે, કેટલાક ટન પિગ આયર્ન(એક જાતનું લોઢું)ના રસમાં

અત્યંત ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન કરવાને માટે નીચેથી ઉષ્ણ હવા ઘુસાડી દેવી અને પછી પૂરતું લુકિંગ ગ્લાસ આયર્ન (પુષ્કળ કાર્બનવાળું કાચું લોહું) તેમાં ઉમેરીને તે સઘળા જથ્થાનું પોલાદ બનાવી દેવું. આથી પણ અધિક મુશ્કેલ અને ખર્ચવાળી પદ્ધતિઓ અજમાવી તેમાં નિષ્ફળ થયા પછી જ તેણે આ સરલ પદ્ધતિ શોધી કાઢી હતી.

'જે માણસ ધીરજ રાખે છે તેને સર્વ વસ્તુઓ મળે છે.'

સંપૂર્ણતા અને સાંગોપાંગતાનો અભાવ એ આ જમાનાની મોટી ખામી છે. પોતાના જીવનકાર્ય માટે તૈયારી કરવા પાછળ પૂરતો સમય રોકવાને કેટલાં થોડાં તરુણ સ્ત્રીપુરુષો રાજી હોય છે! માત્ર થોડુંક શિક્ષણ મળ્યું—થોડુંક પુસ્તકોમાંનું પોપટિયા જ્ઞાન મળ્યું કે તરત જ તેઓ ધંધો કરવાને તૈયાર થઈ જાય છે.

'થોભી શકતો નથી' એ આ સદીનું પ્રધાન લક્ષણ છે અને એ શબ્દ પ્રત્યેક વસ્તુ પર લખાયેલા જણાય છે. વ્યાપાર, કેળવણી, સમાજ, ધર્મ એ સર્વની ઉપર એ જ શબ્દો લખાયેલા છે. અમે હાઈસ્કૂલ યા પાઠ શાળાના શિક્ષણને માટે થોભી શકતા નથી; છોકરો યુવક થવાને માટે થોભી શકતો નથી: તેમ જ યુવક, માણસ થવાને માટે થોભી શકતો નથી. પ્રત્યેક માણસ દોડાદોડમાં પડેલો હોય છે. ઈમારતો પણ એટલી ત્વરાથી બાંધવામાં આવે છે કે તે લાંબો સમય ટકી શકતી નથી અને પ્રત્યેક વસ્તુ બસ 'વેચવાને માટે'જ બનાવવામાં આવે છે. થોડા સમય પર અમેરિકાના એક વિશ્વવિદ્યાલયના એક પ્રૉફેસરને પશ્ચિમભાગની એક તરુણ સ્ત્રી તરફથી પત્ર મળ્યો હતો. તેમાં તેણે લખ્યું હતું કે 'જો હું આપના વિશ્વવિદ્યાલયમાં આવું અને બાર પાઠ શીખું તો હું વકતૃત્વનું શિક્ષણ આપી શકું કે નહિ?' આજના આપણા તરુણો પણ એ સ્ત્રીની પેઠે કાંઈક કરવા માગે છે અને તે ત્વરાથી જ કરવા માગે છે. વિશાળ અને ઊંડા પાયા નાખવાને તેઓ રાજી નથી. તેમને તૈયાર બનાવનારી શાળા અને પાઠશાળામાં અનેક વર્ષો સુધી કંટાળાભરેલો અભ્યાસ કરવો પડે છે તેથી તેઓ નિરાશ બની જાય છે કેમકે તેમને તો માત્ર ઉપરચોટિયું જ જ્ઞાન જોઈએ છે.

પોપ કહે છે કે 'થોડું—અધૂરું' જ્ઞાન એ ભયંકર વસ્તુ છે. કાં તો જ્ઞાનામૃતનું પૂરતું પાન કરો નહિ તો તેને જરા પણ ચાખો નહિ. નાના નાના ઘૂંટડા મગજને ઉશ્કેરે છે અને પૂરતું પી લેવાથી આપણે શાન્ત બની જઈએ છીએ.'

અજ્ઞાન પર ઢાંકપિછોડો કરવાની યુકિતઓ અને 'રખેને કોઈક ભૂલથી આપણું તકલાદીપણું ખુલ્લું થઈ જશે.' એવો નિરંતર ડર, એ ખરેખર માણસને દયાજનક સ્થિતિમાં લાવી મૂકે છે. આજે ટૂંકા માર્ગો અને સંક્ષિપ્ત પ્રણાલિઓનો ભારે ખપ જાગ્યો છે. પરંતુ તમારી શકિતનો ભંડાર વધારવામાં પુષ્કળ સમય રોકવો; એ જ સફળતાનો માર્ગ ટૂંકો કરવાનો ખરો ઉપાય છે.

તકનો લાભ લેવાને જો તમે તૈયાર રહેશો નહિ તો તક તમારો ઉપહાસ જ કરશે. તમે જેટલા પ્રમાણમાં એક સારી તકનો ઉપયોગ કરવાની તમારી જાતને કેળવણી આપી હશે તેટલા જ પ્રમાણમાં તે તમને કિંમતી થઈ પડશે. વિચાર કર્યા વિના બોલવાની અને ઉપરચોટિયું કામ કરવાની ભયંકર ઝડપથી હમેશાં ચેતતા રહેજો. ઘણા તરુણો બોલવાની સરળતાનો ઊંડો અભ્યાસ અને હસ્તકૌશલ્યને સખત પરિશ્રમ ખોટી રીતે માની બેઠા છે!

ધીરજ એ કુદરતનો મૂળ મંત્ર છે. એક પુષ્પને સંપૂર્ણ બનાવવાને માટે કુદરત યુગોના યુગો સુધી કામ કરે છે; તો પછી તેના સૃજેલા પદાર્થો પૈકી ઉત્તમોત્તમ પદાર્થને માટે તે શું કાંઈ પણ નહિ કરે? યુગો અને લક્ષાવધિ વર્ષો તેના કંઈ હિસાબમાં નથી. સંપૂર્ણ મનુષ્ય બનાવવાને માટે તે અસંખ્ય વર્ષો ખર્ચી નાખે છે.

જૉન્સન કહે છે કે, એક માણસે એક પુસ્તક લખવાને માટે અર્ધું પુસ્તકાલય ઉથલાવી નાખવું જોઈએ. જ્યારે એક લેખિકાએ વર્ડ્ઝવર્થને કહ્યું કે 'મેં એક કાવ્ય પર છ કલાક ગાળ્યા છે' ત્યારે તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે 'મેં તે પર છ અઠવાડિયાં ગાળ્યાં હોત.' રેવરંડ હૉલે પોતાનો એક ગ્રંથ પર ત્રીસ વર્ષ ગાળ્યાં હતાં. ઓવન્સે 'કૉમેન્ટરી ટુ ધી એપીસલ્સ ટુ ધી હિબ્રૂઝ' નામના ગ્રંથ પર વીસ વર્ષ પર્યંત કામ કર્યું હતું. મૂરે પોતાના

એક સંગીત કાવ્યની કડી પર કેટલાંક અઠવાડિયાં ગાળ્યાં હતાં. તેની એ કડી એટલી સુંદર છે કે જાણે તે મહાબુદ્ધિમાન પુરુષના મગજમાંથી નીકળી હોય તેમ લાગે છે. કાર્લાઇલ અત્યંત ચોકસાઈ કરીને લખતો હતો. જ્યાં સુધી તે પ્રત્યેક જાણીતા પ્રમાણભૂત ગ્રંથનું અવલોકન કરતો નહિ; ત્યાં સુધી તે પોતાના મહાન ઐતિહાસિક ગ્રંથનું એક પણ પાનું લખતો નહિ. આથી તેનું પ્રત્યેક વાક્ય ઘણા ગ્રંથોનો સાર અને મહાન પુસ્તકાલયોમાં ઘણા કલાકો સુધી અત્યંત પરિશ્રમપૂર્વક કરેલા અન્વેષણનું ફળ ગણાય છે. આજે 'સાર્ટર રેઝાર્ટસ' પ્રત્યેક સ્થળે પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાયઃ કોઈ પણ બુકસેલરને ત્યાંથી તે તમને માત્ર થોડા જ પૈસામાં મળી શકે છે અને એની લક્ષાવધિ પ્રતો દુનિયામાં ફેલાયલી છે; પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૫૧માં જ્યારે કાર્લાઇલ તેને લંડનમાં લાવ્યો ત્યારે ત્રણ આગેવાન પ્રકાશકોએ તિરસ્કારપૂર્વક તેનો અનાદર કર્યો હતો. અંતે જેમતેમ કરીને તેણે તે લેખ 'ફ્રેઝર્સ મૅગેઝિન'માં દાખલ કરાવ્યો.

છોકરાઓને અમુક ધંધામાં બાંધી લેવાની જૂની પદ્ધતિનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે એ કેટલીક રીતે અતિ નુકસાનકારક છે. આજે ઘણા થોડા છોકરાઓ કોઈ પણ ધંધો સારી પેઠે શીખે છે; જેવી રીતે એક વિદ્યાર્થી કોઈ પણ વિષયનું તેણે કેટલું જ્ઞાન મેળવ્યું છે તે જાણવાનો લેશ પણ પ્રયત્ન કર્યા વિના માત્ર ચોક્કસ પરીક્ષામાં પસાર થવાને માટે જ ગોખી મારે છે અને ચાલતાં ચાલતાં જે તેના જાણવામાં આવે તેટલું જ તે લઈ શકે છે.

એક તરુણ કલાનો ઉત્તમોત્તમ આદર્શ ઉત્પન્ન કરવાને માટે માઈકલ ઍન્જેલોની સાથે બાર વર્ષ પર્યંત રહીને શારીરશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે તો તે કેવું સારું પરિણામ લાવી શકે તેનો વિચાર કરો; અથવા તો તે અશ્વના શરીરની રચના જાણવાને માટે ડૉ. વિન્સીની સાથે દશ વર્ષ પર્યંત રહી ઘોડાના પૂતળાનો અભ્યાસ કરે તો તે કેવું ઉત્તમ પરિણામ લાવી શકે તેની કલ્પના કરો. ઉપર જણાવેલા સમયના પા ભાગ જેટલા સમયમાં ઘણા તરુણ કલાવિધાયકો, એકાદ એપોલો બૅલ્વિડિયર બનાવવાની આશા રાખી શકે. જ્યારે માઈકલ ઍન્જેલો 'સિસ્ટાઈન ચૅપલ' ચીતરતો હતો ત્યારે તે ખાવાનો, પોષાક પહેરવાનો કે પોશાક ઉતારવાનો પણ સમય લેતો ન હતો; પરંતુ

જ્યારે ભૂખ લાગે ત્યારે કામ કરતાં કરતાં તે ખાઈ શકે એટલા માટે પોતાનો હાથ પહોંચે એટલે દૂર રોટલો મૂકી રાખતો અને પહેરેલાં કપડાં-ભેર જ ઊંઘી જતો!

એક શ્રીમંત હાવર્ડ બર્નેટને કહ્યું કે 'જરા તસ્દી લઈ મારી ચિત્ર-પોથીમાં ચિત્રો ગોઠવી આપશો?' બર્નેટે તેના કહેવા પ્રમાણે કર્યું અને પોતાના મહેનતાણાના તેની પાસેથી એક હજાર ફ્રાંક માગ્યા. તે શ્રીમંતે વાંધો લીધો કે 'તમારી માત્ર પાંચ મિનિટ જ આ કાર્યમાં તો ગઈ છે! તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે 'પરંતુ એ કાર્ય પાંચ મિનિટમાં કેવી રીતે કરવું એ શીખતાં મારાં ત્રીસ વર્ષ ગયાં છે.'

આ સમયમાં એવા માણસોની જરૂર છે કે, જેઓ જગતની નિંદા કે સ્તુતિની કાંઈ પણ દરકાર રાખ્યા વિના કામ કરવાની અને ધીરજ રાખવાની હિંમત તથા શકિત ધરાવતા હોય. એકાદ બૅન્ક્રોફ્ટ કે જે 'યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના ઇતિહાસ' પર વીસ વર્ષ ગાળી શકે એવા માણસની આ સમયમાં જરૂર છે. એકાદ નોહ વેબ્સ્ટર કે જે શબ્દકોષ પર છત્રીસ વર્ષો ગાળી શકે એવાની જગતને જરૂર છે. એકાદ ગિબન કે જે 'રોમન સામ્રાજ્યનું અધઃપતન અને પડતી' પર વીસ વર્ષ પર્યંત પરિશ્રમ કરી શકે તેવાની આજે આવશ્યકતા છે. એકાદ મિરાબો કે જે એક સામ્રાજ્યને કંપાયમાન કરી શકે એવી મહાન સંચિત શકિત બતાવવાની પોતાને તક મળે તે પૂર્વે ચાલીસ વર્ષો પર્યંત પરિશ્રમ કરી શકે તેવાની આ જમાનાને જરૂર છે. એકાદ ફેરેગટ કે એકાદ વૉન મૉટકે કે જેઓએ પોતાની પ્રથમ મહાન તકને માટે અર્ધી સદી સુધી કામ કરવાનો અને ધૈર્ય ધરવાનો આગ્રહ ધરાવ્યો હોય તેવાની આજે જરૂર છે. એકાદ ગાર્ફીલ્ડ કે જે પોતાના વિદ્યાલયમાં એક પ્રતિસ્પર્ધી વિદ્યાર્થી કરતાં પંદર મિનિટ મોડે સુધી પોતાની બત્તી બાળી શકે તેવાની હમણાં આવશ્યકતા છે. એકાદ ગ્રાંટ કે જે સર્વત્ર પોતાના સેનાપતિ બંધુઓ અને રાજદ્વારીઓની નિંદાનો વરસાદ વર્ષતો હોય છતાં પણ બહાદુરીથી મૌન ધારણ કરી યુદ્ધો લડયે જાય તેવાની હાલમાં જરૂર છે. એકાદ ફીલ્ડ કે જે આખું જગત તેને મૂર્ખ ગણતું હોવા

છતાં પણ અવિશ્રાંત પરિશ્રમથી તાર નાખવામાં વર્ષોનાં વર્ષો અને પુષ્કળ નાણું ખર્ચી નાખે તેવાની આજે જરૂર છે. એકાદ માઈકલ ઍન્જેલો કે જે રખેને પોતાની પીંછીને લોભનું કલંક લાગે એવા ભયથી કાંઈ પણ પૈસા લીધા વિના પોતાનાં અનુપમેય 'સૃષ્ટિ' અને 'અંતિમ નિર્ણય'નાં ચિત્રો દ્વારા સિસ્ટાઈન ચૅપલને શણગારવા માટે સાત વર્ષ જેટલા લાંબા વખત સુધી કામ કરે તેવાની આજે જગતને આવશ્યકતા છે. એકાદ ટીટિયન કે જે પોતાના 'અંતિમ વાળું' નામના ચિત્ર પર સાત વર્ષપર્યંત કામ કરી શકે તેવાની હાલમાં જરૂર છે. એકાદ સ્ટિવન્સન કે જે આગગાડી ચલાવનાર યંત્ર પર પંદર વર્ષ પર્યંત કામ કરી શકે તેવાની હમણાં જરૂર છે. એકાદ વૉટ કે જે કંડેન્સિંગ એન્જિન પર વીસ વર્ષ લગી કામ કરી શકે; એકાદ લેડી ફ્રૅંકલિન કે જે પોતાના સ્વામીને ધ્રુવની પાસેના સમુદ્રોમાંથી બચાવવાને બાર વર્ષના દીર્ઘકાળ પર્યંત અવિશ્રાંત કામ કરી શકે; એકાદ થર્લો વીડ કે જે ફ્રેન્ચ રાજ્યક્રાંતિનો ઈતિહાસ લેવાને જોડાને બદલે પોતાના પગ પર ચીંથરાં વીંટીને બરફ પર બાર માઈલ સુધી ચાલ્યો જાય અને તેને સગડીના પ્રકાશ આગળ આતુરતાપૂર્વક વાંચે; એકાદ મિલ્ટન કે જે અંધ અવસ્થામાં 'પૅરેડાઈઝ લૉસ્ટ'ની રચના કરે અને પછી તેને માત્ર નામની જ કિંમતે વેચી દે; એકાદ થૅકરે કે જે પોતાનો 'વૅનિટિફેર' નામનો ગ્રંથ એક ડઝન પ્રકાશકોની પાસેથી પાછો ફર્યા પછી પણ આનંદપૂર્વક કામ કરે. એકાદ બાલ્ઝાક કે જે એક નિર્જન કાતરિયામાં ઉદ્યોગ કરીને ધૈર્ય ધારણ કરે અને ગરીબાઈ, ઋણ તથા ભૂખની પીડાથી પણ નિરાશ તથા ભયભીત થાય નહિ; એવા માણસોની જગતને જરૂર છે. જે માણસો કામ કરી શકે અને ધૈર્ય ધરી શકે તેમની જ આ જમાનામાં આવશ્યકતા છે.

ડૅનિયલ વેબ્સ્ટર નામના એક વકીલે એક વાર એક ગરીબ લુહારનો કેસ હાથમાં લીધો. આ કેસમાં તેને જે પ્રમાણભૂત ગ્રંથો અને પૂર્વવૃત્તાંતો-ની જરૂર હતી તે મેળવવાને માટે તેણે પોતાની નજીકના સર્વ ધારાશાસ્ત્રી-ઓનાં પુસ્તકાલયોમાં તપાસ કરી; પરંતુ સફળતા મળી નહિ. અંતે તેણે પોતાની ગાંઠના દશ પૌંડ ખરચીને જરૂરનાં પુસ્તકો મંગાવ્યાં. પરિણામે એ

કેસમાં તેને વિજય મળ્યો; પણ તેનો અસીલ અત્યંત ગરીબ હોવાથી તેણે તેની પાસેથી માત્ર ત્રણ પૉંડ ફી લીધી! આ રીતે તેને પુસ્તક ખરીદવામાં 'ગાંઠનાં ગોપીચંદન થયાં' એટલું જ નહિ પરંતુ તેનો સમય પણ ગુમાયો. કેટલાંક વર્ષો પછી તે ન્યૂયોર્ક નગરમાં થઈને જતો હતો તે સમયે સુપ્રિમ કોર્ટમાં એક મહત્ત્વનો પણ ગૂંચવણભરેલો કેસ ચાલતો હતો તેની સંબંધમાં આરોન બરે તેની સલાહ પૂછી. તે એક પળમાં સમજી ગયો કે, તે કેસ પેલા લુહારના કેસ જેવો જ હતો; અર્થાત્ હક્ક સંબંધી એક ગૂંચવણભરેલો પ્રશ્ન હતો, કે જેનું સ્પષ્ટીકરણ તેણે એવી સંપૂર્ણ રીતે કર્યું હતું કે હવે તેને તે કેસ માત્ર એક ગુણાકારના દાખલા જેટલો સરળ લાગતો હતો! તે સંબંધે તેણે એટલી સરળતાથી અને પૂર્વાપર સંબંધની એટલી સ્પષ્ટતાથી, બીજા ચાર્લ્સના સમય સુધીના ધારા અને પૂર્વદૃષ્ટાંતો ટાંકી બતાવ્યાં કે બરેએ બહુ જ આશ્ચર્ય પામી તેને પૂછ્યું કે, 'આ કેસમાં પૂર્વે કદી આપની સલાહ લેવામાં આવી છે?' તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: 'જરા પણ નહિ, મેં આજ દિન સુધી તમારા કેસની વાત સરખીયે સાંભળી નથી.' બરે કહ્યું: 'ત્યારે તો ઠીક; આગળ ચાલો.' જ્યારે તે પોતાની સલાહ સંપૂર્ણ રીતે આપી રહ્યો ત્યારે તેને એટલી ફી મળી કે જેથી તેણે પોતાના પ્રથમ અસીલને માટે જેટલો સમય અને પરિશ્રમ લીધો હતો તે સર્વનો અનેકગણો બદલો વળી રહ્યો!

ટકી રહે—સમયની કસોટીમાં ઊભી રહે—એવી પ્રત્યેક વસ્તુનો પાયો ઊંડો અને મજબૂત જ બનાવવો જોઈએ. રોમ નગરમાં ઘણી વાર ઇમારતનો પાયો બાંધવામાં સૌથી વિશેષ ખર્ચ કરવામાં આવે છે. આપણે પણ પ્રત્યેક શુભ કાર્યનો પાયો આવી રીતે ઊંડો જ નાખવો જોઈએ.

બંકર હિલના સ્મરણસ્તંભનો પાયો જમીનમાં પચાસ ફીટ ઊંડો નાખવામાં આવ્યો છે. એ ઐતિહાસિક સ્તંભની આસપાસ ફરનારા લોકો જોકે એ પાયાને જોઈ શકતા નથી; પરંતુ બહારથી વ્યર્થ જેવા જણાતા આ પાયાને લીધે જ સ્તંભ સઘળાં તોફાનોની સામે અડગ ઊભો રહેવાને શક્તિમાન થયો છે. પ્રત્યેક સફળ જીવનનો મોટો ભાગ પાયો નાખવામાં જ જાય

છે. અર્થાત્ સફળતા એ પરિશ્રમ અને ખંતનું જ ફળ છે.

ઘણાં વર્ષો પર્યંત પરિશ્રમ કરવાથી તથા એક હજાર ગ્રંથો વાંચવાથી જ્યૉર્જ ઈલિયટને 'ડૅનિયલ ડૅરોન્ડા'ને માટે દશ હજાર પૌંડ મેળવવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈ હતી. અસામાન્ય લેખકો કેવી રીતે પ્રસિદ્ધ થયા છે? વર્ષોનાં વર્ષો સુધી કાંઈ પણ લવાજમ લીધા વિના લખવાથી; માત્ર અનુભવ મેળવવાને માટે સેંકડો પાનાં મફત લખવાથી; અર્ધું જીવન ગુલામની પેઠે સાહિત્યનાં કામ કરવામાં ગાળવાથી.

'ધી એન્જેલસ' નામના ગ્રંથ પર ઘણાં વર્ષો સુધી કંટાળાભરેલું કામ કરવાથી અને ધૈર્ય ધારણ કરવાથી તેના પચીસ હજાર પૌંડ ઊપજ્યા હતા. મિલેટના પ્રથમ પ્રયત્નો સર્વથા નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા; પરંતુ તેના પાછલા પ્રયત્નો ભંડારના ભંડાર ખેંચી લાવતા હતા. શીલરને પોતાનું કામ પૂરું થશે કે નહિ એમ હમેશાં લાગ્યા કરતું હતું. ડાંટે પોતાનો 'ડિવાઈન કૉમેડી' નામનો ગ્રંથ લખતાં અત્યંત સુકાઈ ગયો હતો. કામ કરવાથી અને ધૈર્ય ધરવાથી જ સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય છે.

બિચર કહે છે કે, 'જે દ્વારા કર્તાને અમર કીર્તિ મળી હોય એવો કોઈ પણ અગાધ પાંડિત્યવાળો ગ્રંથ સાહિત્યવાળો અંશ કે કલાનો આદર્શ મારા જાણવામાં આવ્યો નથી; કે જેને બનાવવા માટે દીર્ઘકાળ પર્યંત ધીરજથી કામ કરવામાં આવ્યું ન હોય.'

સહનશકિત એ ગમે તે બહાદુરીના કાર્ય કરતાં પણ ચારિત્ર્યની વધારે સારી કસોટી છે.

પોતે મહાબુદ્ધિશાળી છે એમ તે જરા પણ માનતો નહિ. તે કહેતો કે, એ સર્વ માત્ર સખત પરિશ્રમનો જ પ્રશ્ન છે. આવા ઉદ્યોગી અને ખંતી માણસે જે કાર્ય કર્યું છે તે જોઈને બુદ્ધિ ધરાવવાનો દાવો કરનારા ઘણા માણસો લજ્જિત થાય તેમ છે.

એક શ્રીમંત શરાફ કે જેણે એક પણ ડૉલર વિના પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆત કરી હતી તેણે જણાવ્યું કે, 'ઘણાં વર્ષો સુધી સૂર્યોદય થતાં જ હું મારા ધંધા પર વળગી પડતો હતો અને ઘણીવાર પંદર કે અઢાર કલાક પર્યંત કામ કર્યા વિના તેને છોડતો નહિ.'

'ફેસ્ટિના લેન્ટ' (ધીમેથી ઉતાવળ કરો) એ એક સુંદર લૅટિન સૂત્ર છે. ધૈર્ય શેતૂરના પાંદડાંનું રેશમ બનાવી દે છે. પ્રચંડ ઓકવૃક્ષ અનેક શતાબ્દીઓ પર્યંત તોફાનની સામે ટકી રહેવાને માટે ખડકમાં મૂળ નાખતી વખત મહિનાના મહિના અને વર્ષોનાં વર્ષો સુધી બાહ્ય વિકાસ પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી. મૉનાલિસાના મસ્તકનું ચિત્ર કે જે સંભવતઃ જગતનું સૌથી સુંદર ચિત્ર છે તેને આલેખતાં ડૉ. વિન્સિને ચાર વર્ષ લાગ્યાં હતાં; પરંતુ તેમાં તેણે ચિરંજીવ કલાકૌશલ્ય મૂક્યું છે.

કૅપ્ટન બિગહામે કહ્યું હતું કે, 'જર્મન સૈન્ય એ કેવું અદ્ભુત યંત્ર છે અને યુદ્ધને માટે તેને કેવા ઉત્તમ પ્રકારે સજ્જ કરવામાં આવે છે તેની તમને કલ્પના પણ આવી શકે નહિ. એક એવો નકશો તૈયાર કરવામાં આવે છે, કે જે ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાઓની સાથે યુદ્ધ કરતી વખત શું કરવું તે બતાવે છે; અને આ યોજનામાં પ્રથમથી જ પ્રત્યેક અમલદારનું સ્થાન નિશ્ચિત કરવામાં આવે છે. જે ક્ષણે લડાઈ જાહેર કરવામાં આવે છે તે સમયે આગગાડીઓનાં સઘળાં આગલાં ટાઈમટેબલો રદ કરી નવું ટાઈમટેબલ અમલમાં મૂકવામાં આવે છે અને તેની વ્યવસ્થા એવી હોય છે કે, અહીંનો સેનાપતિ એક પળમાં કોઈ પણ અમલદાર પર તાર કરીને તેને અમુક ટ્રેનમાં અમુક સ્થળે જવા આજ્ઞા કરી શકે છે. જ્યારે પ્રશિયા અને ફ્રાન્સ વચ્ચેની લડાઈ જાહેર થઈ ત્યારે વૉન મોટકેને અર્ધી રાત્રે જાગ્રત કરીને એ વાત કહેવામાં આવી જે અમલદારે તેને જગાડયો હતો તેને તેણે શાંતિપૂર્વક કહ્યું: 'જાઓ, મારી તિજોરીનું...નંબરનું ખાનું ઉઘાડો; તેમાં એક કાગળ છે તે લો અને તેમાં જે સૂચનાઓ લખેલી છે તે પ્રમાણે રાજ્યની જુદી જુદી સેનાઓ પર તાર કરી દો.' ત્યાર પછી તે પાસું ફેરવીને સૂઈ ગયો અને પ્રાતઃકાળમાં હમેશના રિવાજ પ્રમાણે જ ઊઠયો. બર્લિનનો બીજો પ્રત્યેક માણસ યુદ્ધને લીધે ઉશ્કેરાઈ ગયો હતો; પરંતુ વૉન મોટકે પોતાના સદાના નિયમ પ્રમાણે ફરવા ગયો. રસ્તામાં તેને એક મિત્ર મળ્યો તે તેના પ્રત્યે બોલ્યો કે, 'સરદાર સાહેબ! આપ તો કાંઈ ઘણા જ નિશ્ચિંત જણાઓ છો! શું તમને હાલના મામલાથી ચિંતા થતી નથી? હું ધારું છું કે આપ

તો કામમાં રોકાયલા હશો !' વોન મોટકેએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, 'મારું હાલનું સઘળું કામ લાંબા સમય પહેલાંથી થઈ ચૂક્યું છે અને હમણાં જે કરી શકાય તે પણ કરી દીધું છે.'

જે કાર્ય સારી રીતે કરવામાં આવે છે તે જ શીઘ્ર થાય છે અને જે ફળ જલદી પાકે છે તે શીઘ્ર સડી જાય છે. જેને ફળનો ઉપભોગ કરવો હોય તેણે પુષ્પોને એકત્ર કરવાની કાંઈ પણ જરૂર નથી. જે સ્વામી બનવાને ઉતાવળ કરે છે તે ગુલામ બની જવાનો સંભવ વધારે છે. પોતાને બુદ્ધિમાન ધારીને આળસુ બનો તેના કરતાં તમારી જાતને મૂર્ખ ધારીને કામ કરો એ વધારે સારું છે. પાઠશાળામાં પાંચ છ વર્ષ સુધી અપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવો તેના કરતાં એક વર્ષ સુધી સારી રીતે ચિંતન કરો એ વધારે સારું છે. સાધારણ વિદ્યાર્થી બિચારો એમ જ ધારે છે કે, હું ગ્રેજ્યુએટ થયો એટલે આખી દુનિયાને આંજી નાખીશ; પરંતુ ગ્રેજ્યુએટ થયા પછી દુનિયા તેને કોણ જાણે પોતાના કયા ખૂણામાં સમાવી દે છે કે તેનો પત્તો જ લાગતો નથી ! દરેક વિચાર ઉતાવળથી નહિ પણ ધીરજથી જ કરવો જોઈએ. માણસને જંગલમાં પેટ ઘસડીને ચાલવા માટે નહિ પણ પોતાની માનસિક અને નૈતિક શક્તિઓનો વિકાસ કરવા માટે જ બનાવેલો હોવાથી શિક્ષણની અવશ્ય જરૂર છે; અને માત્ર તેની સહાયથી જ તે ખરો સંપૂર્ણ મનુષ્ય બનશે. અજ્ઞાનનો અર્થ માત્ર જ્ઞાનનો અભાવ જ નથી પણ વિપરીત જ્ઞાન એવો પણ એનો અર્થ છે. બલ્વર કહે છે કે 'જ્ઞાનમાં એકદમ આગળ વધવું એ પાપમાંથી એકદમ પાછળ હઠવા સમાન છે; અને પાપમાંથી એક પગલું પાછળ હઠવું એ સ્વર્ગની નિકટ જવા સમાન છે.'

બલ્વર કહે છે કે, 'પ્રેક્ઝાઇટેલિસની કામદેવની મૂર્તિને આંખ પર જો આડું કપડું ધરવામાં આવે તો તે પૂતળાનો ચહેરો ગંભીર અને ઉદાસ જણાય છે; પરંતુ જ્યાં તે કપડું ખસેડી નાખવામાં આવે છે કે તરત જ સુંદર હાસ્યની છટા તેના મુખારવિંદ પર પ્રસરી રહે છે. આ જ પ્રકારે મનઃચક્ષુ પરથી અજ્ઞાનનો પડદો દૂર કરવામાં આવે કે તરત જ મનુષ્યના અંતઃકરણમાં સુખની ઉજ્જવલ જ્યોત ઝગમગી ઊઠે છે.'

અતિ સાધારણ એવા ઘણા છોકરાઓ અસાધારણ પુરુષ બન્યા છે; પરંતુ જેમને અસાધારણ કાર્યો કરવાની ઇચ્છા હોય તેમણે બચપણમાંથી તેનો પાયો નાખવા માંડવો જોઈએ. એક ગામડિયા, જંગલી અને જડભરત છોકરામાં પણ જો સારું સત્ત્વ હોય અને તેની આદતો દૃઢ થઈ ગયા પૂર્વે જો તે એકાદ કુશળ શિક્ષકના હાથ નીચે આવે તો શિક્ષણ, તેની પાસે પણ અદ્ભુત કામો કરાવી શકે એમ છે. છેલ્લી સિવિલ વૉરમાં સૌથી વિશેષ અશિક્ષિત અને જંગલીમાં જંગલી માણસોને માત્ર થોડાં અઠવાડિયાં અથવા થોડા મહિના કવાયત શીખવવાથી તેઓ એવા શિક્ષિત, બહાદુર અને નમ્ર યોદ્ધાઓ બની ગયા કે તેમના મિત્રો પણ ભાગ્યે જ તેમને ઓળખી શક્યા. પુખ્ત ઉંમરે પહોંચેલા તરુણમાં શિક્ષણથી આટલો બધો ફેરફાર થઈ જાય છે તો બાળકને નાનપણમાંથી લઈને નિયમપૂર્વક શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક ઉમદા શિક્ષણ આપવામાં આવે તો તે કેવાં ચમત્કારિક કાર્યો કરી શકે?

જે માણસો આજે કારાગૃહમાં સડે છે; અનાથાશ્રમમાં કે અશક્તાશ્રમમાં જીવન વ્યતીત કરે છે; અથવા ભામટાઓથી સાથે રખડે છે કે શહેરના હલકા લત્તાઓમાં પોતાનું કંગાળ જીવન પૂરું કરે છે; જેઓ જંગલી, કમ્મરેથી વાંકા વળી ગયેલા, ભૂખથી પીડિત અને કંગાલ દશામાં પોતાના દિવસો જેમ તેમ કરીને ગાળે છે; તે પૈકી ઘણા માણસોના ચીંથરેહાલ પોશાક નીચે એવી શક્તિઓ છુપાઈ રહેલી હોય છે કે જો તેઓ પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં નિયમબદ્ધ અને ઉત્તમ શિક્ષણ મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયા હોત તો તેઓ ઉત્કૃષ્ટ મનુષ્યો નીવડ્યા હોત અને માનવજાતિને અંગારરૂપ થવાને બદલે અલંકારરૂપ થઈ રહ્યા હોત.

આળસના તંતુઓ પ્રથમ કરોળિયાની જાળના તંતુઓ જેવાં નિર્બળ હોય છે; પરંતુ પાછળથી તે વજ્રમય બની જાય છે. મનુષ્યની પાસે જેમ વિશેષ કામ હોય છે તેમ તે વિશેષ કાર્યસિદ્ધિ કરી શકે છે; કારણ કે તેથી તે સમયની કરકસર કરતાં શીખે છે.

એક શાણો પંડિત જણાવે છે કે, દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં જે ઉદ્યોગ કરવો પડે છે; જે ધૈર્ય ધારણ કરવું પડે છે; જે આત્મસંયમ કરવો પડે છે; જે

કિંમત આંકવાની શક્તિ આવે છે; અન્ય પરિશ્રમ કરનારા માણસો પ્રત્યે જે સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થાય છે; સાધારણ માણસને આઠ આના રળતાં પણ કેટલી મહેનત પડે છે તેનું તેને જે જ્ઞાન થાય છે; તે સર્વ તેને દ્રવ્યને જાળવી રાખવાને માટે ઉત્તેજિત કરે છે. પરંતુ જે તરુણ ખેડૂત ખેતીને ધિક્કારે છે; વાવેતર કરવું અને લણવું જેને પસંદ પડતું નથી; પોતાની જન્મભૂમિમાં થોડી પરંતુ સુરક્ષિત મિલકત પ્રાપ્ત કરવાની ધીમી અને શાંત રીત જેને ગાળવી નથી; અને જે કુબેરનો ભંડાર લૂંટી એકદમ શ્રીમંત બની જવાની આશાથી શહેરમાં આવે છે; તેના સંકટનો તો પાર જ રહેતો નથી.

અનેક વર્ષો સુધી આત્મત્યાગ અને સખત પરિશ્રમ કરવાથી જ કીર્તિનો માર્ગ બંધાય છે.

કાર્લાઈલ કહે છે કે, 'ભલે પૃથ્વીના સઘળા માણસો કરતાં તારી સ્થિતિ અત્યંત દયાજનક હોય તોપણ તારું જીવન એ કાંઈ મિથ્યા સ્વપ્ન નથી પરંતુ ગંભીર સત્ય છે. એ તારું પોતાનું જીવન છે. એનાથી જ તારે ચિરકાળ પર્યંત સંતોષ પામવાનો છે; માટે એક નક્ષત્રની પેઠે ઉતાવળ કર્યા વિના તેમ જ વિલંબ કર્યા વિના કામ કર્યે જા.'

ગ્લેડસ્ટનને સફળતા પ્રાપ્ત થાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. તેને એવી અદ્‌ભુત નૈસર્ગિક શક્તિઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી કે ઘણા તરુણ પુરુષોએ તેને પૂરતી માનીને કાંઈ પણ વિશેષ પ્રયત્ન કર્યો ન હોત. આ વાત તે જાણતો હતો; છતાં પણ તેણે પોતાના જીવનકાર્યને માટે તૈયારી કરવામાં ઘણાં વર્ષો વ્યતીત કર્યાં હતા; અને પાર્લમેન્ટમાં જગ્યા મેળવવાનો તેને લોભ હતો તે સંતોષાયો તોપણ તેણે તેથી સંતુષ્ટ ન થતાં સૌના નેતા થવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડયો. તેનાં સર્વ સાર્વજનિક અને અંગત કામોની વચ્ચે તે કાયદાનો અભ્યાસ ખંતપૂર્વક કરતો હતો એટલું જ નહિ પરંતુ તે હમેશાં ગ્રીક ભાષાનો અભ્યાસ કરતો હતો અને તેને મળી શકે એવા પ્રત્યેક ઉત્તમ ગ્રંથ તથા લેખનું પરિશીલન કરવાને તે કદી પણ ચૂકતો નહિ. તેણે પોતાની સર્વ શક્તિઓનો બની શકે તેટલો સંપૂર્ણમાં સંપૂર્ણ વિકાસ કરવાનો અને વિશાળ તથા ઉચ્ચ જ્ઞાન મેળવવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો.

સમ્રાટ પહેલો વિલિયમ કાંઈ મહાબુદ્ધિમાન પુરુષ ન હતો, પરંતુ અવિશ્રાંત પરિશ્રમ એ તેના સામર્થ્યની કૂંચી હતી. તેનો એક મિત્ર તેના સંબંધમાં જણાવે છે કે, 'રાત્રે હું ગમે તેટલો મોડો બર્લિનના રાજમહેલ આગળથી જતો તોપણ હમેશાં તે ભવ્ય રાજમૂર્તિ લીલી બત્તીની પાસે ઊભેલી જ દેખાતી. આ દૃશ્ય જોઈ હું મારા મનમાં બોલતો કે, ભાઈ! આજ ગુણથી તને જર્મનીનો રાજમુકુટ પ્રાપ્ત થયો છે.'

ઓલ બુલે કહ્યું હતું કે, 'જો હું એક દિવસ કામ કરું તો તેનું પરિણામ હું જોઈ શકું છે; જો હું બે દિવસ કામ કરું તો મારા મિત્રો પણ તે જોઈ શકે છે; અને હું ત્રણ દિવસ કામ કરું તો આખી દુનિયા પણ તેને જોઈ શકે છે.'

જ્ઞાનનો અંશ ગમે તેટલો ક્ષુલ્લક જણાતો હોય તોપણ તેને હાથ કરી લઈ, પ્રત્યેક તક—પ્રત્યેક પ્રસંગને ગ્રહણ કરી લઈ તેનો કાર્યમાં વિનિયોગ કરવાના સ્વભાવથી જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે. આ સર્વ વસ્તુઓ ઉપયોગી છે એમ તમને જણાયા વિના રહેશે નહિ. વેબ્સ્ટરે એક વાર એક કહેવત કહી પોતાના શ્રોતાઓના મન પર ઊંડી છાપ પાડી હતી. આ કહેવત તેણે ચૌદ વર્ષ પહેલાં સાંભળી હતી અને તે દરમિયાન તેણે કદી પણ તેનો વિચાર સુદ્ધાંયે કર્યો ન હતો. તે કહેવત ઉક્ત પ્રસંગને બરાબર બેસતી આવી હતી. તેનો ભાવાર્થ એ છે કે, 'કોઈ પણ પથ્થરનો અનાદર કરે તે કડિયો સારો ન કહેવાય.'

વેબ્સ્ટરને એકવાર એક મહત્ત્વના વિષય પર બોલવાનું કહેવામાં આવ્યું પરંતુ તેણે એમ કહીને ના પાડી કે, મારા પર હાલ કામનો બોજો ઘણો છે અને એ વિષય મારાથી તૈયાર થઈ શકે એમ નથી. આ સાંભળીને તેના મિત્રે કહ્યું કે, 'પરંતુ તમારા મુખમાંથી બહાર પડેલા થોડા થોડા શબ્દો પણ એ બાબત તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચવામાં ઘણી સહાય કરશે.' વેબ્સ્ટરે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: 'મારા શબ્દો જો ઘણા વજનદાર હોય તો તેનું કારણ કે એ છે કે, જ્યાં સુધી મારું મગજ, બોલવાના વિષયમાં ઓતપ્રોત થઈ જાય નહિ ત્યાં સુધી હું કોઈ પણ વિષય પર બોલવાની છૂટ લેતો નથી.'

તેમ કરીને તેણે પોતાના ભવિષ્યના લડાયક શિક્ષણને નવીન શોધખોળ અને વિચારબળથી પુષ્ટિ આપ્યા કરી હતી. આના યોગે જ પાછળથી કસાયેલા યોદ્ધાઓ કે જેમણે તેની નવીન યુદ્ધકલાનો સ્વપ્નમાં પણ વિચાર કર્યો ન હતો તેમને રણનીતિ શીખવવાને તે સહેલાઈથી શકિતમાન થયો હતો.

શકિતનો જે ભંડાર આપણને મહાન સંકટોમાંથી બહાર કાઢે છે તે ભંડાર દીર્ઘ કાળપર્યંત કામ કરવાથી અને લાંબા સમય સુધી ધૈર્ય ધરવાથી જ એકઠો થઈ શકે છે. કોલિયર કહે છે કે, એવી રીતે એકઠો થયેલો શકિતનો ભંડાર એ એક પ્રકારની કાર્યસિદ્ધિ જ છે. જ્યારે તમને એમ લાગે કે, આ સમયે બની શકે તેટલું વધુમાં વધુ કાર્ય નહિ કરવામાં આવે તો કિમતી વસ્તુ ગુમાઈ જશે; ત્યારે તમારામાં વધુમાં વધુ કાર્ય કરવાની શકિત હોવી; હમેશાં સારી રીતે જ કાર્ય કરવાની અને અણીના પ્રસંગે પણ ઉત્તમોત્તમ નીતિપૂર્વક કાર્ય કરવાની શકિત યાને આદત હોવી; અને દીર્ઘ કાળ સુધી યુદ્ધમાં ઊભા રહેવાની તથા હજુ પણ આપણામાં કંઈક બળ રહેલું છે એમ ધારવાની અને પોતાને કદી પણ પરાજિત થયેલા નહિ ધારવાની શકિત હોવી એનું જ નામ શકિતનો ભંડાર છે.' જે માણસની પાસે શકિતનો આ ભંડાર હોતો નથી તેને સદાને માટે પરાજય મળે છે.

'જે માણસો શોધોનો ઈતિહાસ વાંચે છે તેઓ તેમાં જે પ્રબળ ભાગ અકસ્માતોએ ભજવ્યો હોય છે તે જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય છે. કેટલીક પરમ ઉપયોગી ક્રિયાઓ અને યંત્રોને માટે જગત દૈવયોગથી બનેલી ઘટનાઓને જ આભારી હોય એમ જણાય છે. એક વસ્તુની શોધ કરનારા શોધકો તેની શોધમાં નિષ્ફળ નીવડયા છે; પરંતુ તેઓ જે વસ્તુની શોધ કરતા હતા, તેથી વધારે કિમતી એવી કોઈક બીજી જ વસ્તુ એકાએક તેમને હાથ લાગી છે. ગધેડાની શોધ કરતાં રાજ્યની પ્રાપ્તિ કરનાર કંઈ સૉલ એકલો જ નથી. જ્યોતિષીઓ આકાશ દ્વારા મનુષ્ય અને પ્રજાઓનાં ભાગ્ય જાણવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા પણ તેમાંથી ખગોળવિદ્યાની ઉત્પત્તિ થઈ! કીમિયાગરો સ્પર્શમણિની શોધ કરતા હતા પણ તેમના પ્રયત્નમાંથી રસાયનશાસ્ત્રનો જન્મ થયો. માણસો ગ્રહોની ગતિમાં રહેલી અનિયમિતતાનો ખુલાસો મેળવવાને માટે

એક નક્ષત્રની આકાશમાં શોધ કરી રહ્યા હતા; પરંતુ તેઓ જે તારાથી શોધ કરતા હતા તેને બદલે કોઈ બીજો જ તારો તેમને જડ્યો ! આવી ઘટનાઓ પ્રત્યે બેદરકારીપૂર્વક દૃષ્ટિપાત કરવાથી કેટલાકોને કદાચ એવો ભય થઈ આવશે કે, ઉદ્દેશ વિના જેમતેમ અથડાયા કરવાથી પણ ઉદ્દેશ સહિત કોઈ નિશ્ચિલ લક્ષ્ય તરફ દૃઢતાપૂર્વક પ્રગતિ કરવાના જેટલી જ ફલસિદ્ધિ થવાનો સંભવ છે; પરંતુ આ વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે, જે માણસોએ આકસ્મિક શોધો કરી છે તેઓ કોઈ ને કોઈ પણ વસ્તુની શોધ તો કરતા જ હતા; અને તેમને થયેલી આકસ્મિક ફલપ્રાપ્તિ પણ માત્ર તેમના જ પરિશ્રમનો બદલો હતો. બીજા માણસોએ તે જ ઘટનાઓ જોઈ હશે; પરંતુ દીર્ઘકાળના અવલોકનથી આતુર બનેલી આંખે તેનો મર્મ ચપળતાથી જાણી લીધો. ગુપ્તભંડારો માટેની નિષ્ફળ શોધોનો બીજો કોઈ બદલો ન મળે ત્યારે પણ તે નિદાન ખરી ધાતુનો પ્રથમ પ્રકાશ શોધી કાઢવાની શકિત તો આપે છે જ. માણસો ઘણીવાર જાગ્રત થતાંની સાથે જ પોતાને પ્રસિદ્ધ થયેલા જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય છે; પરંતુ તેમની તે પ્રસિદ્ધિનું કારણ, તેમનું નિદ્રા લીધા પૂર્વે (પૂર્વસમયમાં યા પૂર્વજન્મમાં) કરેલું કામ જ હોય છે; કાંઈ તેમની નિદ્રા તેનું કારણ હોતી નથી. સુરંગમાં દારૂગોળો ભરીને સઘળી તૈયારી કરી રાખવામાં આવી હોય તો એક બાળક પણ જામગરી સળગાવે એટલે આખો પહાડનો પહાડ ઊડી જાય છે; પરંતુ દીર્ઘ કાળ સુધી જો તૈયારી ન કરી હોય તો એક રાક્ષસનું બળ પણ એ કાર્ય સિદ્ધ કરી શકતું નથી.

'સત્યની શોધ અને ચારિત્ર્યના બાંધારણમાં પણ વિજ્ઞાન અને સાહિત્યમાં રહેલો આ સિદ્ધાંત જ લાગુ પડે છે. જગતમાં ઉપર જણાવેલા કારણને લીધે કેટલીક વાર નજીવી બાબતો પણ અદ્‌ભુત કાર્યો નીપજાવે છે; પરંતુ સામાન્ય ધોરણ તો એ જ છે કે, જે માણસ ઉત્તમ મોતીની શોધમાં નીકળ્યો હોય તેને જ કુદરતરૂપી ઝવેરી ભારે કિંમતનાં મોતી બતાવે છે.

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો માનસિક અને શારીરિક પરિશ્રમમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરાવી આપનાર ત્રણ મુખ્ય તત્ત્વો શ્રમ, ધૈર્ય અને ખંત છે; અને તેમાં સૌથી મોટું તત્ત્વ ખંત છે.

૧૦ : સ્પષ્ટ ધ્યેય

'મને જે પણ નાનીસૂની તક મળે તે દ્વારા હું મારું પાણી બતાવી આપીશ.' —શેક્સપિયર

'દશ હજાર માણસો બેશુદ્ધ થઈ જાય, ત્યાગ કરીને ચાલ્યા જાય અથવા તાબે થઈ જાય કે દુર્બળતાપૂર્વક પોબારા ગણી જાય; તેથી શું થઈ ગયું સાધારણ લોકોના ગભરાટ પર લક્ષ્ય આપતો ના! સેનાપતિનો મૂળ મંત્ર જે 'વિજય' તે જ તારે તો ધ્યાનમાં રાખવાનો છે. —હોરેશિયસ બોનર

'ઈશ્વરની આપેલી તકો વૃથા જતી જોઈ રહેવી અને તે તરફ ધ્યાન આપ્યા વિના સ્વાર્થથી ભરેલાં ભારે ગદેલાં ઉપર સૂઈ રહેવું; એવું તુચ્છ જીવન ગાળવા કરતાં દુઃખી માણસોનાં દુઃખ અંતઃકરણપૂર્વક દૂર કરવાં એ કેટલું બધું ઉત્તમ, સત્ય સુખદાયક અને ઉન્નત જીવન છે! વિષયાસક્ત થઈ, ભોગ-વિલાસમાં મત્ત રહી, દૈવી શક્તિ અને દૈવી લક્ષ્યને વીસરી જવા કરતાં ખુલ્લે શરીરે સંકટ સહન કરવાં એ કેટલું બધું સારું કામ છે!' —વ્હીટિયર

'ભલેને, ભાગ્યદેવી પોતાની સર્વ ભયકારક વસ્તુઓ મારા પર છોડી મૂકે; પરંતુ મારો આત્મા એવો છે કે જે ઢાલની પેઠે સર્વ પ્રહારો સહન કરી શકે છે અને વિશેષ પ્રહારોને માટે તૈયાર રહે છે.' —ડ્રાયડન

'તે એક બહાદુર શખ્સ છે, તે એક બુદ્ધિશાળી મનુષ્ય છે. ભલેને, આખું શહેર તેની વિરુદ્ધ કાં ન હોય, તોપણ તે પોતાને જે કહેવું હોય તે કહેતાં ડરતો નથી.' —લોંગફેલો

'કદી પણ પતિત ન થવું એમાં કાંઈ પરમ ગૌરવ રહેલું નથી; પરંતુ જયારે જ્યારે પતિત થઈએ ત્યારે ત્યારે પુનઃ ઉન્નત થવામાં પરમ ગૌરવ છે.' —કોન્ફ્યુશિયસ

પિઝરોએ પોતાની શમશેર વડે રેતી પર પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ રેખા દોરીને પછી દક્ષિણ તરફ ફરીને કહ્યું: 'મિત્રો અને સાથીઓ! પેલી બાજુએ પરિશ્રમ, ક્ષુધા, નગ્નાવસ્થા, ભારે તોફાન, નિર્જનતાઓ અને મરણ છે; ત્યારે

આ બાજુએ ભોગવિલાસ અને આનંદ છે. પેલી તરફ પોતાના દ્રવ્યભંડાર-સહિત પેટ ઊભેલું છે; ત્યારે આ તરફ પોતાની ગરીબાઈ સહિત પનામા આવેલું છે. હવે એક વીર કૉસ્ટિલિયનને છાજે એવું કાર્ય પ્રત્યેક જણ પસંદ કરો. હું તો દક્ષિણ તરફ જાઉં છું.' આમ કહીને તેણે પેલી રેખાનું ઉલ્લંઘન કર્યું અને તેર હથિયારબંધ સ્પૅનિયાર્ડો તેની પાછળ ગયા. આ પ્રકારે પૅસિફિક મહાસાગરમાં આવેલા ગેલો નામના નાના દ્વીપમાં પિઝારોના માણસો જ્યારે પાછા ફરવાને બુમરાણ કરતા હતા ત્યારે તેણે અને તેના થોડા સેવકોએ ઇંકાસના પ્રબળ રાજ્ય સામે કેસરિયાં કરી સફળતા મેળવવાને પોતાની જિંદગી જોખમમાં નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. જે સમયે તે દેશમાં જવાને તેમની પાસે એક પણ વહાણ ન હતું; તે સમયે તેમણે વિજયધ્વજ ફરકાવવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. આવા દૃઢ નિશ્ચયની આગળ સર્વ વિઘ્નો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં, એ હવે જણાવવાની શું આવશ્યકતા છે?

'ખંત, જો પ્રાચીન આર્ય અને રોમન લોકોને છાજે એવો સદ્ગુણ પ્રત્યેક દેવી કાર્ય કરે છે અને આજીના સમયે પણ એ વિજય પ્રાપ્ત કરે છે.

જે સમયે ઍબોલિશનિસ્ટ પંથના લોકો અત્યંત અપ્રિય થઈ પડ્યા હતા તે સમયે એકવાર કેપ કોડના બળવાન માછીઓએ એવું તોફાન મચાવ્યું હતું કે સ્ટિવન ફોસ્ટર અને લ્યુસી સ્ટોન સિવાય, જાહેર કરવામાં આવેલા સઘળા વકતાઓ ભાષણ આપવાના ખુલ્લા સ્થાનમાંથી પલાયન કરી ગયા હતા. સ્ટોને કહ્યું કે, 'સ્ટિવન! તમે નાસી જાઓ તો ઠીક; પેલા લોકો આવે છે.' સ્ટિવન બોલ્યો: 'પરંતુ તમારી સંભાળ કોણ લેશે?' એવામાં એક કદાવર હુલ્લડખોર એક મોટી ડાંગ લઈને ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો. તેના હાથ પર પોતાનો હાથ મૂકી તે સ્ત્રી સ્ટિવન પ્રત્યે બોલી: 'આ ગૃહસ્થ મારી સંભાળ લેશે.' તે હુલ્લડખોર એ ઠીંગણી સ્ત્રી તરફ જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ બોલ્યો કે, 'શુંઉંઉં? તમે શું કહ્યું? હા, હું તમારી સંભાળ લઈશ અને કોઈ પણ માણસ તમારો વાળ વાંકો કરી શકશે નહિ.' આટલું બોલી તેણે આગળ ચાલીને લોકોનાં ટોળામાંથી તેને માટે રસ્તો કર્યો અને તેની આતુરતાં ભરેલી માગણીથી તેને એક ઉચ્ચ સ્થાન પર ઊભી રાખી હાથમાં

ડંગોરો લઈ તેની ચોકી કરવા લાગ્યો. તેણીએ એવું અસરકારક ભાષણ કર્યું કે, શ્રોતાઓએ તેના પર કાંઈ અત્યાચાર કર્યો નહિ; એટલું જ નહિ પરંતુ મહાશય ફોસ્ટરનાં કપડાંને હુલ્લડમાં જે નુકસાન થયું હતું તેના બદલામાં ચાર પૌંડનું ઉઘરાણું એકઠું કરી આપ્યું.

હૅરિયેટ બીચર સ્ટો જણાવે છે કે, 'જ્યારે તમે અત્યંત સંકડામણમાં આવી પડો અને હવે એક મિનિટ પણ ટકી શકાશે નહિ એમ તમને લાગે તથા પ્રત્યેક વસ્તુ તમારી વિરુદ્ધ જતી લાગે ત્યારે પણ તમે પ્રયત્ન છોડી દેશો નહિ. કારણ કે બરાબર તે જ સમયે કિસ્મતનું ચક્કર ફરી જશે.'

જે માણસ આકસ્મિક સંકટોથી કદી પણ ગભરાતો નથી તેને જગત વખાણે છે, જે માણસ શાંતિ, ધૈર્ય અને હિંમતપૂર્વક સામે થાય છે. જે જરૂર પડે તો પોતાના સ્થાન પર મરણ પામે છે; તેની પ્રશંસા સૌ કોઈ કરે છે.

'સ્પષ્ટ ધ્યેય' હમેશાં લોકોની માનવૃત્તિ આકર્ષે છે. આ ગુણથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે અને પ્રત્યેક માણસ કાર્ય સિદ્ધ કરનારની સ્તુતિ કરે છે. પક્ષો અને સિદ્ધાંતોની લડાઈમાં દૃઢતા વિનાના બુદ્ધિમાન માણસોને પરાજય અને બુદ્ધિ વિનાના દૃઢ માણસોને વિજય પ્રાપ્ત થાય છે. 'સત્ય પક્ષવાળો દુર્બળ અને નમ્ર રાજદ્વારી, અસત્ય પક્ષના ખંતિલા અને ચીવટ-વાળા રાજદ્વારીની સામે હરીફાઈમાં ટકી શકતો નથી.' તમે એક માણસની જીભ સાથે એક અભિપ્રાય લટકાવીને તેને તે અભિપ્રાય ધરાવનારો બનાવી શકતા નથી. સિદ્ધાંતોની કોઈ પણ લડાઈને અંતે તેનું નામ મરણ પામેલાની યાદીમાં જડશે નહિ અને ઘાયલ થયેલાની યાદીમાં પણ નહિ મળે; પરંતુ નાસી ગયેલા ખોવાઈ ગયેલાઓની યાદીમાં જ મળશે.

'ટાઈમ્સ' એક ચીંથરિયું પેપર હતું અને મહાશય વૉલ્ટર તેનો પ્રકાશક હતો. આ પત્ર ચલાવવામાં તેને હમેશ ખોટ જતી હતી. નાના જૉન વૉલ્ટર-ની વય તે સમયે સત્તાવીશ વર્ષની હતી અને તેણે પોતાના પિતાને, તે પત્રનું સર્વ તંત્ર પોતાના હાથમાં સોંપવાની વિનંતિ કરી. ઘણી માથાકૂટ થયા પછી અંતે તેના પિતાએ તે વિનતિ સ્વીકારી. હવે તે તરુણ પત્રકાર તે સંસ્થાને સુધારવા માટે સર્વત્ર નવીન કલ્પનાઓ દાખલ કરવા લાગ્યો.

તે પત્રે સાર્વજનિક મત કેળવ્યો ન હતો અને તેને પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ કે ચારિત્ર્ય ન હતું. તેનો પક્ષ બંધાયો ન હતો. તે સાહસિક તરુણ અધિપતિએ હિંમતપૂર્વક પ્રત્યેક દુરાચાર પર હુમલો કર્યો અને જ્યારે સરકાર ભ્રષ્ટતાના ખાડામાં પડેલી જણાઈ ત્યારે તેને પણ છોડી નહિ. આથી સરકારે તેને છાપવાનું કામ અને જાહેરખબરો આપવાનું બંધ કર્યું. આ જોઈ તેનો પિતા તો અત્યંત ગભરાઈ ગયો. તેના મનમાં તો એમ જ ઠસી ગયું કે, આ ગાંડિયો છોકરો તેનું પોતાનું અને પત્રનું સત્યનાશ જ વાળવાનો. તેણે ઘણો ઠપકો આપ્યો; પરંતુ તે તરુણ જગતને વજન, ચારિત્ર્ય, વ્યક્તિત્વ અને સ્વતંત્રતા અપાવનાર એક મહાન પત્ર અર્પણ કરવાના પોતાના લક્ષ્યથી ડગ્યો નહિ.

લોકોને તરત જ જણાયું કે, ટાઈમ્સની પાછળ એક નવીન શક્તિ ઊભેલી છે; તેના લેખો કાર્યસિદ્ધિ કરવાને માટે લખાય છે; ચીંથરિયા પત્રમાં નવું લોહી, નવો જુસ્સો અને નવા વિચારો પૂરવામાં આવ્યા છે. બુદ્ધિ, આગળ ધસવાની શક્તિ અને પોતાના કાર્યને આગ્રહપૂર્વક વળગી રહેવાનું સામર્થ્ય ધરાવનાર માણસ જ્યારે માર્ગ જડે નહિ ત્યારે નવીન માર્ગ બનાવી શકે એવો માણસ તેનું સુકાન હાથમાં પકડીને ઊભો છે. તેણે તેમાં જે જે નવીન તત્ત્વો દાખલ કર્યાં તેમાં વિદેશી સરકારના પત્રો પણ હતા. અને ખાસ સરકારના પત્રમાં પ્રકટ થયા પહેલાં કેટલાક દિવસ પર તે ટાઈમ્સમાં પ્રકાશિત થતા હતા. વળી હમેશને માટે અગ્રલેખ દાખલ કરવામાં આવ્યો પરંતુ તે આક્રમણકારી તંત્રી પર સરકાર ગુસ્સે થઈ તેથી વિદેશી સરકારોના પત્રો અટકાવવામાં આવ્યા અને માત્ર પત્રકારોના ખાનગી કાગળો જ પસાર થવા દીધા; છતાં આ દૃઢ નિશ્ચયવાન તરુણ પુરુષ કોઈ પણ વિઘ્નથી ડર્યો નહિ. પુષ્કળ ખર્ચ કરીને તેણે ખાસ ખબરપત્રીઓ રોક્યા. તેના માર્ગમાં જે જે વિઘ્નો આવ્યાં અને સરકાર તરફથી તેને જે જે વિરોધ સહન કરવો પડ્યો તેથી તો સફળતા મેળવવાનો તેનો નિશ્ચય અધિક જ દૃઢ થતો રહ્યો. સાહસ, આગળ ધસવાની શક્તિ અને દૃઢતા, આ ગુણો ટાઈમ્સની

પાછળ ઊભા રહેતા હતા અને તેથી તેની પ્રગતિ અટકાવવાની કોઈનામાં શકિત ન હતી. વૉલ્ટર એ પત્રનો આત્મા હતો અને નાનામાં નાની બાબતમાં પણ તેનું વ્યકિતત્વ તરી આવતું હતું. તે સમયના ઉત્તમોત્તમ છાપખાનાં એક કલાકમાં ટાઈમ્સની માત્ર ત્રણસો જ પ્રત છાપી શકતાં હતાં અને તે કારણથી વૉલ્ટરને એક એક લખાણના બબ્બે અને ત્રણ ત્રણગણા ટાઈપ ગોઠવવા પડતા હતા. આથી તે કોઈ નવીન યુકિત શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. અંતે તેણે દર કલાકે બંને બાજુએ છપાયેલી સત્તર હજાર પ્રત કાઢનારું પ્રેસ બનાવ્યું, જે વૉલ્ટર પ્રેસના નામથી ઓળખાય છે. ઈ. સ. ૧૮૧૪ના નવેમ્બરની ૨૯મી તારીખે વરાળબળથી ચાલતા પ્રેસમાં છપાયેલું પ્રથમ પત્ર જગતને અર્પણ કરવામાં આવ્યું. વૉલ્ટરમાં પોતાના કાર્યમાં વળગી રહેવાની ચીવટ અદ્ભુત હતી. તે ગમે તેવા મોટા કામથી પાછો હઠતો નહિ અને ઝીણામાં ઝીણી બાબત તરફ પણ દુર્લક્ષ કરતો નહિ.

'મહાપુરુષોની આગળ ક્ષુદ્ર માણસોને હમેશાં એક પ્રકારનો ભય લાગે છે અને એક ઉત્તમ પુરુષની હાજરીમાં ઠપકાનો ડર લાગવાથી ઘણા માણસો નીચ વિચાર પ્રદર્શિત કરતાં, હલકો મત દર્શાવતો અટકી ગયા છે.' શુદ્ધ ધ્યેય અને શુદ્ધ ચારિત્ર્ય એ જ હમેશાં સત્યનો પંથ હોય છે. પોતાના ધ્યેયમાં જ નિમગ્ન રહેનારા દૃઢ ચારિત્ર્યવાન માણસની હાજરીમાં નીચતા અને હલકટપણું કોણ જાણે ક્યાંય પલાયન કરી જાય છે. નીચ માણસોને કદી પણ સુખ મળતું નથી. અપ્રમાણિક માણસો હમેશાં કંપતા ને કંપતા જ રહે છે અને દંભી મનુષ્યો હમેશાં અનિશ્ચિત મનના હોય છે.

હેન્રી કલે પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં અતિ શરમાળ અને અસાહસિક હતો અને શાળામાં પોતાના વર્ગના છોકરાઓની આગળ કવિતા બોલવાની પણ ભાગ્યે જ હિમત કરતો હતો; પરંતુ તેણે વકતા થવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે વ્યાખ્યાનો લખી ખેતરોમાં જઈ ઘોડા અને ગાયોને શ્રોતા તરીકે ગણી ત્યાં જ ભાષણ ઝૂડવા લાગ્યો.

લોકભાષામાં જેને 'અસંભવિતપણું' કહેવામાં આવે છે તેનું જે

આ દુનિયામાં કદી પણ અસ્તિત્વ હોય તો તે પેલા બહેરા, રંક, પૂર્વ તરફના જ્ઞાનના ભંડારસ્વરૂપ કિટોના જન્મ અને મૃત્યુની વચ્ચે ક્યાંક પ્રાપ્ત થવું જોઈએ. પરંતુ કિટોને ત્યાં તે પ્રાપ્ત થયું ન હતું. તેના નિશ્ચયબળ અને તેની ભીષણ શક્તિની આગળ તે પીગળી પાણી થઈ ગયું. તેણે પોતાના પિતાને પ્રાર્થના કરી કે, મને અનાથાશ્રમમાંથી કાઢી લો. તેણે કહ્યું કે, મારાં પુસ્તકો વેચી તથા મારો રૂમાલ ગીરો મૂકીને હું આશરે બાર શિલિંગ મેળવી શકીશ. હું કંદમૂળ ખાઈને દહાડા કાઢીશ અને ઘાસની ગંજીમાં ભરાઈને સૂઈ રહીશ.' સાચી દૃઢતા તે આનું નામ! આવા દૃઢ નિશ્ચયવાન માણસને તે કયું કાર્ય અસંભવિત છે? ક્રાંતિના સમયના મહાપુરુષોએ જે નિશ્ચય કર્યો હતો તેનું સ્વરૂપ પેટ્રીક હેન્રીના આ શબ્દો પરથી તમને સમજાશે: 'શું જિંદગી એટલી બધી પ્રિય છે અથવા શાંતિ શું એટલી બધી મધુર છે કે તેને બંધન અને ગુલામીની કિંમતે ખરીદવી! હે સર્વશક્તિમાન પ્રભો! તેનું મોં બાળ. બીજા માણસો ક્યો માર્ગ લેશે તે હું જાણતો નથી; પરંતુ મને તો કાં તો સ્વતંત્રતા આપ કે કાં તો મૃત્યુ આપ!

દૃઢતા એ સ્થાયી મજબૂત ગુણ છે અને તે શરીરના દરેકે દરેક તંતુમાં વ્યાપી રહે છે. એક દુર્બલ, ચંચલ, નિશ્ચય વિનાનો માણસ ભલેને કોઈક પ્રસંગે કોઈક મહાન કાર્ય કરવાને પ્રવૃત્ત થાય; ભલેને તે કોઈક સંકટના પ્રસંગે બુદ્ધિશાળી બની જાય; પરંતુ દૃઢતા એ તો માત્ર મજબૂત માણસોનો જ ગુણ છે. લોર્ડ અર્સ્કિન બુદ્ધિશાળી મનુષ્ય હતો. તેનામાં બહાદુરીના અંશો હતા અને જ્યારે તે દુર્બળ મનુષ્યોના સમૂહમાં હોય ત્યારે કાંઈક શક્તિ અને દૃઢતા પણ તેનામાં દેખાતી હતી. તે વકીલાત કરવામાં કુશળ છતાં પણ જ્યારે તે આમની સભામાં દાખલ થયો ત્યારે પિટની મગરૂરી તથા રોફ અને તિરસ્કારભરી દૃષ્ટિ તથા માનસિક ઉત્તમતા જોઈને તે ઠંડોગાર જ બની ગયો અને તેની દુર્બળતાઓ પ્રકટ થઈ ગઈ. પિટ્ટની પ્રભાવશાળી હાજરીમાં પોતાનું સમતોલપણું ગુમાવી દેતો; તેનું વ્યક્તિત્વ સ્થાનભ્રષ્ટ થઈ જતું. તે આકુળવ્યાકુળ, નિર્બળ અને બેચેન બની જતો.

છેલ્લા વિગ્રહમાં અમેરિકાના ઘણા સેનાપતિઓએ પરાક્રમ દર્શાવ્યું હતું. તેમણે ચપળતા અને ઘણી વાર ભારે દૃઢતા દર્શાવી હતી; પરંતુ ખરી દૃઢતા તો ગ્રાંટમાં હતી. તે કદી પણ સ્થાનભ્રષ્ટ થયો નથી. તે પોતાના કેન્દ્રમાંથી કદી પણ ખસતો નહિ અને સદા દૃઢ જ રહેતો. જો તમે એકાદ યુદ્ધની યોજના તેની પાસેથી કઢાવવાનો પ્રયત્ન કરશો તો તે મૂંગે મોઢે સિગારમાંથી ધુમાડા કાઢયા કરશે. જો તમે તેને અશકત કહીને દોષ કાઢશો તો તે એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના બીજી સિગાર સળગાવશે. જો તમે તેને વિદ્યમાન સેનાપતિઓનો મુકુટમણિ કહીને તેની પ્રશંસા કરશો તો તે શાંત રીતે પોતાની સિગારમાંથી ધુમાડાના વધારે ગોટા કાઢીને પ્રત્યુત્તર આપશે; અને જો તમે તેને એમ કહો કે, તમારે પ્રમુખપદને માટે ઉમેદવાર તરીકે બહાર પડવું જોઈએ તોપણ તેના મનઃસ્થૈર્યમાં ભંગ થશે નહિ; અને આ જીભ વિનાનો માણસ કેવા પ્રકારનું પ્રાણી હશે એ વિષે હજુ તો તમે આશ્ચર્યમાં ડૂબેલા હશો એટલામાં તો તેના એકાદ મહાન વિજયના સમાચાર એકાએક સાંભળીને તમે ચોંકી ઊઠશો! હવે જ તમારી ખાતરી થશે કે એ સિગારની પાછળ, એ મૌનવ્રતધારી ચહેરાની પાછળ, યોજનાઓ ઘડનારું ઉત્તમોત્તમ મગજ અને પ્રજાસત્તાક રાજ્યના બધા સેનાપતિઓ કરતાં વધુ હિંમતવાન હૃદય રહેલું છે.

તે પ્રસંગોપાત બહાદુરી અને પરાક્રમ દર્શાવી શકતો હતો; પરંતુ લિંકનમાં તો સાચી દૃઢતા હતી. જયારે સર્વ સચિત્ર પત્રો તેનો ઉપહાસ કરનારાં ફૂલાવેલાં ચિત્રો પ્રકટ કરતાં હતાં; જયારે તેની અત્યંત નિંદા કરવામાં આવતી હતી; જયારે તેના પોતાના જ પક્ષના લોકો તેનાં કાર્યો પર ટીકા કરતા હતા; જયારે સેનાપતિઓ, એમણે ગ્રાંટ પર વિશ્વાસ રાખવામાં મોટી મૂર્ખાઈ કરી છે એમ કહીને તેની નિંદા કરતા હતા અને એ સેનાપતિને દૂર કરવાને લોકોનાં મંડળો તેની મુલાકાત લેતાં હતાં; તે સમયે પણ તે મહાન પ્રેસિડેન્ટ પોતાના નિશ્ચયમાં સર્વથા અડગ રહ્યો હતો.

લિંકન અને ગ્રાંટમાં એવી દૃઢતા હતી કે તેઓ લોકોના ઉપહાસની દરકાર કરતા નહિ અને લોકોના પોકારથી પોતાનું લક્ષ્ય ચૂકતા ન હતા. તેઓ

નિંદા અને તિરસ્કાર સહેવાની શક્તિ ધરાવતા હતા. દૃઢ નિશ્ચય અને આત્મશ્રદ્ધામાં પ્રબળ શક્તિ રહેલી છે. સત્યમાં પરમ બળ રહેલું છે એવું જ્ઞાન અને 'સત્યમેવ જયતે'એવી દૃઢ માન્યતામાં મહાસામર્થ્ય હોય છે જ.

સ્પષ્ટ ધ્યેયથી મનુષ્ય પોતાના લક્ષ્યને અત્યંત દૃઢતાપૂર્વક વળગી રહેવાને અને અડગ રહેવાને શક્તિમાન થાય છે. તેને પોતાનાં કાર્યોની જાહેર ખબર ફેલાવવાની રહેતી નથી. કારણ કે તેની દૃઢતા જ તેના પ્રત્યેક કાર્યની જાહેરખબર ફેલાવે છે. દૃઢતાને લીધે તે કોઈ કોઈ વાર જ કાર્ય કરતો નથી પણ કાર્યમાં નિરંતર નિમગ્ન રહેવું એ તેનો સ્વભાવ જ બની ગયેલો છે. તે પરમ સાહસિકતા અને બહાદુરીનાં આંદોલનો ફેલાવે છે. ઘણા લોકો નિષ્ફળ થાય છે તેનું કારણ દૃઢતા અને વ્યવહારકુશળતાનો અભાવ છે.

માસેનાના સંબંધમાં વ્હિપલ એક એવી વાત કહે છે કે, તે પરાજયમાંથી પણ વિજય કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવો તે સારી રીતે દર્શાવી આપે છે. તે જણાવે છે કે 'એસ્લિંગની લડાઈમાં હાર ખાધા પછી પોતાના હારેલા સૈન્યને પાછું ખેંચી લેવાના નેપોલિયનના પ્રયત્નની સફળતાનો સઘળો આધાર માસેનાના વર્તન પર રહેલો હતો. તેની ઉપર સમ્રાટ નેપોલિયને એક દૂત મોકલી કહેવરાવ્યું કે 'તમે ઍસ્પર્નમાં બીજા બે કલાક સુધી ટકી રહેજો.' આ આજ્ઞા ભલામણના સ્વરૂપમાં જ હતી; પરંતુ તે એક અશક્ય કાર્ય કરવાનું ફરમાન હતી. નેપોલિયને જે માણસને આ આજ્ઞા કરી હતી તે માણસના અડગ ધૈર્યથી તે સારી પેઠે જાણીતો હતો. તે દૂત જ્યારે માસેનાની પાસે પહોંચ્યો ત્યારે તે એક કચરાના ઢગલા પર બેઠો હતો; તેની આંખમાંથી અગ્નિ વરસતો હતો; ચાળીસ કલાકના યુદ્ધમાં તેણે જે અતુલ્ય પરિશ્રમ કર્યો હતો તેથી તેનું શરીર દુર્બળ થઈ ગયું હતું અને તેના દેખાવ પરથી જ જણાતું હતું કે, તેની શારીરિક સ્થિતિ રણક્ષેત્ર કરતાં દવાખાનાને વિશેષ અનુકૂળ હતી. પરંતુ તે દૃઢ આત્મા પર જાણે કે શારીરિક નિર્બળતાની કંઈ પણ અસર થઈ ન હોય એવો તે જણાયો. પરિશ્રમથી તે અધમૂઓ થઈ ગયો હતો; છતાં પણ તે જેમ તેમ કરી ઊઠ્યો અને બોલ્યો કે 'સમ્રાટને કહેજો

કે માસેના બીજા બે કલાક સુધી ટકી રહેશે.' અને તેણે પોતાનું વચન પાળ્યું પણ ખરું.'

બર્ક કહે છે કે 'કદી પણ નિરાશ થશો નહિ; અને જો નિરાશ જ થાઓ તો નિરાશામાં પણ સતત કામ કરજો.'

'ક્રેડો'નો સુપ્રસિદ્ધ લેખક પ્રોફેસર એલ. ટી. ટાઉન્સેન્ડ, સંયોગોની ઉપર દૃઢતા કેવો વિજય પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેનું આપણને બીજું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. બાલ્યાવસ્થામાં તેને સંયોગોની સામે સખત બાથ ભીડવી પડી હતી. અને તેને બે શિલિંગ પર એક અઠવાડિયું ખેંચી કાઢવું પડયું હતું; છતાં પણ આમ્હર્સ્ટ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરી તેણે સફળતા પ્રાપ્ત કરી હતી.

ઑરેન્જ જડ, દૃઢતા દ્વારા કેવો વિજય પ્રાપ્ત થાય છે તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ આપણને પૂરું પાડે છે. તે ખેડૂતોને ત્યાં કામ કરી ધાન્ય લેતો; તેને પોતાની પીઠ પર લાદી દળાવવાને માટે ઘંટીએ લઈ જતો; તેના રોટલા બનાવતો; ગાયને દોહતો અને મહિનાના મહિના સુધી દૂધ અને રોટલા પર નિર્વાહ ચલાવતો. આવી સ્થિતિમાં પણ તેણે વેસ્લેયન વિશ્વવિદ્યાલયમાં યેલમાં અભ્યાસ કર્યો હતો.

અડગ દૃઢતાથી જ ફ્રેંકલિન, છાપખાનામાં પોતાના હાથમાં પુસ્તક લઈને એક નાના રોટલા પર નિર્વાહ ચલાવવાને શક્તિમાન થયો હતો; એનાથી જ લૉક, હૉલેંડના એક કાતરિયામાં રોટલી અને પાણી પર નિર્વાહ ચલાવવાને સમર્થ થયો હતો; એનાથી જ ગીડિયન લી આછાં કપડાં પહેરી, અર્ધ ભૂખમરાની સ્થિતિમાં ઉઘાડે પગે બરફ પર ચાલવાને શક્તિમાન થયો હતો; અને એનાથી જ લિંકન તથા ગારફીલ્ડ ઝૂંપડીમાંથી વ્હાઈટ હાઉસ (યુનાઈટેડ સ્ટેટસની રાજસભા) સુધી કઠિન પ્રવાસ કરવાને શક્તિમાન થયા હતા.

હજારો માણસોએ આરોગ્ય, હાથ, પગ, આંખ, કાન ઈત્યાદિના સ્થાને દૃઢતા મૂકીને અદ્ભુત વિજય મેળવ્યો છે. વાસ્તવમાં જગતનાં મહાન કાર્યો પૈકી ઘણાંક દૃઢતા અને મહેનતથી જ પાર પડયાં છે. જે

માણસમાં આ ગુણો હોય તેને તમે કદી પણ અધમ દશામાં રાખી શકશો નહિ. તેઓ વિઘ્નોને પગથિયાં બનાવશે અને સફળતાના શિખર પર ચઢી જશે.

કોલંબસના પ્રથમ પ્રવાસના છેલ્લા ત્રણ દિવસો ઘણા જ મહત્ત્વના હતા. જો તેણે પોતાના બંડખોર ખલાસીઓને નમતું આપ્યું હોત તો તેની અનેક વર્ષોની સર્વ મહેનત ધૂળમાં મળી જાત. એ ત્રણ દિવસોમાં જ સર્વ રહસ્ય સમાયેલું હતું.

ડિઝરાયેલીનો જન્મ એક તિરસ્કારાયેલી અને બોજા તળે દબાયેલી જાતિમાં થયો હતો. તેને કાંઈ પણ તક મળી ન હતી તોપણ તે મધ્યમ-વર્ગના લોકોમાંથી આગળ વધીને ઉચ્ચ વર્ગના લોકોમાં દાખલ થયો! અંતે તે રાજકીય અને સામાજિક સત્તાના સર્વોચ્ચ શિખર પર ચઢીને દૃઢતાપૂર્વક ઊભો રહ્યો. આમની સભામાં તેનો તિરસ્કાર, ઉપહાસ અને પરાજય થયો; પરંતુ તે માત્ર એટલું જ કહેતો કે 'એક સમય એવો આવશે, તે જ્યારે તમે મને સાંભળશો.' તે સમય અવશ્ય આવ્યો અને તક વિનાના તે છોકરાએ ઈંગ્લાંડનો રાજદંડ પા સેકા સુધી ગ્રહણ કર્યો.

જે પક્ષના માણસો ડિઝરાયેલીની જાતિ પ્રત્યે સૌથી વિશેષ ઘૃણા ધરાવતા હતા અને સ્વાશ્રયી માણસો તથા પરકીય ઘુસણદાસો તરફ સખત તિરસ્કાર ધરાવતા હતા; તે પક્ષના માણસોનો તે નેતા બન્યો! તેની અદ્-ભુત શકિતનું ઉત્તમ ઉદાહરણ આ છે.

ગારફીલ્ડ કહેતો હતો કે 'સખત પરિશ્રમ કરવાની શકિત જો બુદ્ધિ મત્તા નહિ હોય તો તેની ગરજ સારનારી ઉત્તમોત્તમ વસ્તુ તો અવશ્ય છે જ.' અમેરિકા જેવા પુષ્કળ તક મળી શકે છે એવા દેશમાં ઉદ્યોગ અને દૃઢતાથી ગરીબાઈ અને પ્રતિકૂળતાઓ પર જે જીત મળે છે તે જીત પોતાના દુર્ભાગ્ય વિષે બડબડાટ કર્યા કરનારા અને ઉદ્દેશ વિનાના તથા ચંચલ વૃત્તિના માણસોને, અને 'શું કરે, બિચારાઓને તક મળતી નથી ત્યારે ને?' એમ કહી બચાવ કરનારાઓને શરમમાં ડુબાવી દેવાને પૂરતી છે.

૧૧ : ચારિત્ર્ય

'ખરા મનુષ્યના રક્તનું એક ટીપું પણ સમુદ્રના તમામ પાણી કરતાં વધુ કિમતી છે.'

'મનુષ્ય, એ ખિતાબ સર્વ ખિતાબો કરતાં ઉત્તમ છે.'

'મનુષ્યની સંખ્યા, શહેરોનું કદ તેમ જ પાક, એ કાંઈ સંસ્કૃતિનું સાચામાં સાચું પ્રમાણ નથી; પરંતુ દેશ જે પ્રકારનાં માણસો ઉત્પન્ન કરે તે જ તેનું સાચામાં સાચું પ્રમાણ છે.' —ઈમર્સન

'અડચણને કાપી નાંખો અને મનુષ્યને બહાર કાઢો.' —પોપ

'અપ્રતિમ અને અમર કીર્તિ ધરાવનાર વૉશિંગ્ટને માનવજાતિ પર કેટલો ઉપકાર કર્યો છે તે માત્ર અનંતકાળ જ તેને જણાવશે.' —જેમ્સ એ. ગારફીલ્ડ

'ઉદાત્ત ન બનો તે કરતાં તો નામશેષ થઈ જાઓ એ જ બહેતર છે.'
—ટેનિસન

'ઉદાત્ત બનો, એટલે બીજા માણસોમાં પણ જે ઉદાત્તતા સૂતેલી હશે—કેમ કે તે કોઈનામાંથી કદી પણ નષ્ટ થયેલી તો હોતી જ નથી-તે જાગ્રત થશે અને તમારી ઉદાત્તતાને મળવા આવશે.' —લૉવેલ

'માત્ર સદ્‌ગુણ જ પિરામિડો કરતાં ઊંચી ઈમારતો બાંધે છે; અને મિસરનું પતન થશે તોપણ તેના સ્મરણસ્તંભો તો ખડા જ રહેવાના.' —યંગ

'એક માણસ એટલો બધો વધ્યો હોય કે તે ધ્રુવને સ્પર્શ કરે અથવા સૃષ્ટિ આખીને પોતાની મુઠ્ઠીમાં સમાવી દે; તોપણ તેનું માપ તો તેની આંતરિક યોગ્યતા ઉપરથી જ થવું જોઈએ;. અંતઃકરણ જ મનુષ્યનું માપ છે.' —વૉટસ

'આપણું જીવન વર્ષોથી નહિ પણ કાર્યોથી જ મપાય છે. અંતઃકરણ ઉપરથી જ તેનું માપ થાય છે. શ્વાસોચ્છ્‌વાસ દ્વારા થતું નથી. લાગણીઓ ઉપરથી તે મપાય છે; ઘડિયાળના કાંટા વડે મપાતું નથી; જે માણસ સૌથી વિશેષ વિચાર કરે છે; ઉત્તમોત્તમ મનોવૃત્તિઓ ધરાવે છે અને ઉત્તમોત્તમ કાર્યો કરે છે તે જ માણસ સૌથી વિશેષ જીવે છે.' —બેઈલી

'પુરુષ અથવા સ્ત્રીની સત્કીર્તિ એ જ તેના આત્માનો પ્રથમ અલંકાર છે.'

'મારા સદ્‌ગુણો કાંઈ મારી સાથે બીમાર પડતાં નથી તેમ જ તેઓ મારી કબરમાં દટાશે પણ નહિ.' —ઈમર્સન

એક મૂર ગૃહસ્થ પોતાના બગીચામાં ટહેલતો હતો એવામાં એક સ્પૅનિશ યોદ્ધો સહસા તેની પાસે આવી પહોંચ્યો અને તેને પગે પડી આજીજી કરવા લાગ્યો કે 'મારા હાથથી એક મૂર સદ્‌ગૃહસ્થ માર્યો ગયો છે તેથી કેટલાક માણસો મારી પાછળ પડી મારો જીવ લેવા માગે છે; માટે જો આપ મને છુપાવવાનું સ્થાન આપશો તો આપનો મોટો ઉપકાર થશે.' એ મૂરે તેને સહાય કરવાનું વચન આપ્યું અને રાત્રે નાસી જવાની તક મળે ત્યાં સુધી તેને છુપાવવાના ઉદ્દેશથી પોતાના એક ઘરમાં બંધ કર્યો. થોડા સમયમાં એ જ મૂરના પુત્રનું મડદું લઈને કેટલાક લોકો તેના ઘરમાં આવ્યા અને તેમણે ખૂનીની જે નિશાની આપી તે પરથી તેને જણાયું કે, પેલો સ્પેનિયાર્ડ જ તેના પુત્રનો ઘાતક હતો! તે છતાં પણ તેને જે દુ:ખ થયું તે તેણે ગુપ્ત રાખ્યું અને અર્ધી રાત્રે તેણે તે સ્પેનિયાર્ડને બહાર કાઢીને કહ્યું કે 'હે ખ્રિસ્તી! જે તરુણનું તેં ખૂન કર્યું છે એ તો મારો જ એકનો એક પુત્ર હતો. તારા અપરાધને માટે તું સખતમાં સખત શિક્ષાને પાત્ર ઠર્યો છે; પરંતુ તને બચાવવા માટે મેં તને ગંભીર વચન આપ્યું છે અને એક ક્રૂર શત્રુની સાથે કરેલા અવિચારી ઠરાવનો ભંગ કરવો એ પણ હું અયોગ્ય સમજુ છું.' ત્યાર પછી તેણે પોતાના એક સૌથી વધારે ઝપાટાબંધ દોડનારા ખચ્ચરને સજ્જ કરી તેને કહ્યું કે 'રાત્રીના અંધકારનો લાભ લઈ નાસી જા. લોહીથી તારા હાથ કલંકિત થયા છે; પરંતુ ઈશ્વર પરની મારી શ્રદ્ધા નિષ્કલંક રહી છે તેને માટે હું નમ્રતાપૂર્વક તને ધન્યવાદ આપું છું.'

ચારિત્ર્ય કદી પણ મરણ પામતું નથી. લૉંગફેલો કહે છે કે 'આકાશમાં એક તારો નષ્ટ થાય તે પછી પણ તેનો તેની હયાતીમાં આપણા તરફ આવવાને નીકળી ચૂકેલો પ્રકાશ નીચે આવતાં લાંબા સમય સુધી આપણી સ્થૂલ દૃષ્ટિની સામે પ્રકાશે છે. આ જ પ્રકારે એક મહાપુરુષ પોતાની પાછળ જે પ્રકાશ મૂકી જાય છે તે તેના દેહાંત પછી પણ માણસોના માર્ગ પર વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ઝળહળે છે.'

સૉક્રેટિસનું ચારિત્ર્ય મહાપ્રબળ હતું અને તેથી જ તે મૃ

અને વેદના દૂર કરવાને શકિતમાન થયો હતો.

મોગરો પાડી નાખ્યાં પછી બત્તી વધુ પ્રકાશ સાથે બળે છે. 'પાંડિત્યના શબ્દો અને ભપકાથી તથા તર્કશાસ્ત્ર અને અલંકારશાસ્ત્રના જ્ઞાન અને યુકિતપ્રયુકિતથી તમે કદી પણ જગતમાં ઉત્તમ—શકિતરૂપે બનશો નહિ. તમારા ઉત્તમ ચારિત્ર્યથી જ તમે અવશ્ય ઉત્તમ—અચળ શકિત બનશો.'

ચારિત્ર્ય એ જ સર્વોત્તમ શકિત છે,
ચારિત્ર્ય એ જ સર્વોત્તમ સંપત્તિ છે,
ચારિત્ર્ય એ જ સર્વોત્તમ ધર્મ છે,
ચારિત્ર્ય એ જ સર્વોત્તમ મોક્ષ છે.

દેશની દરેકે દરેક શાળામાં, દરેક ગૃહમાં અને દરેક યુવકના ઓરડામાં ઉપલાં સૂત્ર ટાંગો. માતાઓ! દરેક બાળકના હૃદયમાં તે ઊંડા અક્ષરે કોતરો.

ચારિત્ર્યને કોઈની કશી ભલામણની જરૂર નથી તે પોતે જ પોતાની ભલામણ કરે છે.'

ખલીફ ઉમરે યોદ્ધા અમરુને કહ્યું કે 'જે શમશેર વડે તમે આટલાં બધાં યુદ્ધો લડયા છો અને આટલા બધા કાફરોને મારી નાખ્યા છે તે શમશેર મને બતાવો.' અમરુએ ઉત્તર આપ્યો: 'આહ! શમશેર જ્યાં સુધી શમશેરબહાદુરના હાથમાં ન આવી હોય ત્યાં સુધી તે ગમે તેટલી પાણીદાર હોય તોપણ એકાદ કારકુનની કલમ કરતાં પણ તે વધારે તુચ્છ છે.'

આજ પ્રમાણે ચારિત્ર્ય વિનાનું સાડાત્રણ મણનું શરીર ગમે તેટલી તાકાત, પૈસો સત્તા હોય તોપણ તુચ્છ છે.

માર્શલ 'ને'ની હિંમત અને કર્તૃત્વશકિત જોઈને નેપોલિયન એટલો બધો પ્રસન્ન થયો હતો કે તે કહેતો કે 'મારી તિજોરીમાં વીસ કરોડનો અવેજ છે અને તે સર્વ હું, તેને માટે આપવો પડે તો આપવા તૈયાર છું.'

હિંદુસ્તાનના આગ્રા શહેરમાં પૌર્વાત્ય શિલ્પનો મુકુટમણિ તાજમહાલ ઊભો છે. તે આખી દુનિયામાં સૌથી સુંદર ઈમારત ગણાય છે. તે શાહજહાનની પરમ પ્રિય બેગમનો રોજો છે. જ્યારે શાહજહાનને તેના પુત્ર ઔરંગઝેબે પદભ્રષ્ટ કર્યો ત્યારે તેની પુત્રી જહાનઆરાએ

પોતાના પાપી બંધુને આશ્રયે રહી સુખ ભોગવવા કરતાં પોતાના રંક પિતાની સાથે કારાગૃહમાં નિવાસ કરવાનું પસંદ કર્યું. દિલ્હીમાં આવેલી તેની કબર પર તેના મરતી વખતના શબ્દો કોતરવામાં આવ્યા છે. એ શબ્દો આ પ્રમાણે છે:—'મારી કબર પર કોઈ કીંમતી ચાદર ઢાંકશો નહિ. પવિત્ર પુરુષોની રંક, ક્ષુદ્ર, ક્ષણભંગુર શિષ્યા અને સમ્રાટ શાહજહાનની પુત્રી જહાનઆરાની કબરને માટે આ ઘાસ જ ઉત્તમ આચ્છાદન છે.' જે પ્રવાસી સુંદર તાજમહાલ જોવા જાય છે તેઓ દિલ્હીની, ઘાસથી છવાયેલી કબરની પાસે લાંબા સમય સુધી થોભે છે; અને પાછળથી તેના સ્મારક તરીકે જે સુંદર જુમ્મા મસ્જિદ બાંધવામાં આવી છે તેને તો માત્ર ઉપર ટપકે જ જોઈને ચાલ્યા જાય છે!

રોબર્ટસન જણાવે છે કે 'જ્યારે તમે તમારા અંતઃકરણના છેક ઊંડા ભાગમાં ઊતરો છો ત્યારે તમને માત્ર સુખલાલસાના જેવી જ નહિ, પરંતુ અન્નની ઇચ્છાના જેવી જ—તમારા જીવનને અધિક ઉદાત્ત અને ઉચ્ચતર બનાવવાની—ઇચ્છા થાય છે.'

'વર્મોન્ટ વૉલંટિયર્સની રેજીમેન્ટનો સૈનિક બેન્જામિન ઓવન ગઈ રાત્રે પોતાના પહેરા ઉપર ઊંઘતો જણાયો હતો. આ ગુનો એ આણીના વખતે બનેલો હોવાથી કોર્ટ માર્શલે તેને ચોવીસ કલાકમાં ગોળીથી વીંધી નાખવાની શિક્ષા ફરમાવી છે.' તેના ખેડૂત પિતાએ જ્યારે પોતાના પુત્રને થયેલી શિક્ષા સંબંધી ઉપરની મતલબનો તાર વાંચ્યો ત્યારે તે પોતાના મન સાથે બોલ્યો કે 'મેં જ્યારે બેનીને તેના દેશને સમર્પણ કર્યો ત્યારે મેં ધાર્યું હતું કે આ આવડા મોટા દેશમાંથી આવું અમૂલ્ય દાન બીજા કોઈ પણ પિતાએ કર્યું નથી. તે પોતાની જગ્યા પર માત્ર એક મિનિટ જ ઊંઘ્યો હશે. કારણ કે હું જાણું છું કે, બેની પોતાની જગ્યા પર પૂર્વે કદી ઊંઘ્યો ન હતો. તે કેવો ચપળ અને વિશ્વાસપાત્ર છે! તે મારા જેટલો ઊંચો છે અને માત્ર અઢાર વર્ષનો છે. તે પહેરો ભરતી વખતે ઉંઘતો જણાયો તેથીજ શું તેના ઉપરીઓ તેને ગોળીથી વીંધી નાખવાને તૈયાર થયા છે?' પછી થોડીજ વારમાં બેનીની નાની બહેન બ્લૉસમ તેના પિતાની આસાયી ત્યાં આવી

અને તેના હાથમાં એક પત્ર મૂકીને એટલું જ બોલી કે, એ પત્ર તેના તરફથી આવ્યો છે. એ પત્ર નીચે પ્રમાણે હતો:

'પ્રિય પિતાજી—

પહેરા પર ઊંઘવાના ગુના માટે મને ગોળીબારથી વીંધી નાખવામાં આવનાર છે. પ્રથમ તો મારા ભયનો પાર રહ્યો નહિ; પરંતુ મેં એના સંબંધમાં એટલો બધો વિચાર કર્યો છે કે હવે મને જરા પણ ડર રહ્યો નથી. મારા ઉપરીઓ મને જણાવે છે કે, અમે તમને બાંધીશું નહિ તેમ જ તમારી આંખે પાટા પણ બાંધીશું નહિ; પરંતુ તમને એક વીર પુરુષની પેઠે મૃત્યુ પામવાની સગવડ કરી આપીશું. મેં ધાર્યું હતું કે, મારા દેશને માટે રણક્ષેત્ર પર લડતાં લડતાં મારું મૃત્યુ નીપજશે અને હું ગૌરવપૂર્વક યુદ્ધ કરતો કરતો રણમાં પડીશ; પરંતુ પ્રાયઃ દેશદ્રોહ કરવા માટે—કર્તવ્યવિમુખ થવાને માટે—એક કૂતરાને મોતે મરવું જરા પણ પસંદ નથી. ઓ પિતાજી! આ વિચાર આવતાંની સાથે જ હું શા માટે મરી જતો નથી તે વિષે હું આશ્ચર્યચકિત થાઉં છું! પરંતુ હું આપનું નામ કલંકિત કરીશ નહિ. જે બીના બની છે તે સઘળી હું આપને લખું છું; અને હું જ્યારે મરણ પામું ત્યારે તમે મારા મિત્રોને ખબર આપશો.'

'તમે જાણો છો કે, મેં જેમી કારની માતાને એવું વચન આપ્યું હતું કે, હું તેની સંભાળ લઈશ; અને જ્યારે તે માંદો પડયો ત્યારે મેં તેને માટે મારાથી બનતું સઘળું કર્યું. જ્યારે તેને લશ્કરમાં પુનઃ જોડાવાની આજ્ઞા કરવામાં આવી ત્યારે તેનામાં શકિત ન હતી. અને જે રાત્રે અમે અહીં આવ્યા તેને આગલે દિવસે માર્ગમાં મેં મારા સામાન ઉપરાંત તેમનો પણ સર્વ સામાન ઊંચકી લીધો હતો. રાત્રિ પડવા આવી તે વખતે અમને 'ડબલ કિવક માર્ચ'—બમણી ત્વરાથી ચાલવા—નો હુકમ મળ્યો અને મને સામાન ઘણો ભારે લાગવા માંડયો. પ્રત્યેક જણ થાકી ગયા હતા અને જેમીને જો માર્ગમાં મેં હાથવતી વારંવાર ટેકો આપ્યો ન હોત તો તે માર્ગમાં જ તૂટી પડયો હેત. અમે જ્યારે છાવણીમાં આવ્યા ત્યારે હું બહુ જ થાકી ગયો હતો અને તે વખતે જેમીનો પહેરો ભરવાનો વારો હોવા છતાં

મેં તેનું સ્થાન લીધું હતું. પિતાજી! હું અત્યંત થાકી ગયો હતો અને મારા મસ્તકની સામે બંદૂક તાકવામાં આવી હોત તોપણ હું જાગી શકત નહિ; પરંતુ હું વખતસર ચેત્યો નહિ. અમારો ભલો કર્નલ—સેનાપતિ—કહે છે કે 'સંયોગવશાત્ તમારા પિતાજી ઉપર પત્ર લખવાને તમને થોડો વખત આપવામાં આવે છે.' પિતાજી! એને માફ કરશો. એ તો માત્ર પોતાનું કર્તવ્ય બજાવે છે. જો તેનાથી બની શકે એમ હોય તો તે મને ખુશીથી બચાવે. વળી જેમી પર પણ મારા મૃત્યુની જવાબદારી નાખશો નહિ. તે ગરીબ છોકરો હૃદયભગ્ન થઈ ગયો છે અને મારી જગ્યાએ મરવાને માટે મારા ઉપરી અમલદારોને આજીજી કરી રહ્યો છે. માતાજી અને બ્લૉસમનો વિચાર આવતાં મારું હૈયું ફાટી જાય છે. પિતાજી! તેમને આશ્વાસન આપજો. તેમને કહેજો કે, એક બહાદુર તરુણે જેવી રીતે મરવું જોઈએ તેવી રીતે હું મરું છું અને જ્યારે યુદ્ધનો અંત આવશે ત્યારે તેમને મારા માટે લજ્જા પામવાનું કાંઈ પણ કારણ રહેશે નહિ. ઈશ્વર મને સહાય કરો; આ આપત્તિ સહન કરવી અતિ કઠિન છે. પિતાજી! છેલ્લા પ્રણામ! આજ રાત્રે સંધ્યાના પ્રથમ ઝલકમાં હું સર્વ ગાયોને ચરીને ઘેર આવતી છેલ્લી વાર જોઈશ; અને મારી વહાલી નાની બહેન બ્લૉસમ બારણે ઊભી રહી મારી વાટ જોશે—પણ—પણ—હું કદી—કદીયે—પાછો આવીશ નહિ. પ્રભુ તમો સર્વનું કલ્યાણ કરો!'

મિ. ઓવન પૂજ્યભાવથી બોલી ઊઠ્યો: 'ધન્ય પ્રભો! હું જાણતો જ હતો કે, બેની બેદરકારીથી ઊંઘે એવો છોકરો નથી.'

તે રાત્રે ઘણો સમય ગયા પછી એક નાની આકૃતિ ઘરમાંથી બહાર નીકળી. બે કલાક પછી મિલ ડેપો આગળ દક્ષિણ તરફ જતી ટ્રેનના કન્ડક્ટરે તેને પોતાના ડબ્બામાં બેસાડી દીધી. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં તે ન્યૂયોર્ક જઈ પહોંચી અને ત્યાર પછી તે વૉશિંગ્ટનમાં જઈ વ્હાઈટ હાઉસમાં દાખલ થઈ. પ્રેસિડેન્ટે તેને સુંદર આનંદી સ્વરથી પૂછ્યું કે, 'બેટા! આજે પ્રાતઃકાળમાં આટલું બધું વહેલું તારે શું કામ છે?' બ્લૉસમ અચકાતાં અચકાતાં બોલી: 'મહેરબાન સાહેબ! હું બેનીના પ્રાણનું દાન માગું

છું.' મહાશય લિંકને પૂછ્યું: 'બેની! બેની કોણ છે?' તે નાની છોડીએ ઉત્તર આપ્યો કે, 'સાહેબ! બેની મારો ભાઈ થાય છે. તે પોતાની જગ્યા પર ઊંઘી ગયો એટલા માટે તેને મોતની શિક્ષા થઈ છે.' પ્રેસિડેન્ટ બોલ્યો: 'મને યાદ છે કે, તે ભયંકર ઊંઘ હતી. બેટા! તું જાણે છે કે તે ખાસ ભય-નો સમય હતો? તેના ગુના ભરેલી બેદરકારીથી હજારો જિંદગીનો નાશ થયો હોત.' તે છોકરીએ કહ્યું કે, 'મારા બાપાજી પણ એમ જ કહેતા હતા; પરંતુ સાહેબ! બિચારો બેની ઘણો થાકી ગયેલો હતો અને જેમી ઘણો અશકત હતો. સાહેબ! તેણે બે માણસનું કામ કર્યું હતું અને તે રાત્રે જેમી-નો પહેરો હતો; કાંઈ બેનીનો ન હતો. જેમી અત્યંત થાકી ગયો હતો અને બેની પોતે પણ થાકી ગયો હતો; પરંતુ તેણે પોતાની જાત વિષે કશો જ વિચાર કર્યો નહિ.' પ્રેસિડેન્ટ બોલ્યો: 'બેટી! તું શું કહે છે? અહીં આવ; તારું કહેવું હું સમજતો નથી.' બ્લોસમે પોતાના ભાઈનો પોતાના પિતાના ઉપરનો પત્ર તેને આપ્યો. તે તેણે વાંચ્યો; થોડી લીટી લખી તેણે ઘંટડી વગાડી અને જે નોકર હાજર થયો તેને કહ્યું: 'આ પત્ર એકદમ મોકલી આપો. ત્યાર પછી બ્લોસમ તરફ ફરીને તે બોલ્યો: 'મારી બેટી! ઘેર જા અને તારો પિતા કે જે પોતાના પુત્રને તેના દેશ તરફથી ફરમાવવામાં આવેલી શિક્ષાને અનુમત થયો છે તેને કહે કે, અબ્રાહમ લિંકન તમારા પુત્રની જિંદગી એટલી બધી કિંમતી ગણે છે કે તેને ગુમાવી દેવાને તે તૈયાર નથી. પાછી જા, અથવા આવતી કાલ સુધી અહીં જ થોભ. બેની આટલી બધી બહા-દુરીથી મોતની સામે ઊભો રહ્યો છે એટલા માટે તેને હવાની ફેરબદલીની જરૂર પડશે. તેને થોડો વખત રજા આપીશું. તે તારી સાથે આવશે.' બ્લોસમ બોલી: 'સાહેબ! પ્રભુ આપનું કલ્યાણ કરો.'

બે દિવસ પછી તે તરુણ સૈનિક જ્યારે પોતાની બહેનની સાથે પ્રેસિડેન્ટનો આભાર માનવાને આવ્યો ત્યારે મહાશય લિંકને તેના ખભા પર લેફ્ટેનન્ટની પટી બાંધીને કહ્યું કે, 'જે સૈનિક પોતાના એક બીમાર સાથીનો સામાન લઈ જઈ શકે, અને તેથી થયેલી બેદરકારીને માટે જરા પણ ગડબડાટ કર્યા વિના મરવાને તૈયાર થાય તે પોતાના સ્વદેશ બાંધવોના

ખાસ સન્માનને પાત્ર છે.'

અમેરિકાના માંહોમાંહેના અંતિમ યુદ્ધ દરમિયાન જ્યારે રણક્ષેત્રમાં ભયંકર ખૂનરેજી થવાના તાર આવતા હતા અને જ્યારે ઍન્ડર્સન વિલ, બેલ આઈલ અને લિબીના કારાગૃહમાં કેદ થયેલા અમેરિકાના માણસો પ્રત્યે ઘાતકી વર્તણૂક ચલાવવામાં આવતી હોવાથી પ્રેસિડેન્ટ લિંકનનું હૃદય ભગ્ન થઈ ગયું હતું; ત્યારે પણ તે પોતાના 'કોઈની ઉપર પણ દ્વેષ રાખવો નહિ; સર્વ પ્રત્યે ઉદારતા વાપરવી' એ મૂળ મંત્રથી દૂર ગયો ન હતો, જ્યારે એવા સમાચાર ફેલાયા કે, દક્ષિણ તરફનાં કારાગૃહોમાંથી જે લોકો બાલ્ટિમોરમાં પાછા આવ્યા હતા તેમાંના સેંકડે નેવું ટકા ભૂખમરા અને બેદરકારીને લીધે એવા અશક્ત બની ગયા હતા કે તેઓ ઊભા પણ રહી શકતા ન હતા. ઘણાં માણસોનાં શરીર જંતુઓથી એવાં ખવાઈ ગયાં હતાં કે તેમની ઉપર જાણે ચીળીનાં ચાઠાં પડ્યાં હોય એમ લાગતું હતું અને તેઓ એટલા બધા દુર્બળ બની ગયા હતા કે જાણે જીવતાં હાડપિંજર જેવા જ લાગતા હતા; તે વખતે એ સમાચાર પણ તે મહાન પ્રેસિડેન્ટને દક્ષિણવાસી કેદીઓ—જે પોતાના કારાગૃહમાં કેદ હતા તેમના—પર અત્યાચાર કરવાને પ્રવૃત્ત કરી શક્યા નહિ.

ફ્રેડિ્કસબર્ગની રણભૂમિ પર જે માણસો મરણ પામ્યા હતા તેમાં એક તરુણના મૃતશરીરની છાતી પર લિંકનનો એક ફોટોગ્રાફ માલૂમ પડ્યો હતો તેના પાછલા ભાગ ઉપર આ શબ્દો હતા: 'પ્રભુ પ્રેસિડેન્ટ લિંકનનું કલ્યાણ કરો.' જે તરુણને પોતાના સ્થાન પર ઊંઘવાને માટે મોતની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી હતી, પણ પ્રેસિડેન્ટે જેને માફી આપી હતી, તે તરુણ આ જ હતો.

ડેવિડ ડડલિ ફિલ્ડ કહેતો કે, 'હું લિંકનને આધુનિક સમયનો મહાનમાં મહાન પુરુષ ગણું છું.' વેબ્સ્ટર, ક્લે, કૅલહાઉન વગેરે મહાન પુરુષો હતા; પણ તેઓ પોતપોતાની એક જ દિશામાં મહાન હતા ત્યારે લિંકન ઘણી દિશામાં મહાન હતો. આ માણસમાં મહત્તાના એવા ગુપ્ત ઝરા હતા કે જે અત્યંત આકસ્મિત રીતે બહાર ફૂટી નીકળતા હતા. તેની અદ્ભુત

શકિતઓ તેની આસપાસના માણસો સમજી શકતા ન હતા. હોરેસ ગ્રીલી પણ લગભગ તેના જેટલી જ દિશામાં કામ કરતો હતો; પરંતુ તેનામાં ભલાઈ અને દુર્બળતાનું અદ્‌ભુત મિશ્રણ થયેલું હતું ત્યારે લિંકન પ્રત્યેક દિશામાં દૃઢ જણાતો હતો. લિંકને ગુલામોના મુકિતદાનના ઢંઢેરા પર સહી કર્યા પછી કહ્યું કે, 'હવે વચન પાળવું જોઈએ; હું એક પણ શબ્દ પાછો ખેંચી લઈશ નહિ.'

એક પવિત્ર સાધુએ થિબેઈડની એક ગુફામાં છ વર્ષ ગાળ્યાં હતાં. આ સઘળો વખત તેણે ઉપવાસાદિ કઠિન તપ અને પ્રાર્થના તથા સ્તુતિ ઈત્યાદિ સાધના કરવામાં તથા ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરી સ્વર્ગમાં સ્થાન મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરવામાં ગાળ્યો હતો. અંતે તેણે પ્રભુને એવી પ્રાર્થના કરી કે, 'મને મારા કરતાં કોઈક મોટો એવો સંત બતાવો કે જેથી હું તેનું અનુકરણ કરું અને પવિત્રતાની આથી પણ ઉત્તમ ભૂમિકા પર ચઢું.' જે દિવસે તેણે આ પ્રાર્થના કરી હતી તે જ દિવસે રાત્રે એક દેવદૂત તેની પાસે આવ્યો અને બોલ્યો કે, 'જો સદ્‌ગુણ અને પવિત્રતામાં સૌના મુકુટમણિ બનવાની તારી ઈચ્છા હોય તો પેલો મસ્ત બારોટ કે જે કવિતા ગાતો અને ભિક્ષા માગતો ઘેરઘેર હડસેલા ખાય છે તેનું અનુકરણ કર.' આથી પેલા સાધુને ખૂબ રીસ ચઢી અને તેણે પેલા બારોટને શોધીને પૂછ્યું કે, 'અલ્યા! તેં તે એવાં શાં કામ કર્યાં છે કે ઈશ્વર તારા પર આટલા બધા પ્રસન્ન થયા છે?'

તે બારોટે નમન કરી ઉત્તર આપ્યો કે, 'પવિત્ર મહાત્મા! મારી મશ્કરી કરો નહિ. મેં કાંઈ સત્‌કર્મ કર્યાં નથી કે મેં કાંઈ પ્રાર્થના કરી નથી. હું તો માત્ર કવિતા ગાઈને લોકોને આનંદ આપવા ઘેર ઘેર રખડું છું.' તે સાધુએ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે, 'ના, ના, તેં કાંઈક સત્કાર્યો તો કર્યાં જ હોવાં જોઈએ.' ભાટે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો કે, 'ના, મેં કાંઈ સત્કાર્ય કર્યું હોય એમ હું જાણતો નથી.' સાધુએ પૂછ્યું, 'પરંતુ તું ભિક્ષુક શી રીતે બન્યો? શું તેં ઉડાઉ બનીને તારા પૈસા ગુમાવી દીધા છે?' ભાટ બોલ્યો: 'ના, મેં એમ કર્યું નથી. મેં એક ગરીબ સ્ત્રીને દુઃખી ચહેરે ગાભરી ગાભરી આમતેમ દોડતી જોઈ. તપાસ કરતાં જણાયું કે તેનો પતિ અને તેનાં સંતાનો દેવું

જોડી રાખે છે; તે શક્તિ મેઘના મહાન કડાકા કરતાં અનંતગણી વધુ બળવાન હોય છે. આપણે કહીએ છીએ કે, પ્રકાશિત વીજળી બહુ બળવાન છે. કેમ કે તે મજબૂત ઓકના ટુકડે ટુકડા કરી નાખે છે અને અતિ મજબૂત કિલ્લાને તોડી છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે; ત્યારે તે બળવાન જણાય છે. પરંતુ જે વીજળી આકાશમાંથી એવી કોમળતાપૂર્વક છતાં એવી અકલ્પનીય ત્વરાથી આવે છે અને પૃથ્વી પર પડે છે કે આપણને જણાતી પણ નથી. વળી તે પૃથ્વી પર એટલી બધી અસર કરે છે કે જેને લીધે પુષ્કળ લીલોતરી થાય છે; તેની નિરંતર ક્રિયાથી જ્યાંત્યાં સૌંદર્ય તથા મંગળ પ્રસરી રહે છે તથા તેનામાં જેટલું બળ હોય છે તેથી અર્ધું બળ પણ પ્રકાશિત વીજળીમાં હોતું નથી. જે વસ્તુઓ કાંઈ પણ અવાજ કરતી નથી અને કંઈ પણ કરવાનો દાવો કરતી નથી તે જ વસ્તુતઃ બળવાનમાં બળવાન ચીજો હોય છે. એકાદ મહાપુરુષની મૂંગી પવિત્રતા સમસ્ત લોકો પર જે અસર કરે છે તે અસર એકાદ સમર્થ વકતા યા ઉપદેશકનાં જિંદગી સુધીનાં ભાષણો પણ કરી શકતાં નથી.

એક પ્રાચીન સિસિલિયન કથા પરથી જણાય છે કે, સિરૅક્યુઝવાળા ડાયોનિસિયસે ક્રોધથી ઉતાવળ કરી પિથિયાસને મોતની શિક્ષા ફરમાવી હતી. પછી પિથિયાસે તેને પ્રાર્થના કરી કે, ‘મારે મારી માતૃભૂમિ ગ્રીસમાં કંઈક કામકાજનો બંદોબસ્ત કરવાનો છે. માટે મને અમુક સમય માટે ત્યાં જવાની રજા આપો તો ઠીક. હું નિયત સમયે પાછો આવીશ એમાં જરા પણ શંકા રાખશો નહિ.’ તે આપખુદ રાજાએ તેની આ માગણીને ધિક્કારપૂર્વક હસી કાઢી અને તે બોલ્યો કે, ‘એક વાર તું સિસિલીની બહાર જઈને સુરક્ષિત થયો એટલે પછી તું પાછો અહીં આવશે એની ખાતરી શી છે? છે કોઈ તારો જામીન?’ આ સમયે તે સજા પામેલા માણસનો ડામોન નામનો એક-મિત્ર તેનો જામીન થવાને અને જો તે મુકરર સમયે પાછો ન આવે તો તેને બદલે મરવાને તૈયાર થયો. આ જોઈને ડાયોનિસિયસ આશ્ચર્યચકિત થયો; પરંતુ તેણે આ માગણીનો સ્વીકાર કર્યો. જ્યારે તે ભયંકર દિવસ આવી પહોંચ્યો ત્યારે પિથિયાસ પાછો આવી પહોંચ્યો ન હતો; પરંતુ ડામોન અડગ શ્રદ્ધા-

મોટી પાયમાલી થઈ છે. પરંતુ તેના દેશના ઈતિહાસે અને તેના દુશ્મનોનાં સંકટે આ વાત ખોટી પાડી. એકંદરે આ માણસમાં કાંઈક એવો ગુણ હતો કે જેથી તે કોઈ પણ વસ્તુ ઉત્પન્ન કરી શકતો; નાશ કરી શકતો અને સંભાળી તથા સુધારી પણ શકતો. તેનામાં એવી સમજશકિત, એવો ઉત્સાહ અને એવી વકતૃત્વશકિત હતી કે તે મનુષ્યોને સંયુકત કાર્ય કરવાને પ્રવૃત્ત કરી શકતો; દાસત્વને છિન્નભિન્ન કરી શકતો અને સ્વતંત્ર મગજના માણસો ઉપર પણ ભારે સત્તા ચલાવી શકતો હતો. તેનામાં કોઈક એવો ગુણ હતો કે જેથી તે સામ્રાજ્યની સુવ્યવસ્થા જાળવી શકતો અને આખા વિશ્વમાં ગાજી ઊઠે એવો પ્રહાર પણ કરી શકતો હતો.'

બીજા જ્યૉર્જના સમયમાં પિટ્ટ, પે માસ્તર જનરલ હતો. જયારે કોઈ વિદેશી રાજ્યને નાણાંની સહાય આપવામાં આવતી ત્યારે ઉપરોકત અધિકારીને સેંકડે અર્ધો ટકો આપવાનો રિવાજ હતો; પરંતુ પિટ્ટ એ કપાત કાપી લીધા વિના સાર્ડિનિયાના રાજ્ય પર પૂરેપૂરી રકમ મોકલી આપી અને તેને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખ્યો. તેની આ પ્રમાણિકતા માટે જયારે તે રાજાએ તેના પર ભેટ મોકલી; ત્યારે તે ભેટનો પણ તેણે અસ્વીકાર કરીને તેને વધારે આશ્ચર્યચકિત કર્યો. જોકે તે પોતે નિર્ધન માણસ હતો.

વૉશિંગ્ટન સેનાધિપતિ તરીકે કંઈ પણ પગાર લેતો ન હતો અને પોતાના દરેક ખર્ચનો પાકો હિસાબ રાખતો હતો.

ધ્યાનમાં રાખજો કે, મહાન કાર્ય કરવું એ કાંઈ જીવનનું મુખ્ય કર્તવ્ય નથી; પરંતુ આપણે પોતે પવિત્ર ચારિત્ર્યવાળા થવું એ જ મહત્ત્વનું કર્તવ્ય છે. ચારિત્ર્ય એ જ આપણા જીવનનું ઉત્તમોત્તમ અને સૌથી વિશેષ સ્થાયી ફળ છે.

થેકરે જણાવે છે કે, 'પ્રકૃતિએ કેટલાક માણસોનાં મુખારવિંદ પર જ તેમના ચારિત્રની—આંટની છાપ પાડેલી હોય છે અને તેથી તેઓ જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં તેમનો આદર થાય છે. આવા માણસો પર તમને વિશ્વાસ આવ્યા વિના રહેવાનો જ નહિ. ખુદ તેમની હાજરી જ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે. ખુદ તેમના ચહેરા પર જ પૈસા પાછા ભરી દેવાના વચન-

પ્રત્યે ધ્યાન આપીએ કે ન આપીએ; પરંતુ તેના ક્યારમાં યત્કિંચિત્ પણ ફેરફાર કરવાની કોઈનામાં શક્તિ હોતી નથી. આરોગ્ય, અનારોગ્ય, ઉન્નતિ, અવનતિ સઘળી અવસ્થામાં આ નિમકહલાલ સેવક આપણી પાછળ ઊભો રહે છે. તે આપણા કામમાં કદી માથું મારતો નથી; પરંતુ જે જે કામ કરીએ અને જે જે શબ્દ બોલીએ એ સર્વને તે તોળે છે અને 'સત્ય' કે 'અસત્ય' એવો પોતાનો નિર્ણય જાહેર કરે છે.

એક ફ્રેંચ લેખક જણાવે છે કે, 'જ્યારે પેરિસમાં એવા સમાચાર ફેલાયા કે, મહાન નેપોલિયન મરણ પામ્યો છે; તે સમયે હું રાજમહેલ આગળથી પસાર થતો હતો ત્યાં એક છોકરો પોકાર કરતો હતો કે 'બોનાપાર્ટ'ના મૃત્યુની હકીકત અહીંથી મળશે.' આ પોકાર કે જેણે એક વખતે સમગ્ર યુરોપને સ્તંભિત કરી દીધું હોત તેની આ સમયે કાંઈ પણ અસર થઈ નહિ. હું કેટલીક હોટેલોમાં દાખલ થયો તો ત્યાં પણ મને તે જ પ્રકારની બેદરકારી જણાઈ. જ્યાં જુઓ ત્યાં એક જ પ્રકારનું ઠંડાપણું હતું; અને એ વાતમાં કોઈ પણ રસ લેતું ન હતું. આ માણસ કે જેણે યુરોપ ખંડ જીતી લીધો હતો અને આખી દુનિયાને થરથરાવી હતી, તેણે પોતાના સ્વદેશ-બાંધવોનો પ્રેમ કે પ્રશંસા પ્રાપ્ત કર્યાં ન હતાં. તેણે લોકો પર પોતાની અદ્‌ભુતતાની છાપ પાડી હતી અને તેમને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખ્યા હતા એ ખરું; પરંતુ તેણે તેમનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો ન હતો.'

ઈમર્સન કહે છે કે, નેપોલિયને નૈતિક સિદ્ધાંત વિના જ પોતાની સમગ્ર શક્તિઓનો ઉપયોગ, જીવવાને અને ઉન્નત થવાને માટે કર્યો હતો. પરંતુ પ્રકૃતિના ચિરસ્થાયી નિયમે તેનું પતન અને નાશ કર્યો. આ પ્રકારના લાખો પ્રયત્નો કરવામાં આવે તોપણ પરિણામ તેનું તે જ આવશે. તેણે અનુકૂળ સંયોગોમાં સહૃદયતા વિના જ માનસિક શક્તિઓની કસોટી કરવાનો પ્રયોગ કર્યો હતો. બીજા કોઈ પણ સ્થાનમાં કોઈ પણ નેતાની શક્તિઓ આવી મહાન ન હતી અને કોઈને પણ સાધનોની આવી વિપુલતા મળી ન હતી. વળી બીજા કોઈ પણ નેતાને આવી મદદો અને આટલા બધા અનુયાયીઓ પણ મળ્યા ન હતા; છતાં આ વિશાળ બુદ્ધિ અને શક્તિ,

આ પ્રચંડ સૈન્યો, આ નગરોનો દાહ, આ દ્રવ્યની લૂંટફાટ, આ લાખો માણસોનો નાશ અને આ નીતિભ્રષ્ટતાનું પરિણામ શું આવ્યું? નેપોલિયને ફ્રાન્સને અગાઉ કરતાં નાનું અને રંક બનાવી દીધું!

તમે શ્રીમંત હો કે ગરીબ હો, અમીર હો કે ફકીર હો, તે સો વર્ષ પછી સૌ સરખું જ ગણાશે; પરંતુ તમારા સદાચરણ કે દુરાચરણની અસર તો એ સમયે પણ રહેવાની જ.

દ્રવ્યનાશથી થતો શોક વગેરે હજારો પ્રકારની વેદના થાય છે. ખરા મનુષ્યે આ પ્રકારના શોકના ભોગ થવું ન જોઈએ. જો એક માણસ એમ ધારે કે, એક મહાન કાર્ય મેં કર્યું તોયે શું થયું અને બીજા કોઈ માણસે કર્યું તોયે શું થયું? ગમે તેમ પણ તે કામ તો થયું; તો તેને ઈર્ષ્યા અથવા દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય નહિ. દ્રવ્ય આપણને જે વસ્તુ આપી શકે છે અને જે વસ્તુ નથી આપી શકતું; તેનો વિચાર કરીને જ આપણે જો દ્રવ્યની યોગ્ય કિંમત આંકીએ તો તેના નાશથી આપણને કાંઈ પણ શોક થાય નહિ; અને જો આપણે સ્વાર્થત્યાગનો પાઠ શીખ્યા હોઈએ તો માનાપમાનની પણ આપણા પર અસર થાય નહિ.

સિકંદરે આફ્રિકા પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે એ પ્રજા શાંતિપૂર્વક પોતાના દિવસો નિર્ગમન કરતી જણાઈ. આ લોકો યુદ્ધ કે જીતની વાત જ જાણતા ન હતા. સિકંદર એ લોકોના સરદારની સાથે વાતો કરતો હતો એવામાં ત્યાંના બે પ્રજાજનો એ સરદારની પાસે ન્યાય કરાવવા આવ્યા. તકરાર આ પ્રમાણે હતી—એક માણસે બીજા માણસની પાસેથી એક જમીનનો ટુકડો ખરીદ્યો હતો. વેચાણ થઈ ગયા પછી તેમાં એક ખજાનો જણાયો; તેથી ખરીદનારે ધાર્યું કે આ ખજાનાને માટે મારે એને કિંમત આપવી એ મારી ફરજ છે. પરંતુ વેચનાર બોલ્યો કે, 'એ માટે મારે એક પાઈ પણ લેવી હરામ છે. કારણ કે જ્યારે મેં તમને જમીન વેચી ત્યારે મેં તેના બધા પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ લાભ સહિત જ વેચી હતી.' આ બંનેની દલીલ સાંભળી તે સરદાર બોલ્યો કે, 'તમારામાંથી એકને ઘેર છોકરો છે અને બીજાને ઘેર છોકરી છે. તે બંનેનાં લગ્ન કરી દો અને ખજાનો તેમને પહેરામણીમાં આપી દો.' સિકંદર આ નિર્ણય સાંભળીને આશ્ચર્યચકિત જ બની ગયો અને બોલ્યો કે, 'જો આ મુકદ્દમો અમારા દેશમાં ઊભો થયો હોત તો તેને કાઢી નાખવામાં આવ્યો હોત અને ખજાનો રાજાએ લઈ લીધો હોત.' તે સરદાર બોલ્યો: 'શું તમારા દેશમાં સૂર્યોદય થાય છે અને વરસાદ પડે છે તથા ઘાસ ઊગે છે?' સિકંદરે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, 'હા.' સરદારે પૂછ્યું,

'તમારા દેશમાં ઢોર છે?' સિકંદરે જવાબ આપ્યો. 'હા.' આ સાંભળીને સરદારે કહ્યું : 'ત્યારે તો એવાં નિર્દોષ પ્રાણીઓને માટે જ પ્રભુ તમારા દેશમાં વરસાદ વરસાવે છે અને ઘાસ ઉગાડે છે!'

ઉત્તમ ચારિત્ર્યની કિંમત હીરા, સુવર્ણ અને રાજ્યસત્તા કરતાં પણ વિશેષ છે અને એવું ચારિત્ર્ય ઘડવાનું કામ એ જગતનું ઉત્તમોત્તમ કાર્ય છે.

એડિનબરોના વિશ્વવિદ્યાલયના અધ્યાપક બ્લેકીએ તરુણ પુરુષોના એક વર્ગમાં જણાવ્યું હતું કે, 'દ્રવ્યની જરૂર નથી; સત્તાની જરૂર નથી; સ્વતંત્રતાની જરૂર નથી; આરોગ્ય પણ ખાસ જરૂરની વસ્તુ નથી; પરંતુ માત્ર ચારિત્ર્ય એકલું જ આપણું ખરેખરું સંરક્ષણ કરી શકે છે અને એ અર્થ-માં જો આપણું સંરક્ષણ થયું ન હોય તો આપણે ખરેખર નાશ જ પામીએ છીએ.' એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે, 'જ્યારે ગરીબાઈ તમને વારસામાં મળી હોય ત્યારે સદ્‌ગુણો તમારી મૂડી હોવી જોઈએ.'

અમેરિકન ક્રાંતિ દરમિયાન ત્યાંની કૉંગ્રેસના પ્રમુખ જનરલ રીડને બ્રિટિશ કમિશનરોએ દશ હજાર ગીનીની લાંચ આપવા માગી; ત્યારે તેણે કહ્યું કે, 'ગૃહસ્થો! હું ગરીબ છું—અતિ ગરીબ છું; પરંતુ મને ખરીદે એટલો તમારો રાજા શ્રીમંત નથી.'

સ્કૉટલૅન્ડની રાણી મેરીએ કહ્યું હતું કે, 'દશ હજાર માણસોની સેના કરતાં જૉન નૉક્સની પ્રાર્થનાથી હું વધારે ડરું છું.'

ગૅરિબાલ્ડી પોતાના માણસો પર ચમત્કારિક સત્તા ધરાવતો હતો. સૈનિકો અને અમલદારો તેને માટે મરવાને પણ તત્પર રહેતા. રોમમાંથી તેણે ચાલીસ સ્વયંસેવકોને એવે સ્થળે જવાને માટે બોલાવ્યા કે જ્યાં તેમાં-નાં અર્ધાં માણસો તો અવશ્ય જ મરે અને ઘાયલ તો બધા જ થાય; પરંતુ સ્વયંસેવકો એટલા બધા આતુર હતા કે તેના આમંત્રણને માન આપી આખી પલટણ ધસી આવી અને તેમાંના ઘણાને પાછા વાળવા પડ્યા!

એક મહાન નામમાં કેટલી જાદુઈ શક્તિ રહેલી છે! યુરોપમાં એક પણ રાજ્ય એવું ન હતું કે જે વૉશિંગ્ટનના ચારિત્ર્યની સામે ટકી શકે. લિંકન, ગ્રાન્ટ અથવા ગારફીલ્ડના નામની આગળ લોભી માણસોનાં કામ તે

શી વિસાતમાં આવે? આવાં થોડાંક નામોએ જ ઘણી પ્રજાઓને અકાળ મૃત્યુ પામતાં બચાવી છે.

'જે માણસનું ઉજ્જવલ અંતઃકરણ બીજાઓનાં અંતઃકરણને ઉચ્ચ ભૂમિકા પર લઈ જાય છે, તે માણસ શું મરણ પામે છે? જે અંતઃકરણોને તે પોતાની પાછળ મૂકી જાય છે, તે અંતઃકરણોમાં જીવવું એ કાંઈ મરણ નથી.'

ગ્લેડસ્ટને પાર્લમેન્ટમાં રાજકુમારી એલિસનું મૃત્યુ જાહેર કરતી વખતે તેણીની સેવા—ચાકરીની એક હૃદયદ્રાવક વાત કરી હતી. તે રાજકુમારીનો નાનો કુંવર બીમાર હતો અને વૈદરાજે તે દરદીનો વિષમય શ્વાસ પોતાના શ્વાસમાં નહિ લેવાની ચેતવણી તેણીને આપી હતી; તોપણ તે સખત તાવની ભયંકર વેદનાથી પીડાતા બાળકને તે માતાએ પોતાના ખોળામાં લીધું અને તેના તપી ગયેલા કપાળને પંપાળવા લાગી. તે છોકરાએ પોતાના હાથ પોતાની માતાની ગરદનની આસપાસ વીંટાળ્યા અને ધીમેથી કહ્યું: 'માજી! મને ચુંબન કરો.' વૈદ્યરાજની ચેતવણી કરતાં માતાની સ્વાભાવિક લાગણી પ્રબળ નીવડી! તેણે બાલકના હોઠ સાથે પોતાના હોઠ દબાવ્યા અને પોતાનું જીવન પણ ખોયું!

'કર્તવ્ય એ એક પ્રકારનો સિમેન્ટ—ચૂનો છે; એના વિના સઘળી સત્તા, ભલમનસાઈ, બુદ્ધિ, સત્યતા, સુખ અને પ્રેમ સુદ્ધાં સ્થાયી રહી શકતાં નથી. એના વિના આપણા જીવનના સઘળા તંતુઓ તૂટી જાય છે; એના વિના આપણને આપણી પાયમાલીની વચ્ચે આપણા નાશ તરફ આશ્ચર્યસહિત જોતા બેસવાની ફરજ પડે છે. નિરંતર દૃઢ કર્તવ્યપરાયણતા એ જ શિક્ષણનું સાચું પર્યવસાન છે.

'મને સ્વપ્ન આવ્યું કે ભોગવિલાસ એ જ જીવનનો હેતુ છે; પરંતુ જાગૃત થતાં જણાયું કે, કર્તવ્ય એ જ જીવનનો હેતુ છે.'

આપણને જેમ ઋણ અદા કરવાની ના પાડવાનો હક્ક નથી; તે જ પ્રકારે આપણને કર્તવ્ય બજાવવાનો ઈન્કાર કરવાનો પણ અધિકાર નથી. જે માણસ પોતાના માનવબંધુઓ પ્રત્યેના પોતાના કર્તવ્ય તરફ દુર્લક્ષ કરે

છે અથવા તેનો અનાદર કરે છે; તે અવશ્ય નૈતિક દેવાળું કાઢયા વિના રહેશે નહિ. આપણે કોઈને પૈસા આપીને પણ તેની પાસે આપણું કર્તવ્ય કરાવી શકતા નથી. બલકે દ્રવ્ય તો તમારા કર્તવ્યમાં ફરજમાં ઊલટી વૃદ્ધિ કરે છે; કારણ કે તમને તે અધિક વિશાળ અને વિશેષ ઉદાત્ત કર્તવ્યો કરવાને શક્તિમાન કરે છે.

જો તમારા પૈસા પ્રમાણિકપણે મેળવેલા ન હોય, જો તમારા કરોડો રૂપિયામાં અપ્રમાણિકપણે મેળવેલી એક પાઈ પણ હોય તો તમને સફળતા મળેલી ગણાશે નહિ. જો તમારાં નાણું કે મિલકતમાં રંક અને દુર્ભાગી અનાથો, મજૂરો, કિંવા વિધવાઓનું રક્ત રહેલું હોય તો તમને વિજય મળેલો ગણાશે નહિ. જો તમારા દ્રવ્યે બીજાઓને ગરીબ બનાવ્યા હોય તો તમને નિષ્ફળતા જ મળેલી સમજજો. જે ધંધો બીજા માણસોને મારી નાખે; બીજાઓનાં જીવન ટૂંકાં કરે; બીજાઓનાં રક્તને વિષમય બનાવે અથવા તેના શરીરમાં વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે એવા કોઈ ધંધા દ્વારા જો તમે દ્રવ્ય મેળવ્યું હોય; બીજાને ખરાબ કરે એવા જ કોઈ ધંધા દ્વારા જો તમે પૈસા મેળવ્યા હોય તો તમને નિષ્ફળતા જ મળી છે એમ સમજજો.

સ્મરણમાં રાખજો કે, એક સમયે તમારી સમગ્ર રહેણીકરણીનો હિસાબ તમારે આપવો જ પડવાનો. તમને પુછાશે કે, તમે દ્રવ્ય કેવી રીતે સંપાદન કર્યું હતું? શું તેમાં બીજા માણસોના ભોગ અપાયા છે? શું તેમાં બીજા માણસોની આશાઓ અને સુખની કબર ખોદાઈ છે? શું તેને માટે બીજા માણસોના સુખનો ભાગ આપવામાં આવ્યો છે? શું બીજા માણસોના હક્કો તેમાં નાશ પામ્યા છે? કે તેમને મળવાની તકનો નાશ થયો છે? કે તેમનો વિકાસ અટકયો છે? કે તેમનાં ચારિત્ર્યો ભ્રષ્ટ થયાં છે? શું તેથી બીજા માણસોના રોટલા અને રહેઠાણમાં નુકસાન પહોંચ્યું છે? જો એમ હોય તો તમારું જીવન નિષ્ફળ જ નીવડેલું ગણાશે. તમારા કરોડો રૂપિયા તમને આ તિરસ્કરણીય લોકવાયકામાંથી બચાવી શકશે નહિ કે, 'તમારી તુલના કરવામાં આવી છે અને તમે હલકી પંક્તિના નીવડયા છો.'

પોતાનાં પુસ્તકોના છાપનાર અને પ્રકાશકે દેવાળું કાઢવાથી જ્યારે

સર વૉલ્ટર સ્કૉટની સામે, ૧,૨૦,૦૦૦ પૌંડનું દેવું ધૂરકતું ઊભું ત્યારે તેના મિત્રો તેની મદદે ધાયા અને તેના લેણદારોનાં મન મનાવવા જેટલા પૈસા એકઠા કરવાને તૈયાર થયા. પરંતુ તેણે સાભિમાન કહ્યું કે, 'આ જમણો હાથ કામ કરીને જ સઘળું દેવું પતાવી દેશે. ભલે અમે બીજું સઘળું ગુમાવી દઈશું; પરંતુ નિદાન અમારી ઈજ્જત તો અમે નિષ્કલંક જ રાખીશું.' આ મહાપુરુષ, આપણને પૌરુષ અને પ્રમાણિકપણાનું કેવું મહાન ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે! તેણે તે દેવું ચૂકવી આપવાનો સખત પરિશ્રમ કરી અત્યંત ત્વરાથી 'નેપોલિયનનું જીવનચરિત્ર' વૂડસ્ટોક' એક દાદાની વાર્તાઓ' એ ગ્રંથો લખીને પ્રસિદ્ધ કર્યા અને તે ઉપરાંત 'ત્રૈમાસિક'ને માટે લેખો પણ લખતો ગયો તથા બીજાં લખાણો પણ કરતો ગયો. આ સઘળું લેખનકાર્ય તેણે મહા-શોક, દુઃખ અને પાયમાલીની વચ્ચે કર્યું હતું; છતાં તે જણાવે છે કે, 'મારા લેણદારોનો ધન્યવાદ મેળવવાની અને એક પ્રમાણિક મનુષ્ય તરીકે મારું કર્તવ્ય બજાવવાની આહ્લાદદાયક ભાવનાથી હાલ હું જેવો ઘસઘસાટ ઊંઘી શકું છું; તેવો હું આથી વિપરીત સ્થિતિમાં ઊંઘી શક્યો ન હોત. હું મારી સામે એક લાંબો, કંટાળા ભરેલો અને અંધકારમય માર્ગ જોઉં છું; પરંતુ તે માર્ગ મને નિષ્કલંક કીર્તિ તરફ લઈ જાય છે. જો હું આ રણભૂમિમાં મરીશ કે જેમ બનવાનો ઘણો સંભવ છે—તો હું માન સહિત જ મરીશ.'

તે જે અંતિમ વાક્યો બોલ્યો તેમાંનું એક આ હતું: 'આધુનિક સમયના લેખકોમાં લગભગ સૌથી વધારે મેં લખ્યું છે અને મને આ વિચાર આવતાં આનંદ થાય છે કે, મેં કોઈ પણ મનુષ્યની શ્રદ્ધા ડગાવવાનો કે કોઈ પણ માણસના સિદ્ધાંતો છોડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. વળી મેં એવું કાંઈ પણ લખ્યું નથી કે જેને મારી મૃત્યુશય્યા પર પણ રદ કરવાની મને ઈચ્છા થાય.'

જોકે આગાસિઝે દ્રવ્યની એક મોટી રકમને માટે પણ ભાષણ કરવાની ના પાડી હતી; તોપણ દ્રવ્યને માટે ભાષણ કરી તે આપી શક્યો હોત તેના કરતાં હાર્વર્ડ વિશ્વવિદ્યાલયને તે અધિક દ્રવ્ય આપી ગયો છે.

બીચર જણાવે છે કે, 'આપણે સર્વ ચિરકાલને માટે આત્મારૂપી ઘર

બાંધીએ છીએ; અને તે છતાં પણ આપણા શિલ્પ અને આપણી કાળજીમાં કેટલો તફાવત છે!'

ધારો કે તમારા એક પડોશીએ કારીગરો અને ઇમારત બાંધવાનાં સાધનો એકઠાં કર્યાં હોય અને તમે તેને પૂછો કે, 'આ શું બંધાવો છો?' અને તમને એવો પ્રત્યુત્તર આપે કે, 'મને બરાબર ખબર નથી; શું બંધાશે તે જ જાણવાની હું વાટ જોયા કરું છું.' તો તેનો આવો જવાબ સાંભળીને તમે તેને મૂર્ખનો સરદાર નહિ કહો? દીવાલો બંધાય અને ઓરડાઓ તૈયાર થાય છતાં તે માણસ બેદરકારીથી જોયા કરે તો લોકો તેને મૂર્ખ નહિ કહે? છતાં ઘણા લોકો આ જ રીતે પોતાનું સ્થાયી ચારિત્ર્ય ઘડે છે. તેઓ નકશા અથવા ઉદ્દેશ વિના જ પોતાને માટે ઇમારત બંધાવે છે અને મૂર્ખાઈભરેલી રીતે પરિણામની રાહ જોયા કરે છે. આવા માણસો કદી પણ ઈશ્વરના 'ચિરસ્થાયી ઘર' માં પેસવા પામશે નહિ.

ઘણા માણસો વ્યાપારનો સામાન ભરવાની વખાર જેવા જ હોય છે. કેમ કે તેમના મસ્તકમાં અને અંતઃકરણમાં ભૌતિક વસ્તુઓનો જ વાસો હોય છે. શહેરના હલકા લત્તામાં આવેલા ગરીબ લોકોને રહેવાનાં ઘરો, પાછળથી જેમ પૈસાના બદલામાં વેચાઈ જઈને વેપારીઓના માલ ભરવાની વખારો બની રહે છે; તેની પેઠે આવા માણસોના આત્મામાં પૂર્વે જે રુચિ, પ્રેમ, આનંદ અને ભક્તિ ઇત્યાદિ હોય છે તે પાછળથી તેને છોડી જાય છે અને તે ભૌતિક વસ્તુઓની વખાર જેવો બની જાય છે.

૧૨ : ત્રેવડ ત્રીજો ભાઈ

' કરકસર એ અર્ધો જીવનસંગ્રામ છે. ' —સ્પર્જિયન

' કરકસર એ પ્રમાણિકતા, સ્વતંત્રતા અને સુખની માતા છે; તેમ જ મિતાહાર, આનંદ અને આરોગ્યની સુંદર બહેન છે. ' —ડૉ. જૉન્સન

' થોડી જરૂરિયાતો હોવી અને પોતાની જરૂરિયાતો પોતે જ પૂરી પાડવી એના જેવું રૂડું બીજું કયું કાર્ય છે ? '

' રાજતંત્ર ચલાવવામાં જેટલા ડહાપણની જરૂર છે; તેટલું ડહાપણ ઘરસંસાર ચલાવવામાં પણ જરૂરનું છે. ' —ઈમર્સન

' ત્વરાથી મેળવેલું નાણું ખર્ચાઈ જશે; પરંતુ પરસેવો ઉતારીને ધીમે ધીમે પ્રાપ્ત કરેલું દ્રવ્ય ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિંગત થતું જશે. ' —ગેટે

' તમારા દ્રવ્યનો કરકસરપૂર્વક ઉપયોગ કરવાથી તમને જેવો લાભ થાય છે તેવો નિશ્ચિંત લાભ કોઈ પણ હોતો નથી. ' —લૅટિન કહેવત

' અકારણ નાની નાની રકમ ઉડાવી દેતાં સાવધ રહેજો. એક નાનું સરખું બાકડું પડવાથી એક મોટું વહાણ પણ ડૂબી જાય છે. ' —ફ્રેંકલીન

' ઋણ લઈને ઊઠવું તેના કરતાં ખાધા વિના સૂઈ જવું સારું છે. '

—જર્મન કહેવત

ઋણ જેવું કોઈ પણ બંધન નથી. તેમાં પ્રવેશ કરવાનું જેટલું સહેલું છે, તેટલું જ તેમાંથી બહાર નીકળવાનું કઠિન છે. ' —એચ. ડબલ્યુ. શૉ

' ડહાપણપૂર્વક ચાલનારો માણસ કોઈ પણ દેશમાં જુજ ખર્ચથી નિર્વાહ કરી શકે છે; જ્યારે ઉડાઉપણા આગળ બ્રહ્માંડનું રાજ્ય પણ પૂરતું નહિ. '-મેકૉલે

' કરકસર એ ગરીબ માણસોની ટંકશાળ છે. ' —ટપર

' પૈસા ઉછીના લેવાથી તે વધુ ને વધુ વપરાય છે. આ રોગ અસાધ્ય છે.

—શેક્સપિયર

' તમે ગમે તેવા બુદ્ધિમાન હો; તમારી ભાવી ઉન્નતિનો યોગ ગમે તેટલો પ્રબળ હોય; પરંતુ અશક્તાશ્રમમાં ન જવું પડે તે માટે તમને જે વસ્તુની જરૂર હોય તે તમે કદી પણ મહાલય મેળવવાની આશાથી ઉડાવી દેતા નહિ. '—બલ્વર

' ભોંયમાં દાટવાને માટે નહિ; સેવકોની પલટણ ઊભી કરવા માટે નહિ; પરંતુ સ્વતંત્ર થવાનો ઉજ્જવલ હક્ક મેળવવાને માટે માણસને કરકસરની જરૂર છે. ' —બર્ન્સ

જોન મુરેની પાસે બે સ્ત્રીઓ આવી અને એક પારમાર્થિક કાર્યમાં કંઈ પણ રકમ ભરવાનું તેને કહ્યું. તે બે બત્તીઓના પ્રકાશમાં લખતો હતો પરંતુ પેલી સ્ત્રીઓ આવી એટલે તેણે એમાંની એક બુઝાવી નાખી. આ દૃશ્ય જોઈ તેમાંની એક સ્ત્રી પોતાની સખી પ્રત્યે ધીમેથી બોલી કે, 'અહીં-યાંથી આપણને કંઈ જીવ જેવું મળે તેમ નથી.' તેણે આ બંને વચ્ચે થયેલી વાતચીત સાંભળી અને તેમને વીસ પૌંડ આપ્યા. પેલી સ્ત્રી બોલી. 'મિ. મુરે! આપની આ ઉદારતા જોઈ મને સાનંદાશ્ચર્ય થાય છે! મેં તો તમારી પાસેથી આટલી રકમ મેળવવાની આશા રાખી ન હતી.' તે વૃદ્ધ કવેકરે કહ્યું કે, 'તમારા આવો અભિપ્રાય બંધાવાનું જે કારણ છે તેને લીધે જ હું આજે આપને વીસ પૌંડ આપવા શક્તિમાન થયો છું. પારમાર્થિક કાર્યોને માટે હું કરકસર કરીને જ પૈસા બચાવું છું. વાત કરતી વખતે એક જ બત્તી પૂરતી હતી. ક્ષુદ્ર બાબતોમાં ધ્યાન આપવાથી જ કાંઈક આપી શકું એટલું મેં પ્રાપ્ત કર્યું છે.'

અનેક વહાણોના માલિક લૅમ્પિસને તેના એક મિત્રે પૂછ્યું કે, 'તમે અઢળક દ્રવ્ય શી રીતે પેદા કર્યું?' તેણે જવાબ આપ્યો કે, મેં અઢળક દ્રવ્ય તો સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કર્યું છે; પણ શરૂઆત માટે જે થોડાક દ્રવ્યની ખાસ જરૂર હતી તે થોડુંક દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં જ મને ઘણો પરિશ્રમ પડ્યો છે.

એક ગરીબ માણસ પણ જો સખત કામગરો, કરકસરિયો અને ઉત્સાહ તથા આવડતવાળો હોય તો પોતાનાં કાર્યોથી જગતને આશ્ચર્યચકિત કરી શકે છે.

ખરું પૂછાવો તો દવાખાનાં, ધાર્મિક સંસ્થાઓ અને ભૂખે મરતા ગરીબોને, ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગના લોકો જ સૌથી વધારે દાન આપે છે અને તેમની કરકસર જ શ્રીમંતોને હરાવવામાં તેમને મદદ કરે છે.

પરંતુ કંજૂસાઈ અને લોભ, એ વળી કરકસરથી બીજી જ જાતની વસ્તુ છે. જે કંગાલ માણસ માત્ર સંગ્રહ કરવા માટે જ દ્રવ્ય એકઠું કર્યા કરે છે તે કંજૂસ કહેવાય છે. બીજો માણસ જ્યાં રૂપિયો ખર્ચે ત્યાં કંજૂસ માણસ કંજૂસાઈને વશ થઈ એક આનો પણ મહામહેનતે ખર્ચે છે, અને આ પ્રકારની કંજૂસાઈ એ તો લોભનો નાનો ભાઈ છે.

અર્થશાસ્ત્રનો એક લેખક જણાવે છે કે, ‘એક ખેતરના દરવાજાનો આગળો ભાંગેલો હોવાથી નીચે પ્રમાણે નુકસાન થતાં હતાં. તેમાંથી પસાર થનાર પ્રત્યેક જણ તે દરવાજાને વાસતું; પરંતુ આગળો ભાંગેલો હોવાથી પવનનો સપાટો આવતાંની સાથે જ તે ઊઘડી જતો. એક દિવસ તેમાંથી એક ડુક્કર નીકળીને જંગલમાં નાસી ગયું. ખેતરમાંના સર્વ માણસો તેને પાછું લાવવામાં મદદ કરવા દોડયા. તે ડુક્કરને અટકાવવાને એક માળીએ અજાણ્યે એક ખાડાની ઉપર કૂદકો માર્યો અને તેથી તેની ઘૂંટીને એવી સખત ઈજા. થઈ કે તેને બે અઠવાડિયા સુધી ખાટલો સેવવો પડયો! જ્યારે રસોઈયણ પાછી આવી ત્યારે તેને જણાયું કે, તેણે સગડી આગળ સૂકવવાને જે શણિયું મૂકયું હતું તે વાર લાગવાથી દાઝી ગયું હતું. ગોવાલણ પણ ગભરાટ-માં ને ગભરાટમાં ગાયો છૂટી મૂકીને ચાલી ગઈ હતી અને તેમાંની એક ગાયે એક વાછરડાનો પગ ભાંગી નાખ્યો હતો. માળીનો પણ ઘણો કિંમતી વખત નકામો ગયો. સવેળા આગળો બદલાવ્યો હોત તો આ બધા નુકસા-નને બદલે માત્ર બે જ આના ખર્ચાયા હોત.’

લંડનનો પુસ્તક વેચનાર ગાઈ, કે જેણે પાછળથી એક મહાન દવા-ખાનું સ્થાપ્યું હતું તે અત્યંત કંજૂસાઈ કરતો હતો. તે પોતાની દુકાનના પાછલા ભાગમાં રહેતો; એક જૂની પાટલી પર બેસીને ભોજન કરતો; પોતાના હિસાબ ગણવાના પાટિયાને મેજ તરીકે વાપરતો. અને વર્તમાન-પત્રને કપડા તરીકે પાથરતો. તેણે લગ્ન કર્યું ન હતું. એક રાત્રિએ હોપકિન્સ નામનો એક બીજો નામીચો કંજૂસ તેને ત્યાં ગયો. ગાઈ કે જે અંધારામાં હતો તેણે મીણબત્તી સળગાવીને તેને પૂછયું: ‘તમારે શું કામ છે?’ તેણે કહ્યું કે, ‘તમે કેવી રીતે પૈસા બચાવો છો. તે હું જાણવા માગું છું.’ હોપ-કિન્સનો ઉદ્દેશ જાણી લીધા પછી ‘આપણે એ વાત તો અંધારામાં પણ કરી શકીશું.’ એમ કહીને તેણે મીણબત્તી હોલવી નાખી. આ જોઈ હોપ-કિન્સ બોલ્યો કે, ‘ખરેખર, પૈસા બચાવવાની બાબતમાં તમે મારા ગુરુ છો. હવે મારે વિશેષ પૂછવાની જરૂર નથી. તમારી ચાવી મારા હાથમાં આવી છે:’

કરકસર અને ઉદારતા જ્યારે દેશ, કાળ અને પાત્રાદિનો વિવેક

વીસરી જાય છે; અથવા એ બંને વાનાં જ્યારે હદ ઓળંગી જાય છે ત્યારે તે દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. એટલું જ નહિ પણ ચારિત્ર્યનો નાશ કરે છે.

એક ગૃહસ્થે પોતાની નોકરીમાં રહેલા એક આઇરિશમૅનને કહ્યું: 'વરસાદના દિવસને માટે કંઈક બચાવી રાખજો.' થોડા દિવસ પછી તેણે તે આઇરિશમૅનને પૂછ્યું કે, 'તમે કેટલા પૈસા એકઠા કર્યા છે?' તેણે કહ્યું કે, 'કાંઈ પણ નહિ; આપની આજ્ઞાનુસાર મેં પૈસા એકઠા કર્યા હતા; પરંતુ કાલે ખૂબ વરસાદ પડ્યો તેથી તે સઘળા દારૂ પીવામાં તણાઈ ગયા!'

રોમન સામ્રાજ્ય વખતે રોમમાં ઉચ્ચ અને હલકી પંક્તિના લોકો વચ્ચે જે મોટો ભેદ હતો તેવો મોટો ભેદ બીજે કોઈ પણ સ્થળે ન હતો. એક તરફ એલેક્ઝાન્ડ્રિયાથી અનાજના વહાણને આવતાં એકાદ દિવસ પણ વિલંબ થાય તો ઘણા લોકો ભૂખે મરી જાય એવી ત્યાંના ગરીબ રહેવાસીઓની દશા હતી; ત્યારે ઉચ્ચ પંક્તિના લોકો માત્ર એક જ મિજબાનીમાં લાખો રૂપિયાનો ધુમાડો કરી નાખતા! તેઓ દારૂ પીવા માટે રત્નજડિત પ્યાલીઓ વાપરતા અને મોંઘામાં મોંઘી તથા તરેહ તરેહના સ્વાદવાળી શાકતરકારી ખાતા. પરિણામે ભર્તૃહરિના કથન મુજબ રોગમય પ્રમાણે તેમના વચ્ચે વ્યાધિઓનો સુકાળ રહી તેઓ ઓછું જીવતા. એ સમયે રોમન સ્ત્રીઓનો પોશાક ઘણો જ ભપકાદાર હતો. મોટો પ્લિની જણાવે છે કે, 'એક લગનના પ્રસંગે મેં મારી નજરે લોલિયા પોલિનાને સર્વત્ર મોતી અને નિલમથી ભરેલો ઝભ્ભો પહેરીને આવેલી જોઈ હતી. આ ઝભ્ભો બનાવતાં લગભગ અર્ધા કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો હતો અને તોપણ તે તેનાં બીજાં કેટલાંક વસ્ત્રો કરતાં ઓછી જ કિંમતનો હતો!' તે સમયે રોમન સમાજમાં અકરાંતિયાપણું, સ્વચ્છંદતા, ઉડાઉપણું, ભપકો અને અપવિત્રતાનું સામ્રાજ્ય પ્રસરી રહ્યું હતું. તે લોકો પોતાનો કંટાળો અને નિરુપયોગિતાથી થતી વેદના દૂર કરવાનો બીજો કોઈ ઉપાય જાણતા ન હતા. એ લોકો મિજબાનીમાં એટલો મોટો ખર્ચ કરતા કે તે આપણા માનવામાં પણ ન આવે.

હૉરેસ વૉલ્પોલે કહ્યું હતું કે, 'હું આશા રાખું છું કે, હવે બીજું લીલાંઉં થશે નહિ. કારણ કે હવે મારી પાસે એક તસુપૂર પણ જગ્યા નથી

કરકસરની ગુપ્ત શકિતથી થોડા પૈસા ઝાઝા થાય છે; છિન્ન-વિચ્છિન્ન અંશો જોડાઈને તેનું અખંડ સ્વરૂપ બને છે અને નહિ જેવી વસ્તુમાંથી ખરી વસ્તુનો ચમત્કાર ઊપજે છે. આનું નામ 'કંજૂસાઈ' નથી પણ 'દીર્ઘ-દ્રષ્ટિ' અને 'વ્યવસ્થાશકિત' છે; કે જે શકિત નિરુપયોગી વસ્તુઓને ઉપ-યોગી બનાવે છે; નકામી ચીજોને કામમાં લાવે છે; નાશ પામતી ચીજોમાં નવીન શકિત ઉમેરે છે અને દરેક વસ્તુને મનુષ્યનું સુખ વધારવામાં વાપરે છે.

અંગ્રેજ મજૂરો અતિ સખત કામ કરે છે અને ભાગ્યે જ રજા ભોગવે છે અને ફ્રાન્સના મજૂરો કરતાં બમણા પૈસા મેળવે છે તોપણ તેઓ ઘણું જ થોડું બચાવે છે. કેમ કે પૈસા મળતાંની સાથે જ તે દારૂ વગેરેના ક્ષણિક વિલાસ પાછળ ખર્ચાઈ જાય છે. બીજી તરફ ફ્રાન્સમાં પ્રત્યેક માણસને થોડામાંથી ઘણું કરવાની કળા શીખવવામાં આવે છે. ફ્રાન્સમાં રહેતી એક અમેરિકન સન્નારી જણાવે છે કે 'મારા દેશમાં હું જે વસ્તુઓને હમેશાં ફેંકી દઉં છું તેમાંથી અહીંની મારી બહેનપણી સુંદર સુંદર વાનીઓ બનાવે છે; અને તેમાં તંગી કે કંજૂસાઈ જેવું કશું જણાતું નથી.'

રેવરંડ વિલિયમ માર્શ જણાવે છે કે 'જાણે સમગ્ર આકાશમાં 'કર-કસર કરો' એવું સુવર્ણાક્ષરે લખું એમ મને મન થાય છે.'

બલ્વર જણાવે છે કે, 'તમારી જરૂરિયાતોનું પ્રમાણ એવું રાખો કે જેથી તમારાં સાધનો વધે. પોતાની આવક કરતાં વિશેષ ખર્ચ કરનાર પ્રત્યેક માણસ તંગીમાં રહે છે; અને આવક કરતાં ઓછું ખર્ચનાર કોઈ પણ માણસ તંગી ભોગવતો નથી. હું મારા પૈસાની એવી ગેરવ્યવસ્થા પણ કરી મૂકું કે મારી વાર્ષિક આવક પાંચ હજારની હોય તોપણ ગરીબાઈનાં ખરાબમાં ખરાબ અનિષ્ટો પણ મારે સહન કરવાં પડે; ભય અને લજ્જા મારું કલેજું કોરી ખાય; અને હું મારા પૈસાની એવી સુવ્યવસ્થા પણ કરી શકું કે વાર્ષિક સો પૌંડમાં પણ હું શ્રીમંતાઈનાં ઉત્તમોત્તમ સુખો ભોગવું અને માન પણ મેળવું.

એડમંડ બર્કે એક પ્રસંગે આર્થિક સુધારા વિષે બોલતાં સિસેરોના આ શબ્દો ટાંકયા હતા કે 'કરકસર એ સારી આવક છે' પરંતુ તેણે 'આવક' શબ્દના ઉચ્ચારમાં ભૂલ કરી હતી તેથી લોર્ડ નૉર્થે તે સુધારવાને

માટે તેને ધીમેથી કહ્યું. પરંતુ બર્કે આ ભૂલનો સદુપયોગ કર્યો, તે બોલ્યો કે 'નામદાર લૉર્ડ કહે છે કે 'તમે સિસેરોના જે શબ્દો ટાંક્યા છે તેમાંના મુખ્ય શબ્દના ઉચ્ચારમાં ભૂલ કરી છે' પરંતુ તેથી મને આનંદ થાય છે. કારણ કે એથી 'કરકસર એ સારી આવક છે.' એ અમૂલ્ય કહેવત ફરીથી બોલવાની મને તક મળે છે.' 'કરકસર એ સારી આવક છે' એ શબ્દો આપણે દરેકે વારંવાર ભાર દઈને ઉચ્ચારવા જોઈએ.

વૉશિંગ્ટન જ્યારે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનો પ્રેસિડેન્ટ હતો ત્યારે પણ તે પોતાના ઘરખર્ચની બારીક તપાસ લેતો હતો. તે સમજતો હતો કે, કરકસર વિના કોઈ પણ પ્રામાણિક માણસ શ્રીમંત થઈ શકતો નથી; અને કરકસરવાળો કોઈ પણ માણસ ગરીબ રહી અથવા થઈ શકતો નથી.

વેલિંગ્ટને કહ્યું હતું કે 'મેં મારાં બીલો જાતે જ ચૂકવવાનો નિયમ રાખ્યો છે.'

જોન જેકબ એસ્ટરે કહ્યું હતું કે 'કરોડો રૂપિયા પેદા કરતાં મારે જેટલો પરિશ્રમ કરવો પડયો હતો, તે કરતાં પ્રથમના એક હજાર રૂપિયા પેદા કરતાં વધારે પરિશ્રમ કરવો પડયો હતો.' જે છોકરાઓ પાઈ પાઈ કરીને એકઠું કરતા નથી; તેઓ કદી પણ પ્રથમના હજાર રૂપિયા મેળવતા નથી અને હજાર રૂપિયા વિના લાખ કે કરોડ મળવા શકય નથી.

તરંગ આવે ત્યારે કરકસર કરવી અને ન આવે ત્યારે કાંઈ નહિ; એ કાંઈ ખરી કરકસર નથી. કરકસર તો વિવેક અને નિયમપૂર્વક થવી જોઈએ.

બાલ્યાવસ્થાથી જ એમ કહેતાં શીખવું કે 'મારે ઉડાઉ થવું પરવડે એમ નથી.' એ શકિત, હિંમત અને મર્દાનગીનું ચિહ્ન છે. ડૉ. ફ્રેન્કલિને કહ્યું હતું કે આપણી પોતાની નહિ પરંતુ પારકાની જ આંખ આપણને પાયમાલ કરે છે.' શેકસપિયર કહે છે કે 'માણસ કરતાં ફેશન વધારે કપડાં ફાડી નાખે છે.'

ડગલાસ જેરોલ્ડ કહે છે કે 'ઋણ કેવાં ભયંકર અનિષ્ટોને જન્મ આપે છે! એ કેવી નીચતા, કેવાં અપમાન, કેવી ચિંતા અને કેવા અસત્ય વાયદાને જન્મ આપે છે! સ્પષ્ટ ખુલ્લા ચહેરાને તે વખત જતાં કેવો કરચલીવાળો બનાવી દે છે! સારા ચહેરાને તે કેવો બેડોળ બનાવી દે છે! દેવું કરવાની

ખરાબ ટેવ પાડવાથી ખરો માણસ કેવો હૃદયહીન—પ્રપંચી બની જાય છે! જે માણસ ઋણમુકત હોય છે તેને શીતળ જળ કેવું મધુર લાગે છે અને સૂકો રોટલો કેવો મીઠો લાગે છે! ખાતરી રાખજો કે, જે માણસ દેવું કરીને ખાય છે તે ભલે હમેશાં કંસાર ઘીનાં જમણ જમતો હોય પરંતુ તે તેને રુચિકર લાગતાં નથી. હવે વસ્ત્રની વાત લ્યો. જો દરજીને ત્યાંથી તમારાં કપડાં આવવાનાં ન હોય તો એક ફાટેલા તૂટેલા કોટથી પણ તમારી ટાઢ કેવી ઊડી જાય છે! જો કાપડિયો તમારી પાસે કંઈ માગતો ન હોય તો જૂની બંડી પણ તમને કેવું સુખ આપે છે! જે પાઘડી એક દેવાદારના દુ:ખી મગજ પર ન હોય તે ફાટીતૂટી હોય તોપણ કેવી શોભે છે! એક ઋણમુકત મનુષ્યને નાનું સરખું ઘર પણ કેવું મધુરું લાગે છે અને ઘરની બહાર પણ કેટલો આનંદ મળે છે! પોતાનું બારણું ખખડવાની તેને ધાસ્તી લાગતી નથી અને દાદર પર કોઈનાં પગલાંનો અવાજ થતાં તેનું શરીર કંપવા લાગતું નથી. તે હરકોઈ માણસને હસતે મોઢે સ્વાગત આપી શકે છે અને તે છતાં પણ તેની નાડી જોશબંધ ચાલવા લાગતી નથી. તે બહાર જાય છે ત્યારે રસ્તે ચાલનારા કોઈ પણ માણસ તરફ કેવો જોઈ શકે છે! ગરીબાઈ એ મોટું દુ:ખ એ વાત સાચી; પરંતુ દેવાદારપણાની અપેક્ષાએ તે સહેલાઈથી સહન થઈ શકે એવી છે. મારા પુત્ર! જો તું રંક હો તો ઝરાના વહેતા પાણીને અમૃત તુલ્ય માનજે; સાત દહાડાનો સૂકો રોટલો ખાજે; ફાટેલો તૂટેલો ડગલો પહેરજે અને કાતરિયાને એક ગૃહસ્થનું ઉત્તમોત્તમ નિવાસસ્થાન ગણજે; પણ દેવાથી બાર ગાઉ નાસજે. આથી તારા હૃદયને શાંતિ મળશે અને બેલીફનો તારા પર કંઈ પણ અધિકાર ચાલશે નહિ.'

કાર્લાઈલ કહે છે કે, 'જે માણસની પાસે છ આના હોય તે માણસ તેટલા પૈસા પહોંચે ત્યાં સુધી સઘળા માણસોનો સમ્રાટ હોય છે. તે છ આના પહોંચે ત્યાં સુધી તે રસોઈયાને ભોજન આપવાની, તત્ત્વજ્ઞાનીઓને શિક્ષણ આપવાની અને રાજાઓને ચોકી કરવાની આજ્ઞા કરી શકે છે.'

જો બીજો માણસ તમારી પાસે એકાદ રૂપિયો પણ માગતો હશે તો

તે અવશ્ય તમારા તરફ તિરસ્કારની નજરથી જોશે. જો તમે પણ કોઈની પાસે પૈસા માગતા હો તો તમે તેના તરફ અનુદાર દૃષ્ટિથી જુઓ એવો દરેક સંભવ છે. માટે પાછળથી પશ્ચાત્તાપ કરવો તે કરતાં પ્રથમથી કરકસર જ શા માટે ન કરવી?

જે લોકો કમાય તેટલું ખાય છે તે લોકો ઉપયોગી કળાઓમાં કદી પણ ઝાઝી પ્રગતિ કરતા નથી. કરકસર એ એક જાતની શકિત છે. જેઓ કરકસર કરે છે તેમને ત્યાં સુખ અને સ્વતંત્રતા નિવાસ કરે છે.

હૉરેસ ગ્રીલી કહે છે કે 'ભૂખ, ફાટેલાં કપડાં, ઠંડી, સખત મહેનત, તિરસ્કાર, શંકા અને અન્યાયપૂર્વક આપેલો ઠપકો, આ સર્વ બાબતો ગમતી નથી; પરંતુ ઋણ તો એ સર્વ કરતાં પણ વધારે ખરાબ છે.'

ઘણા પાયમાલ થયેલા માણસો પોતાના અધ:પતનની શરૂઆત, પૈસા ઊછીના લેવાની આદત શરૂ થવાની સાથે જ થયેલી જાણે છે.

મિકૉબર કહે છે કે 'વાર્ષિક આવક વીસ પૌંડ અને વાર્ષિક ખર્ચ ઓગણીસ પૌંડ, ઓગણીસ શિલિંગ, છ પેન્સ;—એનું પરિણામ સુખ. વાર્ષિક આવક વીસ પૌંડ; વાર્ષિક ખર્ચ વીસ પૌંડ, ઓગણીસ શિલિંગ, છ પેન્સ;—એનું પરિણામ દુ:ખ.'

કૉલ્ટન કહે છે કે આપણને જેની ખરેખરી આવશ્યકતા હોય તેનાથી આપણે પાયમાલ થતા નથી; પરંતુ જેની આપણે આવશ્યકતા માનીએ છીએ; તેનાથી જ આપણે પાયમાલ થઈ જઈએ છીએ. માટે કદી પણ આવશ્યકતાની શોધમાં ફરશો નહિ. જો તે ખરી આવશ્યકતા હશે તો તે તમને શોધતી તમારે ઘેર આવશે. જે માણસ નિરુપયોગી વસ્તુઓ ખરીદે છે. તેને આગળ જતાં ઉપયોગી વસ્તુઓ પણ વેચવી પડે છે.'

પ્રત્યેક લેણદારને તેના પૈસા આપી દેવા એ માનવંત કાર્ય છે. આમ ન કરવું તેના કરતાં ભૂખે મરવું બહેતર છે. ઉધાર માલ લાવીને મોટો વેપાર કરવો તેના કરતાં રોકડેથી નાના પાયા પર વેપાર કરવો એ સારું છે.

૧૩ : પૈસા વિના પણ શ્રીમંત થવાય

‘को वा दरिद्रो हि विशालतृष्णः ।’

‘બીજા માણસો ભલેને પેન્શન માટે અરજ કરે; પરંતુ હું તો પૈસા વિના અને પ્રત્યેક ક્ષુદ્ર વસ્તુથી પર થવાનો પ્રયત્ન કરીને શ્રીમંત થઈ શકીશ. હું કોઈ પણ સ્વાર્થી હેતુથી મારી સ્વદેશસેવાને કલંકિત કરવા માગતો નથી.’

—લૉર્ડ કોલિંગ્સવૂડ

‘પાસે પાઈ પણ ન હોવી એ ગરીબાઈ નથી; અને દ્રવ્ય એ કાંઈ સાચી સંપત્તિ નથી. આપણી પાસે કોઈ વસ્તુ ન હોય તેથી એમ સમજવાનું નથી કે, તે વસ્તુ મેળવવાની આપણામાં શકિત નથી; અને દૈવયોગે કોઈ વસ્તુ મળે તો તેથી એમ ધારવાનું નથી કે, તે પ્રાપ્ત કરવાની આપણામાં શકિત છે.’

—હેલન હંટ

‘કોઈ માણસની પાસે પુષ્કળ ધનમાલ હોય તેથી જ મારે તેને મારી આગળ બડાઈ મારવા દેવો જોઈએ નહિ. મારે તેને બતાવી આપવું જોઈએ કે, હું પૈસા વિના ચલાવી શકું છું અને મને કોઈ પૈસા, સુખ કે માન આપીને પણ ખરીદી શકતો નથી. મારી પાસે એક પાઈ પણ ન હોય અને મને રોટલો તેના તરફથી મળતો હોય; તોપણ તે મારી આગળ એક રંક માણસ છે.’ —ઈમર્સન

‘આપણી પાસે જે હોય તેથી સંતુષ્ટ થવું એ મોટામાં મોટી અને સૌથી વિશેષ સુરક્ષિત સંપત્તિ છે.’ —સિસેરો

‘સશકત શરીર એ પૈસા કરતાં મોટી સંપત્તિ છે અને નિર્વિષયી આત્મસુખ એ બીજા સર્વ વિષયજન્ય આનંદો કરતાં મોટો આનંદ છે.’ —એકૂલિઝિયૅસ્ટિસ

‘તારો ખજાનો કયાં છે? સુવર્ણ કહે છે કે ‘મારામાં નથી;’ અને હીરો કહે છે કે ‘મારામાં પણ નથી.’ તે ખજાનાને તો તારા આત્મામાં જ શોધ.’—યંગ

‘જે માણસ થોડામાં થોડા ધનથી સંતુષ્ટ થાય છે તે સૌથી વિશેષ શ્રીમંત છે; કારણ કે સંતોષ એ સર્વશ્રેષ્ઠ અને કુદરતી દ્રવ્ય છે’ —સૉક્રેટિસ

‘આ લોકમાં કોઈ પણ વસ્તુએ કદી પણ મારા હૃદયને સૌથી વિશેષ સ્પર્શ કર્યો હોય તો તે નાના ઘરમાંના મોટા અંતઃકરણે કર્યો છે.’ —લૉકૉર્ડૅર

‘મારો રાજમુકુટ મારા અંતઃકરણમાં છે, તે મારા મસ્તક પર નથી; તેમ જ

તે હીરામાણેકથી શણગારવામાં આવ્યો નથી અને તે જોઈ શકાય એમ પણ નથી. મારા રાજમુકુટનું નામ 'સંતોષ' છે. તે ખરેખર એક રાજમુકુટ કરતાં પણ વધારે છે. કેમ કે રાજાઓ પણ ભાગ્યે જ તેનો ઉપભોગ કરી શકે છે.' —શેક્સપિયર

ઘણા માણસો પૈસા વિના શ્રીમંતાઈ ભોગવે છે. હજારો માણસો પોતાના ગજવામાં પૈસા વિના અને હજારો તો ગજવા વિના પણ શ્રીમંત હોય છે.

સશક્ત શરીર, સારી પાચનશક્તિ અને પવિત્ર અંતઃકરણ ધરાવનાર માણસ મોટામાં મોટો શ્રીમંત છે.

સારાં અસ્થિ સુવર્ણ કરતાં ઉત્તમ હોય છે. મજબૂત સ્નાયુ રૂપા કરતાં ઉત્તમ છે. શરીરના પ્રત્યેક ભાગમાં શક્તિ લઈ જનાર તંતુઓ મકાનો અને જમીનો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.

બીચર કહે છે કે 'સહૃદયતા, આત્મિક ભાવ, આશા, આનંદ અને પ્રેમ એ જ સાચું દ્રવ્ય છે.'

આ પૃથ્વીનો એક નાનો ભાગ મેળવનારને મારે સખત પરિશ્રમ શા માટે કરવો જોઈએ? સમગ્ર પૃથ્વી મારી છે. કાયદાની દૃષ્ટિએ એ પૃથ્વી અન્યની ગણાતી તેટલા માટે મારે તેની ઈર્ષ્યા શા માટે કરવી જોઈએ? જે માણસ એનો ઉપભોગ લઈ શકે છે તેની જ એ સંપત્તિ છે. સંપત્તિના એ કહેવાતા માલિકોની ઈર્ષ્યા મારે કરવી જોઈએ નહિ. કેમ કે તેઓ તો માત્ર મારી સંપત્તિની વ્યવસ્થા કરે છે અને મારે માટે તેને ઉત્તમ સ્થિતિમાં રાખે છે. એકાદ બે રૂપિયા રેલવેભાડું આપ્યું એટલે હું જ્યારે જ્યારે મારી ઈચ્છા થાય ત્યારે તેનો ઉત્તમોત્તમ ભાગ જોઈ અને મેળવી શકું છું. આવી રીતે તેને જોવામાં અને મેળવવામાં મારે કંઈ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. મારે કાંઈ ચિંતા કરવી પડતી નથી અને તે છતાં પણ જ્યારે જ્યારે મારી ઈચ્છા થાય ત્યારે ત્યારે હું લીલુંછમ ઘાસ, નાનામોટા છોડ, મેદાનમાંના સ્મરણ-સ્તંભો અને બારીક કારીગરી તથા ચિત્રકામ જોઈ શકું છું. તેમને મારી સાથે ઘેર લઈ જવાની આવશ્યકતા નથી. કારણ કે તેમની હમણાં જેટલી સંભાળ લેવામાં આવે છે તેથી અરધી સંભાળ પણ હું લઈ શકું એમ નથી. વળી તે મારા અમૂલ્ય વખતનો ઘણો ભાગ લે અને મને હમેશાં એવી ચિંતા

રહ્યા કરે છે કે, તેઓ બગડી જશે અથવા તેને કોઈ ચોરી જશે. જગતનું ઘણું દ્રવ્ય મને મળેલું છે. એને માટે મારે કાંઈ પણ પરિશ્રમ કરવો પડયો નથી. બીજાઓએ એ સંપત્તિ મને તૈયાર આપી છે. મારી આસપાસના સર્વ લોકો મને પ્રસન્ન કરનારી વસ્તુઓ આપવાને સખત પરિશ્રમ કરી રહ્યાં છે અને તે સસ્તામાં સસ્તી કિંમતે આપવાને સખત હરીફાઈ કર્યે જાય છે. પુસ્તકાલયો, રેલવે, ચિત્ર ગૅલેરીઓ તથા બાગોના ઉપયોગ માટે જે થોડા પૈસા હું ખર્ચું છું તે તેમાંની નાનામાં નાની વસ્તુની સંભાળને માટે ખર્ચવાના પૈસા કરતાં પણ ઓછા હોય છે. પ્રાણીઓ અને સૃષ્ટિસૌંદર્ય મારાં છે; નક્ષત્રો અને પુષ્પો મારાં છે; સમુદ્ર, હવા, પક્ષીઓ અને વૃક્ષો પણ મારાં છે. હવે મારે બીજી કઈ વસ્તુની જરૂર છે? સઘળા યુગો મારે માટે કામ કરી ગયા છે અને સર્વ મનુષ્યો મારા દાસ છે. મારે માત્ર અન્નવસ્ત્ર પ્રાપ્ત કરવાની જ જરૂર છે, કે જે કાર્ય અનેક તકો આપનારી આ ભૂમિમાં ઘણું સહેલું છે.

એક કરોડાધિપતિ ચિત્રોની એક ગૅલેરી માટે હજારો પૌંડ ખર્ચે છે અને એકાદ રસવૃત્તિવાળો રંક છોકરો યા છોકરી ત્યાં આવીને માલિકે કદી જોઈ પણ ન હોય એવી સુંદરતાનો ભંડાર જોઈ જાય છે. એક સંગ્રાહકે લંડનમાં એક સાર્વજનિક લીલાઉંમાં શેક્સપિયરના હસ્તાક્ષરોમાં લખાયેલું 'હેમલેટ' નાટક એકસોસત્તાવન ગીનીએ ખરીદ્યું હતું; પરંતુ એક વિદ્યાર્થી વિના મૂલ્યે જ 'હેમલેટ'નો ભંડાર વાંચી જઈ પોતાના હૃદયમાં પણ ઉતારી શકે છે!

'પૂરતું મળે તો ઠીક' એવા મૃગજળની પાછળ દોડવામાં મારે મારી શકિતઓ શા માટે ખર્ચી નાખવી જોઈએ? લગભગ દરેક મનુષ્ય પોતાની પાસે જેટલી સંપત્તિ હોય તે કરતાં વધારે માગે છે; અને તેની પાછળ દોડી દોડીને હાંફી ગયેલા લાખો માણસોને હજી પણ તેની ભૂખ ભાગી નથી. શું આ જગતમાં સુવર્ણ અને ભોગવિલાસ સિવાય કોઈ ઇચ્છવાજોગ વસ્તુ જ રહી નથી?

'તૃષ્ણા એ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતો રાક્ષસ છે અને સંપત્તિરૂપી

ડગલો ગમે તેટલો લાંબો પહોળો મળે તોપણ તે તૃષ્ણાતુર માણસના શરીરમાં કોઈ કાળે આવ્યો નથી.' ફિલિપ બ્રુકસ કહે છે કે 'સુંદરતાથી જેમ પેટી ભરાતી નથી અને સદ્‌ગુણથી જેમ વહાણ ભરાતું નથી, તેમ દ્રવ્યથી મન ધરાતું નથી.'

સ્વાદ અને સ્પર્શની ઇંદ્રિયો દ્વારા જ શું આપણે સુખને શોધ્યા કરીશું? શું આપણે આપણા જઠરને અને આપણી પીઠને જ દેવ માનીશું? શું આપણે માટે એથી કોઈ ઉચ્ચતર કામ નથી? શું આપણે બાયલા બનીને—સ્વતંત્રતા કરતાં રોટલાને વિશેષ પસંદ કરીને—આપણી જાતને કલંકિત કરીશું?

પ્લેટો, ઝેનોફોન અને પ્લુટાર્કની ત્રણ મહાન 'મિજબાનીઓ'માં અન્નનું તો નામનિશાન પણ જણાવવામાં આવ્યું નથી.

તમારા પૈસા તમને શું કહે છે? તે તમને કયો સંદેશો સંભળાવે છે? શું તે તમને એમ કહે છે કે, ખાઓ, પીઓ અને મોજમઝા કરો? કારણ કે કાલે શું થશે તેની કોને ખબર છે? તે સગવડ, શિક્ષણ, પ્રવાસ, ગ્રંથો અને તમારા માનવબંધુઓને સહાય આપવાની તકનો સંદેશો તમને સંભળાવે છે કે 'હજી વિશેષ જમીન અને વિશેષ દ્રવ્ય મેળવવા'નો સંદેશો લાવે છે? તે તમને નગ્નને માટે વસ્ત્રો, ભૂખે મરતાંને માટે અન્ન, અજ્ઞાનને માટે શાળા, બીમારને માટે દવાખાનું અને અશક્તને—અનાથને માટે આશ્રમનો સંદેશો આપે છે કે 'તમારે માટે અધિક અને બીજાઓને માટે કાંઈ નહિ' એવો મહા નીચ સંદેશો લાવે છે? તે તમને ઉદારતાનો સંદેશો આપે છે કે સંકુચિતપણાનો? તે તમને ચારિત્ર્યનો વિકાસ કરવાનું કહે છે કે જેથી કરીને તમે તમારા મનુષ્યત્વનો વિચાર કરવાને અને મહાન લક્ષ્ય તથા અતિ ઉદાત્ત મહત્ત્વાકાંક્ષા ધારણ કરવાને શક્તિમાન થાઓ; કે તે અધિકાધિક ધનધાન જ ભેગા કરવાનું કહે છે?

તમે સુવર્ણનો બોજો ઊંચકનાર પશુ છો કે એક નિશ્ચિત ઉત્તમ આદર્શ ધરાવનાર મનુષ્ય છો?

જે માણસ ઉત્તમ આદર્શ અને ચારિત્ર્ય ધરાવે છે અને જેના વિચાર લોકોની બુદ્ધિમાં વૃદ્ધિ કરે છે, તે જ માણસ મહાન દાતાર અને સંપત્તિવાન છે.

સૉક્રેટિસ કહે છે કે જે થોડામાં થોડા પૈસાથી સંતુષ્ટ થાય છે તે જ શ્રીમંતમાં શ્રીમંત છે.'

ઈમર્સન કહે છે કે 'અહો! શ્રીમંતોને રંક લોકો જેટલા શ્રીમંત ધારે છે તેટલા શ્રીમંત તેઓ હોય તો કેવું સારું!'

'ઘણા શ્રીમંત મનુષ્યો અનાથાશ્રમમાં મરણ પામ્યા છે!'

'સારાસારના વિવેક વિનાના માણસો ભૂસાંને ભરી રાખે છે અને અનાજને બાળી મૂકે છે. જે દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી તેને એકઠું કરી રાખે છે અને જેના વડે પરમપદાર્થ મેળવી શકાય તે દ્રવ્યને નકામું જવા દે છે.'

એક વાર એક ભિક્ષુકને લક્ષ્મીદેવી મળ્યાં અને તેને કહ્યું કે 'હું તારી ઝોળી ફાવે તેટલા સુવર્ણથી ભરી આપવાને તૈયાર છું; પરંતુ શરત માત્ર એટલી જ છે કે, તેમાંનું જેટલું જમીન પર પડશે તે સઘળું તરત જ ધૂળ થઈ જશે.' તે ભિક્ષુકે પોતાની ઝોળી ઉઘાડી અને તેમાં સુવર્ણના સિક્કા ભરવા માંડયા. ઝોળી સંપૂર્ણ ભરાઈ ગઈ તોપણ તે સંતુષ્ટ થયો નહિ અને તેણે વધુ ને વધુ માગવા કર્યા. છેવટે સિક્કાના દબાણથી ઝોળી ફાટી ગઈ અને સઘળું જમીન પર પડી ધૂળ થઈ ગયું!

જૉન ડંકન એક સ્કૉટિશ વણકરનો પુત્ર હતો. તે અજ્ઞાન, ટૂંકી દૃષ્ટિનો, ખૂંધો, અશકત અને ગરીબ હતો. જો તે મહોલ્લામાં જતો તો કેટલીક વાર બીજા છોકરાઓ તેના પર પથ્થરોનો મારો ચલાવતા. તે જે ખેડૂતનાં ઢોર ચારતો હતો તે પણ તેના પ્રત્યે ઘાતકી વર્તણૂક ચલાવતો અને તે આખો દિવસ વરસાદમાં ભીંજાઈને આવ્યો હોય તોપણ તેને એવો ને એવો જ—ટાઢથી થરથરતો અને ભીંજાયેલો જ—બહારના એક અંધારા ઓરડામાં કંગાલ બિછાના પર સુવાડતો. ત્યાં તે પોતાના જોડામાંથી પાણી કાઢી નાખતો અને પોતાનાં કપડાં નીચોવી નાખીને જેમ તેમ ઊંઘતો. આમ છતાં પણ તે છોકરાને વાંચતાં લખતાં શીખવાની ઈચ્છા થઈ. થોડા સમય પછી જયારે તેને વણાટકામ કરવાને રોકવામાં આવ્યો ત્યારે તેણે બાર વર્ષની એક નિશાળે જતી છોકરીને સમજાવીને તેની પાસે ભણવા માંડયું. સોળ

વર્ષની વયે તે મૂળાક્ષર શીખ્યો અને ત્યાર પછી તેણે ઘણી જ ઝડપથી પ્રગતિ કરી. તે વનસ્પતિનો અત્યંત શોખીન હતો, તેથી વનસ્પતિશાસ્ત્રનો એક ગ્રંથ ખરીદવા માટે પાંચ શિલિંગ કમાવાને કેટલાયે માસ પર્યંત તેણે ફાજલ વખતમાં કામ કર્યું. આગળ જતાં તે એક ઉત્તમ વનસ્પતિશાસ્ત્રી બન્યો. એના અભ્યાસમાં તે એટલો બધો રસ લેતો હતો કે એંશી વર્ષની વયે પણ એક નવો છોડ મેળવવાને માટે તે બાર માઈલ સુધી પગે ચાલીને ગયો! તેનું શરીર દુર્બળ હતું અને તે કપડાં પણ જેવાં તેવાં જ પહેરતો હતો, પરંતુ મગજ ઉત્તમ જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ હતું. તેને મળેલો એક માણસ તે કંગાલ દેખાવના મનુષ્યને આવો મહાપંડિત બનેલો જોઈને આશ્ચર્યચકિત થયો અને તેણે એની કારકિર્દીનું વૃત્તાંત પ્રકટ કર્યું. આ વૃત્તાંત વાંચનાર ઘણા માણસોએ તેના પર પૈસા મોકલ્યા; પરંતુ એણે સંઘરી જ રાખ્યા અને પોતાના મૃત્યુપત્રમાં જણાવી ગયો કે 'ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાને ઉત્તેજન મળે એટલા માટે આ પૈસાની આઠ શિષ્યવૃત્તિ (સ્કૉલરશિપ) અને ઇનામો આપવાં.' તે પોતાના નાના પરંતુ કિંમતી પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ પણ આવો જ કરવાનું ફરમાવી ગયો હતો.

ફ્રૅંકલિને કહ્યું હતું કે 'હજી એકલા પૈસાએ તો આ જગતમાં કોઈ પણ મનુષ્યને સુખી કર્યો નથી.' તેમાં સુખ ઉત્પન્ન કરવાનો કોઈ પણ ગુણ નથી. મનુષ્યની પાસે જેમ વિશેષ દ્રવ્ય હોય તેમ તે વિશેષ દ્રવ્ય ઇચ્છે છે. દ્રવ્ય એ ખાલી જગ્યા પૂરી દેવાને બદલે ખાલી જગ્યા વધારે ને વધારે મોટી બનાવે છે. બેંકમાં પુષ્કળ પૈસા જમા હોય તેથી કોઈ પણ માણસ શ્રીમંત થઈ શકતો નથી. ઉમદા મન જ મનુષ્યને શ્રીમંત બનાવે છે. જે માણસનું અંતઃકરણ સંકુચિત—ગરીબ હોય તેની પાસે ગમે તેટલા પૈસા કે જમીન હોય તોપણ તે શ્રીમંત થઈ શકતો નથી. જો મનુષ્યનું હૃદય ગરીબ હોય તો તે પોતે ગમે તેટલો ધનવાન કે સત્તાવાન હોવા છતાં પણ ગરીબ છે. મનુષ્ય પોતાના સદ્‌ગુણના પ્રમાણમાં જ શ્રીમંત યા રંક છે, તેની પાસે રહેલ સંપત્તિના પ્રમાણમાં નહિ.

ગાંધી, લિંકન, ગ્રાંટ, ફ્લૉરેન્સ નાઈટિંગેલ, મહારાણી ઠેરી અને

ચાઈલ્ડ્સના જેવા મહાન કાર્યકર્તાઓ થવાનું કોણ પસંદ કરતું નથી? વિવેકાનંદ, દયાનંદ, રામતીર્થ, અરવિંદ, ઈમર્સન, લૉવેલ, શેક્સપિયર અને વર્ડ્ઝવર્થના જેવા ગંભીર વિચારવંત થવાને કોણ નથી ઈચ્છતું? ગ્લેડસ્ટન, બ્રાઈટ, સમ્નર, વૉશિંગ્ટન, લજપતરાય અને તિલક જેવા મહાન રાજદ્વારી બનવાનું કોને પસંદ નથી?

કેટલાક માણસો આરોગ્ય, આનંદ અને ખુશમિજાજની બાબતમાં શ્રીમંત હોય છે તેથી જ તેઓ અસંખ્ય સાધારણ માણસોને દબાવી દે એવાં સંકટો અને દુ:ખોથી અલિપ્ત રહે છે. બીજા કેટલાક માણસો સ્વભાવ, કુટુંબ અને મિત્રોની બાબતમાં શ્રીમંત હોય છે; તો કેટલાક એવા મિલનસાર સ્વભાવના હોય છે કે પ્રત્યેક માણસ તેમને ચાહે છે. કેટલાક માણસો એવા તો આનંદી કે ઉત્સાહી હોય છે કે તેઓ જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં ઉત્સાહ કે આનંદનું જ વાતાવરણ પ્રસરાવી દે છે. કેટલાક માણસો પ્રમાણિકતા અને ચારિત્ર્યની બાબતમાં શ્રીમંત હોઈને જેમને પણ તેમના સમાગમ કે સહવાસનો લાભ મળે તેઓને અજાણતાં પણ તેવા જ બનાવતા ચાલે છે.

ખરી કિંમત આંકતાં શીખવું એ જીવનના પ્રાથમિક મહાન પાઠો પૈકી એક છે. એક તરુણ જ્યારે પોતાની કારકિર્દીનો પ્રારંભ કરે છે ત્યારે સર્વ પ્રકારનો સામાન તેને દર્શાવવામાં આવે છે અને તે ખરીદવાને માટે તેને ઘણા પ્રકારનાં પ્રલોભનો બતાવવામાં આવે છે, તેની આગળ જે જે વસ્તુ ધરવામાં આવે છે તેની દેખીતી કિંમત નહિ પરંતુ તેની ખરી કિંમત યોગ્ય રીતે આંકવા પર જ ઘણે અંશે તેની સફળતાનો આધાર રહેલો છે. શુદ્ર દ્રવ્ય તેની આંખ સમક્ષ પોતાની ધ્વજા ફરકાવશે અને ઈતર સર્વ વસ્તુઓ કરતાં પોતે ઉત્તમ હોવાનો દાવો કરશે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની શોભીતી વસ્તુઓ તેની આગળ ધસી આવશે અને પોતાની સર્વોત્તમતાનો દાવો રજૂ કરશે. પ્રત્યેક ધંધો અને રોજગાર વારાફરતી પોતાની સુંદરતા અને મોહકતા તેની આગળ સાદર કરશે; પરંતુ તે તરુણ કે જેને સફળતા પ્રાપ્ત કરવી છે તે તો એવા કશાથી ઠગાશે જ નહિ. તેવી કોઈ પણ વસ્તુ કે સ્થિતિના માત્ર બાહ્ય દેખાવથી ઠગાતું નહિ. પરંતુ તેની ખરી ઉપયોગિતા

હતું. તેઓ માનતા હતા કે, મનુષ્યનો સૌથી વિશેષ મહત્ત્વનો ખોરાક મુખ દ્વારા શરીરમાં પ્રવેશ કરતો નથી પણ મન દ્વારા પ્રવેશે છે. તેઓ માનતા હતા કે, મનુષ્યો કાંઈ પૈસા અને અન્નથી જ જીવી શકતાં હોય તો તેઓ કેવળ પશુની જ સ્થિતિમાં રહે. મનુષ્યમાં વિકાસ પામવાની અમર્યાદ શક્તિ છે; અને આ વિકાસને માટે માત્ર સ્થૂળ જીવનને ટકાવી રાખનારા ખોરાક કરતાં ઉચ્ચતર ખોરાકની આવશ્યકતા છે, એમ તેઓ માનતા હતા. તેમણે સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં અને મનુષ્યોના અંતરાત્મામાં એવું સૂક્ષ્મ અન્ન જોયું, કે જેનો મોઢા વડે ખવાય તેવો લોટ અને રોટલો બની શકતો ન હતો. તેમની ભાવના ઊંચી અને ઊંચી થતી ગઈ અને અંતે તે સૌંદર્યના કર્તાની સાથે જીવનનો અભેદ જોવા—અનુભવવાવાળી બની ગઈ. તેમણે વિકાસ પામતા છોડમાં હાલતી વનસ્પતિમાં, સુંદર પાકમાં અને માનવચારિત્ર્યમાં પ્રભુનું દર્શન કર્યું. તેમણે પ્રત્યેક ઝરામાં, પ્રત્યેક નક્ષત્રમાં, પ્રત્યેક પુષ્પમાં, પ્રત્યેક ઝાકળબિંદુમાં અને પ્રત્યેક માનવહૃદયમાં તેનું પ્રતિબિંબ જોયું. તેઓ માનતા હતા કે, સૃષ્ટિ અને માનવપ્રકૃતિ એ બન્ને મનુષ્યના મહાન શિક્ષકો છે; અને જો તેમનો યોગ્ય ઉપયોગ લેવામાં આવે તો તેઓ એની અસભ્ય રીત-ભાતને સભ્ય બનાવે, બેડોળ જીવનને સુંદર બનાવે, સુંદર જીવનને પવિત્ર બનાવે અને પવિત્ર જીવનને પ્રભુમય બનાવી આપે તેમ છે.

'મનુષ્ય જેટલા સેવકોને જુએ છે તેના કરતાં ઘણા સેવકો તેની સેવામાં હાજર હોય છે.' જો તેણે કુદરતમાંથી અને પોતાના અંતરમાંથી આનંદ મેળવવો હોય તો તેણે સ્થૂળ કરતાં ઉચ્ચ ભૂમિકા પર આરૂઢ થવું જોઈએ.

ઉપલા સત્ય વિચારો તરફ જોતાં ખાતરી થાય છે કે, આપણે સર્વ, જોઈએ તે કરતાં ઘણી નીચી ભૂમિકા પર વસીએ છીએ અને આપણે માત્ર અંધકારમય અને દુઃખદાયક ખીણોમાં જ ભ્રમણ કર્યા કરીએ છીએ. એને બદલે આપણે સૂર્યથી પ્રકાશિત થયેલા શિખર પર ચઢવું જોઈએ. ઈશ્વર આપણા દરેકના હાથમાં જિંદગીરૂપી જે મહાન ગ્રંથ આપે છે તેના પ્રત્યેક પાના પર સ્પષ્ટ ગુહ્યો ખુલ્લી રીતે લખેલાં હોય છે; પરંતુ આપણે તેને વાંચ્યા વિના જ ફેંકી દઈએ છીએ.

સ. આ.

ઈમર્સન કહે છે કે 'આપણે એક એવા જગતમાં આવ્યા છીએ, કે જે એક જીવંત કાવ્ય છે. પ્રત્યેક વસ્તુ મારા જેવી જ છે.' કુદરત આપણને નિરંતર ઉત્સવ પૂરો પાડે છે; ઉત્સાહી મનુષ્યને તે ઉત્સાહભરેલી લાગે છે અને સુખનો સ્વીકાર કરનારને તે સુખકારક લાગે છે. જે સૃષ્ટિમાં આપણે વસીએ છીએ તેના કરતાં મનુષ્યના આનંદ, સુખ અને સાચા દ્રવ્યને માટે વિશેષ ઉત્તમ યોજનાઓ અને અધિક મહાન તકો આપનારી સૃષ્ટિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરી શકાય તે હજુ અમે સમજી શકતા નથી.

સુખ અને શ્રીમંતાઈ પ્રાપ્ત કરવાની અદ્ભુત યોજનાઓ, ચમત્કારિક યુક્તિઓ અને અનંત શક્તિઓથી મનુષ્યનું અંતર ભરેલું છે. કોઈ પણ શરીરશાસ્ત્રી અથવા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી હજી સુધી કદી પણ માનવશરીરની રચનાની નાનામાં નાની બાબતમાં પણ એકકેય ખોડ દર્શાવી શક્યો નથી. કોઈ પણ શોધક હજી સુધી કદી પણ માનવશરીરરૂપી યંત્રમાં સુધારો સૂચવવાને શક્તિમાન થયો નથી. કોઈ પણ રસાયનશાસ્ત્રી હજી સુધી કદી પણ માનવશરીરના કોઈ પણ ભાગમાં વિશેષ ઉત્તમ પ્રકારની રચના સૂચવી શક્યો નથી. આપણા જીવનમાં જે કાર્યો પ્રથમ કરવાનાં છે તે પૈકી એક એ છે કે, આપણા ભાગ્ય વિષે અફસોસ કર્યા કરવો નહિ. આપણું ચિંતામણિ જેવું મન, ઇંદ્રિયો અને આસપાસની બીજી વસ્તુઓની ખરી કિંમત આંકીને પછી જ આપણે ભાગ્યશાળી છીએ કે નહિ, તે વાતનો નિર્ણય કરવો. આપણે ગમે તેવી સ્થિતિમાં હોઈએ તોપણ આપણે સમજી શકીએ તે કરતાં અનેકગણી વધારે વસ્તુસ્થિતિઓ આપણી આસપાસ વિદ્યમાન હોય છે; પણ આપણે તેનું મહત્ત્વ, ઉપયોગ અને ફાયદાઓ સમજવા ઈચ્છતા નથી—સમજતાયે નથી; તેથી જ તેના ભોક્તા—સ્વામી પણ બની શકતા નથી. ખરેખર એ જ આપણું મોટું દુર્ભાગ્ય છે.

'પ્રભુનો આભાર માનો કે, પૃથ્વીમાં અત્યારે પણ કેટલાક એવા મેથ્યુ આર્નોલ્ડો વિદ્યમાન છે અને દરેક સમયમાં વિદ્યમાન હોય છે; કે જેઓ દ્રવ્ય કરતાં પ્રકાશના સ્વર્ગીય માધુર્યને વિશેષ પસંદ કરે છે.' આર્નોલ્ડ પોતાની પાછળ ઝાઝા પૈસા મૂકી ગયો ન હતો પરંતુ તે છતાં પણ શું તે જગતના સૌથી શ્રીમંત પુરુષોમાંનો એક ન હતો? જગતને એવા તરુણોની

આવશ્યકતા છે, કે જેઓ માત્ર સોનું રૂપું ભેગું કરે તેના કરતાં માત્ર સુવર્ણમય વિચારો, સુવર્ણમય ડહાપણ અને સુવર્ણમય કાર્યો સંચિત કરે; જેઓ દ્રવ્યની મૂડી કરતાં વિચારની મૂડી અને ચારિત્ર્યની મૂડીને વિશેષ પસંદ કરે.

રાફેલ પણ વગર પૈસે શ્રીમંત હતો. સર્વ દ્વાર તેને માટે ખુલ્લાં હતાં અને તેનો સર્વત્ર સત્કાર થતો હતો. તે જ્યાં જ્યાં ત્યાં ત્યાં તેનો સુમધુર આત્મા જ્ઞાન—ચારિત્ર અને આનંદનું જ વાતાવરણ ફેલાવતો.

હેન્રી વિલ્સન પણ વગર પૈસે શ્રીમંત હતો. પોતાના ઉચ્ચ દરજ્જાને ભૌતિક ઉન્નતિ કરવાનું સાધન બનાવવા તરફ તેને એટલો તિરસ્કાર હતો કે જ્યારે તેને દેશના વાઈસ પ્રેસિડેન્ટનો ધારણ કરાવવાનો સમારંભ થવાનો હતો ત્યારે તે પ્રસંગના આવશ્યક ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે તેને પોતાના સાથી—સભાસદ ચાર્લ્સ સમ્નરની પાસેથી વીસ પૌંડ ઉછીના લેવા પડ્યા હતા! પ્રથમ તે મોચીનો ધંધો કરતો હતો. તે ગરીબોનો પરમ મિત્ર હતો અને પ્રત્યેક કાયદાના સંબંધમાં તે હમેશાં એ જ પ્રશ્ન પૂછતો કે 'શું એ કાયદાથી લોકકલ્યાણ થશે?'

સ્વામી રામતીર્થે તો પોતાના શરીર માટે સમાધિ ખોદવા જેટલી પણ તસ્દી જગતને આપી નહિ અને જીવતાં પણ કનક—કાન્તાના પૂર્ણ ત્યાગી રહ્યા; છતાં સંસારને સ્થૂલ કરતાં અત્યંત કિંમતી એવું જ્ઞાનધન આપી ગયા છે.

ઉત્તમ મગજ અને ઉદાત્ત આત્મા ધરાવનાર મનુષ્યની નાની ઝૂંપડીમાં રહીને પણ જ્ઞાન અને ચારિત્ર્યરૂપી સૌન્દર્યનો એવો પ્રકાશ ફેલાવે છે કે જેવું સૌંદર્ય કારીગરો કદી પણ આણી શકતા નથી. ભૌતિક દ્રવ્ય સિવાય બીજું કશું જેની પાસે ન હોય તેવા ધનવાન થવા કરતાં ચારિત્ર્યવાન અને સંતોષરૂપી અતિ શ્રેષ્ઠ ધન ધારણ કરવાનું કયો ખરો જ્ઞાની પસંદ નથી કરતો? જે માણસ પોતાના જ્ઞાન—ચારિત્ર્ય વડે લોકસંસ્કૃતિને ઉન્નત કરે છે તે ભલેને એક પાઈ પણ મૂક્યા વિના મરણ પામે; પણ ભાવી પ્રજા તેનું સ્મારક બંધાવશે.

શું આપણે બુદ્ધ, શંકર, મહાવીર ક્રાઈસ્ટ, જરથોસ્ત, મહંમદ કે

કૉન્ફ્યુશિયસનું અનુકરણ કરીને તેમના જેવા કોમળ, ઉદાર, સ્વાર્થત્યાગી, સંયમી અને પ્રામાણિક થવા માગીએ છીએ? જો તેમ હોય તો ભલેને આપણાં ગજવાં તળિયાઝાટક ખાલી હોય, તોપણ આપણને તે મહાન ઇચ્છારૂપે અમૂલ્ય અને પરમ પવિત્ર ધન મળેલું સમજવું.

એક એશિયાટિક પ્રવાસી આપણને જણાવે છે કે 'રેતીના રણમાં એક દિવસ એક ઊંટના મુડદાની બાજુમાં બે માણસોનાં શરીરો પડેલાં મારા જોવામાં આવ્યાં. તેઓ દેખીતી રીતે તો તૃષાથી મરણ પામ્યાં હતાં; પણ તેમાંના પ્રત્યેકની કમ્મરે જુદી જુદી જાતના અલંકારોનો એક મોટો જથ્થો બાંધેલો હતો! નિઃશંક, આ અલંકારોને ઈરાનનાં શહેરોમાં વેચી ધન કમાવા માટે તેઓ રણમાં થઈને લઈ જતા હતા.'

જે મનુષ્યની પાસે પૈસા હોતા નથી તેને લોકો ગરીબ કહે છે; પણ જેની પાસે એ પૈસા, પૈસા અને પૈસા, ભેગા કરવાની બુદ્ધિ તથા લાલચ સિવાય બીજું કાંઈ પણ હોતું નથી તે તો પહેલા ગરીબ કરતાં બહુ જ વધારે ગરીબ હોય છે. જે માણસ પાસે પૈસા નથી પણ જે જ્ઞાનચારિત્રનો આનંદ લૂંટી શકે છે, તે જ માત્ર ખરેખરો શ્રીમંત છે. જે માણસ લોભી હોય છે તે ભલેને કોટયાધિપતિ હોય તોપણ ગરીબ જ છે. યથાર્થ જ્ઞાન એ જ ખરું ધન છે. સારાસારની વિવેકબુદ્ધિવાળા મનુષ્યને રંક કહી શકાય જ નહિ. જે મનુષ્ય માનવપ્રકૃતિનું એટલું ઉપલક જ્ઞાન ધરાવતો હોય કે તે પોતાની વૃત્તિ સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુમાં ફેરફાર કરીને સુખ મેળવવા માગતો હોય તે માત્ર વ્યર્થ પ્રયત્નોમાં જ પોતાનું જીવન ખર્ચી નાખે છે; અને જે સંતાપને તે દૂર કરવા ઇચ્છે છે તેને તો તે ઊલટો વધારે કરે છે. જે માણસ આનંદ અને હિંમતપૂર્વક ગરીબાઈ અને વિપત્તિની સામે થઈ શકે છે તે શ્રીમંત પણ છે અને બહાદુર પણ છે.

જે માણસ પૈસાની કિંમત સૌથી વિશેષ ગણે છે તે પોતાના ખરા હિતની કિંમત સૌથી ઓછી ગણે છે. ઇમર્સન કહે છે કે 'જે માણસ પોતાના પરમોત્તમ જ્ઞાનચારિત્ર્યને ખાતર એકલો, નિર્ધન અને હદપાર થયેલા જેવો રહેવા છતાં પોતાને દુઃખી માનતો નથી; એવા મનુષ્યને હું શ્રીમંતમાં શ્રીમંત અને પૂજ્ય ગણું છું.'

આપણે આપણી ઇચ્છાશકિતને એવી રીતે કેળવી શકીએ તેમ છીએ, કે જેથી તે વસ્તુઓની પ્રકાશિત બાજુ પર અને આત્માને ઉન્નત કરનારા પદાર્થો પર જ વિચારોને એકત્રિત કરે અને આપણામાં આનંદ તથા સદ્‌વૃત્તિ પ્રેરે, કે જેથી કરીને આપણે એક શહેનશાહ કરતાં પણ વધારે શ્રીમંત બની શકીએ. પ્રત્યેક વસ્તુનો સારામાં સારો ઉપયોગ કરવાનો અને તેની પ્રકાશિત બાજુ જ જોવાનો સ્વભાવ એ પણ એક મહાન સંપત્તિ છે.

જે માણસ એક સદાચારણી મનુષ્યને પૈસાદાર કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણવા જેટલી સમજણ ધરાવતો હોય તેને પણ સંપત્તિવાન સમજવો. પ્રાચીનકાળના આર્ય, ગ્રીક, અને રોમન લોકો દ્રવ્ય કરતાં કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો વિશેષ પ્રયત્ન કરતા હતા; પરંતુ તેમની એ ઇચ્છા જ્યારે વ્યાપારની અને સ્થૂલ સંપત્તિની જ વસ્તુ થઈ પડી ત્યારે તેમની મહત્તા નષ્ટ થઈ ગઈ.

વાણિજ્ય અને રાજદ્વારી પક્ષાભિમાનનું આ એક અનિષ્ટ છે. ઈમર્સન કહે છે તેમ વાણિજયવૃત્તિ પ્રત્યેક વસ્તુને બજારમાં મૂકે છે...બુદ્ધિ, સૌન્દર્ય, સદ્‌ગુણ અને ખુદ મનુષ્યને સુદ્ધાં તે લીલાંઉમાં મૂકે છે.

ડાયોજીનિસને ચાંચિયાઓએ પકડી લીધો અને ગુલામ તરીકે વેચી દીધો. તેના ખરીદનારે તેને સ્વતંત્ર કર્યો અને પોતાના ઘરનો કારભાર તથા પોતાનાં બાલકોનાં શિક્ષણનો સમગ્ર ભાર તેને સોંપ્યો. તે દ્રવ્ય અને આડંબરને ધિક્કારતો હતો અને એક ઝૂંપડામાં રહેતો હતો. આવી કંગાલ અવસ્થામાં પણ એ તત્ત્વજ્ઞાનીને પરમ આનંદપૂર્વક રહેતો જોઈને મહાન સિકંદરને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું અને તેને પૂછયું: 'તમારે કાંઈ જોઈએ છીએ?' ડાયોજીનિસે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે 'હા, તમે જરા છેટા ઊભા રહો અને મારા પર તડકો પડવા દો. તમે મને જે આપી શકતા નથી તે મારી પાસેથી લઈ લો નહિ.' તે મહાન વિજેતા બોલ્યો કે 'જો હું સિકંદર ન હોત તો ડાયોજીનિસ થવાનું પસંદ કરત.'

અસામાન્ય બહાદુર અને પ્રમાણિક માણસો કાંઈ સોનારૂપા માટે કામ કરતા નથી. તેઓ પ્રેમ, માન અને ચારિત્ર્યને માટે કામ કરે છે. પોતાના સત્ય અને નીતિના સિદ્ધાંતોનો ત્યાગ કરવાને બદલે સૉક્રેટિસે મરણ-

શું દુઃખ સહન કર્યું હતું. લાસ કાસાસે રંક ઇંડિયનોનાં સંકટ ઓછાં કરવા માટે પ્રયત્ન કર્યો તે સમયે તેના મનમાં દ્રવ્ય અથવા દેશ મેળવવાનો વિચાર ન હતો. તેણે ફક્ત વિચારવંત માણસોની ઉન્નતિ અને સકળ દુઃખી માણસોના છુટકારા માટે જ કામ કર્યું હતું.

એપિક્ટેટસ દ્રવ્ય તરફ જે તિરસ્કાર ધરાવતો હતો તેનો, એક શ્રીમંત રોમન વક્તાને ઉપહાસ કરતો જોઈ તેણે જણાવ્યું કે 'મને એવી વસ્તુઓની જરૂર નથી. એકંદરે તમે મારા કરતાં ગરીબ છો. તમારે ત્યાં ચાંદીનાં વાસણો છે; પરંતુ મારાં માટીનાં વાસણો તમારાં ચાંદીનાં વાસણો કરતાં મારા મનથી વધારે મૂલ્યવાન છે. મારું મન એ મારું સામ્રાજ્ય છે અને તમારા અશાંતિભરેલા આળસને બદલે એ મને પુષ્કળ અને સુખાવહ કામ આપે છે. તમારી સઘળી સંપત્તિ તમને થોડી લાગે છે; પરંતુ મારી થોડી સંપત્તિ અને મોટી—વધારા પડતી—લાગે છે. તમારી ઇચ્છા હજી પણ તૃપ્ત થઈ નથી અને મારી ઇચ્છાઓ તૃપ્ત થયેલી છે.'

એક વાર લક્ષ્મીના ભક્તે જોન બ્રાઈટને કહ્યું હતું કે 'સાહેબ! તમે જાણો છો કે હું દશ લાખનો ધણી છું?' આ સાંભળી જોન બ્રાઈટે પોતાનો ગુસ્સો દબાવી દઈ પોતાની સ્વાભાવિક શાંતતાપૂર્વક કહ્યું કે 'હા હું જાણું છું અને હું એ પણ જાણું છું કે, તમારી સઘળી કિંમત એટલામાં જ સમાઈ જાય છે!'

એક પાયમાલ થઈ ગયેલો વ્યાપારી રાત્રે ઘેર ગયો અને પોતાની સદ્ગુણી પત્ની પ્રત્યે બોલ્યો કે 'પ્રિય! હું પાયમાલ થઈ ગયો છું. આપણી સઘળી સંપત્તિ સરકારના હાથમાં ગઈ છે.' થોડી પળ સુધી મૌન ધારણ કરી તેણે પતિના મુખારવિંદ સામે જોઈને પૂછયું કે 'શું સરકાર તમને વેચી દેશે?' તે બોલ્યો: 'નહિ.' તેણીએ કહ્યું: 'શું તે મને વેચશે?' પતિએ જવાબ આપ્યો: 'ના, ના.' તે સદ્ગુણી સ્ત્રી બોલી: 'ત્યારે એમ કહેશો નહિ કે આપણે સઘળું ગુમાવી દીધું છે. પુરુષ, સ્ત્રી અને બાળક કે જે સૌથી વિશેષ મૂલ્યવાન છે તે તો આપણી પાસે છે. આપણે માત્ર આપણી બુદ્ધિ અને ઉદ્યોગરૂપી ઘડનાં ડાળ—પાંદડાં—રૂપી સ્થૂલ દ્રવ્ય જ ગુમાવ્યું છે. જો આપણી પાસે અંતઃકરણ અને હાથ હશે તો આપણે બીજી સંપત્તિ મેળવી શકીશું.'

જે ઘરમાં પ્રેમી મનુષ્યો વસતાં હોય અને આરોગ્ય તથા અખૂટ આંતરિક સંપત્તિની પ્રતીતિ સહિત વિહરતાં હોય તેમની ઉપર ગરીબાઈ શું સત્તા ચલાવી શકે?

'દ્રવ્ય પહેલાં ચારિત્ર્યની જરૂર છે.' એ આમોસ લૉરેન્સનો મૂળમંત્ર હતો. આ જ માણસે પોતાની નોંધપોથીમાં લખ્યું હતું કે 'એક માણસ આખું જગત મેળવે અને તેનો પોતાનો આત્મા ગુમાવી દે તો તેને શો લાભ થાય?'

જો તમે મોટી સંપત્તિ મેળવો તો તેની પાઈએ પાઈ પ્રમાણિકપણે જ મેળવજો. લોકોને દારૂથી ઉન્મત્ત બનાવીને, અનાથોને રડાવીને અને વિધવા-ઓને વિલાપ કરાવીને તમારે પૈસા કમાવાની જરૂર નથી. તમારા પૈસાએ બીજા માણસોને રંક અને કંગાલ બનાવેલા હોવા જોઈએ નહિ.

મહાન સિકંદર ભટકતો ભટકતો સ્વર્ગના દરવાજા પાસે ગયો અને પ્રવેશ કરવાને માટે તેને ઠોક્યો. ત્યાં પહેરો ભરતા દેવે પૂછ્યું કે 'એ દરવાજો કોણ ખખડાવે છે?' જવાબ મળ્યો છે:—'સિકંદર.' 'કયો સિકંદર?' 'સિકંદર—સિકંદર—મહાન સિકંદર, જગદ્‌વિજેતા સિકંદર.' દેવે કહ્યું:— 'અમે તેને ઓળખતા નથી; આ તો પ્રભુનો દરવાજો છે; એમાં તો માત્ર ધર્મી મનુષ્યોને જ પ્રવેશવાની પરવાનગી છે!'

ખોટા ધોરણથી તમારી કારકિર્દીનો પ્રારંભ કરશો નહિ. ખરેખરો મહાપુરુષ ધન, ધામ અને સત્તા વગેરે બાહ્યસંપત્તિઓને એટલી ક્ષુદ્ર ગણે છે કે તેના તરફ આંખીને જોતો પણ નથી. ઉમદા ચારિત્ર્યની આગળ કરોડો રૂપિયા પણ કશી વિસાતમાં નથી.

અધ્યાપક અગાસિઝનો એક મિત્ર કે જે એક મહાન વ્યવહારકુશળ મનુષ્ય હતો તેણે એક વાર અગાસિઝને જણાવ્યું હતું કે 'આપ જેવા મહાન શક્તિશાળી પુરુષ આટલી સ્વલ્પ આવકથી સંતોષ માનો છો તે જોઈને હું આશ્ચર્યચકિત થાઉં છું.' આ સાંભળીને અગાસિઝે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે 'મારી પાસે પૂરતી સંપત્તિ છે. પૈસા પ્રાપ્ત કરવામાં સમય ગુમાવી દેવા હું માગતો નથી. મનુષ્યનું જીવન એટલું બધું લાંબું નથી કે તે પુષ્કળ પૈસા પણ મેળવી શકે અને માનવબંધુઓ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય પણ બજાવી શકે.'

શિકાગોની આગમાં જેણે પોતાની સર્વ સંપત્તિ ગુમાવી દીધી હતી તેવા હજારો માણસો પૈસા વિના એકદમ પોતાનો ધંધો ફરીથી શરૂ કરવાને કેવી રીતે શક્તિમાન થયા હતા? તેમનું પ્રમાણિકપણું જ તેમની મૂડી હતી. વ્યાપારીઓ તેમને પ્રમાણિક માણસ તરીકે ઓળખતા હતા અને ઉદ્યોગી હતા તેમની આવી કારકિર્દી તેમની મૂડીની ગરજ સારતી હતી. તેમને તેમનાં ચારિત્ર્ય પર નાણાં મળ્યાં હતાં. ચારિત્ર્યરૂપી સંપત્તિએ એ કોડી વિનાના માણસોને હજારો પૌંડનો માલ ખરીદવાને શક્તિમાન કર્યા હતા. તેમના માલની સાથે તેમનું પ્રમાણિકપણું બળી ગયું ન હતું. તેમની એ મોટામાં મોટી સંપત્તિ સુધી એ આગ પહોંચી શકી ન હતી.

ડહાપણ અને જ્ઞાનના ભંડાર તથા વિજયવંત સદ્ગુણોએ સેંકડો પેઢીઓ દરમિયાન જે શક્તિ, સૌંદર્ય તથા ગૌરવથી ઘણાં મગજોને સંપત્તિવાન તથા સુશોભિત કર્યાં છે તેની સાથે જ્યારે એકાદ જીરાર્ડ અથવા એકાદ રોથ્સ-ચાઈલ્ડની આસપાસ ગોઠવેલા સુવર્ણના ઢગલાઓની તુલના કરવામાં આવે ત્યારે સુવર્ણનું વજન કેટલું બધું ઓછું જણાશે ?

ડાયોજીનિસ એક દિવસ મેળામાં ગયો હતો. તે સમયે તેમાં વેચવા માટે મૂકેલી વિવિધ વસ્તુઓ જોઈને તે પોતાના મિત્ર પ્રત્યે બોલ્યો કે 'નામદાર લૉર્ડ! જગતમાં એવી કેટલી બધી વસ્તુઓ છે કે જેની ડાયોજીનિસને કંઈ પણ જરૂર નથી?'

તિજોરીઓમાં, બેંકોમાં અને ધંધારોજગારમાં રોકેલા ધનના ભંડાર છેવટે જ્યાંના ત્યાં જ રહી જાય છે; અને મનુષ્યે પોતાના હૃદયમાં ભરેલા ઉદારતા, પવિત્રતા, નમ્રતા, આત્મશાંતિ ઈત્યાદિ સદ્ગુણના ભંડારો તો માણસ આ જગતમાંથી ચાલ્યો જાય છે ત્યારે પણ પોતાની સાથે લેતો જાય છે.

તીક્ષ્ણ હરીફાઈના આ જમાનામાં તરુણોને પૈસા વિનાના શ્રીમંત થવાનું તથા લૌકિક સફળતા વિના જ ચલાવી લઈ તેવી સફળતા મેળવનારાઓની આગળ નીકળી જવાનું શીખવાની સર્વથી વધારે જરૂર છે.

સુવર્ણ જેમ મખ્ખીચૂસને શ્રીમંત બનાવી શકતું નથી; તેમ નિર્ધનતા પૈસા વિનાના શ્રીમંતને રંક બનાવી શકતી નથી.

'પરિવર્તિત વધસ્તંભ' નામક કાવ્યમાં એક થાકેલી સ્ત્રીને એવું

સ્વપ્ન જોતી ચીતરવામાં આવી છે કે તેને એક એવા સ્થળે લઈ જવામાં આવી કે જ્યાં ભિન્ન ભિન્ન આકાર અને કદના ઘણા વધસ્થંભો (ક્રોસ) પડેલા હતા. તેમાંનો સૌથી સુંદર સ્થંભ સુવર્ણના અલંકારોથી શણગારવામાં આવ્યો હતો. આ વધસ્થંભ એવો નાજુક અને સુંદર હતો કે તેણીએ તેનો પોતાનો સાદો વધસ્થંભ મૂકી દીધો અને એ સુંદર સ્થંભને ઉપાડી લીધો. તેને આવો નાજુક અને સુંદર વધસ્થંભ મળવાથી બહુ આનંદ થયો; પરંતુ થોડા જ સમયમાં તે સુંદર સ્થંભના વિશેષ બોજાને લીધે તેની પીઠ પીડાવા લાગી. આથી તેણે તે મૂકી દઈને એક બીજો અતિ સુંદર અને ફૂલથી ગૂંથેલો વધસ્થંભ લીધો; પરંતુ થોડા જ સમયમાં ફૂલોની નીચેના અણીદાર કાંટા તેનું માંસ વીંધી નાખવા લાગ્યા. છેવટે તે એક અલંકાર વિનાના સાદા વધસ્થંભ નજીક આવી પહોંચી. આ વધસ્થંભ પર માત્ર 'પ્રેમ' શબ્દ કોતરેલો હતો. તે સિવાય તેના પર બીજું કાંઈ જ કોતરકામ ન હતું. આ વધસ્થંભને તેણે ઊંચકી લીધો અને તે હલકામાં હલકો તથા ઉત્તમોત્તમ નીવડ્યો; પરંતુ તે જાણીને આશ્ચર્યચકિત થઈ કે, તે તો તેનો પ્રથમનો તજી દીધેલો વધસ્થંભ જ હતો! બીજા લોકોના વધસ્થંભો પરના અલંકારો અને પુષ્પો સહેલાઈથી જોઈ શકાતાં હોવાથી તે આપણને ગમી જાય છે; પરંતુ જેઓ તેમને ઊંચકે છે તેઓને જ તેમના ભારે વજન અને કાંટાની વેદનાની માહિતી હોય છે. આપણને બીજા લોકોના બોજાઓ, આપણા બોજાઓ કરતાં કેટલા હલકા લાગે છે! પરંતુ તે બીજા માણસોનાં અંતઃકરણને છૂંદી નાખતા ગુપ્ત બોજાઓ; વિલંબિત સફળતા માટે તેમણે વર્ષોનાં વર્ષો સુધી જોયેલી રાહ; સહાનુભૂતિને માટે તલસતાં તેમનાં હૃદયો; તેમની ગુપ્ત ગરીબાઈ અને દબાઈ ગયેલી લાગણી; આ બધા વિષે આપણે કશો વિચાર કરતા નથી.

સર્વસાધારણનો મહાન હિતચિંતક વિલિયમ પિટ્ટ લોકપ્રિયતા અને કીર્તિની તુલનામાં પૈસાને તો પગની રજ જેવા જ સમજતો હતો. પૈસાથી કદી પણ તે ભ્રષ્ટ થયો ન હતો.

આપણે જે ઉદ્દેશ સાધવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ તે આપણા

જીવનનો ઇતિહાસ કહી આપે છે. સ્ત્રીપુરુષો પોતાની આસપાસ જે સુખનું વાતાવરણ ફેલાવે છે તે પરથી જ તેમની યોગ્યતાની તુલના કરવી જોઈએ. હમેશાં ઉત્તમ કાર્યો જ જગતને શ્રીમંત બનાવે છે અને કરોડોના ઢગલા તો તેને દરિદ્રી જ બનાવે છે.

ચારિત્ર્ય એ જ ચિરસ્થાયી દ્રવ્ય છે અને જે માણસ તે દ્રવ્ય ધરાવે છે તેની આગળ તે વિનાનો કોટયાધિપતિ કે છત્રપતિ પણ માત્ર એક કંગાલ જેવો છે. એ સાચા ધનની તુલનામાં ઘરો અને જમીનો, વખારો અને દસ્તાવેજો એ બધું શું હિસાબમાં છે? 'નીચ ગુલામો મોટી હવેલી-ઓમાં રહીને જે કનિષ્ઠ દશા અનુભવે છે તેના કરતાં ચારિત્ર્યસંપત્તિવાળા મહાત્માઓ ઝૂંપડીમાં રહીને ઉત્તમ સુદશા અને ઉપકારકતા અનુભવે છે. સાદું જીવન, ઉત્તમ વિચાર અને મહાન પ્રયત્ન, એ જ ખરું દ્રવ્ય છે.

તમારા ચારિત્ર્યને તમારી મૂડી બનાવશો એટલે તમે કદી પણ રંક થશો નહિ. રેલ તમારી એ સંપત્તિને તાણી જઈ શકશે નહિ; અગ્નિ તેને બાળી શકશે નહિ અને કાટ તેને જીર્ણ બનાવી શકશે નહિ.

ફ્રૅંકલિન જણાવે છે કે 'જો એક મનુષ્ય પોતાની નાણાં કોથળી પોતાના ચારિત્ર્ય પાછળ ખાલી કરે તો કોઈ પણ માણસ તેની પાસેથી તે સાચું ધન ખૂંચવી લઈ શકે નહિ. આપણી મૂડી જ્ઞાનચરિત્ર પાછળ રોકવાથી આપણને સૌથી વિશેષ વ્યાજ મળે છે.'

ઇમર્સન કહે છે કે 'દ્રવ્યમાં ભારે કપટ રહેલું છે. હું જોઉં છું કે, તે જે કાંઈ આપે છે તેના બદલામાં તેથી વધારે અગત્યનું જે માનવ-ચારિત્ર્ય તે ખૂંચવી લે છે જ. હું ધનને લીધે મોટો માણસ કહેવાઉં છું પણ ખરું જોતાં તો હું નાનો જ થઈ જાઉં છું. મારી પાસે વિશેષ કપડાં હોય છે, પણ વિશેષ ગરમી આવતી નથી. મારી પાસે વિશેષ હથિયારો હોય છે, પણ હિંમત ઓછી હોય છે; મારી પાસે વિશેષ પુસ્તકો હોય છે, પરંતુ જ્ઞાન ઓછું હોય છે.'

ટેનિસન કહે છે કે, 'ગમે તેમ હો પરંતુ મને તો એમ જણાય છે કે, ભલા થવું એ જ ઉત્તમ કાર્ય છે. રાજમુકુટ કરતાં પણ ઉમદા ચારિત્ર્ય વિશેષ કિંમતી છે અને ઉચ્ચ કુલ કરતાં પ્રેમી અંતઃકરણ અને સરળ વિશ્વાસ અધિક ઉત્તમ છે.'

૧૪ : જ્યાં જુઓ ત્યાં તક જ તક છે

'પ્રત્યેક મનુષ્યના જીવનમાં એક ઉત્તમ સમય આવે છે; એકાદ દિવસ, એકાદ રાત્રે, એકાદ પ્રાતઃકાળે, એકાદ મધ્યાહ્નકાળે કે સાયંકાળે, એક લાભદાયક કલાક—એક તકની પળ મળી જ આવે છે. એકાદ ક્ષણ એવી આવે છે જ, કે જ્યારે સિદ્ધિનો ઉત્તમ પ્રકાશ વિસ્તરે છે; એકાદ ઘડી એવી આવે છે જ, કે જ્યારે આપણું ભાગ્ય ખૂલી જાય છે. અહા, તે માણસ સુખી છે કે, જે તેવા સમયની પ્રતીક્ષા કરી જાણે છે અને વળી તપાસી, કામ કરી તથા ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ્યની પહોળી ગરદન અને ખભા પર ઊભા રહી જાણે છે તથા ભાગ્યના મહાન ઘડિયાળમાં જયારે 'હમણાં'નો ટકોરો થાય છે ત્યારે તકના પસારેલા હાથમાંથી મોટાં પરિણામ ઉઠાવી લઈ ચાલુ પળને પકડી લે છે.' —મેરી. એ ટાઉન્સેન્ડ

'પ્રત્યેક મનુષ્ય અને પ્રત્યેક પ્રજાના જીવનમાં એક વાર સત્યાસત્ય વચ્ચેના યુદ્ધમાં, સત્પક્ષમાં જવું કે અસત્પક્ષમાં જવું, તેનો નિર્ણય કરવાની તક—પળ આવે છે જ.' —લૉવેલ

'જે માણસ તકનો ઉપયોગ કરી શકતો નથી તેને તે શું કામની છે?' —જયોર્જ ઈલિયટ

'મનુષ્યની ઉત્તમોત્તમ વસ્તુ તેની નજીકમાં નજીક—તેના પગ પાસે જ પડેલી હોય છે.' —આર. એમ. મીન્સ

'તક આવે ત્યારે તેને તત્પરતાપૂર્વક ગ્રહણ કરી લેવી એ જીવનસાફલ્યની ચાવી છે.' —ડિઝરાયેલી

ધારાના એક અભ્યાસીએ ડૅનિયલ વેબ્સ્ટરની આગળ એવી ફરિયાદ કરી કે 'હવે તરુણોને માટે સારી તકો રહી નથી.' આ સાંભળીને તે મહાન ધારાશાસ્ત્રીએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો કે 'મથાળે હમેશાં જ અવકાશ હોય છે.'

જે દુનિયામાં અનેક નિર્ધન માણસો શ્રીમંત બની જાય છે અને જે મુલ્કમાં હલકામાં હલકી સ્થિતિમાં જન્મેલા માણસો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ દરજ્જા પર આરૂઢ થાય છે તે દુનિયામાં તક ન હોય—સંધિ ન હોય એ કેવી ન માનવા જેવી વાત છે! જગતમાં જેઓ સંધિઓને ઈચ્છે છે અને તેનો ઉપયોગ કરી જાણે છે તેમને માટે પુષ્કળ સંધિઓ છે; પરંતુ પેલો નિરાશાના

કિલ્લામાં આવી પહોંચ્યો યાત્રાળુ કે જે તેના દરવાજાની કૂંચી સઘળો વખત પોતાની હતી છતાં પણ વાપરવાનું ભૂલી ગયો હતો; તેની પેઠે આપણે પણ સત્પ્રવૃત્તિ કરવાની આપણામાં રહેલી શક્તિ તરફ નજર જ નાખતા નથી. ઈશ્વરે આ શક્તિ જેમ સબળમાં સબળ માણસને આપેલી છે તેમ દુર્બળ માણસને પણ આપેલી છે. આપણે બાહ્ય સહાય પર વધુ આધાર રાખીએ છીએ. 'નજીકની ચીજોને માટે આપણે ઘણે દૂર—બહુ ઊંચે તાકયા કરીએ છીએ.'

બાલ્ટિમોરની એક સ્ત્રી એક વાર નાચપાર્ટીમાં ગઈ હતી. ત્યાં તેની કિંમતી હીરાજડિત પોંચી ખોવાઈ ગઈ. તેણે ધાર્યું કે મારા ઝભ્ભાના ગજવામાંથી તે કોઈએ ચોરી લીધી છે. ઘણાં વર્ષો પછી તે નિર્ધન બની જવાને લીધે એક દિવસ પીબોડી ઈન્સ્ટિટયૂટનાં પગથિયાં પર ઊભી ઊભી અન્ન શી રીતે મેળવવું તે વિષે વિચાર કરતી હતી. પોતાના મસ્તક પર નાખવાનું કપડું બનાવવાને માટે પોતાનો એક જૂનો, ઘસાઈ ગયેલો, ચીંથરિયો ઝભ્ભો કાપી નાખતાં તેના અસ્તરમાંથી તેને પેલી હીરાજડિત પોંચી જડી! આથી તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. જોકે પોતાના દારિદ્ર્યના સઘળા સમયમાં તે, એ સાતસો પૌંડની મિલકત ધરાવતી હતી; પરંતુ એ વાત તે જાણતી ન હતી.

પોતાને ગરીબ માનનારા ઘણા માણસો જો માત્ર હીરાજડિત પોંચી કરતાં વિશેષ મૂલ્યવાન અને વિશેષ નિકટ એવી તકોનું અને પોતામાં રહેલી શક્તિઓનું અવલોકન કરે તો તેઓ શ્રીમંત જ છે. જે તરુણ પોતાની ચાલુ સ્થિતિમાં કાંઈ પણ તક જોઈ શકતો નથી અને બીજી કોઈ સ્થિતિમાં વધારે સારું કાર્ય કરી શકીશ એમ જ ધાર્યા કરે છે તે ખરેખર દુર્ભાગી જ છે.

બ્રાઝિલના કેટલાક ભરવાડો કેલિફોર્નિયા તરફ સોનું ખોદવા જવાને માટે નીકળ્યા. તેમણે પ્રવાસ દરમિયાન સોગઠાંબાજી ખેલવાને માટે થોડાક પારદર્શક પથ્થરો લઈ લીધા. સાનફ્રાન્સિસ્કોમાં આવ્યા પછી અને પેલા પારદર્શક પથ્થરોમાંના કેટલાક નિરુપયોગી તરીકે ફેંકી દીધા પછી તેમને જણાયું કે, તે તો હીરા હતા! તેઓ વહેલા વહેલા પાછા બ્રાઝિલમાં ગયા; પરંતુ ત્યાં તેમને જણાયું કે, જે ખાણોમાંથી તેમણે તે હીરા લીધા હતા તે ખાણો

બીજાઓએ લઈ લીધી હતી અને સરકારને વેચી દીધી હતી.

નેવાડાની મોટામાં મોટી સોનારૂપાની ખાણોને તેના માલિકે બીજી ખાણો આગળ જવાનો પ્રવાસખર્ચ મેળવવાને માટે આઠ પૌંડે વેચી મારી હતી. કારણ કે તે ધારતો હતો કે, બીજી ખાણો પ્રાપ્ત થવાથી તે શ્રીમંત બની જશે! અધ્યાપક અગાસિઝે હાર્વર્ડના વિદ્યાર્થીઓને આ વાત કહી હતી કે 'એક ખેડૂતની પાસે નકામાં વૃક્ષો અને ખડકોવાળું સેંકડો એકરનું એક ખેતર હતું. તેણે એ વેચી નાખીને કોઈ વધારે સારા લાભદાયક ધંધામાં પડવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે ગ્યાસલેટનો વ્યાપાર કરવાનો ઠરાવ કર્યો અને તેને માટે ગ્યાસલેટના કૂવાની શોધ કરવા લાગ્યો. લાંબા વખત સુધી શોધ કર્યા પછી તેણે પોતાનું ખેતર ચાલીસ પૌંડે વેચી માર્યું અને બસો માઈલ દૂર જઈ તે પોતાના નવીન ધંધામાં રોકાયો. જે માણસે તેનું ખેતર ખરીદ્યું તેને માત્ર થોડા સમય પછી ગ્યાસલેટનો એક મોટો ઝરો તે—ખેતરમાંથી હાથ લાગ્યો!'

સેંકડો વર્ષ પૂર્વે સિંધુ નદીના તટની પાસે અલી હાફેજ નામનો એક ઈરાની રહેતો હતો. તે નદીના કિનારા પરના એક ઘરમાં રહેતો હતો ત્યાંથી સમુદ્રપર્યંતના સુંદર પ્રદેશનો ભવ્ય દેખાવ જોઈ શકતો હતો. તેને સ્ત્રી અને સંતાનો હતાં. તેની પાસે વિશાળ જમીન, અનાજનાં ખેતરો, બાગ-બગીચાઓ અને કોથનું જંગલ હતું. તેની પાસે પુષ્કળ પૈસા અને સર્વ ઈચ્છિત વસ્તુઓ હતી. તે સંતુષ્ટ અને સુખી હતો. એક દિવસ સાયંકાળે એક વૃદ્ધ બૌદ્ધ ઉપદેશક તેને ત્યાં આવ્યો અને તેણે સગડીની આગળ બેસીને પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ હતી અને સૂર્યનાં પ્રથમ કિરણો પૃથ્વીપટ પર આવીને હીરા કેવી રીતે બની ગયા હતા તે સમજાવ્યું અને કહ્યું કે, 'તમારા હાથના અંગૂઠા જેવડો હીરો રૂપા અને સોનાની મોટી મોટી ખાણો કરતાં પણ વધુ કિંમતી હોય છે. જો તમને આવો એક હીરો મળે તો તમે તેના વડે તમારી સર્વ જમીન કરતાં વધારે જમીન ખરીદી શકો; અને સદ્‌ભાગ્યે જો તેની એકાદ ખાણ જ હાથ લાગી જાય તો તો તમે એક રાજ્ય પણ ખરીદી શકો.' અલી હાફેજે આ વાત સાંભળી એટલે તેની સર્વ

શ્રીમંતાઈ નષ્ટ થઈ ગઈ! તેના હૃદયમાં અસંતોષ ઉત્પન્ન થયો કે જેની ઉત્પત્તિ થતાંની સાથે જ માણસની પાસે ગમે તેટલું હોવા છતાં પણ તે નિર્ધન બની જાય છે. (को वा दरिद्रो हि विशालतृष्णः) બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે તેણે તેના અસુખના કારણભૂત પેલા ધર્મોપદેશકને જાગ્રત કર્યો અને આતુરતાથી પૂછયું કે, 'વારુ, હીરાની ખાણ ક્યાં મળશે?' તે ઉપદેશકે સાશ્ચર્ય પૂછયું કે, 'હીરાને તમે શું કરશો?' 'હું શ્રીમંત થવા અને મારાં સંતાનોને સિંહાસને બેસાડવા માગું છું.' તે ધર્મોપદેશક બોલ્યો: 'તારે માત્ર એટલું જ કરવાનું છે કે, જ્યાં સુધી તે મળે ત્યાં સુધી તેની શોધ કર્યા કરવી.' તે ગરીબ (!) ખેડૂતે પૂછયું: 'પણ હું જાઉં ક્યાં?' ગમે તે તરફ જાઓ; ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ, પશ્ચિમ—ગમે ત્યાં!' પણ આ હીરાની ખાણ આવી છે એમ મારે કેવી રીતે જાણવું?' તે ધર્માચાર્યે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, 'ઊંચા ઊંચા પર્વતોની હારોની વચ્ચે સફેદ રેતી પર વહેતી નદી તમને મળે ત્યારે જાણજો કે ત્યાં તમને હીરા પ્રાપ્ત થશે.

તે અસંતુષ્ટ થયેલા ખેડૂતે જે ઊપજ્યું તે લઈને પોતાનાં ખેતરો વેચી નાખ્યાં; પોતાનું કુટુંબ પોતાના પાડોશીને સોંપ્યું; પૈસા ગાંઠે બાંધ્યા અને ઇચ્છિત ખજાનો શોધવા માટે ચાલવા માંડયું. અરબસ્તાનના પર્વતો પર તથા પેલેસ્ટાઈન અને મિસરમાં ઘણાં વર્ષો સુધી તેણે ભ્રમણ કર્યું, પરંતુ તેને હીરા મળ્યા નહિ, જયારે તેના બધા પૈસા થઈ રહ્યા અને ભૂખે મરવાનો સમય આવી ઊભો ત્યારે પોતાની મૂર્ખાઈ અને ચીંથરિયા હાલથી લજ્જિત થઈને તે પાણીમાં કૂદી પડયો અને ડૂબી મૂઓ! હવે જે માણસે તેની જમીન ખરીદી હતી તે સંતોષી હતો. તે પોતાના સંયોગોનો ઉત્તમોત્તમ લાભ લેતો હતો અને ઘરબાર છોડીને પરદેશમાં રખડવાથી હીરા અથવા સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે એમ માનતો ન હતો. એક દિવસ તેનું ઊંટ બાગમાં પાણી પીતું હતું તે સમયે તેણે ઝરાની સફેદ રેતીમાંથી પ્રકાશનાં કિરણ નીકળતાં જોયાં. તેણે એક પથ્થર ઊંચકી લીધો અને તેના પ્રકાશથી પ્રસન્ન થઈને તેને ઘેર લઈ જઈ રસોડાની પાસે ઓળરાઈ પર મૂકયો. થોડીક પછી તે એ બાબત સંપૂર્ણ ભૂલી ગયો. જે વૃદ્ધ બૌદ્ધ ધર્માચાર્યે અલી

બીજાઓએ લઈ લીધી હતી અને સરકારને વેચી દીધી હતી.

નેવાડાની મોટામાં મોટી સોનારૂપાની ખાણોને તેના માલિકે બીજી ખાણો આગળ જવાનો પ્રવાસખર્ચ મેળવવાને માટે આઠ પૌંડે વેચી મારી હતી. કારણ કે તે ધારતો હતો કે, બીજી ખાણો પ્રાપ્ત થવાથી તે શ્રીમંત બની જશે! અધ્યાપક અગાસિઝે હાર્વર્ડના વિદ્યાર્થીઓને આ વાત કહી હતી કે 'એક ખેડૂતની પાસે નકામાં વૃક્ષો અને ખડકોવાળું સેંકડો એકરનું એક ખેતર હતું. તેણે એ વેચી નાખીને કોઈ વધારે સારા લાભદાયક ધંધામાં પડવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે ગ્યાસલેટનો વ્યાપાર કરવાનો ઠરાવ કર્યો અને તેને માટે ગ્યાસલેટના કૂવાની શોધ કરવા લાગ્યો. લાંબા વખત સુધી શોધ કર્યા પછી તેણે પોતાનું ખેતર ચાલીસ પૌંડે વેચી માર્યું અને બસો માઈલ દૂર જઈ તે પોતાના નવીન ધંધામાં રોકાયો. જે માણસે તેનું ખેતર ખરીદ્યું તેને માત્ર થોડા સમય પછી ગ્યાસલેટનો એક મોટો ઝરો તે— ખેતરમાંથી હાથ લાગ્યો!'

સેંકડો વર્ષ પૂર્વે સિંધુ નદીના તટની પાસે અલી હાફેજ નામનો એક ઈરાની રહેતો હતો. તે નદીના કિનારા પરના એક ઘરમાં રહેતો હતો ત્યાંથી સમુદ્રપર્યંતના સુંદર પ્રદેશનો ભવ્ય દેખાવ જોઈ શકતો હતો. તેને સ્ત્રી અને સંતાનો હતાં. તેની પાસે વિશાળ જમીન, અનાજનાં ખેતરો, બાગ-બગીચાઓ અને કોશનું જંગલ હતું. તેની પાસે પુષ્કળ પૈસા અને સર્વ ઇચ્છિત વસ્તુઓ હતી. તે સંતુષ્ટ અને સુખી હતો. એક દિવસ સાયંકાળે એક વૃદ્ધ બૌદ્ધ ઉપદેશક તેને ત્યાં આવ્યો અને તેણે સગડીની આગળ બેસીને પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ હતી અને સૂર્યનાં પ્રથમ કિરણો પૃથ્વીપટ પર આવીને હીરા કેવી રીતે બની ગયા હતા તે સમજાવ્યું અને કહ્યું કે, 'તમારા હાથના અંગૂઠા જેવડો હીરો રૂપા અને સોનાની મોટી મોટી ખાણો કરતાં પણ વધુ કિંમતી હોય છે. જો તમને આવો એક હીરો મળે તો તમે તેના વડે તમારી સર્વ જમીન કરતાં વધારે જમીન ખરીદી શકો; અને સદ્ભાગ્યે જો તેની એકાદ ખાણ જ હાથ લાગી જાય તો તો તમે એક રાજ્ય પણ ખરીદી શકો.' અલી હાફેજે આ વાત સાંભળી એટલે તેની સર્વ

શ્રીમંતાઈ નષ્ટ થઈ ગઈ! તેના હૃદયમાં અસંતોષ ઉત્પન્ન થયો કે જેની ઉત્પત્તિ થતાંની સાથે જ માણસની પાસે ગમે તેટલું હોવા છતાં પણ તે નિર્ધન બની જાય છે. (को वा दरिद्रो हि विशालतृष्णः) બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે તેણે તેના અસુખના કારણભૂત પેલા ધર્મોપદેશકને જાગ્રત કર્યો અને આતુરતાથી પૂછયું કે, 'વારુ, હીરાની ખાણ ક્યાં મળશે?' તે ઉપદેશકે સાશ્ચર્ય પૂછયું કે, 'હીરાને તમે શું કરશો?' 'હું શ્રીમંત થવા અને મારાં સંતાનોને સિંહાસને બેસાડવા માગું છું.' તે ધર્મોપદેશક બોલ્યો: 'તારે માત્ર એટલું જ કરવાનું છે કે, જ્યાં સુધી તે મળે ત્યાં સુધી તેની શોધ કર્યા કરવી.' તે ગરીબ (!) ખેડૂતે પૂછયું: 'પણ હું જાઉં ક્યાં?' ગમે તે તરફ જાઓ; ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ, પશ્ચિમ—ગમે ત્યાં!' પણ આ હીરાની ખાણ આવી છે એમ મારે કેવી રીતે જાણવું?' તે ધર્માચાર્યે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, 'ઊંચા ઊંચા પર્વતોની હારોની વચ્ચે સફેદ રેતી પર વહેતી નદી તમને મળે ત્યારે જાણજો કે ત્યાં તમને હીરા પ્રાપ્ત થશે.

તે અસંતુષ્ટ થયેલા ખેડૂતે જે ઊપજ્યું તે લઈને પોતાનાં ખેતરો વેચી નાખ્યાં; પોતાનું કુટુંબ પોતાના પાડોશીને સોંપ્યું; પૈસા ગાંઠે બાંધ્યા અને ઇચ્છિત ખજાનો શોધવા માટે ચાલવા માંડયું. અરબસ્તાનના પર્વતો પર તથા પેલેસ્ટાઈન અને મિસરમાં ઘણાં વર્ષો સુધી તેણે ભ્રમણ કર્યું, પરંતુ તેને હીરા મળ્યા નહિ, જ્યારે તેના બધા પૈસા થઈ રહ્યા અને ભૂખે મરવાનો સમય આવી ઊભો ત્યારે પોતાની મૂર્ખાઈ અને ચીંથરિયા હાલથી લજ્જિત થઈને તે પાણીમાં કૂદી પડ્યો અને ડૂબી મૂઓ! હવે જે માણસે તેની જમીન ખરીદી હતી તે સંતોષી હતો. તે પોતાના સંયોગોનો ઉત્તમોત્તમ લાભ લેતો હતો અને ઘરબાર છોડીને પરદેશમાં રખડવાથી હીરા અથવા સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે એમ માનતો ન હતો. એક દિવસ તેનું ઊંટ બાગમાં પાણી પીતું હતું તે સમયે તેણે ઝરાની સફેદ રેતીમાંથી પ્રકાશનાં કિરણ નીકળતાં જોયાં. તેણે એક પથ્થર ઊંચકી લીધો અને તેના પ્રકાશથી પ્રસન્ન થઈને તેને ઘેર લઈ જઈ રસોડાની પાસે અભરાઈ પર મૂક્યો. થોડીક પછી તે એ બાબત સંપૂર્ણ ભૂલી ગયો. જે વૃદ્ધ બૌદ્ધ ધર્માચાર્યે અલી

હાફિજના હૃદયમાં અસંતોષ ઉત્પન્ન કર્યો હતો તે એક દિવસ પેલી જમીનના નવીન સ્વામીને ઘેર આવ્યો. તે ઓરડામાં દાખલ થયો કે તરત જ તેની આંખ પેલા ચકચકિત પથ્થર પર પડી. તે વૃદ્ધ ધર્મગુરુ પરમ ઉલ્લાસ સહિત બોલ્યો કે, 'આ તો હીરો છે! આ તો હીરો છે!! શું અલી હાફિજ પાછો આવ્યો?' તે ખેડૂતે કહ્યું: 'ના, તેમ જ આ હીરો પણ નથી; એ તો માત્ર એક પથ્થર છે!' ત્યાર પછી તે બંને જણ બાગમાં ગયા અને પોતાના હાથ વડે સફેદ રેતી ખણવા લાગ્યા. આથી તેમને પહેલાં કરતાં પણ વધુ સુંદર હીરા મળ્યા! જો અલી હાફિજ પણ સંતોષપૂર્વક પોતાને ઘેર જ રહ્યો હોત અને દ્રવ્ય શોધવાને માટે પરદેશમાં જવાને બદલે તથા સંકટ, ગરીબાઈ, ભૂખમરો અને મૃત્યુનું દુઃખ સહન કરવાને બદલે જો તેણે પોતાના ઉદ્યાનમાં જ ખોદ્યું હોત તો તે જગતના સૌથી શ્રીમંત મનુષ્યો પૈકી એક થાત. કારણ કે તેની સઘળી જમીન ઊંચામાં ઊંચી જાતના હીરાથી ભરપૂર હતી.

ઉપલા દૃષ્ટાંતથી કહેવાની મતલબ એ જ છે કે, તમારી પાસે જ તમારું વિશિષ્ટ સ્થાન અને કાર્ય છે, સર્વથી પ્રથમ તેને જ શોધી કાઢો અને પ્રાપ્ત કરો. આ પંક્તિઓ વાંચનાર કોઈ પણ મનુષ્ય એવો ભાગ્યે જ હશે કે જેને અન્ય હજારો અસામાન્ય મનુષ્યોના જેવી સફળતા પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્તમ સંધિ પ્રાપ્ત ન થઈ હોય. જો તમારે સફળતા પ્રાપ્ત કરવી જ હોય તો તક આવતાં જ તેને ગ્રહણ કરી લેવાને તમારે તૈયાર રહેવું જોઈએ. સ્મરણમાં રાખજો કે, ચાર વસ્તુઓ ગયેલી પાછી આવતી નથી; (૧) બોલાયેલો શબ્દ, (૨) ફેંકેલું બાણ, (૩) ગયેલું જીવન અને (૪) હાથમાંથી ગયેલી તક. જેમ વિશેષ તકોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તેમ તે દ્વારા બીજી વિશેષ તકો ઉત્પન્ન થાય છે. જેઓ પોતાની શકિતનો ઉત્તમોત્તમ ઉપયોગ કરે છે તેમને જ સરળતાથી નવીન સંધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. ઈમર્સન કહે છે કે, 'જગત હવે કામ કરનારાઓના હાથમાં માટી સ્વરૂપે રહ્યું નથી પરંતુ તે લોહસ્વરૂપ બની ગયું છે; અને માણસોએ હવે સતત જોસપૂર્વક હથોડા મારી મારીને જ પોતાને માટે સ્થાન પ્રાપ્ત કરવું પડે છે.

હજારો માણસોએ, જે ક્ષુદ્ર વસ્તુઓ તરફ બીજાઓ જોતા પણ નથી

તેમાંથી મોટી મોટી સંપત્તિ મેળવી છે. જે પુષ્પમાંથી કરોળિયાને વિષ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાંથી જ મધમાખ મધુ મેળવે છે. આવી જ રીતે ચામડાના ટુકડા, રૂ. ધાતુ વગેરેના કચરા જેવી સાધારણમાં સાધારણ અને ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર વસ્તુ-ઓમાંથી કેટલાક માણસો મોટી સંપત્તિ મેળવે છે. મનુષ્યના સુખસગવડમાં વૃદ્ધિ કરનારી કોઈ પણ વસ્તુ, ગૃહનું કોઈ પણ રાચરચીલું, રસોડાનું એક પણ વાસણ, અન્ન વસ્ત્રની કોઈ પણ ચીજ એવી નથી, કે જેમાં સુધારો કરવાથી માણસને એક મોટી સંપત્તિ ન મળે.

શું તકો? તકો તો આપણી ચારે તરફ છે. એડિસનને આગગાડીમાં તકો મળી હતી. વિદ્યુત કે જે મનુષ્યનું સર્વ વૈતરું કરે છે અને તેની ઈશ્વરદત્ત શક્તિઓનો વિકાસ કરવાને તેને મોકળો કરે છે તેના મહાન સામર્થ્ય પ્રત્યે મનુષ્યનું લક્ષ્ય ખેંચવાને આકાશમાં ચમકતી વીજળીએ યુગો-ના યુગો સુધી ચમકારા મારી મારીને પ્રયત્ન કર્યો હતો. અને તે જ પ્રમાણે પ્રકૃતિની શક્તિઓ આપણને તેનો સદુપયોગ કરવાને હમેશાં પ્રાર્થના કરે છે; અનેક શક્તિઓ નિરીક્ષક આંખની પ્રતીક્ષા કરી રહેલી હોય છે.

જગતને શાની જરૂર છે તે પ્રથમ શોધી કાઢો અને પછી તે જરૂર પૂરી પાડો. ધુમાડિયામાં ધુમાડાને અવળે રસ્તે મોકલવાની શોધ ભલેને ઘણી ચતુરાઈ ભરેલી લાગે; પરંતુ તે માનવજાતિને કાંઈ ઉપયોગી થઈ પડે નહિ. પેટંટ ઑફિસમાં અદ્ભુત ચાતુર્યયુક્ત યંત્રો મોટી સંખ્યામાં નોંધાયેલાં હોય છે; પરંતુ તેમાંનો સેંકડે એક ટકો પણ શોધક વા જગતને ઉપયોગી થતો નથી; અને તે છતાંયે કેટલા બધા માણસોએ અનેક વર્ષો સુધી નિરુપયોગી શોધખોળ કરી પોતાનાં કુટુંબને દરિદ્રી, રંક તથા વિપત્તિગ્રસ્ત બનાવી મૂક્યાં છે! એ ટી. સ્ટુઅર્ટે પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં પોતાની છ શિલિંગની મૂડીમાંથી ત્રણ શિલિંગનાં એવાં બટનો અને દોરા લીધા હતા, કે જેને લોકો ખરીદતા ન હતા, ત્યાર પછી તેણે, લોકોને જેની જરૂર ન હોય એવી કોઈ પણ વસ્તુ કદી પણ ખરીદવી નહિ એવો નિશ્ચય કર્યો અને તેથી તેની ઉન્નતિ થઈ.

એવો અડસટ્ટો કાઢવામાં આવ્યો છે કે, અમેરિકાના કોટ્યાધિપતિ કારખાનાવાળાઓના સાતમા ભાગે, જે વસ્તુઓએ તેમને શ્રીમંત બનાવ્યા

કરીશ.' તેણે બોસ્ટનમાં શિલ્પકળાનો અભ્યાસ કરવા માંડયો. આ અભ્યાસ કરવાને માટે તે દરરોજ પોતાના રહેઠાણ અને શહેર વચ્ચેનું સાત માઈલનું અંતર બે વખત કાપતી હતી. અર્થાત્ તે દરરોજ ચૌદ માઈલ ચાલતી હતી. બોસ્ટનની વૈદકશાળાઓએ તેને શારીરશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાને પોતાના દ્વારમાં પ્રવેશવા દીધી નહિ તેથી તેને સેંટ લુઈ જવું પડયું! ત્યાર પછી તે રોમ ગઈ અને ત્યાં લાંબો સમય નિવાસ કરીને શિલ્પશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. ત્યાર પછી તે સારાં સારાં પૂતળાં કોતરવા લાગી અને તેથી હૅરિયેટ જી. હૉસ્મરનું નામ સુપ્રસિદ્ધ થયું! તમે જ્યાં હો ત્યાં જ પ્રારંભ કરો; તમે જ્યાં હો ત્યાં જ કામ કરો; કોઈ દૂરના ભવિષ્યની સફળતાનાં સ્વપ્ન જોઈ તમે હમણાં જે કલાકો ગુમાવી નાખો છો તે કદાચ મોટા પરિણામના કારણરૂપ હોય.

પૅટ્રિક હેન્રીને આળસુ છોકરો કહેવામાં આવતો હતો. તેને ખેડૂતના ધંધામાં પણ સફળતા મળી ન હતી અને વ્યાપારમાં પણ વિજય મળ્યો ન હતો. તે હમેશાં ભવિષ્યમાં મહત્તા પ્રાપ્ત કરવાનાં સ્વપ્ન જોયા કરતો હતો. તેને લાગતું હતું કે, વર્જિનિયામાં અનાજ, તંબાકુ અને કોથળાઓમાં કદી પણ મારો દિવસ વળવાનો નથી. ધારાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ છ અઠવાડિયાં સુધી કર્યા પછી તે વકીલાત કરવા લાગ્યો. લોકોને લાગ્યું કે તેને નિષ્ફળતા મળશે; પરંતુ પોતાના પહેલા જ મુકદ્દમામાં તેણે દર્શાવી આપ્યું કે, તેનામાં ભાષણ કરવાની અદ્ભુત શક્તિ છે. હવે તેને પહેલી જ વાર જણાયું કે તે વર્જિનિયાનો પરાક્રમી પુરુષ થઈ શકે એમ છે. સ્ટૅમ્પ એક્ટ પસાર થયો અને તે વર્જિનિયાની પ્રતિનિધિ સભામાં દાખલ થયો. અહીં તેણે અમેરિકન સંસ્થાનો ઉપર અન્યાયી રીતે કર નાખવા વિરુદ્ધ પોતાની પ્રસિદ્ધ દરખાસ્ત રજૂ કરી અને ત્યારથી તે ઉન્નત થતો ચાલી છેવટે અમેરિકાના મહાન વક્તાઓની પંક્તિમાં વિરાજમાન થયો. આ દરખાસ્ત ઉપરનાં પોતાનાં પ્રાથમિક ભાષણો પૈકી એકમાં તે બોલ્યો હતો કે, 'સિઝરને બ્રુટસ મળ્યો હતો, પ્રથમ ચાર્લ્સને ક્રોમ્વેલ મળ્યો હતો અને ત્રીજા જ્યોર્જે તેઓના દૃષ્ટાંતમાંથી હિતકારક બોધ ગ્રહણ કરવો જોઈએ. જો આનું જ નામ રાજદ્રોહ હોય તો ફાવે તે કરો.' આ શબ્દો તેની શક્તિ અને હિંમત દર્શાવી રહ્યા હતા.

મહાન પ્રાકૃતિક તત્ત્વવેત્તા ફેરાડે, કે જે એક લુહારનો છોકરો હતો તેણે પોતાની તરુણાવસ્થામાં હંફ્રી ડેવી પર એક પત્ર લખી પોતાને રૉયલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં એક જગ્યા આપવાને માગણી કરી હતી. ડેવીએ આ બાબત-માં પોતાના એક મિત્રની સલાહ લીધી. તે બોલ્યો કે, 'ફેરાડે નામના એક તરુણનો આ એક પત્ર આવ્યો છે. તેણે મારાં વ્યાખ્યાનો સાંભળ્યાં છે અને તે મારી પાસે રૉયલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં એક જગ્યા માગે છે. બોલો હવે મારે શું કરવું?' તેનો મિત્ર બોલ્યો કે, 'તેને બાટલીઓ ધોવા રાખો. જો તે કોઈ પણ કાર્ય કરવાને લાયક હશે તો તરત જ તે કામ સ્વીકારશે; અને જો તે ના પાડશે તો કાંઈ પણ કામ કરી શકશે નહિ.' પરંતુ જે છોકરો પોતાને મળતા અવકાશના સમયમાં એક વૈદ્યની દુકાનમાં એક જૂની કડાઈ અને કાચની શીશીઓ વડે પ્રયોગો કરી શકતો હતો; તેને તો આ બાટલીઓ ધોવાના કાર્યમાં પણ તક જણાઈ અને પરિણામે તે યુરોપની રૉયલ એકેડેમી-માં અધ્યાપક બન્યો! ટિન્ડોલ તક વિનાના આ છોકરાના સંબંધમાં જણાવે છે કે 'તે જગતનો મોટામાં મોટો પ્રયોગકર્તા વિજ્ઞાની છે.' તે વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં એ સમયનો ચમત્કારિક પુરુષ નીવડ્યો.

એમ કહેવાય છે કે, એક કલાવિધાયકે મેડોનાનું એક ચિત્ર કોતરવાને માટે ઘણા લાંબા વખત સુધી ચંદનના ટુકડાની શોધ કરી. તે હતાશ થઈ પોતાના જીવનનો ઉદ્દેશ સાધ્ય કર્યા વિના છોડી દેવાની તૈયારીમાં હતો, એવામાં સ્વપ્નમાં તેને કોઈ કહી ગયું કે, 'એક ઓકના લાકડાનો ટુકડો કે જે બળી જવાને સર્જાયેલો છે તે પર તું મેડોનાનું ચિત્ર કોતર.' આ આજ્ઞા તેણે શિરસાવંદ્ય કરી અને સાધારણ બળતણના એક ટુકડા પર અતિ ઉત્તમ ચિત્ર કોતર્યું. ઘણા માણસો આ જ પ્રમાણે ચંદનનો ટુકડો મેળવવાની આશા-માં ને આશામાં મહાન તકો ગુમાવી દે છે; કે જે ખરું જોતાં તો આપણાં બળતણનાં સામાન્ય લાકડામાં જ ગુમ રહેલી હોય છે. જ્યારે એક માણસ કોઈ પણ મહાન કાર્ય માટેની તક જોયા વિના જ પોતાનું આયુષ્ય સમાપ્ત કરે છે, ત્યારે તેની પાસેનો બીજો માણસ તેના જેવા જ સંયોગોમાંથી અને તેના જેવી જ સ્થિતિમાં મહાન કાર્યો કરવાની તકો મેળવી લે છે.

એના ડિકિન્સને શાળાની એક શિક્ષિકા તરીકે પોતાના જીવનની શરૂઆત કરી હતી. એડિલેડ નિલ્સન નર્સ તરીકે કામ કરતી હતી. ચાર્લોટ કુશમૅનનાં માતપિતા રંક હતાં. સુપ્રસિદ્ધ જીની ડિ આર્ક ડુક્કરોને પાળવાનું કામ કરતી હતી. ક્રિસ્ટાઈન નિલ્સન સ્વીડનના એક ગરીબ ગામડિયાની બાલિકા હતી અને બાલ્યાવસ્થામાં તેને પગે પહેરવાને એક મોજડી પણ મળતી ન હતી. રંગવાળી પ્રજામાં જન્મ પામેલી પ્રસિદ્ધ કોતરનારી એડમોનિયા લૂઈએ પોતાની જાતિ અને પોતાની વર્ણ સામેના લોકોના તિરસ્કારના કોટને ભેદીને ઈટાલી દેશમાં પોતાનો ધંધો કર્યો હતો. ખગોળ શાસ્ત્રજ્ઞ મૅરિયા માઈકલ દર અઠવાડિયે આઠ શિલિંગનો પગાર લઈ શિક્ષકનું કામ કરનાર એક ગરીબ માણસની પુત્રી હતી. જે અસંખ્ય માણસોએ પોતાના સંયોગોની સામે બાથ ભીડીને સ્વપરિશ્રમથી મહાન કીર્તિ સંપાદન કરી છે તેમાંના આ તો માત્ર થોડાક જ દાખલા છે.

શું આગળ વધવાની તકો? એ તો સર્વત્ર વિદ્યમાન છે. 'દુનિયા એ તકોનું જ બીજું નામ છે. દુનિયા એટલે જ તકો.'

કદાચ આપણે સર્વ ન્યૂટન, ફેરાડે, એડિસન કે ટૉમ્સનની પેઠે મહાન શોધો ન કરી શકીએ; એકાદ ઍન્જેલો અથવા એકાદ રાફેલની પેઠે આપણે અમર ચિત્રો ન આલેખી શકીએ; પરંતુ આપણે સર્વસાધારણ પ્રસંગો ગ્રહણ કરી લઈને અને તેમને મોટા બનાવીને આપણા જીવનને ઉચ્ચ તો અવશ્ય બનાવી શકીએ.

જો તમને શ્રીમંત થવાની અપેક્ષા હોય તો તમારી જાતનો અને તમારી પોતાની આવશ્યકતાઓનો અભ્યાસ કરો. તમને એ પરથી જણાશે કે કોટયાવધિ લોકોને પણ આજ આવશ્યકતાઓ છે. સૌથી વિશેષ બિનજોખમી કાર્ય હમેશાં મનુષ્યની પ્રધાન આવશ્યકતાઓ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. મનુષ્યને વસ્ત્ર અને નિવાસસ્થાન જોઈએ છે; અન્નપાણી જોઈએ છે; સુખ, સગવડ, મોજશોખ, શિક્ષણ તથા કેળવણીને માટે સર્વ પ્રકારની સુગમતા જોઈએ છે. મનુષ્યજાતિની એ મોટી જરૂરિયાતો જે પૂરી પાડી શકે; સુખસગવડની માગણી પૂરી પાડી શકે અથવા કોઈ પણ પ્રકારે તેમને ઉન્નત કરી શકે

એવો કોઈ માણસ મોટી સંપત્તિ મેળવી શકશે.

એડવર્ડ એવરેટ કહે છે કે, 'હમણાં જે સત્યો અજ્ઞાત છે તે સત્યો તો ભાવી સત્યપ્રેમીઓને તેમના ધૈર્ય અને પરિશ્રમનો બદલો આપવાને માટે ગુપ્ત રહેલાં છે; એમાં આપણે જરા પણ શંકા કરી શકતા નથી. છેલ્લી પેઢીની ઉજ્જ્વળ શોધો જેવી રીતે પ્રાચીન જગતની સર્વ શોધોને ઓળંગી ગઈ છે તેવી રીતે ભાવી શોધો હાલની શોધોથી ઘણી આગળ વધી રહેશે.'

'સોનેરી તક કદી પણ બે વાર આવતી નથી; માટે જે સમયે પણ કર્તવ્ય તમને દિશા બતાવે તે સમયને ગ્રહણ કરી લો. ભયરૂપી સેતાનથી ડરીને હઠી જશો નહિ તેમ જ વિલાસદેવી પોતાના મંડપમાંથી ઈશારા કરે તોપણ ઊભા રહેશો નહિ; પરંતુ બહાદુરીથી તમારા ખાસ લક્ષ્ય તરફ જ આગળ અને આગળ ધસ્યા જશો.' —ઓનન

'હિતકારક વસ્તુસ્થિતિ આટલી બધી નજીક છતાં તું દૂરની હિતાવહ વસ્તુસ્થિતિની ઈચ્છા કર્યા કરે છે; જો તું તારી પાસેની હિતકારક વસ્તુસ્થિતિનો સદુપયોગ કરતાં શીખીશ તો દૂરની વસ્તુ તને અવશ્ય અહીં જ આવી મળશે.' —ગૅટે

'આળસુ થઈને રાહ જોયા કરતો નહિ. કેમ કે ભાગ્યદેવી પણ એવી આળસુ છે કે તે પોતાની મેળે તો કદી પણ તારી પાસે આવવાની નથી. કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં કામ કર, કામ કરતાં અથવા સાહસ કરતાં ડર નહિ; જો તને શ્રમ કરવાને માટે કોઈ ક્ષેત્રની ખાસ જરૂર જ જણાશે તો તે તને ક્યાંકથી પણ અવશ્ય મળી રહેશે.' —એલન એચ. ગેટ્સ

'જ્યારે તમારી આસપાસની પ્રત્યેક સુંદર વસ્તુ નિરંતર મંજુલ સ્વરે પોતાનું ગીત ગાયા કરે છે ત્યારે તમે દૂરની અપ્રાપ્ત—અસ્પષ્ટ વસ્તુની શા માટે ઈચ્છા કર્યા કરો છો અને તેને માટે હમેશાં નિઃશ્વાસ કેમ નાખ્યા કરો છો.?' —હેરિયેટ વિન્સ્લો

'સૌથી વિશેષ નજીકની હિતકારક વસ્તુને માટે કામ કરો; દૂરની મહત્તાનાં સ્વપ્નાં જોયા કરો નહિ. મનુષ્યો પોતાની ચાલુ સ્થિતિમાં રહીને જે કામ કરે છે તે હમેશાં સર્વોત્તમ છે.' —રમણ્ય મોર્લી પુંશો

૧૫ : નાની ચીજોનું સામર્થ્ય

'નાના પ્રહારો મોટાં મોટાં ઓક વૃક્ષોને પણ તોડી શકે છે.'

—ફ્રૅંકલિન

'કોઈ વસ્તુ ક્ષુદ્ર દેખાય તોપણ તેને ક્ષુદ્ર ગણશો નહિ, નાના નાના કણોનો જ પર્વત બને છે; પળ પળ મળીને જ વર્ષ બની શકે છે અને નાની નાની બાબતો વડે જ જીવન બને છે.' —યંગ

'કોઈ નાનામાં નાના શબ્દને અથવા કાર્યને ધિક્કારશો નહિ તેમ જ તેને અશક્ત પણ ધારશો નહિ. પવનથી ઊડી આવેલા પ્રત્યેક બીજમાં પોતાના જન્મની રાહ જોતું ફૂલ જરૂર હોય છે.'

'છોટી વસ્તુમાં મોટાઈ ન જોવી એ તો માત્ર મનુષ્યની જ છોટાઈ છે.'

—વેન્ડેલ ફિલિપ્સ

'જે માણસ નાની વસ્તુઓને ધિક્કારે છે તે ધીમે ધીમે પતિત જ થશે.'

—એક્લિઝિયેસ્ટિકસ

'ઘણીવાર આપણી દુર્બળતામાંથી જ આપણા ચારિત્ર્યના દૃઢમાં દૃઢ સિદ્ધાંતો જન્મે છે. પવનથી ઊડી આવેલા એકાદ બીજમાંથી જ તોફાનની સામે દૃઢતાથી ઊભું રહેનાર ઓક વૃક્ષ પેદા થાય છે.' —બલ્વર

'એક સાવ નાના બીજમાં હજારો જંગલોની સૃષ્ટિ હોય છે.' —ઈમર્સન

'ક્ષુદ્ર વસ્તુઓથી મનુષ્યો પ્રગતિ પામે છે.' —પ્રથમ નેપોલિયન

'કિનારા ઉપર પડેલા એકાદ પથ્થરના ટુકડાથી ઘણી નદીઓના પ્રવાહની દિશા બદલાઈ છે. નાના છોડ પર એકાદ બરફનું ઢેફું પડવાથી ભવિષ્યનું રાક્ષસી ઓક પણ વાંકું વળી જાય છે.'

'મોટા તોફાનની માતા નાની માખીની પાંખ કરતાં મોટી હોતી નથી.'

—સ્કોટલૅન્ડની કહેવત

'ઘણીવાર સહેજ ધૈર્ય રાખવાથી ઉન્નતિનો માર્ગ ખુલ્લો થઈ રહે છે અને થોડાક પ્રેમથી આપણું ઘર અતિ સુખી બની જાય છે. સહેજ

આશા ધારણ કરવાથી વરસાદનો દિવસ આનંદી લાગે છે અને સહેજ ઉદારતા વાપરવાથી કંટાળાભરેલો માર્ગ આનંદકારી બની રહે છે.

જળપ્રલય થયા પહેલાંની રેતી જળપ્રલય પછીથી કઠણ રૂપે બની ગયેલી અનેક સ્થળે જણાય છે અને હવે પછી પણ લાંબા કાળ સુધી તે તેજરૂપે રહેશે. તેના ઉપર વરસાદને લીધે થયેલા પરિવર્તનનું અવલોકન કરતાં તે સમયે કઈ દિશામાં પવન વાયો હતો તે આજે પણ આપણે કહી શકીએ છીએ. વળી હાલનાં માણસોએ કદી પણ નહિ જોયેલાં એવાં રાક્ષસી પ્રાણીઓ પોતાનો ખોરાક મેળવવાને માટે નદીકિનારા પર તે રસ્તે ગયાં હતાં એ પણ એ પ્રાણીઓનાં પગલાં એ પથ્થરોમાં કોતરાઈ રહેલાં જોઈને આપણે કહી શકીએ છીએ.

વરસાદનાં બે બિંદુઓ સાથે સાથે આવતાં હતાં; પરંતુ પવનની એક નાની લહેરથી તેઓ છૂટાં પડી જઈ તેમની વચ્ચે કેટલાક ઈંચનું અંતર પડ્યું. વિસ્કોન્સિનના એક ન્યાયાલયનાં જુદાં જુદાં પડાળ પર તે બિંદુઓ પડયાં. તેમાંનું એક દક્ષિણ તરફ રોક અને મિસિસિપિ નદીમાં થઈ મેક્સિકોના અખાતમાં જઈ મળ્યું; અને બીજું અનુક્રમે ફોક્સ નદી, ગ્રીન અખાત, મિચિગન સરોવર, મેકિનોની સામુદ્રધુનિ, હ્યુરોન સરોવર, સેન્ટ કલેર નદી, સેન્ટ કલેર સરોવર, ડેટ્રોઈટ નદી, એરી સરોવર, નાયગારા નદી, ઓન્ટારિયો સરોવર અને સેન્ટ લોરેન્સ નદીમાં દાખલ થઈ અંતે સેન્ટ લોરેન્સના અખાતમાં જઈ પહોંચ્યું! પવનની અસર કેટલી થોડી હતી અને તે છતાં પણ દેશની રચના એવી હતી કે તે સાથે પડનારાં બિંદુઓના ભાગ પર એક નાના સરખા કારણે એવી પ્રચંડ અસર કરી કે જેનું વર્ણન પણ શબ્દો દ્વારા થઈ શકે નહિ. જ્યારે કાદવમાં પડેલો એક નાનો ચીરો વધીને એમેઝોન જેવડો થાય અને એક આનાની ચોરી પણ આગળ જતાં ત્રણ લાકડે લટકાવનારી થઈ પડે ત્યારે ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર બાબતો ઉપરથી પણ કેટલાં મોટાં પરિણામ નીવડી આવે તે કોણ કહી શકશે? ઘણીવાર એક પળમાં કરેલું કામ પણ મરણપર્યંત શોક ઉપજાવ્યા કરનારું નીવડે છે એ વાત કોણ નથી જાણતું? બંદૂકનો ઘોડો દબાવવામાં માત્ર એક ક્ષણ જ લાગે છે; પરંતુ

તેનાથી શરીરરહિત થયેલો મનુષ્યોનો જીવ કદી પણ પાછો એ શરીરમાં આવી શકતો નથી.

કેટલાક સળગી ઉઠે એવા પદાર્થો પર એક નાની ચિનગારી પડવા ઉપરથી જ દારૂની શોધ થઈ હતી.

ક્રોધી સ્વભાવે ઘણા માણસોની કીર્તિને કલંકિત કરી છે. એના પ્રત્યક્ષ દાખલા એડમંડ બર્ક, ટૉમસ કાર્લાઈલ વગેરે છે. મોજાં પર થોડોક કચરો જામેલો જણાઈ આવવા ઉપરથી ભૂમિવાળો પ્રદેશ થોડા સમયમાં આવી પહોંચવાનું અનુમાન સમજાવીને કોલંબસ પોતાના નાવિકોનો બળવો દાબી દેવાને શકિતમાન થયો હતો. જો આવી રીતે તે નાવિકોને શાંત કરી શકયો ન હોત તો અમેરિકાની શોધ તેનાથી ભાગ્યે જ થઈ શકી હોત. ઈતિહાસમાં કેટલીક પળો એવી આવે છે કે જેની મહત્તા સાધારણ જીવનનાં અનેક વર્ષો બરાબર હોય છે. ડાના, રેતીના એક કણ ઉપર વ્યાખ્યાન આપીને વિદ્યાર્થીઓને કલાકોના કલાકો સુધી આનંદ આપી શકતો હતો. પૂર્વે કોઈએ જોયું ન હોય એવા માત્ર એક જ હાડકા પરથી અગાસીઝ એક પ્રાણીની સમગ્ર રચના અને તેના સ્વભાવ તથા ટેવોનું એવું શુદ્ધ અનુમાન કાઢી શકતો કે પાછળથી થયેલી સંપૂર્ણ હાડપિંજરની શોધોએ તેનું એક પણ અનુમાન અસત્ય ઠરાવ્યું નથી.

એક ઓકની ડાળ પર એક પક્ષી બેઠું હતું તેના પર એક મહાકાય માણસ બંદૂક છોડવાની તૈયારીમાં હતો એવામાં તેની મોટી આંખમાં એક નાનું કણું પડયું. તેના એક ઠીંગણા મિત્રે તેના પર ઉપકાર કરી તે કણું તેની આંખમાંથી બહાર કાઢીને તેના હાથમાં આપ્યું. એ કણાને અતિ આશ્ચર્યપૂર્વક તપાસી તે મહાકાય માણસ પોકારી ઊઠયો કે, 'આના જેવી એક ક્ષુદ્ર અને જડ વસ્તુ પણ માણસને આટલી બધી વેદના કરે એ ખરેખર એક ચમત્કારની જ વાત છે.'

કેટલીક વાર એક સંભાષણ કે એકાદ પત્રમાંનું કોઈક વાકય અથવા એકાદ લેખમાંનો કોઈક ફકરો આપણને તેના કર્તાનું સમગ્ર ચારિત્ર્ય સમજવાને શક્તિમાન કરે છે. એકાદ હાડકું, એકાદ પાંખ અથવા એકાદ દાંત

વૈજ્ઞાનિક અને શરીરશાસ્ત્રીને અનેક યુગો પૂર્વે મરણ પામેલા પ્રાણીની શારીરિક રચના જાણવાને શક્તિમાન કરે છે. દેશમાં પાણી પેસી જઈ તેને ડુબાડી ન દે એટલા માટે કેટલાક દેશોમાં સમુદ્રની આડી મજબૂત પાળો—બંધ બાંધેલા હોય છે. આવા બંધમાં છેદ પાડીને એકાદ ઉંદર પણ એક પ્રજાને ડુબાડી મારે છે! હોલેન્ડના એક નાના છોકરાએ આવા એક પાણીના બંધના તળિયાની પાસેના એક નાના છેદમાંથી પાણી નીકળતું દીઠું. તે જાણતો હતો કે પાણીને જો એકદમ બંધ કરવામાં નહિ આવે તો તે છિદ્ર ત્વરાથી મોટું થઈ જશે! આથી તેણે એ અંધકારમય અને ભયાનક રાત્રિના સમયે એ છિદ્ર પર પોતાનો હાથ દાબી રાખ્યો, જ્યારે પ્રાતઃકાળ થયો ત્યારે જતાઆવતા માણસોએ તેને એ સ્થિતિમાં જોયો અને હોલેન્ડ દેશ પર આવી પડેલું સંકટ તેમના સમજમાં આવી એ છિદ્ર પૂરી દેવામાં આવ્યું. હોલેન્ડવાસીઓ એ છોકરાનું નામ હજુ પણ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક યાદ કરે છે.

સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રની સહાય વિના જોઈ પણ ન શકાય એવાં નાનાં જંતુઓએ જ ઈંગ્લાંડના ચાકના ડુંગરો બનાવ્યા છે

અગ્નિમાં દારૂનું એક ખાલી પીપ નાખવાથી આગગાડીની કલ્પના પહેલવહેલી માણસના મનમાં આવી હતી! એક ઈટાલિયન રસાયનશાસ્ત્રીની સ્ત્રી બીમાર પડી અને તેણે ઉન્મત્ત બની જઈ સાપનો ખોરાક માગ્યા કર્યો તેથી (ટેલિગ્રાફ) તારની શોધ થઈ હતી!

મૅડમ ગાલ્વાનીના પતિએ એક વીજળીના યંત્રમાંથી વીજળીનો તણખો પાડ્યો. તેનો સ્પર્શ આકસ્મિક રીતે એક દેડકાને થયો અને તેથી તેના સ્નાયુઓ સંકોચાઈ ગયા. આ બનાવ મૅડમના જોવામાં આવ્યો અને તેણે પોતાના પતિનું ધ્યાન ખેંચ્યું; જેને પરિણામે ગાલ્વાનિક ઈલેક્ટ્રિસિટીની શોધ થઈ કે જે હાલમાં કળાઓમાં તથા બોલેલા યા લખેલા શબ્દોનું સ્થાનાંતર કરવામાં અતિ ઉપયોગી થઈ પડી છે.

સ્વતંત્રતાના ઢંઢેરા પર વિચાર કરવાને કોંગ્રેસ મળી. ઘૂંટણ સુધી પાટલૂન અને રેશમી મોજાં પહેરીને આવેલા સભ્યો માખીઓથી એટલા બધા કંટાળી ગયા કે તેઓ પોતાના રૂમાલને એક પળ પણ સ્થિર રાખી શકયા

નહિ; અને કહેવાય છે કે એમણે એથી જ કંટાળીને તે ચર્ચાને ટૂંકી કરી નાખી અને ઇતિહાસના સૌથી મહાન દસ્તાવેજ પર ત્વરાથી બધાએ પોતપોતાની સહી ઘસડી આપી!

એક તરુણ પુરુષ એક વાર પૈસા કમાવાને હિંદુસ્તાન ગયો; પરંતુ કાંઈ તક નહિ મળવાથી તેણે પોતાના ઓરડામાં જઈ પિસ્તોલમાં દારૂ ભર્યો અને ચાંપ ચઢાવીને ખેંચી; પરંતુ પિસ્તોલ ફૂટી નહિ. પછી તે બારીની નજીક ગયો અને ફરીથી તેણે ચાંપ ખેંચી. આ વખતે તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે બીજી વાર પણ પિસ્તોલ ન ફૂટે તો તેને દૈવી કૃત્ય માની મને બચાવવાની ઈશ્વરની જ ઇચ્છા છે એમ ગણવું. આ સમયે પણ તે નિષ્ફળ થઈ. આથી તેના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. હવે તેણે પોતાનું જીવન બચાવવાનો તેનો સર્વોત્તમ ઉપયોગ કરવાનો અને ફરીથી કદી પણ તેને વૃથા નહિ ગુમાવી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ જ યુવક આગળ જતાં સેનાપતિ રૉબર્ટ ક્લાઈવ બન્યો અને જેણે માત્ર મુઠ્ઠીભર સૈનિકોની સહાયથી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને અગત્યની જીત મેળવી આપીને ગ્રેટબ્રિટનની રાજસત્તાનો પાયો વીસ કરોડની વસતીવાળા વિશાળ અને ફળદ્રૂપ હિંદુસ્તાનમાં નાખ્યો!

હંસોના અવાજથી ચોકીદારો જાગી ઊઠયા અને ગૉલ લોકોના હાથમાંથી રોમનો બચાવ થયો.

હેન્રી વોર્ડ બીચરને જો એક મત વધારે મળ્યો હોત તો તે એક રેલવેના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે ચૂંટી કઢાયો હોત; પણ જો તે રેલવેના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ બન્યો હોત તો અમેરિકાએ કદાચ પોતાનો મહાનમાં મહાન ઉપદેશક ગુમાવ્યો હોત! ક્ષુલ્લક વસ્તુથી પણ આમ મનુષ્યના મહાન ભાવીનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે!

સૂતર કાંતવાની શરૂઆત થઈ તે અરસામાં નાના તંતુઓ બૉબિનની સાથે વળગી રહેતા હતા અને તેથી યંત્રને ચાલતું અટકાવીને તેને સાફ કરવાની જરૂર પડતી. આમાં કેટલોક વખત બરબાદ જવાથી કારીગરોને ઓછો પગાર મળતો; પરંતુ રોબર્ટ પીલના પિતાએ જોયું કે તેનો એક

કાંતનારો પૂરેપૂરો પગાર મેળવતો હતો. કારણ કે તેનો સંચો કદી પણ અટકતો નહિ. એક દિવસ મિ. પીલે તેને પૂછયું: 'અલ્યા ડિક! આ અજબ વાત શી? મુકાદમ કહે છે કે ડિકનાં બોબિન તો હમેશાં સાફ રહે છે!' ડિક ફરગ્યુસને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, 'હંઅ, શેઠ! તેમ જ છે તો!' પીલે કહ્યું: 'ડિક! તું તેમને સ્વચ્છ કેવી રીતે રાખે છે?' તે કારીગર બોલ્યો: 'પણ શેઠ! એ વાત જરા છાની છે છાની! જો હું કહી દઉં તો તું મારી યુક્તિ જાણી જાય ને?' મિ. પીલે જરા હસીને કહ્યું કે, 'હું તે જાણવા જ માગું છું. જો તું તે મને બતાવશે તો તેના બદલામાં હું તને કાંઈક આપીશ. તું તારા સંચાની પેઠે આ સઘળા સંચાઓને સરળતાપૂર્વક ચાલતા બનાવી શકશે?' ડિકે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: 'તું જાણે છે કે? એકે એકને બરાબર ચાલતા બનાવી આપું?' પીલે પૂછયું: બોલ, તારી ગુપ્ત વાતને માટે મારે તને શું આપવું?' ડિકે ઉત્તર આપ્યો: 'શેઠ, જયાં સુધી હું તારી મિલમાં રહું ત્યાં સુધી રોજ એક બાટલી દારૂ આપજે એટલે હું તને બધી યુક્તિ બતાવી દઈશ.' મિ. પીલે કહ્યું: 'કબૂલ!' એટલે ડિક ઘણી સંભાળથી તેના કાનમાં ધીમા સ્વરે બોલ્યો કે, 'બોબિન પર ચાક ઘસજે, ચાક!' બધું રહસ્ય આમાં જ સમાયેલું હતું! મિ. પીલ અલ્પ સમયમાં જ પોતાના સઘળા પ્રતિસ્પર્ધીઓથી આગળ નીકળી ગયો. કારણ કે તેણે એવાં એવાં યંત્રો બનાવ્યાં કે જે યંત્રો વડે જ બોબિનો પર ચાક ચડી જાય! ડિકને દારૂને બદલે પૈસાની સારી રકમ આપવામાં આવી. આમ તેના નાના સરખા વિચારે પણ જગતના કરોડો રૂપિયા બચાવ્યા છે.

ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર વસ્તુઓએ પણ વિચારકોને એવા એવા વિચારો સૂચવ્યા છે કે જેને લીધે જગતમાં મોટા મોટા ફેરફાર થઈ ગયા છે.

કેટલાક વેપારીઓની રીત એવી હોય છે કે તેઓ પોતાના નોકરો પાસે કોઈ ધંધામાં થોડા પૈસા રોકાવે છે અને નફા—તોટામાં તેમનો ભાગ કરે છે. આ પ્રમાણે અનુસાર એક વ્યાપારીએ પોતાની નોકરી કરતા એક ગરીબ અંગ્રેજ છોકરાને ઓલિઝયર્સ જતા એક વહાણમાં થોડાક પૈસા રોકવાને બોલાવ્યો. તે છોકરાએ પોતાની જે ઓરડીમાં સૂતો હતો તેમાંના ઉંદર

છે. ગ્રેટબ્રિટનની પાર્લામેન્ટ, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની કોંગ્રેસ અને સમગ્ર જગતની લોકનિયુક્ત રાજ્યસભાઓની ઉત્પત્તિ, રાજા જોને મેગ્નાકાર્ટા પર જરાક જેટલી સહી કરી તેમાંથી જ થઈ છે!

બેન્થામ કહે છે કે, 'એક વાક્યે ઘણા માણસોની મિત્રતા નિશ્ચિત કરી છે અને આપણે જાણીએ છીએ ત્યાં સુધી ઘણાં રાજ્યોનું ભાગ્ય પણ નિશ્ચિત કર્યું છે.'

કુવિયરે એક માછલાને જોતાં તેનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો અને અંતે તેણે એક એવી શોધ કરી, કે જેથી તે જગતના મહાનમાં મહાન પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનવેત્તાઓમાંનો એક બન્યો!

એક અમલદારે સહેજ વિલંબને માટે ખગોળવેત્તા જનરલ ઓ. એમ. મિચલની માફી માગતાં કહ્યું કે 'મને માત્ર થોડી જ પળોનો વિલંબ થયો છે.' માઈકલે કહ્યું કે 'મને એક સેકંડના હજારમા ભાગની પણ ભારે કિંમત ગણવાનો અભ્યાસ પડેલો છે.'

થોડા સમય પહેલાં મહાન સ્ટીમર 'ઓમ્બ્રિયા' તેના એન્જિનના એક દાંડામાં ચીરો પડવાથી આટલાંટિક મહાસાગરના મધ્યભાગમાં અટકી પડી હતી!

કેટલાંક વર્ષ પૂર્વે અમેરિકન કોંગ્રેસમાં પસાર થયેલા એક બીલમાં એક અલ્પવિરામનું ચિહ્ન ભૂલથી રહી ગયું હતું તેથી અમેરિકન સરકારને દશ ડૉલરનો ચાંદો ચોંટ્યો હતો! આંખમાં એક નાનું કણ પડવાથી નેપોલિયન જેવો મહારથી પણ પરાજિત થઈ જાય છે. વિવેકનો અભાવ, નિશ્ચયનો અભાવ, ક્રોધી સ્વભાવ, એવો કોઈક નાનો દોષ પણ વર્ષોની મહેનત પર એક પળમાં પાણી ફેરવી દે છે.

સાડાચારસો વર્ષ કરતાંયે અધિક વર્ષ પહેલાં પવનચક્કીઓની ભૂમિમાં લૉરેન્સ કૉસ્ટર પોતાનાં બાલકોનાં નામ ઝાડોની છાલમાં કોતરીને તેમને ગમ્મત આપતો હતો. પરિણામ એ આવ્યું કે, પાદરીઓને નકલ કરવાના પોતાના જૂના ધંધાને હમેશને માટે તિલાંજલિ આપવી પડી. એના પરિણામે છાપવાનાં બીબાંની શોધ થઈ અને સ્વતંત્રતાદેવી પૃથ્વીની પ્રજાઓમાં

પહેલી જ વાર પોતાનું મસ્તક ઊંચકીને નિરંતર પોતાની સખી સરસ્વતીદેવીની સાથે સાથે ચાલવા લાગી; છતાં મનુષ્યજાતિને આટલો મોટો લાભ કરનાર મૂળ વિચાર કેટલો બધો સાદો હતો!

કાલાઘેલા શબ્દો બોલતાં પોતાનાં સંતાનોનાં નામ કોતરતાં કોતરતાં તેને એવો વિચાર સૂઝી આવ્યો કે, જો અક્ષરોને ધાતુના છૂટા છૂટા નાના ટુકડાઓ પર કોતરવામાં આવે અને તેને શાહી ચોપડવામાં આવે તો તે કલમ કરતાંયે વધારે ઝડપથી અને વધારે સ્પષ્ટ છાપ પાડે. આથી તેને બ્લૉકો બનાવ્યા; તેને દોરી વડે બાંધી દીધા અને જોન ગટનબર્ગ નામના એક માણસને નોકર રાખીને તેની મદદથી એક ચોપાનિયું છાપ્યું. પાદરીઓ સાધારણ રીતે જે કિંમત લેતા હતા તેથી સહેજ ઓછી કિંમતે લોકોને આ ચોપાનિયું મળવા લાગ્યું. તેઓ તો હજી એમ જ ધારતા હતા કે, જૂનીજ પદ્ધતિથી આ ચોપાનિયું તૈયાર થયું છે. ત્યાર પછી અલ્પ સમયમાં કોસ્ટર મરણ પામ્યો; પરંતુ યુવાન ગટનબર્ગના હાથમાં આ કૂંચી રહી ગઈ હતી. તેણે કેટલાક પ્રયોગો કર્યા પછી ધાતુના બ્લૉકો બનાવવા માંડ્યા. સ્ટ્રેસ્બર્ગના એક ખૂણામાં આવેલા એક ઓરડામાં તેણે પોતાનો પ્રથમ ગ્રંથ છાપ્યો.

આ અરસામાં ફ્રાન્સના રાજા સાતમા ચાર્લ્સને એક પ્રવાસી મળવા આવ્યો. રખેને કોઈ માણસ મને ઝેર દઈ દેશે એવી ધાસ્તી તે રાજાના મનમાં એવી તો સજ્જડ પેસી ગઈ હતી કે તે માત્ર થોડુંક જ અન્ન ખાવાનું સાહસ કરી શકતો હતો અને કોઈ પણ ચીજ ખાધા પહેલાં તે પોતાના નોકરોને પ્રત્યેક થાળીમાંથી એક એક કોળીઓ ખવડાવતો હતો. જ્યારે અપરિચિત પ્રવાસી તેની સમક્ષ આવીને ઊભો રહ્યો ત્યારે તેણે તેની તરફ શંકાયુક્ત દૃષ્ટિપાત કર્યો; પરંતુ જ્યારે તે બાઈબલની એક સુંદર પ્રત માત્ર સાઠસાઠસો કાઉનની કિંમતે આપવા તૈયાર થયો ત્યારે રાજાએ તે પ્રત એકદમ ખરીદી લીધી. રાજાએ મુખ્ય ધર્માચાર્યને તે પ્રત બતાવીને કહ્યું કે 'જગતમાં સૌથી સુંદર પ્રત આ જ છે; એમાં એક પણ ડાઘો અથવા ભૂલ નથી. હું ધારું છું કે, એની નકલ કરનારની આખી જિંદગી એ

લખવામાં જ ખરચાઈ ગઈ હશે.' મુખ્ય ધર્માચાર્ય આશ્ચર્યચકિત થઈ બોલી ઊઠયો કે 'અરે, થોડા દિવસ પહેલાં મેં પણ બરાબર એના જ જેવી એક પ્રત ખરીદી છે!' થોડા જ સમયમાં જણાયું કે, પેરિસમાં શ્રીમંત લોકોએ પણ તે જ પ્રકારની પ્રતો ખરીદી હતી! પાછળથી રાજાને માલૂમ પડયું કે, સ્ટ્રેસ્બર્ગના જોન ફૉસ્ટો નામના માણસને ગટનબર્ગનાં બીબાં વડે છાપીને તૈયાર કરવાનો પ્રયોગ કરવા માટે પૈસા પૂરા પાડયા હતા.

એક ચશ્માં બનાવનારનાં છોકરાંએ રમતાં રમતાં ચશ્માંની બે ચાર જોડ એકબીજાની આગળ મૂકી અને પોતાના પિતાને જણાવ્યું કે, આથી દૂરના પદાર્થો મોટા મોટા જણાય છે. આ જ સૂચનામાંથી દૂરબીનની ઉત્પત્તિ થઈ!

આકાશમાંથી વીજળી અને વિદ્યુતશક્તિ એ એક જ વસ્તુ છે, એમ ફ્રૅંકલિને જ્યારે જાહેર કર્યું ત્યારે લોકો પૂછવા લાગ્યા કે 'એનો તે શો ઉપયોગ?' ફ્રૅંકલિને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે 'બાળકોનો શો ઉપયોગ છે? શું એઓ એક દિવસ મનુષ્યને નહિ બને?'

ડૉક્ટર જોન્સન જણાવે છે કે 'જે માણસ પુષ્કળ કાર્ય એકદમ કરવાની આશા રાખે છે તે માણસ કાંઈ પણ કાર્ય કરી શકશે નહિ.' તમારી પાસે જે કાર્ય હોય તેને સારી રીતે કરશો નહિ તો તે તમને કાંઈ પણ લાભ કરશે નહિ.

એક દિવસ એ નાનું જીવન છે; અને આપણું સમગ્ર જીવન પણ માત્ર એ એક એક દિવસની પુનરાવૃત્તિરૂપ જ છે. જે માણસો એ એક દિવસ ગુમાવવાનું આળસ કે સાહસ કરે છે તેઓ ભયંકર રીતે ઉડાઉ હોય છે. તમારા જીવનનું સુખ શાનું બનેલું હોય છે? નાના નાના વિવેકો, નાની નાની માયાળુતાઓ, નાના નાના ખુશકારક શબ્દો, આનંદમય સ્મિતો, મિત્રતાપ્રદર્શક પત્રો, સદિચ્છાઓ અને સત્કૃત્યોનું જ તે બનેલું હોય છે.

જ્યાં બીજા મનુષ્યો ક્ષુદ્ર અને સામાન્ય વસ્તુઓ જોતા હોય ત્યાં જે માણસ મહાન અને અસાધારણ વસ્તુઓ રહેલી જોઈ શકે છે તે

મહાપુરુષ છે. રસ્કિન ગુલાબ યા ચંપામાં કાવ્યનું દર્શન કરે છે અને જે સૂર્યાસ્ત રસ્કિનને આખું વર્ષ ખોરાક પૂરો પાડે તેનું દર્શન કરવાને એક મજૂર એક ઈંચ પણ ખસે નહિ!

નેપોલિયન પણ ક્ષુદ્ર વસ્તુઓ પર સંપૂર્ણ ધ્યાન આપતો હતો. જે વિગતો તેના હાથ નીચેના અમલદારો જરા પણ લક્ષ આપવા જેવી ગણતા નહિ તે પર તે અત્યંત ધ્યાન આપતો હતો. ગમે તેવી નાની બાબત પર પણ તે લક્ષ આપ્યા વિના રહેતો નહિ. અનાજ, ઘાસચારો, બિસ્કિટ, કિટલી, જોડા, એમ દરેક નાની અને સામાન્ય વસ્તુ વિષે પણ તે અવશ્ય માહિતી મેળવતો. યુદ્ધમાં જવાને માટે રણશિંગડું ફૂંકાય ત્યારે તે પ્રત્યેક અમલદારને અમુક સ્થાને જવાનો ચોક્કસ માર્ગ, ચોક્કસ દિવસ, નીકળવાનો ચોક્કસ કલાક અને પહોંચવાની ચોક્કસ પળ સુદ્ધાં જણાવી દેતો. ઑસ્ટર-લિટ્ઝનો વિજય કરવાને માટે તેણે જે ચિરસ્મરણીય કૂચ કરી તેને માટે તેણે જે તૈયારી કરી મૂકી હતી તેનાથી અધિક સંપૂર્ણ તૈયારી બીજો કોઈ પણ યોદ્ધો કરી શક્યો નથી. ઑસ્ટરલિટ્ઝમાં નેપોલિયનને વિજય મળવાથી યુરોપનો ભાગ્યસૂર્ય ઘણાં વર્ષો સુધી અસ્તાચળમાં રહ્યો હતો. તે પોતાનાથી દૂર ગયેલા અમલદારોને ઘણી વાર નાનામાં નાની વિગતોથી ભરેલા, સંપૂર્ણ અને ભાષાના કે વિરામચિહ્નના એક પણ દોષ કે ભૂલ વિનાના રિપોર્ટો મોકલવાની આજ્ઞા ખાસ ભાર દઈને કરતો હતો. તે કહે છે કે 'આ રિપોર્ટો જ્યારે મારી પાસે આવે છે ત્યારે તેમને સવિસ્તર વાંચવાને અને જુદા જુદા માસિક રિપોર્ટો વચ્ચેનો ભેદ સમજવાને માટે હું બીજાં પ્રત્યેક કામને એટલો વખત તિલાંજલિ આપું છું. આ રિપોર્ટો વાંચવાથી મને જેવો આનંદ થાય છે તેવો આનંદ કોઈ પણ તરુણ બાળાને પોતાનું નૉવેલ વાંચવાથી પણ થવાનો નહિ.!' જે નાખુદા (કેપ્ટન) નેપોલિયનને એલ્બા ટાપુમાં લઈ ગયો, તે વહાણને લગતી સમસ્ત સૂક્ષ્મ વિગતોનું તેનું જ્ઞાન જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો હતો. બને ત્યાં સુધી નેપોલિયન કોઈ પણ—વસ્તુ-ને દૈવયોગ અને અકસ્માત પર છોડતો ન હતો. તે પ્રત્યેક કાર્ય શરૂ કરવા અગાઉ તેની સંપૂર્ણ તૈયારી કરી રાખતો હતો.

વેલિંગ્ટન પણ નાની વિગતો પર સંપૂર્ણ ધ્યાન આપવાથી જ મહાન થયો હતો. તે કોઈ પણ વસ્તુને વિસાત વિનાની ગણતો ન હતો. જ્યારે અન્ય સેનાધિપતિઓ પોતાના હાથ નીચેના માણસો પર આધાર રાખતા હતા ત્યારે તે નાનામાં નાની વિગત પર પણ પોતે જ ધ્યાન આપતો હતો. ઘણી નિષ્ફળતાઓનો ઇતિહાસ 'વિગત તપાસવાનો અભાવ' એ ત્રણ શબ્દોમાં લખી શકાશે. કરારનામાં અને મહત્ત્વના દસ્તાવેજોની વિગત બારીકીથી ન ઊતરવાથી અને નકામા જણાતા નાના નાના શબ્દો તરફ દુર્લક્ષ્ય કરવાથી કેટલા બધા વકીલો નિષ્ફળ થયા છે! આથી તેમના અસીલો મુકદ્દમા લડતાં લડતાં ખુવાર થાય છે અને ઘણીવાર તો મોટી હાનિ ભોગવે છે. વકીલોએ આવશ્યક શબ્દો નહિ વાપરવાથી અને દ્વિઅર્થી શબ્દો વાપરવાથી કેટલાં બધાં મૃત્યુપત્રો વિષે તકરાર ઊઠી છે!

પ્રિસ્ક્રીપ્શન લખવાની બેદરકારી અને સૂક્ષ્મ સૂચના આપવાની નિષ્ફળતા, એવી એવી ભૂલો કરવાનો સ્વભાવ પડી જવાથી કેટલા બધા દાકતરો નામના મેળવવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા છે? ભૂલ કરનારાઓથી જગત ભરેલું છે; ક્ષુલ્લક લાગતી બાબતો પ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય કરવાથી વ્યાપારીઓ પાયમાલ થાય છે; શાહુકાર તકાદો કરે ત્યાર પછી જ તેઓ નાણાં ભરવા જાય છે. તેઓ પોતાનાં બિલ ત્વરાથી ચૂકવી આપતા નથી; લેણદારોના પત્રોનો તેઓ સત્વર પ્રત્યુત્તર આપતા નથી અથવા તો તેમને સારી રીતે ફાઈલમાં ગોઠવતા નથી; તેમના હિસાબના ચોપડા ભૂલરહિત હોતા નથી; પોતાની સ્થિતિ કેવી છે તે તેઓ પણ બરાબર જાણતા નથી; તેમને તો બસ, વિગત તરફ તિરસ્કાર જ હોય છે!

મહાન ફ્રેંચ ચિત્રકાર નિકોલસ પુસિન જણાવે છે કે 'મારો સિદ્ધાંત એ છે કે જે પણ કાર્ય કરવા યોગ્ય છે તે સારી રીતે કરવા યોગ્ય છે.' જ્યારે તેને એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો કે 'સુપ્રસિદ્ધ કલાવિધાયકોની ભૂમિમાં આપ આટલા બધા મહાન શી રીતે બની શક્યા?' ત્યારે તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે 'કોઈ પણ બાબત અથવા નાની ચીજ તરફ દુર્લક્ષ્ય ન કરવાથી.'

એમ કહેવાય છે કે ટ્રોયવાળી હેલનના નાકની અણી જો જરાક જ મોટી હોત તો તે પણ સૌન્દર્યવતી કહેવાત નહિ; કિલયોપેટ્રાનું નાક જો એક ઇંચ ટૂંકું હોત તો માર્ક ઍન્ટની કદી પણ તેના અદ્દભુત સૌન્દર્યથી મોહિત થયો ન હોત અને તે કલંકે જગતનો આખો ઇતિહાસ ફેરવી નાખ્યો હોત! ઍન બોલીનના મોહક સ્મિતે રોમના મહાન દેવાલયના બે ભાગ કરી નાખ્યા અને એક પ્રજાના ભાગ્યને ફેરવી નાખ્યું! નેપોલિયન કે જે મગરૂરમાં મગરૂર રાજ્ય પર પણ ખુદ તેના પાટનગર પર જઈને આક્રમણ કરતાં ડરતો ન હતો; તે અપ્રસિદ્ધ જીવન ગાળતી એક સ્વતંત્ર સ્ત્રી મૅડમ ડિ સ્ટાયેલની રાજકીય સત્તાથી ડરતો હતો! જો સ્કૉટ બાલ્યાવસ્થામાં લંગડો થઈ ગયો ન હોત તો તેણે લેખકના ધંધાને બદલે કદાચ જુદી જ દિશા પકડી હોત અને અંગ્રેજી સાહિત્ય કેટલીક વાનીઓથી વંચિત જ રહ્યું હોત!

સ્કોપાસને જ્યારે તેના એક મિત્રે પૂછયું કે 'આપને ઉપયોગી ન હોય એવી કોઈ વસ્તુ મને આપશો?' ત્યારે તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે 'બીજાઓને નિરુપયોગી દેખાતી વસ્તુઓ વડે જ હું શ્રીમંત અને સુખી થયો છું.'

સૉલોમનના સમયમાં નાની નાની લોંકડીઓએ જ દ્રાક્ષને બગાડી નાખી હતી. હાલમાં પણ નાનાં નાનાં જીવડાં જ આપણાં દહીં—દૂધ બગાડી નાખે છે. નાનાં જંતુઓ જ આપણાં વસ્ત્રને બગાડી નાખે છે અને નાના ઉંદરો જ આપણું અનાજ ખરાબ કરી નાખે છે! આપણા અર્ધા કરતાં પણ વિશેષ રોગોની ઉત્પત્તિ અત્યંત સૂક્ષ્મ જંતુઓમાંથી જ થાય છે.

ઘણા લોકો ગુસ્સાને એક નાનો દોષ—એક નાની જેવી ભૂલ ગણે છે અને તેને દુર્ગુણ ગણતા નથી; પરંતુ ખરું જોતાં એક માત્ર મદ્યપાન સિવાય તેના જેવો સુખશાંતિનો સંપૂર્ણ નાશ કરી દેનાર બીજો કોઈ પણ દુર્ગુણ નથી!

એક ફ્રેંચ રાણીનો હીરાનો હાર ચોરાઈ જવાને લીધે આખા યુરોપમાં મહા ઉત્પાત મચી રહ્યો હતો. છૂટી છૂટી લઈએ તો નજીવી લાગતી

પરંતુ સામટી લઈએ તો પ્રમાણભૂત બનતી એવી અસંખ્ય ઘટનાઓનો સંભાળ અને આગ્રહપૂર્વક સંગ્રહ કરીને એકાદ ડાર્વિન પોતાનો ઉત્ક્રાંતિનો નિયમ શોધી કાઢે છે અને લીનિયાસ વનસ્પતિશાસ્ત્ર રચે છે. એક પાણીનું વાસણ અને એક ઉષ્ણતામાપક યંત્ર લઈને ડૉક્ટર બ્લૅકે ઉષ્ણતાની શોધ કરી હતી. અને એક પાસાવાળો કાચ, એક દૂરબીન અને એક કાગળના પૂંઠા વડે ન્યૂટન, પ્રકાશની રચના અને રંગોનું મૂળ શોધી કાઢવાને શક્તિમાન થયો હતો! એક મહાન વિદેશી પંડિત ડૉ૦ વૉલેસ્ટનની પાસે આવ્યો અને તેને પૂછયું કે 'આપ જે પ્રયોગશાળામાં ઘણી મહાન શોધો કરીને વિજ્ઞાનને આટલી ઊંચી ભૂમિકા પર લાવ્યા છો તે બતાવશો?' ત્યારે ડૉક્ટર તેને એક નાના અભ્યાસગૃહમાં લઈ ગયો અને એક મેજ પર મૂકેલી એક જૂની ચાની રકાબી તરફ આંગળી બતાવી કહેવા લાગ્યો કે 'પેલી રહી મારી પ્રયોગશાળા!' તે પર માત્ર થોડાક દૂરબીનના કાચ; થોડાક કાગળો, એક નાનો કાંટો અને એક નળી હતી! એક બળેલી લાકડી અને એક કોઠારના બારણાએ વિલ્કીને માટે પેન્સિલ અને કાગળની ગરજ સારી હતી! સર વૉલ્ટર રૅલે સોળમી શતાબ્દીમાં માત્ર એક જ બટાટું ઇંગ્લેન્ડમાં લઈ ગયો હતો. પરિણામે તેની એટલી વૃદ્ધિ થઈ છે કે તે આજે કરોડો માણસોને ખોરાક પૂરો પાડે છે અને આયર્લેંડમાંથી વારંવાર દુષ્કાળને હાંકી કાઢે છે!

વિલિયમ બ્રુસ્ટર, જૉન રૉબર્ટસન અને ઑસ્ટર્ફીલ્ડ તથા સ્કૂબીના ગરીબ લોકોને હમેશને માટે દેશવટો આપવામાં આવ્યો, એ એક નજીવી ઘટના જણાતી હતી; પરંતુ એ પ્રવાસીઓ એક બળવાન પ્રજાના સંસ્થાપક બન્યા! એક વાદળું સૂર્યનો નાશ કરવાની શક્તિ નથી ધરાવતું તોપણ તેને ઢાંકવાની શક્તિ તો ધરાવે છે જ!

'જરાક સરખી ચીનગારીથી કેટલો બધો માલ બળી જાય છે!'

'એક જરાક જ ક્રોધપૂર્ણ દૃષ્ટિ; માત્ર એક જ બેપરવાઈભર્યો શબ્દ; સહેજ મદદ આપવામાં અવિચારી રીતે કરેલી આનાકાની; એથી એવાં પરિણામો આવે છે કે જેને માટે દીર્ઘકાળપર્યંત પશ્ચાત્તાપ કરવો પડે છે.'

ગૅરિસન અને ફિલિપ્સનાં થોડાંક અમર વાક્યો તથા લૉવેલ અને વ્હીટિયરની થોડીક કવિતાઓ કાને પડી કે સ્ફૂર્તિ ફેલાઈ અને ચાબુકનો માર તથા ગુલામીનો હમેશને માટે અંત આવ્યો નહિ ત્યાં સુધી તેની ક્રિયા બંધ પડી નહિ.

પ્રથમથી જ મોટી મોટી તકો અને સહાયતાઓ તથા મોટાં મોટાં કામોને ઇચ્છનારાઓને એક ફારસી કહેવત ઉપદેશ આપે છે કે 'હમણાં નાનાં નાનાં કામ પૂરી કાળજીથી કર, એટલે મોટાં કામો એની મેળે જ તને શોધતાં આવશે.'

જો આપણે નાનાં કામો તરફ ઓછી કાળજી કે દુર્લક્ષ નહિ રાખીએ તો ઈશ્વર આપણા હાથમાં જરૂર મોટાં કામો સોંપશે.

બાયરન કહે છે કે 'શબ્દો એ વસ્તુઓ છે અને એક વિચાર પરથી તુષારવત્ પડતું શાહીનું એક બિન્દુ, એક એવી વસ્તુ નીપજાવે છે કે જે હજારો બલ્કે લાખો માણસોને વિચારનિમગ્ન કરે છે!'

વેબ્સ્ટર કહે છે કે 'વિગતમાં ઊતરવાનો ઉત્સાહ ધરાવનારો વિદ્યાર્થી વિશ્વવિદ્યાલયમાં તેના કરતાં ઉપલે નંબરે ઝળકેલા ઘણા વિદ્યાર્થીઓ કરતાં જગતમાં વધારે દીપી નીકળશે.

સર્વ સ્થળેથી વીણી લીધેલા માહિતીના નાના નાના દાણાઓ વડે તથા નાનાં નાનાં અવલોકનો વડે જ જ્ઞાનના પિરામીડ બંધાય છે.

એક હજાર વર્ષ સુધી એકલો એશિયા ખંડ જ રેશમના વણાટનો ઇજારો રાખી રહ્યો હતો અને રોમમાં રેશમી કપડાં માટે ભારોભાર સોનું બેસતું હતું. છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં જસ્ટિનિયનની ભલામણથી બે ઈરાની ફકીરો, એક પોલી લાકડીમાં રેશમ ઉત્પન્ન કરનાર કીડાનાં બે ઈંડાં સંતાડીને ચીનથી યુરોપમાં લઈ આવ્યા અને ત્યારપછી રેશમના વ્યાપારનો ઇજારો એશિયાની પાસે રહ્યો નહિ!

મહાપુરુષો ક્ષુદ્ર બાબતો તરફ ધ્યાન આપવા માટે પ્રસિદ્ધ છે. ગેટે એક વાર એક રાજાની સાથે વાતચીત કરતો હતો એવામાં અચાનક તેના મનમાં વિચાર સ્ફૂરી આવ્યો. તેણે ઝટ રાજાને કહ્યું કે 'જરા બેસજો;

હું હમણાં જ આવું છું. આપને આ રીતે એકલા છોડી જાઉં છું તે માટે આપની માફી માગું છું.' એમ કહી પાસેના ઓરડામાં જઈને તેણે પેલો વિચાર કાગળ પર નોંધી લીધો! હોગાર્થ જ્યારે વિરલ મુખારવિંદો અને ભાવો જોતો ત્યારે મહોલ્લામાં જ ઊભો રહી જતો અને તેમનાં ચિત્રો પોતાના નખ પર આલેખી લેતો! એક ખરો મહાપુરુષ કોઈ પણ વસ્તુને ક્ષુદ્ર ગણતો જ નથી. બેકન કહે છે કે, માનસિક ચક્ષુ પણ ચર્મચક્ષુ જેવાં જ છે. કારણ કે જેવી રીતે તમે નાના ચીરાઓ તથા છિદ્રોમાંથી પદાર્થોને જુઓ છો; તેવી રીતે નાનાં અને ધૃણાસ્પદ દૃષ્ટાંતો દ્વારા કુદરતના મહાન નિયમોનું દર્શન કરો છો.' ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર વસ્તુઓ સૂક્ષ્મ અવલોકન કરનાર માણસને મોટા મોટા પ્રશ્નોના નિર્ણય સૂચવે છે.

બાળકોને ગમ્મત આપવા માટે ગોઠવેલા કાચના ટુકડાઓથી કેલિડોસ્કોપ (જેમાંથી જાત જાતના સુંદર રંગ દેખાય એવું એક યંત્ર)ની શોધ થઈ.

હેમહોલ્ટ્ઝને ટાઈફોઈડ તાવ લાગુ પડવાથી તે ઘરમાં ગોંધાઈ રહ્યો હતો. આ સમયે ઘણી કરકસરથી બચાવેલા થોડા પૈસા વડે તેણે એક ક્ષુદ્ર સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર ખરીદ્યું. પરિણામે તે વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં દાખલ થયો અને તેમાં તેને મહાન કીર્તિ મળી.

એક કીડાને એક લાકડાનો ટુકડો કોતરતો જોઈ સર ઈસામ્બાર્ડ બ્રુનેલને લંડન આગળ ટેમ્સ નદીની નીચે સુરંગ (ભોંયરું) બનાવવાનો વિચાર સૂઝયો!

એક ગરીબ છોકરાએ પેરિસની એક બેંકમાં એક જગ્યા મેળવવાને માટે અરજી કરી પરંતુ તેને નિષ્ફળતા મળી. દરવાજામાંથી બહાર નીકળતાં તેણે એક ટાંકણી નીચે પડેલી જોતાં તે ઉઠાવી લીધી. તે બેંકના મેનેજરે આ ઘટના જોઈ અને તે ઉપરથી તે છોકરાની યોગ્યતા સમજી લઈને તેને પાછો બોલાવીને એક જગ્યા આપી; કે જે જગ્યાએ વધતાં વધતાં તે અંતે પેરિસનો મોટામાં મોટો બેંકર બન્યો! તે લાફીટ હતો.

સિવિલ વોર (અંદર અંદરનો વિગ્રહ) ચાલતો હતો તે સમયે મૅસાચ્યુસેટ્સના એક સિપાઈએ એક પક્ષીને ડાંગરના દાણા પરથી છાલાં

કાઢી નાખતું જોયું. તેણે તરત જ તેને બંદૂકથી નીચે પાડીને તેની ચાંચના નમૂના પ્રમાણે ડાંગરનાં છાલાં જુદાં પાડવાનું એક યંત્ર બનાવ્યું, કે જે યંત્રથી ચોખાના વ્યાપારમાં મોટો ફેરફાર થઈ ગયો છે!

બે વહાણમાંથી કયા વહાણને પાણી પહેલું આપવું એ સંબંધી તકરાર થવાથી ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લાંડ વચ્ચે લડાઈ જાગી અને તેમાં એક લાખ કરતાં વધારે માણસોનો નાશ ગયો!

ઘણાંયે ઉત્તમ વહાણો, બીજાં બધાં લાકડાં મજબૂત હોવા છતાં માત્ર એક જ ખરાબ લાકડાને લીધે ડૂબી ગયાં છે. હમેશાં તમારામાંના દુર્બલ ભાગથી વિશેષ સાવધ રહો.

કોઈ પણ વસ્તુ કદી પણ નષ્ટ થતી નથી. ભૂતકાળની સમસ્ત સૂક્ષ્મતમ વસ્તુઓ પણ હાલમાં વિદ્યમાન છે જ.

સર્વથી પહેલા અંકુરમાં જગતનાં સમસ્ત વટવૃક્ષોનાં બીજ હતાં.

'નાનામાં નાનું બીજ એ મોટામાં મોટો પાક છે.' કુદરતનો એ એક મહાન નિયમ જ છે. સમસ્ત પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ સૂક્ષ્મતમ વસ્તુઓમાંથી જ થાય છે. કુદરતમાં કોઈ પણ વસ્તુ નાની નથી. ઉંચે જેવડું જગત દૂરબીન ખુલ્લું કરે છે તેવડું જ મોટું જગત સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર નીચે ખુલ્લું કરે છે. પ્રકૃતિના સઘળા નિયમો નાનામાં નાના આણુને પણ લાગુ પડે છે. માત્ર એક જલબિંદુ પણ મહાસાગરનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ છે.

સાંકળની સૌથી નબળી કડીમાં જ આખી સાંકળના બળનું માપ રહેલું હોય છે. પછી ભલે તેની બીજી કડીઓ ગમે તેટલી મોટી અને મજબૂત કાં ન હોય! આપણે સર્વ આપણી ખૂબીઓ—ગુણો—સબળતાઓ વિષે મગરૂર થઈએ છીએ અને આપણી દુર્બળતાઓ વિષે બેદરકાર રહીએ છીએ; તથા જો કોઈ આપણને તેનું સ્મરણ કરાવે તો આપણને ખોટું લાગે છે; પણ સાંકળની નબળી કડીની પેઠે જ—આપણી તુચ્છમાં તુચ્છ નિર્બળતાઓમાં જ આપણા સામર્થ્યનું ખરું માપ રહેલું છે. હજારો યુદ્ધોના ગોળીબારથી બચેલો યોદ્ધો કોઈ વાર એક ટાંકણીના ઉઝરડાથી જ મરણ પામે છે; અને ઘણાં વહાણો બરફના ડુંગરો તથા મહાસાગરોનાં તોફાનોથી બચીને

થાંન દરિયામાં આવ્યા પછી ક્ષુદ્ર જંતુઓએ પાડેલાં છિદ્રોમાંથી ભરાયેલાં પાણીને લીધે ડૂબી જાય છે.!

કેટલી બધી વાર આપણે લોકોને એમ કહેતા સાંભળીએ છીએ કે 'ઓહ! ભોજનના અથવા બહાર નીકળવાના સમયને હવે માત્ર દશ કે વીસ મિનિટની વાર છે; માટે હવે શું કામ કરવું?' પરંતુ ઘણા લોકો આવા અવકાશના નાના જે ટુકડાઓને—આ ફુરસદની પળોને ફેંકી દે છે તેવી પળોનો ઉપયોગ કરીને તો અનેક પુરુષાર્થી માણસોએ શિક્ષણ મેળવ્યું છે, ગ્રંથો રચ્યા છે અને અમરતા પ્રાપ્ત કરી છે.

એક મહાત્મા જ્યારે નાની વસ્તુઓને જુએ છે ત્યારે એ વસ્તુઓ પણ મહાન બની જાય છે! એક માણસના ઉદાત્ત અથવા પરાક્રમભરેલા કાર્યે કેટલીક વાર એક આખી પ્રજાને ઉન્નત કરી દીધી હોય છે. ઘણા માણસો યોગ્ય સમયે એકાદ માયાળુ શબ્દ બોલવાથી અથવા લાગણીપૂર્વક મળવા—ભેટવાથી માનવંત જીવન ગાળવાને શક્તિમાન થાય છે. 'પ્રાતઃસમયે તે (કુદરત) પોતાને રસ્તે ચાલી જતી હતી ત્યારે માત્ર આનંદપૂર્વક તેને મેં પ્રણામ જ કર્યા હતા; પરંતુ તેના બદલામાં તો તે પ્રાતઃકાળનો આનંદ આખા દિવસ પર પથરાઈ રહ્યો!'

'માત્ર સહેજ વિચાર—એકાદ સ્મિત અથવા પ્રોત્સાહક શબ્દથી બીજી કોઈ પણ વસ્તુ જેને હટાવી ન શકે એવો બોજો ઘણી વાર ઊંચકાઈ ગયો છે.'

માત્ર!—પરંતુ એ 'માત્ર'માંથી જ મહાબળવંત 'સર્વ' બને છે ને!

*

૧૬ : આત્મસંયમ

'મને તો એવો માણસ આપો કે જે મનોવિકારનો ગુલામ ન હોય; અને હું તેને મારા હૃદયના ઊંડા—અરે ઊંડામાં ઊંડા—ભાગમાં ધારણ કરીશ.'

—શેક્સપિયર

'ચારિત્ર્યનું બળ એ બે વસ્તુઓનું બનેલું છે: ઇચ્છાશક્તિ અને મનોનિગ્રહ. એટલા માટે તેના અસ્તિત્વને માટે બે વસ્તુઓની આવશ્યકતા છે: મજબૂત લાગણીઓ અને તેને અંકુશમાં રાખવાની મજબૂત શક્તિ.'

—એફ. ડબ્લ્યુ. રૉબર્ટસન

'આત્મમાન, આત્મજ્ઞાન અને આત્મસંયમ; માત્ર એ ત્રણ દ્વારાજ આપણને સર્વોપરિતા સત્તા પ્રાપ્ત થાય છે.'

'માણસે પોતાની જાત ઉપર મેળવેલો વિજય, એજ તેનો સૌથી વિશેષ બહાદુરીભરેલો વિજય છે.' —અર્લ ઑફ સ્ટર્લિંગ

'આત્મવિજય એ જ ખરો વિજય છે; અને તે વિનાનો વિજેતા ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર ગુલામ છે.'

—ટૉમ્સન

'મનુષ્ય જ્યારે પોતાનો ગુલામ બને છે ત્યારે તેનું મૂલ્ય અર્ધું ઘટી જાય છે.

—ઑરિસો

'તારા હૃદયમાંના બંડખોર પ્રદેશને વશ કર, તારા પોતાના દાસત્વને દાસ બનાવ અને તારા અંતઃકરણનો સીઝર બની જા.' —ટૉમસ બ્રાઉન

'જે માણસો પોતાની ઇંદ્રિયો પર રાજ્ય ચલાવે છે અને મનોવિકાર તથા ભયને તાબે કરે છે તે રાજા કરતાં પણ મોટો છે.'

—મિલ્ટન

'જે માણસ ક્રોધ કરવામાં વિલંબ કરે છે તે બળવાન મનુષ્ય કરતાં ઉત્તમ છે; અને જે પોતાના મન પર સત્તા ચલાવે છે તે એક શહેરને જીતી લેનાર કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે.'

—બાઈબલ

'આત્મવિશ્વાસ એ વીરતાનું પ્રધાન તત્ત્વ છે.' —એમર્સન

'ખરો મનુષ્ય બનવા ઇચ્છનારે પોતાના મનોવિકાર પર સત્તા સ્થાપવી જોઈએ.'

—પી. બી. શેલિ

'અહા ડાયમંડ! તેં જે હાનિ કરી છે તેનું માન તને ક્યાંથી હોય? સર આઈઝેક ન્યૂટન વાળુ કરીને આવ્યો ત્યારે તેને જણાયું કે

તેણે વર્ષો સુધી અતિશ્રમ કરીને જે ગણતરીઓ કરી હતી તેની ઉપર ડાયમંડ નામના કૂતરાએ એક સળગતી મીણબત્તી પાડી દઈને તેને ભસ્મીભૂત કરી દીધી હતી! આ જોઈને તે ઉપલા શબ્દો બોલ્યો હતો. ત્યાર પછી એ ગણતરીઓ ફરીથી કરવાને તે બેઠો. આવી ઉત્તમ ધીરજ, આત્મસંયમ અને કર્તવ્યબુદ્ધિને લીધે જ તેણે પ્રકૃતિના નિયમોનું જ્ઞાન મેળવવામાં પોતાની પૂર્વેના અને પોતાના સમયના સર્વ વૈજ્ઞાનિકોને પાછળ હઠાવી દીધા.

એક માણસ મધ્યાહ્નકાળે પેરિકિલસને ઘેર આવ્યો અને તેને ગાળો દેવા લાગ્યો. તેના ક્રોધનો પાર રહ્યો ન હતો. તે સખ્તમાં સખ્ત ભાષામાં પોતાનો ગુસ્સો ખાલી કરતો ગયો. અંતે સાંજ પડી; અંધારું થયું અને તે થાકીને લોથપોથ થઈ ગયો ત્યારે તે અટક્યો. પછી તે પોતાને ઘેર જવા લાગ્યો ત્યારે પેરિકિલસે એક નોકરને બોલાવીને તેને કહ્યું કે 'ફાનસ લઈને આ ગૃહસ્થને ઘર સુધી પહોંચાડી આવ!' બોલો, હવે પેરિકિલસની ઉત્તમતા સાબિત કરવાને બીજી કોઈ દલીલની આવશ્યકતા છે?

એક દિવસ પ્રાતઃકાળમાં સેંટ પિટર્સબર્ગમાં રહેતા અમેરિકન એલચીને 'પો' નામના એક તરુણ, દુર્વ્યસની, ભ્રષ્ટ અમેરિકન યુવાનને પાપાચારમાંથી બચાવવાની ભલામણ કરવામાં આવી. એ એલચીની સહાયથી છૂટો થઈને તરુણ પો યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં આવ્યો. થોડા દિવસ પછી 'બાલ્ટિમોર વિઝિટર' નામના પત્રે ઉત્તમોત્તમ વાર્તા અને ઉત્તમોત્તમ કાવ્ય રચનારને અમુક રકમનું ઈનામ આપવાનું જાહેર કર્યું. બધા હરીફોમાં જેની વાર્તા અને કવિતા સર્વોત્તમ નીવડી તે પેલો સ્વચ્છંદી, ભ્રષ્ટ, રંક, અનાથ તરુણ જ હતો! ઈનામ આપવાને માટે તેને જ્યારે બોલાવવામાં આવ્યો ત્યારે તેનો ચહેરો ફિક્કો પડી ગયો હતો; તેનાં કપડાં ફાટેલાં હતાં; તેના પગમાં ઠંડીથી બચવા માટે મોજાં પણ ન હતાં; તેનો કોટ ફાટેલો, પરંતુ સારી રીતે સાફ કરેલો હતો અને પહેરણનો અભાવ છુપાવવાને માટે હડપચીપર્યંત તેણે બટન બંધ કર્યાં હતાં! રશિયામાંથી આવ્યા પછી તરુણ પોએ હિંમત અને દૃઢતા ધારણ કરીને થોડા જ સમયમાં દર્શાવી આપ્યું કે, તેને પતિત કરનાર દુરાચારને તેણે જીતી લીધો હતો!

પ્લેટો કહે છે કે 'પોતાની જાત પર વિજય મેળવવો એ મનુષ્યનો ઉત્તમોત્તમ વિજય છે. પોતે પોતાની જાતથી જ પરાસ્ત થવું એ સૌથી વિશેષ શરમભરેલું અને ખરાબ છે.'

આત્મસંયમ એ સમસ્ત સદ્‌ગુણોનો પાયો છે. જે ક્ષણે મનુષ્ય પોતાના મનોવિકારોને તાબે થાય છે તે ક્ષણથી તે પોતાની નૈતિક સ્વતંત્રતાને તિલાંજલિ આપે છે.

વૉલ્ટર સ્કૉટ કહે છે કે, 'લોકોને આત્મસંયમ શીખવો અને તેમને તેમાંથી આનંદ મેળવવાનો માર્ગ દર્શાવો. આથી તેમને તમે સમર્થમાં સમર્થ વિચારકના આદર્શ કરતાં પણ વિશેષ ઉત્તમ પ્રકારનું સુખ આપશો.'

સ્ટોનવૉલ જૅકસને પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં જ પોતાની પ્રત્યેક શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક દુર્બળતાને જીતી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે પોતાની સમસ્ત શક્તિઓને મજબૂતીથી અંકુશમાં રાખી પોતાના મહાન આત્મશિક્ષણ અને આત્મસંયમથી તેના પર વિજય મેળવ્યો. પોતાની જાતને ઋતુની જરા પણ અસર ન થાય એવી સખ્ત બનાવવાને માટે તેણે એવો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો કે, તેને ગમે તેટલું કહેવામાં આવે તોપણ તે શિયાળામાં ઓવરકોટ પહેરતો નહિ. તે કહેતો કે, 'હું ઠંડીને તાબે થઈશ નહિ.' તેને અપચો થયો હતો તેથી એક વર્ષ સુધી તેણે છાશ અને લૂખા રોટલા પર નિર્વાહ કર્યો હતો; અને તેના વૈદ્યે તેને શરીર પર ભીનું પહેરણ પહેરવાની જે સલાહ આપી હતી તે વાતને પ્રત્યેક જણે હસી કાઢવા છતાં પણ તેણે અમલમાં મૂકી હતી. આ વખતે તે વર્જિનિયા મિલિટરી ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (વર્જિનિયા સૈનિક સંસ્થા) માં અધ્યાપક તરીકે કામ કરતો હતો. તેના વૈદ્યે તેને નવ વાગે સૂઈ જવાની સલાહ આપી હતી; આથી તે ગમે ત્યાં હોય કે તેની આગળ ગમે તે માણસ બેઠેલું હોય તોપણ તે હમેશાં બરાબર તે જ વખતે સૂઈ જતો. આ સખ્ત નિયમને તે મરણપર્યંત અનુસર્યો હતો. આવું આત્મશિક્ષણ—આવો આત્મવિજય મનુષ્યને બીજાઓ પર મહાન્ સત્તા આપે છે અને તેની કિંમત મહાન બુદ્ધિમત્તાના જેટલી જ છે.

આપણા ભિન્ન ભિન્ન ગુણોનું વર્ગીકરણ કરી તેની યોગ્યતાનુસાર તેના ટકા (માર્ક) મૂકવાની ટેવ પાડવાથી આપણને લાભ થાય છે. આથી જેને ઓછામાં ઓછા ટકા મળ્યા હોય તે પણ હમેશાં આપણી નજર આગળ તરતો રહે છે અને તેથી આપણે તેને ઉન્નત અથવા મજબૂત કરવાનો પ્રયત્ન કરવાને શક્તિમાન થઈએ છીએ. ધારો કે, એક માણસનો દૃઢમાં દૃઢ ગુણ તેનો ઉદ્યોગ છે તો તેના સો માર્ક મૂકો. ધારો કે, તેની શારીરિક હિંમત પચાસ માર્કને પાત્ર છે; તેની નૈતિક હિંમત પોણોસો માર્કને પાત્ર છે; તેનો મિજાજ પચીસ માર્કને લાયક છે અને તેનો આત્મસંયમ માત્ર દશ માર્કને જ લાયક છે. હવે આવા દુર્બળ આત્મસંયમની સાથે જો જુસ્સાદાર મનોવિકારોનો યોગ થયો હોય તો તે જ તેના નાશનું કારણ થઈ પડશે; એટલા માટે તેણે એને દુર્બળમાં દુર્બળ ગુણની પંક્તિ પરથી સબળમાં સબળ ગુણની કોટિ પર ચઢાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જો આપણે પ્રતિદિન અથવા પ્રત્યેક અઠવાડિયે આ ગુણોનું કોષ્ટક બનાવીએ અને પ્રત્યેક ગુણનો વિકાસ તથા સંકોચ તપાસી તેની લાયકાત અનુસાર માર્ક મૂકીએ તો દરરોજ આપણને બે ત્રણ મિનિટ જ લાગે. જો તમે પ્રમાણિકપણે સખ્ત પરિશ્રમ કર્યો હોય તો ઉદ્યોગના સો માર્ક મૂકો. જો તમે તમારો મિજાજ ખોઈ દીધો હોય અને તેને પરિણામે આત્મસંયમનો ત્યાગ કરી તમારી જાતને મૂર્ખ બનાવી હોય તો તેના થોડાક જ માર્ક મૂકો. આથી તમને એ ગુણને ઉન્નત કરવાનો પ્રયત્ન કરવાને ઉત્તેજન મળશે. જો તમને ક્રોધ ચઢયો હોય તો તમારા મિજાજની લાયકાત પ્રમાણે માર્ક મૂકો અને પ્રયત્ન કરી ક્રમે ક્રમે ક્રોધમાંથી તમારી જાતને મુક્ત કરો. જ્યાં તમારે બહાદુર થવું હોય ત્યાં જો તમે ભીરુ થયા હો; જ્યાં તમારે નિશ્ચલ થવું જોઈએ ત્યાં તમે જો ચંચલચિત્તના બન્યા હો; જ્યાં તમારે સત્ય વદવું જોઈએ ત્યાં જો તમે અસત્ય બોલ્યા હો; જ્યાં તમારે શાણા થવું જોઈએ ત્યાં જો તમે મૂર્ખ બન્યા હો; જ્યાં તમારે રોકડું પરખાવવું જોઈએ ત્યાં જો ગોળગોળ બોલ્યા; જ્યાં તમારે ન્યાયી થવું જોઈએ ત્યાં તમે જો અન્યની ભૂલ અને દુર્ભાગ્યનો લાભ લીધો હોય; જ્યાં તમારે પ્રમાણિક થવું જોઈએ ત્યાં જો તમે અપ્રમાણિક થયા હો;

જ્યાં તમારે ધૈર્ય ધારણ કરવું જોઈએ ત્યાં જો તમે અધીરાઈને વશ થઈ ગયા હો; જ્યાં તમારે આનંદી થવું જોઈએ ત્યાં જો તમે મોઢું ચઢાવ્યું હોય; તો તે સર્વની લાયકાત પ્રમાણે જ પ્રત્યેકના માર્ક મૂકો. આથી તમને ચારિત્ર્ય-રચનામાં મોટી સહાય મળશે.

મનુષ્ય જ્યારે પોતાના સ્વરૂપને ઓળખે છે ત્યારે પ્રકૃતિની ગુહ્યતા અને તેના ભયો તેનામાંથી અદૃશ્ય થઈ જાય છે. 'તારી જાતને ઓળખ' એની સાથે તારી જાતને સહાય કર' એનો યોગ થતાંવેંત જ માર્ગ ખુલ્લો થઈ શકે છે.

તમારી દુર્બળતાથી સાવધ રહેજો. અનીતિ પોતાનું ઘણું ખરું બળ તો પોતાનો ભોગ થઈ પડેલા મનુષ્યોની દુર્બળતામાંથી જ મેળવ્યા કરે છે. શું તમારો સ્વભાવ ક્રોધી અને આકરો છે? જો તેમ હશે તો પાણીના બંધ-માંના ઉંદરના દરની પેઠે અનેક વર્ષોના તમારા કામ પર તે પાણી ફેરવશે. ક્રોધપૂર્વક બોલાયેલા એકાદ શબ્દથી પણ કોઈ વાર એવો ટંટો જાગે છે કે જે લાંબા સમય સુધી શાંત થઈ શકતો નથી. માત્ર એક જ ક્રોધી શબ્દથી ઘણા મિત્રો દૂર થાય છે.

એક ક્વેકરપંથીએ પોતાના ધૈર્યથી એક વ્યાપારીને વશ કર્યો હતો. તેને પેલા વ્યાપારીએ પૂછ્યું કે, 'મારી ગાળ સહન કરવાને તમે શી રીતે શક્તિમાન થયા?' તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે 'ભાઈ! હું તે તને કહીશ. મારો સ્વભાવ તારા જેવો જ ગરમ અને ક્રોધી હતો. મેં જોયું કે, ગુસ્સે થયેલા માણસો હંમેશાં મોટેથી બરાડા પાડે છે તેથી મેં ધાર્યું કે, જો હું મારા અવાજને કાબૂમાં લાવી શકું તો હું મારા ક્રોધને દાબી દેવાને શક્તિ-માન થાઉં. અંતે મેં મારા અવાજને અમુક મર્યાદાથી કદી પણ ઉંચો નહિ જવા દેવાનો નિશ્ચય કર્યો અને આ નિયમનું સંભાળપૂર્વક પાલન કરીને ઈશ્વરની કૃપાથી મેં મારા સ્વાભાવિક અવાજને સંપૂર્ણ રીતે કાબૂમાં આણ્યો છે.'

જ્યારે સોક્રેટિસને અપ્રસન્નતાનું કોઈ સખ્ત કારણ મળતાં પોતાના મનમાં ક્રોધ ચડવાનો જરા પણ સંભવ જણાતો ત્યારે તે પોતાની અપ્ર-સન્નતાની વિરુદ્ધ ધીમેથી બોલીને તેનું દમન કરતો. જો તમારા હૃદયમાં

ક્રોધ ઉત્પન્ન થયેલ તમને જણાય તો તમે તમારું મુખ બંધ રાખજો. જો એમ નહિ કરો તો તમારો ક્રોધ વધતો જશે. ઘણા માણસો ક્રોધથી મરણ પામ્યા છે. ક્રોધ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. 'દેવો જેનો નાશ કરવા માગે છે તેને પ્રથમ તેઓ ઉન્મત્ત બનાવે છે.' વેબ્સ્ટર કહે છે કે, 'શાંત રહો, ક્રોધ એ કાંઈ દલીલ નથી.' જ્યોર્જ હર્બર્ટ કહે છે કે, 'વાદવિવાદ કરતી વખતે શાંત રહેજો. કારણ કે ક્રોધ એ ભૂલને દોષ બનાવે છે અને સત્યને અવિવેક બનાવે છે.'

એક દુર્બળ મનુષ્ય પ્રત્યે ક્રોધ કરવો, એ તો તમે પણ સબલ નથી એમ સાબિત કરવા સમાન છે. પાઈથાગોરસ કહે છે કે 'મૂર્ખાઈની સાથે ક્રોધનો આરંભ થાય છે અને પશ્ચાત્તાપની સાથે તેનો અંત આવે છે.' એક માણસની લાગણીઓનું દમન કરવાની શક્તિ ઉપર જ તેના બળનું માપ કરવું જોઈએ.

ડી લિયોન નામના એક સુપ્રસિદ્ધ સ્પેનિશ કવિને રોમન કેથોલિક પંથ પ્રત્યેના વિરોધને લીધે અનેક વર્ષો સુધી કારાગૃહવાસ ભોગવવો પડયો હતો. તેણે બાઈબલનો કેટલોક ભાગ પોતાની માતૃભાષામાં અનુવાદિત કર્યો હતો, તે માટે તેને પ્રકાશ વિનાની એક ભયાનક કોટડીમાં પૂર્યો હતો. કેટલાંક વર્ષ પછી તેને મુક્ત કરી તેની અધ્યાપકની જગ્યા તેને પાછી આપવામાં આવી. તે પોતાના કારાગૃહનિવાસ સંબંધે શું કહે છે તે સાંભળવાને માટે તેના પ્રથમ ભાષણના પ્રસંગે લોકોનો મોટો સમુદાય એકઠો થયો; પરંતુ પાંચ વર્ષ પૂર્વે અતિ ક્રૂર રીતે તે મહાપુરુષના વ્યાખ્યાનને જયાંથી અપૂરું રાખવામાં આવ્યું હતું ત્યાંથી જ તે શરૂ થયું. તે પ્રારંભમાં આ શબ્દો બોલ્યો હતો: 'હેરિ ડિસ્સેબેમસ—' (કાલે મેં જણાવ્યું હતું કે—)

જે માણસો પોતાના મનમાં જે પણ વિચાર આવી જાય તે પ્રમાણેનો બબરાટ કરવા મંડી પડે છે તેમને આત્મસંયમનો ઉપરો સુપ્રસિદ્ધ દાખલો કેવો સરસ બોધ આપે છે!

ભારે અપમાન થયા પછી માત્ર જરા ફિક્કા પડી, પોતાના ધ્રૂજતા હોઠ દાબી, શાંતિપૂર્વક ઉત્તર આપનાર એકાદ માણસને તમે કદી જોયો છે?

મનોવ્યથા દાબી દઈ, આત્મસંયમ કરી નક્કર પાષાણમાં કોતરી કાઢેલા પૂતળાની પેઠે ઊભા રહેનાર એકાદ માણસને તમે કદી જોયો છે? પ્રતિદિન અત્યંત સંકટ સહન કરવા છતાં પોતાનું દુઃખ જગતને નહિ જણાવનાર કોઈ માણસને તમે કદી જોયો છે? તેવા માણસને જ ખરો બળવાન માણસ ગણજો. 'જે માણસ ક્રોધી સ્વભાવ ધરાવવા છતાં પણ શાંત રહી શકે છે, જે માણસ અતિ ઉગ્ર સ્વભાવનો હોવા છતાં પણ પોતાના મિજાજને કાબૂમાં રાખીને ક્ષમા કરે છે તે બળવાન વીર પુરુષ છે.'

ફેંલ્ટ્હમ લિ વિસ્મોંટ બોલ્યો: 'તમે પૂછો છો કે એક મોટી હાનિને માટે ક્રોધ કરવો એ વીરોને ઉચિત કાર્ય છે કે નહિ? હું ઉત્તર આપું છું કે, તે માટે ક્રોધ કરવો એ વીરોચિત કાર્ય છે; પરંતુ તે માટે ક્ષમા કરવી એ દેવોચિત કાર્ય છે!'

જે માણસ નીચ મશ્કરી અને નિંદક શબ્દને પોતાના હોઠ પર આવવા પહેલાં જ મારી નાખી શકે છે અને ઠપકા, તહોમત, ઘૃણા તથા તિરસ્કારની વચ્ચે—હૃદયમાં ક્રોધ હોવા છતાં પણ—શાંતિ જાળવી રહે છે તે માણસે પોતાની વાચાને જીતી લીધી છે. 'જે ગુસ્સે જ થઈ શકતો નથી તે તો નિર્માલ્ય મનુષ્ય છે; પરંતુ જે જાણી જોઈને ગુસ્સે થતો નથી તે શાણો મનુષ્ય છે.'

મહાન પિટરે ઈ. સ. ૧૭૨૨ માં એક એવો કાયદો ઘડ્યો હતો કે, જે અમીર પોતાના ગુલામને મારે તેને ગાંડો ગણવો અને તેના શરીર તથા સંપત્તિની સંભાળ લેવાને માટે એક સંરક્ષક નીમવો. આ મહાન રાજાએ એક વાર પોતાના માળીને માર્યો; જેથી તે બિચારો પક્ષાઘાતવશ થયો અને મરણ પામ્યો. પિટરે જ્યારે આ વાત સાંભળી ત્યારે તે પોતાની આંખમાં આંસુ લાવીને પોકારી ઊઠ્યો કે 'અફસોસ! મેં મારી પ્રજાને સુસંસ્કૃત કરી છે; મેં બીજી પ્રજાઓને જીતી છે; પરંતુ હું મારી જાતને સંસ્કૃત કરવાને કે જીતવાને શક્તિમાન થયો નથી!' આ રાજા એકવાર દારૂના નશામાં એડમિરલ લિ ફોર્ટ પર તરવાર લઈને ધસી ગયો હતો. લિ ફોર્ટે મહાન મનઃસ્થૈર્ય સહિત તરવારના પ્રહારને માટે પોતાની છાતી ખુલ્લી કરી. આથી પિટર

અને હમેશાં અનિશ્ચિત તથા ચંચલ મનવાળા મનુષ્ય કરતાં હજારગણો વજન-દાર હોય છે.

જો એક માણસમાં આત્મસંયમનો અભાવ હોય તો તેનામાં સર્વ ગુણો-નો અભાવ હોય એમ લાગે છે. આત્મસંયમ વિના તેનામાં ધૈર્ય આવી શકતું નથી. પોતાની જાતને અંકુશમાં રાખવાની શકિત આવી શકતી નથી; તેનામાં આત્મશ્રદ્ધા આવી શકતી નથી; કારણ કે તે હમેશાં પોતાના પ્રબલ-માં પ્રબલ મનોવિકારની દયા પર જીવતો હોય છે. જો તેનામાં આત્મસંયમ-નો અભાવ હોય તો તેનામાં ચારિત્ર્યના મૂળ સત્ત્વ અને સામર્થ્યનો પણ અભાવ જ હોય છે.

નિયમબદ્ધતા કે જે શિક્ષણનું મુખ્ય લક્ષણ છે તે કેવળ મનુષ્યની માનસિક શકિતઓ પર પ્રાપ્ત કરેલો અંકુશ છે. આ નિયમબદ્ધતા સિવાય કોઈ પણ મનુષ્ય દૃઢ અને ખરો વિચારક થઈ શકતો નથી. મિસિસ ઓલિ-ફન્ટ જણાવે છે કે, 'મારી આગળ સાબિત કરી બતાવો કે, તમે તમારી જાતને અંકુશમાં રાખી શકો છો, તો જ હું કહીશ કે તમે એક શિક્ષિત મનુષ્ય છો. એના વિના બીજું બધું શિક્ષણ પ્રાયઃ નિરુપયોગી છે.'

સોક્રેટિસની પત્ની ઝાન્થિપ અત્યંત તરંગી અને ક્રોધી સ્વભાવની હતી. એકવાર તે સ્ત્રીએ ક્રોધમાં આવી જઈ સોક્રેટિસ પર ગાળો વરસાવવામાં કચાશ રાખી. નહિ. ત્યાર પછી તે ધીર, ગંભીર સોક્રેટિસ ઘરમાંથી નીકળી બહાર આંગણા મા બેઠો. તેના શાંત અને નિશ્ચળ મુખમુદ્રા જોઈએ બાઈનો ક્રોધ ઊભરો વધી ગયો અને તેણે માળ પર દોડી જઈને સોક્રેટિસના મસ્તક પર પાણીનો એક ઘડો ઠલવી દીધો! આ જોઈ તે માત્ર હસીને બોલ્યો કે, 'આટલી બધી ગર્જના થાય તો પછી વરસાદનું એકાદ ઝાપટું પણ પડવું જ જોઈએ!' તેનો મિત્ર આલ્સિ બયાડિસ તેની સાથે તેની સ્ત્રીના સંબંધમાં વાત કરતાં બોલ્યો કે 'હું અચંબો પામું છું કે, નિરંતર તેની ગાળો સહન કરીને તમે તેની સાથે એક ઘરમાં શી રીતે રહી શકો છો!' તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે 'હું તેની ગાળોથી એટલો ટેવાઈ ગયો છું કે રસ્તામાં ચાલતી ગાડીઓના અવાજથી મને જેટલો સંતાપ થાય, તેથી જરા પણ વધુ સંતાપ મને એ

આગેવી થતો નથી!'

કેટલા બધા માણસોની ચારિત્ર્યરૂપી સાંકળમાં એક નબળી કડી હોય છે! તેમની સત્યવાદિતા, નમ્રતા, વિશ્વાસપણું, મિજાજ, પવિત્રતા, નિર્વ્યસન, હિમ્મત અને ઉદ્યોગની કડીઓમાંની એકાદ વધારે દુર્બલ હોય છે; અથવા તેમનામાં બીજી કોઈ દુર્બલતા હોય છે તેથી જ તેઓ નિષ્ફળ થાય છે. જો માણસને સફળ થવાની ઇચ્છા હોય તેણે પોતાની સમસ્ત શક્તિઓને સંપૂર્ણ રીતે અંકુશમાં રાખવી જોઈએ અને તેઓ તેની ઇચ્છાને આધીન થાય ત્યાં સુધી તેમને સખત રીતે નિયમબદ્ધ કરવી જોઈએ.

જગતને જીતવાને બહાર પડનાર એક યુવક પોતે જ જો પોતાના મનોવિકારની દયા પર જીવતો હોય તો તેને કેટલી સફળતા મળશે તેનો વિચાર કરો! જે વસ્તુઓ તેની દાસી હોવી જોઈએ તેનો તે જ્યારે દાસાનુદાસ બની જાય છે ત્યારે તે ઊભો થઈને જગતની સામે જોઈ શકતો નથી. જે માણસ અન્યને અનુસરે છે તે અન્યોને પોતાના અનુયાયી બનાવી શકતો નથી. જે માણસ પોતાનો સ્વામી હોતો નથી તેના જીવનને બીજું કાંઈ પણ નિશ્ચિતપણું અને દિશા આપી શકતું નથી. એક સિવાયની સઘળી વૃત્તિઓ, મનોવિકારો અને દુર્બળતાઓને તેણે જીતી લીધી હોય તોપણ તે ગુલામ જ છે. સૌથી મોટી દુર્બળતા ચારિત્ર્યબળનું માપ કરે છે.

મહાનમાં મહાન પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓમાંનો એક (સેનેકા) કહેતો કે 'પ્રતિદિન રાતના સમયે આપણે આપણી જાતની પાસેથી હિસાબ લેવો જોઈએ. આપણે આપણા મનને પૂછવું જોઈએ કે, આજે મેં કઈ દુર્બળતાને જીતી લીધી છે? આજે હું કયા મનોવિકારની સામે થયો છું? આજે મેં કયા પ્રલોભનની સામે બાથ ભીડી છે? આજે મેં કયો સદ્‌ગુણ પ્રાપ્ત કર્યો છે?' અને વળી તે સંપૂર્ણ સત્ય વાત કહે છે કે 'જો દરરોજ આપણા દુર્ગુણોની તપાસ લેવામાં આવે તો તે એની મેળે જ નાશ પામશે.'

જો તમે પહેલવહેલાં તમારા ક્રોધને કાબૂમાં ન લાવી શકો તો તમારી જીભને અંકુશમાં લાવતાં શીખો. આપણી જીભ સેવક તરીકે ઉત્તમ છે, પણ સ્વામી તરીકે બહુ સખત છે.

પાંચ શબ્દો બોલવાથી ઝેચેરિયસને ચાલીસ અઠવાડિયાં સુધી મૌન ધારણ કરવાની ફરજ પડી હતી! ઘણા માણસો એવા હોય છે, કે જેઓ જો માત્ર પોતાની જીભને અંકુશમાં રાખી શકે તો તેમની એની એ જ જીભ મોટા મોટા જનસમુદાય પર સત્તા ચલાવે. પુષ્કળ મદ્યના સેવનની પેઠે ક્રોધ આપણા સત્ય સ્વરૂપને આપણી જાતથી છુપાવી દે છે; ઉપરાંત તેને લોકોના ઉપહાસનું સાધન પણ બનાવે છે.

સેનાધિપતિ વૉન મૉટ્કે કે જે ઓગણીસમી સદીનો સંભવત: મહાન-માં મહાન રણપંડિત હતો તે તેની બીજી શકિતઓના પાયારૂપ પોતાની જીભને પણ અંકુશમાં રાખવાની શકિત ધરાવતો હતો. એક તરુણ માણસ સૉક્રેટિસ પાસે વકતૃત્વકલા શીખવાને ગયો. એ તેની આગળ એટલો બધો લવારો કરવા માંડયો કે સૉક્રેટિસે તેની પાસે બમણું લવાજમ માગ્યું. એ તરુણે પૂછયું: 'મારી પાસેથી બમણું લવાજમ કેમ લો છો?' તે મહાન વકતા બોલ્યો કે 'કારણ કે મારે તમને બે શાસ્રો શીખવવાં પડશે. એક તો જીભને બંધ રાખવાનું અને બીજું ભાષણ કરવાનું!' આમાંનું પહેલું શાસ્ર અધિક કઠિન છે.

આપણે જ્યારે ખફા અથવા ગુસ્સે થયા હોઈએ કિંવા આપણને કોઈએ કંટાળો આપ્યો હોય ત્યારે મૌન જ ધારણ કરવું હિતકર છે; એટલી વાત જો લોકો સ્મરણમાં રાખે તો તેમના અર્ધા સંતાપો ઓછા થઈ જાય.

આપણી અપૂર્ણ દશામાં—આપણી શકિત જ્યારે ઘટી ગઈ હોય ત્યારે—એક વિસાત વગરની વાતથી ગુસ્સે થવું અથવા ઉશ્કેરાઈ જવું એ કદાચ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ આપણને જે ગુસ્સો ઉત્પન્ન થયો હોય તે આપણે વાણીમાં શા માટે ઉતારવો જોઈએ? વાણી એક વાર બોલવામાં આવી એટલે તેનું સ્મરણ થયા કરે છે. તે પાકેલા ગુમડાની પેઠે વેદના કરે છે અથવા વિષમય શરની પેઠે ડંખે છે. જો એકાદ બાળક રોતું હોય અથવા એકાદ મિત્ર સ્વચ્છંદપણે વર્તતો હોય કે એકાદ નોકર આજ્ઞા પાળતો ન હોય તો સંભાળપૂર્વક બોલજો. જ્યારે તમને ક્રોધ ચડયો હોય તે સમયે તમે બોલશો નહિ, કારણ કે તે સમયે તમે અવશ્ય વધારા પડતું બોલી દેશો—

અશાંતિના સમયમાં તમને ન ગમે એવું અને પશ્ચાત્તાપ થાય એવું બોલી દેશો. જ્યાં સુધી તમે શાન્ત, સ્વસ્થ અને સ્થિર ન થાઓ ત્યાં સુધી બિલકુલ બોલશો નહિ.

'બોલવામાં ઉતાવળો હોય એવા કોઈ પણ માણસે કદી પણ સફળતા મેળવી છે? એક મૂર્ખ માણસ કરતાં પણ તેને સફળતા મળવાની ઓછી આશા છે.'

ઝિમરમૅન કહે છે કે 'ઉદ્ધતાઈ, નીચતા અથવા ઈર્ષ્યામાંથી ઉત્પન્ન થતા સઘળા વિરોધનો ઉત્તમોત્તમ પ્રત્યુત્તર 'મૌન' છે.'

એમર્સન સત્ય જ કહે છે કે 'મૌન એ શક્તિની મુખ્ય ચાવી છે.' 'જે માણસ માત્ર થોડું જ બોલે છે તેને પ્રત્યેક વસ્તુ અનુકૂળ હોય છે. લોકો ધારે છે કે તે એક ઉત્તમ માણસ છે; અને વાસ્તવમાં જો તે પૂરે-પૂરો મૂર્ખ ન હોય તો લોકો ખરેખર તેને અતિ ઉચ્ચ કોટિનો માની લે છે.' મૌન ધારણ કરવાની કલામાં 'ગ્રાન્ટ' બહુ પ્રવીણ હતો.

ફેનોફ્ન કહે છે કે, એક સમયે ઈરાનના રાજકુમારોને રાજ્યના ચાર ઉત્તમોત્તમ માણસો શિક્ષણ આપતા હતા. (૧) ડાહ્યામાં ડાહ્યો માણસ ડહાપણ શીખવતો, (૨) બહાદુરમાં બહાદુર માણસ વીરતા શીખવતો, (૩) પ્રમાણિકમાં પ્રમાણિક માણસ નીતિ શીખવતો અને (૪) સૌથી વિશેષ ગંભીર વૃત્તિનો માણસ આત્મસંયમ શીખવતો. પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના જીવનમાં અને હજરત ઈસા(ઈસુ ખ્રિસ્ત)ના જીવનમાં તે સર્વનો સમાવેશ થાય છે. એ બંને મહાત્માઓ તેનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે. સૅમ્યુઅલ જે. કહે છે કે 'દારૂનો ઉપયોગ બંધ કરવામાં થોડો ભોગ આપવો પડતો હોય તો અન્ય માણસોને ખાતર તેમ કરો; જો તેમ કરવામાં મોટો ભોગ આપવો પડતો હોય તો તમારે પોતાને ખાતર તેમ કરો.' આત્મસંયમ કરવાથી રાજા બની શકે એવા કેટલા બધા માણસો, ક્લિયોપેટ્રાએ મોતી પીગળાવીને નાખ્યાં હતાં તેના કરતાં પણ વિશેષ મોંઘા દારૂના પ્યાલા ઉડાવીને પોતાનાં માન, કીર્તિ અને દ્રવ્યનો નાશ કરે છે!

અનુભવ દર્શાવી આપે છે કે, જગતની બીજી કોઈ પણ વસ્તુ

કરતાં દારૂ, અધિક ત્વરાથી મનુષ્યની આત્મસંયમ કરવાની શકિતનો નાશ કરે છે. મદ્યપાનથી મહાન શારીરિક હાનિ થાય છે; પરંતુ તે દ્વારા જે નૈતિક હાનિ થાય છે તેની આગળ શારીરિક હાનિ તો કંઈ હિસાબમાં જ નથી. મદ્યપાનથી મનુષ્યની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થાય છે; તે અવશ્ય દુરાચાર અને અપરાધ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે અને અંતે નષ્ટ થાય છે. મદ્યસેવક, મૂર્ખ બની પોતાની જાતને સેતાનના હાથમાં સોંપી દે છે અને તે અલ્પ સમયમાં નીચ અથવા અત્યંત મૂર્ખાઈભર્યાં કાર્યો કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે.

દુર્વ્યસનનિષેધની પ્રતિજ્ઞા પર જૉન. બી ગફે ધ્રૂજતા હાથે સહી કરી. છ દિવસ અને છ રાત સુધી તે અન્નનો એક દાણો પણ ખાધા વિના અને એક ક્ષણ પણ નિદ્રા લીધા વિના પોતાની ખરાબ આદતની સાથે ભયંકર સંગ્રામ કરતો એક ઓરડીમાં પડી રહ્યો. ત્યાર પછી તે દુર્બળ, ભૂખ્યો અને અધમૂઓ બનીને સૂર્યપ્રકાશમાં આવ્યો; પરંતુ જે રાક્ષસે તેને પ્રાયઃ મૃત્યુશય્યા પર આણી મૂકયો હતો તેને તેણે જીતી લીધો! તંબાકુ વાપરવાની આદત છોડતાં એક મનુષ્યને કેટલી બધી મુસીબત પડે છે તે આપણને ગફની આ વખતની સ્થિતિ પરથી સારી રીતે સમજાય છે. તેની પાસે જે તંબાકુ હતી તે તેણે ફેંકી દીધી અને કહ્યું કે 'બસ, હવે તને કદી પણ સ્પર્શ કરીશ નહિ.' પરંતુ તેનું મન દૃઢ રહ્યું નહિ. તેણે બીજી થોડી તંબાકુ ખરીદી અને પોતાના ગજવામાં રાખી. તંબાકુ ખાવાની તેને તીવ્ર ઈચ્છા થતી, પરંતુ તે એની તરફ જોતો અને કહેતો કે 'તું છે વનસ્પતિ અને હું તો છું માણસ. મૃત્યુ થશે તોપણ હું જ તને જીતીશ.' તે પ્રતિદિન એને પોતાના ગજવામાં લઈને ફરતો હતો, પરંતુ તેણે એ કદી પણ પોતાના મુખમાં નાખી નહિ !

આપણા મનોવિકારોને જો નિરંકુશ બની જવા દેવામાં આવે તો તે રાક્ષસ સમાન પ્રચંડ અને સત્તાધિકારી બની જશે; આટલું જ નહિ પરંતુ તેથી કૃત્રિમ રુચિઓ ઉત્પન્ન થશે. આ રુચિઓ વખત જતાં વિકાસ પામશે અને છેવટે તેના ઉત્પાદકની ઉપર કૂદી પડીને તેને નિર્દય રીતે ટૂંપવા માંડશે તથા પોતાના પંજામાંથી મુકત થવાના તેના પ્રયત્નોને તે હસી કાઢશે.

ઘણા લોકોની લાગણીઓ અતિ ઉગ્ર હોય છે. તેમની વૃત્તિઓ અત્યંત પ્રબળ હોય છે; પરંતુ તીવ્ર લાગણીઓ અને ચંચળતા મનુષ્યને અત્યંત હાનિકર્તા છે. ઉદાસી અને હાસ્યવિનોદની મર્યાદા છોડી દેવાથી પણ હાનિ થાય છે. સ્થિર ચિત્તનો માણસ પોતાની વૃત્તિઓનો ગુલામ બની જતો નથી. તે પોતાની વૃત્તિઓને સ્વચ્છંદી બનાવી દેતો નથી. તેની દૃઢ ઇચ્છાશક્તિ નિરાશાને જીતી લે છે અને તે ક્ષણિક આનંદથી પોતાનું સમતોલપણું પણ ગુમાવી દેતો નથી. તે પોતાની વૃત્તિઓને, બુદ્ધિ અને અંતઃકરણના તાબામાં રાખે છે. આનંદાતિરેક પણ નિરાશા જેટલો જ હાનિકારક છે. ક્રોધી સ્વભાવને લીધે ખોટાં અને મૂર્ખાઈભર્યાં કર્મો કરીને કેટલા બધા માણસો પાછળથી માફી માગે છે! જે માણસ પોતાની જાતનો રાજા હોય છે તે પોતાની વૃત્તિઓને અંકુશમાં રાખે છે અને પોતાની તીવ્ર તથા પ્રબળ વૃત્તિઓને સામર્થ્યના રૂપમાં ફેરવી નાખે છે; જેથી તે હાનિને બદલે લાભ કરે છે.

સ્ટિવન જિરાર્ડે જ્યારે એવી વાત સાંભળી કે, અમુક કારકુનનો સ્વભાવ ક્રોધી છે ત્યારે તે પ્રસન્નતાપૂર્વક તેને પોતાના હાથ નીચે રાખવાને તૈયાર થયો. તે માનતો હતો કે, આવા માણસોને જો ઉગ્ર સ્વભાવનો સંયમ કરતાં શીખવવામાં આવે તો તેઓ ઉત્તમ કર્તૃત્વશાળી પુરુષો નીવડે. ઉગ્ર સ્વભાવનો સંયમ એ સામર્થ્યનું એક તત્ત્વ છે. જો તેનો બુદ્ધિપૂર્વક વિનિયોગ કરવામાં આવે તો જેવી રીતે એન્જિનમાંની ઉષ્ણતા યંત્રને ચલાવનારી શક્તિરૂપ બની જાય છે તેવી રીતે તે કાર્ય કરવામાં શક્તિરૂપે વપરાય છે. ક્રોમ્વેલ, વિલિયમ સાઈલન્ટ, વર્ડ્ઝવર્થ, ફેરાડે, વૉશિંગ્ટન અને વેલિંગ્ટન, એ સર્વના સ્વભાવ અત્યંત ઉગ્ર હતા; પરંતુ તેઓ તેનો સંયમ પણ સારી રીતે કરી શકતા હતા.

જ્યોર્જ વૉશિંગ્ટનની શક્તિઓ એટલી પ્રમાણસર અને એટલી સુસંકલિત હતી કે તેની પ્રવૃત્તિનાં સઘળાં તત્ત્વો સમાન હતાં અને તેનું મગજ એક સુનિયંત્રિત રાજ્ય સમાન હતું. તેની વૃત્તિઓ અત્યંત પ્રબળ હતી; પરંતુ તે બુદ્ધિના અંકુશમાં રહેતી. તેની તીવ્ર ઇચ્છાશક્તિ તેની પરિપક્વ

વિવેકબુદ્ધિના તાબામાં રહેતી હતી. તેનામાં એક એવા પ્રકારની શાંતિ હતી કે જે મોટામાં મોટી ઉશ્કેરણીના સમયમાં પોતાની વૃત્તિઓને અંકુશમાં રાખવાની શકિત આપતી હતી અને તેને ગુસ્સે થવાનું મોટું કારણ મળે ત્યારે પણ તેને ધીરજ ધરવાને શકિતમાન કરતી હતી.

કાર્લાઇલ બહાદુરી, હિંમત અને આત્મસંયમ પર ઉત્તમ લેખો લખતો હતો પણ જો એકાદ પાડોશીના વાડામાં એકાદ મરઘો બોલે તો તે ક્રોધથી રાતોપીળો થઇ જતો!

આત્મસંયમી મનુષ્ય એ સ્વતંત્ર મનુષ્ય છે અને સ્વતંત્રતા એ શકિત છે.

ચેનિંગ કહે છે કે 'જે માણસ સંભાળપૂર્વક પોતાના માનસિક હક્કો અને શકિતઓનું સંરક્ષણ કરે છે; જે કોઈ પણ મનુષ્યને પોતાનો સ્વામી ગણતો નથી; જે પ્રાચીનકાળથી અમુક મત ચાલ્યો આવ્યો છે માટે આપણે તેને અનુસરવું જોઈએ એમ માનતો નથી; જે ગમે ત્યાંથી આવતા પ્રકાશને ગ્રહણ કરવાને હમેશાં તૈયાર રહે છે; જે નવીન સત્યને આકાશમાંના દેવદૂતની પેઠે ગ્રહણ કરે છે; જે બીજાઓની સલાહ લે છે પણ પોતાના મનોદેવતાની સલાહ પર વિશેષ વજન આપે છે; અને જે બાહ્ય સલાહોનો પોતાની શકિતઓને દાબી દેવાને નહિ પરંતુ તેને પ્રોત્સાહન આપવામાં તથા ઉન્નત કરવામાં ઉપયોગ કરે છે; તે માણસને હું સ્વતંત્ર મગજનો માણસ કહું છું. જે માણસ બાહ્યસંયોગોને નમ્રતાપૂર્વક તાબે થતો નથી; જે માણસ ઘટનાઓના પ્રવાહમાં તણાઈ જતો નથી; જે આકસ્મિક ઉત્તેજનાનો ગુલામ બની જતો નથી; પણ જે ઘટનાઓને પોતાની સુધારણા કરવાના ઉપયોગમાં લાવે છે અને જે અવિનાશી સિદ્ધાંતોનો તેણે હેતુપૂર્વક આશ્રય લીધો હોય તે સિદ્ધાંતોને અનુસરીને અંતઃકરણપૂર્વક કાર્ય કરે છે; તે માણસને હું સ્વતંત્ર મગજનો માણસ કહું છું. હું તે માણસને સ્વતંત્ર મગજનો કહું છું કે જે સમાજના અત્યાચારમાંથી પોતાનું સંરક્ષણ કરે છે; જે માણસોના મતને તાબે થઈ જતો નથી; જે માણસ કરતાં કોઈ ઉચ્ચતર ન્યાયાધીશને પોતાનો હિસાબ આપવાને પોતાને બંધાયેલો

માને છે; જે લોકાચાર કરતાં ઉચ્ચતર આચારને માન આપે છે અને જે પોતાની જાતને એટલી માનવંત ગણે છે કે તેણે ઘણા અથવા થોડા લોકોના સાધન અથવા ગુલામરૂપ બનવા દેતો નથી. હું તેજ માણસને સ્વતંત્ર મગજનો ગણું છું કે જેણે પ્રભુ અને સદ્ગુણના સામર્થ્ય પરની શ્રદ્ધાને લઇને ખોટાં કૃત્ય સિવાય બીજી સઘળી વસ્તુઓના ભયને તિલાંજલિ આપી હોય છે; જેને કોઇ પણ સંકટ અથવા વિપત્તિ ભયભીત કરી શકતી નથી; જે તોફાનોની વચમાં શાન્ત રહી શકે છે અને સઘળી વસ્તુઓનો નાશ થવા છતાં પણ જે પોતાનું મનઃસ્થૈર્ય ગુમાવતો નથી. હું તે માણસને સ્વતંત્ર મગજનો ગણું છું કે જે આદતોની તાબેદારીને દૂર ફેંકી દે છે; જે યંત્રની માફક જૂના વિચારોને વળગી રહીને માત્ર ભૂતકાળનું જ પુનરાવર્તન કર્યા કરતો નથી; જે જૂના ગુણો પર જ નિર્વાહ કરતો નથી; જે પોતાને અમુક નિયમોનો ગુલામ બનાવી દેતો નથી; જે પાછળથી અયોગ્ય વસ્તુઓને સત્વર ઓળખી લઇને ભૂલી જાય છે; જે અંતઃકરણના નવીન અને ઉચ્ચતર બોધો પર ધ્યાન આપે છે અને જે જુસ્સાપૂર્વક નવીન તથા ઉચ્ચતર પ્રયત્નો કરવામાં આનંદ માને છે. હું તે માણસને સ્વતંત્ર મગજનો ગણું છું કે જે પોતાની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરે છે અને જગતના સામ્રાજ્ય કરતાં પણ સ્વતંત્રતાના સામ્રાજ્યને વિશેષ ઉત્તમ ગણે છે.'

ઇંગ્રેહેમ પિબોડિ કહે છે કે 'મુક્ત થા—મુખ્યત્વે કરીને લોઢાની બેડીથી જ નહિ, પરંતુ તારો મનોવિકાર જે બેડી બનાવે છે તેમાંથી—મુક્ત થા. તારો પોતાનો સ્વામી બન. દૈવયોગ, ઇન્દ્રિયો અને સંયોગો પરની સત્તા જો તેં ગુમાવી દીધી હોય તો તેને ફરીથી પ્રાપ્ત કરીને મુક્ત થા.'

પ્રત્યેક માનવ પ્રાણી જાણે છે કે, તેનામાં બે જાતના સ્વભાવ રહેલા હોય છે. એક સ્વભાવ હંમેશાં સારી, સાચી અને ઉત્તમ વસ્તુની જ શોધ કરતો હોય છે. ઉચ્ચ, ઉન્નત અને પવિત્ર કરનારી વસ્તુની જ શોધ કરતો હોય છે કે જે મનુષ્યનું દિવ્ય અને અમર અંગ છે; જે પ્રભુની મૂર્તિ છે; જે આધ્યાત્મિક અંગ છે અને જે આત્માની શક્તિઓનું તેના ગ્રહ તરફનું આકર્ષણ છે. બીજો સ્વભાવ એનું પાશવ અંગ છે અને તે

મનુષ્યને પતિત અવસ્થા તરફ ખેંચી જાય છે. તે મહત્ત્વાકાંક્ષા ઉત્પન્ન થવા દેતો નથી પણ વિષયાસક્તિના કાદવમાં જ ડુબાડી રાખે છે. પશુની પેઠે તેને માત્ર એક જ નિયમનું ભાન હોય છે અને માત્ર એક જ હેતુ હોય છે કે ખાવું, પીવું અને મોજમઝા કરવી. જ્યારે તે ક્ષુધાતુર અથવા તૃષાતુર રહેતો નથી અથવા જ્યારે તે ખૂબ ખાઈપીને મસ્ત બનેલો હોય છે ત્યારે તે એક મેંઢાની પેઠે શાન્ત અને સ્વસ્થ થઈને પડી રહે છે. કેટલીક વાર આપણે તેને શાંત થઈ ગયેલો ધારીએ છીએ; પરંતુ જ્યારે તે ભૂખ્યો ડાંસ બની ગયેલો હોય છે ત્યારે તે ખોરાકને માટે બરાડા પાડે છે. તમે તેની સાથે દલીલ કરી શકતા નથી. કારણ કે દલીલ તેની સ્થૂલ બુદ્ધિમાં બિલકુલ પ્રવેશ જ કરી શકતી નથી. તે તો માત્ર પોતાની ભૂખને તૃપ્ત કરવાની જ વાત જાણે છે! તમે તેની આત્મમાનની વૃત્તિને પણ જાગ્રત કરી શકતા નથી. કારણ કે તેનામાં તે વૃત્તિનો લવલેશ પણ હોતો નથી. ચારિત્ર્ય, પૌરુષ કિંવા આત્મિકતાની તે કિંચિત્ પણ સ્પૃહા કરતો નથી.

આ ઉભય સ્વભાવોની વચ્ચે નિરંતર યુદ્ધ ચાલ્યા કરે છે. એક સ્વભાવ મનુષ્યને સ્વર્ગ તરફ ખેંચે છે તો બીજો તેને નરક તરફ હડસેલે છે! બંનેમાં કદી પણ ઐક્ય થતું નથી! બેમાંથી ગમે તે જીતે પરંતુ હારેલો કદી તાબે થતો નથી! ઇંદ્રિયાસક્તિના કીચડમાં પડી રહેવાની ઉચ્ચતર સ્વભાવને ભલે ફરજ પડે; પરંતુ તે હમેશાં તેની સામે થઈને તેની વિરુદ્ધ બંડ કરે છે. વિષયાસક્તિના કાદવમાં તે પડેલો હોય છે ત્યારે પણ તે કદી ભૂલી શકતો નથી કે તે પ્રભુની મૂર્તિ છે! મનુષ્યને ઊંચે જોવાને પ્રવૃત્ત કરનાર વૃત્તિ કદી પણ દબાઈ જતી નથી. નીચ સ્વભાવનો ભોગ થઈ પડેલો માણસ 'પોતે ઊંચે જોવાને સૃજાયેલો છે' એ વાત જો ભૂલી જઈ શકે; જો તે પોતાના સ્રષ્ટાના ચિત્રને ભૂંસી નાખી શકે; જ્યારે તે ગુલામીમાં પડયો હોય ત્યારે પણ જે અવાજ તેનો તિરસ્કાર કરે છે તેને જો તે દાબી દઈ શકે; અને જો તે પશ્ચાત્તાપ વિના જ ઇંદ્રિયોના ઉપભોગ ભોગવી શકે; તો જ તે એક પશુની પેઠે સંતોષપૂર્વક રહી શકે. પરંતુ તે તો આનંદ ભોગવવા જાય છે કે તરત જ તેનો ઉચ્ચતર સ્વભાવ ભભૂકી

ઊઠે છે અને તેને એ આનંદ ભોગવવા દેતો નથી. વિષય ઉપભોગને માટે તેણે પોતાનું ઉચ્ચતર અર્ધું અંગ વેચી દીધેલું હોય છે; પરંતુ તેણે જે ભયંકર ભોગ આપેલો હોય છે તેનું સ્મરણ તે ત્યજી શકતો નથી. મિજબાની તૈયાર હોય છે; પરંતુ તેનો લાભ તે લઈ શકતો નથી.

'ક્ષણિક દુર્બલતાને જે જીતી લે છે અને જે મોટી તેમ જ નાની વસ્તુઓ પર સત્તા ચલાવે છે; જે માપાળુ શબ્દો અને માપાળુ લાગણીઓ વતી જીવનસંગ્રામના તરંગોને શાન્ત કરી દે છે અને આપણા જીવનનાં સંકટોને આપણા મનના વિજયોરૂપ બનાવી દે છે; એવી ભાગ્યને જીતી લેનારી શક્તિ મને આપો.' —ચાર્લ્સ સ્વેઈન

'જે માણસ પોતાની જાતને વશ કરી શકે છે તે રાજા કરતાં પણ વધારે સુખી છે.' —કાર્લાઈલ

'મારે એક જ સલાહ આપવાની છે કે તમે તમારા સ્વામી બનો.' —નેપોલિયન

'બીજાઓ પર સત્તા ચલાવવામાં, નહિ કે પોતાની જાત પર સત્તા ચલાવવામાં માન હોવાની કલ્પના કરનાર હે મૂર્ખ! તારા ગુલામો તારી સેવા કરે છે અને તું તારો પોતાનો ગુલામ છે! તીવ્ર મનોવિકારોરૂપી લોઢાની બેડીઓમાં બંધાઈને તારો આત્મા પડેલો છે. શું તને માનવંત જીવન ગાળવાની ઈચ્છા છે? તો તો મહત્ત્વાકાંક્ષાની પાંખને કાતરી નાખ અને તારા તીવ્ર મનોવિકારોને વિવેકબુદ્ધિની ધૂંસરી તળે આણ. જે મનુષ્ય પોતાની જાતનો રાજા હોય છે તે ત્રણગણો ઉમદા હોય છે.' —ફિનીઆસ ફ્લેચર

'પુષ્કળ માણસોના જયઘોષમાં નહિ, લોકોના હર્ષધ્વનિ અને તાળીઓના ગડગડાટમાં નહિ, પરંતુ આપણા પોતાના અંતરાત્મામાં જ વિજય અને પરાજય રહેલા છે.'

*

૧૭ : કુદરત હિસાબ તો લે છે જ

'જોકે ઈશ્વરની ઘંટી ધીમેથી દળે છે પણ તે અત્યંત ઝીણું દળે છે.'

—ફ્રેડરિક વૉન લાગો

'કુદરત કુકર્મની સજા તુરત કરતી નથી તેથી જ માણસો કુકર્મ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે.'

—એકેલિઝિયૅસ્ટિસ

'લાંબો સમય જીવવું હોય તો ધીમે ધીમે જીવવાની જરૂર છે.' —સિસેરો

'ગયા રવિવારે અર્હીનો એક યુવક પચીસ વર્ષની અત્યંત વૃદ્ધ વયે મરણ પામ્યો!'

—જૉન ન્યૂટન

'જો તમે બુદ્ધિની વાત સાંભળશો નહિ તો તે અવશ્ય તમારા વેઢા ભાંગી નાખશે.'

—ગરીબ રિચર્ડનાં કથનો.

'આ વિશ્વમાં સર્વથી વધારે અદ્‌ભુત એવી જે આપણી જાત તેને બરાબર ઓળખવી એ જ આપણું સર્વથી પહેલું અને સર્વથી ઉત્તમ કર્તવ્ય છે.'

—કૉલરિજ

ફ્રૅંકિલન બોલી ઊઠયો: 'અરેરે! મેં તે એવાં શાં કર્મ કર્યાં છે કે મારે આવાં ઘાતકી દુ:ખો ભોગવવાં પડે છે!' ગાઉટે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: 'તમે એવાં ઘણાં કામ કર્યાં છે. તમે અત્યંત નિરંકુશતાપૂર્વક ખાધુંપીધું છે અને તમારા પગને ઘણા આળસુ રાખ્યા છે.'

તમે જે દિવસે પ્રકૃતિના નિયમોનો ભંગ કરો છો તે જ દિવસે તો તે ભાગ્યે જ તેનો હિસાબ લે; પરંતુ જો તમે તેની પેઢીમાંથી વિશેષ નાણાં ઉપાડો અને તમારી જાતને ગીરવી મૂકો તો તો ખાતરીપૂર્વક માનજો કે, તે તમારી જાતને છોડવાની જ નથી. તમને જેટલું જોઈએ તેટલું તે ધીરશે, પરંતુ શાઇલૉકની પેઠે તે તમારું માંસ માગશે. તેનો દેવાદાર ચાલીસ વર્ષનો થાય તે પૂર્વે તેને માટે ભાગ્યે જ પોતાના હિસાબના ચોપડા ખોલે છે! જો તેના આસામીએ દારૂ લીધો હોય તો તેનું યૌવન વીતી ગયા પછી જ તે તેની ધીમે ધીમે જમા થયેલી મૂડી તરીકે કલેજાનો રોગ, હૃદયની નબળાઈ વગેરે સાદર કરે છે! પીઠાવાળાને અપાતું નાણું તો તમારા ખર્ચનો માત્ર

નાનામાં નાનો અંશ લઈને તે ઉપરાંત તમારે કુદરતનો હિસાબ ચૂકવવાનો હોય છે! દુર્બળતા, નાલાયકી અથવા અજ્ઞાનને માટે કુદરત ક્ષમા કરતી નથી. તે તો એટલી જ માગણી કરે છે કે, મનુષ્યે હમેશાં પોતાની સ્થિતિના શિખર પર રહેવું જોઈએ.

આપણે ઘણી વાર લોકોને એમ બોલતાં સાંભળીએ છીએ કે, ચમત્કારનો જમાનો વહી ગયો છે; પણ હાવર્ડમાં આવેલા નાસ્તાના ટેબલ પર ખવાતો એકાદ કોળિયો વિચારના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય અને બીજા દિવસની રાત્રે તો તે ગ્લેડસ્ટનની આકર્ષણશક્તિરૂપે પાર્લમેન્ટને ધ્રૂજાવી મૂકે એ શું ઓછું ચમત્કારિક છે? જ્યારે દિવસમાં ત્રણ વાર ખુદ આપણી આંખ આગળ કુદરત મૂએલાંને સજીવન કરવાના ચમત્કાર કરતાં પણ વિશેષ મોટા ચમત્કાર કરી બતાવે ત્યારે શું ચમત્કારોનો યુગ વીતી ગયો કહેવાય?

બ્રેડફર્ડના કારાગૃહમાં રોટલાનો એક ટુકડો ફેંકવામાં આવે છે; એક ગરીબ, કૃશ થઈ ગયેલો ભૂખ્યો કેદી તે ખાય છે; તેને એ તોડી, ચાવી, લોટ કરીને ગળી જાય છે; નસો તેને આમ તેમ મોકલે છે; શરીરમાંની ધાતુઓ અને રસો તેને પીગળાવી નાખે છે; તે જીવનની ભેદભરેલી લોહીની નદીમાં મળી જાય છે. પ્રકૃતિના આ લોહીના વિચિત્ર ઝરા આગળનાં આ રોટલીના ટુકડાની રાહ જોતાં નાનાં નાનાં કુદરતી કારખાનાંઓ, તે પસાર થતો હોય ત્યારે જાણે જાદુથી ન કરતાં હોય તેમ તેને કોઈ સ્થળે હાડકાના રૂપમાં તો કોઈ સ્થળે પાચક રસના રૂપમાં, કોઈ સ્થળે પિત્તાશયના આણુરૂપે તો કોઈ સ્થળે જ્ઞાનતંતુના આણુરૂપે અને કોઈ સ્થળે મગજના આણુરૂપે ફેરવી નાખે છે! તે સૂકા રોટલાનો ફેંકાયેલો ટુકડો આ પ્રમાણે કઈ ક્રિયાથી સ્નાયુની પાસે કામ કરે છે તથા મગજની પાસે જઈને વિચાર કરે છે તે આપણે જાણી શકતા નથી! બનિયનના ભાગ્યરૂપી વસ્ત્રને વણનારા કાંઠલાને આમતેમ ફેંકનારા કુદરતના એ અદૃશ્ય હાથને આપણે જોઈ શકતા નથી; તેમ આ કારાગૃહમાં આવી પડેલા રોટલાના ટુકડાને જગતની સુંદરમાં સુંદર રૂપકમય કથા 'પિલ્ગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ'માં પરિવર્તન કરી નાખનાર ભેદભરેલા કીમિયાનું રહસ્ય પણ આપણે જાણી શકતા નથી! છતાં આપણે એટલું તો અવશ્ય જાણીએ છીએ કે, જઠર

જ્યારે અન્ન માગે અને તેને માટે બૂમ પાડે ત્યારે જો આપણે તેને એ આપીએ નહિ તો મગજ અને સ્નાયુઓ કામ કરી શકતાં નથી. વળી આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે જો આપણે યોગ્ય ખોરાક પસંદ કરીએ નહિ; જો આપણે તેને યોગ્ય રીતે ખાઈએ નહિ અને જો આપણે માનસિક અને શારીરિક વ્યાયામથી તેનું યોગ્ય રીતે પાચન કરીએ નહિ તો તે એકાદ ગ્લૅડસ્ટનના વ્યાખ્યાનને કે એકાદ બનિયનની રૂપકમય કથાને ઉપજાવી શકશે નહિ.

ખરેખર આપણા શરીરની રચના અદ્‌ભુત છે! જરા ખ્યાલ તો કરો કે, એક શહેરની ગંદકીને એક પળમાં શુદ્ધ પાણી બનાવી દેનારું એકાદ તળાવ કે ટાંકી હોય તો તે જોઈને આપણને કેટલો બધો આનંદ થાય! પરંતુ આપણા શરીરમાં એવું જ એક તળાવ છે. મસ્તકના, ભસ્મીભૂત થયેલા અણુઓની રાખ અને ખવાઈ ગયેલા ભાગોનો કચરો લઈને પાછું ફરતું કાળું લોહી ફેફસાંમાં પ્રત્યેક શ્વાસની સાથે સ્વચ્છ રાતા લોહીમાં ફેરવાઈ જાય છે! તે જાદુઈ ઝરામાંના રકતનું પ્રત્યેક બિંદુ કોઈ એક દિવ્ય રસાયનશાસ્ત્રીનું બનાવેલું હોઈ તેની અંદર જ આપણી સર્વ સફળતા અથવા નિષ્ફળતા સમાયેલી હોય છે! તેમાં આપણી શકિતઓનો વિસ્તાર અથવા મર્યાદા રહેલી હોય છે. તેમાં આપણી તંદુરસ્તી અને દીર્ઘાયુષ અથવા રોગ અને અકાળ મૃત્યુ રહેલાં હોય છે. તેમાં આપણી આશા અને આપણા ભયો, આપણી હિંમત અને આપણી ભીરુતા, આપણી સબળતા અથવા નિર્બળતા અને આપણી સફળતા કે નિષ્ફળતા રહેલી હોય છે; તેમાં ઉચ્ચ અને વિસ્તૃત શિક્ષણ અથવા તો વારસામાં મળેલી સંકુચિત શકિતઓ રહેલી હોય છે. આપણાં અસ્થિ અને આપણી નસો, આપણા સ્નાયુઓ અને મગજ, આપણી સુરૂપતા અથવા કુરૂપતા, એ સર્વનો તેમાંથી જ ઉદ્‌ભવ થાય છે. તેમાં જ સદ્‌ગુણી વા દુર્ગુણી જીવનનાં તત્ત્વો અને અપરાધીની વા મહાત્માની વૃત્તિઓ ભરેલી હોય છે. માટે આપણને આરોગ્યના નિયમોને આધીન રહેવાની અને તેમ કરીને આપણી આ ભૌતિક જીવનરૂપી નદીની સ્વચ્છતા અને શકિત જાળવી રાખવાની કેટલી બધી જરૂર છે!

સ્પેન્સર કહે છે કે 'ઘણા લોકો 'ભ્રષ્ટ શરીર' વિષે વાત કરે છે

અને એ શબ્દ માત્ર સાંભળવાથી જ ઘણા લોકો આરોગ્યના નિયમોનો ભંગ કરવાને લલચાય છે; પરંતુ જે લોકો પોતાની બનાવેલી ઉત્તમોત્તમ વસ્તુઓ પૈકી એકની સાથે આવી અપમાનકારક રીતે વર્તે છે તેમને કુદરત શાંત રીતે દાબી દે છે અને જે લોકો એટલા મૂર્ખ હોતા નથી તેમના જ વંશજોને તે પૃથ્વી પર વસવા દે છે.'

જે માણસની પાસે કાંઈક સંપત્તિ હોય છે તેને જ કુદરત બીજી સંપત્તિ આપે છે. તે તેને માટે પોતાના વિશાળ ભંડાર ખુલ્લા મૂકી દે છે અને તેને જે પણ જોઈએ તે લઈને સુખી થવાને કહે છે. જે વસ્તુને તે વાપરતો નથી તે વસ્તુ ઘણાં વર્ષો સુધી તેને એ રાખવા દેતી નથી! વાપરો અથવા ગુમાવો, એ તેનો મૂળ મંત્ર છે. જે પરમાણુને આપણે ઉપયોગમાં લાવતા નથી તે સર્વને, કરકસરની કિંમત સારી પેઠે સમજનારી એ દેવી આપણી પાસેથી ખૂંચવી લે છે. 'જે માણસની પાસે હશે તેને આપવામાં આવશે; અને જેની પાસે નહિ હોય તેની પાસેથી હોવા સમાન લાગતી વસ્તુ પણ ખૂંચવી લેવામાં આવશે!'

જો તમે તમારો હાથ ઝોળીમાં રાખશો અને તેને વાપરશો નહિ તો પ્રકૃતિ છેક હાડકાં સુધીનો સ્નાયુ લઈ લેશે અને હાથ નિરુપયોગી બની જશે; પરંતુ જો તમે ફરીથી તેનો જ ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કરશો તો તમારા ઉદ્યોગના પ્રમાણમાં તે લઈ લીધેલી વસ્તુ ધીરે ધીરે પાછી આપશે. જો તમે તમારા મસ્તકને આળસ અથવા પ્રમાદરૂપી ઝોળીમાં નાખશો તો તે જ પ્રમાણે તે તમારી બુદ્ધિને ખૂંચવી લઈ તમને મૂર્ખ બનાવી દેશે. લુહારને એક મજબૂત હાથ જોઈએ છે અને તેથી તે એને આપે છે; પરંતુ બીજા હાથને તે ન વાપરે તો તે સૂકવી નાખે છે. જો તમારી ઇચ્છા હોય તો તમે તમારા જીવનની સમગ્ર શક્તિઓને એક જ અંગનો વિકાસ કરવા પાછળ યોજી શકો પરંતુ તમારાં બીજાં સઘળાં અંગો દુર્બળ થઈ જશે!

તમારી ઇચ્છા હોય તો પૈસા ભેગા કરવા તરફ જ તમારી સર્વ શક્તિઓવાળો અને તમારી આસપાસનાં ગરીબ અને અજ્ઞાન લોકોનાં રુદનથી પીગળે નહિ એવું વજ્ર સમું અંતઃકરણ બનાવી લો તથા તમારી પરમાર્થ-

વૃત્તિનો ઉપયોગ ન કરો; પણ પછી જુઓ કે કુદરત તમારા કમબખ્ત લોભી આત્માને કેવો સંકોચી નાખે છે!

વિનામૂલ્યે આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવાની આશા રાખશો નહિ. જેનું જરા પણ મૂલ્ય છે એવી આ જગતની કોઈ પણ વસ્તુ વિનામૂલ્યે મળતી નથી.

પ્રકૃતિ એવો કોઈ પણ કાયદો ઘડતી નથી, કે જેનો ભંગ કરનારને તે શિક્ષા ન કરે! જ્યારે જ્યારે પ્રકૃતિના નિયમનો ભંગ કરવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે તે અપરાધીને શિક્ષા કર્યા વિના રહેતી નથી—પછી ભલેને અપરાધીનું તેથી મરણ પણ નીપજતું હોય!

એક મહાન શસ્ત્રવૈદ્ય પોતાના વિદ્યાર્થીઓની સમક્ષ એક શસ્ત્રક્રિયા કરવાને ઊભો રહ્યો. આ શસ્ત્રક્રિયા ઉત્તમ શસ્ત્રો અને આધુનિક વિજ્ઞાનના સૂક્ષ્મ જ્ઞાનથી જ બની શકે એવી ગંભીર હતી. દૃઢ અને હલકા હાથે તેણે એ ભયંકર કાર્યમાં પોતાને જેટલો ભાગ ભજવવાનો હતો તેટલો સફળતાપૂર્વક ભજવ્યો અને ત્યાર પછી વિદ્યાર્થીઓ તરફ ફરીને તે બોલ્યો કે 'બે વર્ષ પૂર્વે એક ઈજા રહિત અને સાદી શસ્ત્રક્રિયાથી આ રોગ સારો થયો હોત અને છ વર્ષ પૂર્વે જો ડહાપણપૂર્વક જીવન ગળાયું હોત તો એ થતો જ અટક્યો હોત—બિલકુલ થયો ન હોત. હમણાં આ કેસ જે સ્થિતિમાં છે તે સ્થિતિમાં જે કાંઈ બની શકે તેમ હતું તે આપણે યથાશક્તિ કર્યું છે; પરંતુ હવે મામલો કુદરતને હાથ છે. તે હમેશાં મોતની સજા રદ કરવાને સંમત થતી નથી.' બીજે જ દિવસે તે દરદી મરણ પામ્યો!

એમર્સને પોતાના મોજશોખમાં ઊછરેલા નાના પુત્ર તરફ જોઈને પોતાના મનમાં કહ્યું કે 'નિર્ભાગી બાલક'! મને યુવાવસ્થામાં જે સંકટો સહન કરવાં પડયાં છે તેનો અનુભવ એને ન મળવાથી એનું કેટલું બધું અહિત થશે?'

આરોગ્ય, બળ અને દીર્ઘાયુષ્યનો આધાર અવિનાશી કાયદાઓ પર રહેલો હોય છે. તેને 'દૈવયોગ'ની સાથે કંઈ પણ સંબંધ નથી. પ્રથમ આપણાં માતાપિતા અને આપણે પોતે તેને માટે જવાબદાર હોઈએ છીએ. વ્યાધિઓ ઔષધિને પણ ગાંઠતા નથી અને મનુષ્યજાતિનો ચોથો ભાગ, વાસ્તવિક જીવનનો ઘણો મોટો ભાગ પૂર્ણ કર્યા વિના બચપણમાં જ મરણ પામે

છે; તે માટે ઈશ્વર જરા પણ જવાબદાર નથી. જો તેને એ બાબતમાં જવાબદાર ઠરાવવામાં આવે તો મનુષ્યો ગજવાં કાતરે છે અને ઘોડાં ચોરે છે તેને માટે પણ એને જ જવાબદાર ગણવો જોઈએ!

અકસ્માતોને બાદ કરીએ તો આપણે ઘણે અંશે આપણી ઇચ્છાનુસાર જ જીવી શકીએ તેમ છીએ. દરેક દેશમાં હજારો અને લાખો વૈદ્યોની શી જરૂર છે? તેમાંનો દશમો ભાગ પણ માનપૂર્વક નિર્વાહ કરતો હોય તો તેમાં દોષ આપણો પોતાનો જ છે. ઊગતા જ અટકાવી શકાય એવા રોગોથી દર વર્ષે કમમાં કમ એક કરોડ માણસો મરી જાય છે એ આધુનિક સંસ્કૃતિ પર કેવું મોટું કલંક છે!

સેનેકા કહે છે કે 'ઈશ્વરે આપણને દીર્ઘાયુષ્ય આપ્યું છે, પરંતુ આપણે તેને ટૂંકું બનાવી દીધું છે!' ઘણા જ થોડા લોકો વૃદ્ધ થતાં સુધી જીવવાનું પૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવે છે અને વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચી મરણ પામે એવો તો કોઈ વિરલ જ હોય છે. બાકી બધાય બચપણમાં ને યુવાનીમાં જ મરે છે. સેંકડે ત્રણ ચાર માણસ જ વૃદ્ધાવસ્થામાં મરણ પામે છે. કુદરતે માનવ-શરીરનું જે અદ્‌ભુત યંત્રકામ બનાવ્યું છે તે પરથી તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે, આપણે સો વર્ષ સુધી આરોગ્યપૂર્વક જીવી શકીએ એમ છીએ!

માનવશરીરની રચના અને ધાતુઓ વિષે આપણે જેટલા અજ્ઞાન છીએ તેટલા અજ્ઞાન બીજી કોઈ પણ બાબતમાં નથી. હજાર માણસે એક પણ માણસ પોતાના શરીરની અંદરના મુખ્ય અવયવોનું શુદ્ધ જ્ઞાન ધરાવતો નથી અથવા તેમનો શું ઉપયોગ છે તે કહી શકતો નથી!

આપણાં મહાવિદ્યાલયો અને વિશ્વવિદ્યાલયોમાંથી 'પૂર્ણ શિક્ષણ (!)' લઈને બહાર પડતા તરુણ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ કે જે ભાષાઓમાં, સંગીતમાં અને કલામાં બહુ જ પાવરધાં બને છે તેઓ જે અવયવો અને તેમનાં કાર્યો પર પોતાના જીવનનો આધાર છે તેનું વર્ણન અથવા સ્પષ્ટીકરણ કરી શકતાં નથી; એ ઈશ્વરને કેવું મોટું અપમાન કરવા સમાન છે! ફ્રાન્સિસ વિલાર્ડ કહે છે કે 'એક સમય એવો પણ આવશે કે જ્યારે લોકો અત્યારની આપણી જંગલી અવસ્થાને સંભારી સંભારીને એવી વાતો યાદ કરશે કે

'અગાઉના વખતમાં છોકરાંઓને શબ્દયોગી અવયવો અને તિબેટની નદીઓનાં નામ શીખવતા; પરંતુ જે અદ્ભુત નિયમો પર તેમના આરોગ્યનો આધાર હોય અને જે માનવોચિત આચારથી તેઓ પોતાની આસપાસના માણસોની સાથે શાંતિ અને સદિચ્છા સહિત રહી શકતા હોય, તેનું તો તેમને શિક્ષણ જ અપાતું ન હતું!' પોતાની જાતનો અભ્યાસ અને પોતાની જાત સંબંધી જ્ઞાન, એના જેવી ઉપયોગી વસ્તુ માણસને કોઈ પણ નથી અને તે છતાં પણ તે પોતાની આસપાસનાં પશુઓ સંબંધે જેટલું જ્ઞાન ધરાવે છે તેના કરતાં પણ પોતાની જાત વિષે બહુ જ ઓછું જ્ઞાન ધરાવે છે!

મનુષ્ય પોતાનું શરીર એ મહાન વિશ્વકર્તાનું મહાન કાવ્ય છે. તેને વાંચતાં, તેનો અર્થ સમજતાં અને તેની સુંદરતાની કદર કરતાં ન શીખવું અથવા તેનાં ગુપ્ત રહસ્યો જાણવાનો પ્રયત્ન ન કરવો એ આપણી સંસ્કૃતિને કલંક સમાન છે!

મનુષ્યો પોતાની અજ્ઞાનતાને લીધે કેટલું સહન કરે છે તેનો પ્રત્યુત્તર આપણને એકાદ સંકુચિત, અર્ધવિકસિત, એકાંગી, અલ્પાયુ પ્રજા તરફથી મળશે.

'એક રોગી શરીરમાં રહેલી મહાન બુદ્ધિ એ એક થાકી ગયેલા તારા-(તરનાર)ના ગજવામાં રહેલા સુવર્ણ સમાન છે.'

ઘણીવાર પેટના અજીર્ણને લીધે માથાનો દુખાવો થઈ આવે છે અને તેમાંથી કેટલીક વાર જ્વરાદિ વ્યાધિ થઈ આવીને એક અવયવના પાપને માટે શરીરનાં તમામ અંગોને દુ:ખ સહેવું પડે છે. તે ઉપરથી સમજી શકાય છે કે, શરીરના તમામ અવયવો તથા જ્ઞાનતંતુઓ એકબીજાની સાથે કેટલો બધો સંબંધ ધરાવે છે!

એક નસ ઉપર સોજો થઈ આવતાં બીજી નસ હાડકા સાથે દબાઈ જઈને મનુષ્યને જે અતિ વેદના ઉપજાવે છે તેના આગળ નેપોલિયન સરખો સમર્થ મહારથી પણ એક નાના બાળક જેવો બની રહે છે! એકાદ આંગળી યા મૂત્રપિંડ કે કલેજામાં અથવા શરીરના બીજા કોઈ નીચલા ભાગમાં ગૂમડું, સોજો, ઈજા કે દર્દ થતું હોય તો તેથી આંખ અને માથાને પણ વેદના થાય છે—ગંભીર હાનિ થાય છે!

કુદરત આપણાં સઘળાં શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક કાર્યોની નોંધ લે છે.

યાદ રાખજો કે, મનની ખૂબ ઉશ્કેરણીને પરિણામે શોક, પશ્ચાત્તાપ અને લજ્જા સિવાય બીજું પરિણામ આવતું નથી. ખાતરી રાખજો કે, તમારો દરેક અયોગ્ય આહારવિહાર કુદરતના ચોપડામાં તમારે ખાતે ઊધરતો રહીને એક યા બીજારૂપે, વહેલા યા મોડા, તમારે તેનો હિસાબ આપવો જ પડશે.

'કુદરત ન્યાયી છે અને તે આપણા ક્ષણિક આનંદ આપનારા દુર્ગુણોને જ આપણો નાશ કરવાનું સાધન બનાવે છે.'

આશ્ચર્યની વાત છે કે, આપણે જીવીએ છીએ! આપણે આપણા જીવનના પ્રત્યેક નિયમનો ભંગ કરીએ છીએ અને તે છતાં પણ આપણે વૃદ્ધાવસ્થા પર્યંત જીવવાની આશા રાખીએ છીએ! એક માણસની પાસે એક સુંદર નાજુક ઘડિયાળ હોય, તે તેને રસ્તા પર ખુલ્લું મૂકી દે અને તેમાં ધૂળ અને વરસાદ પડવા દે અને તે છતાં પણ તે સારી રીતે ચાલીને યોગ્ય વખત આપે એવી તે ઇચ્છા રાખે તો તેને વિષે તમે શું ધારશો? કોઈ ગૃહસ્થ પોતાની હવેલીનાં બારી—બારણાં ભામટાઓ અને ચોરોને તથા પવન, ધૂળ અને વરસાદને માટે ખુલ્લાં મૂકી દે અને તે છતાં તેમની સર્વ વસ્તુઓને સારી તથા સુરક્ષિત રહેવાની આશા રાખે તો તેને વિષે તમે શું ધારશો?

આપણું શરીર એ પણ ઈશ્વરરચિત ઘડિયાળ જ છે. તેને સો વર્ષ સુધી ચાવી આપી મૂકેલી છે અને તેને ટાઢ તથા ગરમીને અનુકૂળ કરવાને તેમાં એવું નાજુક યંત્રકામ ગોઠવ્યું છે કે આપણે નિરંતર બરફવાળા પ્રદેશમાં જઈને વસીએ કે ગરમ પ્રદેશમાં બાળી નાખતાં સૂર્યકિરણો વચ્ચે વસીએ તોપણ આપણા શરીરમાં કંઈ પણ ફેરફાર થતો નથી. ધૂળની એકાદ રજકણથી અથવા સહેજ પણ ઈજા થવાથી આ અદ્ભુત ઘડિયાળ અસ્વસ્થ અને અનિયમિત થઈ જાય છે અને તે છતાં પણ આપણે ઘણી વાર તેમાં નાશકારક તત્ત્વો ભર્યા જ જઈએ છીએ! આપણે વારંવાર સ્નાન કરીને ચામડીમાંનાં અસંખ્ય છિદ્રોને ખુલ્લાં રાખતા નથી અને શરીરનાં નાજુક ચક્રોમાં આનંદનું તેલ ક્વચિત જ પૂરીએ છીએ! ઊલટાં બિનજરૂરી, હદથી વધુ આહારવિહારરૂપ કચરો જ ભર્યે જઈએ છીએ!

આપણે પાણીને સ્વચ્છ કરવાની, બિછાનું સાફ કરવાની, શયનગૃહમાં

પવન આવે એવી ગોઠવણ કરવાની અને દૂધનું પૃથક્કરણ કરવાની કેટલી બધી કાળજી રાખીએ છીએ! આપણે કદાચ ગંદકી અને ચેપીરોગોના સંસર્ગમાં આવતા અટકીએ છીએ; તો બીજા હાથ પર સોમલથી રંગેલા કાગળો આપણી દીવાલો પર લટકાવીએ છીએ અને તેનું વિષ નિત્ય શ્વાસમાં લઈએ છીએ! આપણે મોટી ગીરદીવાળાં નાટકગૃહો કે જેમાં ઘણાં માણસો અસ્વચ્છ અને રોગગ્રસ્ત હોય છે તેમાં વારંવાર જઈએ છીએ. આપણે તેમાં કલાકોના કલાકો સુધી બેસીએ છીએ અને ચૌદસો ચોરસફીટ જેટલી ફેફસાંની જાળને ગરમ, વિષમય અને ભારે હવા શ્વાસમાં લઈને ભરી દઈએ છીએ! તે સ્થાનમાં ગૅસના સેંકડો દીવા બળતા હોય છે, જેમાંનો પ્રત્યેક દીપક છ માણસોના જેટલો (ઑક્સિજન) પ્રાણવાયુ ખપાવી નાખે છે; સેંકડો રોગગ્રસ્ત ફેફસાંઓમાંથી ખરાબ હવા એકત્રિત થાય છે; કોઈક જ દિવસ સ્નાન કરતા હોય એવા સેંકડોના મુખમાંથી કોઈક જ દિવસ ધોયેલાં કપડાંમાંથી આ ભિન્ન ભિન્ન જાતના રોગોથી સડેલી ચામડી-માંથી નીકળી ઝેરી હવા તે સ્થાનમાં આપણા શ્વાસમાં જાય છે; કલાકોના કલાકો સુધી આપણે આવા વિષમય ગૃહમાં બેસીએ છીએ અને પછી આપણને બીજે દિવસે સવારે માથાનો દુખાવો કે સુસ્તી શા માટે લાગુ પડે છે તે માટે આશ્ચર્યચકિત થઈએ છીએ!

નાજુક, પાચનક્રિયા કરવામાં નિમગ્ન થયેલા જઠરમાં આપણે એકાદ પ્યાલો બરફવાળું પાણી નાખી દઈને તેને ગભરાવી તથા ઠંડું પાડી દઈએ છીએ! પરંતુ આપણે આ વાત તો લક્ષ્યમાં પણ નથી રાખતા કે, એ નુકસાનમાંથી મુક્ત થઈ જઠરમાંથી પાચક રસ ઉત્પન્ન કરવાને બીજી અઠ્ઠાણું ડિગ્રીની ગરમી મેળવતાં આપણને બીજા અર્ધા કલાકનો વિલંબ થશે! અરે, એટલામાં તો બરફના પાણીનો બીજો પ્યાલો પણ આપણે ઢીંચ્યો જ હોય છે!

દારૂ પીનારાઓના જઠરની પાતળી ચામડી જાડી બની જાય છે. તેની અંદરના મૃદુ ભાગો સખ્ત બની જાય છે. તેમના જ્ઞાનતંતુઓનું પાતળું આવરણ અને મગજનું શ્વેત તત્ત્વ કઠણ બની જાય છે. લોકો શરીરના અત્યંત નાજુક યંત્રકામમાં શાક, મીઠાઈ, ફળ, કંદ, મૂળ, રાઈતાં, અથાણાં,

દારૂમાં માંસ, માદક પદાર્થો, તંબાકુનો રસ અથવા ધુમાડો, ઈત્યાદિ પદાર્થ ઠાંસી ઠાંસીને ભરે છે અને પછી એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના આ વિવિધ પ્રકારના અને અસંબદ્ધ બોજાની સંભાળ એ નાજુક યંત્ર લે એવી આશા રાખે છે!

આ સર્વ દુરુપયોગ કર્યા પછી પણ આપણે લોહીને જઠર આગળ જઈ તેને તેના સંકટમાંથી બહાર ખેંચી કાઢવાની તક જ મળવા દેતા નથી; પણ ઊલટા તેને મગજ અને સ્નાયુઓની આગળ બોલાવી લઈએ છીએ! (એટલે કે જમ્યા પછી તરત જ કામ પર ચઢીએ છીએ!) આ વાત આપણે જરાએ ધ્યાનમાં લેતા નથી કે, પ્રકૃતિ જઠરને સહાય કરવા માટે વિશેષ લોહીનો જથ્થો પૂરો પાડવાનું કામ કેટલું મહત્ત્વનું ગણે છે, કે જેણે ત્યાં આગળની લોહીની નસોને આખા શરીરની નસો કરતાં અનેકગણું લોહી સમાવી શકે એવી બનાવી છે!

ઘોડો જ્યારે ભૂખ્યો થાય છે ત્યારે તે શું ચણા અને ઘાસ ખાવાની સાથે સાથે જ પાણી પીતો જાય છે? ખાનપાનના સંબંધમાં મૂંગાં પ્રાણીઓ આપણને કિંમતી બોધ આપી શકે છે. પ્રકૃતિ આપણા ખોરાકને પચાવવાને માટે યોગ્ય પ્રમાણમાં જ પાચક રસ મિશ્રિત કરે છે અને તેની ઉષ્ણતા બરાબર જોઈએ તેટલી જ રાખે છે, જો બરફવાળા પાણી વડે તેની ઉષ્ણતા આપણે કમી કરી નાખીએ તો તેની પૃથક્કરણ શક્તિ અને પાચનશક્તિ નિર્બળ થઈ જાય છે અને સ્વાભાવિક રીતે જ મંદાગ્નિનો વ્યાધિ લાગુ પડે છે.

મૂંગાં પશુઓ પાસે જે વધારે બોજો ખેંચાવવામાં આવે છે તેમ જ કારખાનાંઓમાં કામ કરતાં સ્ત્રી અને બાળકો પાસેથી દિવસમાં જે વધુ કલાકો મજૂરી લેવામાં આવે છે, તે બંધ કરાવવા માટે જગતના લોકોની કરુણા અને અનુકંપાની લાગણીઓ તેમના પ્રત્યે આકર્ષાઈ છે અને અનેક મંડળો સ્થપાયાં છે; પરંતુ એવી ઉદાર સમજણ ધરાવનારા અને ઊંચું શિક્ષણ મેળવેલા માણસો પણ પોતાના જઠરાગ્નિની પાસેથી અતિ સખ્ત કામ લે છે! જેમ તેઓ પોતાનાં ઘડિયાળને વિશ્રાન્તિનો સમય આપતા નથી; તેમ પોતાના જઠરને પણ અવકાશ આપતા નથી; તેઓ તેની એકાદશીની, રવિવારની કે અન્ય તહેવારની અથવા કોઈ પણ પ્રકારની રજા આપતા નથી; પણ પોતાના મનને આનંદ મળે એટલા માટે ઊલટા એવા દિવસોમાં તો તેઓ

પવન આવે એવી ગોઠવણ કરવાની અને દૂધનું પૃથક્કરણ કરવાની કેટલી બધી કાળજી રાખીએ છીએ! આપણે કદાચ ગંદકી અને ચેપીરોગોના સંસર્ગમાં આવતા અટકીએ છીએ; તો બીજા હાથ પર સોમલથી રંગેલા કાગળો આપણી દીવાલો પર લટકાવીએ છીએ અને તેનું વિષ નિત્ય શ્વાસમાં લઈએ છીએ! આપણે મોટી ગીરદીવાળાં નાટકગૃહો કે જેમાં ઘણાં માણસો અસ્વચ્છ અને રોગગ્રસ્ત હોય છે તેમાં વારંવાર જઈએ છીએ. આપણે તેમાં કલાકોના કલાકો સુધી બેસીએ છીએ અને ચૌદસો ચોરસફીટ જેટલી ફેફસાંની જાળને ગરમ, વિષમય અને ભારે હવા શ્વાસમાં લઈને ભરી દઈએ છીએ! તે સ્થાનમાં ગૅસના સેંકડો દીવા બળતા હોય છે, જેમાંનો પ્રત્યેક દીપક છ માણસોના જેટલો (ઑક્સિજન) પ્રાણવાયુ ખપાવી નાખે છે; સેંકડો રોગગ્રસ્ત ફેફસાંઓમાંથી ખરાબ હવા એકત્રિત થાય છે; કોઈક જ દિવસ સ્નાન કરતા હોય એવા સેંકડોના મુખમાંથી કોઈક જ દિવસ ધોયેલાં કપડાંમાંથી આ ભિન્ન ભિન્ન જાતના રોગોથી સડેલી ચામડી-માંથી નીકળી ઝેરી હવા તે સ્થાનમાં આપણા શ્વાસમાં જાય છે; કલાકોના કલાકો સુધી આપણે આવા વિષમય ગૃહમાં બેસીએ છીએ અને પછી આપણને બીજે દિવસે સવારે માથાનો દુખાવો કે સુસ્તી થા માટે લાગુ પડે છે તે માટે આશ્ચર્યચકિત થઈએ છીએ!

નાજુક, પાચનક્રિયા કરવામાં નિમગ્ન થયેલા જઠરમાં આપણે એકાદ પ્યાલો બરફવાળું પાણી નાખી દઈને તેને ગભરાવી તથા ઠંડું પાડી દઈએ છીએ! પરંતુ આપણે આ વાત તો લક્ષ્યમાં પણ નથી રાખતા કે, એ નુકસાનમાંથી મુકત થઈ જઠરમાંથી પાચક રસ ઉત્પન્ન કરવાને બીજી અઠ્ઠાણું ડિગ્રીની ગરમી મેળવતાં આપણને બીજા અર્ધા કલાકનો વિલંબ થશે! અરે, એટલામાં તો બરફના પાણીનો બીજો પ્યાલો પણ આપણે ઢીંચ્યો જ હોય છે!

દારૂ પીનારાઓના જઠરની પાતળી ચામડી જાડી બની જાય છે. તેની અંદરના મૃદુ ભાગો સખ્ત બની જાય છે. તેમના જ્ઞાનતંતુઓનું પાતળું આવરણ અને મગજનું શ્વેત તત્ત્વ કઠણ બની જાય છે. લોકો શરીરના અત્યંત નાજુક યંત્રકામમાં શાક, મીઠાઈ, ફળ, કંદ, મૂળ, રાઈતાં, અથાણાં,

દારૂમાં માંસ, માદક પદાર્થો, તંબાકુનો રસ અથવા ધુમાડો, ઇત્યાદિ પદાર્થ ઠાંસી ઠાંસીને ભરે છે અને પછી એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના આ વિવિધ પ્રકારના અને અસંબદ્ધ ભોજનની સંભાળ એ નાજુક યંત્ર લે એવી આશા રાખે છે!

આ સર્વ દુરુપયોગ કર્યા પછી પણ આપણે લોહીને જઠર આગળ જઈ તેને તેના સંકટમાંથી બહાર ખેંચી કાઢવાની તક જ મળવા દેતા નથી; પણ ઊલટા તેને મગજ અને સ્નાયુઓની આગળ બોલાવી લઈએ છીએ! (એટલે કે જમ્યા પછી તરત જ કામ પર ચઢીએ છીએ!) આ વાત આપણે જરાએ ધ્યાનમાં લેતા નથી કે, પ્રકૃતિ જઠરને સહાય કરવા માટે વિશેષ લોહીનો જથ્થો પૂરો પાડવાનું કામ કેટલું મહત્ત્વનું ગણે છે, કે જેણે ત્યાં આગળની લોહીની નસોને આખા શરીરની નસો કરતાં અનેકગણું લોહી સમાવી શકે એવી બનાવી છે!

ઘોડો જ્યારે ભૂખ્યો થાય છે ત્યારે તે શું ચણા અને ઘાસ ખાવાની સાથે સાથે જ પાણી પીતો જાય છે? ખાનપાનના સંબંધમાં મૂંગાં પ્રાણીઓ આપણને કિંમતી બોધ આપી શકે છે. પ્રકૃતિ આપણા ખોરાકને પચાવવાને માટે યોગ્ય પ્રમાણમાં જ પાચક રસ મિશ્રિત કરે છે અને તેની ઉષ્ણતા બરાબર જોઈએ તેટલી જ રાખે છે, જો બરફવાળા પાણી વડે તેની ઉષ્ણતા આપણે કમી કરી નાખીએ તો તેની પૃથક્કરણ શક્તિ અને પાચનશક્તિ નિર્બળ થઈ જાય છે અને સ્વાભાવિક રીતે જ મંદાગ્નિનો વ્યાધિ લાગુ પડે છે.

મૂંગાં પશુઓ પાસે જે વધારે બોજો ખેંચાવવામાં આવે છે તેમ જ કારખાનાંઓમાં કામ કરતાં સ્ત્રી અને બાળકો પાસેથી દિવસમાં જે વધુ કલાકો મજૂરી લેવામાં આવે છે, તે બંધ કરાવવા માટે જગતના લોકોની કરુણા અને અનુકંપાની લાગણીઓ તેમના પ્રત્યે આકર્ષાઈ છે અને અનેક મંડળો સ્થપાયાં છે; પરંતુ એવી ઉદાર સમજણ ધરાવનારા અને ઊંચું શિક્ષણ મેળવેલા માણસો પણ પોતાના જઠરાગ્નિની પાસેથી અતિ સખ્ત કામ લે છે! જેમ તેઓ પોતાનાં ઘડિયાળને વિશ્રાન્તિનો સમય આપતા નથી; તેમ પોતાના જઠરને પણ અવકાશ આપતા નથી; તેઓ તેની એકાદશીની, રવિવારની કે અન્ય તહેવારની અથવા કોઈ પણ પ્રકારની રજા આપતા નથી; પણ પોતાના મનને આનંદ મળે એટલા માટે ઊલટા એવા દિવસોમાં તો તેઓ

ભારેમાં ભારે ખોરાકો ઉપરાઉપરી હોમ્યા કરે છે.

જોકે હૃદયનું વજન વીસ પચીસ તોલા જેટલું જ છે તોપણ તે પોતાનામાંથી અઢાર શેર જેટલું લોહી કાઢીને માત્ર બે મિનિટમાં જ શરીરના પ્રત્યેક ખૂણા-ખાંચરામાં ફેરવીને પાછું શુદ્ધ કરવા માટે ખેંચી લે છે. આ નાનો સરખો અવયવ ચોવીસ કલાકમાં એટલો બધો શ્રમ લે છે કે જેટલા શ્રમ વડે એકસો ચોવીસ ટનના વજનનો પથ્થર એક ફીટ ઊંચો થઈ શકે! જગતનું આ સૌથી સંપૂર્ણ એન્જિન, એક મજબૂત માણસ સખ્ત મજૂરી કરવા પાછળ એક દિવસમાં જેટલી શકિતનો વ્યય કરે છે તેથી ત્રીજા ભાગ જેટલી જ શકિત ઉપલા કાર્યમાં ખર્ચે છે! જો એ હૃદય પોતાનું સમગ્ર બળ પોતાના અંગને ઊંચે ચઢાવવામાં ખર્ચે તો તેને એ એક કલાકમાં લગભગ વીસ હજાર ફૂટ ઊંચે લઈ જાય—અર્થાત્ આબુના પહાડ કરતાં પાંચગણી ઊંચાઈએ લઈ જાય! હવે પોતાની ખુશીથી આટલું બધું વૈતરું કર્યા કરનારા આ વફાદાર નોકરને વિશેષ પરિશ્રમ કરવાની ફરજ પાડવી એ કેવી મૂર્ખાઈ છે!

પોતાની મરણપથારીની આસપાસ બેસીને વૈદકના ધંધાને પોતાના મરણથી થનારી હાનિ વિષે પારિસના આગેવાન વૈદકશાસ્ત્રીઓ શોક કરતા હતા ત્યારે ફ્રાન્સના સૌથી વિશેષ પ્રસિદ્ધ વૈદ્યોમાંનો એક વૈદ્ય એમ બોલેલો કહેવાય છે કે 'હું મારા કરતાં અતિ મહાન એવા ત્રણ વૈદ્યરાજોને મારી પાછળ મૂકી જાઉં છું. આ ત્રણ વૈદ્યો તે પાણી, કસરત અને ખોરાક છે. પાણીનો ઉપયોગ છૂટથી કરજો, કસરતનો ઉપયોગ નિયમિત રીતે કરજો અને ખોરાકનો ઉપયોગ સાધારણ રીતે કરજો. એટલે તમને મારી સહાયની આવશ્યકતા રહેશે નહિ. મારી જીવંત દશામાં હું તેમના વિના કાંઈ પણ કરી શકયો ન હતો અને મારા મરણ પછી પણ મારા આ પ્રમાણિક સહાયકોની સાથે જો તમે મૈત્રી કરશો તો તમને મારી ખોટ જણાશે નહિ.'

આપણે આપણા ધંધાનો દંડ ભરવો જ જોઈએ. જે કાર્ય, કર્તાને મારી નાખે છે તે કાર્યથી સાવધ રહેજો. જે ધંધામાં અસ્વચ્છ હવા શ્વાસમાં લેવી પડે તેનો ત્યાગ કરજો. સલાટો, ખાણમાં અને રૂ તથા સૂતર અને કાપડનાં કારખાનાઓમાં કામ કરનારાઓ અને પોલાદનું કામ કરનારાઓ અલ્પાયુ

હોય છે: કારણ કે તીક્ષ્ણ રજકણો તેમના શરીરમાં પ્રવેશી જાય છે અને તે ફેફસાંના મૃદુ આવરણને ઉઝરડે છે. જે માણસો લાંબા જીવનને કિંમતી ગણે છે તેમણે એવા સઘળા ધંધાઓને તિલાંજલિ આપવી જોઈએ, કે જે તેમને અસ્વચ્છ હવા દમમાં લેવાની અને સૂર્યના પ્રકાશને બદલે અંધિયાર જગ્યામાં કામ ખાસ મળતો પ્રકાશ લેવાની ફરજ પાડતા હોય. વિશેષ કરીને આ ધંધાઓનો તેમણે ત્યાગ કરવો જોઈએ કે જે તેમને રૂ, પોલાદ, પિત્તળ અને લાકડાની નાની નાની રજકણો અને નાની નાની કરચો, કોલસાની રજકણો અને અનાજનાં ફૂંતરાંમાંથી, અનાજ જુદાં કરનારાં તેમ જ અનાજને દળનારાં યંત્રોમાંથી ઊડતા રજકણો શ્વાસમાં લેવાની ફરજ પાડતા હોય. જેઓ અનાજની વખારોમાં જ પડ્યા પાથર્યા રહે છે તેમ જ રંગ, સીસું, ટાઈપ વગેરે બનાવવાનાં કારખાનાંમાં કામ કરીને ઝેરી શ્વાસ રોજ લીધા કરે છે તેઓ પણ ઓછું જીવન જીવનારા હોય છે.

ડૉ. વિલિયમ ઑગલ કે જે આ વિષયમાં પ્રમાણભૂત ગણાય છે તે જણાવે છે કે 'કોઈ પણ પ્રજામાં મરણના ભેદ ઉત્પન્ન કરનાર ભિન્ન ભિન્ન કારણોમાં, હાલના પ્રચલિત નવા ધંધાઓના જેટલું સબળ કારણ બીજું એક્કેય નથી!' તેને જણાયું છે કે, ધર્માચાર્યો અને ઉપદેશકોમાં મરણ પ્રમાણ સૌથી ઓછું આવે છે. ગણતરી પ્રમાણે ધર્માચાર્યો અને ઉપદેશકો જ્યારે સો મરે છે ત્યારે વીશીઓ, હોટેલો અને ઉપાહારગૃહોમાં ધંધાનું કામ કરનારાઓ ત્રણસોને સત્તાણું મરે છે; ખાણમાં કામ કરનારાઓ ત્રણસો એકત્રીસ મરે છે; કુંભારો ત્રણસો સત્તર મરે છે; કાનસ બનાવનારાઓ ત્રણસો મરે છે; અને માળીઓ, ખેડૂતો તથા ખેતરમાં કામ કરનારાઓ ધર્માચાર્યોના જેટલા જ લગભગ મરે છે. વિશેષ મરણ થવાનાં કારણે તે નીચે પ્રમાણે આપે છે:—(૧) શરીરનો સંકોચ થાય એવી રીતે કામ કરવું; (૨) વિષમય અને ઉત્તેજક પદાર્થોના સંસર્ગમાં આવવું; (૩) અત્યંત માનસિક અને શારીરિક પરિશ્રમ કરવો; (૪) ગોંધાયેલી અથવા ભ્રષ્ટ હવામાં કામ કરવું; (૫) જલદ પીણું પીવું; (૬) અકસ્માત બનવાનો વિશેષ સંભવ હોય એવા સ્થાનોમાં જવું; અને (૭) રજકણો શ્વાસમાં લેવાં. ઉપરોક્ત ડૉક્ટરની ગણતરી પ્રમાણે બીજા ધંધાઓથી થતાં મરણનું

સરાસરી પ્રમાણ એક હજારનું હોય છે; ત્યારે દારૂ ઈત્યાદિ કેફી ચીજોના ધંધામાં રોકાયેલા માણસોના મરણનું પ્રમાણ પંદરસો એકવીસ હોય છે! આ એક અતિ મહત્ત્વની વાત છે કે, ધંધાઓ આપણને રુચે એવા અને આરોગ્યને હાનિ ન કરે એવા હોવા જોઈએ. જ્યારે જ્યારે આપણું કામ આપણામાં કંટાળો ઉત્પન્ન કરે છે; જ્યારે જ્યારે તે આપણને વેઠ સમાન અને અરોચક લાગે છે ત્યારે ત્યારે તે આપણા જીવનનો ભયંકર ત્વરાથી ક્ષય કરે છે.

આરોગ્યનો સંચય કરી શકાય છે; તેની થાપણ કરી શકાય છે; તેનું ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ ઉપજાવી શકાય છે અને એ રીતે તેને બમણું ત્રણગણું કરી શકાય છે! જેવી રીતે એક શ્રીમંત એક જ સટ્ટામાં પોતાની સમગ્ર સંપત્તિ ગુમાવી દે છે તેવી રીતે આપણા આરોગ્યનો પણ માત્ર એક જ ખરાબ વર્તનથી નાશ થાય છે.

આળસુપણાથી નહિ પણ ઉદ્યોગથી જ આપણને દીર્ઘજીવનની પ્રાપ્તિ થાય છે. બંદરમાં પડી રહેલું વહાણ—અને નહિ કે સમુદ્રમાં ફરતું વહાણ—સૌથી વહેલું ખવાઈ જાય છે. ફ્રેંકલિન કહે છે તેમ 'વપરાતી ચાવી જ ચળકતી રહે છે' અને 'વહેતું જળ જ સ્વચ્છ રહે છે.' આ જ પ્રમાણે ખરા અને આતુર હૃદયથી પ્રયત્ન કરવાથી શરીર, મન અને આત્મા નીરોગી થાય છે. કસરત પિત્તના પ્રવાહને નિયમિત કરે છે અને આપણામાંના ઘણા જણ પોતાના પિત્તાશયમાં જ પોતાના વિચાર લઈને ફરે છે. જો આપણે નીરોગી હોઈએ છીએ તો આશાવાદી હોઈએ છીએ અને રોગગ્રસ્ત હોઈએ છીએ તે અવશ્ય નિરાશાવાદી હોઈએ છીએ.

જો આપણે રમત અને કામનો અતિરેક કરીએ તો પ્રકૃતિ તેનો પણ હિસાબ લેવાની જ. જો મધ્યમ રીતે આપણે હલેસાં મારીએ તો તે ફેફસાંને અવશ્ય ફાયદો કરે છે, પણ હલેસાં મારવાનો ધંધો કરનારા અનેક માણસો ક્ષયથી મરણ પામ્યા છે! તરુણ મલ્લો તથા યોદ્ધાઓનાં હૃદય કેવાં ઉશ્કેરાઈ જાય છે તે ડૉક્ટરો સારી પેઠે જાણે છે. તેમની નાડી ત્વરાથી અને અનિયમિત રીતે ચાલે છે અને કોઈ કોઈ વાર તો અણચિંતવ્યા ધબકારા તેમાં થઈ આવે છે તેથી જણાય છે કે, તેમનાં શરીરમાં લોહી ફરવાની ક્રિયા અટકી અટકીને થાય છે. આપણા ઉત્તમ પ્રકારે ઉછરેલા ઘોડાઓનો

નવદશાંશ ભાગ, પુખ્ત ઉંમર પહેલાં થરતો તેમને પાયમાલ કરી નાખે છે! વિશેષ કાર્ય કરી બતાવવાના પ્રયત્નથી ઘણા યુવાનો પાયમાલ થઈ ગયા છે! આપણે ભરયૌવન ભોગવતા અતિ બળવાન કસરતબાજોમાં પણ ટકી રહેવાની શકિત ઘણી ઓછી જોઈએ છીએ. ખીલતા તરુણો પોતાના શારીરિક બળનો વધારે પડતો ઉપયોગ કરે છે તેથી શારીરિક સામર્થ્યનું દેવાળું અટકાવવાને તેમની પાસે કંઈ પણ મૂડી રહેતી નથી; પણ સારું આરોગ્ય ભોગવતા પૂર્ણ વિકાસ પામેલા માણસોની સાથે હમેશાં ઘણી મૂડી રહેલી હોય છે. એટલા માટે આવા તરુણો સખ્ત શારીરિક પરિશ્રમ કરવામાં અને પુષ્કળ માનસિક કામ કરવામાં ઉત્તમ રીતે આરોગ્ય ભોગવતા પુખ્ત વયના માણસો સાથે સ્પર્ધા કરી શકતા નથી.

એક આધુનિક લેખક જણાવે છે કે, શ્રીમંત માણસોને જેમ સ્વર્ગના સામ્રાજ્યમાં સ્થાન મળતું નથી; તેમ તેમને બુદ્ધિના સામ્રાજ્યમાં પણ સ્થાન મળતું નથી. ન્યુયૉર્ક, બોસ્ટન અને ફિલાડેલ્ફિયામાં સેંકડો કોટયાધિપતિઓ છે અને તેમાંના કેટલાક તો ત્રણ ચાર પેઢીથી શ્રીમંતાઈ ભોગવતા આવ્યા છે; છતાં પણ એ સર્વમાં સાહિત્ય, વકતૃત્વ અથવા રાજનીતિમાં ખીલી નીકળતી મહાન બુદ્ધિ ધરાવનાર એક પણ માણસ ભાગ્યે જ છે— અથવા થયો છે! તેમાંના એક પણ માણસે ભાગ્યે જ એકાદ છાપવા લાયક ગ્રંથ લખ્યો છે, એકાદ વાંચવા લાયક કવિતા રચી છે કે એકાદ સાંભળવા લાયક વ્યાખ્યાન કર્યું છે! તેમને માનસિક જડતાનો વ્યાધિ લાગુ પડયો હોય છે. તેઓ મૂંગા બનીને પોતાના દ્રવ્યરૂપી ઝેરી વૃક્ષની નીચે બેસી રહે છે. તેઓ પાઠશાળામાં જાય છે; તેઓ વિદેશોમાં પ્રવાસ કરે છે; તેઓ પ્રખ્યાતમાં પ્રખ્યાત શિક્ષકોને ભાડે રાખે છે; તેઓ પોતાનાં રાચરચીલાંની પેઠે પુસ્તકો પણ લઈ રાખે છે અને તેમાંના કેટલાંક તો ચિત્રો વગેરે પણ ખરીદે છે; પરંતુ તેમનાં મગજો ભોગવિલાસથી અને કેટલીકવાર તો તેમના પોતાના દુર્ગુણો અને મૂર્ખતાભરેલાં કામોથી નષ્ટ થાય છે અને પરિણામે 'માનસિક જડતા' આવીને ઊભી રહે છે. પ્રકૃતિના નિયમોનો ભંગ કરનાર ભલેને કોટયાધિપતિ હોય તોપણ તેને દંડ તો અવશ્ય સહેવો જ પડે છે! પ્રમાદી શ્રીમંતોમાં બુદ્ધિનાં ફળ પાકતાં નથી. કેમકે તેઓ સ્વર્ગના અને બુદ્ધિના

સામ્રાજ્યમાંથી હદપાર થયેલા હોય છે. 'કામ ન કરો તો નષ્ટ થાઓ' એ પ્રકૃતિનો મૂળ મંત્ર છે. તમે તમારા દ્રવ્યના જોર વડે કદાચ તમારા શારીરિક વિનાશને અટકાવી શકશો પરંતુ અકર્મણ્યતાથી—કામ ન કરવાની સ્થિતિથી—તમારો માનસિક અને નૈતિક નાશ તો અવશ્ય થવાનો.

જે માણસનું સમગ્ર જીવન વિષયના વિચારો અને વિષયી કાર્યોથી કલંકિત બનેલું હોય છે; એથી જેની બુદ્ધિ જડ બની હોય છે; જેના જ્ઞાન-તંતુઓ બહેર મારી ગયેલા હોય છે અને જેનું અંતર સંકુચિત બની ગયેલું હોય છે, તેને પ્રકૃતિ અત્યંત ભયંકર શિક્ષા કરે છે. વિષયાસકિત મનુષ્યના સમગ્ર શરીરને જડ અને હૃદયને પાષાણવત્ બનાવી દે છે.

કંટાળો આવવો એ પ્રકૃતિનાં ઘણાં ભયાનક ચિહ્નો પૈકી એક છે. શરીર અને મનને ઉશ્કેરીને આપણે જે જે કરીએ છીએ તે ન કરવા કરતાં પણ ખરાબ છે. લાંબા સમય સુધી નિદ્રા ન લેવાથી ઘણીવાર માણસ ગાંડો બની જાય છે.

રોમન કેથોલિક પંથના નિંદકો પર જે જે અત્યાચારો કરવામાં આવ્યા હતા તેમાંનો એક ખરાબમાં ખરાબ અત્યાચાર એ હતો કે, તે બિચારાઓને ઊંઘવા દેવામાં આવતા ન હતા. પરિણામે ઘણીવાર તેઓ ગાંડા થઈ જતા અથવા મરણ પામતા. નિદ્રાના અભાવે ઉદાસી લાગુ પડે છે અને ત્યાર પછી ગાંડપણ આવે છે. આપણને નીરોગી સ્થિતિમાં રાખવાને માટે પ્રકૃતિ નિદ્રા દ્વારા પુન: પુન: આપણને પોતાના ખોળામાં લે છે, ઊંઘમાં નાખે છે અને તે સ્થિતિમાં આપણને પ્રાય: આયુષ્યના ત્રીજા ભાગ સુધી રાખે છે. આ સમય દરમિયાન તે અદ્ભુત યંત્રકામને સમારે છે અને સુધારે છે. દિવસે આપણે જીવનના મહાસંગ્રામમાં થાકી જઈએ છીએ; કંટાળી જઈએ છીએ; હૃદયભગ્ન થઈએ છીએ અને નિરાશ થઈએ છીએ; પરંતુ રાત્રે તે આપણને પોતાના ખોળામાં લે છે ત્યારે આપણા મગજનો પ્રત્યેક અણુ નવીન અને તાજો થાય છે; સર્વ કચરો ધોવાઈને રક્તપ્રવાહમાં જાય છે; એ દ્વારા તે ફેફસામાં ધકેલાઈ જાય છે અને ત્યાંથી ઉચ્છ્વાસ મારફતે બહાર નીકળી જાય છે. આથી જ પ્રાત:કાળમાં શરીર નવીન જેવું તાજું અને નીરોગી બની રહે છે,

૧૮ : સારા અને માઠા ધંધાઓ

'પ્રકૃતિએ તમને જે બનાવવાની ઇચ્છા રાખી હોય તે બનો એટલે તમે સફળતા મેળવશો. જો કોઈ પણ બીજા બનવા જશો તો તમને નિષ્ફળતા જ મળશે.'
—સીડની સ્મિથ

'સફળતાને ખરીદવા માટે ઘણા માણસોને પોતાના શરીરનો એકાદ ટુકડો કાપી આપવો પડે છે.'

'કોઈ પણ માણસ પોતાની પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધનો પ્રયાસ નિરંતર કરી શકતો નથી અને સફળતા મેળવી શકતો નથી; જીવનનું સાફલ્ય કરવાના નિયમો પૈકી એક નિયમ એ છે કે, આપણા જીવનને એવી રીતે યોજવું જોઈએ, કે જેથી આપણા શારીરિક બંધારણ અને આપણી સ્વાભાવિક વૃત્તિનો નિરોધ કરવા પાછળ આપણું સઘળું બળ ખરચી દેવું પડે નહિ અને તેના સદુપયોગ વડે આપણે સફળ થઈ શકીએ.'
—બલ્વર

'જે માણસની પાસે એક ધંધો છે તે માણસની પાસે એક જાગીર છે.'
—ફ્રેંકલિન

'પ્રકૃતિ પોતાનાં દરેક સંતાનને બનાવતી વખતે તેને કોઈ ને કોઈ કામને માટે ખાસ લાયકાત અવશ્ય આપે છે.'
—લોવેલ

ધંધારોજગારની મનુષ્યના આયુષ્ય પર પ્રબળ અસર થતી હોવાથી તરુણ પુરુષોએ સૌથી પ્રથમ એ ખાતરી કરી લેવી જોઈએ કે, તે જે ધંધો પસંદ કરે છે તે આરોગ્યદાયક છે કે નહિ? રાજદ્વારીઓ, ન્યાયાધીશો અને ધર્માચાર્યો ઘણું વર્ષ જીવે છે એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે. વ્યાપારમાં કટ્ટી હરીફાઈથી જે સંઘર્ષણ થાય છે તેને લીધે શરીર ઉતાવળે વસાય છે; પરંતુ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તે પ્રકારના માણસોમાં તેમ બનતું નથી. દૂર દૂર ફરતી મહાન સૂર્યમાલાઓ વિષે નિરંતર ચિંતન કર્યા કરનારા ખગોળવેત્તાઓ પણ ઘણું લાંબું જીવન ભોગવે છે. ગેલીલિયો, બેકન, ન્યૂટન, યુલર, ડાલ્ટન વગેરે તત્ત્વવેત્તાઓ તથા વૈજ્ઞાનિકો, ગણિતશાસ્ત્રીઓ અને ધર્મશાસ્ત્રોના અભ્યાસીઓ સાધારણ ધંધાદારી મનુષ્યોનાં ઘણાં સંકટોથી મુક્ત જણાય છે. વનસ્પતિવિદ્યાના મહાન અભ્યાસીઓએ પણ સાધારણ રીતે ઘણા લાંબા સમય સુધી

સુખી જીવન ગાળ્યું છે. ઈંગ્લંડની ઈતિહાસની શોધખોળ કરનારી એક સુપ્રસિદ્ધ મંડળીના ચૌદ સભ્યો ૧૮૭૦માં મરણ પામ્યા. તેમાંના બે નેવું કરતાં વધારે વયના હતા; પાંચ એંશી કરતાં વધારે ઉંમરના હતા અને બે સિત્તેર કરતાં વધુ ઉંમરના હતા.

માનસિક કાર્યથી શરીરના આરોગ્ય પર ઘણી મોટી અસર થાય છે. વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ શાંતિનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરી આયુષ્યમાં વૃદ્ધિ કરે છે.

સોય અને કાંટા બનાવવાનો ધંધો કરનાર માણસોના પેટમાં પોલાદની જે બારીક રજકણો જાય છે તેથી ભયંકર રોગ થાય છે અને તેઓ ચાળીસ વર્ષના થવા પહેલાં તો અવશ્ય મરણ પામે છે. ભારે પગારને લીધે આ ધંધામાં પડવાને ઘણા માણસો લલચાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેમના મસ્તક પરનો ભય ઓછો કરવાને માટે જે યોજનાઓ ઘડવામાં આવે છે તેની સામે પણ તેઓ પોતાના સમગ્ર બળથી થાય છે. કારણ કે તેમને એવો ભય રહ્યા કરે છે કે તેથી કદાચ ઘણા માણસો આ ધંધામા પડશે અને તેમનો પગાર ઓછો કરી નાખશે. ફ્રાન્સનાં દીવાસળીનાં ઘણાં કારખાનાંઓમાં કામ કરતા માણસોના આરોગ્ય પર તે કામની કેવી અસર થાય છે તેની ઘણા વૈદ્યોએ તપાસ કરી છે અને તે સર્વ એકમતે જણાવે છે કે, તેના પરિણામે એ લોકોના દાંત વહેલા ખવાઈ જાય છે; જડબાંનું હાડકું સડી જાય છે; ગળા પર સોજો ચઢી આવે છે અને બીજા ઘણા રોગો લાગુ પડે છે!

ચોત્રીસ વર્ષ અને આઠ માસ દરમ્યાન મૅસેચ્યુસેટ્સ પરગણામાં વીસ કરતાં વધારે વર્ષની વયના એક લાખ સડસઠ હજાર માણસો મરણ પામ્યા! તેમનાં રોગનાં ખાનાંઓમાં તેમના ધંધાઓ નોંધેલા હતા. બધાની સરાસરી વય એકાવન વર્ષની આવી હતી. ખેતીનો ધંધો કરનારાઓની સરાસરી ઉંમર સૌથી વિશેષ એટલે કે સાડીપાંસઠ વર્ષની આવી હતી.

બીજા ધંધાઓમાં રોકાયેલા માણસો કરતાં અને શહેરીઓ કરતાં ખેડૂતો વધુ જીવે છે અને વૃદ્ધ માણસોનું પ્રમાણ તેમનામાં વધુ જણાય છે તેનાં ઘણાં કારણો છે. તેમને સ્વચ્છ હવા મળે છે અને મેદાનમાં કસરત મળે છે તેથી તેમને ભૂખ સારી પેઠે લાગે છે અને ઊંઘ પણ ખૂબ આવે છે;

જ્યારે શહેરમાં વસતા માણસો ભાગ્યે જ સારી ઊંઘ અને ગાઢ નિદ્રા ભોગવે છે. વળી ખેડૂતોને બીજો લાભ એ છે કે શહેરમાં સખ્ત હરીફાઈ ચાલતી હોવાથી ત્યાંના લોકોને જે ઘસારો, ચિંતા અને મનોવેદના જગવવી પડે છે તેથી તેઓ મુક્ત હોય છે.

બીજી રીતે જોતાં ખેડૂતો પણ કેટલાક મહાન દોષોથી અને દીર્ઘાયુષ્યના કેટલાક શત્રુઓના પંજામાંથી મુક્ત હોતા નથી. મનુષ્ય કાંઈ માત્ર રોટલાથી જ જીવતો નથી પણ શરીરને નીરોગી રાખવામાં મન સૌથી અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. શહેરનું સામાજિક જીવન; તેમ જ પુસ્તકાલયો, વ્યાખ્યાનો, મહાન ઉપદેશકો વગેરેનો લાભ લેવાની મનને મળતી તકો અને બુદ્ધિમાન પુરુષોનો નિરંતર સહવાસ; એ વસ્તુઓ કૃષિકારના જીવનના ઉપર જણાવેલા ઘણા લાભોનો બદલો વાળી આપે છે.

એ તો જાણે શક વગરની વાત છે કે, મહત્ત્વાકાંક્ષા અને સફળતા, મનુષ્યના આયુષ્યને દીર્ઘ બનાવવાની શક્તિ ધરાવે છે. જો આપણે દ્રવ્યની પાછળ અત્યંત ત્વરાથી દોડીને આપણા જીવનને ઘસી નાખીએ નહિ તો સફળતાથી આપણને દીર્ઘાયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ટૉમસ ડબલ્યુ. હિગિન્સને ગઈ સદીના સૌથી વિશેષ પ્રસિદ્ધ ઉપદેશકો પૈકી ત્રીસ જણાની યાદી બનાવી; તો તેને જણાયું કે તેમનું સરકારી સરાસરી આયુષ્ય ઓગણોતેર વર્ષનું હતું!

ખાણના કેટલાક વિભાગોમાં કામ કરનારા માણસોમાં એક હજારમાંથી છસો ક્ષયથી મરણ પામે છે! યુરોપનાં કારાગૃહો કે જેમાં ખરાબ હવા અને ગંદકીની અતિ ભયંકર અસર થાય છે તેમાં સેંકડે એકસઠ માણસ ક્ષયથી મરી જાય છે. બેવેરિયાના મઠોમાં જે માણસ નીરોગી સ્થિતિમાં દાખલ થાય છે તેમાંના સેંકડે પચાસ જણ ક્ષયથી મરણ પામે છે.! પ્રશિયન કારાગૃહોની સ્થિતિ પણ લગભગ આવી જ છે. ખરાબ હવા, ગંદકી અને ખરાબ ખોરાકનું પરિણામ કેટલું ખરાબ આવે છે તે આ પરથી જણાય છે કે, ઉપર જણાવેલા વીસ અને ચાળીસ વર્ષની વચ્ચેની વયના માણસોનું મરણપ્રમાણ તે વયના સાધારણ માણસોના મરણપ્રમાણ કરતાં પાંચગણું વિશેષ હોય છે! ન્યૂયૉર્ક નગરમાં ૧૮૯૨ની સાલમાં વીસ કરતાં અધિક વયના માણસોનાં મરણો

પૈકીના પાંચમા ભાગનું કારણ ક્ષય હતું. હિંદમાં ચાલતાં રૂ, સૂતર અને કાપડનાં કારખાનાંમાં પણ રૂના બારીક રજકણો મજૂરોના શ્વાસોચ્છ્‌વાસમાં પુષ્કળ જવાથી તેમ જ કારખાનાઓમાં ગરમી જાળવી રાખવા સારુ હવા નહિ આવવા દેવા માટે પ્રકાશ પણ કાચનાં જ બારણાંઓ મારફતે આવવા દે છે તેથી મરણોનું પુષ્કળ પ્રમાણ આવે છે. મુંબઈની કાપડ મારકીટોમાં દિવસ અને રાત ગુજારનારાઓની પણ તે જ વલે થાય છે.

જે ધંધાઓમાં કામ કરનારાઓને રજકણો શ્વાસમાં લેવાની ફરજ પડે છે તે સંબંધે વૈદ્યશાસ્ત્રી બેનોયસ્ટન તથા લૉમ્બાર્ડે ઘણી તપાસ કરી છે. તે પરથી જણાય છે કે, ખાણોમાંના રજકણો આરોગ્યને સૌથી વિશેષ નુકસાન કરે છે; પ્રાણીઓના રજકણો એથી ઓછું નુકસાન કરે છે અને વનસ્પતિના રજકણો એથી પણ થોડું નુકસાન કરે છે.

ધંધાની પસંદગી કરતી વખતે સ્વચ્છતા, શુદ્ધ હવા, સૂર્યપ્રકાશ તથા નુકસાનકારક રજકણો અને વિષમય હવાથી મુક્તિ એ બાબતોને સૌથી વિશેષ મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. જે માણસ ગમે તેવડી રકમને માટે પોતાના જીવનનું એકાદું વર્ષ વેચી દેવાને તૈયાર થાય તેને આપણે ગાંડો ગણીએ છીએ અને તે છતાં આપણે એવા ધંધાઓ પસંદ કરીએ છીએ કે જે આંકડાઓ અને ડૉક્ટરોના જણાવ્યા મુજબ આપણાં જીવનનાં પાંચથી લઈને પચ્ચીસ, ત્રીસ અને ચાળીસ વર્ષો સુધી કાપી નાખે છે!

જે ધંધામાં લાંબા અને અનિયમિત અંતરે પુષ્કળ બળનો ખર્ચ કરવો પડે છે તે ધંધો પણ ભયકારક હોય છે. જે માણસ નિયમિત રીતે અને પદ્ધતિસર કામ કરતો નથી તેના મસ્તક પર સંકટ નિરંતર ઝઝૂમી રહેલું હોય છે. એક વૈદ્યે ઈ. સ. ૧૮૯૫માં જણાવ્યું હતું કે 'છ વર્ષ પહેલાં સ્થાપિત થયેલી ન્યુયોર્કની એક કલબના બત્રીસ સશક્ત મલ્લો પૈકી ત્રીસ ક્ષયથી મરણ પામ્યા છે; પાંચને ગોળાનું દરદ લાગુ પડવાથી પટો પહેરવાની ફરજ પડી છે; ચાર અથવા પાંચ જણાના ખભા બેસી ગયા છે અને ત્રણને ઉધરસ તથા અર્ધું બહેરાપણું લાગુ પડયું છે!' ઓહિયો પરગણાના ડેઈટન નગરમાં આવેલા સ્વદેશી સૈનિકોના નૅશનલ સોલ્જર્સ હોમનો મુખ્ય શસ્ત્ર-

વૈદ્ય ડૉ. પેટન જણાવે છે કે, 'આ સંસ્થામાં પાંચ હજાર સૈનિકો છે. તેમાંના સેંકડે આઠ ટકા એક યા બીજા પ્રકારના હૃદયના રોગથી પીડાય છે અને તેનું કારણ યુદ્ધમાં તેમને ફરજિયાત શારીરિક શ્રમ કરવો પડે છે તે છે.'

મનુષ્યની ઇન્દ્રિયો અને બીજા અવયવો પરસ્પર એવી રીતે જોડાયેલાં હોય છે કે એકને ઈજા થતાં તેની અસર સર્વ પર થાય છે. કસરતબાજો પોતાના શરીરને ઘણું મજબૂત બનાવે છે તેઓ પણ શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક લાભોના ભોગે જ તેમ કરે છે. આ એક પ્રકૃતિનો નિયમ છે કે, કોઈ પણ શક્તિ અથવા અવયવ પર વિશેષ દબાણ અથવા શ્રમ પહોંચાડીને જો તમે તેનો અતિશય વિકાસ કરશો તો તે પાયમાલ થશે એટલું જ નહિ પણ તે બીજી સર્વ શક્તિઓ અને અવયવોને નુકસાન પહોંચાડશે.

કેટલાક માણસો સાહિત્યની સાથે કંઈ પણ સંબંધ ન હોય એવા ધંધાઓ કરવા છતાં અવકાશના સમયમાં સાહિત્યનું પુષ્કળ કામ કરે છે. પોતાના નિયત ધંધામાં તેમની જે શક્તિઓ વપરાય છે તે આખા દિવસના કામના દબાણ અને ઉશ્કેરણીથી સંપૂર્ણ થાકી ગઈ હોય છે તે છતાં પણ સાયંકાળે અથવા બીજા કોઈ અવકાશના સમયમાં તેઓ અતિ અસરકારક કાર્ય કરવાને શક્તિમાન થાય છે. કારણ કે તે તેઓ આ સમયે સર્વથા બીજી જ શક્તિઓને ઉપયોગમાં લાવે છે, કે જે શક્તિઓ બીજી શક્તિઓ કામ કરતી હોય છે ત્યારે વિશ્રાંતિ લેતી હોય છે.

મગજની ક્રિયા બંધ રહેવાથી કાંઈ મગજને વિશ્રાન્તિ મળતી નથી; આ વાત મહાન વિચારકોનો મોટો ભાગ જાણે છે. જે માણસો મગજનું કામ સૌથી વિશેષ કરે છે તેઓ વહેલા યા મોડા—દુર્ભાગ્યવશાત્ મોડા જ—વારાફરતી એક પ્રકારની શક્તિઓને વિશ્રાંતિ આપી બીજા પ્રકારની શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવાનું શીખે છે. એક કાર્યમાં તેમને કંટાળો આવે છે ત્યારે તેઓ તેને પડતું મૂકીને બીજું કાર્ય હાથમાં લે છે અને આ રીતે તેઓ પોતાના પુષ્કળ માનસિક કાર્યથી જગતને છક્ક કરી નાખવાને શક્તિમાન થાય છે. મગજમાંની અમુક શક્તિઓને વિશ્રાંતિ આપીને અને અમુક શક્તિઓને આરોગ્યદાયક કસરત આપીને તેમનો એક પછી એક

ઉપયોગ કરવાના ચાતુર્યનું જ આ પરિણામ હોય છે. કોઈ પણ મહત્ત્વાકાંક્ષી કાર્યકર્તા જો એક જ પ્રકારની શકિતઓનો નિરંતર ઉપયોગ કર્યા કરશે તો તેને થોડાક જ સમયમાં પશ્ચાત્તાપ કરવો પડશે. મગજના કોઈ પણ પ્રકારના અણુઓ, તેમનામાં જેટલું માનસિક બળ હોય તે કરતાં વધુ બળ વાપરી શકે નહિ. કંટાળી ગયેલા મગજને વિશ્રાંતિ આપવી જ જોઈએ; નહિ તો તે રોગી અને અશકત બની જશે.

દૃઢ શરીરના પ્રતાપે થનારાં ઘણાં કાર્યોનું માન મગજ ખાટી જાય છે. જ્યારે વેસ્લીએ પોતાના ૮૨મા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે કહ્યું કે 'ચાળીસ વર્ષ પહેલાં હું કામ કરવાને અને શારીરિક તથા માનસિક કસરત કરવાને જેટલો સશકત અને લાયક હતો, તેટલો જ સશકત અને લાયક હું હમણાં પણ છું!' ૮૩ મે વર્ષે તે બોલ્યો કે 'હું મને પોતાને એક અદ્ભુત માણસ જણાઉં છું. જે સમયે મને કંટાળા જેવું કંઈક લાગ્યું હતું તેને આજે બાર વર્ષ વહી ગયાં છે!' મેથ્યુઝ કહે છે કે, 'બળવાન હાથ અને બળવાન મગજ, શકિતમાન ફેફસાંઓ અને મજબૂત શરીર પર જ ભારે બોજાઓ આવી પડે છે અને એ હમેશાં પડયા કરવાના. ખાતરી રાખજો કે જ્યાં ભારે બોજાઓ પડે છે ત્યાં ભારે પારિતોષિકો પણ પડે છે જ.

જોન કિવન્સી ઍડમ્સ ભર શિયાળામાં પણ ઠંડા પાણીએ સ્નાન કરી શકતો હતો. દુર્બળ શરીરમાં રહેલા બળવાન મગજને નિર્બળ હાથાવાળી સુંદર છરીની ઉપમા આપવામાં આવી છે. છરી ચકચકિત અને સારી ધાતુની હોય તથા તેની ધાર તીક્ષ્ણ હોય, તોપણ જો તેને પકડવાનો હાથો ન હોય તો તેની ઉત્તમતા કશા ઉપયોગમાં આવતી નથી. મજબૂત સ્નાયુ, દૃઢ અવયવો અને સશકત શરીરમાં સ્વાભાવિક રીતે જ બળવાન ઇચ્છાશકિત, સ્પષ્ટ ધ્યેય, ચપળતા, ટકી રહેવાની શકિત અને નિશ્ચયબળ હોય છે.

જીકી કહે છે કે 'તમે પૈસાનો લાભ મેળવશો તો બીજી દિશામાં તમને હાનિ થઈને એ લાભ અત્યંત મોંઘો પડી જશે. તમે તેને માટે તમારા આરોગ્યનો ભોગ આપો એ કંઈ લાભકારક સોદો કર્યો કહેવાય નહિ. તમે તેને માટે તમારી સ્વતંત્રતા વેચી દો એ તો તમે એક પરપોટાને બદલે

મોતી આપી દીધા બરોબર જ છે. યાદ રાખજો કે, તમે તેને માટે તમારો આત્મા આપો; તમારું આત્મમાન, તમારી શાંતિ, તમારું પોરુષ કે તમારું ચારિત્ર આપો, તો તમે તેની ઘણી જ મોટી કિંમત આપો છો.'

આપણાં મોટાં શહેરોમાંના હજારો માણસોને પૈસાની આવશ્યકતાને લઈને એવી પરિસ્થિતિમાં અને એવા ધંધામાં પડવાની ફરજ પડે છે કે જે તેમના સ્વભાવને અને ચારિત્રને નષ્ટભ્રષ્ટ કરી દે છે.

જે શખ્સ આપણે આપણી નોકરીમાં રાખેલા માણસોને, તેમને અનીતિવાન બનાવનાર અગર તેમને ઉન્નત કરવાની શક્તિ ન ધરાવનાર કાર્ય કરવાની ફરજ પાડીએ છીએ તે જ શખ્સ આપણે તેમને નિરુપયોગી કરતાં પણ ખરાબ કામ કરવાનું દબાણ કરીએ છીએ.'

રસ્કિન કહે છે કે, આપણા વિચારોની આતશબાજી કરી દેવી એ જ જાણે વિજયનો કળશ હોય તેમ હાલના લોકો ક્ષણિક કથામાં પોતાની બુદ્ધિ ખર્ચી નાખે છે. તમે જે કાર્ય કરવાની બીજાઓને ફરજ પાડો છો તે તમારી જાતને અગર સમાજને ઉપયોગી છે કે નહિ? જો તમે એક દરજીની પાસે નાચમાં પહેરવાના પોશાક માટે પાંચ—છ સુંદર ઝાલર સીવડાવો તો તમે માત્ર તમારો સ્વાર્થ સાધવાને જ પૈસા ખર્ચો છો; કારણ કે તે ઝાલરનો ઉપયોગ માત્ર તમે જ કરી શકશો અને તે માત્ર એક જ નાચમાં કરી શકશો. એવા મોજશોખ અને લાભને પરોપકાર સમજશો નહિ અને ભૂલથી એમ પણ ધારી લેશો નહિ, કે, તમે જે સુંદર વસ્ત્રો પહેરો છો તેથી તમારા કરતાં ઊતરતી પંક્તિનાં માણસોનાં ક્ષુધાતુર મુખમાં અન્ન જાય છે. તમને તમારી ગાડીમાંથી ઊતરતા જોવાને માટે જે લોકો સડક પર ધ્રૂજતા હારબંધ ઊભા છે તે લોકોનો આવો જ અનુભવ છે. આ સુંદર વસ્ત્રોનો અર્થ એવો નથી કે, તેમનાં મુખમાં એટલું અન્ન ગયું છે, પરંતુ તેનો અર્થ તો એવો થાય છે કે, તેટલું અન્ન તેમના મુખમાંથી ખૂંચવી લેવાયું છે.

એક સુંદર, ઉપયોગી અને માનવંત ધંધો પસંદ કરો. ખરાબ ધંધાની સાથે બહુ પરિચય થવાથી કેટલીક વાર તે પણ સારો દેખાય છે; પરંતુ એવી ભૂલમાં પડતા નહિ. એવો ધંધો પસંદ કરો કે જેનાં વિકાસને અવકાશ હોય.

કેટલાક પ્રકારના ધંધામાં એકાદ ગુલ્ડ કે તાતાને પણ સફળતા મળી શકતી નથી; તેમ એકાદ પિબોડી પણ તેમને માનવંત બનાવી શકતો નથી. એકાદ એવો ધંધો પસંદ કરો કે જે તમારો વિકાસ કરે, તમને ઉન્નત કરે અને તમને આત્મસંસ્કાર તથા પ્રગતિ કરવાની તક આપે. તમે ઝાઝું દ્રવ્ય ન મેળવો તેની ચિંતા નહિ, પરંતુ તમારે ઝાઝું મનુષ્યત્વ તો મેળવવું જ જોઈએ. કારણ કે મનુષ્યત્વ એ દ્રવ્ય અને ખિતાબ કરતાં પણ મોટું છે અને ચારિત્ર્ય એ કારકિર્દી કરતાં પણ મહાન છે. જો બની શકે તો જે તમને પરાણે કામ કરવાની ફરજ પાડે અથવા જેમાં તમને રાત્રિએ અને રજાના દિવસે પણ કામ કરવું પડે એવાં ધંધાઓનો ત્યાગ કરો. 'આખરે કોઈ પણ માણસને આ કામ કરવું જ પડશે ને?' એવું કારણ આગળ ધરી તે કામ કરવામાં આપણે કંઈ ખોટું કરતા નથી; એવું માનવા—મનાવવાનો પ્રયત્ન કરશો નહિ. તે 'કોઈ પણ માણસ' તમે પોતે જ ન બનો એટલી સાવચેતી રાખો; તમારી જોખમદારી તમારા શિર પર લો. મહિનાના ત્રીસે દિવસ કામ કરવું એ યોગ્ય છે કે નહિ એ વાતને ઘડીભર બાજુએ રાખીએ તોપણ તે આપણા આરોગ્યને તો નુકસાનકારક છે જ. વળી રાત તો પ્રકૃતિએ નિદ્રાને માટે બનાવી છે માટે રાત્રે કામ કરવું જોઈએ નહિ અને દિવસને પ્રકૃતિએ કામને માટે બનાવ્યો છે માટે તેમાં ઊંઘવું જોઈએ નહિ!

અનેક માણસોએ માત્ર દ્રવ્યલોભથી કોઈ સંકુચિત હલકા ધંધામાં પડીને પોતાના પૌરુષને સંકુચિત કરી નાખ્યું છે; પોતાની બુદ્ધિનો વિકાસ થતો અટકાવ્યો છે; પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાને કચરી નાખી છે અને પોતાની સૂક્ષ્મ મનોવૃત્તિઓને બુઠ્ઠી કરી નાખી છે.

મહાન વકીલ, વૈદ્ય, વ્યાપારી, પદાર્થજ્ઞાની, કારખાનાવાળા કિંવા પંડિત તરીકે પ્રખ્યાત થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખશો નહિ પણ એક ચારિત્ર્યવાન મહાપુરુષ યાને મનુષ્યોનાં અંતઃકરણોના રાજા થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખજો.

ડૉ. મેથ્યુઝ કહે છે કે 'ઘણું' કરીને અરુચિકારક ધંધામાં પડવાથી જેટલા માણસો નિષ્ફળ જાય છે તેટલા બીજા કોઈ પણ ધંધામાં નિષ્ફળ જતા નથી.' આપણે શું કરી શકીએ છીએ તે શોધી કાઢયા પૂર્વે ઘણી વાર

સખત પ્રહાર અને વારંવાર નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત કરવાથી આપણે શું નથી કરી શકતા એ આપણે જોઈશું ચોખી કરીએ. શંકાશીલ તર્કોથી દૂર ન રહેવાથી આ રીત જ ઘણી વાર પાકા નિર્ણય પર આવવાને ઉપયોગી થઈ પડે છે.

કેટલા અંધ માણસો વકીલ, વૈદ્ય, સરકારી નોકરી અને ધર્માચાર્યના ધંધા, માત્ર 'માનવંત ધંધા' ગણાતા હોવાથી જ પસંદ કરીને જીવનપર્યંત ઉપહાસને પાત્ર બન્યા છે! એવા માણસો માનવંત ખેડૂતો અથવા વ્યાપારીઓ બન્યા હોત; અને ઉપરોક્ત ધંધાઓમાં તો તેમને કોઈ તૃણની તોલે પણ ગણતું નથી અને ઊલટી તેમની દુર્બળતાને જ તે ધંધાઓએ ખુલ્લી કરી આપી છે.'

વળી કેટલાક તરુણો તો એવા જ ધંધાનું શિક્ષણ મેળવે છે, કે જે કરવાને માટે તેમની પાસે સાધન જ હોતાં નથી અથવા જે ધંધા કરવાની તેમની ઈચ્છા પણ હોતી નથી; અને તેથી જ તેઓ એ ધંધામાં પડીને નિષ્ફળ જાય છે.

અમુક ધંધામાં બીજા મનુષ્યોએ પુષ્કળ ધન મેળવ્યું હોય તેથી જ તમે તેને પસંદ કરશો નહિ. અમુક ધંધાને લોકો 'યોગ્ય' અથવા 'માનવંત' માનતા હોય તેથી જ તેને પસંદ કરશો નહિ. સખત પરિશ્રમ, વિઘ્નો, સંકટો કે કોઈ પણ પ્રકારની પ્રતિકૂળતા જેમાં ન હોય એવા સરળ ધંધાઓ, માનવંત ધંધાઓ અને ઘણી ઓછી મહેનતે શીખી શકાય એવા ધંધાઓ પસંદ કરવાની ઈચ્છાથી જ ઘણા યુવાનો પૈસામાં, શરીરમાં કે ચારિત્ર્યમાં પાયમાલ થઈ જાય છે.

જે કાર્યને માટે આપણે અયોગ્ય હોઈએ તે કાર્ય કરવાને જ્યારે આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ, ત્યારે આપણે પૂર્ણ બળથી કામ કરતા નથી પરંતુ દુર્બળતાથી કરીએ છીએ. આપણો ઉત્સાહ આથી તૂટી જાય છે; આપણે અર્ધું કામ કરીએ છીએ; ઢંગધડા વગરનું કામ કરીએ છીએ અને આત્મવિશ્વાસ ગુમાવી દઈને એવા નિર્ણય પર આવીએ છીએ કે, બીજા માણસો જે કામ કરી શકે છે તે કામ આપણે કરી શકતા ન હોવાથી આપણે મૂર્ખ જ છીએ! આ પ્રમાણે આપણે યોગ્ય સ્થાનેથી ચલિત થવાને લીધે આપણું સમગ્ર જીવન ભ્રષ્ટ અને પતિત બની જાય છે.

યુવાવસ્થામાં આપણા ધંધાની પસંદગી ડહાપણપૂર્વક કરવાથી આપણે

જ્યારે યુવાન અને આશાથી ભરેલા હોઈએ અને આપણામાં પ્રબળ ઉત્સાહ ભરેલો હોય તેવે સમયે જ યોગ્ય કારકિર્દીના માર્ગમાં દાખલ થવાથી; અને આપણે ભરેલું પ્રત્યેક પગલું, આપણે કરેલું પ્રત્યેક કામ તથા આપણે કરેલો પ્રત્યેક પ્રહાર જીવનને વિશાળ, ગંભીર તથા ઉત્તમ બનાવવામાં સહાય કરે છે એમ આપણને લાગવાથી સફળતાનો માર્ગ કેટલો ટૂંકો બને છે?

સ્વાભાવિક રીતે જે લોકો પોતાના યોગ્ય સ્થાનની બહાર હોય છે તેઓ જ નિષ્ફળ થાય છે. પોતાના યોગ્ય સ્થાનથી ચ્યુત થયેલા માણસમાં માત્ર અર્ધું જ મનુષ્યત્વ રહેવા પામે છે. તેનો માનવસ્વભાવ ભ્રષ્ટ થઈ ગયેલો હોય છે; તે પોતાના સ્વભાવની વિરુદ્ધ કાર્ય કરે છે; તે પ્રવાહની સામે જ વહાણ હંકારે છે અને પરિણામે તે ક્યારે નિષ્ફળ થાય છે તે જ માત્ર જોવાનું રહે છે. તેનું બળ નષ્ટ થઈ જાય છે એટલે તરત જ તેનું નાવ નદીને તળિયે બેસી જાય છે. એક માણસની સમગ્ર પ્રકૃતિને જ્યારે તે તેના ધંધાની વિરુદ્ધમાં પોતાનો વાંધો રજૂ કર્યા કરતી હોય ત્યારે તેમાં તે કદી પણ સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. સફળતા પામવા માટે તો તેના ધંધાને તેની સમસ્ત શક્તિઓની સંમતિ મળવી જોઈએ; તેના ધંધા પ્રત્યે તેની શક્તિઓની સહાનુભૂતિ હોવી જ જોઈએ.

ધંધો પસંદ કરવાનો ઉત્તમોત્તમ માર્ગ એ છે કે, તમારા મનને આ પ્રશ્ન પૂછો:—'જો લોકો મારા ગુણો અને મારી લાયકાત ધ્યાનમાં લે અને જે દ્વારા તેમને સૌથી વિશેષ લાભ થાય એવા સ્થાનમાં મને મૂકે તો તેઓ મારી સાથે કેવો વ્યવહાર કરે?' આ સંબંધમાં એક નૉર્વેજિયન કહેવત ઘણી સારી છે: 'તારું સમગ્ર જીવન તારા માનવબંધુઓને સમર્પણ કર; તેઓ અતિ શીઘ્ર તેનો બદલો વાળી આપશે.' જ્યારે આપણે બીજાઓને માટે પુષ્કળ કામ કરતા હોઈએ છીએ ત્યારે આપણે આપણી જાત માટે પણ પુષ્કળ કામ કરતા હોઈએ છીએ. યુવાવસ્થામાં જ્યારે આપણે આપણી ઉત્તમોત્તમ શક્તિઓની મોટામાં મોટી સંખ્યાનો ઉચ્ચ પ્રકારે ઉપયોગ કરી શકવાની સ્થિતિમાં હોઈએ છીએ ત્યારે જ આપણે આપણી જાતને માટે તેમ જ બીજાઓને માટે સૌથી વિશેષ કામ કરી શકીએ છીએ. વળી

જ્યારે આપણે બીજાઓને સૌથી વિશેષ લાભ કરીએ છીએ ત્યારે જ આપણને સર્વોત્તમ સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. માત્ર સ્વાર્થની જ દૃષ્ટિથી ધંધો પસંદ કરવાનો આપણને કંઈ પણ અધિકાર નથી. આપણે જ્યારે બીજાઓને છેતરીએ છીએ ત્યારે આપણે આપણી જાતને જ ઠગીએ છીએ.

એક સમય એવો આવશે કે જ્યારે છોકરા અને છોકરીની સ્વાભાવિક વૃત્તિ નિશ્ચિત કરવાને માટે સંસ્થાઓ સ્થાપન કરવામાં આવશે. આવી સંસ્થાઓમાં બહોળો અનુભવ અને સૂક્ષ્મ અવલોકનશક્તિ ધરાવનાર માણસો તરુણ સ્ત્રીપુરુષોની સ્વાભાવિક વૃત્તિનો અભ્યાસ કરશે અને કયા ધંધામાં તેઓ પોતાના સંપૂર્ણ સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરી શકે એમ છે એ શોધી કાઢવામાં તેમને સહાય કરી તેમના સામર્થ્યનો ઉત્તમોત્તમ ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો એ તેમને શીખવશે. પોતે જે ધંધામાં પોતાના સંપૂર્ણ સામર્થ્યનો પ્રયોગ કરી શકે તે ધંધો વહેલો યા મોડો શોધી કાઢવાને પ્રત્યેક તરુણ શક્તિમાન હોતો નથી; તોપણ ધારો કે તે તેમ કરવાને શક્તિમાન થાય અને દુર્બલતાને બદલે સબલતાપૂર્વક કામ કરીને પોતાનો નિર્વાહ કરે તથાપિ ઘણી વાર તે શોધ એટલી બધી મોડી થાય છે કે તેથી મહાન વિજય મળવો તો સર્વથા અશક્ય જ થઈ પડે છે. ઉક્ત પ્રકારની સંસ્થાઓ છોકરાઓને અને છોકરીઓને તરુણાવસ્થાના પ્રારંભમાં જ યોગ્ય ધંધામાં પડવામાં સહાય કરશે. વહેલી પસંદગી કરવાથી માર્ગ ટૂંકો થાય છે. માણસો પોતાના જીવનના પ્રારંભમાં જ યોગ્ય દિશા ગ્રહણ કરે તેના કરતાં વિશેષ મહત્ત્વની ઘટના બીજી કઈ હોઈ શકે? ખોટી દિશામાં જન્મભર વૈતરું અને મહાન પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ નિષ્ફળતા મળે છે; ત્યારે ખરી દિશામાં સહજ પ્રયત્ન કરવાથી સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. એક માણસ જ્યારે પોતાના યોગ્ય સ્થાનમાં હોય છે ત્યારે ક્વચિત જ નિષ્ફળ અથવા દુઃખી થાય છે.

પરંતુ એક વાર યોગ્ય ધંધો પસંદ કર્યા પછી કદી પણ પાછું વાળીને જોતા નહિ. તેને સંપૂર્ણ ચીવટથી વળગી રહેજો. કોઈ પણ વસ્તુથી લોભાતા નહિ અથવા તમારા લક્ષ્યથી એક તસુ પણ ચ્યુત થતા નહિ; એટલે એમાં તમને અવશ્ય સફળતા મળશે. પ્રત્યેક ધંધામાં વિઘ્નો તો હોય છે જ અને

તેથી ક્ષણિક નિરાશા પણ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ તેથી તમે તમારા હેતુને છોડી દેતા નહિ. જો તમને તમારો ધંધો વેઠ સમાન લાગતો હોય; જો તમને બીજા ધંધામાં પડત તો સારી સફળતા મળત; તો તમે કદી પણ વિજય મેળવી શકશો નહિ. ચીવટપૂર્વક તમે તમારા ધંધાને વળગી રહેશો તો જ તમે તે ધંધામાં જણાતાં વિઘ્નોને ઉલ્લંઘીને અંતે વિજય મેળવશો. આ દૃઢતા આ નિશ્ચયબળથી મોટો લાભ તો એ થાય છે કે, બીજા લોકોને આપણા પર શ્રદ્ધા બેસે છે અને તેમ થયું એટલે પછી બીજું શું શું સિદ્ધ નથી થતું? તેથી આપણી આંટ વધે છે અને આપણને નૈતિક ટેકો મળે છે. નિશ્ચિત ઉદ્દેશવાળા માણસ પર લોકો હમેશાં શ્રદ્ધા રાખે છે અને અસ્થિરતા તથા બેદરકારીપૂર્વક કામ કરનાર તથા કોઈ પણ સમયે એક ધંધો છોડી બીજો પકડવાની અથવા નિષ્ફળ થવાની શંકા ઉત્પન્ન કરનાર માણસને તેઓ જેટલી સહાય કરે તેથી બમણી સહાય તેઓ નિશ્ચિત ઉદ્દેશવાળા માણસને કરે છે. પ્રત્યેક માણસ જાણે છે કે, દૃઢ નિશ્ચયવાન માણસો નિષ્ફળ થાય એવો સંભવ થોડો જ છે; તેમની ચપળતા, સ્થિરતા અને તેમનો દૃઢ નિશ્ચય તેમની સફળતા વિષે લોકોના હૃદયમાં દૃઢ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે.

તમારે કયો ધંધો કરવો તે દુનિયા તમને કહેતી નથી; પરંતુ એ તમારી પાસે એટલું તો અવશ્ય માગે છે કે, તમારે કોઈ પણ ધંધો કરવો અને તમારે તમારા ધંધામાં રાજા બનવું. એક તરુણ મનુષ્ય અનુકૂળ ધંધામાં પડી પોતાની એક પણ શકિતને નિરુપયોગી નહિ થવા દેવાનો નિશ્ચય કરી પોતાનાં પ્રાપ્ત સાધનોનો ઉત્તમોત્તમ ઉપયોગ કરવાનો સંપૂર્ણ પ્રયત્ન કરે, એ દૃશ્ય જેટલું સુંદર છે તેટલું સુંદર બીજું કોઈ પણ દૃશ્ય નથી. ગમે તેટલાં દ્રવ્ય, કીર્તિ, સત્તા કે કોઈ પણ ધંધોરોજગાર કરતાં ચારિત્ર્ય વધારે મોટું છે.

ગાર્ફીલ્ડે કહ્યું હતું કે 'મારી તમને પ્રાર્થના છે કે, જે ધંધામાં તમને નિરંતર માનસિક વિકાસની જરૂર પડે નહિ અને તે ધંધો કરવાની અનિવાર્ય ફરજ પડે નહિ ત્યાં સુધી તે ધંધામાં દાખલ થવાથી સંતુષ્ટ થશો નહિ.' જે ધંધો તમને સુસંસ્કૃત અને ઉન્નત કરતો હોય; જે ધંધા વિષે તમે મગરૂર

થઈ શકતા હો; જે ધંધો તમને આત્મવિકાસ અને આત્મોન્નતિ કરવાનો અવકાશ આપતો હોય; જે ધંધો તમારા ગુણોને વિસ્તૃત અને વિકસિત કરતો હોય અને તમને ઉત્તમ નાગરિક તથા ઉત્તમ મનુષ્ય બનાવતો હોય તે જ ધંધો પસંદ કરજો.

નિર્વાહ માટે તમે ગમે તે ધંધો કરો તોપણ તમારા ચારિત્ર્ય કરતાં તો તેને હલકો જ ગણજો. દરજ્જો, દ્રવ્ય, ધંધો અને ખિતાબ, એ સર્વ કરતાં મનુષ્યત્વને જ વિશેષ મહત્ત્વ આપજો. માણસે પોતાના ધંધાના સંકુચિત અને સખત બનાવી દેનારા ગુણની પોતાની ઉપર અસર થતી અટકાવવાનો સખત અભ્યાસ અને સખત પરિશ્રમ કરવો જોઈએ.

રિન્ડાલ કહે છે કે, 'નિરંતર રોજગાર અને માલની આપ લે કરવાનું કાર્ય માણસને ઉન્નત બનાવતું નથી. જેની સાથે રોજગાર કરવાનો હોય તેની પાસેથી લાભ મેળવવાનો અને નફાકારક સોદો કરવાનો પ્રયત્ન, યુક્તિપ્રયુક્તિઓની યોજના અને જરા પણ વિચાર અને ધર્મ વિના કરવામાં આવતા હજારો પ્રપંચ, એ સર્વ આપણી બુદ્ધિ અને હૃદયને સંકુચિત અને દુર્બળ કરી દેવા સાથે નીતિને પણ ભ્રષ્ટ કરે છે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે, ધર્મ અને નીતિ પ્રત્યે દુર્લક્ષ થઈ તેની કિંમત ઘટી જાય છે. ખરું જોતાં તો ધંધારોજગારમાં પણ ધાર્મિક વૃત્તિ દાખલ થવી જોઈએ અને ધર્મમાં ધંધારોજગારનું નિયમિતપણું અને ખંત દાખલ થવાં જોઈએ.'

ધંધો ઊંચો પસંદ કરજો અને જે ધંધો કરવાની તમારી ઈચ્છા હોય તે ધંધામાં પડેલા માણસોનો અભ્યાસ કરજો. તમારા મનને આ પ્રશ્નનો પૂછજો કે, 'તે ધંધામાં જે માણસો પડેલા છે તેમનું ચારિત્ર તે ધંધો ઉન્નત બનાવે છે? શું તેઓ વિશાળ અને ઉદાર હૃદયના તથા બુદ્ધિમાન છે? શું સમાજમાં કંઈ પણ દરજ્જો ધરાવે છે? તેઓ સમાજને કાંઈ ઉપયોગી થઈ શકે છે?' એમ કદી પણ ધારતા નહિ કે અમુક અયોગ્ય ધંધામાં પડવા છતાં તમે એક ખાસ અપવાદરૂપે તેની કનિષ્ઠ અસરોમાંથી બચી જશો; અને તે ધંધામાં દાખલ થયા પછી તેની અનેકો પર થતી કનિષ્ઠ અસર તમારા પર નહિ થાય. જે પણ ધંધો તમે પકડ્યો તે ધંધાના અને તે ધંધામાં

તેથી ક્ષણિક નિરાશા પણ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ તેથી તમે તમારા હેતુને છોડી દેતા નહિ. જો તમને તમારો ધંધો વેઠ સમાન લાગતો હોય; જો તમને બીજા ધંધામાં પડત તો સારી સફળતા મળત; તો તમે કદી પણ વિજય મેળવી શકશો નહિ. ચીવટપૂર્વક તમે તમારા ધંધાને વળગી રહેશો તો જ તમે તે ધંધામાં જણાતાં વિઘ્નોને ઉલ્લંઘીને અંતે વિજય મેળવશો. આ દૃઢતા આ નિશ્ચયબળથી મોટો લાભ તો એ થાય છે કે, બીજા લોકોને આપણા પર શ્રદ્ધા બેસે છે અને તેમ થયું એટલે પછી બીજું શું શું સિદ્ધ નથી થતું? તેથી આપણી આંટ વધે છે અને આપણને નૈતિક ટેકો મળે છે. નિશ્ચિત ઉદ્દેશવાળા માણસ પર લોકો હમેશાં શ્રદ્ધા રાખે છે અને અસ્થિરતા તથા બેદરકારીપૂર્વક કામ કરનાર તથા કોઈ પણ સમયે એક ધંધો છોડી બીજો પકડવાની અથવા નિષ્ફળ થવાની શંકા ઉત્પન્ન કરનાર માણસને તેઓ જેટલી સહાય કરે તેથી બમણી સહાય તેઓ નિશ્ચિત ઉદ્દેશવાળા માણસને કરે છે. પ્રત્યેક માણસ જાણે છે કે, દૃઢ નિશ્ચયવાન માણસો નિષ્ફળ થાય એવો સંભવ થોડો જ છે; તેમની ચપળતા, સ્થિરતા અને તેમનો દૃઢ નિશ્ચય તેમની સફળતા વિષે લોકોના હૃદયમાં દૃઢ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે.

તમારે કયો ધંધો કરવો તે દુનિયા તમને કહેતી નથી; પરંતુ એ તમારી પાસે એટલું તો અવશ્ય માગે છે કે, તમારે કોઈ પણ ધંધો કરવો અને તમારે તમારા ધંધામાં રાજા બનવું. એક તરુણ મનુષ્ય અનુકૂળ ધંધામાં પડી પોતાની એક પણ શકિતને નિરુપયોગી નહિ થવા દેવાનો નિશ્ચય કરી પોતાનાં પ્રાપ્ત સાધનોનો ઉત્તમોત્તમ ઉપયોગ કરવાનો સંપૂર્ણ પ્રયત્ન કરે, એ દૃશ્ય જેટલું સુંદર છે તેટલું સુંદર બીજું કોઈ પણ દૃશ્ય નથી. ગમે તેટલાં દ્રવ્ય, કીર્તિ, સત્તા કે કોઈ પણ ધંધોરોજગાર કરતાં ચારિત્ર્ય વધારે મોટું છે.

ગાર્ફીલ્ડે કહ્યું હતું કે 'મારી તમને પ્રાર્થના છે કે, જે ધંધામાં તમને નિરંતર માનસિક વિકાસની જરૂર પડે નહિ અને તે ધંધો કરવાની અનિવાર્ય ફરજ પડે નહિ ત્યાં સુધી તે ધંધામાં દાખલ થવાથી સંતુષ્ટ થશો નહિ.' જે ધંધો તમને સુસંસ્કૃત અને ઉન્નત કરતો હોય; જે ધંધા વિષે તમે મગરૂર

થઈ શકતા હો; જે ધંધો તમને આત્મવિશ્વાસ અને આત્મોન્નતિ કરવાનો અવ-
કાશ આપતો હોય; જે ધંધો તમારા પોતાને વિસ્તૃત અને વિકસિત કરતો
હોય અને તમને ઉત્તમ નાગરિક તથા ઉત્તમ મનુષ્ય બનાવતો હોય તે જ
ધંધો પસંદ કરજો.

નિર્વાહ માટે તમે ગમે તે ધંધો કરો તોપણ તમારા ચારિત્ર્ય કરતાં
તો તેને હલકો જ ગણજો. દરજ્જો, દ્રવ્ય, ધંધો અને મિલકત, એ સર્વ
કરતાં મનુષ્યત્વને જ વિશેષ મહત્ત્વ આપજો. માણસે પોતાના ધંધાના
સંકુચિત અને સખત બનાવી દેનારા ગુણની પોતાની ઉપર અસર થતી
અટકાવવાનો સતત અભ્યાસ અને સતત પરિશ્રમ કરવો જોઈએ.

વિન્ડાલ કહે છે કે, 'નિરંતર રોજગાર અને માલની આપ લે કરવાનું
કાર્ય માણસને ઉન્નત બનાવતું નથી. જેની સાથે રોજગાર કરવાનો હોય
તેની પાસેથી લાભ મેળવવાનો અને નફાકારક સોદો કરવાનો પ્રયત્ન,
યુક્તિપ્રયુક્તિઓની યોજના અને જરા પણ વિચાર અને ધર્મ વિના કરવામાં
આવતા હજારો પ્રપંચ, એ સર્વ આપણી બુદ્ધિ અને હૃદયને સંકુચિત અને
દુર્બળ કરી દેવા સાથે નીતિને પણ ભ્રષ્ટ કરે છે. આનું પરિણામ એ આવે
છે કે, ધર્મ અને નીતિ પ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય થઈ તેની કિંમત ઘટી જાય છે. ખરું
જોતાં તો ધંધારોજગારમાં પણ ધાર્મિક વૃત્તિ દાખલ થવી જોઈએ અને ધર્મમાં
ધંધારોજગારનું નિયમિતપણું અને ખંત દાખલ થવાં જોઈએ.'

ધંધો ઊંચો પસંદ કરજો અને જે ધંધો કરવાની તમારી ઇચ્છા હોય
તે ધંધામાં પડેલા માણસોનો અભ્યાસ કરજો. તમારા મનને આ પ્રશ્નનો
પૂછજો કે, 'તે ધંધામાં જે માણસો પડેલા છે તેમનું ચારિત્ર્ય તે ધંધો ઉન્નત
બનાવે છે? શું તેઓ વિશાળ અને ઉદાર હૃદયના તથા બુદ્ધિમાન છે? શું
સમાજમાં કંઈ પણ દરજ્જો ધરાવે છે? તેઓ સમાજને કાંઈ ઉપયોગી થઈ
શકે છે?' એમ કદી પણ ધારતા નહિ કે અમુક અયોગ્ય ધંધામાં પડવા
છતાં તમે એક ખાસ અપવાદરૂપે તેની કનિષ્ઠ અસરોમાંથી બચી જશો; અને
તે ધંધામાં દાખલ થયા પછી તેની અનેકો પર થતી કનિષ્ઠ અસર તમારા
પર નહિ થાય. જે પણ ધંધો તમે પકડ્યો તે ધંધાના અને તે ધંધામાં

પડેલા અનેકોના સંસર્ગથી તમારે પણ બીજા અનેકોની પેઠે જ તે ધંધામાં ઓતપ્રોત અને તેના ગુલામ બની જવું પડશે. તે ધંધો અવશ્ય તમને પકડી લેશે, તમારું સ્વરૂપ ઘડશે અને તમારી ઉપર પોતાની અનિવાર્ય છાપ પાડશે તે સર્વથી બચવાનો તમે ગમે તેવો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હશે તોપણ તે તમને છોડશે નહિ.

ખુલ્લા અને ઉદાર હૃદયના ચપળ તરુણ પુરુષો મોટી આશાઓ અને ઉચ્ચ ઉદ્દેશો સહિત મહાશાળામાંથી બહાર પડવા છતાં તેઓ શંકાસ્પદ ધંધામાં દાખલ થઈને થોડાં જ વર્ષમાં એવા તો બદલાઈ જાય છે કે તેઓને ભાગ્યે જ ઓળખી શકાય છે. એક વારનું તે વિશાળ અને ઉદાર હૃદય હવે સંકુચિત અને સ્વાર્થપ્રિય બની જઈને, તે ઉચ્ચ ભાવનાવાળો માણસ હવે લોભી, લાલચુ કંજૂસ, નીચ અને સખત બની ગયેલો હોય છે. આપણને નવાઈ લાગે છે કે, માત્ર થોડાં જ વર્ષોમાં એક વિશાળ અને ઉદાર હૃદયનો તરુણ આટલો બધો કેવી રીતે ફેરવાઈ ગયો હશે? હવે તો તે માત્ર 'ધનસંચય' કરવાની જ વાત જાણે છે. !'सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते' એ તેનો મહામંત્ર બની ગયો હોય છે! તેની દ્રવ્ય મેળવવાની ક્ષુદ્ર યોજનાઓમાં જ તેનો સર્વ જાહેર જુસ્સો અને તેની ઉદારતા નષ્ટ થઈ જાય છે અને તે સદ્ગુણ કે એવી બીજી કોઈ પણ વસ્તુની દરકાર કરતો નથી!

'હું તમને સ્પષ્ટ રીતે કહી દઉં છું કે, કોઈ પણ સ્વાર્થી હેતુ એવો પવિત્ર અને એવો ઉત્તમ નથી કે જે સાધ્ય કરવા જતાં તે નીરસ અને પાપમિશ્રિત ન બની જાય. મનુષ્યે અંતઃકરણની કલ્પનાશકિતને જીવતી અને ખીલતી રાખવાને માટે તેને વિશાળ અને ચિરસ્થાયી ઉદ્દેશોનો ખોરાક આપવો જોઈએ; અને તમારો હેતુ જેટલો વિશાળ, નિઃસ્વાર્થી અને ઉદાર હશે તેટલો તે તમારે માટે પુણ્યરૂપ બની રહેશે કે જેથી પાપીઓની પાસે તમે જતા આવતા રહેશો છતાં પણ પાપ તમને સ્પર્શ કરી શકશે નહિ અને તમારું શારીરિક અને માનસિક આરોગ્ય વધ્યા જ જશે. વ્યાપક જ્ઞાન અને પ્રેમ, એ મનુષ્યનો શૃંગાર છે અને ઉચ્ચ ઉદ્દેશ એ કાર્યનો શૃંગાર છે.'

નિષ્ફળ થયેલા હજારો માણસોમાંના દરેકે જુદા જુદા અનેક ધંધાઓમાં એટલું બધું વૈતરું કર્યું હોય છે કે તેટલો પરિશ્રમ જો તેમણે એક જ ધંધામાં

કર્યો હોત તો તેમને મહાન સફળતા મળી હોત. જે યંત્રશાસ્ત્રી એક એન્જિન બનાવવા માંડે છે પણ તેને સંપૂર્ણ તૈયાર કર્યા વિના જ કોઈ બીજા ધંધામાં પડે છે તેને નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. વળી બીજા ધંધામાં પણ જ્યારે તે સફળતાની સમીપે પહોંચ્યો હોય છે ત્યારે તે એને છોડી દે છે અને તેથી તે બીજી વાર પણ નિષ્ફળ થાય છે. આ પ્રમાણે સફળતાનાં દ્વાર પર આવીને નિષ્ફળ થયેલા માણસો જગતમાં પુષ્કળ છે. તેઓ સફળતાના આંગણામાં જ ઊભા રહી જાય છે. તેઓ તેમાં પારંગત બનવાની તૈયારીમાં હોય છે એટલામાં જ તેમની હામ છૂટી જાય છે. કેટલા બધા માણસો પોતાના કાર્યમાં નિપુણ નહિ બનવાથી પોતાના જ્ઞાનનો લાભ જગતને આપી શકતા નથી? કેટલા બધા માણસો અનેક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યા છતાં તેમનાં મૂળતત્ત્વો પણ પૂરાં પાંસરાં જાણતા નથી? કેટલા બધા માણસો એકથી વધારે કલાઓનું અધૂરું અધૂરું જ્ઞાન મેળવવાથી તેમાંના એકકેયનો ઉમદા ઉપયોગ કરી શકતા નથી?

પેલી બળવાન શક્તિ કે જેને સર્વશાસ્ત્રતા (વર્સેટિલિટી) કહેવામાં આવે છે તેનાથી સાવધ રહેજો. ઘણા માણસો બે ભાગમાં વહેંચાઈ જવાથી (એકનિષ્ઠ નહિ રહેવાથી) મહાપુરુષ બનતા અટકી જાય છે. સર્વ શાસ્ત્રજ્ઞતાની મોહિનીએ ઘણા આશાવંત તરુણોને ભ્રષ્ટ અને પાયમાલ કરી દીધા છે. અનેક બાબતોના પંડિત બનવા અડેખાં બનવા જતાં મનુષ્યનું એક પણ વિષયનું સર્વ પ્રકારનું અનુભવસિદ્ધ સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળતું નથી.

થોરો કહે છે કે 'મનુષ્યે બીજા વિષયોનું જાણી જોઈને જ થોડું થોડું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ; પરંતુ તેના બદલામાં તેટલું જ વિશેષ જ્ઞાન તેણે પોતાના ખાસ ઉપયોગી વિષયનું મેળવવું જોઈએ.' હોકાયંત્રના કારખાનામાં જઈને લોહચુંબક લગાડ્યા વિનાની સોયને જોઈએ તો તેની અણી કોઈ પણ અનિશ્ચિત દિશા તરફ વળેલી જણાશે; પરંતુ જેવો તેને લોહચુંબક લગાડવામાં આવ્યો અને તેને તેની અમુક શક્તિ મળી ગઈ કે તરત જ તે ઉત્તર તરફ વળશે અને ત્યાર પછી હમેશાં તે એ દિશા તરફ જ વળેલી રહેશે. આ પ્રમાણે મનુષ્ય જ્યાં સુધી પોતાના માટે કોઈએક ખાસ ધંધાની પસંદગી

ન કરી હોય ત્યાં સુધી તે કોઈ પણ દિશામાં સ્થિર રહી શકતો નથી.

રુચતો ધંધો કરનાર મનુષ્ય, વ્યવહારકુશળ મનુષ્ય, બળવાન અને ઉદ્યોગી મનુષ્ય જમીન પર ઘર બાંધે છે અને તરંગી મનુષ્ય હવામાં કિલ્લા બાંધે છે. તરંગી મનુષ્યો જ્યારે લાખો રૂપિયા મેળવવાની માત્ર કલ્પના જ કર્યા કરે છે ત્યારે વ્યવહારકુશળ મનુષ્ય થોડાક હજાર રૂપિયા રોકડા બૅન્કમાં મૂકે છે. તરંગી મનુષ્યનાં ગજવાં સ્વપ્નદશામાં તર હોય છે, પરંતુ જ્યારે તે જાગ્રત થાય છે ત્યારે તેનાં ખિસ્સાં ખાલી હોય છે. લાખોનાં સ્વપ્ન જોવાં સહેલ છે, પરંતુ એક રૂપિયો કમાવો મુશ્કેલ છે.

તમે જે પણ કાર્ય ઉત્તમ રીતે કરી શકતા હો તેને જ તમારું જીવન, તમારું બળ, તમારો ઉત્સાહ અને તમારું સર્વસ્વ અર્પણ કરો, કૅપ્ટન ફ્રેરાર કહે છે કે, 'જીવનમાં માત્ર એક જ નિષ્ફળતા શક્ય છે. અને તે આપણે જે કામ જાણતા હોઈએ તે કામ ઉત્તમ રીતે ન કરીએ એ છે.'

પ્લેટો કહે છે કે: 'સફળતા અથવા યશ મળે કે ન મળે પણ સર્વ પંક્તિનાં માણસોએ પોતપોતાનું કર્તવ્ય કરવું જ જોઈએ.'

'અક્ષય કીર્તિ મેળવવાને માટે મારે શું કરવું જોઈએ? તારે હમેશાં તારું કર્તવ્ય બજાવવું જોઈએ.'

જ્યોર્જ મૅકડોનાલ્ડ કહે છે કે, 'એ એક સુભાગ્યની વાત છે કે, 'હવે પછી શું કરવું' એ એક જ પ્રશ્ન આપણે આપણી જાતને પૂછવાનો છે. દરેક માણસ એટલું જ કરી શકે છે; તે સિવાય બીજું કાંઈ પણ થઈ શકતું નથી.'

યંગ કહે છે કે, 'જે મનુષ્ય હાથ ધરેલું એક જ કામ પોતાની સર્વ શક્તિ વાપરીને બજાવે છે તે માણસ એ કામ જેવું સારું કરી શકે છે તેવું દેવદૂતો પણ કરી શકે નહિ.'

સ્વિફ્ટ કહે છે કે 'જે સ્થળ પર પૂર્વે માત્ર અનાજનો એક જ છોડ અને ઘાસની એક જ કૂંપળ ઊગતી, તે સ્થળ પર બે અનાજના છોડ અને બે ઘાસની કૂંપળ ઉગાડવાને જે માણસ શક્તિમાન થાય તે સમસ્ત રાજદ્વારીઓના સમૂહ કરતાં લોકોના માનને વધુ પાત્ર છે અને તે તેમના કરતાં દેશની અધિક મહત્ત્વની સેવા કરે છે.'

૧૯ : એક જ ઉદ્દેશ ધરાવનાર મનુષ્ય

'જે મનુષ્ય પોતાનું જીવનકાર્ય સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તેનો ઉદ્દેશ એક જ હોવો જોઈએ; અર્થાત્ તેનાં સમસ્ત લક્ષ્યોને ઢાંકી દેનારો અને તેના સમગ્ર જીવનને માર્ગ દર્શાવનારો તથા તેને અંકુશમાં રાખનારો એક મહાન ઉદ્દેશ તેણે ધારવો જોઈએ.
—ગેઇટ

'એક મહાન ઉદ્દેશ સાધવાની મંગલકામના, એ જ જીવનનું પરમ સૌંદર્ય અને સુખ છે.'
—જીન ઑન્જેલો

'પૂર્ણ વિશ્વાસ મનુષ્યને ઉપહાસ પાત્ર થવા દેતો નથી.'
—જૉન સ્ટુઅર્ટ મિલ

'વિચારો તોપનાં ગોળા કરતાં પણ વિશેષ વેગથી જગતમાં પ્રસરે છે; વિચારો એ સૈન્યો કરતાં પણ અધિક બળવાન છે; સિદ્ધાંતોએ ઘોડેસવારો અને રથો કરતાં પણ વિશેષ વિજય મેળવ્યો છે.'
—ડબલ્યુ એમ. પેક્સ્ટન

'હિંમત ધારણ કર અને પસંદ કરેલા માર્ગથી લેશ પણ ચલિત થા નહિ. સફળતા કદાચ તત્કાળમાં તારાથી દૂર રહે અને લોકો ગુસ્સો કરે તોપણ નિરાશ થતો નહિ. અચૂક નિશાન તાકીને છોડેલા તીર તરફ હવે વધારે વાર ધ્યાન આપતો ના; તેમ જ ધિક્કારના ખરાબ અને ભયંકર ખીલા તરફ પણ ધ્યાન આપીશ નહિ. કારણ કે સહનશીલતામાંથી જન્મેલી સફળતા અંતે તારે પડખે જ ઊભી રહેશે.'
—ગ્રાપન્ટ

બોસ્ટનના ઍલિ ડેવિસ નામના ઓજારો બનાવવાનો ધંધો કરનાર એક માણસે પોતાની સલાહ લેવા આવેલા બે માણસોને પૂછ્યું: 'ગૂંથવાનો સંચો બનાવવાની માથાફોડ તમે શા માટે કર્યા કરો છો? તમે સીવવાનો સંચો શા માટે બનાવતા નથી?' આ બે માણસોમાંનો એક શ્રીમંત હતો અને બીજો શોધક હતો. તેઓ ઊનનો માલ ગૂંથવા માટે એક યંત્ર બનાવવાની માથાકૂટ કરી કરીને થાક્યા પણ સફળતા મળી નહિ. ડેવિસના ઉપલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શોધકે જણાવ્યું કે, 'સીવવાનો સંચો બનાવવાની ઇચ્છા તો બહુયે છે પરંતુ તે બની શકતો નથી.' ડેવિસ બોલ્યો; 'અરે! તે બની શકે એમ છે. હું જાતે તે બનાવીશ!' આ સાંભળી પેલો શ્રીમંત બોલ્યો: 'ત્યારે તમે બનાવો એટલે હું તમને પુષ્કળ દ્રવ્ય પેદા કરાવી આપીશ.' ડેવિસ ઉપલા

ન કરી હોય ત્યાં સુધી તે કોઈ પણ દિશામાં સ્થિર રહી શકતો નથી.

રુચતો ધંધો કરનાર મનુષ્ય, વ્યવહારકુશળ મનુષ્ય, બળવાન અને ઉદ્યોગી મનુષ્ય જમીન પર ઘર બાંધે છે અને તરંગી મનુષ્ય હવામાં કિલ્લા બાંધે છે. તરંગી મનુષ્યો જ્યારે લાખો રૂપિયા મેળવવાની માત્ર કલ્પના જ કર્યા કરે છે ત્યારે વ્યવહારકુશળ મનુષ્ય થોડાક હજાર રૂપિયા રોકડા બૅન્કમાં મૂકે છે. તરંગી મનુષ્યનાં ગજવાં સ્વપ્નદશામાં તર હોય છે, પરંતુ જ્યારે તે જાગ્રત થાય છે ત્યારે તેનાં ખિસ્સાં ખાલી હોય છે. લાખોનાં સ્વપ્ન જોવાં સહેલ છે, પરંતુ એક રૂપિયો કમાવો મુશ્કેલ છે.

તમે જે પણ કાર્ય ઉત્તમ રીતે કરી શકતા હો તેને જ તમારું જીવન, તમારું બળ, તમારો ઉત્સાહ અને તમારું સર્વસ્વ અર્પણ કરો, કૅપ્ટન ફેરાર કહે છે કે, 'જીવનમાં માત્ર એક જ નિષ્ફળતા શક્ય છે. અને તે આપણે જે કામ જાણતા હોઈએ તે કામ ઉત્તમ રીતે ન કરીએ એ છે.'

પ્લેટો કહે છે કે: 'સફળતા અથવા યશ મળે કે ન મળે પણ સર્વ પંક્તિનાં માણસોએ પોતપોતાનું કર્તવ્ય કરવું જ જોઈએ.'

'અક્ષય કીર્તિ મેળવવાને માટે મારે શું કરવું જોઈએ? તારે હમેશાં તારું કર્તવ્ય બજાવવું જોઈએ.'

જ્યોર્જ મૅકડોનાલ્ડ કહે છે કે, 'એ એક સુભાગ્યની વાત છે કે, 'હવે પછી શું કરવું' એ એક જ પ્રશ્ન આપણે આપણી જાતને પૂછવાનો છે. દરેક માણસ એટલું જ કરી શકે છે; તે સિવાય બીજું કાંઈ પણ થઈ શકતું નથી.'

યંગ કહે છે કે, 'જે મનુષ્ય હાથ ધરેલું એક જ કામ પોતાની સર્વ શક્તિ વાપરીને બજાવે છે તે માણસ એ કામ જેવું સારું કરી શકે છે તેવું દેવદૂતો પણ કરી શકે નહિ.'

સ્વિફ્ટ કહે છે કે 'જે સ્થળ પર પૂર્વે માત્ર અનાજનો એક જ છોડ અને ઘાસની એક જ કૂંપળ ઊગતી, તે સ્થળ પર બે અનાજના છોડ અને બે ઘાસની કૂંપળ ઉગાડવાને જે માણસ શક્તિમાન થાય તે સમસ્ત રાજદ્વારીઓના સમૂહ કરતાં લોકોના માનને વધુ પાત્ર છે અને તે તેમના કરતાં દેશની અધિક મહત્ત્વની સેવા કરે છે.'

શબ્દો મશ્કરીમાં બોલ્યો હતો; પરંતુ એ નવીન વિચાર તેની પાસે ઊભેલા એક કારીગરના મગજમાં દાખલ થઈ ગયો. તે કારીગર માત્ર વીસ વર્ષનો એક યુવક હતો અને તે આટલો ગંભીર વિચાર કરી શકે છે એમ કોઈ પણ ધારતું ન હતું.

અને અંતે તેણે એક સંચો બનાવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

કપડામાં ઉપર નીચે જાય એવી બે છેડા પર તીક્ષ્ણ અણીવાળી અને મધ્યભાગમાં નાકાવાળી સોયને કામ કરતી બનાવવાના પ્રયાસમાં અનેક મહિના ગુમાવ્યા પછી એકાએક તેના મગજમાં વિચાર આવ્યો કે બીજો બખી-ઓ પણ સાથે સાથે જ મારી શકાય એમ છે. આ વિચાર આવતાં જ તે લગભગ ગાંડાની માફક એ યુક્તિ સિદ્ધ કરવાને માટે ઉદ્યોગ કરવા મંડી પડયો અને રાત્રિદિવસ પરિશ્રમ કરીને અંતે તેણે એક બેડોળ નમૂનો તૈયાર કર્યો. હવે તેને સફળતા પ્રાપ્ત થવાની ખાતરી થઈ. હવે તે મનઃચક્ષુ દ્વારા પોતાના કલ્પિત સાંચાને જોઈ શકતો હતો, પરંતુ તેની પોતાની પાસેની મૂડી અને તેનો પિતા કે જેણે તેને થોડી ઘણી મદદ કરી હતી તેની મૂડી તેને પ્રત્યક્ષ કામ કરતો બનાવવાને માટે અપૂર્ણ હતી. છેવટે જ્યૉર્જ ફિશર નામ-નો તેનો એક જૂનો સહાધ્યાયી કે જે કેમ્બ્રિજમાં કોલસા અને લાકડાં વેચ-વાનો ધંધો કરતો હતો તેની તરફથી તેને મદદ મળી. તેણે તેની સાથે એવી શરત કરી કે, 'હું તારી અને તારા કુટુંબની ખાધાખોરાકી પૂરી પાડું અને તને એકસો પૌંડ આપું; પરંતુ તેના બદલામાં જો સંચો પેટંટ લેવા યોગ્ય નીવડે તો તે પેટંટમાં અર્ધો હિસ્સો મને આપવો.' ઈ. સ. ૧૮૪૫ માં સંચો તૈયાર થયો અને એ વર્ષના જુલાઈ માસમાં એલિયાસ હોએ મિ. ફિશરને માટે એક તથા પોતાને માટે એક એમ બે ઊનના કપડાના પોશાક તે વતી સીવ્યા! તેનું સીવણ કામ એટલું મજબૂત થયું હતું કે કપડાં ફાટયાં પરંતુ તે તૂટયું નહિ. આ યંત્રને હજુ પણ જાળવી રાખવામાં આવ્યું છે. તે એક મિનિટમાં ત્રણસો બખિયા ભરે છે અને બીજી કોઈ પણ મહત્ત્વની શોધના પ્રથમ નમૂના કરતાં વિશેષ સંપૂર્ણ ગણાય છે. હાલમાં જે લક્ષાવધિ સીવવાના સંચા વપરાય છે તેમાંનો એક પણ એવો નથી, કે જેમાં આ

પ્રથમ નમૂનાના કેટલાક મહત્ત્વના સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ થતો ન હોય.

એક જ ઉદ્દેશ પચાવનાર અને તેને કાર્યમાં પરિણત કરનાર માણસો-એ ભૂતકાળ પર મોટા ફેરફાર કરી નાખ્યા છે. ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞોનાં લખાણોમાં વરાળયંત્રની મૂળ કલ્પના દેખાય છે, પરંતુ તે કલ્પના ત્યારથી બે હજાર કરતાં યે વધારે વર્ષ પછી જ વિકાસ પામીને અમલમાં મુકાઈ!

સત્તરમી સદીમાં આગળ વધવાની કોઈ પણ તક વિનાના ન્યૂકોમેન નામના એક અંગ્રેજ લુહારને વરાળના યંત્રથી એક ખાણના કૂવાને ખાલી કરવાની કલ્પના સૂઝી; પરંતુ તેણે જે એન્જિન બનાવ્યું તે એક ઘોડા જેટલું બળ ઉત્પન્ન કરવામાં વીસ રતલ કોલસાનો ભોગ લેતું હતું. આધુનિક એન્જિનની સંપૂર્ણતા તો ઘણે ભાગે જેમ્સ વૉટ નામના એક ગરીબ અશિ-ક્ષિત સ્કૉચ છોકરાને આભારી છે. આ છોકરો પોતાની પંદર વર્ષની વયે લંડન શહેરના મહોલ્લાઓમાં કામ મેળવવાને માટે આંટા મારી મારીને કેડાંની ભૂક કરતો હતો પણ તેને કામ મળતું ન હતું. ગ્લાસ્ગો વિશ્વવિદ્યાલયના એક અધ્યાપકે તેને કામ કરવા માટે એક ઓરડો કાઢી આપ્યો. એક તરફ તે કામ મેળવવા માટે મહેનત કરતો હતો અને બીજી બાજુએ જૂની બાટ-લીઓનો વરાળ ભરવાનાં વાસણો તરીકે અને પોલી લાકડીઓનો નળી તરીકે ઉપયોગ કરીને એક એન્જિન બનાવવાના પ્રયોગો કરતો હતો. કારણ કે એક પળ પણ વ્યર્થ જાય એ તેનાથી સહન થઈ શકતું ન હતું. તેણે ન્યૂકોમેનના એન્જિનમાં સુધારો કરીને વરાળના લગભગ પોણા ભાગનો બચાવ કર્યો. વૉટ એવી ઘોર દરિદ્રતા અને સંકટમાં સપડાયેલો હતો કે સાધારણ માણસો તો તેથી હતાશ જ બની જાય; પરંતુ તેની આકાંક્ષા પ્રબળ હતી અને તેની હિંમતવાન પત્ની માર્ગરેટે તેને એમ કહીને ધૈર્ય આપ્યું હતું કે, 'મારી અગવડ તરફ ધ્યાન આપશો નહિ તેમ જ હતાશ પણ થશો નહિ.' તે જ્યારે લંડનમાં વિપરીત સંયોગોની સામે બાથોડિયાં ભરતો હતો ત્યારે તેની સ્ત્રીએ લખી જણાવ્યું હતું કે 'જો એન્જિન સફળ નહિ થાય તો કોઈ બીજી ચીજ સફળ થશે. માટે કદી પણ નિરાશ થશો નહિ.'

વૉટ જણાવે છે કે, 'એક રવિવારને સુંદર દિવસે બપોર પછી હું

ફરવા ગયો હતો. આ સમયે પણ એન્જિન સંબંધી વિચાર તો મારા મગજમાં ઘૂમ્યા જ કરતા હતા. જૂના હમામખાના(વૉશિંગ હાઉસ)થી આગળ ગયા પછી એકાએક મારા મગજમાં એવો વિચાર આવ્યો કે વરાળ એ સ્થિતિસ્થાપક વસ્તુ હોવાથી એ ખાલી સ્થાનમાં દોડી જશે અને નળી મારફત જો તેને એકાદ ખાલી પાત્રમાં મોકલવામાં આવે તો તે ત્યાં જઈ ને ઘન સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થશે.' આ વિચાર હતો તો સાધારણ, પરંતુ તેમાં અતિ વ્યવહારોપયોગી પ્રથમ વરાળયંત્રનું બીજ હતું. એક જ ઉદ્દેશ સહિત પોતાના જીવનની શરૂઆત કરનાર આ રંક સ્કૉચ છોકરાને સર જેમ્સ મૅકિન્ટૉશ 'સર્વ યુગોમાં અને સર્વ પ્રજામાં ઉત્પન્ન થયેલા સમસ્ત શોધકોનો 'મુકુટમણિ' કહે છે!

જ્યૉર્જ સ્ટિવન્સન છ પેન્સના રોજથી કોલસાની ખાણમાં કામ કરતો હતો. રાત્રિશાળામાં અભ્યાસ કરવાને માટે થોડા પૈસા કમાવાને તે પોતાના મજૂરબંધુઓનાં કપડાં અને જોડા સાંધતો હતો! તેણે પોતાની કમાણીના પહેલા ત્રીસ પૌંડ પોતાના પિતા પર તેનું દેવું ચૂકવી દેવાને માટે મોકલી આપ્યા હતા. લોકો કહેતા કે 'એનું ભેજું ચસકી ગયું છે! એના વરાળયંત્રમાંથી નીકળતી ચીનગારીઓથી ઘર બળી જશે; તેમાંથી નીકળતો ધુમાડો હવાને અશુદ્ધ બનાવી દેશે તથા ગાડી બનાવનારાઓ અને ગાડી હાંકનારાઓ કામ નહિ મળવાથી ભૂખે મરી જશે!' આમની સભાની કમિટિએ તેના પર ત્રણ દિવસ સુધી પ્રશ્નોરૂપી બાણોનો વરસાદ વરસાવી તેને અકળાવી નાખ્યો હતો. તેમાંનો એક પ્રશ્ન આ હતો કે 'જો કલાકના દશ માઈલની ત્વરાથી દોડતા એન્જિનના રસ્તા પર એકાદ ગાય આવી જાય તો શું તે એક ભયંકર સ્થિતિ નહિ થઈ પડે?' સ્ટિવન્સને ઉત્તર આપ્યો કે 'હા, ગાયને માટે તો તે ભયંકર સ્થિતિ જ થઈ પડે.' એક સરકારી ઈન્સ્પેક્ટરે કહ્યું હતું કે 'જો આગગાડી કદી પણ કલાકના દશ માઈલની ત્વરાથી ચાલે તો હું એક એન્જિનનો નાસ્તો કરીશ!' 'કવૉર્ટલિ રિવ્યૂ' નામના અંગ્રેજી પત્રના ઈ. સ. ૧૮૨૫ના માર્ચના અંકમાં એક લેખકે લખ્યું હતું કે 'આગગાડીઓ ઘોડા કરતાં બમણી ઝડપથી દોડશે એમ કહેવા કરતાં અધિક મૂર્ખાઈભરેલું અને હાસ્યાસ્પદ અસત્ય બીજું

શું હોઈ શકે? આટલી ત્વરાથી દોડતા આવા એક યંત્રની દયા પર પોતાને છોડવા કરતાં વૂલિચના ગોળાથી વીંધાઈ જવાનું વધારે પસંદ કરશે! અમે આશા રાખીએ છીએ કે, પાર્લમેન્ટ સઘળી રેલવેમાં આગગાડીની ઝડપની મર્યાદા દર કલાકે આઠ અથવા નવ માઈલની ઠરાવશે. અમે મહાશય સિલ્વેસ્ટરની સાથે એકમત થઈને કહીએ છીએ કે, વધુમાં વધુ આટલી જ ઝડપે આગગાડી ચલાવવાનું સાહસ કરી શકાશે.' આ સમયે 'લિવરપુલ માન્ચેસ્ટર રેલરોડ' બંધાતો હતો અને તેની ઉપર ઘોડાઓને બદલે તરતના શોધેલા ગતિમાન વરાળયંત્રનો ઉપયોગ કરવાની સ્ટિવન્સને દરખાસ્ત કરી હતી તે વિષે પણ ઉપલા લેખમાં જણાવ્યું હતું. ઉપલો રેલરોડ બાંધનારી કંપનીએ આ બાબત બે આગેવાન અંગ્રેજ એન્જિનિયરોના હાથમાં મૂકી. તેમણે એવો રિપોર્ટ કર્યો કે, 'સ્થિર એન્જિન ગરેડી અને દોરડાંની મદદથી દોઢ માઈલથી ગાડીના ડબ્બાઓને ખેંચી લાવી શકે. તે સિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રકારે ગાડી ચલાવવામાં વરાળયંત્રનો ઉપયોગ ઇચ્છવાયોગ્ય નથી! પરંતુ સ્ટિવન્સને ઉત્તમોત્તમ ગતિમાન વરાળયંત્રને માટે પાંચસો પૌંડનું ઇનામ આપવાનું જાહેર કરી પોતાના વિચારની કસોટી કરવાને તેમને સમજાવ્યા. તેમણે તેની વાત કબૂલ કરી અને ગતિમાન વરાળયંત્રોની કસોટી કરવાને માટે ઈ. સ. ૧૮૨૯ ના ઑક્ટોબરની છઠ્ઠી તારીખ નક્કી કરી. તે સુપ્રસિદ્ધ દિવસે 'પર્સિવિયરન્સ,' 'સાન્સપેરિલ', 'નોવેલ્ટી' અને 'રૉકેટ' 'નિર્ભય-ખંત,' 'નવાઈ' અને 'હવાઈ') એ નામનાં ચાર વરાળયંત્રોની સ્પર્ધા જોવાને માટે હજારો પ્રેક્ષકો એકઠા થયા. 'પર્સિવિયરન્સ' (ખંત) કલાકના છ માઈલની ઝડપે જ ચાલી શક્યું. ઓછામાં ઓછી દશ માઈલની ઝડપ હોવી જ જોઈએ એવી શરત હોવાથી તેને નાલાયક ઠરાવવામાં આવ્યું! 'સાન્સપેરિલ' (નિર્ભય) દર કલાકે સરાસરી ચૌદ માઈલની ઝડપે ચાલ્યું; પણ તેની એક પાણીની નળી તૂટી જવાથી તેણે પોતાની તક ગુમાવી! 'નોવેલ્ટી' (નવાઈ) પણ અચ્છી ઝડપથી ચાલ્યું; પરંતુ તેની પણ એક નળી તૂટી ગઈ તેથી તે પણ નિષ્ફળ ગયું. જીતવાનું માન 'રૉકેટ' હવાઈને મળ્યું. તે દર કલાકે સરાસરી પંદર માઈલ ચાલ્યું હતું અને તેની સૌથી

વિશેષ ઝડપ ઓગણત્રીસ માઈલની થઈ હતી! એ વરાળયંત્ર સ્ટિવન્સનનું હતું. તેને પોતાનો સિદ્ધાંત એવો સત્ય કરાવી આપ્યો કે રેલરોડ ઉપર સ્થિર વરાળયંત્રો રાખવાની કલ્પનાનો સંપૂર્ણ સ્ફોટ થઈ ગયો. તેણે વૉટની બુદ્ધિએ બાંધેલું સ્થિર વરાળયંત્ર જોયું હતું. તેનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું; અને પોતાના સમયના સૌથી આગેવાન એન્જિનયરોની અત્યંત ભયકારક આગાહીઓની સામે થઈને તેને માણસો તથા વ્યાપારની ચીજો ઘસડવાને માટે પૈડાંની ઉપર મૂકી દીધું.

શોધોના સમસ્ત ઈતિહાસમાં જૉન ફ્ચિની વાત કરતાં વધુ શોકદાયક અને મર્મભેદક વાત કોઈ પણ નથી. તે ઘણી બાબતે ગરીબ હતો. તે દેખાવમાં ગરીબ હતો; સ્વભાવમાં પણ ગરીબ હતો; ગરીબ સ્થિતિમાં જન્મ્યો હતો. ગરીબ સ્થિતિમાં તેણે જીવન ગાળ્યું હતું અને ગરીબ સ્થિતિમાં જ તે મરણ પામ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૦૭ ના ઓગસ્ટની ચોથી અને શુક્રવારે હડસન નદીની ગોદી આગળ લોકોનું એક ટોળું એકત્રિત થયું. તેમના જણાવ્યા પ્રમાણે એક 'ચસ્કેલ માણસ' 'ક્લૅરમોન્ટ' નામની આગબોટમાં કેટલાક માણસોને બેસાડીને તેમને હડસન નદીમાં આલ્બની પર્યંત લઈ જવાને તૈયાર થયો હતો અને આ 'ઉપહાસપાત્ર સાહસ'ની નિષ્ફળતા જોવા માટે જ તેઓ એકઠા થયા હતા. તેઓ કહેતા કે 'સઢ વિનાની નૌકામાં પ્રવાહની સામે મુસાફરી કરવાની હાસ્યાસ્પદ વાત કોઈએ સાંભળી છે?' એક જણ કહેતો કે 'એન્જિન તૂટી જશે.' બીજો કહેતો કે, 'નૌકા બળીને ભસ્મ થઈ જશે.' ત્રીજો કહેતો કે 'તેમાં બેઠેલા સર્વ માણસો ડૂબી જશે!' એન્જિનના ભૂંગળામાંથી કાળા ધુમાડાના ગોટેગોટ અને ચકચકિત ચિનગારીઓનો સમૂહ નીકળતો જોઈને લોકો આ પ્રમાણે ઉદ્‌ગાર કાઢતા હતા; કેમ કે તેમાંના કોઈએ પણ વરાળથી નૌકા ચાલે છે એવી વાત સાંભળી ન હતી. દરેક માણસ એવો જ અભિપ્રાય ધરાવતો હતો કે જે માણસે ક્લૅરમૉન્ટ પર પોતાના પૈસા અને પોતાનો સમય ખરચી નાખ્યો છે તે ખરેખર મૂર્ખ છે અને તેને દીવાનાશાળામાં મોકલી આપવો જોઈએ! પરંતુ તેમના અભિપ્રાયની કશી

દરકાર રાખ્યા વિના ઉતારુઓ એ નૌકા ઉપર ચડયા અને તેના એન્જિન-માંથી ધુમાડાના ગોટેગોટા નીકળવા લાગ્યા! પ્રેક્ષકો બોલ્યા કે, 'આ નૌકા પ્રવાહની સામે કદી પણ ચાલી શકનાર નથી.' પરંતુ તે પ્રવાહની સામે ચાલી અને જે છોકરાએ બાલ્યાવસ્થામાં કહ્યું હતું કે કોઈ પણ કાર્ય અશક્ય નથી તેને મહાન સફળતા પ્રાપ્ત થઈ! તેણે જગતને પહેલવહેલી વ્યવહારો-પયોગી આગબોટ આપી.

ક્લેરમોન્ટના એન્જિનમાં લાકડાં બળવા લાગ્યાં, તેમાંથી ધુમાડાના ગોટેગોટા નીકળવા લાગ્યા અને તે નદીના પ્રવાહની સામે વિજયધ્વજ ફર-કાવતી ચાલવા લાગી. આ દૃશ્ય જોઈ કિનારા પરના લોકોના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તેઓ એક નૌકાને હલેસાં અથવા સઢ વિના પ્રવાહની સામે અતિ ત્વરાથી ચાલતી જોઈને વિસ્મિત થઈ કિનારા પર ધસી આવ્યા. નૌકા-માંથી ધુમાડો નીકળતો જોઈ કેટલાકોને લાગ્યું કે એમાં આગ લાગી છે; અને તે છતાં પણ તે સઢ વિના અતિ ત્વરાથી ચાલતી હતી! તેના મોટા પંખા(પાણી કાપનાર ચક્ર)થી થતા અવાજથી તેમના આશ્ચર્યમાં વૃદ્ધિ થઈ. આ અગ્નિમય રાક્ષસના પંજામાંથી છૂટવાને માટે બીજી સામાન્ય નૌકા-ઓના ખલાસીઓએ પોતાની નૌકાઓનો ત્યાગ કર્યો અને તેઓ બનતી ત્વરાથી પોતાને ઘેર નાસી ગયા! આ નૌકા જ્યારે મેનહટ્ટન દ્વીપમાં જઈ પહોંચી ત્યારે ત્યાંના ઇન્ડિયનો પણ એટલા જ ભયભીત થયા. સઢવાળા વહાણોના માલિકો ક્લેરમોન્ટના માલિક પર ઈર્ષ્યા કરવા લાગ્યા અને તેમણે તેને નિષ્ફળ કરવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો. જે જે લોકોના સ્વાર્થને હાનિ પહોંચી હતી તેમણે ફુલ્ટનના આ નવીન શોધ પરના દાવાનો અનાદર કર્યો અને તેની વિરુદ્ધ મુકદ્દમા માંડ્યા. પરંતુ ક્લેરમોન્ટને જે સફળતા પ્રાપ્ત થઈ હતી તે પરથી દેશમાં જ્યાં ત્યાં આગબોટો બંધાવા લાગી. સરકારે પણ ફુલ્ટનને એક મજબૂત આગબોટ તૈયાર કરવામાં રોક્યો. આ આગબોટનું નામ 'ફુલ્ટન ધ ફર્સ્ટ' પાડવામાં આવ્યું. વળી તેણે સરકારને માટે પાણીમાં ડૂબકી મારે એવી પણ એક આગબોટ તૈયાર કરી. પરિણામે તેની કીર્તિ સમસ્ત સુધરેલા જગતમાં પ્રસરી ગઈ અને ઈ. સ. ૧૮૧૫માં જ્યારે તે મરણ

પામ્યો ત્યારે વર્તમાનપત્રોએ કાળી લીટીઓ દ્વારા પોતાનો શોક પ્રદર્શિત કર્યો! ન્યૂયોર્કમાં અમલદારોએ શોકની કાળી પટી પહેરી અને તેની પાયદસ્ત ટ્રિનીટી કબ્રસ્તાન આગળ પહોંચી ત્યાં સુધી માનની તોપોના ધડાકા કરવામાં આવ્યા! ઘણા થોડા જ ખાનગી માણસોની પાયદસ્તને આવડું મોટું માન અપાયું હતું.

ડૉ. લાર્ડનરે વૈજ્ઞાનિકોની આગળ 'સિદ્ધ' કર્યું હતું કે, આગબોટ કદી પણ આટલાંટિક મહાસાગર ઓળંગી શકશે નહિ; પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૧૯ માં 'સાવાના' નામની આગબોટે ન્યૂયોર્કથી નીકળીને આયર્લૅન્ડના કિનારા પર દર્શન આપ્યા! જે કાર્ય અશક્ય મનાતું હતું તેને તેણે શક્ય બનાવ્યું—કરી બતાવ્યું! આ સમયે કિનારા પર જે માણસો હતા તેમણે ધાર્યું કે આ નૌકાના તૂતકની નીચે આગ લાગી છે અને તેટલા માટે તેમણે એક વહાણ તેને બચાવવા માટે મોકલી આપ્યું! ઉપલી આગબોટે જરા પણ અકસ્માત વિના આ મુસાફરી કરી હતી તોપણ વ્યાપારની વસ્તુઓ લાવવા લઈ જવામાં તે ઉપયોગી છે એ વાતનો સ્વીકાર તો ત્યાર પછી વીસ વર્ષે કરવામાં આવ્યો!

ન્યૂ હેવનવાળો ચાર્લ્સ ગૂડિયર આપણને દૃઢતા અને ધૈર્યનું કેવું ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે! તેણે ઇન્ડિયા રબરને વ્યવહારોપયોગી કરવાને માટે ગરીબ દશામાં અગિયાર વર્ષ સુધી પ્રયોગ કર્યા હતા. તે દેવું ન ભરી શકવાથી કારાગૃહમાં પડયો હતો. તેણે પોતાનાં બાળકોને ભૂખે મરતાં બચાવવાને થોડા પૈસા મેળવવા માટે પોતાનાં વસ્ત્ર અને પોતાની પત્નીના અલંકારો ગીરો મૂકયા હતા. તેના સંતાનોને ખેતરોમાં ફરીને બળતણ એકઠું કરવું પડતું હતું. એક મરી ગયેલા બાળકનો ભૂમિદાહ કરવાને માટે તેની પાસે પૈસા ન હતા અને તેનાં બીજા બાળકો ભૂખે મરવાની અણી પર હતાં ત્યારે પણ તે પરમ ધૈર્ય સહિત પોતાના ઉદ્દેશને વળગી રહ્યો હતો! આ સમયે તેના પાડોશીઓ કુટુંબની સંભાળ નહિ લેવા માટે તેની સખ્ત નિંદા કરતા હતા અને તેને ગાંડો કહેતા હતા; પરંતુ આ સર્વ સહન કરી તેણે ગંધકના મિશ્રણવાળું રબ્બર તૈયાર કર્યું. આ રબ્બર હાલમાં જુદાં જુદાં પાંચસો કામો-

માં વપરાય છે અને રૂમરના પાંજામાં ૨૦,૦૦૦ કરતાં અધિક માણસો રોકાયેલા છે !

કોલંબસનાં હમેશાં ઉપહાસ અને અપમાન કરવામાં આવતાં હતાં. તેને તરંગી માણસ કહીને લોકો તેની મશ્કરી કરતા અને બામણો કહીને તેનું અપમાન કરતા. એમ કહેવાય છે કે, છોકરાંને 'એ તો ગાંડો માણસ છે એમ કહેવામાં આવ્યાથી તેઓ પણ જ્યારે તેને જોતાં ત્યારે કપાળે હાથ દેતા !

એક અમેરિકનને સુપ્રસિદ્ધ જર્મન પ્રકૃતિવેત્તા ઓકનને ત્યાં ભોજનનું આમંત્રણ થયું. તે જર્મન વિદ્વાનના મેજ પર મિષ્ટાન્ન પણ ન હતું તેમ જ મુખવાસ પણ ન હતો માત્ર રોકેલાં બટેટાં હતાં. એ જોઈને પેલા અમેરિકનને આશ્ચર્ય થયું. ઓકને પોતાના સાદા ખોરાકને માટે અતિથિની માફી માગવાની જરૂર જોઈ નહિ; પરંતુ તેની પત્નીએ ખુલાસો કર્યો કે, 'મારા પતિની આવક જૂજ છે અને એમને વૈજ્ઞાનિક શોધને માટે ગ્રંથો તથા ઓજારો ખરીદી શકાય એટલા માટે અમે સાદું જ જીવન ગાળવાનું પસંદ કરીએ છીએ.

જે કાર્યને આસપાસના સર્વ માણસો મૂર્ખાઈભર્યું અને તરંગી ગણતા હોય તે કાર્યમાં મૂકી આગળ વધ્યા વિના મહાન સફળતા પ્રાપ્ત કરવી એ સહેલું નથી; પરંતુ મનુષ્યોના સદ્ભાગ્યે આ જગતમાં હમેશાં એવા કેટલાક સામર્થ્યવાન નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિના અને હિંમતવાન માણસો હોય છે કે જેઓ ભલેને આખું જગત વિરોધી બની ગયું હોય તોપણ દૃઢતાપૂર્વક આગળ ધસ્યા જાય છે. સફળતા કદી પણ દૈવયોગથી પ્રાપ્ત થતી નથી.

લોર્ડ કેલ્વિન કે જે અંગ્રેજ વૈજ્ઞાનિકોના મુકુટમણિ છે તેણે થોડા જ સમય પહેલાં જાહેર કર્યું હતું કે, હવાના એક નવીન તત્ત્વની શોધ એ ઈ. સ. ૧૮૯૪ની સાલમાં મોટામાં મોટી વૈજ્ઞાનિક ઘટના છે. હમણાં હમણાં જે પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે તે પરથી જણાયું છે કે, આ નવીન તત્ત્વ કે જેને માણસો તેનું જ્ઞાન ધરાવ્યા વિના અનેક સદીઓ થયાં શ્વાસમાં લેતા

આવ્યા છે તેમાં અતિ મહત્ત્વનાં અમુક તત્ત્વો સમાયેલાં છે. શોધકો પોતાની પાસેનાં અને મળી શકે તેટલાં સઘળાં સાધનોની નાઈટ્રોજનની ઘનતા અધિક શુદ્ધતાપૂર્વક માપવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા! આ અતિ કંટાળા ભરેલું કામ હતું અને લોર્ડ રેલેએ બાર વર્ષ સુધી દીર્ઘ ઉદ્યોગ સહિત તે કાર્ય કર્યું હતું. તે માત્ર જ્ઞાનને ખાતર જ જ્ઞાનની શોધખોળ કરતો હતો અને તે પણ એવા જ્ઞાનની શોધ કરતો હતો કે જેની પ્રાપ્તિ થયા પછી પણ લોકો તો તેના તરફ થોડું જ ધ્યાન આપે એવો સંભવ હતો. અને જ્યારે લોકો તે પર ધ્યાન ન આપે તો પછી તેને કીર્તિ અને સંપત્તિ તો ક્યાંથી જ પ્રાપ્ત થાય? તે જ્યારે પોતાનો ઉદ્દેશ સાધ્ય કરવાની અણી પર આવ્યો ત્યારે જે વસ્તુની તે શોધ કરતો ન હતો એવી એક ભળતી જ વસ્તુ તેને પ્રાપ્ત થઈ! પ્રકૃતિએ પોતાની એક ગુપ્ત વસ્તુ તેની આગળ પ્રકટ કરી! અર્થાત્ તેને એક અજ્ઞાત ગૅસનું અસ્તિત્વ જણાયું, હવામાંના નાઈટ્રોજનની સાથે આ ગૅસ નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે અને તે છતાં પણ તે એનાં તત્ત્વોથી સર્વથા જુદા જ પ્રકારની છે. ઉદ્યોગની કોઈ પણ શાખામાં આવાં જ કાર્ય અમર કીર્તિ અપાવે છે.

એક ગામડિયણ છોકરી દવા કરાવવાને માટે આવી અને તે એટલું બોલી કે, 'એ શીતળા હોઈ શકે નહિ. કારણ કે મને ગોશીતળા થયાં હતાં. તે પરથી જેનર નામના શખ્સે એક મહાન સિદ્ધાંત શોધી કાઢ્યો. તેણે શીતળાના ભયંકર રોગનો અટકાવ કરવાને ઉદ્યોગ કરવા માંડ્યો. તેનો આ સિદ્ધાંત જ્યારે તેના સહાધ્યાયીઓના જાણવામાં આવ્યો ત્યારે તેમણે તેને વૈદિક પાઠશાળામાંથી હાંકી કાઢવાની ધમકી આપી. તેણે ગાયની રસી ત્રણ વાર પોતાના હાથ પર અજમાવી. તેણે ત્રણ વર્ષ કરતાં વધારે સમય સુધી એ રસીના પ્રયોગો કર્યા અને પોતાના સિદ્ધાંતની સચ્ચાઈની ખાતરી કરી લીધી. છતાં લંડનનો એક પણ વૈદ્ય તેના મતને અનુકૂળ થયો નહિ; પ્રત્યેક વકતા તેની નિંદા કરવા લાગ્યો. લોકો બોલવા લાગ્યા કે જે છોકરાંના શરીરમાં ગાયની રસી દાખલ કરવામાં આવી છે તેમનાં મુખ બળદનાં મુખ જેવાં થઈ ગયાં છે! તેમનાં મસ્તક પર શિંગડાં ઊગવાનો સંભવ જણાય છે અને

તેમનો સાદ ગધાના સાદ જેવો નીકળે છે! જેમને પહેલવહેલી રસી મૂકવામાં આવી તેમના પર પથ્થર ફેંકવામાં આવ્યા અને તેમને મહોલ્લાઓમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા! પરંતુ આખરે જેમણે પોતાના જીવનમાં પોતાના સિદ્ધાંતનો આખા જગતમાં સ્વીકાર થયેલો જોયો અને તે મનુષ્યજાતિનો કલ્યાણકર્તા ગણાયો.

ફ્રેંકલિન, મોર્સ, ગુડિયર, હો, ઓકાર્ડ, એડિસન, ગોઝ, બેલ, બીચર, સ્ટે, મિસિસ સ્ટો, એમોસ લૉરેન્સ, જ્યોર્જ પીબોડી, મૅકકોર્મિક અને બીજા અનેક મહાત્માઓ, કે જેમાંના દરેકે કોઈ મહાન ઉદ્દેશ મનમાં ધારણ કરીને ઉત્સાહપૂર્વક કામ કર્યું છે અને પોતાની આસપાસના માણસોની શારીરિક, માનસિક તથા નૈતિક સ્થિતિમાં સુધારો કર્યો છે. તેમનાં જીવનચરિત્રોમાં જેટલી મોહકતા છે તેટલી મોહકતા 'અરેબિયન નાઇટ્સ'ની કઈ વાર્તામાં છે?

જગતમાં હજી પણ હજારો વિચાર બાકી રહ્યા છે, હજુ કાંઈ સર્વ પ્રકારની શોધખોળ પૂરી થઈ નથી. હજુ કાંઈ સર્વ સત્કાર્યો થઈ ચૂક્યાં નથી. હજી તો હજારો ભૂલો સુધારવાની છે કે જે પ્રત્યેક બુદ્ધ સ્વતંત્ર આત્માને એક નવીન વિચાર પૂરો પાડે છે.

પરંતુ તમે પૂછશો કે, 'હું વિચારો ક્યાંથી મેળવું?' તેનો ઉત્તર એ જ છે કે 'તમારા મગજને ખુલ્લું રાખો, અવલોકન કરો, અભ્યાસ કરો, અને ચોખ્ખો વિશેષ વિચાર કરો, અને જ્યારે મનમાં એક ઉત્તમ ચિત્ર પાકા રંગથી અંકિત થાય ત્યારે કામ કરો.'

૨૦ : નિશ્ચય

'નિશ્ચય કરો એટલે પરિણામે તમે મુકત થશો.' —લૉંગફેલો

'આપણી ભાષાના પેલા ટૂંકામાં ટૂંકા શબ્દો—'હા' અને 'ના' એ સૌથી વિશેષ જોખમદારી ભરેલા શબ્દો છે. તેમાંનો એક ઇચ્છાની આધીનતા સૂચિત કરે છે અને બીજો ઇચ્છાની અનાધીનતા સૂચવે છે. એક ભોગલાલસા સૂચિત કરે છે અને બીજો ચારિત્ર્યબળ સૂચિત કરે છે. મજબૂતીથી 'ના' કહેવાથી દૃઢ ચારિત્ર્ય પ્રકાશિત થાય છે અને તરત જ 'હા' કહેવાથી આપણી દુર્બળતા દેખાઈ આવે છે. પછી ભલેને આપણે તેની ઉપર ગમે તેટલો ઢાંકપિછોડો કરીએ?

—ટી. ટી. મન્જર

'મનુષ્યે પોતાના કાર્યના સ્વામી બનવું જોઈએ; કાર્યને પોતાનો સ્વામી બનવા દેવું જોઈએ નહી. પોતે કઈ બાજુએ ઢળવું તેનો નિશ્ચય તત્કાળ કરવાની તેનામાં શકિત હોવી જોઈએ.' —પી. ડી. આર્મર

'જગત એ એક એવી બજાર છે કે જ્યાં પ્રત્યેક વસ્તુ નિશ્ચિત ભાવે વેચાય છે. આપણે આપણાં સમય, પરિશ્રમ અથવા બુદ્ધિમત્તાનો ખર્ચ કરીને તેના વડે દ્રવ્ય, આરામ, કીર્તિ, પ્રમાણિકતા, જ્ઞાન કિંવા ગમે તે વસ્તુ ખરીદ કરતા હોઈએ ત્યારે આપણે દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક ઊભા રહેવું જોઈએ; અને છોકરાંઓની પેઠે નહિ, ખરીદેલી વસ્તુઓ માટે શોક કરવો જોઈએ નહિ.' —મેથ્યુઝ

'સ્પષ્ટ ધ્યેય અને મજબૂત હાથ વડે ખરો કલાવિધાયક, અસ્પષ્ટ લક્ષ્ય તથા અસ્થિર હાથ વડે ઝાંખાં ચિત્રો કે બેડોળ પૂતળાં બનાવનાર કારીગરોથી તદ્દન જુદો જ પડી જાય છે.' —હોમ્સ

'બાલ્યાવસ્થામાં જ મહાન કાર્ય વિષે વિચાર અને નિશ્ચય થઈ શકે છે અને તરુણાવસ્થામાં કાર્યનો પ્રારંભ થાય છે; પરંતુ ખરો વખત વહી ગયા પછી અને સામર્થ્ય નષ્ટ થયા પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં જીવનક્રમ ફેરવી શકાવો મુશ્કેલ છે.

—બ્રાઉનિંગ

'સાવધતાપૂર્વક વિચાર કર, અથવા નિશ્ચયપૂર્વક કાર્ય કર. માનપૂર્વક તાબે થા અથવા દૃઢતાપૂર્વક સામો થા.' —કૉલ્ટન

રોમન પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સમયે જ્યારે ગૉલ લોકોએ રોમને ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે રોમનો એવી મહાન વિપત્તિમાં આવી પડયા કે તેઓ સુવર્ણ વડે

(નાણું આપીને) પોતાની મુક્તિ ખરીદવાને સંમત થયા. તેઓ સુવર્ણ તોળતા હતા એટલામાં કેમિલિયસ ત્યાં આવ્યો અને ત્રાજવામાં સુવર્ણને બદલે પોતાની તરવાર નાખીને બોલ્યો કે 'રોમનોએ શાંતિને ખરીદવી જોઈએ નહિ, પરંતુ પોતાની તરવાર વડે જીતી લેવી જોઈએ!' સાહસ અને તાત્કાલિક નિશ્ચયના આ કાર્યથી રોમનો એટલા બધા ઉત્તેજિત થયા કે તેમણે પોતાની પવિત્ર ભૂમિમાંથી શત્રુઓને હાંકી કાઢી વિજયધ્વજ ફરકાવ્યો!

આપત્તિકાળે પણ એકાદ સબળ, દૃઢ અને નિશ્ચયવાન પુરુષ આવીને એકાદ એવું કાર્ય કરે છે, કે જેથી પ્રત્યેક વસ્તુમાં ફેરફાર થઈ જાય છે. પછી ભલેને તે કાર્ય ખોટું કાં ન હોય! આવા મનુષ્ય તરફથી અકળાયેલા, ગભરાયેલા અને દિઙ્મૂઢ થયેલા અનેક માણસોને બળ મળે છે અને તે જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં ફતેહના જ ડંકા વાગે છે.

મહાન અને તાત્કાલિક નિશ્ચયબળવાળા માણસો જ પોતાની કીર્તિ જગતમાં અમર કરી ગયા છે. તેઓ 'કાંઈક કરવું અને તે પણ એકદમ કરવું' એવા વિચારવાળા હોય છે. અનિશ્ચિત વિચારવાળો માણસ—તે વિચારોની વચ્ચે તરફડ્યા કરનારો માણસ, બેમાંથી કયો માર્ગ ગ્રહણ કરવો એના વિચારમાં જ સઘળો સમય વિતાવનારો માણસ પોતાની અસ્થિરતાથી જાહેર કરે છે કે, તે પોતાની જાતને અંકુશમાં રાખી શકતો નથી અને તે બીજાઓને આધીન રહીને જ કામ કરવાને સર્જાયેલો છે. તે પોતે મનુષ્ય નથી, પરંતુ મનુષ્યનો અનુયાયી છે, નિશ્ચય અને સ્ફૂર્તિવાળો માણસ અનુકૂળ સંયોગોની રાહ જોયા કરતો નથી કિંવા ઘટનાઓને તાબે થતો નથી પણ ઘટનાઓ તેને તાબે થાય છે.

અસ્થિર ચિત્તનો માણસ હમેશાં પોતાની સાથે જેણે છેલ્લી વાતચીત કરી હોય તે માણસના અભિપ્રાયની દયા પર રહે છે. તે ખરો માર્ગ જોઈ શકે છે; પરંતુ ખોટા માર્ગ તરફ જ તણાઈ જાય છે. કદાચ એકાદ કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કરે છે; તો જ્યાં સુધી તેના માર્ગમાં વિઘ્ન આવે નહિ ત્યાં સુધી જ માત્ર તે એ કરી શકે છે.

ઇટાલિયા પ્રદેશની સરહદ પર આવેલા રૂબિકોનમાં જ્યારે જૂલિયસ

સિઝર આવી પહોંચ્યો ત્યારે તેનો મહાનમાં મહાન નિશ્ચય પણ ડગી ગયો. કારણ કે રાજસભાની મંજૂરી વિના તે પ્રદેશ પર આક્રમણ કરવાની કોઈ પણ સેનાપતિને સત્તા મળી ન હતી. તે છતાં પણ તે નિર્ભય સેનાપતિ લાંબા વખત સુધી અનિશ્ચિત દશામાં રહ્યો નહિ. તે પોતાના સૈન્યને મોખરે જઈ એ પ્રદેશની સરહદમાં ધસી ગયો અને બોલ્યો કે, 'પાસો નાખ્યો છે, થવાનું હોય તે થાઓ!' તે નિશ્ચયથી જગતનો સમગ્ર ઈતિહાસ ફેરવાઈ ગયો!' 'હું આવ્યો, મેં જોયું અને જીત્યું' એમ કહેનાર માણસ લાંબા વખત સુધી અનિશ્ચિત દશામાં રહે એ શક્ય જ ન હતું. નેપોલિયનની પેઠે એક માર્ગ પસંદ કરી તરત જ બીજી સમસ્ત શંકાશીલ યોજનાઓનો ભોગ આપવાની તેનામાં શકિત હતી. જ્યારે તે સૈન્ય સહિત બ્રિટનમાં ઊતર્યો ત્યારે ત્યાંના રહેવાસીઓએ તેને કદી પણ તાબે થવું નહિ એવો નિશ્ચય કર્યો. સિઝરે તત્કાળ એવો નિશ્ચય કર્યો કે, કાંતો રણક્ષેત્રમાં સૈન્ય સહિત મરણ પામવું કે કાં તો વિજય મેળવવો. પાછા ફરવાની સઘળી આશા નષ્ટ કરવાને માટે તેણે પોતાનાં સઘળાં વહાણો બાળીને ભસ્મીભૂત કરી દીધાં! સઘળા સૈનિકોને પાછા ફરવાની કંઈ પણ આશા રહી નહિ. હવે કાં તો મરવું કે કાં તો વિજયધ્વજા ફરકાવવી એ જ બાકી રહ્યું હતું. એ મહાન યોદ્ધાના ચારિત્ર્ય અને વિજયની ચાવી આજ હતી.

'પૅરેડાઈઝ લૉસ્ટ'માંના સેતાનને સ્વર્ગમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યો ત્યાર પછી તેણે જે મહાન નિશ્ચય કર્યો હતો તે જોઈને આપણે તેની પ્રશંસા કર્યા વિના રહી શકતા નથી. થોડી પળ સુધી ભયંકર અનિશ્ચિત દશામાં રહ્યા પછી તે પોતાનો અજેય ઉત્સાહ પુન: મેળવે છે અને બોલે છે, 'જો હજી પણ હું પહેલાંના જેવો જ હોઉં તો હું ગમે ત્યાં હોઉં તેની મને શી દરકાર છે?'

ઉત્તમોત્તમ માર્ગ પકડવાનો નિશ્ચય કરવાની અને પ્રત્યેક વિરોધી માર્ગ દેવાની શકિત તથા એક વાર ત્યાગ થઈ ચૂકયા પછી તે વિરોધી માર્ગનું ચિંતન મૂકી દઈ એક નિશ્ચિત માર્ગથી તે ચિંતન આપણને ચ્યુત ન કરે એવી શકિત એ સફળતા મેળવવામાં સૌથી વિશેષ મહત્ત્વના બળો

પૈકીનું એક છે. અચકાવાથી કેટલી વાર આપણે પાયમાલીને આમંત્રણ કરી બેસીએ છીએ? જે માણસ હમેશાં અચકાયા કરે છે; વિચાર કર્યા કરે છે; મહત્ત્વ વિનાની વાતો વિષે ગૂંચવાયા કરે છે અને તે તરફ ધ્યાન આપ્યા કરે છે તે કોઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ કરી શકતો નથી. કેમ કે તેનામાં જરૂર જેટલું નિશ્ચયબળ હોતું નથી.

કોઈ પણ કાર્ય બેદરકારીથી સિદ્ધ થતું નથી. બેદરકારી ધરાવનાર માણસ વિશ્વાસ મેળવી શકતો નથી અને માત્ર અવિશ્વાસને જ આમંત્રણ કરે છે. દૃઢતા ધરાવનાર નિશ્ચયવાન માણસ જ જગતમાં કંઈક સત્તા ધરાવે છે—તેની જ કંઈક કિંમત હોય છે. તમે તેનું વજન કરી શકો છો; માપ લઈ શકો છો અને પોતાના સામર્થ્યથી તે કેટલું કાર્ય સિદ્ધ કરી શકશે તેનો કંઈક અડસટ્ટો પણ કાઢી શકો છો.

ફિલ શેરિડન તાત્કાલિક નિશ્ચયથી જ પરાભવમાંથી વિજય મેળવવાને શક્તિમાન થયો હતો. તોપના ધડાકા સાંભળવાથી જ્યારે તેના જાણવામાં આવ્યું કે દારુણ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે ત્યારે તે ઘણા માઈલના અંતર પર હતો. તેણે તરત જ પોતાના ઘોડાને એડી મારી અને જોરથી હાંક્યો. રણભૂમિની નજીક પહોંચતાં જ તેને પોતાના માણસો પરાભવનું કલંક લઈને નાસતા જણાયા. ઘોડાના જીન પર ઊભા થઈને તેણે પોકાર કર્યો કે, ‘ઊભા રહો; જમણી તરફ ફરો અને મારી પાછળ આવો’ તે પોતાના સૈન્યને મોખરે આવીને આગળ ધસી ગયો. તેને જોઈને સૈનિકોને પુનઃ બળ પ્રાપ્ત થયું અને તેમનાં હતાશ થયેલાં અંતઃકરણોમાં આશા ઉત્પન્ન થઈ. જે સૈનિકો શત્રુઓની સામેથી જીવ લઈને નાસી જતા હતા તેઓ અલ્પ સમયમાં જ વજ્રપાતની પેઠે પોતાના સમગ્ર બળ સહિત તેમની ઉપર તૂટી પડ્યા. તેમના મહાન નેતાના અજેય નિશ્ચયથી તેમનામાં પણ દૃઢતા આવી અને તેમણે કંગાલ પરાભવને બદલે પોતાના શત્રુઓની ઉપર મગરૂરી ભરેલો વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. આ જોઈ તેમના શત્રુઓના આશ્ચર્ય અને ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ.

એમ કહેવાય છે કે, મહાન સિકંદરને જ્યારે એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો કે ‘આપે જગત કેવી રીતે જીત્યું?’ ત્યારે તેણે એવો ઉત્તર આપ્યો કે ‘અડગ રહીને.’

'સ્ટિવન વ્હિટની' નામનું વહાણ આયર્લેંડના એક ખડક ઉપર અર્ધી રાતના સમયે ચઢી ગયું અને થોડી પળ સુધી તેની સાથે વળગી રહ્યું. આ સમયે જે જે ઉતારુઓ તરત જ તે ખડક પર કૂદી પડયા તે સર્વ બચી ગયા અને વિલંબ કરનારાઓ પાછા ફરતા મહાન મોજાના સપાટામાં તણાઈ જઈ સદાને માટે ડૂબી ગયા.

જે માણસ પોતાના માર્ગનો તત્કાલ નિશ્ચય કરે છે અને પોતાને કયા કયા ભોગો આપવાના છે, તેનો પણ નિશ્ચય કરી લે છે તે જ પોતાનું લક્ષ્ય સાધી શકે છે. સૌથી વિશેષ ભાગ્યશાળી લોકોને પણ મહાન તકો તો ક્વચિત જ મળે છે અને મળે છે ત્યારે પણ ઘણીવાર તો તે તરત જ ચાલી જાય છે.

નેપોલિયને કહ્યું હતું કે 'આકસ્મિક પ્રસંગે જેની જરૂર પડે અને અણધાર્યા બનાવો બનેલા હોવા છતાં પણ જે પૂર્ણ સ્વતંત્રતાપૂર્વક વિચાર અને નિશ્ચય કરવાની શકિત આપે તે જ ખરી સાહસિકતા છે.'

નિયમિત રીતે કામ કરનાર માણસ અનિશ્ચિત દશામાં સમય ગુમાવતો નથી પરંતુ ઝાઝો નકામો વિચાર કરવામાં જે બળનો ક્ષય થાય છે તેને એ બચાવે છે; જયારે વ્યાકુળ ચિત્તવાળો પ્રત્યેક દલીલની તુલના કરે છે અને પ્રબળ ઉદ્દેશથી એક બાજુનો નિશ્ચય કરતો નથી. તે સ્થિર સમતોલપણામાં રહે છે અને તેની પોતાની ઈચ્છાથી જરા પણ ગતિમાન થતો નથી પરંતુ બીજા માણસની ઈચ્છાના સહજ ઈશારાથી તે ઘણી સહેલાઈથી ગતિ કરે છે. વિલંબ કરવાથી નાશ પામવાનો વારો આવ્યો હોત એવા ઘણા પ્રસંગે તાત્કાલિક નિશ્ચયથી નેપોલિયન અને ગ્રાંટ તથા તેમનાં સૈન્યનું રક્ષણ થયું હતું, નેપોલિયન વારંવાર એમ કહેતો કે 'ભલેને યુદ્ધ આખો દિવસ ચાલે. પરંતુ પરિણામનો નિશ્ચય તો અણીની બે ત્રણ મિનિટમાં જ થાય છે.' તેણે પોતાની ઈચ્છાશકિતથી લગભગ આખો યુરોપ ખંડ તાબે કર્યો હતો અને મહાનમાં મહાન યુદ્ધોમાં તે જેટલી ચપળતાથી નિશ્ચય કરી શકતો હતો તેટલી જ ચપલતાથી તે ક્ષુલ્લક કાર્યોમાં પણ નિશ્ચય કરી શકતો હતો.

નિશ્ચય અને ચપળતાપૂર્વક કામ કરવાથી જ તે અદ્દભુત વિજયો

મેળવી જગતને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખવાને શક્તિમાન થયો હતો. તે જાણે પ્રત્યેક સ્થળે હાજર જ ન હોય એમ લાગતું. જે જે માણસો તેનો સ્વભાવ જાણતા હતા, તેઓ પણ તે એક દિવસમાં કેટલાં કાર્ય સિદ્ધ કરશે તે કહી શકતા નહિ. તે જાણે પોતાની આસપાસના પ્રત્યેક માણસમાં વિદ્યુત જ પૂરતો હોય એમ લાગતું! તેની અજેય શક્તિ સમગ્ર સેનાને કંપાયમાન કરી દેતી. તે મંદમાં મંદ સિપાઈઓને પણ ઉત્સાહપૂર્વક કામ કરવાને તરત જ પ્રેરી શકતો હતો અને બીકણમાં બીકણ માણસને પણ હિંમતવાન બનાવી દેતો હતો. તે કહેતો કે 'હમણાં તો 'જો' અને પરંતુ એ શબ્દો અપ્રાસંગિક છે અને આ કાર્ય આપણે સત્વર જ કરવું જોઈએ.' ઘોડાની પીઠ પર સો સવાસો માઈલનો પ્રવાસ કર્યા પછી પણ જરૂર પડે તો તે પત્રવ્યવહાર તપાસવાને માટે આખી રાત બેસી રહેતો! સુસ્ત, અસ્થિર, અર્ધા મનના માણસોને આ પરથી કેવો સરસ બોધ મળે છે!

તેના હાથ નીચેના જે અમલદારો અને સૈનિકો તેને મળતા વિજયોને લીધે તેની ઈર્ષ્યા કરતા હતા અને ધારતા હતા કે એનું ભાગ્ય જ સારું હોવાથી એને સફળતા મળે છે; તેઓએ તો એમ જ માન્યું હતું કે સ્પેનથી પેરિસ જતાં રસ્તામાં પાંચ કલાકમાં પંચાશી માઈલ ઘોડે બેસીને દોડી આવવામાં નેપોલિયને મોટી મૂર્ખાઈ કરી છે. પરંતુ ઘણા પ્રસંગો એવા આવ્યા છે કે જ્યારે તાત્કાલિક નિશ્ચય, શીઘ્ર ગતિ અને બલપૂર્વક કરેલાં કામોથી ઈતિહાસ બદલાઈ ગયો છે અને અન્ય પક્ષે ઘણા દાખલા એવા પણ બન્યા છે કે જેમાં સેનાપતિઓના અનિશ્ચિતપણાને લીધે અને હલકી પંક્તિના અમલદારોના વિલંબથી હજારો કિંમતી જિંદગીઓનો અને કરોડોના માલનો ભોગ અપાયો છે.

કોઈ પણ ધંધો અથવા રોજગાર એવો નથી કે જેમાં મુશ્કેલીઓ આવતી ન હોય. પ્રત્યેક ધંધામાં કોઈ કોઈ વાર તો પ્રચંડ મુશ્કેલીઓ આવે છે અને જે તરુણ, જીવનના પ્રત્યેક કઠિન પ્રસંગે ગભરાઈ જાય છે તેને કદી પણ સફળતા પ્રાપ્ત થતી નથી. નિશ્ચય વિના કદી પણ ચિત્તની એકાગ્રતા થઈ શકતી નથી. મનુષ્યને જો સફળતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો તેણે અવશ્ય

ચિત્તને તે કામમાં એકાગ્ર કરવું જોઈએ. નિશ્ચય વિનાનો અને એકનિષ્ઠા વિનાનો માણસ પોતાની શકિતને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે અને કોઈ પણ કાર્યમાં સફળ થઈ શકતો નથી. કોઈ પણ કાર્યમાં સફળ થવાને માટે જરૂરી સમય સુધી તેને ધીરજથી વળગી રહી શકતો નથી. એકાદ ધંધો અથવા રોજગાર તેને પોતાની એકાદ સુંદર બાજુ દર્શાવે છે, જેથી તે ખાત્તરીપૂર્વક માને છે કે, મારે જે ધંધો જોઈએ છીએ તે આ જ છે; અને સંપૂર્ણ ઉત્સાહ-પૂર્વક તે તેને પોતાના જીવનકાર્ય તરીકે ગ્રહણ કરી લે છે, પરંતુ થોડા જ સમયમાં અગવડો—મુશ્કેલીઓ દેખાવા માંડતાં તેનો ઉત્સાહ પીગળી જાય છે અને તે પોતાના મનમાં કહેવા લાગે છે કે આ ધંધાને માટે હું લાયક છું એમ ધારવાની મૂર્ખાઈ મેં શા માટે કરી? પછી તે એમ ધારે છે કે, મારા અમુક મિત્રે જે ધંધો ધારણ કર્યો છે તે જ મને વિશેષ અનુકૂળ છે. આવા આવા વિચાર કરી તે એક ધંધો છોડી દે છે અને બીજો ગ્રહણ કરે છે! આ રીતે આખું જીવન તે ડગુમગુ સ્થિતિમાં ગાળે છે. કોઈ પણ નવીન ધંધો તેને પ્રથમ તો સર્વોત્તમ જ ભાસે છે! તે કદી પણ પોતાની વિવેક-બુદ્ધિ અથવા સાદી સમજનો ઉપયોગ કરતો નથી; પરંતુ જે ક્ષણે જે ભાવના અને જે લાગણી મનમાં ઊપજે છે તે ક્ષણે તેને અધીન થઈ જાય છે. આવા માણસોનો કોઈ નિશ્ચિત સિદ્ધાંત હોતો નથી, તેઓ આજે અહીં તો કાલે બીજે હોય છે અને આજે આ કામ તો કાલે વળી કોઈ બીજું જ કામ કરતા હોય છે! આથી કરીને એક ધંધાનું જે જ્ઞાન તેમણે મેળવ્યું હોય છે તે બીજા ધંધામાં તેમને જરા પણ ઉપયોગી થઈ શકતું નથી અને તેઓ પોતાનો સઘળો વખત બરબાદ કરે છે. વસ્તુતઃ તેઓ કદી પણ વેતરાની ભૂમિકા છોડીને કૌશલ્યની સુખદાયક ભૂમિકા પર પહોંચતા જ નથી. તેઓ પોતાનું જીવન જુદા જુદા ધંધાઓની શરૂઆતો કરવામાં જ ગુમાવી દે છે; અને શરૂઆત તો હમેશાં કઠિન હોય છે. આવા લોકો કવચિત જ દ્રવ્યપ્રાપ્તિ, સુખ અને સંતોષની ભૂમિકાએ પહોંચે છે.

બીજા માણસો જયારે મુશ્કેલીઓનાં રોદણાં રડતા બેસે છે; ભય અને વિઘ્નોથી પાછા હઠે છે અને તેમાંથી મુકત થવાની યુકિત શોધે છે, ત્યારે

મહાપુરુષો કાંઈ પણ ધાંધલ કે ધામધૂમ કર્યા વિના પોતાના નિશ્ચિત કાર્યનો આરંભ કરી દે છે, જેથી મોટા પર્વતો પણ સપાટ બની જાય છે અને રસ્તો મોકળો બની જાય છે. માટે મજબૂત ઇચ્છાઓ અને દૃઢ નિશ્ચય શીખો. આ રીતે તમારા સંપૂર્ણ જીવનને સ્થિર કરો અને પવનથી ઊડતા સૂકા પાંદડાની પેઠે તેને આમતેમ જવા દો નહિ. અસ્થિર ચિત્તવાળો માણસ કોઈ ન જાણે ઘડે એટલા માટે રસ્તા પર રાખેલા ખીલીમાચ જેવો છે. તે પ્રત્યેક માણસના માર્ગની આડે આવેલો હોય છે, પરંતુ તે કોઈને પણ અટકાવી શકતો નથી.

આપણા શહેરોમાં નિષ્ફળ ગયેલાં હજારો તરુણ સ્ત્રીપુરુષોની પાયમાલીનું કારણ એ જ છે કે, તેઓ પોતાના મનોવિકારોને ઉશ્કેરનારાં હલકાં પ્રલોભનોની સામે ટકી શકતાં નથી. જો તેઓ પ્રથમ થોડું નિશ્ચયબળ દર્શાવે; જો તેઓ એક વાર દૃઢતાપૂર્વક 'ના' કહે તો પરિણામે તેમનાં પ્રલોભનો હંમેશને માટે અદૃશ્ય થઈ જાય; પરંતુ તેઓ દુર્બળ મનના હોય છે; રખેને કોઈને ખોટું લાગી જશે એવી તેઓ ભીતિ રાખે છે; 'ના' કહેવું તેમને પસંદ પડતું નથી અને આ રીતે તેઓ પોતાનું સંરક્ષણ કરનાર બખ્તરને ફેંકી દઈને પાયમાલીના વિશાળ રસ્તા પર આવી પડે છે.

મનુષ્ય પોતાનું સમગ્ર જીવન વ્યર્થ ગુમાવી દે છે તેનું કારણ એ હોય છે કે, શું કાર્ય કરવું તેનો નિર્ણય જ કરેલો હોતો નથી. ઘણા નિષ્ફળ ગયેલા માણસોના સ્મરણમાં આ શબ્દો કોતરી શકાય તેમ છે કે 'તે અસ્થિર ચિત્તનો હતો;' 'તે સમયની પાછળ રહેતો હતો;' 'તે કાર્યને મુલતવી રાખતો હતો;' 'તે પૂરું ધ્યાન આપતો ન હતો;' 'તેને નિશ્ચય કરતાં આવડતું ન હતું;' 'તેનામાં કાર્યને વળગી રહેવાની ધીરજ ન હતી.'

પ્રમાદી, નિશ્ચય વિનાના અને કાળજી વિનાના લોકોનું જીવન વ્યર્થ વહી જાય છે. તેઓ જાણતા નથી કે પ્રત્યેક કાર્ય મુલતવી રાખવાના સ્વભાવથી તેમની શક્તિ બહાર આવતી નથી અને તેમને સફળતા પ્રાપ્ત થતી નથી. તેમના પ્રમાદનો ચેપી રોગ તેમના સર્વ પાડોશીઓને લાગુ પડે છે. સ્કોટ હંમેશાં મુલતવી રાખવાની આદતથી બચવાને તરુણોને ચેતવણી આપતો હતો.

આ આદત અવકાશના પ્રત્યેક છિદ્રમાં ઘૂસી જાય છે અને ઘણી વાર ઝળકતા જીવનને પાયમાલ કરે છે. સ્કૉટ કહેતો કે 'તત્કાળ કરો' એ તમારો મૂળ મંત્ર હોવો જોઈએ.' મુલતવી રાખવાની વૃત્તિને અટકાવવાનો માત્ર આ એક જ માર્ગ છે. પથારીમાં પાસાં ફેરવ્યા કરવાથી અને ઊઠવાની અનિચ્છાથી કેટલા બધા કલાકો વ્યર્થ ગુમાવાઈ ગયા છે! આ આદતથી ઘણા માણસોની કારકિર્દી સંકુચિત બની ગઈ છે. બર્ટન આ ટેવ છોડી શકયો ન હતો અને તે ટેવ પોતાને પાયમાલ કરશે એમ એ ખાતરીપૂર્વક માનતો હોવાથી તેણે પોતાના નોકરને કહી મૂકયું હતું કે 'જયારે વખત થાય ત્યારે મને ઉઠાડયા વિના રહેવું નહિ.' આથી કોઈ કોઈ વાર પ્રાતઃકાળમાં ભારે ગમ્મત થતી. તેનો નોકર તેને ઉઠાડવાને બૂમ પાડતો અને આગ્રહ કરતો; પરંતુ તે કહેતો કે 'યાર, થોડી વાર સૂવા દેને!' નોકર જાણતો હતો કે જો એને ઉઠાડીશ નહિ શકીશ તો એને ચોખ્ખું બાર આનાનું નુકસાન જશે. આથી તે અંતે પથારી પર ઠંડું પાણી રેડી દેતો અને તરત જ બર્ટન કૂદકો મારીને બહાર આવતો! એક વાર એક માણસે એક આળસુને પૂછયું કે 'આટલી બધી વાર તું શા માટે પથારીમાં પડયો રહે છે?' પેલાએ જવાબ આપ્યો: 'હું હમેશાં પ્રાતઃકાળે બોધ સાંભળું છું. ઉદ્યોગ મને ઉઠવાનું કહે છે; આળસ મને સૂઈ રહેવાનું કહે છે; અને તેઓ એકબીજાના ખંડનમંડન માટે વીસ વીસ દલીલો રજૂ કરે છે. એક નિષ્પક્ષપાત ન્યાયાધીશ તરીકે બન્ને પક્ષની દલીલો હું સાંભળું છું અને જયારે એ બાબત પૂરી થાય છે ત્યારે ભોજન પણ તૈયાર થયેલું જ હોય છે; એટલે એની મેળે જ ફેંસલો આવી જાય છે!'

આ એક નિઃશંક વાત છે કે, જે માણસનું શરીર અતિ દૃઢ હોય છે તે સાધારણ રીતે નિશ્ચયવાન હોય છે જેઓ દૃઢતાને માટે પ્રસિદ્ધ હોય છે તેમનાં શરીરો પણ ઘણે ભાગે દૃઢ અને મજબૂત હોય છે. કોઈ પણ માનસિક શકિત એવી હોતી નથી કે જેની ઉપર શારીરિક દુર્બળતાની અસર ન થાય. વળી નિશ્ચયબળના સંબંધમાં તો આ નિયમ ખાસ કરીને લાગુ પડે છે. શારીરિક વેદના અથવા કોઈ મોટી શારીરિક અશકિતથી નિશ્ચય-બળ મંદ અને શિથિલ બની જાય છે. સાધારણ રીતે જે માણસ શરીરે સદૃઢ

હોય છે તેનું સ્પષ્ટ વચન પડે છે અને તે બીજાઓના હૃદયમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે. કોઈ પણ શારીરિક દુર્બળતા અથવા અશક્તિ પ્રથમ નિશ્ચયબળની મંદતારૂપે જ દેખાય છે. સબળપણું અને સબળતાને લીધે એક પુરુષ પર લોકોને જેટલો વિશ્વાસ બેસી જાય છે તેટલો બીજી કોઈ પણ વસ્તુથી બેસતો નથી. વળી એ ગુણને લીધે કોઈ પણ પૈસો અથવા મિત્ર તરફથી તેને જેટલી વધારે સહાય મળે છે તેટલી વધારે બીજા કોઈ પણ ગુણને લીધે મળતી નથી. લોકો જાણે છે કે સબળ માણસ વાયદાસર જ નાણાં ભરી દેશે અને તેથી તેઓ તેનો વિશ્વાસ કરે છે. તમે ડાહ્યા અથવા ગુણવત્ નથી પણ તમારામાં કંઈક સત્ત્વ છે એમ લોકોને બતાવી આપતાં પ્રથમ શીખો. 'લોકોને જણાવી આપો કે તમે જે બોલશો તે અવશ્ય કરશો અને એક વાર તમે નિશ્ચય કર્યો એટલે તે કદી પણ ફરશે નહિ તથા તમે પ્રલોભનથી લલચાશો નહિ તેમ જ ધમકીથી ડરશો નહિ.'

કેટલાક મનુષ્યોની રચના જ એવી હોય છે કે જ્યારે તેમના પર જોખમદારી મૂકવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ બળહીન થઈ જાય છે. કોઈ પણ કાર્યનો નિશ્ચય કરતાં તેઓ કંપી ઊઠે છે. તાત્કાલિક અને અટલ નિશ્ચય કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં જ સર્વ પ્રકારની શંકાઓ, મુશ્કેલીઓ અને ભીતિઓ તેમના મનમાં ઊભી થાય છે અને તેમનામાં નિશ્ચય કરવા પૂરતી શક્તિ તથા વિઘ્ન દૂર કરવાની હિંમત હોતી નથી. તેઓ જાણે છે કે, વિલંબ એ સાહસિકતા, પ્રગતિ અને સફળતાનો શત્રુ છે; અને તે છતાં પણ તેઓ વિચારમાં ને વિચારમાં જ ત્રિશંકુની પેઠે લટકતા રહે છે. માત્ર વિચાર કરવા પૂરતી જ તેમનામાં શક્તિ હોય છે; કાર્ય કરવા પૂરતી શક્તિ હોતી નથી. તેઓ વારંવાર પૃથક્કરણ, વિચાર, તુલના અને ચિંતન કર્યા કરે છે; પરંતુ કદી પણ કાર્ય શરૂ કરતા નથી. અનુકૂળ પ્રસંગે તકને પકડી ન લેવાથી—યોગ્ય સમયે સરળતાથી પકડી શકાય તેમ હોય ત્યારે તેને ગ્રહણ ન કરી લેવાથી કેટલા બધા માણસો નિષ્ફળ જાય છે! તક કંઈ વારંવાર આવતી નથી. તે માત્ર એક જ વાર આવે છે.

એમ કહેવાય છે કે, નેપોલિયનના હાથ નીચેનો એક અમલદાર

તેણે પોતાના મસ્તક પરનો પાટો તોડી નાખ્યો અને બીજા હાથ વડે પાસેના મેજ પરની દવાઓ જમીન પર ફેંકી દઈને ઘંટડી જેવા સુંદર અવાજે તે બોલી ઊઠી : 'ડૉ. ગુડમૅનને કહેજો કે, મારું ભજન મિસ ગૉન્બાઈને આપવાની કંઈ જરૂર નથી. હું જ તે ભજન ગાવા આવીશ!'

એક વૈદ્યશાસ્ત્રી જણાવે છે કે, થોડા સમય પર એક કૂતરો મરણ પામ્યો હતો; તેના શરીરમાં એક બીજા કૂતરાનું તાજું લોહી દાખલ કરવાથી તે સજીવન થયો હતો! તે ઊભો થયો, એક પળ સુધી તેણે પોતાની પૂંછડી હલાવી અને ત્યાર પછી પુનઃ મરણ પામ્યો. છવ્વીસ વર્ષના એક અશક્ત ઘોડાના શરીરમાં ચાર ઘેટાંનું લોહી દાખલ કરવામાં આવ્યું. એટલે તરત જ તેણે નવીન શક્તિ અને નવીન જીવન પ્રકટ કરવા માંડયું. આ જ રીતે અજ્ઞાન, બેદરકારી, નિરુદ્યોગીપણું, વ્યાધિ, ભૂલ અથવા નિરાશાથી નિર્જીવ થઈ પડેલા મગજમાં એકાદ નવીન વિચાર અથવા ભાવના દાખલ કરવામાં આવે તો કદાચ તત્કાળ તે ઉત્સાહી બને, પણ છેવટે તો પાછું 'એ રામ એના એ જ' થાય છે. હા, જો એવા મનુષ્યમાં કાંઈ પણ ચેતન હોય છે તો નવીનતા ઉમેરવાથી તે નવીન જીવન ધારણ કરે છે; અને આખા શરીરને ફેરવી નાખે છે. તે મનુષ્યનું શરીર તે વિચારમય અથવા તે ભાવનામય થઈ જાય છે. મહાન વિચાર ધારણ કરવાથી દુર્બળ મનુષ્ય પણ સબળ બને છે; ભીરુ વીર પુરુષ બને છે અને અનિશ્ચિત ચિત્તનો મનુષ્ય દૃઢ નિશ્ચયવાન બને છે.

લૅટિમર, રિડલિ અને બીજા સેંકડો માણસો હસતા હસતા તેમને માટે તૈયાર કરેલી ચિતા પર ચઢયા હતા! ધગધગતા અગ્નિને જોવા છતાં તેમના મુખારવિંદ પર જે અચલ શાંતિ પ્રકાશિત રહી હતી તે જોઈને પ્રેક્ષકો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા હતા.

એકાદ ઇન્ડિયન યોદ્ધાને જ્યારે દુઃખ દેવામાં આવે છે ત્યારે તે આનંદદાયક ગાયન ગાય છે; પોતાના પરાક્રમોની સ્તુતિ કરે છે અને વેદનાનાં ચિહ્ન દર્શાવ્યા વિના જ મરણ પામે છે.

થોડાં વર્ષ પહેલાં પૅરિસની એક ગરીબ સ્ત્રીને નૉટર્ડામમાં એક કૂતરો કરડયો. તેને 'હૉટેલ ડ્યૂ'માં લઈ જવામાં આવી અને તેનો ઘા રુઝવવામાં

આવ્યો. કેટલાક માસ પછી એક વિદ્યાર્થી તેને રસ્તા પર મળ્યો અને બોલ્યો કે 'તમને જીવતાં જોઈને મને આશ્ચર્ય છે! તમોને જે કૂતરો કરડ્યો હતો તે તો હડકાયો હતો!' તે ગરીબ સ્ત્રીને તરત જ ભયંકર કંપારી આવવા લાગી. તરત જ વૈદ્યશાસ્ત્રી શુશ્રૂષકને બોલાવવામાં આવ્યો પરંતુ તે કંઈ પણ કરી શક્યો નહિ. ને સ્ત્રી થોડા જ સમયમાં મરણ પામી!

ડૉ. સામર્સ એક વાર એક ગાડી હાંકનારની પાસે બેઠા હતા. તેણે તે હાંકનારને આગલા ઘોડાને ચાબુક મારતો જોઈ કહ્યું કે 'જૉન, આ આગલા ઘોડાને તું શા માટે ચાબુક મારે છે?' હાંકનારે જવાબ આપ્યો કે 'ત્યાં એક સફેદ પથ્થર છે અને એ ઘોડો તે પથ્થરથી ડરે છે; માટે તેને સપાટો લગાવીને હું તેના મગજમાંથી તે વિચાર હાંકી કાઢવા માગું છું.' ડૉ. સામર્સ ઘેર ગયા અને તેણે આ વિષય પર એક વિસ્તૃત નિબંધ લખ્યો! તમારે તમારા મગજમાં નવીન વિચાર દાખલ કરીને લાલચોને દૂર કરવી જોઈએ.

વિચાર અથવા ભાવના, દૃઢ માન્યતા અથવા નિશ્ચય, એ રોગનો પ્રતિકાર કરવાની અથવા તેની પ્રગતિને અટકાવવાની કેટલી બધી શક્તિ ધરાવે છે? તેમ જ બીક, રોગને ગ્રહણ કરવાની અને તેને વધારવાની અને વખતે મૃત્યુ પણ નીપજાવવાની કેટલી બધી શક્તિ ધરાવે છે તે પણ તેમને ભાન નથી. પ્રત્યેક વૈદ્ય જાણે છે કે, બીકણ, અનિશ્ચિત અને ચંચલ ચિત્તના માણસોને ચેપી રોગ લાગુ પડવાનો જેટલો સંભવ હોય છે તેથી અર્ધો સંભવ પણ હિંમતવાન અને પ્રબલ ઈચ્છાશક્તિ ધરાવનાર માણસોને તે લાગુ પડવાનો હોતો નથી. પ્લેગ-હૉસ્પિટલોમાં જ્યારે વૈદ્યો પણ જવાને ડરતા હતા ત્યારે નેપોલિયન વારંવાર ત્યાં જતો અને પ્લેગથી પીડાતા દરદીના શરીર પર પોતાનો હાથ મૂકતો. તે કહેતો કે, જે માણસ ડરતો નથી તે પ્લેગને હરાવી શકે છે.

સેનેકાને પ્રાયઃ અસાધ્ય રોગ લાગુ પડ્યો હતો પણ તે કહેતો કે 'મારા પિતા મારા મૃત્યુનો કારી ઘા સહન કરી શક્યો ન હોત અને એ વિચારે જ મને મરતાં અટકાવ્યો ને મેં મારી જાતને જીવવાની આજ્ઞા

કરી.' અને તે જીવ્યો પણ ખરો! સર વૉલ્ટર સ્કૉટ પંચાવન વર્ષની વયે ભારે ઋણના બોજા તળે દટાયો હતો. આ સમયે તેની તબિયત સારી ન હતી તોપણ તેણે પાઈએ પાઈ ચૂકવી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ નિશ્ચયે તેની પ્રત્યેક માનસિક અને શારીરિક શકિતને હિંમત આપી અને તેની સર્વ શકિતઓ ઉત્તેજિત થઈને તેનું સંરક્ષણ કરવાને ધસી ગઈ. તેની પ્રત્યેક નસ અને તંતુએ કહ્યું કે 'ઋણ તો ચૂકવી દેવું જ જોઈએ' અને તે ચૂકવાયું પણ ખરું. જે શરીરમાં આવી પ્રબળ ઈચ્છાશકિત સત્તા ચલાવતી હોય તેમાં રોગને ઊભા રહેવાનું સ્થાન પણ મળવું મુશ્કેલ છે. તે રોગની પ્રગતિને અટકાવે છે અને મૃત્યુને પણ પાછું હઠાવે છે.

દોરડા પર ચાલીને ખેલ કરનાર એક માણસ કેડના વાથી એટલો બધો પીડાતો હતો કે તે ભાગ્યે જ હાલીચાલી શકતો હતો; પરંતુ તે ખેલ કરી બતાવશે એમ જયારે જાહેર થયું ત્યારે તેણે પોતાની સમગ્ર ઈચ્છાશકિતને આમંત્રણ કર્યું અને જાહેરખબરમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે એક હાથગાડી સહિત કેટલીક વાર દોરડાં પર ચાલ્યો. પછી જયારે તેનું કાર્ય સમાપ્ત થયું ત્યારે તે બેવડો વળી ગયો અને તેને અચેતન સ્થિતિમાં તેના બિછાના પર લઈ જવામાં આવ્યો!

હંબોલ્ટ કહે છે કે 'એક સમય એવો આવશે કે જયારે આપણે હાલમાં એકાદ ચોર અથવા એકાદ જૂઠા માણસ તરફ જેટલા તિરસ્કારથી જોઈએ છીએ તેટલા જ તિરસ્કાર સહિત એક બીમાર માણસ તરફ જોઈશું; કારણ કે પહેલી સ્થિતિ બીજીના જેટલી જ મનની સત્તા હેઠળ છે અને તેના જેટલી જ સુધારાને પાત્ર છે.' આ મત જોકે બહુ કડક છે તોપણ મન એ શરીર પર પ્રબળ સત્તા ધરાવે છે એમાં તો જરા પણ શંકા નથી.

ક્રોધથી મોઢામાંના થૂંકમાં રહેલાં રાસાયણિક તત્ત્વોમાં ફેરફાર થઈને તેનું વિષ બની જાય છે અને તે જીવનને નુકસાન કરે છે. આ એક જાણીતી વાત છે કે, આકસ્મિક અને તીવ્ર લાગણીઓથી માત્ર થોડા જ કલાકમાં માણસના વાળ ધોળા થઈ જાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેથી ગાંડપણ પણ લાગુ પડે છે અને મૃત્યુ પણ થાય છે. સ્ટૅન્લિ અને તેનાં માણસોને આફ્રિકાનાં

જંગલોમાં ઘણાં વર્ષો ગાળવાં પડ્યાં હતાં. જ્યારે ફ્રેંકલિને જણાવ્યું કે, હવે આપણાં સંકટો પૂરાં થયાં છે અને આપણે સામી બાજુના સમુદ્રની નજદીક આવી પહોંચ્યા છીએ ત્યારે તેના એક માણસને એટલો બધો આનંદ થયો કે તે હર્ષઘેલો બની ગયો અને પાછો જંગલમાં નાસી ગયો તથા ફરીથી કદી પણ નજરે પડ્યો નહિ! પ્રત્યેક ભાવના મનુષ્યના શરીરને કાં તો સુંદર બનાવે છે અને કાં તો કદરૂપું બનાવે છે. વ્યગ્રતા, ક્રોધ, નિરંકુશ મનોવિકાર, ઝનૂન, અસંતોષ, અપ્રમાણિકતા, અસત્ય, ઈર્ષ્યા, વેર, ભય એમાંની પ્રત્યેક લાગણી શરીર પર અસર કરે છે અને તેમાં ઝેર દાખલ કરી તેને કદરૂપું બનાવી મૂકે છે. હાર્વર્ડના પ્રોફેસર જેમ્સ કે જે માનસશાસ્ત્રમાં ઘણા નિપુણ છે તે કહે છે કે 'સુકર્મ યા કુકર્મ—ગમે તે ગમે તેટલું નાનું હોય તોપણ તે શરીર પર પોતાની છાપ મૂકી જાય છે. વાસ્તવમાં આપણું કરેલું કોઈ પણ કાર્ય ભૂંસાઈ જતું નથી.' જે માણસ કેફી વસ્તુનો ઉપયોગ કરી પોતાની શક્તિનો નાશ કરે છે અને પોતાના શરીરને ભ્રષ્ટ તથા પાયમાલ કરે છે તેની તરફ આપણે કરુણા અને અવિશ્વાસની દૃષ્ટિથી જોઈએ છીએ; જ્યારે બીજી બાજુએ આપણે પોતે 'નિર્દોષ જેવા લાગતા ગુનાઓ' વડે આપણાં શરીરને કદરૂપાં બનાવી મૂકીએ છીએ! એક વાર ગુસ્સો કરવાથી કદાચ આપણા શરીરને અને ચારિત્ર્યને એક વાર દારૂ પીવા કરતાં પણ વિશેષ હાનિ થાય છે. ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, ક્રોધ, નિરંકુશ શોક, ચિંતા એ અનેક વર્ષોથી રૂઢ થયેલી બીડી પીવાની આદત કરતાં પણ શરીરને અને મનને વધારે નુકસાન કરે છે.

બીડી અને દારૂ પીવાની આદત સિવાય શરીરને પાયમાલ કરવાની બીજી પણ ઘણી ટેવો છે. આગગાડી પકડવા માટે દોડવાથી બીડી પીવાની ટેવ કરતાં પણ હૃદયને વિશેષ હાનિ પહોંચે છે. આત્મસંયમનો અભાવ, હલકી વાસનાઓને તાબે થવું, વિષયવાસનાના વિચાર—આવા દુર્ગુણો, જે ક્વચિત્ સાધારણ રીતે નિંદવામાં આવે છે તેના કરતાં પણ જીવનને અનંતગણું નુકસાન કરે છે. શાંત પ્રકૃતિના પશુઓ જેટલું કામ કરે છે તેથી અર્ધું કામ કરવાથી એકાદ ચીડિયો કૂતરો અથવા ખરાબ સ્વભાવનો ઘોડો થાકીને

લોથપોથ થઈ જાય છે. કદરૂપી ગાય બરાબર દૂધ આપતી નથી અને ખરાબ સ્વભાવની ઘોડી બરાબર પુષ્ટ થતી નથી. ખરેખર એક મહાન પેગંબરે 'શુભ કાર્યથી દીર્ઘાયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને જે માણસ દુષ્કાર્ય કરે છે તે પોતાનું મરણ પાસે લાવવા માટે જ કરે છે.' એ શબ્દોમાં આરોગ્યવિદ્યાનો અતિ ઉત્તમ સિદ્ધાંત પ્રકટ કર્યો છે!

દૃઢ અને પ્રબળ ઈચ્છાશકિત આરોગ્ય અને સફળતા મેળવવામાં જેટલી સહાય કરે છે તેટલી સહાય કોઈ પણ વસ્તુ કરતી નથી. તે શરીર અને મનને નિરંતર આરોગ્ય આપનારી ઔષધિ છે. તે શરીરને સ્વસ્થ કરે છે અને તેને મુશ્કેલીઓ, નિરાશાઓ તથા વ્યાધિ સહન કરવાને શકિતમાન કરે છે. એ એક સમતોલપણું જાળવી રાખનારું ચક્ર છે. તે શરીર અને મનની સર્વ ગતિઓ અને ક્રિયાઓનો સંયોગ કરે છે અને તેમને સ્થિર કરે છે તથા નાશ-કારક ધક્કાઓનો પ્રતિકાર કરે છે; કે જે ધક્કાઓ ઘણી વાર સ્થિર ચિત્તનાં માણસોને પણ તેમના કક્ષામાંથી દૂર ફેંકી દે છે અને સ્વસ્થતાને બદલે તેમનામાં અસ્વસ્થતા ઉત્પન્ન કરે છે. મનોરાજ્યમાં ઈચ્છાશકિત એ એક મહાન અમલ-દાર છે. જો આ અમલદાર દુર્બલ અને અસ્થિર હોય છે તો મન અને શરીરમાં જરા પણ નિયમબદ્ધતા અથવા સ્વસ્થતા જળવાતી નથી. જો આ અમલદાર સઘળી શકિતઓને કાબૂમાં રાખીને દૃઢતાપૂર્વક સત્તા ચલાવે છે તોજ શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક સામ્રાજ્યમાં નિયમિતપણું અને સ્વસ્થતા જળવાય છે. એક દુર્બળ અમલદાર સારા કાયદાઓને પણ અમલમાં મૂકી શકતો નથી અને તેથી તેના પ્રદેશમાં હમેશાં અનિશ્ચિતપણું અને અંધાધૂંધી જ રહે છે.

હર્ડર મૃત્યુશય્યા પર પડયો ત્યારે તેણે પોતાના પુત્રને કહ્યું કે 'મને એક મહાન વિચાર આપ, કે જેથી હું સશકત બનું.' ન્યૂટન કેમ્બ્રિજમાં આખી રાત બેસીને ગણિતશાસ્ત્રના કોઈ કઠિન પ્રશ્ન પર વિચાર કર્યા કરતો અને તેમાં મળતા મહાન વિજયથી પ્રાતઃકાળે તદ્દન સ્વસ્થ જણાતો.

રોગનો પ્રતિકાર કરવાનું અથવા આરોગ્ય જાળવવાનું ઈચ્છાશકિતમાં જે સામર્થ્ય છે તેનાથી બીજે નંબરે દૃઢ માન્યતાનું સામર્થ્ય આવે છે. લંડનનું

'લૅન્સેટ' કે જે પ્રખ્યાત જગતનું આગેવાન વૈદકીય પત્ર છે તે જણાવે છે કે, એક મડમ પોતાની યુવાવસ્થામાં પોતાના પ્રિયતમને ખોઈ બેસવાથી ગાંડી બની ગઈ હતી. તેને સમયનું કંઈ પણ ભાન રહ્યું ન હતું. તે તો હમેશાં કહેતી હતી કે, 'મારો પ્રિયતમ હમણાં જ મને છોડી ગયો છે. લોકોએ તેને ઘણું ઘણું સમજાવી પણ તે એકની બે ન થઈ. તે દિવસોના દિવસો, મહિનાઓના મહિનાઓ અને વર્ષોનાં વર્ષો સુધી બારી આગળ ઊભી રહીને પ્રિયતમની આવવાની વાટ જોતી રહી! હજી પણ હું યુવાન છું, એવી દૃઢ માન્યતાને લીધે તે દેખાવમાં પણ તરુણ જ રહી! જેમણે તેને માત્ર થોડાં વર્ષ પૂર્વે જોઈ હતી તેઓ જણાવે છે કે, તેની વય વીસ વર્ષથી વધુ નહીં; જ્યારે ખરેખરી રીતે તો તે અત્યારે પાંસઠેક વર્ષની થઈ છે! જો આપણે મનનો ઉપયોગ કરી જાણીએ તો વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ આપણને તરુણ રાખવાની તેનામાં કેટલી બધી શક્તિ છે!

બીક સશક્ત માણસને પણ મારી નાખે છે અને હિંમત એ શક્તિ આપનાર ઔષધિ છે. વૈદ્યોએ એક અંગ્રેજ અપરાધીની આંખે પાટા બાંધી તેને એક મેજ પર બેસાડ્યો અને તેના એક હાથ પર સહેજ ઘા કરી ત્યાં આગળથી ઊનું પાણી નીચે પાડવા માંડ્યું. અને તે અપરાધીને કહ્યું કે, આ લોહી તારા શરીરમાંથી નીકળે છે. પેલા અપરાધીએ આ વાત સાચી માની; પણ ખરું જોતાં તેના ઘામાંથી જરા પણ લોહી નીકળ્યું ન હતું! તેને જે ચીજ ગરમ લાગતી હતી તે તો વૈદ્યોએ કરેલી પાણીની ધાર હતી! છતાં તે માણસ બીકથી થોડા જ સમયમાં મરણ પામ્યો! નીચે ગોઠવેલા વાસણમાં લોહીને બદલે પાણી હતું એમ તે જાણી શકે એટલા માટે જો માત્ર એક જ પળ તેની આંખોથી પાટો છોડવામાં આવ્યો હોત તો તે મરત નહિ અને સાજો થઈ જાત.

ફિલાડેલ્ફિયામાં વૈદકનો અભ્યાસ કરતા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના એક સાથી ઉપર પ્રયોગ કરવાની મસલત કરી. તે મળતો ત્યારે તેમાંનો પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી તેને પૂછતો કે 'આ શું થયું? તું ઘણો જ બીમાર જણાય છે!' અથવા આવા જ પ્રકારનું કંઈક કહેતો. આથી તે યુવાન પુરુષ માંદો થઈ પથારીવશ

થયો હતો! બીજા એક માણસને એક દવાખાનામાં લોકોએ કહ્યું કે 'તમે જે પથારી પર સૂઓ છો તેના પર તો તમારા આવ્યા પહેલાં કૉલેરાથી પીડાતો દરદી મરણ પામ્યો છે!' તે માણસને કેવી પીડા થતી હતી તેનું સૂક્ષ્મ વર્ણન પણ તેની આગળ કરવામાં આવ્યું. પરિણામે થોડાક જ સમયમાં તે જ પ્રકારની પીડા પેલા દરદીના શરીરમાં જણાવા લાગી અને અંતે તે મરણ પામ્યો! જોકે એ સર્વ વાત માત્ર તેને બીવડાવવાને માટે જ જોડી કાઢવામાં આવી હતી! ઈ. સ. ૧૮૯૧ના જુલાઈ માસમાં એક માણસે એક પ્યાલામાંથી પાણી પીધું. જ્યારે તેને કહેવામાં આવ્યું કે એ પ્યાલામાં તો લોઢાની અતિ સૂક્ષ્મ અને ટૂંકી ટૂંકી ટાંકણીઓ મૂકવામાં આવી હતી, ત્યારે તરત જ તેને પોતાના ગળામાં અત્યંત દરદ થવા માંડયું અને તે કહેવા લાગ્યો કે, મારા ગળામાં એક ટાંકણી ભરાઈ રહી છે! તેણે તે ટાંકણીને બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે નિષ્ફળ ગયો. તેના ગળામાં સોજો આવ્યો, તે સોજો વધતો ગયો, તેની પીડા વધવા લાગી અને અંતે તેણે એક વૈદ્યની સલાહ લીધી. તે વૈદ્ય તેને સાજો કરવાને માટે એક ચિકિત્સાલયમાં મોકલી આપ્યો. *ત્યાં સંભાળપૂર્વક તપાસ કરતાં જણાવ્યું કે, તેના ગળામાં* ટાંકણી ભરાઈ ન હતી! હવે તેનું દુઃખ એકદમ નાસી ગયું અને ત્યાર પછી તેને કદી પણ પેલી કાલ્પનિક ટાંકણીથી પીડા થઈ નહિ!

ઍબર્ડીનની મૅરિશલ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓએ ત્યાંના દ્વારપાળને કહ્યું કે આજે અમે તારો વધ કરવાના છીએ. તેમણે તેને બાંધ્યો. તેની આંખે પાટો બાંધી તેને જોતાં અટકાવ્યો. તેનું મસ્તક એક લાકડાના ઢીમચા ઉપર મૂકયું અને અત્યંત ત્વરાથી એક ભીનું વસ્ત્ર તેની ગરદન પર ફેરવ્યું. તરત જ તેમના આશ્ચર્યની વચ્ચે તે માણસ મરણ પામેલો જણાયો!

વૈદ્ય આવવાની સાથે જ ઘણી વાર અત્યંત વેદના તદ્દન દૂર થઈ જાય છે. ગામડાંઓ કે જ્યાં વૈદ્ય મેળવવો મુશ્કેલ હોય છે ત્યાં ખાસ કરીને આવા દાખલા બને છે.

એક વાર એક ગરીબ માણસ ફાંસો ખાવા ગયો પરંતુ દૈવયોગે તેને સોનામહોરોથી ભરેલું એક વાસણ મળ્યું. આથી તેણે ફાંસો ખાવાને માટે

ચીંથરું ઓઢણું ફેંકી દીધું અને રોમાંચિત થઈને ઉતાવળથી ઘેર ગયો; પરંતુ જે માણસે પેલું ચીંથરું છુપાવ્યું હતું તેને જ્યારે તે મળ્યું નહિ ત્યારે તે પેલા માણસના ફેંકી દીધેલા ઓઢણા પર ઢળી પડીને મરણ પામ્યો! વિજય એ કેવી અજબ આશાજનક વસ્તુ છે અને નિષ્ફળતા એ કેવી અજબ નિરાશાજનક વસ્તુ છે!

ઇચ્છેલા પદાર્થો મળવાથી સાધારણ રીતે આપણું આરોગ્ય અને સુખ વૃદ્ધિંગત થાય છે. અસ્વસ્થ પ્રકૃતિવાળા, મંદ તથા બળ અને નિશ્ચય વિનાના માણસોને કોઈ મહાન સફળતા પ્રાપ્ત થવાથી તેઓ એકાએક અપૂર્વ શક્તિ અને અપૂર્વ આરોગ્ય મેળવે છે. આવાં ઉદાહરણો જગતમાં કોણે નથી જોયાં? અસ્વસ્થ પ્રકૃતિવાળા જે માણસો ઉપર માતાપિતા અથવા કોઈ સંબંધીના મરણથી એકાએક મોટી જવાબદારીઓ આવી પડે છે અથવા જેમને એકાએક સંપત્તિનો નાશ થવાથી અગાઉ અશક્ય ધારવામાં આવેલાં એવાં કામો કરવાની ફરજ પડે છે તેમના સંબંધમાં પણ ઉપર પ્રમાણે જ બને છે. વિદ્યાભ્યાસ પણ આરોગ્ય આપનારી ઔષધિ છે. માતાપિતા અને મિત્રોએ જેમને વિદ્યાભ્યાસનો બોજો ન સહન કરી શકે એટલાં નાજુક ધાર્યાં હોય એવાં અશક્ત બાળકો ઘણીવાર શાળા અને પાઠશાળામાં ગયા પછી નીરોગી અને સશક્ત બને છે. જો બીજી સઘળી બાબતો યોગ્ય પ્રમાણમાં હોય તો વિદ્વાન અને ઉચ્ચ વિચારના માણસો સર્વોત્તમ આરોગ્ય ભોગવે છે અને એ જ કારણથી આરોગ્ય અને નીતિની વચ્ચે ઘણો ગાઢ સંબંધ જણાઈ આવે છે; જ્યારે દુર્વ્યસન, અપવિત્રતા અને સર્વ પ્રકારના દુર્ગુણો અવ્યવસ્થા ઉપજાવે છે અને તેથી જીવનની સ્વસ્થતાનો નાશ થાય છે. શરીર એ તો માત્ર મનનો દાસ છે. સ્થિર, સુશિક્ષિત અને નિયમબદ્ધ મન શરીર પર ઘણી પ્રબળ અસર કરે છે અને તેને સ્વસ્થ બનાવે છે. બીજી બાજુથી જોતાં દુર્બલ, અસ્થિર, અસંસ્કારી મન શરીરને અસ્વસ્થ બનાવે છે. પ્રત્યેક પવિત્ર અને ઉચ્ચ વિચાર, પ્રત્યેક ઉદાર મહત્ત્વાકાંક્ષા, સુકર્મો કરવાની અને સદાચારી થવાની પ્રત્યેક વૃત્તિ, ઉચ્ચતર અને અધિક સારું જીવન ગાળવાની પ્રત્યેક ઇચ્છા, પ્રત્યેક ઉચ્ચ ઉદ્દેશ અને પરોપકારી કામ શરીર ઉપર સારી અસર

કરે છે અને તેને વધારે મજબૂત, વધારે સ્વસ્થ તથા વધારે સુંદર બનાવે છે.

મહાન વિચારોમાં સૌંદર્ય વધારવાની, આચાર સુધારવાની, મનુષ્ય પર પરિસ્થિતિની અસર ન થવા દેવાની અને તેને વૃદ્ધાવસ્થાની અશક્તિથી મુક્ત રાખવાની અદ્ભુત શક્તિ હોય છે. મહાન વિજ્ઞાનવેત્તાઓ, મહાન સુધારકો અને મહાન રાજદ્વારીઓમાં આપણે આ દીર્ઘાયુ ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ પ્રત્યક્ષ દેખીએ છીએ.

કોઈ પણ મનુષ્ય વધારે પડતો આહારવિહાર કરીને તથા દુર્ગુણી જીવન ગાળીને આનંદી, સ્વસ્થ અને પવિત્ર રહી શકે જ નહિ.

આત્મમાનના મરણથી આખો ચહેરો શોકનાં ચિહ્ન ધારણ કરે છે. દુષ્ટ વિચાર મુખારવિંદને પણ કદરૂપું બનાવી દે છે.

માતાના અંગમાં રહેલો ક્રોધ નાના બાળકના શરીરમાં ઝેર દાખલ કરે છે; તેને બીમાર પાડે છે અને તેને અત્યંત વેદના ભોગવાવે છે.

પ્રબળ મનોવેગ ઘણી વાર વમન કરાવે છે. અમુક અમુક સ્થિતિમાં અત્યંત ક્રોધ અથવા ભયથી થોડા સમયમાં કમળો થઈ આવે છે.

સુપ્રસિદ્ધ નટી મૅડમ બર્નહાર્ટ જણાવે છે કે 'જ્યારે જ્યારે મેં 'ફ્રીડ'નો પાર્ટ ભજવ્યો છે ત્યારે ત્યારે હું બેશુદ્ધ થયા વિના અથવા લોહી ઓકયા વિના રહી નથી. 'થિયોડોરા'ના ચોથા પ્રવેશમાં હું માર્સેલસનો વધ કરું છું ત્યાર પછી મારી લાગણી એટલી બધી ઉશ્કેરાઈ આવે છે કે હું ડૂસકાં ખાતી ખાતી મારાં કપડાં બદલવાના ઓરડામાં આવું છું. જો હું એ વેગને આધીન થઈને રોતી નથી તો મને આંકડી થઈ આવે છે અને તેથી મારી આસપાસનાં માણસોને ઘણી તકલીફ પડે છે અને નજીકનાં ચિનાઈ વાસણ વગેરેને ઘણું નુકસાન થાય છે.'

પક્ષાઘાતથી પીડાતો એક માણસ સર હંફ્રી ડેવી પાસે દવા કરાવવાને આવ્યો. તેણે તેના શરીરની ગરમી માપવા માટે તેના મોઢામાં થર્મોમિટર મૂકયું. દરદીએ ધાર્યું કે આ યંત્ર તાવને ઉતારી નાખવાનું છે; અને તેની આવી દૃઢ માન્યતાને લીધે તેનો તાવ ઊતરી ગયો! અનેક વર્ષો થયા પથારીમાં

પછી સેંકડો માણસો અને જેમને તત્કાળ અસાધ્ય વ્યાધિથી પીડાતા માન-
વામાં આવેલા હતા એવા આખી જિંદગીપર્યંતના દરદીઓ પણ પ્રસંગોપાત્
ઘરને આગ લાગતાં બિછાનામાંથી ઊઠીને નાઠા છે અને તેમણે બીજાં માણસોને
બચાવવાને સહાય પણ કરી છે તથા રાચરચીલાં અને કિંમતી વસ્તુઓ
બહાર કાઢીને બચાવવામાં પણ મદદ કરી છે! પોતાના જે દરદીઓ ઘણાં
વર્ષોથી જ ભ્રમિત થઈને માંદા પડ્યા છે એવી જે વૈદ્યોને ખાતરી થઈ હતી
તેમણે તેમને 'આગ લાગી છે' એવો બુમાટો કરીને અથવા તો તેમનાં શરીરને
તપાવીને લાલચોળ કરેલો ઘોડાનો ચાબખો ચમકાવીને પથારીમાંથી અને કેટલીક
વાર તો ઘરમાંથી બહાર કાઢીને સાજા કર્યા છે!

દુઃખથી પીડાતા, ચીડિયા, રોગી, અશક્ત, ગમગીન દરદીઓ કેટલીક
વાર એકાદ મિલનસાર સ્વભાવના મિત્ર અથવા એકાદ ખુશમિજાજ વૈદ્યના
આવવાથી અથવા તો કોઈ મોટી સંપત્તિ મળવાના સમાચારથી તદ્દન બદલાઈ
જાય છે. તેમની ભયંકર પીડા દૂર થાય છે, તેમના મોઢા પર પ્રકાશ ઝળકી
ઊઠે છે અને તેઓ રોગને બદલે સ્મિત કરવા લાગે છે. આવો સંપૂર્ણ
ફેરફાર માત્ર માનસિક બળથી જ, કાંઈ પણ દવા ખાધા વિના અથવા ઉપચાર
કર્યા વિના થાય છે. આપણે દાંતના ડૉક્ટરને ત્યાં જઈએ એ કે ઘણી વાર
દાંતનું સખત દરદ તરત જ બંધ પડી જાય છે!'

માર્ડન કહે છે કે 'તમે માંદા છો એ વાત કદી પણ ખરી માનશો
નહિ, લોકોને કદી પણ કહેશો નહિ કે હું માંદો છું અને તમે જાતે એ
વાત કદી પણ સ્વીકારશો નહિ. બીમારીનો તો હમેશાં અસ્વીકાર જ કરવો
જોઈએ. જો સબળ થવાની તમારી ઇચ્છા હોય તો કદી એમ બોલશો નહિ
કે હું માંદો છું; અને જો હમેશાં તાજા રહેવાની તમારી ઇચ્છા હોય તો કદી
પણ એમ કહેશો નહિ કે હું થાકી ગયો છું. કેમ કે એવા સ્વીકારની પણ
શરીર પર ખરાબ જ અસર થાય છે.'

'સર્વ હલકા મનોવિકારોમાં 'ભય' એ સૌથી ખરાબ છે.' પ્રાચીન
કાળના લોકો અને દેવ માનીને એની પૂજા કરતા હતા; પરંતુ ચાલુ
જમાનામાં આપણે એને મનુષ્યજાતિના શત્રુ તરીકે ઓળખીએ છીએ. એને

જેટલા પ્રમાણમાં ધારણ કરવામાં આવે છે તેટલા પ્રમાણમાં એનાથી મનુષ્ય અસ્વસ્થતા અને રોગનો ભોગ થઈ પડે છે. ભય અને ચિંતા, લોહીનાં રાતાં કણોને પાયમાલ કરે છે અને જો તે (લોહીના કણ) અમુક પ્રમાણ કરતાં ઓછાં કે નાનાં બની જાય છે તે જ રોગ અને મૃત્યુ લાવે છે. ભયથી જુદા જુદા પ્રકારની કેટલી વેદના, ચિંતા અને દુઃખ થાય છે તેનો અડસટ્ટો કોણ કાઢી શકે? ઘણી છોકરીઓને વારંવાર એમ કહેવામાં આવે છે કે, તમારાં માતપિતા ક્ષયના રોગથી મરણ પામ્યાં હતાં અને તમે પણ એ જ રોગથી મરણ પામશો. આ વાતને તેઓ ખાતરીપૂર્વક સાચી માની લે છે અને તેથી તેઓ પોતાનું કિમતી જીવન ગુમાવે છે.

નાજુક પ્રકૃતિનાં ઘણાં માણસો હૃદયને આકસ્મિક આઘાત થવાથી ભયંકર રોગના પંજામાં સપડાયાં છે. પોતાના પ્રિય પતિના આકસ્મિક મૃત્યુની ખબર સાંભળી ઘણી વાર નાજુક પ્રકૃતિની અને તીવ્ર લાગણી ધરાવનારી સ્ત્રીઓ અત્યંત પીડા પામે છે અને બેશુદ્ધ થઈ જાય છે. અત્યંત ક્રોધ કરવાથી મગજે લોહી ચઢી જઈ મરણ પણ નીપજયાં છે. એક આખી રાત મનોવ્યથામાં ગાળવાથી ઘણી વાર સાજા માણસો અસાધ્ય રોગના ભોગ થઈ પડયા છે. નિરંતર શોક, લાંબા સમય સુધીની સખ્ત ઈર્ષ્યા, હમેશની ચિંતા અને ભારે મનોવ્યથાથી કેટલીક વાર નાસૂરનું દરદ થાય છે! બીમારીના વિચાર અને અસ્વાસ્થ્યના ચિંતનથી સ્વાભાવિક રીતે રોગને પોષણ મળે છે અને વિષમય પરમાણુઓ લોહીમાં વધી ગુના કરવાની વૃત્તિ જન્મે છે તથા પોષણ પામે છે. ચોરો અને મરકીની સામે જેમ આપણે આપણાં ઘરોનું રક્ષણ કરીએ છીએ, તેમ રોગની સામે ઊભા રહેવાને બદલે અને પ્રત્યેક નબળા વિચારને હાંકી કાઢવાને બદલે આપણે ઉભયકારક રોગનાં લક્ષણોની પ્રતીક્ષા કરીને તેમના વિષે વિચાર તથા ચિંતન કરીને સરળતાથી તે રોગના ભોગ થઈ પડીએ છીએ. આમ કરવાથી, રોગનો પ્રતિકાર કરવાની શકિત ઓછી થઈ જાય છે. જન્મથી મરણ પર્યંત, આપણી પૂંઠે પડેલા શત્રુઓની સામે યુદ્ધ કરવાને બદલે આપણે તેમની સાથે પ્રેમ કરીએ છીએ. અને આપણી જાતને તેના વિશેષ ભોગ બનાવીને તેમને જાણી જોઈને આમંત્રણ

સહાય કરે છે તેટલી સહાય બીજી કોઈ પણ શકિત કરતી નથી. પરંતુ એ શકિતને આપણે ક્વચિત જ કેળવીએ છીએ. આપણી સફળતા અથવા નિષ્ફળતા તેને જ આધીન છે; આપણું સુખ અથવા દુ:ખ તેના પર જ અવલંબી રહેલું છે; પરંતુ આપણે ઘણી વાર એ શકિત અશિક્ષિત દશામાં જ રાખી મૂકીએ છીએ. એ શકિતના પ્રબળ યોગથી આપણે ચોક્કસતા અથવા અચોક્કસતા, સત્ય કે અસત્ય, પ્રમાણિકતા વા અપ્રમાણિકતા, ઉદ્યોગ અથવા આળસ, નિયમબદ્ધતા અથવા બેદરકારી, વિનય અથવા જંગલીપણું, એકાગ્રતા કે બહુનિષ્ઠતાની આદત પાડી શકીએ છીએ. મનુષ્ય તથા પશુની વચ્ચેના સઘળા ભેદનું કારણ પણ એ જ શકિત છે.

એક જર્મન વૈદ્ય એક પુલ પર થઈને જતો હતો એવામાં નીચે પાણીમાં તેણે એક છોકરાને તરફડિયાં મારતો જેયો. તે નદીમાં કૂદી પડયો અને તે ડૂબી મરતા છોકરાને બચાવી લીધો. તરત જ તેને જણાયું કે તે તો તેનો પોતાનો જ પુત્ર હતો! તેના વાળ આ બનાવથી એક દિવસમાં ધોળા થઈ ગયા!

ઈર્ષ્યાથી કેટલીક વાર સુંદર ચહેરાવાળો માણસ પણ ભયંકર દેખાવનો બની જાય છે. તિરસ્કાર અને અપ્રીતિથી કેટલીક વાર સુખી ઘર સર્વથા દુ:ખી બની જાય છે. કોઈ પ્રિય મિત્રના મૃત્યુનો ખોટો તાર વાંચી માણસો બેબાકળા અને દુ:ખી બની જાય છે—ખરા તાર જેટલી જ ખોટા તારની પણ અસર થાય છે અને શુભ સમાચાર સાંભળીને આનંદ પણ તેટલો જ થાય છે.

એક ચિત્રકારે એક સુંદર બાલકનું ચિત્ર આલેખ્યું હતું. તેનું મુખારવિંદ જોઈ તે એટલો બધો મોહિત થયો હતો કે તેણે ચિત્રને પોતાના અભ્યાસગૃહમાં લટકાવ્યું. તે કલાકોના કલાકો સુધી તેની સામે જોયા કરતો. એ ચિત્ર તેનો એક પ્રકારનો સંરક્ષક દેવ જ બની ગયું. શોક અને તીવ્ર લાગણીના સમયમાં તે સ્વર્ગીય મુખારવિંદ તરફ જોઈને એ પોતાના આત્માને શાંત કરતો. તેણે તેનાથી વિરુદ્ધ પ્રકારનું ચિત્ર આલેખવાનો નિશ્ચય કર્યો પરંતુ જોઈએ એવું ખરાબમાં ખરાબ મુખારવિંદ તેને મળી શકયું નહીં.

કેટલાક વર્ષો પછી તેણે એક કારાગૃહમાં એક ભયંકર બદમાશને ઉદાસ ચહેરે બેઠેલો જોયો. તેણે એ ભયંકર ચહેરાનું ચિત્ર આલેખ્યું અને ત્યાર પછી તપાસ કરતાં આશ્ચર્ય સાથે તેને જણાયું કે, પૂર્વે તેણે જે વ્યક્તિનું પેલું સુંદર ચિત્ર આલેખ્યું હતું તે જ વ્યક્તિ આ હતી! તે જ નિર્દોષ બાળક, યુવાન થતાં ભ્રષ્ટ બની આવો પાપમાર્ગે વળી ગયો હતો. મનોવિકારે તેને દેવમાંથી રાક્ષસ બનાવી દીધો હતો અને તેનું શરીર પણ તેના મનને અનુરૂપ જ બન્યું હતું!

હૉસ્પિટલમાં જ્યારે ડૉક્ટર આવે છે અને બીમાર માણસોનાં બિછાના પાસે થઈને પસાર થાય છે ત્યારે જેમને તે આરોગ્યમાં સુધરતા જતા જણાવે છે તેમના ચહેરા આનંદથી કેવા પ્રફુલ્લિત બની જાય છે; અને જેમને તે દિનપ્રતિદિન વધુ ને વધુ રોગગ્રસ્ત જણાવે છે તેમનાં મુખારવિંદ થોડથી કેવાં કરમાઈ જાય છે! પ્રત્યેક દરદી, આશાના એક કિરણને માટે ડૉક્ટરોના ચહેરો કેટલી આતુરતાથી જુએ છે! તાવથી પીડાતા દરદીને જો આશા મળે છે તો તરત જ તેની સૂકી પપેડી જીભ ભીની બની જાય છે, તેની આંખ પ્રકાશિત થાય છે અને તેની ઉષ્ણ, સૂકી ચામડી ભીની તથા ઠંડી થઈ જાય છે. આશાનું એક પણ કિરણ દરદીને જેટલી જાદુઈ અસર કરે છે, તેટલી જાદુઈ અસર કોઈ પણ ઔષધ કરતું નથી. તે દરદીને માત્ર એકજ વિચાર, એક જ ભાવના સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુએ સ્પર્શ કરેલો હોતો નથી અને તે છતાં પણ તે તદ્દન ફેરવાઈ જાય છે. છતાં જો ડૉક્ટર શંકાથી પોતાનું ડોકું જરા ધૂણાવે તો તેની આરોગ્યવર્ધક ક્રિયા બંધ થાય છે; દરદીના મુખારવિંદ પર નિરાશા આવી વસે છે અને તેની જીવનશક્તિનાં સઘળાં સ્થાન સંકુચિત થઈ જાય છે.

જો વિચારમાં લાંછન હશે તો તે પૂતળામાં પણ આવશે જ. ઉચ્ચ ઉદ્દેશ વિના આપણે કદી પણ કોઈ મહાન કાર્ય કરી શકતા નથી; અને જો આપણા મનમાં દોષમય ઉદ્દેશ હોય તો શું આપણે કદી પણ તે સંપૂર્ણ શાંતિ—જેને આપણે આરોગ્ય કહીએ છીએ તે—પ્રાપ્ત કરી શકીશું? જ્યારે એક દ્વનર ખાનાં સારાં હોય ત્યારે આરોગ્ય મળે છે, ઠીક પચાવે એવા

નો મહાન માનસિક અને નૈતિક વિકાસ કર્યો હોય છે તેઓ જ સૌથી વિશેષ જીવે છે. તેઓ ઉચ્ચતર જીવનના પ્રદેશમાં વસે છે કે જ્યાં, ઘણાં જીવનોનો નાશ કરનાર ઉદ્વેગ, સંતાપ અને અશાંતિનું તો અસ્તિત્વ પણ હોતું નથી.

જેમને સુખી અને લાંબું આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા હોય; જેમને ઘણા લાંબા સમય સુધી તરુણ, તાજા, સુંદર અને સુડોળ રહેવાની ઈચ્છા હોય અને જેમને શારીરિક અને માનસિક આરોગ્ય મેળવવાની ઈચ્છા હોય તેમણે પોતાના અંતઃકરણને પવિત્ર, પોતાના મનને સુસંસ્કારી અને પોતાના શરીરને નિર્મળ બનાવવું જોઈએ. તેમણે શાંત અને સદ્‌ગુણી બનવું જોઈએ. પોતાના આત્માના મંદિરને દુર્ગુણથી ભ્રષ્ટ અને વિષયવાસનાથી અપવિત્ર બનાવવું ન જોઈએ. મન એ શરીરનો સ્વાભાવિક સંરક્ષક છે. વિશ્વકર્તાએ સમગ્ર મનુષ્યજાતિને માત્ર અર્ધો ડઝન ઔષધોની દયા પર જ છોડી દીધી છે એ વાત માની શકાતી નથી. આપણે જે અનેકવિધ દુઃખો સહન કરીએ છીએ, તેમાંનાં ઘણાંની નિવૃત્તિ માટે ઈશ્વરે આપણને એક દિવ્ય ઔષધ આપેલું છે. જો આપણે માત્ર આપણી ઈચ્છાશકિત અને આપણા મનોબળનો સદુપયોગ કરતાં શીખીએ તો ઘણા વૈદ્યોનો ધંધો ભાંગી પડે અને આપણા-માંના ઘણાઓ સો—સવાસો વર્ષની ઉંમર સુધી તરુણ અને આનંદી રહી શકે.

૨૨ : ઔદાર્ય

'સૂર્યનાં કેટલાંક કિરણો આ કૃતઘ્ન અને ખાલી આકાશના મોટા વિસ્તારમાં નકામાં પડ્યા કરે છે અને તે કિરણોનો માત્ર નાનો સરખો જ ભાગ પરાવર્તન કરનાર ગ્રહો અને ભૂમિ પર પડે છે, તોપણ તેથી સૂર્યને શોક થતો નથી.'

—એમર્સન

'જે બહાદુર સૈનિક મારી બાજુમાં ઊભો રહીને મનુષ્યજાતિના હિતને માટે લડે છે તે માણસ મારા જ ધર્મનો છે કે નહિ તે શું મારે તેને પૂછવું જોઈએ? જે મિત્રને મેં ચાહ્યો છે અને કસી જોયો છે તે જો મારા સંપ્રદાયને ન માનતો હોય તો શું મારે તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ?'

—મૂર

'જો ઈશ્વર તારો પિતા છે તો મનુષ્ય તારો બંધુ છે.' —લેમરટાઈન

'જો તું બીજાઓ પ્રત્યે ભલો હોય તો તારી જાત પ્રત્યે તેથી પણ વિશેષ ભલો છે.'

—ફ્રેંકલિન

'બીજાઓના દોષ તરફ જોશો નહિ; અને તેમનામાં દોષ જણાય તોપણ તે તરફ દુર્લક્ષ્ય કરીને તેની પાછળ રહેલા સદ્‌ગુણને જોવા એ જ ડહાપણ અને પ્રેમનું કામ છે.'

—ઈલા વ્હીલર વિલ્કોક્સ

'જો આપણે આપણા શત્રુઓનો ગુપ્ત ઈતિહાસ વાંચી શકતા હોઈએ તો આપણને પ્રત્યેક મનુષ્યના જીવનમાં એટલું દુઃખ અને શોક જણાય કે આપણા મનમાં તેમના પ્રત્યે કિંચિત્ પણ શત્રુભાવ—વિરોધાભાસ રહે નહિ.' —લોંગફેલો

'ઉદારતા આપીને શ્રીમંત થાય છે; ત્યારે લોભ સંગ્રહ કરીને ગરીબ બને છે.'

રાજ્યક્રાંતિની લડાઈઓ ચાલતી હતી તે સમયે નીચે લખેલી વિચિત્ર જાહેરખબર ફિલાડેલ્ફિયાનાં પત્રોમાં પ્રકટ થઈ હતી અને તેણે લોકોનું પુષ્કળ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું:—'ચાલુ માસની પાંચમી તારીખે જે કોઈ માણસ ચામડાનો એક ભારો ચોરી ગયો હોય તેને આવી ખબર આપવામાં આવે છે કે, તે માલનો સ્વામી તે માણસનો મિત્ર થવાની અંતઃકરણપૂર્વક ઈચ્છા દર્શાવે છે. ગરીબાઈને લીધે તે આ ખોટું કૃત્ય કરવાને લલચાયો હોય તો તે માલનો સ્વામી સઘળી વાત ગુપ્ત રાખશે અને જે વડે તેના મનને વધુ શાંતિ

મળવાનો સંભવ હોય એવાં સાધનો દ્વારા તેનો નિર્વાહ ચલાવવાના માર્ગમાં તેને ખુશીથી મૂકી આપશે.' પરંતુ જે ચોરે આ ચામડાં ચોર્યાં હતાં તેણે જ માત્ર જાણ્યું કે આ માયાળુ માગણી વિલિયમ સેવરી નામનાં ચામડાં કેળવવાનો ધંધો કરતા ક્વેકર પંથના એક વ્યાપારીએ કરી છે. થોડાક દિવસ પછી રાત્રે લગભગ નવ વાગ્યે તે વ્યાપારીનું બારણું કોઈએ ધીમેથી ઠોકતાં તે ઉઘાડયું. આ સમયે પોતાની ખાંધ પર ચામડાનો એક ભારો લઈને ઊભેલો એક માણસ તેના જોવામાં આવ્યો. તે નીચી નજરે બોલ્યો. 'મિ. સેવરી! હું આ ચામડાં પાછાં લાવ્યો છું. એ કયાં મૂકવાં છે?' તે ક્વેકરપંથી વ્યાપારીએ જવાબ આપ્યો: 'હું દીવો સળગાવું એટલી વાર થોભ એટલે હું તારી સાથે વખારે આવીશ. ત્યાર પછી તું કદાચ આ કાર્ય કેવી રીતે બન્યું તે મને કહેશે અને તારે માટે શું થઈ શકે એમ છે તે આપણે પછી જોઈશું.' જયારે તેઓ પાછા ફર્યા ત્યારે મિસિસ સેવરી, કે જેણે મેજ ઉપર ગરમ કૉફી અને ભોજન મૂકયું હતું તે બોલી: 'પાડોશી સ્મિથ! મેં ધાર્યું કે ગરમ ગરમ ભોજન તમને ફાયદો કરશે અને તેથી મેં તમારે માટે ગરમ રસોઈ તૈયાર કરી છે.' સ્મિથે એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના પોતાનું મુખ ફેરવી દીધું, પરંતુ એક પળ પછી તે ગૂંગળાયેલા સ્વરે બોલ્યો: 'મેં પહેલી જ વાર આ ચામડાની ચોરી કરી છે અને એટલા માટે મને ઘણું જ ખરાબ લાગે છે. ચોરી કરવાની વૃત્તિ મને કેમ થઈ આવી તે હું જાણતો નથી; પરંતુ પ્રથમ મને દારૂ પીવાની ટેવ પડી; ત્યાર પછી કલહ, ટંટો અને ફિસાદ કરવાની આદત પડી અને પછી તો હું પતિત થવા લાગ્યો. આજે દરેક જણ લાત મારીને જ મારો આદરસત્કાર (!) કરે છે. મિ. સેવરી! મને સહાયને માટે હાથ આપનાર પ્રથમ માણસ તમે જ છો. પ્રભુ તમારું કલ્યાણ કરો! ચામડાં વેચી દેવાના ઉદ્દેશથી હું તમારે ત્યાંથી ચોરી ગયો હતો; પરંતુ હું સત્ય જ કહું છું કે આ મારી પહેલી જ ચોરી છે.' સેવરીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો: 'મિત્ર! એને છેલ્લી જ ચોરી થવા દે; આ વાત માત્ર તું અને હું બે જ જાણીશું. તું હજુ યુવાન છે. તું મને વચન આપ કે તું એક વર્ષ સુધી કદી પણ દારૂ પીશ નહિ. એટલે હું તને કાલે સવારે જ સારા પગારે નોકરીમાં રાખીશ. કદાચ આપણે તારી સ્રીને

માટે પણ કાંઈક કામ શોધી કાઢીશું. પરંતુ હમણાં થોડુંક ભોજન કર. અને કોઈ વિશેષ જલદ વસ્તુની ઈચ્છા ન થાય એટલા માટે થોડીક ગરમ કોફી પી. તારી સ્ત્રી અને છોકરાંને ખાતર હિંમત ધારણ કર.' અને છેવટે પોતાના અતિથિને જવા માટે રજા આપતાં તે બોલ્યો: 'જૉન! સદાચરણને પંથે વળ એટલે હું હમેશાં તારો મિત્ર થઈ રહીશ.' મિ. જૅનેટ કે જે આ વાતનું અતિ વિસ્તારથી વર્ણન કરે છે તે જણાવે છે કે 'સ્મિથે બીજા દિવસથી મિ. રોવરીના ચામડાના કારખાનામાં કામ કરવા માંડ્યું અને તે એ કવેકર-પંથીને ત્યાં ઘણાં વર્ષો સુધી એક નિર્વ્યસની, પ્રમાણિક અને વફાદાર માણસ તરીકે રહ્યો.'

એમર્સન કહે છે કે 'જો હું સર્વ મનુષ્યોને દેવ તરીકે પૂજતો હોઉં તો કોઈ પણ મનુષ્ય મારી ગુલામગીરી કરે એ મને કેમ પસંદ પડે?'

ફ્રૅંકલિને લખ્યું છે કે 'સૂર્યાસ્ત સમયે ઍબ્રેહામ પોતાના તંબુના દ્વારમાં બેઠો હતો એવામાં ઘડપણથી વાંકો વળી ગયેલો એક માણસ લાકડીના ટેકે ચાલતો જંગલમાંથી ધીમે ધીમે બહાર આવ્યો. ઍબ્રેહામ ઊઠીને તેને મળ્યો અને તેના પ્રત્યે બોલ્યો: 'હું તને વિનંતિ કરું છું કે અંદર આવ; તારા હાથપગ ધો અને અહીં આખી રાત રહે. કાલે સવારે વહેલો ઊઠીને તારે માર્ગે ચાલ્યો જજે.' પરંતુ તે માણસે કહ્યું: 'ના, હું આ ઝાડની જ નીચે રહીશ.' ઍબ્રેહામે તેને ઘણો આગ્રહ કર્યો તેથી તે તેની પાસે આવ્યો અને તેઓ બન્ને તંબુમાં ગયા. ઍબ્રેહામે રોટલા કર્યા અને તે બન્નેએ વાળુ કર્યું. જ્યારે ઍબ્રેહામે જોયું કે તેણે ઈશ્વરની સ્તુતિ કરી નહિ ત્યારે તે બોલ્યો: 'સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના કર્તા પરમેશ્વરની પ્રાર્થના તું શા માટે કરતો નથી?' પેલા માણસે ઉત્તર આપ્યો: 'તું જે ઈશ્વરની વાત કરે છે તેને હું ભજતો નથી તેમ જ હું તેનું નામ પણ લેતો નથી. કારણ કે, મેં મારે માટે એક ઈશ્વર બનાવ્યો છે. તે ઈશ્વર હમેશાં મારા ઘરમાં રહે છે અને મને સઘળી વસ્તુ-ઓ આપે છે.' આ સાંભળી ઍબ્રેહામને તે માણસ પ્રત્યે એટલો ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો કે તે ઊઠીને તેના ઉપર તૂટી પડ્યો અને તેને લાકડીના પ્રહાર કરીને જંગલમાં હાંકી કાઢ્યો. અર્ધી રાતે ઈશ્વરે ઍબ્રેહામની પાસે આવી

કહ્યું કે, 'એબ્રેહામ! પેલો અજાણ્યો માણસ ક્યાં છે?' એબ્રેહામે જવાબ આપ્યો: 'પ્રભુ! તે આપની ભકિત કરતો નથી, તેમ જ આપનું નામ લેતો નથી; એટલા માટે મેં તેને મારા મુખ આગળથી દૂર કરી જંગલમાં હાંકી કાઢયો છે.' ઈશ્વરે કહ્યું 'હું તેને એકસો અઠાણું વર્ષથી સહન કરતો આવ્યો છું અને તેણે મારી સામે બંડ કર્યું છે તોપણ તેને મેં અન્નવસ્ત્ર પૂરાં પાડયાં છે; અને તું કે જે પોતે પાપી છે તેને એક રાત પણ સહન કરી શકયો નહિ!'

ટાલ્મેજ જણાવે છે કે, 'ફ્રાન્સના રાજા એકવીસમા લૂઈને એક ધર્માચાર્યે કહ્યું કે, જેઓ આપણા મતને મળતા ન હોય તેઓને માટે એક એવું લોઢાનું પિંજરું બનાવો કે જેમાં તેઓ સૂઈ પણ ન શકે અને સીધા ઊભા પણ ન રહી શકે. થોડા સમય પછી તે ધર્માચાર્ય પર રાજાની ઇતરાજી થઈ અને તેથી તેણે તે જ પિંજરામાં એને ચૌદ વર્ષ સુધી કેદ રાખ્યો!'

ફ્રાન્સના મુખ્ય મંત્રી કાર્ડિનલ ડૂ બોઈએ એક દિવસ પોતાના અંગ પર એક ગંભીર શસ્ત્રક્રિયા કરાવવાને માટે મહાશય બુડૉ નામના એક પ્રખ્યાત શસ્ત્રવૈદ્યને બોલાવ્યો. કાર્ડિનલે તેને કહ્યું કે 'હૉટેલ ડયૂની તમારી હૉસ્પિટલમાં તમે તમારા ગરીબ, દરિદ્રી અને કંગાલ દરદીઓની સાથે જેવો કઠોર વ્યવહાર કરો છો તેવો કઠોર વ્યવહાર મારી સાથે કરવાની આશા રાખશો નહિ.' મહાશય બુડૉએ પરમ સભ્યતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો કે, 'મારા લૉર્ડ! આપ નામદાર જેને દરિદ્રી અને કંગાલ કહો છો તેમાંનો પ્રત્યેક જણ મારી દૃષ્ટિમાં તો મુખ્ય પ્રધાન છે!'

ડૉ. ગોલ્ડસ્મિથે વૈદશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો એમ જાણી તથા મનુષ્યજાતિ પર તેનો અત્યંત પ્રેમ હતો એવી વાત સાંભળી એક ગરીબ સ્ત્રીએ તેના પર એક પત્ર લખી તેમાં જણાવ્યું કે, 'મારા પતિની ભૂખ મરી છે અને તેઓ અત્યંત શોકદાયક સ્થિતિમાં છે. માટે તેમને સારું કંઈ દવા મોકલશો તો આભાર થશે.' તે ભલા સ્વભાવનો કવિ તત્કાળ તેને ઘેર ગયો અને તે દરદીની સાથે થોડી વાર સુધી વાતચીત કર્યા પછી તેને જણાવ્યું કે તે રોગ અને ગરીબાઈ એ બંનેથી પીડાતો હતો. ગોલ્ડસ્મિથે તેમને કહ્યું

કે, 'હું એકાદ કલાકમાં તમારા પર ગોળીઓ મોકલી આપીશ; તે ખાવાથી તમને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થશે.' પછી તે તરત જ ઘેર ગયો અને એક લાકડાની નાની પેટીમાં દશ ગીની મૂકીને તેના ઉપર આ પ્રમાણે ચિઠ્ઠી ચોડી :—' જરૂર પડે તેમ આનો ઉપયોગ કરજો; ધીરજ ધરજો અને સદ્ભાવના રાખજો.'

ગોલ્ડસ્મિથ કેટલીક વાર પોતાનાં એક જોડી વસ્ત્રોમાંનો અર્ધો ભાગ આપી દેતો હતો! એક સમયે તેમણે પોતાની પથારીની ચાદર અને ઓઢવાનું ગોદડું સુદ્ધાં આપી દીધું અને પોતે ઠંડીથી બચવાને માટે તળાઈ નીચે ભરાઈ ગયા!

એક અનાડી શસ્ત્રવૈદ્યે એક ફ્રેન્ચ સ્ત્રીની નાની નસ કાપવાને બદલે મોટી નસ જ કાપી નાખી! તેથી તેના શરીરમાંથી પુષ્કળ લોહી વહી ગયું અને તે મરણપથારીએ પડી. મરતી વખતે તેણી એ શસ્ત્રવૈદ્યને જીવનપર્યંતનું એક સારું વર્ષાસન બાંધી આપતી ગઈ; પણ તે એવી શરતે કે તેણે જીવનપર્યંત ફરીથી કોઈ પણ માણસની ફસ ખોલવી નહિ! એક પોલીસ રાજકુમારી કે જે પણ આવી જ રીતે મરણ પામી હતી તેણે મરતી વખતે કરેલા પોતાના વીલમાં નીચે મુજબ એક કલમ દાખલ કરાવી :—' જે કમબખ્ત—હતભાગી શસ્ત્રવૈદ્ય મારા મરણનું કારણ થયો છે તેને દુર્ભાગી અકસ્માતથી અવશ્ય હાનિ થશે એવી મારી ખાતરી હોવાથી હું તેને તેના જીવન પર્યંત બસો ડ્યુકેટનું વર્ષાસન બાંધી આપતી જાઉં છું અને તેની ભૂલને માટે તેને અંતઃકરણપૂર્વક ક્ષમા કરું છું. મારી શોચનીય આપત્તિથી તેની જે અપકીર્તિ થશે તેનો બદલો આથી વળી રહે એવી મારી ઇચ્છા છે.'

વૉટર્લૂમાં વિજય મળ્યા પછી વેલિંગ્ટનને કહેવામાં આવ્યું કે, નેપોલિયનનો વધ કરો તો સારું; પણ વેલિંગ્ટને ઉત્તર આપ્યો કે 'આવું કામ આપણને ભાવી પ્રજાની દૃષ્ટિમાં કલંકિત કરાવશે. લોકો કહેશે કે અંગ્રેજો નેપોલિયનના વિજેતા થવાને લાયક ન હતા.'

લી જ્યારે ઍપોમૅટોક્સ આગળ શરણે થયો ત્યારે ગ્રાંટે શત્રુઓના મુખ્ય શહેરમાં ફતેહના ડંકા વગાડતાં દાખલ થવાની ના પાડીને મહાન

ઔદાર્ય દર્શાવી આપ્યું હતું. તેણે લીને જણાવ્યું કે 'તમારા ઘોડેસવારો અને તોપખાનાનાં માણસોએ પોતાના ઘોડા પોતપોતાની પાસે જ રાખવાના છે અને અમલદારોએ પણ તેમ જ કરવાનું છે, વસંતઋતુમાં હળ ખેડવાને અને ખેતરનાં બીજાં કામો કરવાને માટે તેમની તેઓને જરૂર પડશે.' અને આ પછી જીતાયેલા શત્રુઓનાં ભૂખ્યાં અને થાકી ગયેલાં વીસ હજાર માણસોને ભોજન આપવાનો તેણે હુકમ કર્યો. દક્ષિણ તરફના એક સૈનિકે તેને કહ્યું કે 'તમે તમારી ઉદારતાથી અમને આશ્ચર્યચકિત કરો છો!' અને સેનાપતિ બેટોએ તેના પર લખ્યું હતું કે, 'આપે જે માણસોને જીત્યા છે તેઓ કદી પણ આપની ઉદારતાને વિસરી જશે નહિ.' સેનાપતિ ગ્રાંટ કેટલાક માસપર્યંત પિટ્સબર્ગની સામે ઘેરો ઘાલી પડી રહ્યો અને બહારથી તે કંઈ પણ કરતો હોય એમ જણાતું ન હતું, પણ બીજી તરફ સેનાપતિ શેરમેને આટલાંટા જીત્યું હતું અને સમુદ્રપર્યંતની પોતાની મહાન કૂચ પૂરી કરી હતી. ત્યાર પછી શેરમેનને ગ્રાંટની જગ્યા પર લેફ્ટેનન્ટ જનરલ તરીકે નીમવાને જ મજબૂત પોકાર ઊઠ્યો. આ સાંભળી શેરમેને ગ્રાંટ પર પત્ર લખી તેને જણાવ્યું કે, મેં જૉન શેરમૅન(પોતાના ભાઈ)ને આ પોકાર બંધ કરવાને લખ્યું છે. હું બીજા કોઈ પણ માણસ કરતાં આપને મુખ્ય સેનાધિપતિની જગ્યા પર રહેલા જોવાને ઘણો ખુશી છું. આપણને સ્પર્ધામાં મૂકનાર કોઈ પણ કાર્ય પ્રત્યે હું સખ્ત વિરોધ જાહેર કરું છું.' ગ્રાંટે ઉત્તર આપ્યો કે, 'આપની ઉન્નતિ થયેલી જોઈને મારા કરતાં કોઈ પણ વિશેષ આનંદ પામશે નહિ અને આપને જો મારી જગ્યાએ નીમવામાં આવે અને મને આપના હાથ નીચે મૂકવામાં આવે તો તેથી આપણા સંબંધમાં રજમાત્ર પણ ફેરફાર થશે નહિ. આપે મને ટેકો આપવાને જેટલો શ્રમ લીધો છે તેટલો જ પરિશ્રમ આપને ટેકો આપવા માટે લેવાને હું તૈયાર છું અને હું આપને સફળતા અપાવવાને મારા સઘળા સામર્થ્યથી પ્રયત્ન કરીશ.'

ઉદાર મનુષ્ય લાંબા સમય સુધી સંકટ સહન કરે છે તોપણ તેટલો જ ઉદાર રહે છે.

હલકામાં હલકા માણસમાં પણ દેવનો વાસ છે. મોટામાં મોટા

મખ્ખીચૂસ અને કંજૂસ માણસમાં પણ પરમાર્થી અંશ રહેલો હોય છે અને મોટામાં મોટા કાયરમાં પણ વીરતા રહેલી હોય છે; પરંતુ મહાન સંકટના સમયમાં જ તે બહાર આવે છે. દ્રવ્યલોભ અને વ્યાપારના કઠોર અને સખ્ત નિયમો અનેક ઉદાર માણસોને પણ સ્વાર્થના પિંજરામાં ગોંધી રાખે છે; પરંતુ મહાન સંકટના પ્રસંગો તે કારાગૃહની દીવાલોને તોડી નાખે છે અને તે સમયે તેમનું આખું ય અંતઃકરણ ઔદાર્યના અમીરસની વૃષ્ટિ કરે છે.

ઉદારતાને સર્વ વસ્તુ પર શ્રદ્ધા હોય છે. જ્યારે બીજા સર્વ માણસો કોઈ માણસનો તિરસ્કાર અથવા નિંદા કરે છે ત્યારે ઉદાર માણસ કહે છે કે 'થોભો, એ માણસમાં ક્યાંક પણ દેવનો વાસ છે.' માણસોના હેતુ વિષે ઉતાવળથી અભિપ્રાય બાંધતા નહિ. જગત તેમની નિંદા કરતું હોય છે ત્યારે પણ તેઓ કદાચ તેમના હૃદયમાં ઉદાત્ત ઉદ્દેશોને પોષતા હોય છે. જ્યારે ફિલાડેલ્ફિયામાં મરકી ચાલતી હતી ત્યારે બીમાર અને મરણપથારીએ પડેલા માણસોને ત્યાગ કરીને તેમના મિત્રો અને સગાંવહાલાંઓ પણ નાસી જતાં હતાં. જ્યારે પૈસા ખરચતાં પણ નર્સ મળી શકતી ન હતી અને જ્યારે મરી ગયેલા માણસોને કોઈ ભૂમિદાહ પણ કરતું ન હતું તથા રોગથી પીડાતાં માણસોની ચાકરીએ કરતું નહોતું ત્યારે કઠોરમાં કઠોર, કંઠામાં કંઠો અને સૌથી વિશેષ અનાકર્ષક માણસ કે જેનું અંતઃકરણ પાષાણવત્ ગણાતું હતું તે બહાદુરીથી બહાર આવ્યો. તેણે પોતાના નાગરિક બંધુઓનું તે ભયંકર મરકીમાંથી સંરક્ષણ કરવાને માટે પરિશ્રમ કરવામાં કંઈ પણ બાકી રાખ્યું નહિ. તે કોઈ પણ ભયથી ડર્યો નહિ તેમ જ દ્રવ્ય ખરચવામાં પણ સંકોચ રાખ્યો નહિ. વેપારધંધાની બાબતોમાં તે મખ્ખીચૂસનો સરદાર ગણાતો હતો; આર્થિક સંકટમાં સપડાયેલા પોતાના વેપારીબંધુઓને તે જરા પણ સહાય કરતો ન હતો; કોઈ પણ પ્રકારની મદદને માટે થયેલી અરજ પર તે જરા પણ ધ્યાન આપતો ન હતો; કોઈની સાથે મૈત્રી કરવાની તેને દરકાર ન હતી અને તે પાષાણનું હૃદય કરીને બીજાં માણસોની સંકટો અને આપત્તિઓ પ્રત્યે સંપૂર્ણ બેદરકારી દર્શાવતો હતો. તે છતાં પણ બહારથી હૃદયશૂન્ય જણાતા આ માણસે સ્વેચ્છાથી ફિલાડેલ્ફિયા હોસ્પિટલનું તંત્ર પોતાના હાથમાં લીધું,

રોગથી પીડાતાં માણસોની સારવાર કરી અને મરેલાં મનુષ્યોનો ભૂમિદાહ કર્યો! ઊંઘ વિના પણ તેણે સતત કામ કર્યા કર્યું અને અપૂર્ણ ભક્તિથી પરિશ્રમ કરીને, તેણે જે પુષ્કળ દ્રવ્ય એકઠું કર્યું હતું તેમાંથી છૂટે હાથે વાપર્યું!

જ્યારે ન્યૂ ઈંગ્લેન્ડ પ્રાંત યુનિયનનો ત્યાગ કરવાની ધમકી આપી રહ્યો હતો અને જ્યારે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની સરકારને દ્રવ્યનો તોટો પડયો હતો; ત્યારે દશ લાખ પૌંડની લોન માટે મોટી મોટી લાલચો બતાવ્યા છતાં પણ માત્ર ચાર હજાર પૌંડ જ એકઠા થઈ શકયા હતા; ત્યારે આ કઠોર અને મિત્ર વિનાના માણસે તે આખીયે રકમ કાઢી આપી અને 'મારા પૈસા તરત જ ચૂકવી આપજો' એટલું પણ બોલીને કાર્યને વિલંબમાં નાખ્યું નહિ! તેણે ફિલાડેલ્ફિયામાં અનાથોને માટે પાઠશાળા સ્થાપન કરવાને માટે દશ લાખ પૌંડ આપ્યા અને પોતાના ચાલીસ લાખ પૌંડમાંની જે રકમ બાકી વધી તે ઉત્તમોત્તમ કામોને માટે આપી દીધી!

તે કહેતો કે 'હું મરું ત્યાં સુધી થોભો અને હું કેવો છું તે મારાં કામો તમને દર્શાવી આપશે.' સોદો કરતી વખતે તે કઠોર અને અનુદાર હતો; પરંતુ લોકહિત કરવાની પ્રબળ લાગણીઓ તે ધરાવતો હતો. તે નાસ્તિક હતો અને તેણે ફ્રેંચ નાસ્તિકોનાં નામ પોતાનાં વહાણોને આપ્યાં હતાં; તોપણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મરકી ચાલી ત્યારે રોગથી પીડાતા માણસોને દુઃખમુક્ત કરવા માટે તેણે પોતાનું આરોગ્ય અને જીવન જોખમમાં નાખ્યું હતું અને પાણીની પેઠે પૈસા ખરચ્યા હતા! તેણે મિત્રો, સામાજિક સંબંધ, શિક્ષણ અને બીજી બધી બાબતોનો ભોગ આપ્યો હતો. તે જીવનપર્યંત એકાંતવાસી, ઠંડો, તીક્ષ્ણ સ્વભાવનો, અનાકર્ષક અને કંજૂસ રહ્યો હતો; પરંતુ જ્યારે તે મરણ પામ્યો ત્યારે તે પોતાની દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાની અદ્‌ભુત શક્તિનાં સર્વ ફળો મહાન પારમાર્થિક કાર્યોમાં આપતો ગયો. તે માણસના ઉદ્દેશો ઉચ્ચ હતા; પરંતુ જીવનનાં સંકટો અને મનોવિકારોની પ્રતીતિથી ગુપ્ત રહ્યા હતા. એ કઠોર પાષાણની ભૂમિ નીચે ઉદાર ભાવના અને જુસ્સાદાર લાગણીના ઝરા વહેતા હતા!

કોઈ માણસની નિંદા સાંભળો તો તેનો અર્ધો ભાગ જ સાચો માનજો અને જો કોઈનાં વખાણ સાંભળો તો એમ માનજો કે તે માણસ તેથી પણ બમણા માનને પાત્ર છે.

ફારસી ભાષાનો એક લેખક જણાવે છે કે, 'યુવાવસ્થામાં હું ધર્મના સખ્ત નિયમો પાળતો હોવાથી રાત્રે ઊઠીને પણ હું પ્રાર્થના કરતો અને કુરાન વાંચતો. એક દિવસ હું આ કાર્યમાં એકચિત્ત થઈ ગયો હતો એવામાં મારા પિતા કે જે અત્યંત વ્યવહારકુશળ હતા તે જાગી ઊઠયો. તેને મેં કહ્યું કે, 'જુઓ, તમારાં બીજાં સંતાનો અધાર્મિક હોઈ ઘસઘસાટ ઊંઘે છે ત્યારે હું જ એકલો જાગીને ખુદાના ગુણ ગાઉં છું.' તેણે કહ્યું કે, 'મારા વહાલા પુત્ર! તારા બંધુઓની નિંદા કરવાને માટે જાગતો રહ્યો, એના કરતાં તો ઊંઘવું જ સારું હતું!'

બીજા માણસોના દોષો જોવા એ ઘણું સહેલું કામ છે. બીજાઓના બોજાઓ આપણને બહુ હલકા લાગે છે. કેમ કે આપણા પોતાના શોક સિવાય બીજા બધાઓના શોક આપણે સહન કરી શકીએ છીએ.

એક માણસ કહે છે કે માણસો ચૌદ મોટી ભૂલો કરે છે કે—
સત્ય અને અસત્યની તુલના કરવાને પોતાનું ધોરણ યોજવું.
એ પોતાના જ ધોરણથી માણસોનું તોલન કરવું.
આપણા પોતાના જ માપથી બીજાઓનો આનંદ માપવો.
સર્વ કોઈના મત સરખા જ હોવા જોઈએ એવી આશા રાખવી.
યુવાવસ્થામાં તુલનાશક્તિ અને અનુભવની આશા રાખવી.
સર્વ કોઈનાં ગુણ—કર્મ—સ્વભાવ સરખાં કરવા મથવું.
નજીવી ચીજોને તાબે થવું.
પોતાનાં કાર્યોમાં સંપૂર્ણતાની આશા રાખવી.

જેનો ઉપાય થઈ શકે એમ ન હોય તે વિષે શોક કરવો અને બીજાને શોકમાં નાખવા.

જે વસ્તુઓ શમાવી દેવાની જરૂર હોય તે સમાવી દેવી નહિ.
બીજા માણસોની અશક્તિ તરફ ધ્યાન આપવું.

રોગથી પીડાતાં માણસોની સારવાર કરી અને મરેલાં મનુષ્યોનો ભૂમિદાહ કર્યો! ઊંઘ વિના પણ તેણે સતત કામ કર્યા કર્યું અને અપૂર્ણ ભક્તિથી પરિશ્રમ કરીને, તેણે જે પુષ્કળ દ્રવ્ય એકઠું કર્યું હતું તેમાંથી છૂટે હાથે વાપર્યું!

જ્યારે ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડ પ્રાંત યુનિયનનો ત્યાગ કરવાની ધમકી આપી રહ્યો હતો અને જ્યારે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સરકારને દ્રવ્યનો તોટો પડયો હતો; ત્યારે દશ લાખ પૌંડની લોન માટે મોટી મોટી લાલચો બતાવ્યા છતાં પણ માત્ર ચાર હજાર પૌંડ જ એકઠા થઈ શકયા હતા; ત્યારે આ કઠોર અને મિત્ર વિનાના માણસે તે આખીયે રકમ કાઢી આપી અને 'મારા પૈસા તરત જ ચૂકવી આપજો' એટલું પણ બોલીને કાર્યને વિલંબમાં નાખ્યું નહિ! તેણે ફિલાડેલ્ફિયામાં અનાથોને માટે પાઠશાળા સ્થાપન કરવાને માટે દશ લાખ પૌંડ આપ્યા અને પોતાના ચાલીસ લાખ પૌંડમાંની જે રકમ બાકી વધી તે ઉત્તમોત્તમ કામોને માટે આપી દીધી!

તે કહેતો કે 'હું મરું ત્યાં સુધી થોભો અને હું કેવો છું તે મારાં કામો તમને દર્શાવી આપશે.' સોદો કરતી વખતે તે કઠોર અને અનુદાર હતો; પરંતુ લોકહિત કરવાની પ્રબળ લાગણીઓ તે ધરાવતો હતો. તે નાસ્તિક હતો અને તેણે ફ્રેંચ નાસ્તિકોનાં નામ પોતાનાં વહાણોને આપ્યાં હતાં; તોપણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મરકી ચાલી ત્યારે રોગથી પીડાતા માણસોને દુ:ખમુક્ત કરવા માટે તેણે પોતાનું આરોગ્ય અને જીવન જોખમમાં નાખ્યું હતું અને પાણીની પેઠે પૈસા ખરચ્યા હતા! તેણે મિત્રો, સામાજિક સંબંધ, શિક્ષણ અને બીજી બધી બાબતોનો ભોગ આપ્યો હતો. તે જીવનપર્યંત એકાંતવાસી, ઠંડો, તીક્ષ્ણ સ્વભાવનો, અનાકર્ષક અને કંજૂસ રહ્યો હતો; પરંતુ જ્યારે તે મરણ પામ્યો ત્યારે તે પોતાની દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાની અદ્ભુત શક્તિનાં સર્વ ફળો મહાન પારમાર્થિક કાર્યોમાં આપતો ગયો. તે માણસના ઉદ્દેશો ઉચ્ચ હતા; પરંતુ જીવનનાં સંકટો અને મનોવિકારોની પ્રતીતિથી ગુપ્ત રહ્યા હતા. એ કઠોર પાષાણની ભૂમિ નીચે ઉદાર ભાવના અને જુસ્સાદાર લાગણીના ઝરા વહેતા હતા!

કોઈ માણસની નિંદા સાંભળો તો તેની અર્ધી બાત જ સાચી માનજો અને જો કોઈનાં વખાણ સાંભળો તો એમ માનજો કે તે માણસ તેથી પણ બમણા માનને પાત્ર છે.

ફારસી ભાષાનો એક લેખક જણાવે છે કે, 'યુવાવસ્થામાં હું ધર્મના સખ્ત નિયમો પાળતો હતો; રાત્રે ઊઠીને પણ હું પ્રાર્થના કરતો અને કુરાન વાંચતો. એક દિવસ હું આ કાર્યમાં એકચિત્ત થઈ ગયો હતો એવામાં મારા પિતા કે જે અત્યંત સત્કાર્યકુશળ હતા તે જાગી ઊઠ્યા. તેને મેં કહ્યું કે, 'જુઓ, તમારાં બીજાં સંતાનો ધાર્મિક ક્રિયા છોડી ગફલતમાં ઊંઘે છે ત્યારે હું જ એકલો જાગીને ખુદાના ગુણ ગાઉં છું.' તેણે કહ્યું કે, 'મારા વહાલા પુત્ર! તારા બંધુઓની નિંદા કરવાને માટે જાગતો રહ્યો, એના કરતાં તો ઊંઘવું જ સારું હતું!'

બીજા માણસોના દોષો જોવા એ બહુ સહેલું કામ છે. બીજાઓના બોજાઓ આપણને બહુ હલકા લાગે છે. કેમ કે આપણા પોતાના શોક સિવાય બીજા બંધુઓના શોક આપણે સહન કરી શકીએ છીએ.

એક માણસ કહે છે કે માણસો મોટી ભૂલો કરે છે કે—
સત્ય અને અસત્યની તુલના કરવાને પોતાનું ધોરણ યોજવું.
એ પોતાના જ ધોરણથી માણસોનું તોલન કરવું.
આપણા પોતાના જ માપથી બીજાઓનો આનંદ માપવો.
સર્વ કોઈના મન સરખા જ હોવા જોઈએ એવી આશા રાખવી.
યુવાવસ્થામાં તુલનાશક્તિ અને અનુભવની આશા રાખવી.
સર્વ કોઈનાં ગુણ—કર્મ—સ્વભાવ સરખાં કરવા મથવું.
નજીવી ચીજોને તાબે થવું.
પોતાનાં કાર્યોમાં સંપૂર્ણતાની આશા રાખવી.

જેનો ઉપાય થઈ શકે એમ ન હોય તે વિષે શોક કરવો અને બીજાને શોકમાં નાખવા.

જે વસ્તુઓ શમાવી દેવાની જરૂર હોય તે સમાવી દેવી નહિ.
બીજા માણસોની અશક્તિ તરફ ધ્યાન આપવું.

આપણે જે ન કરી શકીએ એવાં સર્વ કાર્યો અશક્ય માનવાં.

આપણું મર્યાદિત મગજ જેટલું સમજી શકે તેટલું જ માત્ર માનવું.

પ્રત્યેક વિષય સમજી શકવાની આશા રાખવી.

ગાર્ફીલ્ડ પોતાના જીવનમાં જે કામ કરી શક્યો ન હતો તે તેના મરણથી થયું. તેને ગોળી મારવામાં આવી ત્યાર પછી તે જે ભયંકર અનિશ્ચિત અવસ્થામાં પડયો તે દરમિયાન દક્ષિણ તરફનાં પત્રો તેને 'આપણો પ્રેસિડેન્ટ' કહીને સંબોધવા લાગ્યાં. જે પ્રાંતોએ તેની સામે સખ્ત બાથ ભીડી હતી તેમાંનાં પત્રો પણ કોલમો ને કોલમો ભરીને તે ઘાયલ થયેલા માણસની સ્તુતિ કરવા લાગ્યાં.

ધાર્મિક મનુષ્યોના મુકુટમાં ઉદારતા, એ સૌથી વિશેષ ચળકતો હીરો છે.

મહાન પિટરની હાજરીમાં જ્યારે કોઈ માણસ બીજાની નિંદા કરતો ત્યારે તે પ્રથમ તો તેને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતો પણ પછી તેને વચમાં જ પૂછતો કે, 'તમે જે માણસની વાત કરો છો તેના ચારિત્ર્યની સફેદ બાજુ પણ નથી? તેનામાં તમે કયા કયા સદ્‌ગુણો જોયા છે તે કહો.' બીજાની નિંદા કરીશ નહિ. એ બોધ તે રાજાના મનમાં બરાબર ઠસ્યો હતો.

શેક્સપિયરે કહ્યું હતું કે, 'હું મારી જાત સિવાય કોઈ પણ જડ પદાર્થના પૂજકને ઠપકો આપીશ નહિ. કારણ કે મારા પોતાના સૌથી વિશેષ દોષ હું જ જાણું છું.'

પ્રત્યેક મનુષ્યમાં થોડી ઘણી દુર્બળતા તો અવશ્ય હોય છે. પરંતુ તે આપણે માફ કરવી જોઈએ.

પ્રત્યેક મનુષ્યમાં કેટલીક વિચિત્રતા હોય છે; પણ તે આપણે નભાવી લેવી જોઈએ.

પ્રત્યેક મનુષ્યને કેટલીક વસ્તુઓ પ્રત્યે તિરસ્કાર હોય છે; પરંતુ આપણે તે વસ્તુઓનું તેમને સ્મરણ કરાવવું ન જોઈએ.

પ્રત્યેક મનુષ્યમાં કેટલીક કુટેવો હોય છે, પરંતુ આપણે તે સહન કરી લેવી જોઈએ.

પ્રત્યેક મનુષ્યના કેટલાક નિશ્ચિત મતો હોય છે; પરંતુ તે પ્રત્યે

આપણે માનની નજરે જોવું જોઈએ.

પ્રત્યેક મનુષ્યમાં કેટલીક ખાસ લાગણીઓ અને મૃદુ ભાવનાઓ હોય છે; પરંતુ આપણે તેનો આદર કરવો જોઈએ.

હેરિએટ બીચર સ્ટો જણાવે છે કે, 'પ્રથમ તો આપણે મૌન સેવીને ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરવાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. બીજું કોઈનો દોષ નહિ કાઢવાનો તથા આપણા પાડોશીને તેના પ્રત્યેક દુઃખદાયક અને અરોચક દોષનું સ્મરણ કરાવીને આપણી આસપાસના વાતાવરણને દૂષિત નહિ કરવાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. ત્રીજું લોકોની પ્રશંસા કરવાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ.

શેક્સપિયર કહે છે કે, 'કોઈ પણ માણસના દોષ કાઢશો નહિ, કારણ કે આપણે બધાયે દોષવાળા છીએ.'

બુદ્ધ કહે છે કે 'મનુષ્યોનાં હૃદયના ઘા મારે રુઝાવવા જોઈતા હતા તેને બદલે મેં તેમને ઘા કર્યા છે અને તેમના શોક તથા દુઃખની મારે નિવૃત્તિ કરવી જોઈતી હતી તેને બદલે મેં તેની ઉત્પત્તિ કરી છે અને તે છતાં પણ મારા મનમાં કદી પણ આવાં કુકર્મ કરવાનો વિચાર ન હતો. માત્ર વિચાર અને લાગણીના અભાવે જ એવાં કૃત્ય થયાં છે.'

એક તરુણ સુંદર, આનંદી અને બળ તથા ઉત્સાહથી ભરેલી છોકરી હતી. તે પરણી અને તેને ચાર છોકરાં થયાં. કેટલોક સમય વીત્યા પછી તેનો સ્વામી એક પણ પાઈ પોતાની પાછળ મૂક્યા વિના મરણ પામ્યો અને તે સ્ત્રીએ પોતાનાં બાળકોને શિક્ષણ આપવાને માટે વીરતાપૂર્વક પ્રયત્નો કર્યા. તે નિશાળ ચલાવતી; ચિત્રકામ કરતી; સીવણકામ કરતી અને એ રીતે તે પોતાના પુત્રોને કોલેજમાં અને પોતાની પુત્રીઓને બોર્ડિંગ સ્કૂલમાં મોકલવાને શક્તિમાન થઈ. પરંતુ તે વાર્તાનો અંત આ પ્રમાણે આવે છે; 'જ્યારે તે સંતાનો સુંદર સંસ્કૃત યુવતીઓ અને સશક્ત યુવાનો થઈને તથા પોતાના સમયના સમસ્ત નવીન વિચારો અને ભાવનાઓ સહિત ઘેર આવ્યા ત્યારે તે સ્ત્રી વૃદ્ધાવસ્થાથી જર્જરિત બની ગઈ હતી. તે સંતાનોને તો તેમનાં પોતાનાં જ કાર્યો અને પોતાના જ સાથીઓ ગમતા હતા. તે તેમની વચ્ચે બે ત્રણ વર્ષ સુધી જીવી અને ત્યાર પછી હૃદય બંધ થઈ જવાથી મરણ પામી. આ પ્રકારથી તે સંતાનોને પોતાની

માતાની ખરી કિંમત સમજાઈ. તે બેભાન સ્થિતિમાં પડી હતી તે સમયે તેઓ વાંકાં વળીને તેના મુખારવિંદનું દર્શન કરતાં હતાં. તેના મોટા પુત્રે તેને પોતાના હાથમાં પકડી ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું કે, 'માડી! તું અમારે માટે ભલી માતા નીવડી છે.' તે સ્ત્રીના મુખ પર ફરીથી લોહી ધસી આવ્યું. તેની આંખમાં આનંદની જ્યોતિ જાગી ઊઠી અને ધીમા સ્વરે તે બોલી કે 'જોન! તેં પૂર્વે કદી પણ આ પ્રમાણે કહ્યું નથી.'

ત્યાર પછી તે મરણ પામી.'

બલ્વર કહે છે કે, 'અહો! લોકોની દુષ્ટતા તો જુઓ! કામ કરનારની નિંદા કરવાનો માણસોનો ક્રૂર સ્વભાવ તો જુઓ! બે નવરા માણસો, કે જેમનું તેણે કાંઈ પણ બગાડયું હોતું નથી તેની તેઓ નિંદા કરે છે ત્યારે જાણે દાવાનળના જેવો અગ્નિ જ સળગાવે છે, કે જે આગ શાથી સળગી તે કોઈ જાણતું નથી. હવે તેને હોલવશે કોણ?'

બીચર કહે છે કે, 'જ્યારે હાજર ન હોય એવા માણસની વાત કરવામાં આવે છે ત્યારે કેટલાક તેના વિષે સુવર્ણમય વચનો કહે છે; કેટલાક વૈરાગ્યમય વચનો કહે છે; કેટલાક લોહમય, કેટલાક સીસામય અને કેટલાક તો હમેશાં ધૂળમય વચનો જ બોલે છે! કારણ કે તેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ દુર્ગુણ પ્રતિ આકર્ષાય છે અને એમ માને છે કે, અમારામાં સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવાની શકિત છે. બીજાના દોષોની માળા બનાવી તેના મણકા હમેશાં ફેરવ્યા કરવા એ ધાર્મિક નહિ પણ સેતાની કામ છે. જો તમે સેતાનના સ્વભાવનું બારીક નિરીક્ષણ કરશો તો તમે પણ તેના જેવા જ બની રહેશો.'

ભલા સમ્રાટ થિયોડોસિયસે એવી આજ્ઞા ફરમાવી હતી કે, 'મારી નિંદા કરનાર કોઈ પણ માણસને શિક્ષા કરવી નહિ, કારણ કે—

જો તે મજાકમાં કરી હોય તો તેને હસી કાઢવી જોઈએ.
જો તે વિરોધભાવે કરી હોય તો ક્ષમા આપવી જોઈએ.
જો તે સાચી હોય તો તેનો આભાર માનવો જોઈએ.'

બીજાઓ પર ટીકા કરતી વખતે આપણે જેટલી કાળજીથી તેમના દોષો અને એબો પ્રકટ કરતા હોઈએ તેટલી જ કાળજીથી આપણે તેમના

સદ્ગુણો અને સુંદરતાઓ પણ પ્રકાશિત કરવી જોઈએ. આ વાત યાદ રાખજે કે, જો બીજા ગુણોમાં સમાન હોય તો, જે પુરુષ અગર સ્ત્રી, બીજાઓની ઊંચામાં ઊંચી કિંમત આંકે છે તે પોતે જ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ છે.

વેલિંગ્ટને પોતાના જીવનના પાછલા દિવસોમાં પોતાના એક મિત્ર-ને કહ્યું હતું કે 'આવી બાબતોનો નિર્ણય ઉતાવળથી અને ક્રોધમાં હોઉં ત્યારે કરવાનો મારો સ્વભાવ નથી અને તેની સાબિતી એ છે કે, મારે આખા જીવનમાં કોઈની સાથે કજિયો થયો નથી.'

ઉદારતાને સ્વાર્થની સ્પૃહા હોતી નથી. જે માણસ સ્વાર્થી હોય છે તે ખરો શ્રીમંત થઈ શકતો નથી. પર્વતમાંનો ઝરો પર્વતની બહાર નીકળીને ફેલાય તો જ તે બીજાને ફળદ્રુપ કરી શકે છે; તેમ દ્રવ્ય પણ પરાર્થે ખરચાય તો જ આવકારદાયક ગણાય છે. પાણીનો ઝરો પર્વત પરથી નીચે વહી આવે છે ત્યારે તે પાસનાં ખેતરને લીલાંછમ કરી મૂકે છે અને તેના તટ પર પુષ્પો ખીલી નીકળે છે. તેને અટકાવવામાં આવતાં ખેતર સુકાઈ જશે અને પુષ્પો તથા ઘાસ કરમાઈને નષ્ટ થશે. વળી ગોંધાયેલું પાણી પણ અસ્વચ્છ અને ગંદું બની જાય છે તેથી પાણી પીવાને મન થતું નથી અને પીઓ તો તે હિતકારક થવાને બદલે અહિતકારક થઈ પડે છે. પૈસાના સંબંધમાં પણ આ પ્રમાણે જ બને છે. તેનો છૂટે હાથે ઉપયોગ થાય છે ત્યારે જ તે મનુ-ષ્યોનું હિત કરે છે; અને જો તેને એકઠો કરી દાટી રાખવામાં આવે; મોજ-શોખ પાછળ ખરચી નાખવામાં આવે અથવા તેનો દુરુપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી મનુષ્યનું અહિત જ થાય છે. એના માલિકનું અંતઃકરણ પથ્થરના જેવું સખ્ત થઈ જાય છે; સહાનુભૂતિની ભાવના તેમાંથી સુકાઈ જાય છે અને અંતઃકરણ ઉજ્જડ બની જાય છે.

'એને પરોપકારમાં આપી દેવામાં આવે છે તોપણ એ વધતું ચાલે છે. અને એને જોઈએ તે કરતાં વધુ એકઠું કરવામાં આવે છે ત્યારે તે ગરીબાઈ ઉપજાવે છે. ઉદાર આત્મા જાડો થશે અને લોભી આત્મા સુકાઈ જશે.'

'તું આપ એટલે તને આપવામાં આવશે. જે માપથી તું બીજા-ઓને માપશે તે જ માપથી બીજાઓ તને માપશે.'

'જે બીજ થોડાં વાવે છે તેમને ફળ પણ થોડાં જ મળશે.'

'લોકહિત માટે જે માણસને આપવાની ઈચ્છા હોય તેણે સંકોચ કરવો જોઈએ નહિ. તેણે ખુદ કુદરત જેટલા વિશાળ અને ઉદાર થવું જોઈએ.

'મહાપુરુષો પોતાના અંતઃકરણ પર આધાર રાખે છે; પૈસાની થેલી પર આધાર રાખતા નથી.'

જીવનનો વિશેષમાં વિશેષ લાભ લઈ લેવાની આતુરતામાં આપણે આ મહાન સત્ય ભૂલી જવું જોઈએ, નહિ કે માત્ર આપવાથી જ આપણને સંપત્તિ મળે છે. પછી ભલેને તે સત્ય ગમે તેટલું વિપરીત લાગતું હોય. પોતાનું જીવન પરાર્થે ખરચી નાખે છે તેને જ માત્ર તે મળે છે. સૂર્યપ્રકાશ ગમે તેટલો પડતો હોય; વરસાદ ગમે તેટલો અનુકૂળ હોય અથવા ભૂમિ ગમે તેટલી ફળદ્રુપ હોય તોપણ વાવ્યા વિના લણવાનો પ્રસંગ તો નથી જ આવતો.

'આપણી અને આપણા માનવબંધુઓની વચ્ચેનું સહાનુભૂતિનું અને ઉદારતાનું દ્વાર જ્યાં સુધી આપણે બંધ રાખીએ છીએ ત્યાં સુધી આપણી અને સ્વર્ગની વચ્ચેનું દ્વાર પણ બંધ જ રહે છે.'

દાન કરવાનો ઉત્તમોત્તમ ફાયદો એ હોય છે કે, આપણે જે આપીએ છીએ તેના કરતાં વધારે સારું પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. ક્રિયા કરતાં પ્રતિક્રિયા મોટી હોય છે. આપણે ગરીબ અને દુઃખી લોકોને માત્ર આપણો સમય અને દ્રવ્ય જ આપીએ છીએ પરંતુ તેના બદલામાં આપણે ઉદારતા અને પરોપકારવૃત્તિ કે જે મહાન દૈવી ગુણો છે તેને આપણામાં ખીલવીએ છીએ.

હું ઘણીવાર આશ્ચર્ય સહિત વિચાર કરું છું કે જો દયાળુ પ્રભુએ આપણી વચ્ચે ગરીબ અને કંગાલ માણસો મૂકયાં ન હોત તો મનુષ્ય જાતિની સ્વાર્થવૃત્તિ અને હૃદયશૂન્યતા ક્યાં જઈને અટકત? સર્વશકિતમાન પ્રભુએ માનવ હૃદયમાં જે ઉદારતા અને પરોપકારવૃત્તિનાં બીજ વેરી રાખ્યાં છે તેને ઉગાડી જીવતાં રાખવાને ગરીબ લોકોનાં સંકટો જ આપણને ઉત્તેજિત કરે છે.

ગરીબ અને દુર્ભાગી લોકો જ આપણને પરોપકારનાં કામ કરવાની તક આપે છે. તેમનાથી જ આપણું ચારિત્ર્ય ઘડાય છે અને આપણી નીતિ

તથા ધર્મવૃત્તિનો વિકાસ થાય છે. બીજાઓને માટે કરેલું દયા અને ઉદારતાનું પ્રત્યેક કામ ઉચ્ચ હેતુઓને પુષ્ટિ આપનારું તથા દૈવી સ્વભાવને દૃઢ કરનારું શ્રેયસ્કર છે. જ્યારે મનુષ્યની પરોપકારની વૃત્તિ પૂરી રીતે વિકાસ પામશે ત્યારે અત્યાર સુધીની કોઈ પણ શોધ કરતાં અધિક મહાન શોધો થશે અને બેકનની દૂરદર્શી કલ્પનાશક્તિ પણ જેને જોઈ શકી નથી એવાં સત્યો તથા શેક્સપિયરના મગજમાં પણ ઊતરી નથી એવી સુંદરતાઓ પ્રગટ થશે.

પરોપકાર વૃત્તિ એ એક ખાસ નિરાળું જ જગત છે. એમાં શોધખોળ કરવાનો પ્રારંભ પણ લોકોએ હજુ ભાગ્યે જ કર્યો છે. જે પવિત્ર સામ્રાજ્ય પૃથ્વી પર હવે પછી સ્થાપિત થવાનું છે. તેના પાયાના પથ્થર ન્યાય, પ્રેમ, માન તથા સત્ય છે. સાહસિકતાનાં આ નવીન સામ્રાજ્યોમાં વીરરસ સઘળા સાચા હૃદયના સાહસિક પુરુષોને માટે મિલ્ટન પોતાની દૈવી કાવ્યશક્તિથી પણ જેનું વર્ણન ન કરી શકે એવા દિવ્ય છંદના ધાર્મિક ભાગો તૈયાર કરવામાં આવશે અને રોસ પણ પોતાના દૂરબીનવતી જેનું દર્શન ન કરી શકે એવી ધાર્મિક ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કરવામાં આવશે. પ્રાણીવિદ્યામાં પ્રવીણ લૂઈ અગાસિઝ જણાવે છે કે, 'જ્યારે હું પેરિસમાં હતો ત્યારે મારી વય ફક્ત ચોવીસ વર્ષની હતી. પેરિસમાં મારા એક મિત્રે આપેલા પૈસાથી ગયો હતો; પરંતુ પાછળથી જોઈતા પૈસા મેળવવાની મારી અશક્તિને લીધે હું અભ્યાસ છોડી દેવાને તૈયાર થયો હતો. આ સમયે પ્રોફેસર મિથેલિક પેરિસ શહેરની મુલાકાત લેવા આવ્યો હતો. તેણે મને પૂછ્યું કે, તમે કેમ ઉદાસ દેખાઓ છો? મેં કહ્યું કે, મારી પાસે કંઈ પણ સાધન રહ્યું નથી એટલા માટે હું મારે સ્વદેશ પાછો જવા માગું છું. બીજે દિવસે સવારે હું મારી હોટેલના આંગણામાં નાસ્તો કરવા બેઠો હતો એવામાં મેં હંબોલ્ટ-ના નોકરને આવતો જોયો. તેણે મને એક પત્ર આપીને કહ્યું કે, 'આનો પ્રત્યુત્તર માગ્યો નથી' અને એમ કહીને તે ચાલ્યો ગયો. મેં તે પત્ર ઉઘાડ્યો; અને એ અત્યારે પણ જાણે મારા હાથમાં જ હોય એમ મને લાગે છે! તે પત્રમાં આ શબ્દો હતા: 'મારા મિત્ર! મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે કાંઈક ભીડને લીધે તમે પેરિસ છોડી જવા માગો છો; પરંતુ તેમ

કરવાની કશી જરૂર નથી. તમે જે ઉદ્દેશને માટે અત્રે આવ્યા છો તે ઉદ્દેશ સાધી શકાય નહિ ત્યાં સુધી તમે અહીંયાં જ રહો એવી મારી ઈચ્છા છે. આની સાથે મેં તમારા પર પચાસ પૌંડનો એક ચેક મોકલ્યો છે. આ પૈસા મેં તમને ધીર્યા છે અને જ્યારે તમારાથી બને ત્યારે એ મને પાછા આપશો.

ઉદાર માણસ સહાય કર્યા વિના રહી શકતો નથી.

એક સળગેલી બત્તી વડે બીજી હજારોને સળગાવી શકાય છે અને તેથી તેના પ્રકાશમાં કાંઈ પણ ઊણપ આવતી નથી.

'કોઈની નિંદા કરતો ના. જે બાબત તારી નિસ્તેજ આંખોને એક ડાઘ—કલંકરૂપે દેખાય છે તે કદાચ ઈશ્વરના શુદ્ધ પ્રકાશમાં કોઈ સારી રીતે જીતાયેલા રણક્ષેત્રમાં વાગેલો એકાદ પ્રહાર જ માત્ર હશે, કે જે પ્રહારથી તું પોતે તો બેશુદ્ધ થઈને તાબે જ થઈ ગયો હોત.'

—એડિલેડ એ. પ્રોક્ટર

'માટે તું તારા પુરુષબંધુની મૃદુતાથી તપાસ કર અને સ્ત્રી-ભગિનીની તો એથીયે વધુ મૃદુતાથી તપાસ કર. તેઓ ધાડ પણ કાં ન પાડતાં હોય, પરંતુ આપણે માટે તો એક બાજુએ ખસી જવું એ જ મનુષ્યોચિત કર્તવ્ય છે. ખરેખર, જે અંતઃકરણનો કર્તા છે તે જ માત્ર કોઈ પણ અંતઃકરણની સાચી તપાસ કરી શકે તેમ છે. કેમ કે તે પ્રત્યેક તંતુને—તેના ભિન્ન ભિન્ન અવાજને—ઓળખે છે; તે પ્રત્યેક કમાનને—તેના ભિન્નભિન્ન વલણને—જાણે છે; માટે સમતોલપણાના સંબંધમાં તો આપણે મૌન જ ધારણ કરવું જોઈએ. કારણ કે આપણે કદી પણ તેને આણી શકનાર નથી. કોઈને હાથે કોઈ મોટું કાર્ય થાય છે ત્યારે આપણે માત્ર તેનું કેટલેક અંશે માપ જ કરી શકીએ છીએ; પરંતુ તે સિદ્ધ થવામાં પડેલો શ્રમ અને નડેલાં વિઘ્નોનું ખરું માપ આપણે જાણી શકતા નથી.' —બર્ન્સ

એક આળસુ માણસની ખરાબ આદતો ગણી બતાવવાનું જ્યારે સ્પર્જિયનને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તે કહેવા લાગ્યો કે 'તે તો બહુ જ એદી છે—'જે વૃદ્ધ ધર્માચાર્ય પાસે તે આ વાત કરતો હતો તે આ સાંભળીને વચ્ચે જ પોકારી ઊઠયો: 'બસ! આ એક જ પાપમાં સર્વ પ્રકારનાં પાપોનો સમાવેશ થયો છે.'

'આળસુ મગજ એ સેતાનનું કારખાનું છે.' ખરેખર બીજા માણસોને સેતાન લલચાવે છે, ત્યારે આળસુ માણસ સેતાનને લલચાવે છે.'

ગેટે જણાવે છે કે 'પ્રકૃતિ અટકવાની વાત જાણીતી નથી અને સમગ્ર નિષ્ક્રિયતાને શાપ દે છે.'

બીજી કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં આળસને લીધે ગુના વધારે થયા છે અને વધુ દરિદ્રતા આવી છે.

કંઈ પણ ધંધારોજગાર વિનાના માણસોથી જ ઘણેભાગે કેદખાનાં ભરાય છે. કહેવાય છે કે, મેસેચ્યુસેટસના કારાગૃહમાંના કેદીઓમાં નેવું ટકા ધંધા વિનાના હતા.

સર વૉલ્ટર સ્કૉટે શાળામાં અભ્યાસ કરતા પોતાના પુત્રને લખ્યું હતું કે 'આ વાત બરાબર ધ્યાનમાં રાખજો કે, ઈશ્વરે પ્રત્યેક દરજ્જાના માણસ પર મહેનતનો બોજો નાખેલો છે. એવી કોઈ પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય નથી કે જે પરિશ્રમ વિના મળે. જેમ અગાઉથી ખેડાણ કર્યા વિના ખેતરમાં ઘઉં પાકી શકતા નથી તેમ મહેનત કર્યા વિના મનુષ્યના મગજમાં જ્ઞાન આવીને બેસી જતું નથી. જો આપણે વસંતઋતુ તરફ દુર્લક્ષ્ય કરીશું તો આપણી ગ્રીષ્મઋતુ નકામી અને તિરસ્કારપાત્ર થશે, આપણો પાક નિષ્ફળ જશે અને આપણી વૃદ્ધાવસ્થારૂપી શીતઋતુ માનરહિત અને ઉજજડ થશે.'

સ્પાઈનોલાના માર્કવિસે સર હૉરેસ વીઅરને તેના ભાઈના મરણનું કારણ પૂછયું ત્યારે તેણે જણાવ્યું કે 'સાહેબ! તે કાંઈ પણ કામ કરવાનું ન હોવાથી મરણ પામ્યો છે!' આ સાંભળી માર્કવિસ બોલ્યો: 'આહ! તેનાથી તો આપણામાંનો ગમે તે સેનાપતિ મરી જાય!'

એક આળસુ માણસે એક વાર ફરિયાદ કરી કે 'મને મારા કુટુંબને પોષવા માટે અન્ન મળી શકતું નથી.' આ સાંભળી એક પ્રમાણિક મજૂર બોલ્યો કે 'મને પણ અન્ન મળી શકતું નથી. તેને મેળવવાને માટે મારે કામ કરવું પડે છે.'

જેવી રીતે નિર્બળ છોડમાંથી નિર્બળ વૃક્ષ થાય છે તેવી રીતે આળસુ છોકરો પણ આળસુ માણસ જ બને છે. આળસ હમેશાં વધતું જ જાય છે. કરોળિયાના જાળાના તંતુ તરીકે તેનો પ્રારંભ થાય છે અને મજબૂત લોઢાની સાંકળના રૂપમાં તે અંત પામે છે. આળસુ માણસ ઘણું જ ધીમેથી ચાલે છે અને ગરીબાઈ તેને તત્કાળ પકડી પાડે છે. આળસુ થવું એ ગરીબ થવા સમાન છે. જેઓ અવકાશ કમાયા હોય છે તેમને તે મધુર લાગે છે પણ જેઓ તેને વિનામૂલ્યે લે છે તેને તે બોજ સમાન થઈ પડે છે.

હે યુવક! મહત્ત્વના અસ્તિત્વમાં જીવનના બોજાઓ અને કર્તવ્યોથી મુક્ત થઈ, જગતની તિજોરીમાં એક પાઈનો પણ ઉમેરો કર્યા વિના બીજાના પરસેવાથી કમાયેલો રોટલો ખાવાનો તને શો અધિકાર છે? જો મેરૂં તારૂં આળસુ અંગ ઢાંકવાને ઊન ન આપે અને પૃથ્વી તારૂં પ્રમાદી નિરુપયોગી જીવન ગુજારવાને અન્ન ન આપે તો તારૂં શું થાય?

ડિકન્સ કહે છે કે 'સંતાતા ફરવું, નવરા ફર્યા કરવું, કાંઈ ખાસ કારણ વિના મહોલ્લાને નાકે ઊભા રહેવું, ફાવે ત્યાં જવું, કોઈ ખાસ સ્થળે જવાના બદલે ઉદ્દેશ વિના અનેક સ્થાને ભટકવું, કંઈ પ્રત્યક્ષ કામ કરવું નહિ પરંતુ 'કાલે અથવા પરમ દહાડે પુષ્કળ કામ કરીશું' એમ મુલતવી રાખ્યા કરવું, એ આળસનાં પ્રાથમિક આદ્યચિહ્નો છે.'

કામ કરતો કોઈ પણ માણસ કંગાલ હોતો નથી. ઈંગ્લૅંડમાં એક સમયે આળસુ માણસોને—ખાસ કરીને ભિક્ષુકોને—મોતની શિક્ષા પણ થતી હતી. આળસના પ્રથમ ગુનાને માટે ફટકા મારવામાં આવતા હતા. બીજા ગુના પછી અપરાધીના કાનનો ઉપલો ભાગ કાપી નાખવામાં આવતો હતો અને ત્રીજે ગુનો થતાં તેને કારાગૃહમાં પૂરવામાં આવતો. તે દેશમાં એવો કાયદો હતો કે 'જો કોઈ માણસ નવરો ભટકતો, આળસુ રહેતો અને અપરાધ કરતો જ જણાશે તો તેને રાજ્યનો શત્રુ અને દેહાંતદંડને પાત્ર ગણી તેના પર કામ ચલાવવામાં આવશે.'

એક યુવાન જર્મન અમીરે પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરવાને બદલે લાંબો પ્રવાસ કર્યો અને પ્રવાસેથી પાછો ફરીને તે પોતાની મોટી જાગીર પર રહેવા

લાગ્યો. આથી તેનું જીવન તેને એટલું બોજારૂપ થઈ પડયું કે તેણે પોતાના એક મિત્રને કહ્યું કે 'હું આવતી કાલે રાતે આત્મઘાત કરવાનો છું.' તેનો એ મિત્ર એક કારખાનાવાળો હતો. તેણે એને પોતાનો નિશ્ચય ફેરવવાને સમજાવ્યો નહિ પરંતુ તેને કહ્યું કે 'મારા પર છેલ્લી વાર કૃપા કરી કારખાનામાં આવો અને મારા કારીગરો જે સુંદર કામ કરે છે તે જુઓ.' તે અમીર તેની સલાહને અનુસરીને તે કારખાનામાં ગયો. તે કારખાનાવાળા તરફથી ઈશારત થતાં કેટલાક કારીગરોએ તે અમીરને પકડી લીધો; તેને ઢીલો ઝભ્ભો પહેરાવ્યો અને તેની પાસે સખ્ત કામ કરાવ્યું. જ્યારે કારીગરો કામ બંધ કરીને નાસ્તો કરવા બેઠા ત્યારે તે અમીર એટલો થાકી ગયો હતો અને એટલો બધો ભૂખ્યો થઈ ગયો હતો કે તે પણ ખુશીથી તેમની સાથે જાડા મોટા રોટલા ખાવાને બેસી ગયો! એ રોટલા તેણે ઘણા જ સ્વાદિષ્ટ લાગ્યા અને તેને જે થોડી મિનિટની વિશ્રાંતિ મળી તે પણ બહુ પ્રિય લાગી. એક કારીગરે તેની આપઘાત કરવાની ઈચ્છાની વાત સાંભળી હતી તેણે એને કહ્યું કે 'દોસ્ત! આ બંદો પાંચ છોકરાંનો પિતા છે. મેં એકદમ ત્રણ છોકરાં ગુમાવી દીધાં. આ અચાનક પડેલા ઘાથી હું ગાંડા જેવો થઈ ગયો હતો. મને તેમની પાછળ જવાની ઈચ્છા થઈ; પરંતુ બાકીનાં બે છોકરાંને માટે મારે કામ કરવાનું હતું. કારણ કે તેઓ મને પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્રિય છે અને હમણાં હું તેમને માટે કામ કરું છું તેથી જીવન મધુરું લાગે છે.' તે અમીરે આવી પકકી યુક્તિ રચવાને માટે પોતાના મિત્રને ધન્યવાદ આપ્યો અને એ પછી તેણે એકદમ ઉદ્યોગી જીવન શરૂ કરી લાંબા સમય સુધી સુખ ભોગવ્યું.

લૉર્ડ ચેસ્ટરફીલ્ડે પોતાના પુત્રને લખ્યું હતું કે 'આળસને હું એક પ્રકારનો આપઘાત ગણું છું, કારણ કે તે દ્વારા મનુષ્યત્વનો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે. પછી ભલેને પશુવૃત્તિ વિદ્યમાન રહેતી હોય.'

અમુક માણસ આળસુ અને ચંચળ મનનો છે એવી અપકીર્તિ લોકોમાં ફેલાવાથી તરુણ પુરુષને જેટલી હાનિ થાય છે અને તેની ભાવિ આશાઓની જેટલી પાયમાલી થાય છે તેટલી બીજી કોઈ પણ વસ્તુથી થતી

નથી. કામમાં વિલંબ અને ઢીલ કરનાર માણસો આળસુ કરતાં પણ ખરાબ હોય છે—તેઓ આળસુના સરદાર હોય છે. માણસની ઉન્નતિનો આધાર ઘણે અંશે તેની કીર્તિ ઉપર રહેલો હોય છે—બીજા લોકોના અભિપ્રાય ઉપર રહેલો હોય છે. વિલંબ કરનાર માણસને મદદ કરવાને અગર તેની પ્રશંસા કરવાને કોઈ પણ માણસ ખુશી હોતો નથી. જો એક તરફ માણસને બીજાઓની સહાય મેળવવાની ઈચ્છા હોય તો તેણે ચપલ, સામર્થ્યવાન, દૃઢ, ઉત્સાહી અને સત્યવાદી તરીકે નામના મેળવવી જોઈએ. એના વિના સફળતા મળવી અશક્ય છે.

વિલંબ કરવાની ટેવ નિયમબદ્ધતાને શિથિલ કરે છે તેથી એક વૃદ્ધ કેપ્ટન પોતાના ખલાસીઓમાં આ આદતનો પ્રચાર ન થવા દેવા માટે ઘણી કાળજી રાખતો અને જ્યારે બીજું કાંઈ કામ ન હોય ત્યારે એ તેમની પાસે લંગર સાફ કરાવતો હતો.

આળસ એ ગુપ્ત ચોર છે. તે એકાદ મિનિટ આ કામમાંથી ચોરી લે છે, થોડીક મિનિટ પેલા કામમાંથી ચોરી લે છે. તો તે તમારા કોઈ ને કોઈ કામમાંથી પા અર્ધો કલાક કાપી જ લે છે. આપણે દિનપ્રતિદિન પ્રાતઃકાળમાં એવો નિશ્ચય કરીએ છીએ કે, આજે આળસમાં એક પળ પણ ગુમાવવી નથી; પરંતુ દરરોજ રાત્રે આપણા ગુન્હા સહિત પ્રમાદની નાની નાની ચોરીઓ જોવી પડે છે. તે તમને 'માત્ર એક જ પળ' થોભાવી રાખે છે. પરંતુ એટલામાં આગગાડી ચાલી જાય છે. તે તમને 'માત્ર એક જ પળ' થોભાવી રાખે છે પરંતુ એટલામાં બેંક બંધ થઈ જાય છે. તે તમને તમારા ઘરનો વીમો આવતી કાલે ઉતરાવવાનું કહે છે પરંતુ ઘર આ જ રાત્રે જ બળી જાય છે. તે તમને આવતી કાલે જગ્યાને માટે અરજી કરવાનું કહે છે પરંતુ તે જગ્યા આજે જ પુરાઈ જાય છે. તે તમને નિશાળમાં સુસ્ત બનાવે છે. તે તમને સર્વ કામમાં સહેજ મોડા પાડે છે પરંતુ તેથી અંતે તમે ચપળતા માટેની તમારી કીર્તિ ગુમાવી દો છો અને તમારી આંટ ખોઈ દો છો.

પ્રત્યેક તરુણે પોતાના અભ્યાસગૃહમાં અથવા દિવાનખાનામાં 'સમય ગુમાવનારાઓ'ની એક યાદી લટકાવી રાખવી જોઈએ. આમાંના કેટલાક

નીચે પ્રમાણે છે:—વિલંબ કરવો, અર્ધું કામ કરવું, ધ્યાન આપ્યા વિના કામ કરવું, દુર્બળતાપૂર્વક કામ કરવું, ઉદ્દેશ વિના કરવું, ઝાઝી નિદ્રા લેવી, મોડા ઊઠવું, વિના કામે મુલતવી મુલાકાત લેવી, ભટકવું, કામને ધિક્કારવું, માત્ર કામને ખાતર જ કામ કરવું, બહુ વધારે કામ કરવું, મગજ અશકત અને કંટાળેલું હોય ત્યારે અભ્યાસ કરવો, કામ વિના પત્રો લખવા, આરોગ્ય અથવા વિશ્રાંતિને માટે જરૂરની ન હોય એવી ગમ્મતો ઉડાવવી, મુલાકાત લેવા આવનારાઓની સાથે કલાકોના કલાકો સુધી નકામાં ગપ્પાં માર્યા કરવાં, કલ્પનાઓ કર્યા કરવી, મિથ્યા તડાકા માર્યા કરવા, હવામાં કિલ્લા બાંધ્યા કરવા, બગાસાં ખાધા કરવાં, ઉદ્દેશ વિના મુસાફરી કરવી, મૂર્ખાઈભરેલી વાતો વાંચવી, કામને મુલતવી રાખવું, અધૂરું કામ કરવું ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ

આળસુ માણસનું મગજ તેને પોતાને જ કોતરી ખાય છે.

તહેવારના દિવસો, સાંજના ફુરસદના કલાકો, નવરાશની થોડીક પળો—એ જ મનુષ્યના સઘળા ચારિત્ર્યની કસોટી કરે છે. કેમ કે કસોટીની એવી પળો ઉદ્યમના સમયમાં નથી આવતી.

જો તમે એક તરુણ પુરુષનું ચારિત્ર્ય જાણવા માગતા હો તો તે પોતાના અવકાશના સમયમાં શું કરે છે તેની માહિતી મેળવો. તે પોતાના અવકાશના સમયનો કેવો ઉપયોગ કરવાની ઈચ્છા રાખે છે? અવકાશના કલાકો તેને કેવા લાગે છે! તે એ સમયમાં શિક્ષણ મેળવવા કે આત્મવિકાસ કરવા ઈચ્છે છે? અવકાશની જે પળો અને અર્ધા દિવસની જે રજાઓ બીજા માણસો વ્યર્થ ગુમાવી દે છે તેમાં એકાદ ઉત્તમ ગ્રંથ વાંચવાને ઈચ્છે છે કે પછી મૅચ જોવામાં, ગંજીફો ખેલવામાં કે બીજી રીતે તે વખત ગાળે છે?

ઘણા માણસો ઉદ્યોગ અને કરકસરથી પુષ્કળ દ્રવ્ય એકઠું કરીને મોજમઝા ઉડાવવાને જાય છે. દ્રવ્ય પેદા કરવામાં તેમનો ઉદ્દેશ મોજવિલાસ ભોગવવાનો જ હોય છે. પરંતુ પછી તેમને આળસુપણું અસહ્ય લાગે છે, તેથી તેઓ કાં તો ફરીથી વેપારધંધામાં પડે છે કે કાં તો જીવનતત્ત્વોને સક્રિય રાખનાર ચીજોના અભાવને લીધે મરણ પામે છે. હવે તેને પહેલી જ વાર પ્રતીત થાય છે કે, કોઈ પણ ઉદ્દેશને માટે માણસે કામ કરવું જોઈએ એવી

જે આશા છે તે આપણા કલ્યાણને માટે જ છે અને આપણે કાંઈ પણ ઉદ્દેશ વિના લાંબા સમય સુધી ટકી શકતા નથી. જેમ ભૂખથી પાચનશક્તિનું માપ થાય છે તેમ જીવનશક્તિનું માપ આપણે જે વિષયોમાં રસ લેતા હોઈએ તે પરથી થાય છે.

આપણું મગજ હમેશાં પ્રવૃત્તિશીલ જ રહે છે અને જો આપણે તેને સત્કાર્યોમાં સદા રોકી રાખતા નથી તો તે તેની પોતાની જાતનો જ નાશ કરી જાય છે અને પોતાનાં જીવનતત્ત્વોનો જ નાશ કરે છે. નિશ્ચિત કાર્ય વિનાનો માણસ તરત જ રોગિષ્ઠ મનનો ભોગ થઈ પડે છે. ઉદાસી અને નિરાશા તેના પર હલ્લો કરે છે અને તેની મહત્ત્વાકાંક્ષા તથા સુખને હરી લે છે.

પ્રકૃતિ જણાવે છે કે, જો તમે થાકી જાઓ ત્યાં સુધી પરિશ્રમ કરશો તો જ હું તમને સુમધુર, આરોગ્યદાયક નિદ્રા અને કકડતી ભૂખ આપીશ, કે જેનું સુખ પ્રમાદી અને આળસુ માણસોના ભાગ્યમાં કદી પણ હોતું નથી. પ્રકૃતિ પોતાની આ ઉત્તમ બક્ષિસો ખાસ પોતાનાં સખત મહેનત કરનારાં પ્રિય બાળકો માટે જ રાખી મૂકે છે. તેમનો પગાર થોડો હોવાથી તે તેમને જગતનું વૈતરું કરવાને માટે આ વધારાની બક્ષિસ આપે છે.

બાઈસિકલ કામ કરે ત્યાં સુધી જ ટટ્ટાર ઊભી રહે છે અને ઊભી રહી કે તરત જ પડી જાય છે; તેવું જ માણસનું થાય છે. ઉદ્યોગ ઘણાં માણસોને બચાવે છે.

બીજાં માણસો જ્યારે કામ કરતાં હોય છે ત્યારે જે માણસ મહિનાઓના મહિનાઓ સુધી ગજવામાં હાથ ઘાલીને ઊભો રહે છે તેના હાથ તરત જ બીજા માણસોના ગજવામાં પડશે. (એટલે કે તે ચોરી કરતાં કે ભીખ માગતાં શીખશે.)

બેદરકારી બહુ ભયંકર છે.

જો તમે તમારા મગજ તરફ દુર્લક્ષ્ય કરશો તો તે અશક્ત થઈ જશે.
જો તમે તમારા હાથ તરફ બેદરકાર થશો તો તમે કંગાલ બની જશો.
જો તમે તમારા પાડોશી પ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય કરશો તો તમે સ્વાર્થી બની જશો.
જો તમે તમારા આત્મા પ્રત્યે બેદરકારી કરશો તો તમે શેતાન બની જશો.

આળસુ માણસ જગતમાં મુડદા કરતાં વિશેષ ઉપયોગી નથી અને તે છતાં પણ તે મુડદા કરતાં વિશેષ જગ્યા રોકે છે, જે માણસ દૈવના ભરોસા પર કંઈક દલ્લો મેળવવાની આશા રાખે છે તે ઘણી વાર વગર ભાડાની કોટડીમાં રહેવા જાય છે.

કાર્લાઈલ કહે છે કે 'કામમાં અમર ઉચ્ચતા અને પવિત્રતા છે. જો પ્રમાણિકપણે અને આતુરતાપૂર્વક કામ કરનાર માણસનું હૃદય પોતાની ઉચ્ચતાનું વિસ્મરણ કરતું નથી તો તેનામાં હમેશાં આશા રહે છે. માત્ર આળસુ માણસમાં જ સદાસર્વદા નિરાશાનો વાસ હોય છે.'

માણસ કામ કરવા બેસે છે કે તરત જ તેના આત્માને એક પ્રકારની શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. પછી તે કામ ભલેને હલકામાં હલકા પ્રકારનું હોય! શંકા, આશંકા, શોક, પશ્ચાત્તાપ, ક્રોધ, નિરાશા એ સર્વ પ્રત્યેક માણસની માફક ગરીબોની પૂંઠે પણ વરુની માફ લાગેલાં હોય છે; પરંતુ તે ખરી વીરતા ધારણ કરીને કામ કરવા મંડી પડશો કે તરત જ એ સર્વ દાંતિયાં કરીને પાછાં પોતાની ગુફામાં ભરાઈ જાય છે.

જૉન સ્ટુઅર્ટ મિલ કહે છે કે 'તું જે ઉત્તમોત્તમ કાર્ય કરવાને શક્તિમાન હોય તે કાર્ય તને મળે ત્યાં સુધી અવિશ્રાંત પરિશ્રમ કર.'

રસ્કિનને કોઈએ કહ્યું કે, અમુક માણસ મહાબુદ્ધિમાન છે; ત્યારે તેણે તરત જ પ્રશ્ન પૂછયો કે 'તે કામ કરે છે કે?'

એવા ઘણા માણસો હોય છે કે જે મારી પાસેથી એક પાઈ ચોરી લેવા કરતાં પોતાના હાથ કાપી નાખવાનું વધુ પસંદ કરે; પરંતુ આવા હજારો પ્રમાણિક માણસો મારી પાસે આવીને મારા અમૂલ્ય સમયમાંથી એકાદ કલાક ચોરી લેતાં જરાયે અચકાતા નથી! જે માણસે એક સાર્વજનિક કાર્યકર્તાનો અથવા નોકરનો સમય ચોરી લે છે તે એક પ્રજાનો સમય લૂંટી લે છે.

એક સ્કૉટિશ ચોપાનિયાના અધિપતિનો મુદ્રાલેખ આ પ્રમાણે હતો: 'ધંધા વિનાના માણસોની મુલાકાતોથી ધંધાદારી માણસનું જેટલું અહિત થાય છે તેટલું બીજા કશાથી થતું નથી.'

જ્યાં સુધી જગતના ઘા રુઝાયા નથી; જ્યાં સુધી છેલ્લા તૃષાતુર

આત્માને પાણી મળ્યું નથી ત્યાં સુધી કોઈ પણ સશક્ત માણસને પોતાનાં અન્નપાન મૂકી દઈને નવરા ઊભા રહેવાનો હક નથી.

સમય તો આપણે તેને જેવો બનાવીએ તેવો થાય છે. બુદ્ધિમાન પુરુષના હાથમાં તે કલ્યાણકારક થાય છે અને મૂર્ખ માણસના હાથમાં તે શાપ સમાન થઈ પડે છે. બુદ્ધિમાનના હાથમાં તે અમરતાની તૈયારીરૂપ થઈ પડે છે અને મૂર્ખના હાથમાં તે નરકના સાધનરૂપ થઈ પડે છે. તમને તેની ઘણી કિંમત હોય છે પણ તમારા નવરા પાડોશીને તેની જરા પણ કિંમત હોતી નથી.

જોન રસ્કિન હંમેશાં પોતાની સમક્ષ એક મોટા ચકમકના પથ્થર પર 'આ જ' શબ્દ કોતરેલો રાખતો.

જ્યાં સુધી તમે એક પળમાંથી બની શકે તેટલું કામ નીચોવીને ખેંચી ન લો ત્યાં સુધી તેને તમે પસાર થવા દેતા નહિ.

હરરોજ કંઈ ને કંઈ કામ કરો. આળસુ માણસને માટે આકાશમાં પણ સ્થાન નથી અને પૃથ્વીમાં પણ સ્થાન નથી. તે મનુષ્યજાતિને કલંકરૂપ છે. ગમે તેટલાં દ્રવ્ય અથવા માનપાનના પ્રકાશથી તેની અત્યંત કુરૂપતા ઢાંકી શકાતી નથી. ભોગવિલાસમાં ઊછરી પરાવલંબી બનવા કરતાં સ્વાવલંબી અને મનુષ્યજાતિને ઉપયોગી થવા ખાતર તગારાં ઊંચકવાં એ પણ સારું છે.

'મારા પુત્ર! કામ કર, કામ કર, ડર નહિ. મજૂરીની સામે હિંમતભરી દૃષ્ટિથી જો; હથોડો અથવા કોદાળી લે અને તારી હલકી જગ્યાને માટે બિલકુલ શરમાયા વિના કામ કર્યે જા.'

'પરિશ્રમથી આપણને શોકમાં શાંતિ મળે છે; નાની વ્યથાઓમાં વિશ્રાન્તિ મળે છે; હમેશાં પાપની લાલચોમાંથી બચી શકીએ છીએ અને સાંસારિક ઉપાધિઓમાંથી આરામ મળે છે. કામ કરશો એટલે તમને ઘસઘસાટ નિદ્રા આવશે અને કામ કરશો એટલે તમારી સર્વ ચિંતાઓ ટળી જશે. માટે નિરાશ બનીને સૂતા સૂતા આંસુ પાડયા ન કરતાં મજબૂત હૃદય અને દૃઢ ઇચ્છાથી ઊઠીને કામ કરો.' —એફ. એસ. ઓસ્ગુડ

*

૨૪ : આપણી શાળાઓ અને શિક્ષકો

'એક સારી માતા એ એક સો શિક્ષકોની બરાબર છે.' —જ્યોર્જ હર્બર્ટ

'જીવનચરિત્રોનો—ખાસ કરીને તો જે પુરુષો સ્વપરિશ્રમથી મહત્ત્વ અને ઉપયોગિતા પ્રાપ્ત કરીને મહાન અને ઉત્તમ બન્યા હોય એવા પુરુષોનાં જીવન-ચરિત્રોનો—અભ્યાસ કરવાથી ઉત્સાહ અને ઉચ્ચ વિચારો આવી ચરિત્ર ખીલે છે. કેમ કે એ ચરિત્રો જે ઉત્તમતાને વર્ણવતાં હોય છે તેવી જ ઉત્તમતા ફરીથી ઉત્પન્ન કરવાનો ખાસ ઉદ્દેશ ઉત્તમ અસર અને સીધું વલણ એ ધરાવતાં હોય છે.'

—હૉરેસ મૅન

'જે માટીના શરીરમાં સર્ગશક્તિ બિરાજતી હતી તે માટી તો પાછી ધૂળમાં ધૂળ થઈ ગઈ હોય છે અને કદાચ ત્યાર પછી તો યુગોના યુગો વહી ગયા હોય છે; પરંતુ તે છતાં પણ એના દ્વારા (મહાન મનુષ્યોનાં ચારિત્ર દ્વારા) પ્રકાશિત થયેલાં નૈતિક અને બૌદ્ધિક સત્યો તો હજી પણ મહત્તા અને ગૌરવના માર્ગ પર પોતાનો દિવ્ય પ્રકાશ આપ્યા કરીને બીજા માણસોને પણ તે જ સ્વર્ગીય માર્ગે ચાલવાની પ્રેરણા અને ઉત્સાહ આપ્યા જ કરે છે.' —એડવર્ડ એવરેટ

'શું ફિડિયાસ માત્ર એકલો જ પોતાના કામમાં જીવે છે! તેનો બૃહસ્પતિ આજે પણ પાછો આવે છે: કબરમાંના એક પણ દૈવી પુરુષને જાગ્રત કરો એટલે તમને તેનામાં ફિડિયાસના વિચારો પ્રતીત થશે.

ઉપનિષદ અને કુરાન, ગીતા અને બાઈબલ, રામાયણ અને ઈલિયડ, એ સર્વને કદાચ આ પૃથ્વીપટ પરથી ભૂંસી શકાય; પરંતુ એમાં વર્ણવેલ પ્રત્યેક ઉચ્ચ વિચાર અને કાર્ય તો સદા અમર અને પ્રકાશિત જ રહેશે.

મહાન પુરુષોનાં જીવનચરિત્ર આપણને એવું સ્મરણ કરાવે છે કે, આપણે પોતે પણ આપણાં જીવન ઉચ્ચ કરવાને અને સમયની રેતી પર આપણાં પગલાંની અમર છાપ મૂકી જવાને શક્તિમાન છીએ.' —લૉંગફેલો

'મેં જે જે વસ્તુ જોઈ છે અને સાંભળી છે તે સર્વના અંશ મારામાં દાખલ થયા છે.' —ટેનિસન

ઈ. સ. પૂર્વે બસો કરતાંયે વધારે વર્ષ પહેલાં ઈજિપ્તના એક બળવાન રાજાએ એલેક્ઝાન્ડ્રિયાની સામેના ફારોસ નામના બેટ પર સંગેમરમરનો એક ચારસો ફીટ ઊંચો મિનારો બાંધવામાં લગભગ બે લાખ પૌંડ ખર્ચ્યા હતા.

તેણે એવી આજ્ઞા કરી હતી કે, શિખરની પાસે દીવાલમાં સંગેમરમરની એક તખ્તી ગોઠવવી અને તેની ઉપર મોટા અક્ષરોમાં મારું નામ કોતરવું. જ્યારે તે પ્રચંડ કામ પૂરું થયું ત્યારે તે જગતના સાત ચમત્કારો-માંના એક તરીકે ગણાવા લાગ્યું. દરરોજ રાત્રે એ મિનારાના શિખર પર એક દીવો બળતો હતો અને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાંના ખલાસીઓને માર્ગ દર્શાવતો. દિવસે હજારો પ્રવાસીઓ એ મિનારો જોવાને આવતા અને પેલી તખ્તી પર કોતરેલા 'બીજો ટૉલેમી, ફિલાડેલ્ફસ' એ શબ્દો વાંચતા. ઘણા વર્ષો સુધી એ નામ સ્પષ્ટ રીતે જણાયું, પરંતુ તે ખરી રીતે સંગેમરમર પર નહિ, પણ તખ્તી પર પાથરેલા સંગેમરમર જેવા લાગતા ચૂનાના કેલ પર કોતરેલું હતું. કાળે ધીમે ધીમે તે શબ્દોને ભૂંસી નાખ્યા; કેલ ખરી ખરીને નીચે પડયો અને ત્યાર પછી તે કેલની નીચેથી ગ્રીક શિલ્પી સૉસ્ટ્રેસનું નામ કઠણ પથ્થર પર કોતરેલું જણાયું. સૉસ્ટ્રેસે તે ઉચ્ચ, સુંદર, દૃઢ અને ભવ્ય મિનારાના ખરા વિધાયક તરીકે પોતાનું નામ અમર કરવાને એ ગુપ્ત માર્ગ લીધો હતો.

કીર્તિના શિખર પર બિરાજમાન થયેલા ઘણા મહાન પુરુષોને અમુક મહાન વિચાર અને કાર્યના ઉત્પાદક કે નિર્માતા ગણવામાં આવે છે; પરંતુ કાળે કરીને જ્યારે તેમના નામનું લેબલ ઝાંખું પડી નષ્ટ થઈ જાય છે ત્યારે તે મહાન વિચારો અને કાર્યોના આત્મા પર ઊંડા અક્ષરે કોતરાયેલો 'માતા' શબ્દ નજરે પડે છે. ખરેખર જે માતાના પુત્રોને લોકો તાળીઓથી વધાવી લે છે તે માતાને તો તેઓ કદાચ જરા પણ ઓળખતા હોતા નથી!

પ્રેસિડેન્ટ ગાર્ફીલ્ડે પોતાનો હોદ્દો લીધા પછી સૌથી પહેલું કામ પોતાની વૃદ્ધ માતાને નમન કરવાનું કર્યું હતું. તે કહેતો કે 'હું જેવો છું અને મારી પાસે જે છે તે સર્વનું કારણ મારી માતા છે.'

બેન્જામિન વેસ્ટે કહ્યું હતું કે 'મારી માતાના એક ચુંબને મને ચિત્રકાર બનાવ્યો છે.' લૉર્ડ લૅંગડેઈલે કહ્યું હતું કે 'જો એક પલ્લામાં આખા જગતને મૂકવામાં આવે અને બીજામાં મારી માતાને મૂકવામાં આવે તો જગતવાળું પલ્લું ઊંચું જશે.'

ગેટેએ કહ્યું હતું કે 'આપણો જન્મ થતાં જ જગતની આપણા

પર અસર થવા લાગે છે અને તે કાર્ય છેવટ સુધી ચાલુ રહે છે.'

શેકસપિયર કહે છે કે 'સંસારથી વિરકત થયેલા આપણા આત્માને વૃક્ષોમાં જીભની, વહેતા ઝરાઓમાં પુસ્તકોની, પથ્થરોમાં ધર્મોપદેશની અને પ્રત્યેક વસ્તુમાં મંગળતાની પ્રતીતિ થાય છે.'

આપણા શિક્ષણનો ઉત્તમોત્તમ ભાગ આપણને પ્રકૃતિદેવી તરફથી મળે છે અને આપણે આપણી જાતને શહેરમાં જ ગોંધી રાખીએ છીએ તેટલા માટે તે આપણી પાસેથી ભારે દંડ લે છે. આપણે શહેરમાં રહીને કુદરતની સ્વચ્છ અને આરોગ્યદાયક હવા મેળવી શકતા નથી; તેમ જ આનંદદાયક પક્ષીઓ, વહેળાઓ, પુષ્પો, પર્વતો, ખીણો, જંગલો, બીડો અને ડુંગરોમાંથી પાઠો શીખી શકતા નથી. જગત એ કુદરતની મોટી નિશાળ છે. તે મનુષ્યનો વિકાસ કરે છે; જીવનને પ્રફુલ્લિત કરે છે અને મનુષ્યોને બળવાન કરે છે. સર્વ રોગોની ઔષધિ તેનામાં રહેલી છે અને તેના સહવાસથી દૂર રહેનારને અવશ્ય દંડ ભરવો પડે છે. વળી એથી તેના મુખ્યત્વનો કેટલોક ભાગ હમેશને માટે સંકુચિત થઈ જાય છે; તેની દૃષ્ટિમર્યાદા સાંકડી અને ટૂંકી થઈ જાય છે અને તેનું શિક્ષણ અપૂર્ણ રહે છે. સ્નાયુ, નસ અને બીજા સર્વ અવયવોની દૃઢતા, ટકી રહેવાની શકિત, હિંમત, ચપળતા એ સર્વ ગુણો ગામડાનાં હવાપાણીથી પ્રાપ્ત થાય છે. શહેરનું નાગરિક જીવન મનુષ્યની શારીરિક અને નૈતિક ખરાબી કરે છે. શહેરમાં સુધારો ખૂબ દેખાય છે પરંતુ શકિત કમી થઈ જાય છે. શિક્ષણ પુષ્કળ દેખાય છે પણ કસ થોડો હોય છે. સુંદરતા વિશેષ દેખાય છે પરંતુ મજબૂતી ઓછી હોય છે. ભાવના વિશેષ હોય છે પણ ડહાપણ થોડું હોય છે. પુસ્તકો વધારે હોય છે પણ જ્ઞાન થોડું હોય છે. વાચન પુષ્કળ હોય છે પણ બુદ્ધિ થોડી હોય છે. માહિતી પુષ્કળ મળે છે પણ કાર્ય કરવાની શકિત ઓછી હોય છે. કલ્પના પુષ્કળ હોય છે પણ દૃઢ વિચારો ઓછા હોય છે, કોમળતા વધુ હોય છે પણ દૃઢતા ઓછી હોય છે. વર્તમાનપત્રો ખૂબ વાંચવામાં આવે છે પણ સ્મરણશકિત તથા ધારણાશકિત મંદ હોય છે. માણસોની સાથે મળવા હળવાનું ખૂબ થાય છે પરંતુ સહૃદયતા ઓછી હોય છે. હાવભાવ અને મોઢાની મીઠાશ બતાવતાં

વધારે આવડે છે પણ અંદર ઊલટી જ વૃત્તિ હોય છે. અંદર એક વાત હોવા છતાં મોઢે તથા ચહેરામાં બીજો જ ભાવ દર્શાવવાની કળા વધારે હોય છે, પણ ઉચ્ચ હિતને સમજવા તથા સાધવાની કળા—સદ્‌ગુણો—દૈવીસંપત્તિ વધારવાની ઇચ્છા અને યત્ન અલ્પ હોય છે.

જોન માર્લે વર્જિનિયાના પર્વતો તરફ જોઈને બોલ્યો હતો કે 'અહો! કેવું સુંદર દૃશ્ય છે! અહીં આત્મા કેવો પ્રોત્સાહિત થાય છે અને કેવા ઉન્નત વિચારો આવે છે! પૅટ્રીક હેન્રી એક મહાન અને છટાદાર વક્તા થયો તેમાં શું આશ્ચર્ય! તે આવાં ઉચ્ચ કોટિનાં દૃશ્યોની વચ્ચે ઉછરેલો હોવાથી તેથી વિપરીત બની શકે જ નહિ પણ એવો જ થાય!

જંગલો, પહાડો, નદીઓ અને સમુદ્રના સહવાસે પ્રાચીન આર્યમુનિઓને અલૌકિક સત્યોના શોખીન દ્રષ્ટા તથા વક્તા બનાવવામાં—પોતે કૃતકૃત્ય બની બીજાઓને પણ ઉચ્ચતા તરફ ખેંચવામાં—કેટલી બધી મદદ કરી હશે તે વાત શહેરી, મુડદાલ, સ્વાર્થપ્રેમી બુદ્ધિમાનો ભાગ્યે જ સમજી શકે તેમ છે.

ડેનિયલ વેબસ્ટરનાં સંસ્મરણોમાં હિટવન એલન જણાવે છે કે 'જે સ્થાનમાં વેબ્સ્ટર જન્મ્યો હતો તે સ્થાનમાં તેના કેટલાક પાડોશીઓ અને સંબંધીઓની સાથે હું ઊભો રહ્યો ત્યારે મને એવો વિચાર આવ્યા વિના રહ્યો નહિ કે, જંગલની જે શીતલ ટેકરીઓની વચ્ચે એ ઊછર્યો હતો અને જે બીડમાં એ મોટો થયો હતો તેમણે અવશ્ય એના આત્મા પર પોતાની છાપ પાડી હતી.'

વિશ્વ એ મનુષ્યને માટે એક મોટી કિંડરગાર્ટનની શાળા છે. તેમાંની પ્રત્યેક વસ્તુ પોતાનો ખાસ પાઠ શીખવે છે. પર્વત આપણને દૃઢતા અને ભવ્યતાનું શિક્ષણ આપે છે; સમુદ્ર આપણને વિશાળતા અને ઉદારતાનો પાઠ શીખવે છે; જંગલો અને સરોવરો, નદીઓ, વાદળાં અને પવન, નક્ષત્રો અને પુષ્પો, મોટા વૃક્ષો અને બિલોરી બરફના ટુકડાઓ—એ સર્વ જડ-ચેતન પદાર્થો મનુષ્યોના આત્મા પર પોતાની છાપ પાડે છે. મધમાખ અને કીટપતંગાદિ જીવો પણ આપણને ઉદ્યોગ અને કરકસરના પાઠ શીખવે છે.

હલકી ગાળો અને શાપ દેવાને માટે પ્રખ્યાત થયેલી એક સ્ત્રીએ જોન બનિયનને કહ્યું હતું કે 'તું એટલી હલકી ગાળો ભાંડે છે કે તારા

શબ્દો સાંભળી મને કંપારી છૂટે છે. મેં મારા સમગ્ર જીવનમાં તારા જેવો સેતાન જોયો નથી.' આવી ડોશીને મોઢેથી ઠપકો સાંભળી બનિયનના શોકનો પાર રહ્યો નહિ અને તે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. થોડા જ સમયમાં તે બદલાઈને ધાર્મિક ઉપદેશ આપતો જણાયો. ધર્માંધ મનુષ્યોએ તેને બાર વરસ સુધી કારાગૃહમાં રખાવ્યો; પરંતુ તે નરક સમાન સ્થાનમાંથી પણ તેણે પોતાનું અમર 'પેલ્ગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ' નામનું પુસ્તક જગતને આપ્યું!

મહાન સિકંદરે કહ્યું હતું કે 'મારા જીવનને માટે હું માર પિતાનો આભારી છું પરંતુ મારા ઉત્તમ જીવનને માટે તો મારા શિક્ષકનો જ આભારી છું.'

લિંકન પ્રેસિડેન્ટ તરીકે નીમાયો તે પહેલાં કેટલાક સમય પર તેણે નૉરિચ શહેરમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું ત્યારે તેની બારીક દલીલો સાંભળીને એક માણસ પર ઘણી જ અસર થઈ હતી. બીજે દિવસે તે એને આગગાડીમાં મળ્યો ત્યારે તેણે પૂછયું કે 'આપને દલીલ કરવાની આવી અદ્ભુત શકિત અને પૃથક્કરણ કરવાની આવી ચોક્કસતા કયાંથી પ્રાપ્ત થઈ?' લિંકને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે 'મને ભયંકર નિરાશા મળેલી તેથી મને એ શકિતઓ મળી છે. તરુણાવસ્થામાં હું કાયદાનો અભ્યાસ કરવા ગયો ત્યારે મને જણાયું કે વકીલનું કામ ઘણે ભાગે મુકર્દમો સાબિત કરવાનું કે તોડી પાડવાનું જ હોય છે. મેં મારા મનમાં પ્રશ્ન પૂછયો કે 'લિંકન! અમુક વાત સાબિત થયેલી કયારે કહેવાય? મને પ્રત્યુત્તર મળી શકયો નહિ. સાબિત થયેલી કયારે કહેવાય? જુબાની એ કાંઈ સાબિતી નથી. જુબાની ભલે પૂરતી હોય પરંતુ સાબિતી શેમાં રહેલી છે? પેલા જર્મનની પ્રાચીન વાત તો આપના સ્મરણમાં હશે જ. એક અપરાધને માટે તેની તપાસ ચાલી અને તેની વિરુદ્ધ સાક્ષી આપવાને અર્ધો ડઝન આબરૂદાર માણસોને ખડા કરવામાં આવ્યા. તેમણે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જણાવ્યું કે, એ માણસે ગુનો કર્યો છે. તે માણસે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે 'એમણે મારી સામે સાક્ષી પૂરી તેથી શું વળ્યું? છ માણસો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જણાવે છે કે તેમણે મને અપરાધ કરતાં જોયો છે; પરંતુ મારી પાસે બે ડઝન કરતાં અધિક સદ્ગુહસ્થો એવા છે, કે જેઓ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક એમ કહેવાને તૈયાર છે કે તેમણે મને આ અપરાધ કરતાં જોયો નથી.

સ. સા.

માટે શક્તિની ક્યાં છે? મેં આ પ્રશ્ન પર વિચાર કર્યો અને છેવટે મારા મનમાં કહ્યું કે 'અરે! વિકલ તું કશી શકતો નથી?' ત્યાર પછી મેં વિચાર કર્યો કે એક વાત સાબિત થઈ કે ક્યારે કોયડા તે જો હું કશી શકું નહિ તો કાપવાનો અભ્યાસ કરવામાં લાભ શો?' આવો વિચાર કરી મેં તે અભ્યાસને નિયંત્રિત રાખી અને હું રેલ્વેમાં મારે ઘેર પાછો ગયો. પ્રથમ અઠવાડિયા સુધીમાં હું પાછો ફર્યો ત્યાર પછી થોડા જ સમયમાં ફેક્ટરીએ મને ભૂમિતિની એક ચોપડી મળી આવી. ભૂમિતિ શું છે તે હું જાણતો ન હતો તેથી તે જાણવાની મને જિજ્ઞાસા થઈ. અને તેનું જ્ઞાન મને પ્રાપ્ત થયું પણ તે કામ કંઈ સહેલું ન હતું. મેં તે ગ્રંથમાં નજર ફેરવી પરંતુ તે રેખાઓ અને ખૂણાઓ તથા ત્રિકોણો ઇત્યાદિથી ભરેલો હતો. મને તેમાં જરાયે સમજ પડી નહિ. આથી મેં શરૂઆતથી જ આરંભ કર્યો અને વસંતઋતુ આવે તે પહેલાં તો તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી લીધું. પછી વસંતઋતુમાં મેં મનમાં પ્રશ્ન કર્યો કે 'કેમ, હવે તું એક વાત ક્યારે સાબિત થાય તે કહી શકે છે?' અને મારા મનમાંથી પ્રત્યુત્તર આવ્યો કે 'હા સાહેબ! હવે તો કહી શકું છું.' 'ત્યારે તો હવે તને કાપવાનો અભ્યાસ કરવાની રજા છે.' અને ત્યાર પછી હું પાછો કાપવાનો અભ્યાસ કરવાને ગયો.'

કોઈ પણ પુરુષ અથવા સ્ત્રી સમાજની સહાય વિના પોતાના મનુષ્યત્વનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરી શકે નહિ. સૂર્યપ્રકાશ અને વરસાદ બીજને જેટલાં ઉપયોગી છે તેટલો જ સમાજ વ્યક્તિને ઉપયોગી છે. તે એનો વિકાસ કરે છે; વિસ્તાર કરે છે; પ્રફુલ્લિત કરે છે અને એની શક્તિને બહાર લાવે છે. બીજા મનુષ્યો તરફથી તેને તક મળે છે, પ્રત્યેક માણસ તેને માટે દીવાસળીરૂપ છે. તે તેનામાં રહેલું કોઈક નવીન લાકડું સળગાવે છે કે જે આગલી દીવાસળીથી સળગ્યું ન હતું. સમષ્ટિ વિના વ્યષ્ટિમાં રહેલો અગ્નિ હમેશને માટે ઢંકાયેલો જ રહે છે.

મનુષ્યનો જે પળથી સમાજ સાથેનો સંબંધ તૂટી જાય છે તે જ પળથી તે શુદ્ર ગતિને લીધે મરવા લાગે છે. ત્યાર પછી તે ભાગ્યે જ જીવતાં

મનુષ્યોની કોટિમાં હોય છે. તે મરવા પડેલા પશુની સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે. આવા માણસો જડ અને લાગણી વિનાના બની જાય છે. કોઈ કોઈ દેશોમાં લાંબા સમયથી એકાંતવાસની શિક્ષા રદ કરવામાં આવી છે. કારણ કે તેથી માણસો ઉન્મત્ત અને નિર્બળ બની જાય છે અને કદાચ મરણ પણ પામે છે. કહેવાતા અથવા ખરા ગુનેગારો પ્રત્યે શત્રુની અને જુલ્મીની દૃષ્ટિ વિના એવી અતિશય નાલાયક સજાઓ કોઈ પણ સરકાર પોતાના કાયદાઓમાં ચાલુ રાખી શકે નહિ.

વળી ખરી શક્તિ કાંઈ માત્ર પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરવાથી, લાઈબ્રેરીમાં જઈ પુસ્તકો વાંચવાથી અને વ્યાખ્યાનો સાંભળવાથી પ્રાપ્ત થતી નથી; પરંતુ તે તીર્થો, જંગલો, બજારો અને માણસોથી ભરેલા રસ્તાઓ તથા જડ ચેતન પદાર્થોના સંસર્ગમાં રહેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્યારે એક માણસ પાઠશાળાના શિક્ષણથી શિક્ષિત થાય છે ત્યારે હજાર માણસો આત્મશિક્ષણથી શિક્ષિત થાય છે.

પ્રગતિ કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા અને ઉન્નત થવાનો સતત પ્રયાસ એ આપણને નિરંતર દીર્ઘદૃષ્ટિ, ડહાપણ, કરકસર અને હિમતનું શિક્ષણ આપ્યા કરે છે. વાસ્તવમાં તે આપણા દૃઢમાં દૃઢ અને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ગુણોનો વિકાસ કરે છે. પ્રગતિ કરવાનું આ યુદ્ધ જો ન ચાલતું હોત તો કોઈ પણ સમાજમાં જીવવું અસહ્ય થઈ પડત. તેની ગેરહાજરીથી કેવાં ભયંકર પરિણામો આવે તેની કોઈ કલ્પના પણ કરી શકે એમ નથી. જગતમાં ગુરુત્વાકર્ષણનો નાશ થવાથી જેવાં પરિણામો આવે તેવાં જ પરિણામો પ્રગતિ માટેનો પ્રયાસ બંધ પડવાથી આવશે. તેમ થવાથી પ્રત્યેક વસ્તુનો નાશ થશે; નિરુદ્યમ અને જડતા જ્યાં ત્યાં પ્રસરી જશે; કિંચિત્ પણ સાહસિકતા અને પ્રગતિ રહેશે નહિ અને લોકો ફરીથી જંગલી અવસ્થામાં પડી જશે' આ પ્રગતિ માટેનો પ્રયાસ સર્વ માણસોને હજારો રીતે શિક્ષણ આપે છે.

સ્ટર્ન્સ કહે છે કે 'મનુષ્યોને કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરનારી, તેમનાં કાર્યોને અંકુશમાં રાખનારી અને તેમને નિયમબદ્ધ કરનારી બળવાનમાં બળવાન શક્તિ હાલમાં કઈ છે? જગતની સ્થિતિ અને ભાગ્ય સૌથી વિશેષ કોના

હાથમાં છે? એવા પ્રશ્ન જો કોઈ પૂછે તો આપણે તેમને સત્વર પ્રત્યુત્તર આપવો જોઈએ કે, તે ભિન્નભિન્ન પ્રકારનાં કામો છે. એમાં પણ કૃષિ, પશુપાલન અને દેશી તથા વિદેશી વાણિજ્ય સર્વોત્તમ સ્થાન ભોગવે છે. કેમ કે ભૌતિક ઉન્નતિમાં મચી પડેલી અને કળા, જ્ઞાન, સાહિત્ય અને સામાજિક સંસ્કૃતિમાં પ્રગતિ કરતી હાલની તમામ પ્રજાઓમાં 'વ્યાપાર' એ જ રાજા થઈ પડેલો છે. વ્યાપારની પેઠે બીજા કેટલાક ધંધાઓ વિના પણ સમાજને ચાલી શકે તેમ નથી અને કેટલાક માણસો તેમને અતિ માનનીય પણ ગણતા હશે; પરંતુ અત્યારે તો એ સર્વમાં વ્યાપાર જ રાજા છે. રાજદ્વારી પુરુષો અને વિદ્વાનો, અમીરો અને રાજાઓ, કારખાનાંવાળાઓ અને કારીગરો તથા મજૂરો એ સર્વ માત્ર આ ચક્રવર્તીની પરવાનગીથી અને તેનાં પૂરાં પાડેલાં સાધનોથી જ પોતાનાં ભિન્ન ભિન્ન કાર્યો કરે છે.

પ્રમાણિકપણે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસમાં કેટલું બધું શિક્ષણ રહેલું છે! દ્રવ્યપ્રાપ્તિનો પ્રયાસ આપણને જે પરિશ્રમ, કરકસર, સ્વાર્થત્યાગ અને આત્મસંયમનું શિક્ષણ આપે છે તે દ્રવ્ય કરતાં હજારગણું વધારે કિંમતી છે. સંપત્તિની ઈચ્છાવાળા મનુષ્યને તે પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસમાં નિરંતર પોતાના સર્વોચ્ચ અને ઉત્તમોત્તમ ગુણો પ્રકાશમાં લાવવાની ફરજ પડે છે. તેને આસપાસની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ બનવાનો સતત પ્રયત્ન કરવો પડે છે. તેને ક્ષુદ્ર વિગતોની સાથે વારંવાર માથાફોડ કરવી પડે છે. તેથી તેનું મગજ કસાય છે. તેને હમેશાં પોતાના મગજને પોતાના ધંધાની કોઈ પણ બાબતને માટે તૈયાર રાખવું પડે છે. તત્કાળ નિશ્ચય અને તાબડતોબ કાર્ય કરવાની તેને હમેશાં ફરજ પડતી હોવાથી તેના મનુષ્યત્વનો વિકાસ થાય છે.

પરાભવો અને પરાજયો આપણા ચારિત્ર્યનો મહાન વિકાસ કરે છે. તેમણે જ મનુષ્યોને પ્રચંડ સ્નાયુ, મજબૂત અવયવો અને અતિ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ આપીને મહાપુરુષો બનાવ્યા છે. બર્કે કહ્યું હતું કે 'ઉત્તમ પ્રકારના લાલનપાલન અને મોજશોખથી હું રાજ્યનો સભાસદ થયો નથી. સંકટથી જ ઉત્તમતા પ્રાપ્ત થાય છે, એ મારો મુદ્રાલેખ છે.'

ગરીબાઈ ઘણી વાર પોતાનું સૌંદર્ય ચિથરિયા પોશાકમાં ઢાંકે છે.

દારિદ્ર્યરૂપી વરુને પોતાના આંગણામાંથી દૂર રાખવાનો પ્રયાસ કરવા જતાં હજારો માણસોને મહાન થવાની ફરજ પડી છે. ઘણી વાર મનુષ્યમાંથી ખરું મનુષ્યત્વ ખેંચી કાઢવા માટે કુદરતને ગરીબાઈરૂપી હથિયારનો જ ઉપયોગ કરવો પડે છે. મનુષ્યના આરામ અને મોજશોખને માટે કુદરત બહુ થોડી દરકાર કરે છે, તે તો હમેશાં મનુષ્યત્વની જ શોધમાં હોય છે અને તેને લલચાવવાને માટે તે ગમે તેટલી કિંમત આપે છે અને તે હથિયાર વાપરે છે. મનુષ્યની આવશ્યકતાઓનાં સાધનોના પેટમાં કૃપાળુ કુદરતે વિશેષ ઉત્તમ શિક્ષણ આપવાનાં સાધનો છુપાવેલાં છે—સમાવેલાં છે. અને એ કુદરત જ નવી નવી આવશ્યકતાઓ શોધીને તથા સમજાવીને મનુષ્યને આગળ ધકેલે છે અને આ પ્રમાણે આવશ્યકતાઓ પૂરી પાડવાનો મનુષ્યોનો પ્રયત્ન કુદરતે તેનામાં લાવવા ઇચ્છેલા ચારિત્ર્યનો વિકાસ કરે છે.

જે નવીન આવશ્યકતાની લોકો ઘણી નિંદા કરે છે તે જ મનુષ્યોના મહાનમાં મહાન શિક્ષકોમાંની એક છે. તેણે મનુષ્યોને કેળવીને ખૂણામાંથી બહાર આણ્યા છે અને મુસીબતના જંગલમાંથી કાઢી આશાની ભૂમિમાં લાવી મૂક્યા છે. એણે કેવા બહાદુર આત્માઓને પ્રકાશમાં આણ્યા છે! કેવી નિઃસ્વાર્થ ભકિતને જન્મ આપ્યો છે! તેણે પુસિનને પેરિસ જવાના માર્ગમાં પાટિયાં ચીતરતો જોયો અને તેને મહાનમાં મહાન કલાવિધાયકો પૈકી એક બનાવ્યો! ચૅન્ટ્રિ પોતાની માતાનાં ગ્રાહકોને દૂધ આપવા માટે એક ગધેડાની પીઠ પર દૂધના ડબ્બા મૂકીને લઈ જતો હતો. તેને આવશ્યકતાએ જોયો અને એ સદીના મહાનમાં મહાન શિલ્પીઓમાંનો એક બનાવી દીધો! તેણે રિચર્ડ ફૉલિને સ્વીડિશ લોકોની ખીલા જડવાની પદ્ધતિ શીખવાને માટે સ્વીડન મોકલી આપ્યો! તેણે હોમરને ગ્રીસના કિનારા પર ભટકતો જોયો અને અમર ‘ઇલિયડ’ ગાતો બનાવી દીધો! તેણે શેક્સપિયર નામના છોકરાને અટકચાળાના બારણા આગળ ઘોડાની લગામ પકડીને ઊભેલો જોયો અને તેની અંદરથી અમર ‘હૅમ્લેટ’ ખેંચી કાઢ્યું! આવશ્યકતા એ સૌથી મહાન વિશ્વવિદ્યાલય છે. કેટલા બધા રાજદ્વારી પુરુષો, કેટલા બધા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, કેટલા બધા વિદ્વાનો, કેટલા બધા ગ્રંથકર્તાઓ, કેટલા બધા પરોપ-

કારી પુરુષો અને કેટલા બધા વ્યાપારીઓ એ યુનિવર્સિટીમાંથી ગ્રેજ્યુએટ થઈને બહાર પડ્યા છે અને અભિમાનપૂર્વક એનું સ્મરણ કરે છે!

માણસો સ્વાભાવિક રીતે આળસુ હોય છે અને તેથી તેમની શિથિલ થતી મહત્ત્વાકાંક્ષાને પોષવાને માટે, પ્રોત્સાહિત કરવા માટે તથા આરામ અને વડીલોપાર્જિત દ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થતા આળસને દૂર કરવાને તેમને શક્તિમાન કરવાને માટે કોઈ મહાન ઉત્તેજક ઉપચારની જરૂર રહે છે. ગરીબાઈરૂપી દેવી એડનો ઘા લાગવાથી જ મનુષ્ય હમેશાં કાર્યક્ષેત્રમાં આગળ ધકેલાય છે.

બીજી રીતે અપ્રસિદ્ધ રહ્યા હોત એવા ઘણા માણસોને સંકટે પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યા છે. 'જ્યારે એક મનુષ્યને શિક્ષણ આપવાની ઈશ્વરની ઇચ્છા હોય છે ત્યારે તે એને સખ્ત પાઠો શીખવાની ફરજ પાડે છે. તે સઘળાં સંકટોનું જ્ઞાન મેળવીને ચિરકાલીન આશ્વાસનનું જ્ઞાન મેળવે એટલા માટે તે એને સંકટોની, શાળામાં મોકલે છે—આરામની શાળામાં મોકલતા નથી.'

જે શિક્ષણ દૃઢતા, હિંમત, ખંત અને આત્મસંયમ ઉત્પન્ન કરતું નથી તે માનવજીવનની આવશ્યકતાઓને માટે પૂરતું ગણી શકાય નહિ.

સી. ડબ્લ્યુ. ઇલિયટ કહે છે કે 'ઉચ્ચ શિક્ષણનું ફળ જ્ઞાન નથી પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા અને શક્તિ છે—જ્ઞાન નથી પરંતુ શક્તિ છે.'

એમર્સને જેને 'તકની ભૂમિ' જણાવી છે એવી અમેરિકાની ભૂમિ કરતાં અનેક રીતે ચડી જાય એવી હિંદની ભૂમિમાં વસવું એ એક જાતનું પ્રોત્સાહન છે—એક જાતનું શિક્ષણ છે. જે દેશમાં માણસોને અવગુણ અને અજ્ઞાનમાંથી જગાડી સદ્‌ગુણ અને ઉદ્યોગ તરફ ઉત્તેજનારી ગરીબાઈરૂપી મહાન ઔષધિ સર્વત્ર છૂટથી ઊગી નીકળેલી છે; સ્વાર્થત્યાગ, સાદાઈ, કૌશલ્ય, પરોપકારવૃત્તિ, સહનશીલતા, આત્મસંયમ ઇત્યાદિ ગુણોની બાબતમાં દુનિયાના કોઈ પણ દેશમાં જેનો જોટો ન મળી શકે એવા નેતાઓ જે દેશમાં વિદ્યમાન હોઈને વાણી તથા સ્વચારિત્ર્ય વડે આગળ ધસવાનો આદેશ આપી રહ્યા છે અને જે દેશનાં અગણિત સાધનો આપણને પ્રત્યેક દિશામાં આપણી શક્તિ દર્શાવવાને નિમંત્રણ કરી રહ્યાં છે તે દેશમાં કોઈ પણ માણસ આળસુ થઈ જ શી રીતે શકે?

૨૫ : ગ્રંથો

'શિક્ષણને મજબૂત રીતે પકડી રહેજો; જવા દેશો નહિ, કારણ કે તે તમારું જીવન છે.' —સોલોમન

'પુસ્તકો યુવાવસ્થામાં આપણને માર્ગ દર્શાવે છે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં આનંદ આપે છે. તે એકાંતમાં આપણને આશ્રય આપે છે અને આપણા જીવનને બોજારૂપ બનતું અટકાવે છે.' —જેરિમી કોલિયર

'મનુષ્યોને સમાનતાની ભૂમિ પર લાવવાનાં જો કોઈ સાચાં સાધનો હોય તો એક માત્ર પુસ્તકો જ છે.સર્વ માણસોને માટે ખુલ્લો એવો જો કોઈ પણ ખજાનો—હોય તો તે પુસ્તકાલય છે.' —લેંગફર્ડ

'જો મારાં પુસ્તકો અને મારા વાચનના પ્રેમના બદલામાં સમસ્ત મહારાજ્યોના મુકુટો મારા પગ આગળ મૂકવામાં આવે તો હું તે સર્વ મુકટોને લાત મારી ફેંકી દઉં!' —ફેનેલન

'વાચનનો રસ, જે મારો બાળપણનો અજેય મિત્ર છે તેને બદલે જો કોઈ મને હિંદુસ્તાનની સઘળી દોલત આપી દે તોપણ હું તેનો ત્યાગ કરું નહિ.'—ગિબન

'હાલમાં મારા ઘણા મિત્રો છે અને હું તેમને ચાહું છું; પરંતુ તેમના કરતાં હું વાચનને વિશેષ ચાહું છું.' —પોપ

'કેટલાક ગ્રંથોએ જગતનું જેટલું હિત કર્યું છે અને હજી કર્યા જાય છે; તેઓ જે રીતે આપણી આશાને જાગ્રત રાખે છે; નવીન હિંમત અને શ્રદ્ધાને જાગ્રત કરે છે; દુ:ખને શાંત કરે છે; કઠિન અને સખ્ત હૃદયનાં કુટુંબીઓને પાલે પડેલા મનુષ્યોને આદર્શ જીવન આપે છે; દૂર દૂરના યુગોને અને દેશોને એકબીજા સાથે જોડી દે છે; સૌંદર્યનાં નવાં જગતો ઉત્પન્ન કરે છે અને સ્વર્ગમાંથી સત્યોને લાવે છે—એ સર્વનો જ્યારે હું વિચાર કરું છું ત્યારે હું હમેશાં ઈશ્વરને આ બક્ષિસ આપવા માટે ધન્યવાદ આપું છું.' —જેમ્સ ફ્રીમૅન ક્લાર્ક

'ગ્રંથો એ મિત્રરહિત માણસોના મિત્રો છે.' —જ્યોર્જ એસ. હિલર્ડ

હૉરેસ ગ્રીલીએ કહ્યું હતું કે, જ્યારે હું બાલ્યાવસ્થામાં હતો ત્યારે વાંચતો વાંચતો હું લાકડાંથી ભરેલા ઓરડામાં જતો હતો; વાંચતો વાંચતો બગીચામાં જતો હતો.

અને પાડોશીઓને ત્યાં વાંચતો વાંચતો જતો હતો. મારા પિતા બહુ ગરીબ હોવાથી તેને દિવસના વખતમાં બાગમાં મારી ચાકરીની જરૂર પડતી; પરંતુ રાત્રે મને સુવાડવામાં તેને ભારે તકલીફ પડતી હતી. હું મારાં પુસ્તકોને મારી આસપાસ ગોઠવતો અને રાત્રે લાંબા વખત સુધી તે વાંચ વાંચ કર્યા કરતો. હું મૂંગો અને ગતિહીન બની નીચી મૂંડીએ પુસ્તકોમાંથી જ્ઞાનરૂપી અમૃતનું પાન કર્યા જ કરતો. મારા મનથી, મારી આસપાસનું જગત જડ બનતું અને મારાં પુસ્તકો મને જે જગતમાં લઈ જતાં તે જ જગત માત્ર મને જીવતું જાગતું લાગતું.'

કેટલાક બધા છોકરાઓ આવી જ વાત કરી શકે છે! કેટલા બધા માણસોને ઉન્નતિના સમયમાં ગ્રંથોમાં એક મહાનમાં મહાન આનંદ પ્રાપ્ત થયો છે અને કેટલા બધા માણસોને ગરીબાઈ અને દુઃખના સમયમાં પુસ્તકોએ આશ્વાસન આપીને ચિંતામાંથી નિવૃત્ત કર્યા છે તથા તેમની ઉદાસીને બદલે મધુર સુખ આપ્યું છે!

ગરીબ લોકોને દારિદ્ર્યના કૂવામાંથી બહાર ખેંચી કાઢવાની, કંગાલ લોકોને તેમનાં દુઃખમાંથી મુક્ત કરવાની, ભાર ઊંચકનારને બોજાનું વિસ્મરણ કરાવવાની, બીમાર માણસોને તેમનું દર્દ ભુલાવી દેવાની, દુઃખી માણસોને દુઃખ ભુલાવવાની અને પાયમાલ થયેલાઓને તેમની દુર્દશાનું ભાન ભુલાવી દેવાની ગ્રંથોમાં જેટલી શક્તિ હોય છે તેટલી શક્તિ ઘણું કરીને બીજી કોઈ પણ ચીજમાં હોતી નથી. ગ્રંથો એ મિત્રહીનના મિત્રો, એકલવાયા પડેલા જનોના સાથીઓ, આનંદહીનનો આનંદ, નિરાશ થયેલાઓની આશા, હૃદયભગ્ન થયેલાઓનું આશ્વાસન અને અસહાય નિરાશ્રિતોના આશ્રય અને સહાયક છે. પુસ્તકો અંધકારમાં પ્રકાશ આપે છે અને છાયામાં તડકો આપે છે.

આપણે ગરીબ હોઈએ; સમાજ દ્વારા તિરસ્કારાયેલા હોઈએ અને સત્પુરુષોનો સમાગમ કરવાની તક ન મળતી હોય પણ પુસ્તકોને આપણે ઉત્તમોત્તમ મિત્રો બનાવી શકીએ છીએ. તેમના દ્વારા આપણે મહેલોમાં રહી શકીએ છીએ. મોટા મોટા મહારાજાઓ સાથે વાતો કરી શકીએ છીએ; રાજવંશીઓના મિત્ર થઈ શકીએ છીએ અને સર્વ યુગોના મહાનમાં મહાન

અને શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ પુરુષોની સાથે બેસીને ધરાઈએ ત્યાં સુધી વાર્તાલાપ કરી શકીએ છીએ.

આ જમાનામાં છાપખાનાં તમને ગીતા, રામાયણ, મહાભારત, ઉપનિષદો, પુરાણો ઇત્યાદિની પ્રતો જૂજ કિંમતે ખરીદવાને શકિતમાન કરે છે; પરંતુ જો તમે તેમાંના અખૂટ જ્ઞાનભંડારનો છૂટથી લાભ લો અને તે તમારા તથા તમારી આસપાસના માણસોના જીવન પર જે અસર કરે તેના પ્રમાણમાં જો તમે તેની કિંમત કરો તો કેટલી બધી થવા જાય? જીવનયાત્રામાં રસ્તો ભૂલેલા હજારો માણસોને આ ગ્રંથોએ માર્ગ બતાવ્યો છે અને દુનિયામાંના બીજા કોઈ પણ ગ્રંથ તેમનું સ્થાન લઈ શકશે નહિ.

આ સિવાય છાપખાનાં બીજાં હજારો ઉત્તમ પુસ્તકો માત્ર નામની જ કિંમતે આપણી સેવામાં સાદર કરે છે. કર્તા અને પ્રકાશકને જેના ઉપર હજારોનો ખર્ચ થયો હોય તે ગ્રંથની એક નકલ આપણે માત્ર થોડાક આના કે રૂપિયામાં ખરીદી શકીએ છીએ અને આધુનિક વર્તમાનપત્ર દ્વારા આપણે માત્ર એક નજીવી કિંમત આપીને વિદ્વાનો અને વિચારકોના એક આખા સૈન્યને આપણી સેવામાં હાજર કરી શકીએ છીએ. બીજે ક્યે સ્થળેથી આપણને ખરચેલા પૈસાનો આવો મોટો બદલો મળે છે! આપણે તેને જેટલા પણ વધારે વિચાર અને લક્ષ્યપૂર્વક વાંચીએ છીએ તેટલો આપણને વધારે લાભ થાય છે.

જે ગ્રંથ એક યુવાન માણસને તેના જીવનકાર્યમાં ગોઠવી શકે છે તે મહાન શકિતશાળી હોય છે. માત્ર એક જ ગ્રંથના પ્રોત્સાહનથી અનેક વ્યાખ્યાનકારો, કવિઓ, તત્ત્વવેત્તાઓ, ગ્રંથકર્તાઓ અને રાજદ્વારી પુરુષો ઉત્પન્ન થયા છે. એથી ઊલટી રીતે જોતાં, એક જ અનીતિમાન પુસ્તકે કેટલીવાર અનેક માણસોને નાસ્તિક, લંપટ અને અપરાધી બનાવ્યા છે. ઓસિયનનાં કાવ્યોએ નેપોલિયનના જીવન પર અતિ પ્રબળ અસર કરી હતી અને તે હોમરની પ્રશંસા કરતાં થાકતો ન હતો. તેનું વાચન બહુ જ વિશાળ હતું; તેણે સમસ્ત યુગોના અને સમસ્ત દેશોના ઈતિહાસ, ગણિતશાસ્ત્ર, વર્જિલ અને ટાસોના ગ્રંથો અને ધાર્મિક પુસ્તકો તથા કાયદાના ગ્રંથો વાંચ્યા હતા,

કોટન મેથરનો 'સત્કાર્ય વિષે નિબંધ' ફ્રૅંકિલને પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં વાંચ્યો હતો તેની અસર તેના આખા જીવન પર થઈ હતી. તે પ્રત્યેક માણસને હાથમાં કલમ લઈને વાંચવાની અને જે અગત્યનું વાંચ્યું હોય તેની નોંધ લખી લેવાની ભલામણ કરતો હતો.

એમર્સને 'પ્રકૃતિ' વિષે જે ગ્રંથ લખ્યો હતો તેની અસર ટિન્ડાલની સમગ્ર કારકિર્દી પર થઈ હતી.

બીચરે કહ્યું હતું કે, રસ્કિનના ગ્રંથોએ મને અવલોકન કરવાની કૂંચી આપી છે અને આ ગ્રંથો વાંચ્યા પછી કોઈ પણ માણસ ફરીથી સંપૂર્ણ રીતે આગલો માણસ રહેતો નથી અથવા પોતાની પહેલાંની દૃષ્ટિથી જગત તરફ જોઈ શકતો નથી. સેમ્યુઅલ ડ્રયુએ કહ્યું હતું કે, 'લોકોના 'જ્ઞાનેંદ્રિય વિષેના નિબંધે' મને આળસમાંથી જાગ્રત કર્યો અને સંકુચિત વિચારોનું સમર્થન કરવાની મને જે ખરાબ ટેવ પડી ગઈ હતી તેનો ત્યાગ કરવાનો મારી પાસે નિશ્ચય કરાવ્યો.'

ચામડાનો એક અંગ્રેજ વેપારી કે જેનું ચામડું ઘણું જ વખણાતું તેણે કહ્યું હતું કે, 'જો મેં કાર્લાઈલના ગ્રંથો વાંચ્યા ન હોત તો હું આવું સરસ ચામડું બનાવી શક્યો ન હોત.' લિંકને પોતાના ગામડિયા પાડોશીઓની પાસેથી વૉશિંગ્ટન અને હેન્રી કલેનાં જીવનચરિત્રો માગી લઈને પોતાના ઝૂંપડામાં સગડીના પ્રકાશમાં વાંચ્યાં, તેથી તેના જીવનને પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું. તેણે પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં પેઈનનો 'બુદ્ધિવાદનો યુગ' અને વૉલ્નિનો 'રુઈન્સ' એમ બે ગ્રંથો વાંચ્યા હતા; તેથી તેના મન પર એટલી પ્રબળ અસર થઈ હતી કે તેણે બાઈબલની અસત્યતા સિદ્ધ કરવાનો એક નિબંધ લખ્યો. આ બે ગ્રંથોએ તેની નીતિને લગભગ ડગાવી નાખી; પરંતુ સદ્ભાગ્યે પાછલાં વર્ષોમાં તેના હાથમાં જે ગ્રંથો આવ્યા તેમણે આ ખરાબ અસર કરી.

ઉપર પ્રમાણે ઘણા માણસોની સત્કાર્ય વા દુષ્કાર્ય કરવાની વૃત્તિ માત્ર એક જ પુસ્તક દ્વારા દૃઢ થઈ છે. આપણે બાલ્યાવસ્થામાં જે પુસ્તકો વાંચીએ છીએ તેની આપણા ઉપર સૌથી વિશેષ અસર થાય છે. જ્યારે ગાર્ફીલ્ડ

પોતાના એક પાડોશીને ત્યાં કામ કરતો હતો ત્યારે 'ખલાસી સિનબાદ' અને ''ચાંચિયાઓનું પોતાનું પુસ્તક' એ નામના બે ગ્રંથો તેના વાંચવામાં આવ્યા. આ ગ્રંથોએ તેની આગળ નવું જગત પ્રકાશિત કર્યું અને તેને ખલાસીનો ધંધો કરતો અટકાવતાં તેની માતાને ઘણી મુસીબત પડી. આ ગ્રંથોએ તેની બાલકલ્પનાશકિતની આગળ સમુદ્રમાંના પરાક્રમમય જીવનનું જે ચિત્ર રજૂ કર્યું તેથી તે બહુ મોહિત થઈ ગયો હતો. 'કૅપ્ટન કૂકના પ્રવાસો' એ નામના પુસ્તકે વિલિયમ કેરીને મૂર્તિપૂજક લોકોમાં ધર્મોપદેશ કરવા જવાને પ્રેર્યો. 'ક્રાઈસ્ટનું અનુકરણ' અને ટેલરના 'પવિત્ર જીવન અને મરણ' એ પુસ્તકે જૉન વેસ્લીનું ચારિત્ર્ય દૃઢ કર્યું. જૉન શાર્પે કહ્યું હતું કે 'શેકસપિયર અને બાઈબલ' એ નામના પુસ્તકે મને યૉર્કનો વડો ધર્મગુરુ બનાવ્યો છે.' 'વિકાર ઑફ્ વેઈકફીલ્ડ' નામના ગ્રંથે ગેટેના હૃદયમાં કાવ્યશકિત જગાડી હતી.

પોતાને કોઈ પણ પ્રકારની તક મળતી નથી એવો વિચાર ધરાવનારા કેટલા બધા ગરીબ છોકરાઓ અને છોકરીઓ સ્માઈલ, ટૉડ, મૅથ્યૂઝ, મન્જર, વ્હિપલ, જીકી, થેયર ઈત્યાદિ લેખકોના સુંદર ગ્રંથો વાંચીને સત્કાર્યો કરવા પ્રેરાયાં છે!

પુસ્તકોનો મોટામાં મોટો લાભ હમેશાં તેમાંની જે હકીકત આપણને યાદ રહે છે તે દ્વારા થતો નથી પણ તેમાંથી જે સૂચના આપણને મળે છે તે દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. એક સારો ગ્રંથ અથવા એક સારો મિત્ર ઘણીવાર આપણામાં રહેલી ગુપ્ત શકિતને જાગ્રત કરે છે. પુસ્તકોના વાચનથી મહાન લેખકો ઘણીવાર જુદા જ વિષયો પર ચિંતન કરવાને ઉત્તેજિત કરી દે છે. આપણે ઘણીવાર આપણા વિચારો અને આપણી જ ભાવનાઓ પુસ્તકોમાં જોઈએ છીએ. વાસ્તવમાં પુસ્તકો દ્વારા આપણે આપણી જાતને ઓળખતાં શીખીએ છીએ. આપણે આપણું એક અંગ એમર્સનનાં ગ્રંથમાં જોઈએ છીએ તો બીજું શેકસપિયર કે કાલિદાસના ગ્રંથમાં જોઈએ છીએ. આપણો એક વિચાર વાલ્મીકિ યા હોમરના ગ્રંથમાં હોય છે તો બીજો શંકર કે ડાંટેના ગ્રંથમાંથી મળી આવે છે અને આપણે આપણું સંપૂર્ણ વ્યકિતત્વ

જાણી શકીએ ત્યાં સુધી આ ક્રિયા ચાલુ જ રહે છે. આપણા મિત્રો દ્વારા પણ આપણને આપણાં ઘણાં સુંદર અંગોનું ભાન થાય છે. આપણા શત્રુઓ દ્વારા આપણાં ઘણાં બેડોળ અંગોનું પણ જ્ઞાન થાય છે અને લોકો તરફથી આપણાં છૂટાંછવાયાં લક્ષણોની પ્રતીતિ થાય છે એ વાત સત્ય છે; પરંતુ આપણાં સૌથી વિશેષ અંગોની પ્રતીતિ શાંત અને નિષ્પક્ષપાત રીતે તો આપણને પુસ્તકો દ્વારા જ થાય છે. પુસ્તકોમાં આપણી સબળતા અને દુર્બળતા આપણી વિશાળતા અને સંકોચ, આપણા અભિપ્રાયો અને અભિરુચિઓ, આપણી અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા, આપણી સહૃદયતા અને જડતા એ સર્વનાં પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ રીતે માલૂમ પડે છે.

મૅડમ રોલૅન્ડ પ્લુટાર્કની એક પ્રત દેવળમાં લઈ જતી અને પ્રાર્થના ચાલતી વખતે જ્યારે જ્યારે વિસામો હોય ત્યારે ત્યારે તેમાંનું એક વાક્ય વાંચતી. આ પુસ્તકને નેપોલિયનને પણ બહુ પ્રિય હતું. પ્લુટાર્ક પરમ કુશળતાથી પોતાના વીર પુરુષોની નાની નાની ખાસિયતો વર્ણવે છે પણ આ ખાસિયતોને બીજા લેખકોએ ધ્યાનમાં જ લીધી નથી. તે કહેતો કે 'મહાન યુદ્ધોના વર્ણનનું કામ હું બીજાઓને માટે રહેવા દઈશ અને હું પોતે તો આત્માનું વર્ણન કરાવનારી ઘટનાઓ વર્ણવીશ.' શેક્સપિયરે પ્લુટાર્કની ઘણી હકીકતનો અનુવાદ કર્યો છે અને કોઈ કોઈ વાર તો તેની ભાષા અક્ષરશઃ ઉતારી છે. ફુચન દર વર્ષે એક વાર હોમ વાંચતો.

ટ્રોયના શહેરને અગ્નિમાં બળતું દર્શાવનારું એક કોતરેલું ચિત્ર, કે જેમાં તેની દીવાલોની આબેહૂબ આકૃતિ જણાતી હતી તે જોઈને ડૉ. સ્લીમૅન તેની તપાસ અને ખોદકામ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો અને તેને પરિણામે અદ્ભુત શોધો થઈ. લ્યૂથર જૉન હસનું જીવનચરિત્ર અને તેનાં લેખો વાંચીને ઉત્તેજિત થયો હતો. આવાં હજારો ઉદાહરણો આપી શકાય એમ છે.

આપણે આપણા ઘણા અભિપ્રાયો આપણાં પ્રિય પુસ્તકોમાંથી બાંધીએ છીએ. જે ગ્રંથકર્તાને આપણે વિશેષ પસંદ કરીએ છીએ તે જ આપણો સૌથી મહાન શિક્ષક છે. કેમ કે આપણે તેની દૃષ્ટિથી જગતને જોઈએ છીએ. જો આપણે હમેશાં ઉન્નત વિચાર, શુદ્ધ શૈલી, મજબૂત દલીલ અને સૂક્ષ્મ

નિરીક્ષણશકિતવાળા ગ્રંથો વાંચીએ તો આપણા આ ગુણોનો વિકાસ થાય છે. ઊલટપણે જો આપણે અનીતિથી ભરેલા ગ્રંથો વાંચીએ તો આપણામાં પણ તે ગ્રંથોના દોષો અને દુર્ગુણોનો પ્રવેશ થાય છે. જેવી રીતે આપણે શ્વાસમાં લીધેલી હવાની અસરમાંથી મુકત થઈ શકતા નથી તેવી રીતે આપણે આપણા વાચનનો પ્રભાવ આપણા પર પડતો અટકાવી શકતા નથી.

મૅરેયેટની નૉવેલો વાંચીને ઘણા છોકરાઓ ખલાસી બન્યા છે અને જીવનપર્યંત પર્યટન કરતા રહ્યા છે. એક છોકરાને હું ઓળખું છું. તેણે સાત વર્ષની વયે ઍબટકૃત 'નેપોલિયનનું જીવનચરિત્ર' વાંચ્યું હતું અને તે ચૌદ વર્ષનો થયો તે પહેલાં તો એ લશ્કરમાં દાખલ થઈ ગયો! ઘણા માણસોએ બાલ્યાવસ્થામાં ખરાબ પુસ્તકો વાંચી તેની નિરંતર વધતી જતી અસરને લીધે ગુના કર્યા છે. ન્યૂગેટના કારાગૃહમાં ધર્મોપદેશ કરનારો પાદરી લંડનના લૉર્ડ મેયર પર મોકલેલા પોતાના વાર્ષિક રિપોર્ટમાં ઘણા માનવંત કુળના અને સુંદર દેખાવના છોકરાઓના સંબંધમાં લખે છે કે, 'મને જણાયું છે કે, એક પણ અપવાદ સિવાય આ છોકરાઓને તરુણ સ્ત્રી—પુરુષની ગમ્મતને ખાતર પ્રકટ થતા હલકા પત્રો વાંચવાનો નાદ લાગ્યો હતો.' અને તેથી તેઓ જેલમાં જતા હતા. આ દેશમાં એવી કોઈ પણ ફોજદારી કોર્ટ વા જેલ નથી કે જ્યાં આવા પ્રકારના ગુનાઓ ન જણાય. આધુનિક સમયમાં ખરાબ પુસ્તકોની અસરથી નીતિનો કેટલો નાશ થયો છે તેનું માપ ભાગ્યે જ કાઢી શકાય તેમ છે.

એમ કહેવાય છે કે વૉલ્ટેરે પોતાની પાંચ વર્ષની વયે નાસ્તિક મતની એક કવિતા વાંચી હતી. તેની છાપ મગજ પર એટલી ઊંડી બેસી ગઈ કે તે એના દેશમાં સૌથી મોટો નાસ્તિક મતવાદી બન્યો! એક છોકરાએ એક વાર બીજા છોકરાને બીભત્સ શબ્દો અને બીભત્સ ચિત્રોવાળું એક પુસ્તક બતાવ્યું. તેણે તેને માત્ર થોડી પળો સુધી જ પોતાના હાથમાં પકડયું. પાછળ-થી તે શ્રેષ્ઠ પંકિતનો ધર્માચાર્ય થયો. અનેક વર્ષો પછી તેણે પોતાના એક મિત્રને કહ્યું કે 'તે પુસ્તક જોવાને બદલે જો મેં મારી અર્ધી સંપત્તિ આપી દીધી હોત તો વધારે ઠીક થાત. કારણ કે કેટલીક વાર તેમાંથી અપવિત્ર

મૂર્તિઓ પવિત્રમાં પવિત્ર સમયે પણ વગર તેડ્યે મારા મનમાં આવીને ઊભી રહે છે!'

જેમ્સ ટી. ફિલ્ડ્સે જેમ્સ પોમરૉય નામના બાલખૂનીની કારાગૃહમાં મુલાકાત લીધી હતી. બાળક પોમરૉયે તેને કહ્યું કે, 'મને ખૂન અને ચોંકાવનારી ઘટનાઓની વાર્તાઓ વાંચવાનો ઘણો નાદ લાગ્યો હતો. ખૂન અને બીજાં ભયંકર પ્રકારનાં કૃત્યોનાં વર્ણનથી ભરી છ પેનીની કિંમતની નોવેલો મેં ખૂબ વાંચી હતી અને આ નોવેલોએ મારા મગજમાં ભયંકર વિચારો મૂકી મને ખૂની કામો કરવાને પ્રવૃત્ત કર્યો હતો એમાં જરા પણ શક નથી.'

બિશપ પોટરે કહ્યું હતું કે 'માણસ જે કક્ષાનાં પુસ્તકો વાંચે છે તેના કરતાં તે કદી પણ ચડતી કોટીનો થતો નથી એ એક સિદ્ધ વાક્ય છે.'

બ્રિટિશ સરકારનો એક અમલદાર જણાવે છે કે, 'ફોજદારી કોર્ટમાં આવતા લગભગ સઘળા છોકરાઓની પતિતાવસ્થાનું કારણ ભ્રષ્ટ વાચન જ છે. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં પણ આજકાલ કેટલાક લેખકો, પ્રકાશકો તેમ જ પત્રકારો બીભત્સ અને ક્રૂર વર્ણનવાળાં પુસ્તકો અને લેખો લખવા તથા પ્રસિદ્ધ કરવા પાછળ મંડી પડેલા જણાય છે અને ઓળખીતા અથવા નોકર સંપાદકો તેનાં ભારોભાર વખાણ છાપતાં અચકાતા નથી, એ દુર્ભાગ્યની વાત છે.'

જે પુસ્તકો આપણને સૌથી વિશેષ પ્રોત્સાહન આપે અને કાંઈક મહાન કાર્ય કરવાને તથા કાંઈક મહત્તા મેળવવાને સૌથી વિશેષ નિશ્ચયવાન બનાવે તે જ ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથો છે. જે પુસ્તકો આપણને વિશેષ શુદ્ધ વિચાર અને આચરણમાં લઈ જાય છે તે જ ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકો છે. જે માણસો આપણને ઉત્તમોત્તમ કામો કરવાને પ્રોત્સાહિત કરે તેમના જ સહવાસમાં આપણે આવવું જોઈએ. જે ગ્રંથો આપણને ઉન્નત વિચાર આપે અને આપણી શક્તિઓનો તથા તકોનો સૌથી વિશેષ લાભ લેવાને આપણને પ્રેરે તેવાં જ પુસ્તકો આપણે વાંચવાં જોઈએ.

'એક વાર વાલ્મીકિ વાંચ્યો, એટલે પછી તમને બીજા સર્વ ગ્રંથો હલકી પંક્તિના જણાશે; તમને જોઈતા સર્વ ગ્રંથોનો એમાં સમાવેશ થયેલો જણાશે.'

મૅકોલે કહે છે કે, નિબંધરચનાની સૂક્ષ્મતા, કલ્પનાશકિત અને શૈલીનું સંપૂર્ણ જોમ તથા સૌંદર્ય, કે જે ઍથેન્સના મહાબુદ્ધિમાન વિદ્વાનોના મહાન ગ્રંથોમાં પ્રતીત થાય છે તે વિષે જ માત્ર જો આપણે વિચાર કરીએ તો આપણે જાહેર કરવું પડશે કે, તેઓ સૌથી વિશેષ મૂલ્યવાન છે; પરંતુ ઍથેન્સમાંથી પ્રત્યક્ષ વા પરોક્ષ રીતે માનવ બુદ્ધિની ઉત્તમોત્તમ સૃષ્ટિઓ ઊપજી છે; ત્યાંથી જ સિસેરોનું વિશાળ પાંડિત્ય અને ઉજ્જવળ કલ્પનાશકિત, જુવેનાલનું પ્રખર તેજ, ડાંટેની નવી નવી કલ્પના, સર્વાંટસનો હાસ્યરસ, બેકનની વ્યાપક બુદ્ધિ, બટલરનું ઉત્તમ જ્ઞાન અને શેકસપિયરની વિશ્વવ્યાપક ઉત્તમતા એ સર્વ ઊપજ્યાં છે, એવો જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ ત્યારે આપણે શું કહીશું? પ્રત્યેક દેશમાં અને પ્રત્યેક યુગમાં તિરસ્કાર અને સત્તા ઉપર સત્ય અને બુદ્ધિએ મેળવેલા વિજયો એ ઍથેન્સના વિજયો છે. જ્યાં જ્યાં થોડા મહાપુરુષોએ સ્વતંત્રતા અને ન્યાયનો પક્ષ ગ્રહણ કરી અત્યાચાર અને ઠગાઈની સામે ઝંડો ઉઠાવ્યો છે ત્યાં ત્યાં તેમનામાં ઍથેન્સનો જુસ્સો હતો, કે જે તેમને પ્રોત્સાહિત અને ઉત્તેજિત કરીને આશ્વાસન આપતો હતો. એકાંતવાસી ઈરેઝમસના દીપકની પાસે, અસ્વસ્થ પૅસ્કલની શય્યાની પાસે, મિરાબોના પ્લૉટફૉર્મની પાસે, ગૅલીલિયોના કારાગૃહની પાસે અને સીડનની ફાંસીની પાસે ઍથેન્સનો જુસ્સો ઊભો રહ્યો હતો. અડગ રાજપૂત અને મરાઠા મહાવીરોનાં ઉગ્ર પરાક્રમોમાં રામાયણ, મહાભારત અને મહર્ષિઓ તથા મહાભકતોની અસરો મોટા પ્રમાણમાં હતી. વળી મનુષ્યના અંગત સુખ ઉપર તેની કેટલી અસર થઈ છે તેનો તો અડસટ્ટો જ કોણ કાઢી શકે એમ છે? તેણે મનુષ્ય જાતિને કર્તવ્ય—પ્રાબલ્યનું જે ઉત્તમોત્તમ શિક્ષણ આપ્યું છે તેથી કેટલા બધા માણસો વધુ શાણા, વિશેષ સુખી અને વધારે સારા થાય છે? કેટલા બધા માણસોને રામાયણ અને મહાભારતમાંથી ઉદ્ભવેલા ગ્રંથોનો અભ્યાસ ગરીબાઈમાં દ્રવ્યરૂપ, પરાધીન અવસ્થામા સ્વતંત્રતારૂપ, વ્યાધિમાં આરોગ્યતારૂપ અને એકાંતમાં મિત્રમંડળરૂપ થઈ પડયો છે? ખરેખર ન્યાય મંદિર, રાજ્યસભા, રણક્ષેત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનની શાળાઓમાં તેની સત્તા જણાઈ રહે છે પરંતુ માત્ર તેનું એટલું જ ગૌરવ નથી. જ્યારે જ્યારે પણ એ

સર્વોત્તમ સાહિત્ય દુઃખી માણસોને આશ્વાસન આપે છે અને શાંત કરે છે; જ્યારે જ્યારે ઉજાગરા અને અશ્રુપાતથી શોકગ્રસ્ત થયેલી આંખોમાં તે આશ્વાસન અને આનંદનાં તેજ આંજે છે ત્યારે રામાયણ અને મહાભારત જેવા ગ્રંથોની ચિરકાલીન અસર ઉત્તમોત્તમરૂપે દેખાઈ આવે છે.

એરેબિયન વાર્તામાંનો ફકીર ઉદાર, તેમની પીઠ પર લાદેલા અલંકારો અને જવાહિરનો ત્યાગ કરતાં અચકાયો ન હતો; પરંતુ તેણે માત્ર એક જ દાબડો પોતાની પાસે રાખ્યો હતો કે જેમાંનું ઓષધ આંજવાથી એક જ દૃષ્ટિપાતે સમસ્ત વિશ્વના સર્વ ગુપ્ત ભંડારો જોઈ શકાય. ખરેખર, આ વાતમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી કે જે શુદ્ધ મનઃચક્ષુ આપણને વિચારને માટે માનસિક જગતનું અપાર દ્રવ્ય, પ્રાચીન રાજ્યકુલોના સઘળા ખજાનાઓ અને હજુ સુધી નહિ શોધાયેલી ખાણોની કાચી ધાતુઓ આપે છે; તેની સાથે કોઈ પણ બાહ્ય સંપત્તિની તુલના થઈ શકે એમ નથી. મહાભારત અને રામાયણ જેવા ગ્રંથોએ મનુષ્યોને આ બક્ષિસ આપી છે. કુદીબંધ સૈકાઓથી અયોધ્યા અને હસ્તિનાપુરની સ્વતંત્રતા અને સત્તાનો નાશ થયો છે; તેના નિવાસીઓ પતિત થઈને ભીરુ ગુલામો બન્યા છે; તેની ભાષા અશુદ્ધ બની ગઈ છે; તેનાં મંદિરો વિદેશી આક્રમણ અને ધસારાઓના ભોગ થઈ પડયાં છે; પરંતુ વ્યાસ અને વાલ્મીકિનું માનસિક સામ્રાજ્ય આજે પણ અવિનાશી છે

ડિ ક્વિન્સી કહે છે કે, 'ચોસરની વાર્તાઓમાં જે મૃદુતા અને સૌંદર્ય છે તેની બરાબરી આ જગતમાં કોઈ કદી પણ કરી શકયું નથી. તેને લખાયાને આજે પાંચસો વર્ષ વીતી ગયાં છે તોપણ હજી ઘણા લોકો તેને એની મૂળ મોહક ભાષામાં વાંચે છે અને બીજાઓ ડ્રાયડન, પોપ તથા વર્ડઝવર્થે તેમને આપેલા આધુનિક સ્વરૂપમાં વાંચે છે. ઓવિડની મૂર્તિપૂજક લોકોની વાર્તાઓને લખાયાને આજે અઢારસો વર્ષ વીતી ગયાં છે તોપણ તેની રસિકતા અને અપૂર્ણ વર્ણન સૌંદર્યને લીધે હજુ સર્વ ખ્રિસ્તીઓ તે વાંચે છે.'

ઝીકી કહે છે કે, 'તમે પુસ્તકાલયમાં દાખલ થતાંની સાથે જ વિશાળમાં વિશાળ જનસમુદાયમાં દાખલ થાઓ છો. ત્યાં તમને મોટામાં મોટો લાભ

એ મળે છે કે, ત્યાં તેમની સાથે પરિચય કરાવી આપનાર કોઈ માણસની તમને જરૂર પડતી નથી. તે મોટા સમૂહમાંથી તમને ફાવે તે સાથીઓને તમે પસંદ કરી શકો છો. કારણ કે તે અમર માણસોના નિ:શબ્દ સમુદાયમાં કાંઈ અહંકાર હોતો નથી પણ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ માણસ હલકામાં હલકી પંક્તિના માણસની સેવામાં નમ્રતાથી હાજર થાય છે. તમે તમારી હલકાઈનો ખ્યાલ વિનાના ગમે તે મહાન માણસ સાથે છૂટથી વાતચીત કરી શકો છો. કારણ કે ઉત્તમ ગ્રંથો ઉચ્ચ કુલના હોય છે અને તેઓ કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવથી કોઈની લાગણી દુખવતા નથી.'

સર વિલિયમ વૉલરે કહ્યું હતું કે, 'મારા અભ્યાસગૃહમાં મને ખાતરીપૂર્વક માત્ર બુદ્ધિમાન પુરુષોની સાથે જ વાર્તાલાપ કરવાનું મળે છે; જ્યારે બહાર તો મૂર્ખાઓના સંસર્ગમાંથી છૂટવું જ અશક્ય થઈ પડે છે!' વેબ્સ્ટર કહે છે કે 'એક વાર પ્રાપ્ત કરેલું કદી પણ ગુમાવવું નહિ એ માત્ર જ્ઞાનસામ્રાજ્યનો જ ગૌરવશાળી અને ખાસ હક્ક છે. ઊલટું એ એની પોતાની શક્તિથી વધતું જ ચાલે છે. એનાં સઘળાં સાધ્યો એનાં સાધનો બની રહે છે; એની સર્વ પ્રાપ્તિઓ નવીન વિજયો મેળવવામાં સહાય કરે છે.'

એમર્સને વાચનના ત્રણ નિયમો કર્યા હતા;

જે પુસ્તકને પ્રસિદ્ધ થયાને એક વર્ષ થઈ ગયું ન હોય તે ન વાંચવું.

ઉત્તમ ગ્રંથો સિવાય બીજું કોઈ પણ પુસ્તક વાંચવું નહિ.

જે પુસ્તક પસંદ પડતું ન હોય તે કદી પણ વાંચવું નહિ.

પ્લુટાર્કનાં જીવનચરિત્રોએ મનુષ્યોનાં મન પર જે ઉત્તમ અસર કરી હતી તેને માટે તેણે તે પુસ્તકને બાઈબલથી બીજે નંબરે મૂક્યું હતું.

ઍલેક્ઝાન્ડર એચ. એવરેટ કહે છે કે, 'સાહિત્યની ઉપાસના મનુષ્યને બીજા ધંધાને માટે નાલાયક બનાવી દે છે. એ ખોટી વાત હોઈ તેના પ્રત્યે લક્ષ્ય આપતા નહિ. સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ અને અનુભવના સમર્થન વિનાની એ માત્ર એક કલ્પના જ છે એમ માનીને એનો અનાદર કરજો. જેઓ આ કલ્પનાને સાચી માનતા હોય તેમને પ્રત્યેક યુગમાં ખંત અને ચપળતાપૂર્વક કરેલાં કામનાં ઉત્તમોત્તમ ફળ ભોગવનાર માણસોનાં ઉદાહરણો બતાવી

આપો. તેમને, જગતને થરથરાવી નાખતા વક્તૃત્વના ધડાકાઓનો અભ્યાસ અર્ધી રાતે દીપકના પ્રકાશ વડે કરતા ડિમાસ્થિનિસનો દાખલો આપો. તેમને પૂછો કે, જો સિસેરો તત્ત્વજ્ઞાન અને પાંડિત્યની બાબતમાં તેના દેશની મગરૂરી અને આદર્શ ન બન્યો હોત તો તેને કોઈએ તેના દેશના પિતા તરીકે તાળીઓના ગડગડાટથી વધાવી લીધો હોત ખરો કે? તેમને પ્રશ્ન કરો કે, સિઝર અથવા ફ્રેડરિક કે નેપોલિયન અથવા વેલિંગ્ટન વા વૉશિંગ્ટન ગ્રંથો લખી શકતા હતા તેથી શું તેઓ હલકી પંક્તિના યોદ્ધા નીવડયા હતા? ફ્રેંકલિન કે જેણે આકાશમાંથી વીજળી આણી હતી અને અત્યાચારીના હાથમાંથી રાજ્યદંડ પણ ખૂંચવી લીધો હતો તેનું એમને સ્મરણ કરાવો. શું તેઓ તમને એમ કહે છે કે, અભ્યાસથી માણસ નાસ્તિક બની જાય છે? તો તેમને બેકન, મિલ્ટન, ન્યૂટન અને લૉકના પૂજનીય નામોનું સ્મરણ કરાવો. શું તેઓ તમને એમ સમજાવે છે કે, સાહિત્યની ઉપાસના તમને આનંદના માર્ગથી બાતલ કરે છે? તેમને કહો કે ખરો આનંદ તો માત્ર શરીર, મન અને હૃદયની સમસ્ત શક્તિઓનો ઉદ્યોગપૂર્વક ઉપયોગ કરવાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે—ઉત્તમ સાધનો દ્વારા ઉત્તમ કાર્યો કરવાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. યુવાન રામ, લક્ષ્મણ, યુધિષ્ઠિર અને હરક્યુલિસ જેઓ મહાન સામર્થ્ય અને પરમ સૌંદર્યની જ્વલંત મૂર્તિરૂપ હતા તોપણ જેમણે પોતાનો ઉદાર આત્મા સદ્‌ગુણને સમર્પણ કર્યો હતો, તેમની પ્રાચીન સુકથાઓ તેમને કહી સંભળાવો અને તેમને કહો કે, તમે પણ આ જ રસ્તે ચાલો.

તમે જે રીતે કુહાડાને શરાણ પર ચઢાવો છો તે જ રીતે તમારે કોઈ પણ ખાસ પુસ્તકનું મનન અથવા ખાસ વિષયનું મનન અને અભ્યાસ કરવો જોઈએ. તમે શરાણ પાસેથી કંઈ મેળવવાની ઇચ્છાથી કુહાડો તે પર ચઢાવતા નથી પણ કુહાડાની ધાર તીક્ષ્ણ કરવાને—જ ચઢાવો છો. શરાણમાંથી નીકળતી રજકણો કરતાં પુસ્તકોમાંથી વાંચેલી હકીકતો વધુ કિંમતી હોય તેમ જ કુહાડા કરતાં આપણું મગજ વિશેષ મૂલ્યવાન હોય છે.

બેકન કહે છે કે:—

'કેટલાક ગ્રંથોનો તો માત્ર સ્વાદ જ લેવાનો હોય છે.

કેટલાકને ગળી જવાના હોય છે અને—

થોડાકને જ ચાલી અને પચાવી દેવાના હોય છે; અર્થાત્ કેટલાંક પુસ્તકોના માત્ર થોડા જ ભાગ વાંચવાના હોય છે, કેટલાકને વાંચી જવાના હોય, પરંતુ આતુરતાપૂર્વક નહિ અને થોડાકને જ ઉદ્યોગ, ધ્યાન અને મનનપૂર્વક સંપૂર્ણ વાંચવાના હોય છે.

વાચન મનુષ્યોને સંપૂર્ણ બનાવે છે.

વાતચીત તેમને તૈયાર બનાવે છે.

લેખન તેમને ચોક્કસ બનાવે છે.

એટલા માટે જો એક માણસ થોડું લખે તો તેને મહાન સ્મરણશકિતની જરૂર પડે છે; જો તે વાતચીત થોડી કરે તો તેને મહાન હાજરજવાબીની જરૂર પડે છે અને જો થોડું વાંચે તો પોતાનું અજ્ઞાન છુપાવવાને માટે મહાન લુચ્ચાઈની તેને જરૂર પડે છે.

ઈતિહાસ મનુષ્યને ડાહ્યો બનાવે છે.

કવિતા તેને રસિક બનાવે છે.

ગણિતશાસ્ત્ર તેને મર્મજ્ઞ બનાવે છે.

તત્ત્વજ્ઞાન તેને ઊંડી બુદ્ધિવાળો બનાવે છે.

નીતિશાસ્ત્ર તેને ગંભીર બનાવે છે.

ન્યાયશાસ્ત્ર અને અલંકારશાસ્ત્ર તેને વાદવિવાદ કરવાને શકિતમાન બનાવે છે.

જીકી કહે છે કે, 'પોતાનાં પુસ્તકોની વચ્ચે જીવવા અને મરવાને માટે સિસેરોએ પોતાની સઘળી સંપત્તિનો પરિત્યાગ કરવાની ઈચ્છા બતાવી હતી એ કાંઈ આશ્ચર્યની વાત નથી. પેટ્રાર્ક પોતાના અંતપર્યંત પોતાનાં પુસ્તકોની વચ્ચે રહ્યો હતો અને તેમાં જ મરી ગયો હતો એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. બેડ લખાવતો લખાવતો મરણ પામ્યો હતો, લિબ્નિઝ પોતાના હાથમાં પુસ્તક સહિત મરણ પામ્યો હતો તથા લોર્ડ ક્લૅરેન્ડન પોતાના ટેબલ આગળ મરણ પામ્યો હતો, એ સ્વાભાવિક જ છે. બકલના અંત સમયના શબ્દો: 'મારું ગરીબ બિચારું પુસ્તક! એ પુસ્તકો પ્રત્યેની એની તીવ્ર

પ્રીતિ પ્રદર્શિત કરે છે કે જે મૃત્યુને પણ વિસરાવી દે!' સ્કોટ જ્યારે અંતકાળે એબટ્સફર્ડમાં આવ્યો અને તેને ઊંચકીને તેના પુસ્તકાલયમાં લઈ જવામાં આવ્યો ત્યારે તેના મર્દાનગી ભરેલા મુખ પર દડ દડ આંસુની ધારા ચાલી! ખરેખર, તેણે પોતાનાં પુસ્તકોને એવી યોગ્ય રીતે જ અંતિમ પ્રણામ કર્યા હતા. ધોળા વાળવાળો અને માત્ર હાડપિંજરરૂપ બની ગયેલો સર્વ પુસ્તકોને ઉઘાડી અને વાંચી શકતો ન હતો ત્યારે તે તેને પંપાળતો અને ચુંબન કરતો હતો એ ચિત્ર તો બહુ જ કરુણાજનક છે!'

પુસ્તકોમાં કેટલું બધું દ્રવ્ય ભરેલું છે; અને ગરીબમાં ગરીબ છોકરો કે છોકરી માત્ર થોડાક જ પૈસામાં પુસ્તકો લઈને માહિતી, જ્ઞાન અને બુદ્ધિમાં કેટલી બધી પ્રગતિ કરી શકે છે! પુસ્તકો દ્વારા ગરીબમાં ગરીબ છોકરો વ્યાસ, વાલ્મીકિ, પ્લેટો અને સૉક્રેટિસના બુદ્ધિરૂપી દ્રવ્યમાં આળોટી શકે છે. ચિંથરિયો મજૂર શેક્સપિયરની સાથે 'હેમ્લેટ'ના કરુણરસિક નાટકમાં ભાગ ભજવી શકે છે. સાધારણ મજૂર પ્લેટોની સાથે વાદવિવાદ કરી શકે છે. ખાતામાં કામ કરનારો મજૂર અર્જુન અને સિઝર જેવાઓની પાછળ પાછળ તેનાં યુદ્ધોમાં જઈ શકે છે અથવા સિકંદરની પાછળ તેણે સમસ્ત જગત પર કરેલી ચડાઈઓમાં જઈ શકે છે. ગરીબમાં ગરીબ કારીગર લિવિંગ્સ્ટન અને સ્ટૅન્લિની સાથે આફ્રિકાનાં જંગલોની શોધખોળ કરી શકે છે અને નેપોલિયનની પાછળ તેનાં યુરોપનાં રણક્ષેત્રોમાં જઈ શકે છે. ગરીબમાં ગરીબ છોકરો ગૅલીલિયો, હર્શલ, પ્રોક્ટર અને હ્યુ મિલરની સાથે આકાશના વિસ્તારને ભેદી શકે છે; ખડકોમાં છુપાયેલી અનેક યુગોની વાર્તાઓ વાંચી શકે છે અને ટૉમ્સન તથા એડિસનની સાથે વિજ્ઞાનનાં રહસ્યો ઉકેલી શકે છે.

મિલ્ટન ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર ઝૂંપડામાં પ્રવેશ કરે છે અને 'પૅરેડાઈઝ'ની કવિતા ચિથરિયા માણસની આગળ ગાય છે! આ ખરેખર એક ચમત્કારિક વાત લાગે છે કે, ગરીબમાં ગરીબ છોકરો સઘળા યુગના મહાનમાં મહાન તત્ત્વવેત્તાઓ, વિજ્ઞાનવેત્તાઓ, રાજદ્વારી પુરુષો, યોદ્ધાઓ અને ગ્રંથકર્તાઓની સાથે સહેજ ખર્ચથી વાતચીત કરી શકે છે અને ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર ઝૂંપડામાં રહેનારાં માણસો પ્રજાઓની વાતો, ઇતિહાસના યુગો, સ્વતંત્રતાની કથાઓ,

લોકોનાં પરાક્રમી કામો અને હોટેન્ટોટ લોકોથી માંડીને ઠેઠ વેબ્સ્ટરો, લિંકનો અને ગ્રાંટો સુધીની માનવ પ્રગતિનો ઇતિહાસ જાણી શકે છે.

પુસ્તકાલયો હવે ગમ્મતનાં સાધનો રહ્યાં નથી પણ તે આવશ્યક વસ્તુ થઈ રહ્યાં છે. પુસ્તકો અને સામયિક પત્રો વિનાનું ઘર આજે બારી વિનાના ઘર જેવું ગણાય છે. છોકરાંઓ પુસ્તકોની વચ્ચે જ ઉછરતાં હોવાથી તેઓ વાંચતાં શીખે છે. તેઓ તેમને સ્પર્શ કરવાથી અજાણ રીતે પણ જ્ઞાન મેળવે છે. આજે કોઈ પણ સારા કુટુંબને સારા વાચન વિના ચાલી શકતું નથી.

જો સઘળી વસ્તુઓ ખરીદવાની તમારામાં શક્તિ ન હોય તો આવશ્યક રાચરચીલાં અને છબીઓ કે ચિત્રોને બદલે પુસ્તકો જ ખરીદજો. એકાદ સુંદર ઘર મૂલ્યવાન રાચરચીલાં, કિંમતી ચિત્રો, વેલબુટ્ટાદાર, પડદા, રમકડાં, કિંમતી ગાલીચા વગેરેથી ભરેલું હોય અને તેના પુસ્તકાલયમાં એક પણ ઉત્તમ ગ્રંથ ન હોય તો તે કેવું ખરાબ લાગે! ખરેખર સુંદરમાં સુંદર ઘરોમાંનાં ઘણાંકમાં એક પણ સુંદર પુસ્તક હોતું નથી!

જો જરૂર પડે તો થીગડાં દીધેલાં કપડાં અને સાંધેલા જોડા પહેરજો, પરંતુ પુસ્તકોની બાબતમાં કંજૂસાઈ કરશો નહિ. તમે તમારાં બાળકોને પાઠશાળાનું શિક્ષણ આપી શકતા ન હો તોપણ તમે તેમને થોડાંક ઉત્તમ પુસ્તકો આપી શકશો; અને તેથી તેઓ ઉન્નત સ્થિતિએ પહોંચી આબરૂ અને માન મેળવશે. જે છોકરા અથવા છોકરીના હાથમાં આવશ્યક ગ્રંથો આવે છે તે ભલેને ગરીબમાં ગરીબ હોય તોપણ તેઓ પાઠશાળાના શિક્ષણ જેટલું અથવા તેનાથી પણ અધિક—શિક્ષણ મેળવી શકે છે.

જો આપણા દેશના પ્રત્યેક ઘરમાં ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકોનો સંગ્રહ હોય તો આપણી સંસ્કૃતિમાં એક મોટો ફેરફાર થઈ જાય.

લિટન કહે છે કે, 'જ્યાં સુધી પુસ્તકો હયાત છે ત્યાં સુધી ભૂતકાળનું અસ્તિત્વ નથી.'

મનુષ્યનો પ્રત્યેક વિચાર, પ્રત્યેક ભાવના, પ્રત્યેક અનુભવ અને પ્રત્યેક કાર્ય પુસ્તકોમાં વિદ્યમાન હોય છે. પ્રજાઓ ઉન્નત અને અવનત થાય છે; શહેરો નાશ પામે છે; વિશાળ સામ્રાજ્યો પાયમાલ થઈ જાય છે;

પરંતુ સમસ્ત ભૂતકાળ પુસ્તકોમાં વિદ્યમાન હોય છે. એક વારના બળવાન ગ્રીસનો હસ્તિનાપુરનો અને અયોધ્યાનો સમગ્ર અવશેષ ભાગ માત્ર પુસ્તકોમાં જ રહેલો છે. તેનાં લશ્કરો નષ્ટ થયાં છે; તેની શિલ્પકળા નાબૂદ થઈ ગઈ છે અને તેનાં માત્ર થોડાં ખંડેરો જ આજે ઊભાં છે; પરંતુ તેનાં પુસ્તકો તો ચિરકાલપર્યંત રહેશે અને મનુષ્યો પર હમેશાં અસર કર્યા કરશે.

મેરી વૉર્ટલી મૉન્ટેગ્યુ કહે છે કે 'ગમ્મત મેળવવાનું કોઈ પણ સાધન વાચનના જેટલું સસ્તું નથી, તેમ જ કોઈ આનંદ એના જેટલો ટકતો નથી.'

સારા ગ્રંથો ચારિત્ર્યને ઉન્નત કરે છે, રુચિને શુદ્ધ કરે છે, હલકા આનંદોનો મોહ મટાડે છે અને આપણને ઊંચકીને વિચાર અને જીવનની ઉચ્ચતર ભૂમિકા પર મૂકી દે છે.

એક ઉત્તમ અને ઉન્નત વિચારથી ભરેલો ગ્રંથ વાંચ્યા પછી તરત જ હલકાં કામ કરવાનું બનતું નથી. જે માણસ સંસ્કરણ અથવા આનંદને માટે વાંચે છે તેના સંભાષણમાં રસિકતા અને મીઠાશ આવે છે જ.

પુસ્તકોની વચ્ચે ભ્રમણ કરવું અને વિચાર અથવા લક્ષ્ય વિના અહીં તહીં થોડાં થોડાં પૃષ્ઠો વાંચી નાખવાં, એ તો સમય વ્યર્થ ગુમાવવાથી પણ ખરાબ છે. કંઈ પણ નહિ વાંચવાથી રહેતા અજ્ઞાન કરતાં પણ એ ખરાબ છે. કારણ કે એથી આપણો સ્વભાવ ચંચલ બની જાય છે અને મનની ચંચળતા વિચાર સંકલનનો ભંગ કરે છે. આપણે વાચનનો ચોક્કસ નિયમ કરવો જોઈએ. અને વિદ્યાના કોઈ એક ભાગને સંપૂર્ણ હસ્તગત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

પોતાનાં સાધનો ગમે તેટલાં સંકુચિત હોય તોપણ પ્રત્યેક તરુણે કોઈ એક વસ્તુને માટે પ્રસિદ્ધ થવાની—કોઈ એક બાબતમાં અસાધારણ નીવડવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખવી જોઈએ; કોઈ ચોક્કસ કાર્યના સંપૂર્ણ સ્વામી બનવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા ધારણ કરવી જોઈએ. જેમ જ્ઞાન એ કાંઈ બુદ્ધિ નથી તે જ પ્રમાણે વાચન એ પણ કાંઈ જ્ઞાન નથી. જે જ્ઞાન મનુષ્યના આચરણમાં ઊતરી જઈને તેના એક અંશરૂપ બની રહ્યું હોય તેનું જ નામ બુદ્ધિ છે અને પદ્ધતિપૂર્વક તથા સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર (મનન) કરવાનું જ એ પરિણામ છે.

લોકોનાં પરાક્રમી કામો અને હૉટેન્ટૉટ લોકોથી માંડીને ઠેઠ વેબ્સ્ટરો, લિંકનો અને ગ્રાંટો સુધીની માનવ પ્રગતિનો ઇતિહાસ જાણી શકે છે.

પુસ્તકાલયો હવે ગમ્મતનાં સાધનો રહ્યાં નથી પણ તે આવશ્યક વસ્તુ થઈ રહ્યાં છે. પુસ્તકો અને સામયિક પત્રો વિનાનું ઘર આજે બારી વિનાના ઘર જેવું ગણાય છે. છોકરાંઓ પુસ્તકોની વચ્ચે જ ઉછરતાં હોવાથી તેઓ વાંચતાં શીખે છે. તેઓ તેમને સ્પર્શ કરવાથી અજાણ રીતે પણ જ્ઞાન મેળવે છે. આજે કોઈ પણ સારા કુટુંબને સારા વાચન વિના ચાલી શકતું નથી.

જો સઘળી વસ્તુઓ ખરીદવાની તમારામાં શકિત ન હોય તો આવશ્યક રાચરચીલાં અને છબીઓ કે ચિત્રોને બદલે પુસ્તકો જ ખરીદજો. એકાદ સુંદર ઘર મૂલ્યવાન રાચરચીલાં, કિંમતી ચિત્રો, વેલબુટ્ટાદાર, પડદા, રમકડાં, કિંમતી ગાલીચા વગેરેથી ભરેલું હોય અને તેના પુસ્તકાલયમાં એક પણ ઉત્તમ ગ્રંથ ન હોય તો તે કેવું ખરાબ લાગે! ખરેખર સુંદરમાં સુંદર ઘરોમાંનાં ઘણાંકમાં એક પણ સુંદર પુસ્તક હોતું નથી!

જો જરૂર પડે તો થીગડાં દીધેલાં કપડાં અને સાંધેલા જોડા પહેરજો, પરંતુ પુસ્તકોની બાબતમાં કંજૂસાઈ કરશો નહિ. તમે તમારાં બાળકોને પાઠશાળાનું શિક્ષણ આપી શકતા ન હો તોપણ તમે તેમને થોડાંક ઉત્તમ પુસ્તકો આપી શકશો; અને તેથી તેઓ ઉન્નત સ્થિતિએ પહોંચી આબરૂ અને માન મેળવશે. જે છોકરા અથવા છોકરીના હાથમાં આવશ્યક ગ્રંથો આવે છે તે ભલેને ગરીબમાં ગરીબ હોય તોપણ તેઓ પાઠશાળાના શિક્ષણ જેટલું અથવા તેનાથી પણ અધિક—શિક્ષણ મેળવી શકે છે.

જો આપણા દેશના પ્રત્યેક ઘરમાં ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકોનો સંગ્રહ હોય તો આપણી સંસ્કૃતિમાં એક મોટો ફેરફાર થઈ જાય.

લિટન કહે છે કે, 'જ્યાં સુધી પુસ્તકો હયાત છે ત્યાં સુધી ભૂતકાળનું અસ્તિત્વ નથી.'

મનુષ્યનો પ્રત્યેક વિચાર, પ્રત્યેક ભાવના, પ્રત્યેક અનુભવ અને પ્રત્યેક કાર્ય પુસ્તકોમાં વિદ્યમાન હોય છે. પ્રજાઓ ઉન્નત અને અવનત થાય છે; શહેરો નાશ પામે છે; વિશાળ સામ્રાજ્યો પાયમાલ થઈ જાય છે;

તેઓ વાંચે છે. તેઓ 'તાજા ગ્રંથો' અને જૂની હકીકતોવાળી તથા પ્રેમલા-પ્રેમલીની નવલકથાઓ માટે એટલા બધા આતુર હોતા નથી.

તમે જે પણ વાંચો તે ઉત્સાહપૂર્વક વાંચો. જો તમારા મગજનો વિકાસ કરવાની તમારી ઇચ્છા હોય તો બલપૂર્વક અને સંપૂર્ણ ધ્યાનપૂર્વક વાંચો; અને તેમાંના આધ્યાત્મિક અને નૈતિક જીવનને ગ્રહણ કરવાનું તથા તેને તમારા જીવનમાં મેળવી દેવાનું શીખો. જે માણસ વિષયમાં વિશેષ જ્ઞાન સંપાદન કરીને તેને પોતાના ચારિત્ર્યમાં ઉતારે છે તે જ ઉત્તમોત્તમ પાઠક છે. યાંત્રિક પાઠકો વસ્તુનાં ઘોતરૂપ શબ્દોને જ સ્મરણમાં રાખે છે પરંતુ તેમાંના સત્ત્વને પચાવતા નથી; તેઓ ગોખણપટ્ટીથી પોતાનાં મગજ ભરી દે છે પરંતુ માનસિક શક્તિઓને ભૂખે મારે છે. જો તમે એક પુસ્તકનો સૌથી વિશેષ લાભ લીધો હોય તો તમને એક એવી કાર્યશક્તિનું ભાન થાય છે કે જે શક્તિ તમે પૂર્વે કદી અનુભવી ન હોય. જેવી રીતે ચોક્કસ જ નટો, પોતે જે વ્યક્તિનો ભાગ ભજવતા હોય છે તેના ચારિત્ર્યને સંપૂર્ણ રીતે જાણતા હોય છે તેવી રીતે માત્ર ચોક્કસ જ પાઠકો ગ્રંથકર્તાઓનાં હૃદય અને આત્માને ઓળખતા હોય છે.

ઉતાવળથી અને ઉપરટપકે વાંચવાથી સ્મરણશક્તિ ઉપર અસહ્ય બોજો આવી પડે છે અને તેથી અંતે તેની ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અને સંગ્રહી રાખવાની શક્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે; મગજ પોતાની એકાગ્ર કરવાની, એકત્રિત કરીને તુલના કરવાની, બારીક લક્ષ આપવાની અને સતત વિચાર કરવાની શક્તિ ગુમાવી દે છે કે જેના વિના કોઈ પણ મહાન માનસિક કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. એલિઝાબેથ બેરેટ બ્રાઉનિંગ કહે છે કે, 'આપણે અતિશય વાંચવાથી અને આપણી વિચારશક્તિની મર્યાદા બહાર વાંચવાથી ભ્રમણામાં પડીએ છીએ. મને સમજાયું છે કે, મેં જેટલું વાંચ્યું છે તેનો અર્ધો ભાગ વાંચવાથી હું વિશેષ બુદ્ધિમાન થઈ શકી હોત; મારી શક્તિઓને વધારે સારી રીતે વ્યાયામ આપીને તેમને અધિક દૃઢ કરી શકી હોત અને મારી પોતાની દૃષ્ટિમાં હું ઉચ્ચતર ભૂમિકા પર હોત. બહુ વાચનથી મનુષ્યની બુદ્ધિ સુસ્ત બની જાય છે.'

જે પુસ્તકો વાંચતાં તમને સખ્તમાં સખ્ત પરિશ્રમ કરવો પડે છે; જે મગજને ઉત્તેજિત કરે છે અને ઉત્તમ કાર્ય કરવાને ઉત્સાહ આપે છે તેવાં જ પુસ્તકોથી તમારું સૌથી વિશેષ હિત થાય છે. લક્ષ્ય વિના વાંચવું એ અનિયમિત રીતે વાંચવા કરતાં પણ વધુ ખરાબ છે. લક્ષ્ય વિના વાંચતી વખત મન એક પ્રકારની બેભાન અવસ્થામાં પ્રમાદમાં શિથિલતા રહે છે એથી તે દુર્બલ થઈ જાય છે અને વખત જતાં નિયમો ગ્રહણ કરવાને તથા પૃથક્કરણ અને સંયોગીકરણ કરવાને અશક્ત થઈ જાય છે. લક્ષ્ય વિનાનું વાચન મગજમાંથી ઉત્સાહને લઈ લે છે અને તે આળસુ, પ્રમાદી તથા મહાન સિદ્ધાંતો અને કઠિન પ્રશ્નો ગ્રહણ કરવાને અશક્ત બની જાય છે.

વાચન અને ચિંતન એ જ મગજનો વ્યાયામ છે. કસરતબાજ કાંઈ, વ્યાયામ શાળામાંથી વ્યાયામ કરવાનાં સાધનો લઈ જતો નથી, પરંતુ તે દ્વારા જે બળ મળે છે તે જ લઈ જાય છે. ગ્રંથ વાંચવાથી બળ અને બુદ્ધિનો જે વિકાસ થાય છે તે જેટલો કિંમતી છે તેટલું કિંમતી આપણે તેમાંથી જે સ્મરણમાં રાખીએ છીએ તે હોતું નથી. વ્યાયામશાળામાં બેસી રહેવાથી જેમ શરીરનો વિકાસ થતો નથી તેમ લક્ષ્ય વિના વાંચવાથી મનનો પણ વિકાસ થતો નથી. આપણે મગજને એ વ્યાયામ દૃઢતા અને નિયમપૂર્વક આપવો જોઈએ.

અમેરિકન ગ્રેજ્યુએટ અને અંગ્રેજ ગ્રેજ્યુએટની વચ્ચે જે મહાન ભેદ છે તે એ છે કે, અંગ્રેજ ગ્રેજ્યુએટે ઘણા ગ્રંથો ઉપરટપકે વાંચેલા હોતા નથી, પરંતુ થોડા ગ્રંથો સારી રીતે વાંચેલા હોય છે; જ્યારે અમેરિકન ગ્રેજ્યુએટે ઘણાં પુસ્તકો વાંચેલાં હોય છે પરંતુ એકકેયનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તે ધરાવતો હોતો નથી. હિંદી ગ્રેજ્યુએટો અને વિદ્યાર્થીઓની દશા તો આથી પણ ખરાબ હોય છે.

સાધારણ રીતે આપણા લોકોને સહેલું વાચન જોઈએ છીએ; આગગાડીમાં બેઠાં બેઠાં અથવા ઘરમાં વખત કાપે અને ધ્યાન રોકે એવું વાચન જોઈએ છે. જ્યારે અંગ્રેજ લોકો અધિક તાત્ત્વિક ગ્રંથો, પ્રાચીન ગ્રંથો અને જેમણે જીવવાનો પોતાનો હક્ક સ્થાપિત કર્યો હોય એવા (જેમની અસર લાંબા કાળ સુધી ટકી શકે એવા સંગીન સાહિત્યથી ભરપૂર) ગ્રંથો જ

તેમાંનાં માદક કાવ્યપુષ્પો કદી પણ કરમાતાં નથી અને ઉત્તમ ચરિત્રોનાં પાંદડાં કદી પણ સુકાતાં નથી.

ઇજિપ્શિયનો ગ્રંથોને 'આત્માની ઓષધિ' કહેતા હતા.

'જે માણસ દિવસનું કામ પૂરું થયા પછી વર્તમાન અને ભૂતકાળના મહાબુદ્ધિમાન પુરુષોની સાથે વાર્તાલાપ કરીને—પુસ્તકો વાંચીને, શાંતિ અને આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે તે માણસ ખરું સુખ ભોગવે છે. કામ અને મહેનતથી શ્રમિત થઈ કંટાળેલા શરીર અને મનને માટે ઉક્ત બૌદ્ધિક આનંદ જેવો કોઈ પણ આનંદ, કોઈ પણ શાંતિ કે કોઈ પણ નવી કાર્યશક્તિ પૃથ્વી પર વિદ્યમાન નથી.' —એલેક્ઝાન્ડર કોકબર્ન

'ગ્રંથ એ ઉત્તમ સોબતી છે. તમારી ઇચ્છા થાય ત્યારે એ પૂર્ણ બોધ સહિત આવે છે પરંતુ એ કદી તમારી પૂંઠ પકડતો નથી. તમારા દુર્લક્ષ્યથી એ ગુસ્સે થતો નથી. તમે અન્ય પ્રકારના આનંદો તરફ વળો તો તે કશો બદલો લીધા વિના મૌનપૂર્વક તમારી સેવા કરે છે. વળી તે પોતાના શરીરમાંથી તમારી સ્મરણશક્તિમાં પ્રવેશતો જણાય છે. તેનો આત્મા ઊડીને તમારામાં આવે છે અને તમારા મગજને હસ્તગત કરી લે છે.' —બીચર

'ગ્રંથો એ અદ્ભુત વસ્તુઓ છે. જોકે તેઓ જીભ વિનાના અને મૂંગા હોય છે તોપણ પોતાની વક્તૃત્વશક્તિથી તેઓ જગત પર સત્તા ચલાવે છે. તેઓ શક્તિહીન અને જડ લાગે છે તોપણ જંગલમાં આગ ફરી વળે તેમ તેઓ માણસોનાં મન અને હૃદયોની ઉપર ફરી વળે છે. તે મગજ પર પ્રકાશ લાવે છે ને તિમિરમય આકાશમાં તારાનું કામ કરે છે.'

'જ્યારે મિત્રો ઠંડા પડી જાય છે અને આપણાં સગાંસંબંધી શિથિલ અને ફિક્કાં બની જઈને માત્ર દુનિયાદારીની સભ્યતા બતાવવા જ મંડી પડે છે; ત્યારે ફક્ત પુસ્તકો જ પોતાની આગલી મિત્રતાના સુખી દિવસો ન ભૂલી જતાં એનો ને એવો આનંદમય ચહેરો ચાલુ રાખે છે અને જે મિત્રતા આશાવંતને કદી ઠગતી નથી અને દુઃખી લોકોનો કદી પરિત્યાગ કરતી નથી એવી ખરી મિત્રતા આપણા પ્રત્યે દર્શાવી આપણને આનંદમગ્ન કરે છે.' —વૉશિંગ્ટન ઇર્વિંગ

*

એમ કહેવાય છે કે, કુમારી માર્ટિનો એક કલાકમાં માત્ર એક જ પૃષ્ઠ વાંચતી. એડમંડ બર્ક હમેશાં એવી રીતે પુસ્તક વાંચતો કે એ તેને પોતાનું જ બનાવી લેતો—તેને પોતાના જીવનપર્યંતની સંપત્તિ જ બનાવી લેતો.

જોસફ કૂક તરુણોને એવો બોધ આપે છે કે, તેમણે વાંચતી વખત હમેશાં નોંધ કરવી. મહાશય કૂક પોતાના ગ્રંથોમાં હાંસિયાનો ઉપયોગ નોંધ કરવામાં કરે છે. એ પોતાના ગ્રંથો પર એટલી છૂટથી નોંધ કરે છે કે, તેના પુસ્તકાલયમાંનો પ્રત્યેક ગ્રંથ એક નોંધપોથી જ બની જાય છે. તે સમસ્ત તરુણ સ્ત્રી—પુરુષોને પોતાની પાસે નોંધપોથી રાખવાની સલાહ આપે છે. આ નોંધપોથીઓ સ્મરણશકિતને ઘણી સહાય કરે છે અને આપણે જે વાંચ્યું હોય તેને ભવિષ્યમાં ઉપયોગમાં લેવાને માટે સંગ્રહી રાખવામાં અથવા શોધી કાઢવામાં અદ્‌ભુત મદદ કરે છે. સ્વામી રામતીર્થ અને કલાપિ પણ એમ જ કરતા. વ્યાખ્યાનો અને ધર્મોપદેશોની નોંધ લેવાનો અભ્યાસ ઘણો સારો છે. અમુક ગ્રંથ અથવા લેખ વાંચ્યા પછી તેની સંક્ષિપ્ત નોંધ લખી કાઢવાની આદત શિક્ષણને ઘણી મોટી સહાય કરે છે. વ્યાખ્યાન અથવા ધર્મોપદેશ સાંભળ્યા પછી તેની સંક્ષિપ્ત નોંધ લેવાથી પણ તેટલો જ લાભ થાય છે. આ આદતથી ઘણા માણસો મહાન વિચારક અને લેખક બન્યા છે. ભવિષ્યમાં આપણને સહાયભૂત થઈ પડે એવી પ્રત્યેક બાબત જ્યાં શકય હોય ત્યાંથી કાપી લઈ તેની કાપલી સાચવી રાખવાથી ઘણી જ જરૂર છે. આવી કાપલીઓને એક પોથીમાં ચોંટાડી તેમની અનુક્રમણિકા કરી સાચવી રાખવામાં આવે તો ઘણી વાર તેથી આપણને અવર્ણનીય લાભ થાય છે—ખાસ કરીને જો તે આપણા ધંધામાં ઉપયોગી થાય એમ હોય તો તો વળી અપાર લાભ થાય છે. જેને આપણે મહાપુરુષોની મહાન બુદ્ધિમત્તા કહીએ છીએ તેમાંનો ઘણો ભાગ આવી નોંધપોથી અને કાપલીઓમાંથી જન્મેલો હોય છે. એકાદ ગ્રંથ વાંચ્યા પછી કે એકાદ વ્યાખ્યાન અથવા ધર્મોપદેશ સાંભળ્યા પછી તેની સંક્ષિપ્ત નોંધ લેવી એ મહાપરિશ્રમભરેલું કાર્ય છે; પરંતુ પિટ્ટ, ડિઝ્રાયલી, વેબ્સ્ટર, લિંકન અને કલે સમાન મહાનપુરુષો આ જ રીતે બને છે. ગ્રંથો એ કદી પણ નિસ્તેજ ન થાય એવાં સૌંદર્યનાં ઉદ્યાનો છે.

તેમાંના મોહક કાવ્યપુષ્પો કદી પણ કરમાતાં નથી અને ઉત્તમ ચરિત્રોનાં પાંદડાં કદી પણ સુકાતાં નથી.

ઈજિપ્શિયનો ગ્રંથોને 'આત્માની ઔષધિ' કહેતા હતા.

'જે માણસ દિવસનું કામ પૂરું થયા પછી વર્તમાન અને ભૂતકાળના મહાબુદ્ધિમાન પુરુષોની સાથે સંભાષણ કરીને—પુસ્તકો વાંચીને, શાંતિ અને આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે તે માણસ ખરું સુખ ભોગવે છે. કામ અને મહેનતથી શ્રમિત થઈ કંટાળેલા શરીર અને મનને માટે ઉક્ત બૌદ્ધિક આનંદ જેવો કોઈ પણ આનંદ, કોઈ પણ શાંતિ કે કોઈ પણ નવી કાર્યશક્તિ પૃથ્વી પર વિદ્યમાન નથી.' —એલેક્ઝાન્ડર કોકબર્ન

'ગ્રંથ એ ઉત્તમ સોગાતી છે. તમારી ઈચ્છા થાય ત્યારે એ પૂર્ણ બોધ સહિત આવે છે પરંતુ એ કદી તમારી પૂંઠ પકડતો નથી. તમારા દુર્લક્ષ્યથી એ ગુસ્સે થતો નથી. તમે અન્ય પ્રકારના આનંદો તરફ વળો તો તે કંઈ બદલો લીધા વિના મૌનપૂર્વક તમારી સેવા કરે છે. વળી તે પોતાના શરીરમાંથી તમારી સ્મરણશક્તિમાં પ્રવેશતો જણાય છે. તેનો આત્મા ઊડીને તમારામાં આવે છે અને તમારા મગજને હસ્તગત કરી લે છે.' —બીચર

'ગ્રંથો એ અદ્‌ભુત વસ્તુઓ છે. જોકે તેઓ જીભ વિનાના અને મૂંગા હોય છે તોપણ પોતાની વક્તૃત્વશક્તિથી તેઓ જગત પર સત્તા ચલાવે છે. તેઓ શક્તિહીન અને જડ લાગે છે તોપણ જંગલમાં આગ ફરી વળે તેમ તેઓ માણસોનાં મન અને હૃદયોની ઉપર ફરી વળે છે. તે મગજ પર પ્રકાશ લાવે છે ને તિમિરમય આકાશમાં તારાનું કામ કરે છે.'

'જ્યારે મિત્રો ઠંડા પડી જાય છે અને આપણાં સગાંસંબંધી શિથિલ અને ફિક્કાં બની જઈને માત્ર દુનિયાદારીની સભ્યતા બતાવવા જ મંડી પડે છે; ત્યારે ફક્ત પુસ્તકો જ પોતાની આગલી મિત્રતાના સુખી દિવસો ન ભૂલી જતાં એનો ને એવો આનંદમય ચહેરો ચાલુ રાખે છે અને જે મિત્રતા આશાવંતને કદી ઠગતી નથી અને દુઃખી લોકોનો કદી પરિત્યાગ કરતી નથી એવી ખરી મિત્રતા આપણા પ્રત્યે દર્શાવી આપણને આનંદમગ્ન કરે છે.' —વૉશિંગ્ટન ઈર્વિંગ

*

૨૬ : સ્વર્ગ

'અહો ! ઈશ્વરની સૃષ્ટિનો એકાદ ખૂણો પણ વિશેષ ફળદ્રુપ, સુંદર અને ઈશ્વરને વધુ પ્રિય બનાવવો; કોઈ મનુષ્યને વિશેષ બુદ્ધિમાન, વિશેષ હિંમતવાન, વિશેષ સુખી અને અધિક વૈભવશાળી બનાવવો; તેનું થોડુંક પણ દુ:ખ ઓછું કરવું; એ મહાન કાર્ય છે અને એના જેવી બીજી કોઈ મહત્તા નથી.' —કાર્લાઈલ

'પરિશ્રમમાંથી આરોગ્ય અને આરોગ્યમાંથી આનંદ પેદા થાય છે.'

—બીટી

'જો એક મનુષ્યને પોતાના અંતરમાંથી શાંતિ મળતી ન હોય તોપણ તેને બહાર તો કદી શાંતિ મળનાર નથી.' —ફ્રેંચ કહેવત

'સત્યના પાયા પર ઊભા રહેવાથી જે આનંદ મળે છે તેની તુલના બીજા કોઈ પણ પ્રકારના આનંદ સાથે કરી શકાય નહિ.' —બેકન

'જગતના સૌથી કિંમતી સ્થાનમાં અને બરાબર યોગ્ય સમયે મારો જન્મ થયો છે તે જોઈ મને જે આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું છે તેમાંથી હું હજી પણ મુક્ત થઈ શક્યો નથી. —થૉરો

'તમારા હૃદયમાં લખી રાખો કે પ્રત્યેક દિવસ એ વર્ષનો ઉત્તમોત્તમ દિવસ છે. દિવસ એ મલમલ કરતાં પણ વિશેષ સુંદર કાપડ છે. જે યંત્ર તેને બનાવે છે તે અનંતગણી વિશેષ યુક્તિવાળું છે અને તમે લુચ્ચાઈ, ઠગાઈ કે આળસના જે કલાકો તેમાં ઘુસાડી દીધા હોય તેને તમે છુપાવી શકતા જ નથી.'

—એમર્સન.

'ખરું સુખ અત્યંત સસ્તું હોય છે; છતાં નકલી સુખની આપણે કેટલી બધી કિંમત આપીએ છીએ!' —હોસિયા બેલાઉ

'માત્ર આ એક જ સત્ય જાણ અને જાણવા જેવું સત્ય પણ એ જ છે કે 'જગતમાં માત્ર સદ્‌ગુણ એ જ સુખ છે.' —પોપ

'પ્રભુ પ્રાર્થના એ જ આનંદ છે.' —જીન ઈન્જેલો

'આરોગ્ય એ આનંદનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે.' —ટૉમ્સન

'મારું મન એ મારું સામ્રાજ્ય છે.' —રોબર્ટ સાઉથવેલ

'આનંદી મનુષ્યને અજીર્ણ કદીપણ સતાવતું નથી.'

એક ગૃહસ્થને કોઈએ એક વાર પ્રશ્ન કર્યો કે 'તમારા જીવનમાં

તમને સૌથી વિશેષ આનંદ કયા કાર્યથી થયો હતો?' તેણે ઉત્તર આપ્યો કે 'એક વિધવા પરનું ભાડું ભરી ન શકવાથી તેનાં રાચરચીલાં વેચાવાની તૈયારીમાં હતાં, એવામાં હું ત્યાં જઈ ચડયો અને ભાડાની નાની રકમ આપી દઈને તે વેચાતાં અટકાવ્યાં ત્યારે મને સૌથી વિશેષ આનંદ થયો હતો!'

'એમર્સન કહે છે કે આપણી આસપાસ આનંદ પ્રસરાવવાની ઇચ્છા, એ આપણા મુખારવિંદ, શરીર અને વર્તનને જેટલી સુંદરતા આપે છે તેટલી સુંદરતા બીજી કોઈ પણ વસ્તુ આપતી નથી.'

'જો તમે દુઃખી માણસના ગાલ પર એક અશ્રુબિંદુ ઓછું પડવા દીધું હોય; જો તમે કોઈ મનુષ્યના મુખારવિંદ પર એક સ્મિત વધારે પ્રકટ કર્યું હોય; તો ઓ મિત્ર! તમારું જીવન અફળ ગયું નથી.'

પ્લેટોના 'ફીડો'માં અમર સૌન્દર્ય વધારનાર એક ચિત્ર છે: એમાં સોક્રેટિસ કે જેને મૃત્યુની તૈયારી કરવા માટે બેડીમાંથી છૂટો કરવામાં આવ્યો છે તે પોતાના બિછાના પર બેઠો છે અને પગ પર જયાં લોખંડની બેડીનાં આંટણ પડયાં હતાં ત્યાં ધીમેથી પોતાના હાથ ફેરવી તે પોતાના ભાગ્યની વિરુદ્ધ અથવા ન્યાયાધીશોની વિરુદ્ધ કે મસ્તક પર ઝઝૂમી રહેલા મોતના દુઃખની વિરુદ્ધ ન ગણતાં એક ઉત્તમ વિચાર પ્રદર્શિત કરે છે. તે કહે છે કે 'મિત્રો! માણસો જેને સુખ કહે છે તે કેવી ગહન વસ્તુ જણાય છે, અને દુઃખ કે જે તેનું વિરોધી જણાય છે તેની સાથે તે કેવી અદ્ભુત રીતે જોડાયેલું છે! ચમત્કાર તો એ છે કે, તે બંને એક જ વ્યકિતમાં એક જ સમયે વર્તમાન હોતાં નથી. છતાં જો કોઈ માણસ એકની પૂંઠ પકડીને તેને પ્રાપ્ત કરે તો જાણે તે બન્ને સાથે જ જોડાયેલાં હોય તેમ, તે માણસને તેની સાથે બીજું પણ ગ્રહણ કરવાની ફરજ પડે છે!'

ઍડિસને કહ્યું હતું કે 'મારે એક વાર એક રોઝિક્રુશિયનની સાથે 'મહાન ગુહ્ય' વિષે વાત થઈ હતી. તે બોલ્યો કે 'આ મહાન ગુહ્ય તેની નજીકની પ્રત્યેક વસ્તુને સર્વથી સંપૂર્ણ બનાવી દે છે. તે સૂર્યને પ્રકાશ આપે છે અને હીરાને પાસાદાર બનાવે છે. તે પ્રત્યેક ધાતુને પ્રકાશમાન બનાવે છે અને સીસામાંથી સુવર્ણ બનાવે છે. તે ધુમાડામાંથી જવાળા બનાવે છે; જવાળાનો પ્રકાશ બનાવે છે અને પ્રકાશમાંથી મહાપ્રકાશ પ્રકટાવે છે. તેનું માત્ર એક જ કિરણ જે મનુષ્ય પર પડે છે તેનું દુઃખ અને ચિંતા ગાયબ.'

ત્યાર પછી મને સમજાયું કે 'સંતોપ' એ જ તેનું 'મહાન ગુહ્ય' હતું.'

સર્વ માણસો સુખ શોધે છે; અને સમાજ તો પોતાના વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં તેને એટલા વિશાળ પ્રમાણમાં શોધે છે કે ઘણા તત્ત્વવેત્તાઓએ જાહેર કર્યું છે કે, સુખ એ જ સર્વ કાર્યોનું અંતિમ લક્ષ્ય છે અને બીજાં સઘળાં લક્ષ્યો માત્ર એ સર્વવ્યાપક લક્ષ્યનાં જ સ્વરૂપ છે.

પરંતુ અફસોસ! આપણે સુખને કઈ કઈ દિશામાં શોધીએ છીએ? કેટલાક માણસો તેને માટે ઊંચે જુએ છે; કેટલાક નીચે જુએ છે; કેટલાક પૈસામાં, કેટલાક સ્ત્રીમાં તો કેટલાક સ્થૂલ ઈન્દ્રિયોમાં તેને શોધે છે અને જ્યાં જ્યાં રહેલું તેને માને છે ત્યાં ત્યાં તેમની કલ્પનાશક્તિ તેને ભભક-ભર્યા રંગો વડે શણગારે છે. પુષ્કળ માણસો તે જ્યાં રહેલું છે તે ખરી જગ્યાએ તેની શોધ કરતા નથી તેથી તે મેળવવામાં નિષ્ફળ જાય છે. બીજા પુષ્કળ લોકો તેના શુદ્ધ સ્વરૂપને ઓળખતા નહિ હોવાથી સુખને બદલે દુઃખ જ મેળવે છે—અમર ફળને બદલે ઈન્દ્રવરણાનું (દૂરથી સુંદર લાગતું પણ ખાધે કડવું ઝેર જેવું) ફળ જ મેળવે છે.

થોરો કહ્યું હતું કે 'જ્યારે હું નાનો બાળક હતો ત્યારે મારે એક રમકડું જોઈતું હતું. તેની કિંમત એક શિલિંગ હતી પરંતુ મારી પાસે તેટલા પૈસા ન હતા. જ્યારે હું મોટો થયો ત્યારે મને શિલિંગ મળી પરંતુ મને તે વખતે રમકડાંની જરૂર ન હતી!' એવી જ રીતે આપણે પણ સુખ ભોગવવાને તૈયાર થઈએ તે પૂર્વે તે ભોગવવાની શક્તિનો નાશ કરી નાખીએ છીએ. ઘણી વાર અજ્ઞાનને લીધે આપણી પાસે જે ન હોય તેમાં જ ખરું સુખ સમાયલું આપણને લાગે છે.

જ્યૉર્જ મૅકડોનલ્ડ જણાવે છે કે 'એક કિલ્લામાં એક વૃદ્ધ મનુષ્ય પોતાના પુત્ર સાથે રહેતો હતો. તેઓ એ કિલ્લાના સ્વામી હતા તોપણ એટલા બધા ગરીબ હતા કે રોટલો પણ ભાગ્યે જ મળી શકતો. તે કિલ્લામાં તેમના અતિ પ્રાચીન કાળના પૂર્વજોએ ભવિષ્યમાં જરૂર પડે ત્યારે વાપરવાને માટે અતિ મૂલ્યવાન અલંકારો દાટી રાખ્યા હતા. તેઓ એ અગાધ ભંડારની નજીકમાં જ વસતા છતાં પોતાની સંપત્તિની વાત જાણતા નહિ તેથી ભૂખે

ત્યાર પછી મને સમજાયું કે 'સંતોષ' એ જ તેનું 'મહાન ગુહ્ય' હતું.'

સર્વ માણસો સુખ શોધે છે; અને સમાજ તો પોતાના વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં તેને એટલા વિશાળ પ્રમાણમાં શોધે છે કે ઘણા તત્ત્વવેત્તાઓએ જાહેર કર્યું છે કે, સુખ એ જ સર્વ કાર્યોનું અંતિમ લક્ષ્ય છે અને બીજાં સઘળાં લક્ષ્યો માત્ર એ સર્વવ્યાપક લક્ષ્યનાં જ સ્વરૂપ છે.

પરંતુ અફસોસ! આપણે સુખને કઈ કઈ દિશામાં શોધીએ છીએ? કેટલાક માણસો તેને માટે ઊંચે જુએ છે; કેટલાક નીચે જુએ છે; કેટલાક પૈસામાં, કેટલાક સ્ત્રીમાં તો કેટલાક સ્થૂલ ઈન્દ્રિયોમાં તેને શોધે છે અને જ્યાં જ્યાં રહેલું તેને માને છે ત્યાં ત્યાં તેમની કલ્પનાશક્તિ તેને ભભક-ભર્યા રંગો વડે શણગારે છે. પુષ્કળ માણસો તે જ્યાં રહેલું છે તે ખરી જગ્યાએ તેની શોધ કરતા નથી તેથી તે મેળવવામાં નિષ્ફળ જાય છે. બીજા પુષ્કળ લોકો તેના શુદ્ધ સ્વરૂપને ઓળખતા નહિ હોવાથી સુખને બદલે દુઃખ જ મેળવે છે—અમર ફળને બદલે ઈન્દ્રવરણાનું (દૂરથી સુંદર લાગતું પણ ખાધે કડવું ઝેર જેવું) ફળ જ મેળવે છે.

થેકરે કહ્યું હતું કે 'જ્યારે હું નાનો બાળક હતો ત્યારે મારે એક રમકડું જોઈતું હતું. તેની કિંમત એક શિલિંગ હતી પરંતુ મારી પાસે તેટલા પૈસા ન હતા. જ્યારે હું મોટો થયો ત્યારે મને શિલિંગ મળી પરંતુ મને તે વખતે રમકડાંની જરૂર ન હતી!' એવી જ રીતે આપણે પણ સુખ ભોગવવાને તૈયાર થઈએ તે પૂર્વે તે ભોગવવાની શક્તિનો નાશ કરી નાખીએ છીએ. ઘણી વાર અજ્ઞાનને લીધે આપણી પાસે જે ન હોય તેમાં જ ખરું સુખ સમાયલું આપણને લાગે છે.

જ્યૉર્જ મૅકડોનલ્ડ જણાવે છે કે 'એક કિલ્લામાં એક વૃદ્ધ મનુષ્ય પોતાના પુત્ર સાથે રહેતો હતો. તેઓ એ કિલ્લાના સ્વામી હતા તોપણ એટલા બધા ગરીબ હતા કે રોટલો પણ ભાગ્યે જ મળી શકતો. તે કિલ્લામાં તેમના અતિ પ્રાચીન કાળના પૂર્વજોએ ભવિષ્યમાં જરૂર પડે ત્યારે વાપરવાને માટે અતિ મૂલ્યવાન અલંકારો દાટી રાખ્યા હતા. તેઓ એ અગાધ ભંડારની નજીકમાં જ વસવા છતાં પોતાની સંપત્તિની વાત જાણતા નહિ તેથી ભૂખે

મરતા હતા!' આ જ પ્રકારે માણસ વિશ્વની સર્વ સંપત્તિની વચ્ચોવચ્ચ બેઠો હોય છે તોપણ તેણે પોતાની અવલોકનશકિત કેળવેલી નહિ હોવાથી અથવા પોતાની આસપાસની અવર્ણનીય સંપત્તિને જોવાની અને ભોગવવાની તેનામાં શકિત નહિ હોવાથી તે ભૂખે મરે છે. સારંગીઓમાંથી દિવ્ય સંગીત નીકળતું હોય છતાં બહેરો અને મૂંગો તેનો શું ઉપભોગ લઈ શકે?

બર્ક કહેતો હતો કે 'લોકો જેને કીર્તિ કહે છે તેને માટે પાથેર સડેલા થઉં પણ હું આપું નહિ.'

બાયરને સ્વીકાર્યું હતું કે 'મારું જીવન દુ:ખી છે અને મને દારુણ યુદ્ધની વચ્ચે દોડી જઈને એકદમ મારા જીવનનો અંત આણવાનું મન થઈ આવે છે.' ગેટેની પાસે દ્રવ્ય અને બુદ્ધિ બન્ને હોવા છતાં તે કહે છે કે 'મેં મારા સમગ્ર જીવનમાં પાંચ અઠવાડિયાં પણ ખરું સુખ ભોગવ્યું નથી.' એક ઈરાની વાતમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, એક મહારાજાને ચેન પડતું ન હોવાથી તેણે પોતાના જ્યોતિષીઓની સલાહ લીધી. જ્યોતિષીઓએ તેને જણાવ્યું કે, જો આપ કોઈ પૂર્ણ સુખી માણસનું પહેરણ પહેરશો તો આપને સુખ પ્રાપ્ત થશે. સમસ્ત રાજવંશીઓ અને શ્રીમંત લોકોને ત્યાં તપાસ કરવામાં આવી પરંતુ સફળતા મળી નહિ. તે બધામાંથી કોઈ પણ પૂર્ણ સુખી મળી શકયો નહિ અંતે એક આત્મનિષ્ઠ, મસ્તરામ અને ગરીબ મજૂર પૂર્ણ સુખી માલૂમ પડયો. પરંતુ અફસોસ! મહારાજાની દુ:ખનિવૃત્તિનો ઇલાજ તો હમેશના જેટલો જ દૂર જણાયો. કારણ કે એના મનમાં કે શરીરમાં કોઈ પણ જાતનું દુ:ખ કે અશાંતિ ન હતાં. તેની સાથે એની પાસે પહેરણ પણ હતું નહિ!

હજારો માણસોએ જીવનરૂપી મધપૂડામાંથી મધમાખીઓના ડંખ ખાધા વિના મધ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે પરંતુ તેમને સફળતા મળી નથી. 'નંદ રાજાએ ધનમાં સુખ શોધ્યું; ઍન્ટનીએ લોકપ્રેમમાં સુખ શોધ્યું; બ્રૂટસે કીર્તિમાં તે શોધ્યું; સિઝરે રાજ્યવૃદ્ધિમાં શોધ્યું; પણ એમાંના પહેલાને વિનાશ મળ્યો અને બીજાને અપમાન મળ્યું; ત્રીજાને તિરસ્કાર મળ્યો અને છેલ્લા અકૃતજ્ઞતા મળી; છેવટે પ્રત્યેકનો નાશ થયો!'

પેલી સુંદર નાની વાર્તા 'ઑઝ ઈન એ લૂકિંગ ગ્લાસ'માં વ઼

નાઈટ પ્રવાસે નીકળતી વખતે, રખેને ઉંદરો ત્રાસ આપે એવા ભયથી ઉંદર પકડવાનું પિંજરું સાથે લઈ લે છે અને રખેને મધમાખીઓ કનડે એવા ભયથી એક મધપૂડો પણ સાથે લઈ લે છે. આ પ્રમાણે ઘણાંક મનુષ્યો તો કદી પણ ન આવે એવાં અનેક સંકટોથી વ્યર્થ ડર્યા કરે છે અને પોતાના તનમન ઉપર દુઃખદાયક બોજો લાદી લે છે

જેને કંઈ પણ દુઃખ ન હોય એવો સુખી માણસ કોણ છે? શું તમે એમ ધારો છો કે, સૌથી શ્રીમંત સૌથી સુખી હોય છે? શું પેલો મહાન શાહુકાર રોથ્સચાઈલ્ડ સુખી હતો? સમસ્ત જગતનું નાણાંભંડાર તેના હાથમાં છતાં પણ તેથી તે સુખી થઈ શકતો ન હતો. તેને મળવા આવનાર એક માણસ તેની શ્રીમંતાઈ જોઈને બોલ્યો કે 'આપ તો સુખી હોવા જોઈએ.' તે વૃદ્ધ શાહુકાર તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ ફેંકી બોલ્યો કે 'હું સુખી? હેં! હું? પાછલા મહોલ્લામાં રહેતા કોઈ બદમાસ તરફથી હમણાં જ મને એક પત્ર મળ્યો છે તેમાં એ જણાવે છે કે 'જો તમે કાલ રાત પહેલાં મારા પચાસ પૌંડ મોકલી નહિ આપો તો હું તમારું ખૂન કરીશ.' બોલો, હવે હું સુખી છું?'

સેંકડે નવ્વાણું માણસો જગતમાં એમ જ માને છે અને મથે છે કે सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते અર્થાત્ સર્વ સુખ પૈસામાં જ રહેલું છે; પરંતુ જગતના શ્રીમંતમાં શ્રીમંત લોકો એથી ઊલટો જ અભિપ્રાય દર્શાવે છે.

શ્રીમંત મનુષ્ય ક્વચિત જ સુખી હોય છે. દ્રવ્યમાં સુખ ઉપજાવવાની કાંઈ પણ શક્તિ નથી. પ્રથમ તો મનુષ્યની શક્તિઓનો વિકાસ કરવાનું મહાન સાધન કે જેનું નામ આવશ્યકતા છે, તેનો દ્રવ્ય શ્રીમંતોનાં સંતાનોમાંથી નાશ કરે છે. કેમ કે તે આત્મસંયમ કરાવનારી વસ્તુઓને દૂર કરે છે; આત્મ-વિજયને અટકાવે છે અને મોજશોખ, વ્યસન, દુરાચાર તથા પ્રલોભનોનાં દ્વાર ખુલ્લાં કરી દે છે. ઉદ્યોગ કે જે તન તથા મનની શક્તિઓને સુવ્યવ-સ્થિત તથા આરોગ્ય રાખે છે અને પ્રમાદને દૂર કરે છે તેનો શ્રીમંતાઈ નાશ કરે છે. શ્રીમંતો આળસના ભોગ થઈ પડે છે.

યોર્કશાયર પરગણાના એક માણસે સુખની વ્યાખ્યા 'આપણી પાસે જે હોય તેથી સહેજ વધારે' એવી કરી છે; પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ આ 'સહેજ

વધારે' એ એવી વસ્તુ છે કે જે જગતનાં દુઃખોનો મોટો ભાગ ઉત્પન્ન કરે છે. 'સહેજ વધારે સત્તા,' 'સહેજ વધારે કીર્તિ,' 'સહેજ વધારે ભૂમિ,' 'સહેજ વધારે દ્રવ્ય', આ સઘળાં 'સહેજ વધારે'રૂપી મૃગજળની પાછળ આપણે હમેશાં દોડીએ છીએ અને તેથી જ આપણે અસંતોષી, અસુખી તથા ચંચલ ચિત્તના બની જઈએ છીએ. એ લોભ આપણી ઉપયોગિતા શિક્ષણ, ચારિત્ર્ય, પૌરુષ અને જીવનની ખરેખરી ઈચ્છાયોગ્ય વસ્તુઓ ખૂંચવી લે છે.

પુષ્કળ દ્રવ્ય સંપાદન કરવું અને મોજવિલાસ ભોગવવો એ કાંઈ હાલના માણસોની વૃત્તિ નથી પણ સર્વ યુગોના માણસો દ્રવ્ય દ્વારા સુખ મેળવવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતા રહ્યા છે.

એપિશિયસે મોજવિલાસમાં પચીસ લાખ પૌંડ ખરચી નાખ્યા અને ત્યાર પછી 'મારા આ બાકી વધેલા એક લાખ પૌંડ મને તંગીમાંથી બચાવશે નહિ.' એવા ભયથી તે ઝેર ખાઈને મરણ પામ્યો! ક્લિયોપેટ્રાએ એક દારૂના પ્યાલામાં એક લાખ પૌંડની કિંમતનું એક મોતી પીગળાવી નાખ્યું અને તે દારૂ તેને પોતાના આશક ઍન્ટનીને તેના માનમાં આપેલા એક ખાણા વખતે પીવાને આપ્યો! એસોપસે એક ભોજનપ્રસંગે માત્ર એક જ રકાબી ઉપર એક હજાર પૌંડ ખરચ્યા હતા! કે લિગ્યુલાએ એક જ વારના વાળુ ઉપર એક લાખ પૌંડ ખરચ્યા હતા! લ્યુકયુલસ એક ઉજાણી પર સાધારણ રીતે વીસ હજાર પૌંડ ખરચતો હતો! ઝર્કસિસની પાસે પ્રચંડ સૈન્યો અને કાફલાઓ હતા તેમ જ અપાર દ્રવ્યભંડાર હતો; પરંતુ તેથી તે અસંતુષ્ટ થયો અને તેણે નવીન વિલાસ શોધી કાઢનારને ઈનામ આપવાનું જાહેર કર્યું હતું!

જેવી રીતે સૂર્યનો પ્રકાશ પુષ્પોને વિકસાવે છે અને ફળોને પરિપક્વ બનાવે છે; તેવી રીતે અંતરાત્માનો પ્રકાશ જીવનસુખનાં પુષ્પોને વિકસાવે છે અને તેનાં ફળોને પરિપક્વ કરે છે. જે આત્મા હતાશ, ઉદાસ, નિરાશ થઈ ગયેલો હોય છે; જે માણસની પોતાની પવિત્રતા પરથી શ્રદ્ધા ઊઠી ગયેલી હોય કે; જે માણસને પોતાની શક્તિ અને પોતાના ઉદ્દેશ પર વિશ્વાસ હોતો નથી અને જે માણસ શંકાશીલ અને ઉદ્દેશરહિત બની જાય છે; તેનું જીવન સંકુચિત અને નિરુપયોગી થઈ જાય છે.' ક્રોધી માણસ

પેટ ચોળીને શૂળ ઉપજાવે છે.

'જે માણસ ગુલાબમાંના કાંટા જ લઈને તે વડે પોતાના શરીર ઉપર ઉઝરડા પાડે છે અને ગુલાબની સુગંધ લેવાની ના પાડે છે તે માણસ ઈશ્વર પ્રત્યે પણ અકૃતજ્ઞ નીવડે છે અને પોતે પણ દુઃખી થાય છે.'

જો એક માણસ સૌંદર્યને ચાહતો હોય અને તેની જ શોધ કરતો હોય તો પ્રત્યેક સ્થળે તેને એ મળે છે. જો તેના આત્મામાં સંગીત વિદ્યમાન હોય તો તે પ્રત્યેક સ્થળે સંગીત શ્રવણ કરશે; પ્રકૃતિમાંનો પ્રત્યેક પદાર્થ તેની આગળ ગીત ગાશે. બે માણસો કે જેઓ એક જ ઘરમાં વસે છે અને એક જ કામ કરે છે તેમની પણ દુનિયા ભિન્ન ભિન્ન હોઈ શકે છે. જોકે તેઓ જ એક ઘરમાં વસતા હોય છે તોપણ તેઓમાંનો એક માત્ર કુરૂપતા અને બેડોળપણું જ જુએ છે. તેને જગત પ્રતિકૂળ અને ખરાબ લાગે છે; ત્યારે બીજાને સર્વત્ર સૌંદર્ય અને શાંતિ જ દેખાય છે. પ્રત્યેક જણ તેના પર માયા કરે છે; હેત દાખવે છે અને કોઈ પણ માણસ તેને નુકસાન પહોંચાડવા ઇચ્છતો નથી. આ માણસો એક જ પદાર્થ જુએ છે. પરંતુ તેઓ એક જ ચશ્માથી જોતા નથી. એક માણસ મેશવાળાં ચશ્માથી જુએ છે તેથી તેને સર્વ જગત શોકગ્રસ્ત લાગે છે અને બીજો માણસ ગુલાબી રંગના ચશ્મા વડે જુએ છે તેથી તેને સર્વ પદાર્થો સુંદર અને મોહક લાગે છે. તેને આલ્પ્સ પર્વતોનું દર્શન કરવાને માટે સ્વિઝર્લૅન્ડમાં જવાની જરૂર પડતી નથી. વાદળ તરફ જોતાં કલ્પના દ્વારા જ તેને આલ્પ્સનું દર્શન થાય છે; જ્યારે પેલો માણસ સદા અસંતુષ્ટ જ રહે છે. આવો એક અસંતુષ્ટ માણસ આ (અમેરિકન) લેખકના જોવામાં આવ્યો હતો. તે એક ખેડૂત હતો અને ઘણી જાતના પાક ઉગાડતો હતો. આ લેખકે તેને કહ્યું કે 'મહાશય! આ વરસાદ ઘાસને માટે અતિ ઉત્તમ થઈ પડશે.' તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે 'હા, કદાચ તેમ થાય ખરું; પરંતુ અનાજને એથી ઘણું નુકસાન જશે. અનાજનો અરધો પાક પણ ઊતરશે એમ મને લાગતું નથી'' થોડા દિવસ પછી હું તેને ફરી મળ્યો અને કહ્યું કે 'મહાશય! આ તડકાથી અનાજને સારો ફાયદો થશે.' તે બોલ્યો કે 'હા, પરંતુ જવને એથી ભયંકર હાનિ થશે. જવને શીતળ હવાની જરૂર છે.' ત્યાર પછી અલ્પ સમયમાં એક

ઠંડા દિવસના પ્રાતઃકાળે હું તેને પુનઃ મળ્યો અને કહ્યું કે 'આ હવાથી જીવને ઘણો સારો ફાયદો થશે.' તેણે કહ્યું: 'હા, પરંતુ એથી બીજી જાતનાં અનાજ અને ઘાસને અત્યંત હાનિ થશે; તેમને તડકાની જરૂર છે.'

કૉલિંગવૂડ પોતાની જમીનમાં જ્યાં જ્યાં ખાલી સ્થાન જોતો ત્યાં ત્યાં પોતાના ગજવામાંથી એક વૃક્ષનું બીજ કાઢીને વાવી દેતો. બીજની કાંઈ કિંમત બેસતી નથી પણ પ્રચંડ ઓકને ઉત્પન્ન કરે છે. આ જ પ્રકારે જ્યાં જ્યાં જઈએ ત્યાં ત્યાં માયાળુ શબ્દો બોલવાની કાંઈ કિંમત બેસતી નથી પરંતુ તેનું ફળ સુખમાં આવે છે અને તે દુઃખી માણસને આનંદ આપે છે. જેઓ સર્વત્ર પ્રકાશ જ જુએ છે અને હમેશાં પ્રત્યેક વસ્તુમાંથી મધુ જ ગ્રહણ કરે છે તેમને જોઈને આપણને આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે, એક માણસ દાદર પરથી પડી ગયો અને તેથી તેનો પગ ભાંગી ગયો ત્યારે તે બોલ્યો કે 'પ્રભુનો પાડ થયો કે મારી ગરદન ભાંગી ગઈ નહિ.' તે એક એવો માણસ હતો કે જે પ્રત્યેક કાળા વાદળમાં પણ એક રૂપેરી રેખા જોતો હતો. સંકટના સમયમાં કોઈ તેની સલાહ લેતું તો તે કહેતો કે, 'તમારા મસ્તક પરથી વિપત્તિનું વાદળ તુરત જ વીખરાઈ જશે અને શું કરવું તેની હું તમને સમજ પાડીશ.' બીજા હાથ પર એક અણસમજુ માણસ તરફથી આશ્વાસન અથવા ઉત્સાહને બદલે તમને હમેશાં આ જ શબ્દો મળશે કે 'મેં તો ધાર્યું જ હતું (અથવા કહ્યું જ હતું) કે પરિણામ આવું જ આવશે!' અને જો તમે તેના સંસર્ગમાં રહેશો તો તમારો આનંદ ધીમે ધીમે નષ્ટ થઈ જશે. કેટલાક લોકો હમેશાં શોક જ કર્યા કરે છે. તેઓ નંદનવનમાં જન્મ્યા હોત તો ત્યાં પણ તેમને શોક કરવાનાં પુષ્કળ કારણો મળ્યાં હોત. બીજા કેટલાક લોકો સર્વત્ર આનંદી રહે છે. તેઓ પોતાની આસપાસ સર્વત્ર સુંદરતા જ જુએ છે અને તેમને સર્વત્ર લાભ જ જણાય છે. કેટલાક લોકો સૂર્ય પર લાંછન જોઈને એટલા બધા આકુળવ્યાકુળ થઈ જાય છે કે તેઓ કદી પણ તેના પ્રકાશમાં ખેલી શકતા નથી અને પશુપક્ષીઓને પણ એમાંથી જે આનંદ મળે છે તેમાં પણ તેઓ ભાગ લઈ શકતા નથી.

પોતાના સુખને માટે ફાંફાં મારતો હોય એવા કોઈ પણ માણસને

તમે ખરેખર સુખી થયેલો કદી જોયો છે? અને જે માણસ બીજાઓના સુખને માટે પરિશ્રમ કરતો હોય એવા કોઈ પણ માણસને તમે દુઃખી થયેલો જોયો છે?

એક મહારાજાએ કહ્યું હતું કે 'મારી પચાસ વર્ષની રાજ્યકારકિર્દી દરમિયાન ચૌદ દિવસ કરતાં અધિક સમય મેં સુખ ભોગવ્યું નથી.' દ્વારપાળ માર્ડેકાઈ જેટલું સુખ ભોગવતો હતો તેનો અર્ધો ભાગ પણ હેમર કે જે રાજાને બીજે નંબરે હતો તે ભોગવતો ન હતો. સમ્રાટ નીરો પૉલની તુલનામાં વિલાસોથી ભરેલા રાજભવનમાં એક કંગાલ કેદી હતો. પૉલ જ્યારે કારાગૃહમાં પડેલો હતો ત્યારે તેના મિત્રોએ તેને કાંઈક રકમ આપવા માંડી. આ સમયે તેણે લખ્યું કે 'મારી પાસે સર્વ વસ્તુઓ છે. મારી પાસે પુષ્કળ સંપત્તિ છે; મને કોઈ વસ્તુની ત્રુટી નથી.'

કોઈક માણસે ઠીક જ કહ્યું છે કે 'બે વસ્તુઓ વિષે આપણે કદી પણ આકુળવ્યાકુળ થવું જોઈએ નહિ. જેમાં આપણો ઉપાય ચાલી શકતો હોય તે અને જેમાં આપણો કાંઈ પણ ઉપાય ચાલી શકતો ન હોય. તે.' ચાર્લ્સ કિંગ્સ્લીએ કહ્યું હતું કે 'હું એવી કોઈ પણ વસ્તુ જાણતો નથી કે જે ચિંતા કરતા મનુષ્યને વિશેષ દુર્બલ કરતી હોય.' કૉલોરેડોના પર્વતોમાં કેટલાક રાતા પથ્થરના એવા પ્રચંડ ખડકો છે, કે જે યુગોના યુગોથી સખ્ત પવનને લીધે ઘસડાઈ આવતી રેતી અને કાંકરીઓના ઝપાટા વાગવાથી અત્યંત બેડોળ બની ગયા છે. આ જ પ્રકારે વ્યગ્રતા અને ચિંતાથી સુંદરમાં સુંદર ચહેરા બગડીને બેડોળ બની ગયા છે અને સર્વ ઉત્તમ તથા મોહક ગુણવાળા આનંદીમાં આનંદી માણસો પણ પાયમાલ થઈ ગયા છે.

કેટલાક માણસો જીવનનાં કેટલાંક દુઃખોને સાથે લીધા વિના સુખ ભોગવી શકતા નથી. તેઓ ભોગ વિનાની મીઠાઈ ખાઈ શકતા જ નથી અને સુખના પ્યાલામાં કડવાશ ઉમેર્યા વિના તેનો સ્વાદ જ લઈ શકતા નથી. આ જગતમાં માત્ર તે જ માણસ સુખી છે કે આદર્શભૂત સ્થિતિમાં નહિ પણ પ્રાપ્ત સ્થિતિમાં સુખ ભોગવવાનું શીખ્યો હોય—જે માણસ મધમાખીની પેઠે, આસપાસ ગમે તેટલી માખીઓ અને ડાંસો ભમતા હોય તોપણ સાધારણમાં સાધારણ પુષ્પમાંથી મધ ખેંચવાને શીખ્યો હોય જે માણસે સુખનો

મર્મ સંપૂર્ણ રીતે જાણ્યો હશે તે માણસ આદર્શભૂત સંયોગોની વાટ જોયા કરશે નહિ. તે પોતાને દ્રવ્ય મળે, પરદેશમાં પ્રવાસ કરવાની સંધિ મળે; મહાન કલાવિધાયકોનાં કામો ખરીદવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી થોભવા નહિ પરંતુ તે પોતાના પ્રાપ્ત સાધનોનો જ સૌથી વિશેષ લાભ લેશે.

મેં કેટલાંક આદર્શ ગૃહો જોયાં છે. કેટલાંક ગૃહો તો એવાં જોયાં છે કે જેમાં જ્ઞાન, શાંતિ અને સ્વાસ્થ્યનો નિવાસ છે; પરંતુ તે સર્વ ગૃહ ગરીબ લોકોનાં જ છે. તેમના ગૃહની ફરસબંધી પર ઉત્તમ શેતરંજીઓ બિછાવેલી હોતી નથી કે તેમની દીવાલો પર કોઈ કિંમતી ચિત્રો હોતાં નથી; પરંતુ તેમાં સંતોષી માણસો—સેવાતત્પર અને નિઃસ્વાર્થ માણસો વસે છે. તેમાંનો પ્રત્યેક જણ સર્વને સુખી કરવાને બનતી સહાય કરે છે અને ગરીબાઈની ખોટ જ્ઞાન અને માયાળુપણાથી પૂરે છે. જે માણસ પોતાને સુખી ધારતો નથી તે કદી પણ સુખી થઈ શકતો નથી જ્યાં સુધી તમે તમારી જાતને દુઃખી માનો નહિ ત્યાં સુધી કોઈ પણ વસ્તુ તમને દુઃખી બનાવી શકતી નથી.

કોઈ પણ માણસની ઇચ્છાનુસાર આખું જગત કદી પણ ચાલ્યું નથી. જો તમે હઠી જશો નહિ તો બીજા માણસોના બોજા અવશ્ય તમારા પર લાદવામાં આવશે; પરંતુ તેથી બડબડશો નહિ. જો અમુક કાર્ય કરવાની જરૂર હોય અને તમે તે કરી શકતા હો તો બીજા માણસે તે કેમ કર્યું નહિ એવું કદી પણ મનમાં નહિ લાવતાં તે કામ તમે પોતે જ કરજો. જે માણસો ખાડા પૂરી દે છે અને ઠેકાઠેકાણાવાળી જમીનને સપાટ બનાવે છે તથા બીજાઓનાં અપૂર્ણ કામ સંપૂર્ણ કરે છે તેઓ જ ખરા શાંતિદાતા છે અને બડબડાટ કરનારાઓની એક પલટણ કરતાં તેવા એક મનુષ્યની પણ કિંમત વિશેષ છે.

એમર્સન કહે છે કે 'અમેરિકન સિવાયની બીજી કોઈ પણ પ્રજાના ચહેરા પર ચિંતા અને શંકાશીલતાએ પોતાનાં નામ કોઈ વાર પણ આવડા મોટા અક્ષરે લખ્યાં હોય એ વિશે મને શંકા છે. અહીંયાં તો માતાના ખોળામાંથી જ વૃદ્ધાવસ્થાનો પ્રારંભ થાય છે અને બાલક અમેરિકન હજુ બદન અને ઈજાર પહેરવાને શક્તિમાન થયો ન હોય તે પૂર્વે તો તે કહેવા લાગે છે કે 'મેં પૂર્વે કદી ન જોઈ હોય એવી કોઈક વસ્તુ હું જોવા માગું છું.

હું સર્વથા બદલાઈ જવા માગું છું.' કેટલાક લોકો હમેશાં પોતાનાં દુ:ખનાં જ રોદણાં રોયા કરે છે અને સહાનુભૂતિને માટે પ્રાર્થના કર્યા કરે છે. તેઓ જન્મથી રોગી અને કંટાળી ગયેલા હોય છે. કોઈ પણ વસ્તુથી તેમને સંતોષ અથવા આનંદ થતો નથી. તેઓ નિરુત્સાહી અને અસંતુષ્ટ હોવાથી જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં નિરુત્સાહની જ છાયા નાખે છે. અને હમેશાં રાજિયા (શોકગીત) જ ગાયા કરે છે. સ્વર્ગની પ્રભા તેમને અનુકૂળ નહિ લાગવાથી તેઓ સ્વર્ગમાં પણ દોષ જુએ છે; તેઓ ઉત્સાહી માણસોને ધિક્કારે છે; કુદરતનાં કામોમાં સૌંદર્ય અથવા કલા જોતાં નથી; તેમને સમય હમેશાં કપરો લાગે છે; પૈસાની હમેશાં ભીડ લાગે છે; વાયુની ગતિ હમેશાં વિપરીત લાગે છે; તેઓ સદા અસત્યની સામે વાંધો જાહેર કરે છે પણ સત્યની હિમાયત કદી કરતા નથી. આપણે આવા લોકોની દયા ખાવી જોઈએ. કારણ કે સાધારણ રીતે તેમનું મન સ્થિર હોતું નથી અને શરીર પણ સુવ્યવસ્થિત હોતું નથી. તેઓ તેમની વૃત્તિના ગુલામ હોય છે. ડૉ. જૉન્સન કહે છે કે પ્રત્યેક માણસ રોગી થાય કે તરત જ મૂર્ખ બની જાય છે.

કોઈ પણ માણસે એવી કલ્પના કરવી નહિ કે વિલાસોથી ભરેલું જીવન સુખી હોય છે. રસલ સેઈજ કે જેની પાસે દોઢ કરોડ પૌંડની સંપત્તિ હતી તેણે પંચોતેર વર્ષની વયે કહ્યું હતું કે 'હું શા માટે કામ કરતો અટકતો નથી એમ તમે મને પૂછો છો ને? જો તમે મને આ એક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપશો તો હું તેમ કરીશ. 'મને આટલો લાભ કરનાર અને આવી સારી સ્થિતિમાં રાખનાર બીજું કયું કામ હું કરી શકું?' આ પ્રશ્નનો ઉત્તર તમે આપી શકતા નથી અને કોઈ પણ માણસ એનો ઉત્તર આપી શકતો નથી.'

'સુખ અને સ્વાર્થ એ બંને એક જ થડ પર વિકાસ પામી શકતાં નથી.' સમ્રાટ નીરો કેવળ સ્વાર્થી સુખશોધનનું જ્વલંત ઉદાહરણ હતો. બીજા માણસોના સુખ વા હિતની પરવા નહિ રાખતાં માત્ર પોતાના મનને સંતોષવું એ જ તેનો ઉદ્દેશ હતો. આત્મતૃપ્તિને માટે કદી પણ નીરો જેટલાં અધિક સાધનો અને વિશેષ અનુકૂળતા થોડાકને જ પ્રાપ્ત થઈ હશે. રાજ્યસભાના સભ્યથી માંડીને ઠેઠ ગુલામ પર્યંતના તેના રાજ્યના સર્વ માણસો તેના સિદ્ધા-

સનને બે હાથ જોડીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરતા; રાજ્યના સઘળા ભાગોમાંથી પુષ્કળ મહેસૂલ આવીને તેની તિજોરીમાં જમા થતું હતું અને કોઈ પણ માણસ તેની ખરચ કરવાની રીત પર ટીકા કરી શકતો ન હતો. તે આપખુદ રાજા હતો અને લાખો માણસોનાં ભાગ્ય તેના હાથમાં હતાં તે સત્તર વર્ષની વયે ગાદીએ આવ્યો અને તેણે પંદર વર્ષ સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું તે દરમિયાન તેણે જેમ ફાવે તેમ મોજ માણી. શરીરની વાસનાઓ, દૃષ્ટિની વાસનાઓ અને જીવનના અભિમાને તેને પોતાથી બનતું સર્વ આપ્યું. તેની સ્વાદશક્તિને ઉત્તેજિત કરી શકે; તેના મનોવિકારને જાગ્રત કરી શકે અથવા કોઈ પણ પ્રકારે તેની વિષયાસક્તિને તૃપ્ત કરવામાં સહાય કરી શકે એવી કોઈ પણ વસ્તુને સ્પર્શ કર્યા વિના અથવા અજમાવી જોયા વિના તે રહ્યો નહિ. રોમમાં મોટી આગ લગાડ્યા પછી તેણે પોતાનું સુવર્ણ રાજભુવન બંધાવ્યું અને કહ્યું કે ‘હવે અંતે મને મનુષ્યને લાયક નિવાસસ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે.’ પરંતુ અફસોસ! તેનો સુખપ્રાપ્તિનો પ્રયાસ કેટલો મિથ્યા હતો! તેની ક્ષુધા અને મનોવિકારો થાકી ગયા હતા અને તેમને વિશેષ ઉત્તેજિત કરવાનો પ્રયત્ન થતાં જ બંડ કરતા હતા. તેમાંથી વિશેષ આનંદ મેળવવાના તેના પ્રયત્નને જરા પણ યશ મળતો ન હતો. અંતે લોકોએ બંડ કર્યું તેથી તેને નાસી જવાની ફરજ પડી અને એક ભીરુની માફક કંપતાં કંપતાં તેણે એક ગુલામના કંગાલ ઝૂંપડામાં આશ્રય લીધો અને આ ક્ષુદ્ર ઝૂંપડામાં તેની જ વિનંતિથી એક ગુલામે તેના કંગાલ જીવનનો અંત આણવાની કૃપા કરી!

જે માણસ એમર્સનની પેઠે પોતાના કાર્યને દીર્ઘાયુ માને છે અને જે શ્રદ્ધાપૂર્વક માને છે કે પ્રત્યેક અસત્યનો ઇલાજ હોઈ શકે છે; તેવા પ્રત્યેક આતુર આત્માને સંતોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે પ્રત્યેક માણસોને ઉત્તમોત્તમ કાર્ય કરવાને શક્તિમાન માને છે; બીજા માણસોને જ્યાં બેડોળપણું જુએ છે ત્યાં જે માણસ સૌંદર્યનું દર્શન કરે છે; જે માણસ સત્યમેવ જયતે એ સિદ્ધાંતને માને છે અને અંતે અસ્વાસ્થ્ય ઉપર સ્વાસ્થ્યનો, તિરસ્કાર ઉપર પ્રેમનો, દુર્ગુણ ઉપર સદ્‌ગુણનો, તિમિર ઉપર પ્રકાશનો તથા મૃત્યુ ઉપર જીવનનો વિજય અવશ્ય થશે જ એવી શ્રદ્ધા રાખે છે તે જ માણસો પ્રજાને સત્ય માર્ગે દોરે છે.

બતક જેવી રીતે પોતાની પીઠ પરથી પાણી ખંખેરી નાખે છે તેવી રીતે ચિંતાને ખંખેરી નાખનાર અને ધંધાને દુકાનમાં જ મૂકી આવનાર ફિલિપ આર્મર જેવા માણસો જ ખરા સુખી હોય છે અને તેમને જ સૌથી વિશેષ સફળતા મળે છે. આપણે જયાં જયાં જઈએ ત્યાં ત્યાં જો ધંધાનો બોજો હમેશાં વહન કરતા જઈએ તો તેથી આપણા સઘળા મિત્રો અને સંબંધીઓને ખોટું લાગે છે અને તેઓ કંટાળે છે. દુઃખનું નિરંતર ચિંતન કરવાથી આપણા ચહેરા પર તેની છાપ પડી જાય છે અને તેની સુંદરતા નષ્ટ થઈ જાય છે. તમે ઘરમાં જે જે ચિંતા લઈને ફરો છો તેથી તમે વિશેષ નાના, વિશેષ હલકા, વિશેષ સંકુચિત અને વિશેષ પ્રતિકૂળ બની જાઓ છો, આ સર્વ ચિંતાથી તમારો ધંધો એક ઇંચ પણ આગળ વધતો નથી. ઊલટું તેથી તમારા આરોગ્યનો નાશ થવાને લીધે તમારા ધંધાની પ્રગતિને પ્રતિકૂળતા નડે છે. આરોગ્ય તથા મગજની સ્થિતિસ્થાપકતા વિના કોઈ પણ સત્કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકતું નથી અને તમને ચિંતાતુર જોઈને તમારા મિત્રો તથા તમારા ગ્રાહકો પણ તમારો ત્યાગ કરી જાય છે.

હસતા વદને તમારું કામ કરજો; ઉદાસીનતા કોઈ પણ માણસને પસંદ પડતી નથી. જયારે તમારા કુટુંબમાંનું કોઈ માણસ મરી જાય છે ત્યારે તમારા મિત્રો આવે છે અને તમને આશ્વાસન આપી જાય છે; પરંતુ તેઓ મરેલા માણસના ઘરમાં રહેવાનું પસંદ કરતા નથી. તરુણાવસ્થાથી જ ધંધાને કાર્યાલયમાં અથવા દુકાનમાં બંધ કરી દેતાં શીખજો. માણસો કામ કરતી વખતે નહિ, પરંતુ કામ કરી રહ્યા પછીના જ સમયમાં હૃદયભગ્ન થઈ જાય છે.

નાની નાની વ્યગ્રતાઓ, ક્ષુદ્ર ચિંતાઓ, ભીતિઓ, દરરોજનાં નાનાં નાનાં સ્મરણો કે જે આપણા જીવનને દુઃખી બનાવે છે તે આપણા જીવનના પ્રકાશને જેટલો આચ્છાદિત કરી નાખે છે તેટલો આચ્છાદિત મોટી ચિંતાઓ, મોટા બોજાઓ, મોટી મુશ્કેલીઓ અને મહાન વિપત્તિઓ કરી નાખતી નથી. નાની નાની તકરારો, નાની નાની ફરિયાદો, નાના નાના આરોપો, નાની નાની ટીકાઓ, ક્રોધ, ગુસ્સા, અધૈર્ય, નાની નાની અસામાયાળુતા, નિંદ., નાના અવિનય અને ચીડિયો સ્વભાવ, એ લોકોના ઘરમાં ઘણી અશાંતિ અને દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. ઊલટપક્ષે નાનાં નાનાં માયાળુ કામો, વિનયો તથા સમયા-

નુકૂળ વર્તવાની, સહાયક થવાની, નિયમિત થવાની, નિઃસ્વાર્થી થવાની, કોઈની લાગણી નહિ દુઃખવવાની, સંભાળ લેવાની, છિદ્રો ખુલ્લાં નહિ કરવાની, બીજાઓના દોષ તરફ દુર્લક્ષ્ય કરવાની અને વિચારવંત થવાની વૃત્તિ—આવાં આવાં નાનાં સત્કાર્યો જ મનુષ્યને સુખી કરે છે.

ચેમ્ફર્ટે કહ્યું હતું કે 'જે દિવસે આપણે હસ્યા ન હોઈએ તે દિવસને આપણે વ્યર્થ ગુમાવી દીધેલો સમજવો.' ઑલિવર વેન્ડેલ હોમ્સે કહ્યું હતું કે 'હાસ્ય એ દિવ્ય ઔષધિ છે; પ્રત્યેક માણસે તેનું સેવન કરવું જોઈએ.' હ્યુમને ઇંગ્લૅન્ડના રાજા બીજા એડવર્ડના એક પ્રાચીન હસ્તલિખિત લેખમાં નીચે લખેલા શબ્દો પ્રાપ્ત થયા હતા: 'રાજાને હસાવનાર રાજમુકુટ.' લાઈકર્ગસે સ્પાર્ટાના પ્રત્યેક ભોજનગૃહને હાસ્યદેવતાની એક એક નાની મૂર્તિ અર્પણ કરી હતી. હાસ્યના જેવું ભોજન એકેય નથી. હાસ્ય એ અજીર્ણનો મહાન શત્રુ છે. લિંકન હાસ્યને પોતાનો પ્રાણસંરક્ષક ગણતો હતો અને બીજા પણ અનેક માણસોનો તે પ્રાણસંરક્ષક છે. લિંકન કહેતો કે 'જો પ્રસંગોપાત્ત હું હસું નહિ તો હું મરણ પામું.' ઍડિસન કહે છે કે 'આનંદ એ રોગ, ગરીબાઈ અને દુઃખનો બોજો ઓછો કરે છે; અજ્ઞાનને નમ્રતાયુક્ત સાદાઈમાં ફેરવી નાખે છે અને ખુદ કુરૂપતાને પણ રોચક બનાવે છે.'

બહાર દૃષ્ટિ ફેંકો અને વિશ્વકર્તાએ પોતાનાં સંતાનોની ખરેખરી આવશ્યકતાઓને પહોંચી વળવાને કેટલાં વિવિધ અને પુષ્કળ સાધનો તૈયાર કર્યાં છે તે જુઓ. ઈશ્વરે આપણને એટલી બધી પૂરતી અને એટલી બધી વિશેષ વસ્તુઓ આપી છે કે તેમને ભરવાને માટે અમર્યાદ અવકાશની જરૂર પડી છે; અને તે એટલી વિવિધ છે તથા એટલે ઊંચે સુધી એક ઉપર એક ગોઠવાયેલી છે કે આ ઉજાણી ભોગવવાને માટે આપણને અનંતકાળ જોઈએ છીએ.

આપણે વિજયોની વચ્ચે દુઃખી અથવા પરાભવોની વચ્ચે સુખી થઈ શકીએ છીએ. તે જ માણસ સુખી છે કે જેના સુખનો ઝરો તેના અંતરમાં હોય છે, અને જેના સુખનો આધાર પોતાના સાથીઓના તરંગો પર અથવા અધિકારીઓની કૃપા પર રહેતો નથી.

એક રાજા હતો તેને એક નાનો પુત્ર હતો. આ છોકરાને તે ઘણો ચાહતો અને તેને સુખ આપવા માટે એ ઘણો પરિશ્રમ કરતો. તેણે એને બેસવા માટે એક ટટ્ટુ આપ્યું; રહેવાને સુંદર ઓરડાઓ આપ્યા; અસંખ્ય

ચિત્રો, પુસ્તકો અને રમકડાં આપ્યાં; તેને શિક્ષકો, સોબતીઓ અને દ્રવ્ય ખરીદી શકે તથા બુદ્ધિ શોધી કાઢી શકે એ સર્વ પ્રકારની પ્રત્યેક વસ્તુ પૂરી પાડી. પરંતુ આ સઘળું છતાંયે તે બાલ કુમાર દુઃખી હતો. તે જ્યાં જતો ત્યાં મોઢું ચઢાવીને જતો અને પોતાની પાસે ન હોય એવી કોઈક વસ્તુને માટે હમેશાં ઈચ્છા કર્યા કરતો. અંતે એક જાદુગર તે રાજાના દરબારમાં આવ્યો. તે પેલા છોકરાના ચહેરા પર અસંતોષની છાપ જોઈને રાજા પ્રત્યે બોલ્યો કે 'હું આપના કુમારને સુખી કરી શકીશ અને તેના અસંતોષને હાસ્યમાં ફેરવી શકીશ. પરંતુ તેને એ મર્મ કહેવાને આપે મને મોટી કિંમત આપવી જોઈએ.' રાજા બોલ્યો કે 'વારુ, તમે જે માગશો તે આપીશ.' તે જાદુગર પેલા રાજકુમારને પોતાના ખાનગી ઓરડામાં લઈ ગયો. તેણે એક કાગળના ટુકડા પર એક શ્વેત વસ્તુ વતી કાંઈક લખ્યું. ત્યાર પછી તેણે એ છોકરાને એક મીણબત્તી આપી અને તેને સળગાવી તે કાગળની નીચે રાખીને તે વાંચવાને કહ્યું: ત્યાર પછી તે જાદુગર ચાલ્યો ગયો. તે છોકરાએ તેના કહેવા પ્રમાણે કર્યું એટલે સફેદ અક્ષરો સુંદર નીલા રંગના થઈ ગયા. તેના વાંચવામાં આ શબ્દો આવ્યા: 'પ્રતિદિન કોઈક માણસનું કાંઈક હિત કરજે.' તે રાજકુમારે આ સલાહ માન્ય કરી અને તેથી તે એ દેશનો સૌથી વિશેષ સુખી છોકરો બન્યો.

આ પુસ્તકને હાથમાં લેનાર માણસોમાંનો એક પણ માણસ ઘણું કરીને સંપૂર્ણ સુખી તો નહિ જ હોય; અને એક પણ માણસ ભાગ્યે એવો હશે કે જે પોતાને પોતાની વર્તમાન સ્થિતિ કરતાં વધુ ઉચ્ચ અને સારી સ્થિતિમાં રહેવાલાયક નહિ માનતો હોય. માણસ જે જગતમાં વસે છે તે જગતને તે પોતે જ ઉત્પન્ન કરે છે. તે જગત સારું હોય કે માઠું હોય તોપણ તે તેના જેવું જ હોય છે. એક માણસનું મન તેને એક ઝૂંપડામાં પણ રાજા બનાવે છે; જ્યારે બીજા માણસનું મન તેને રાજમહાલયમાં રહેવા છતાં પણ કંગાલ બનાવે છે. આનંદી અને ઉત્સાહી મન ઉદાસીન જગતને સુંદર સ્વર્ગમાં ફેરવી નાખે છે. માણસ જ્યારે પોતાના પ્રકાશમાં ઊભો રહે છે ત્યારે તેની છાયા સૌથી વિશેષ કાળી થાય છે.'

પ્રાચીન કાળના એક ધર્માચાર્યે કહ્યું હતું કે 'કેટલાકો આપણને સ્વર્ગ તરફ લઈ જાય છે, પરંતુ તેઓ આખે રસ્તે આપણા શરીરમાં ટાંકણી

ખોસ્યા કરે છે.'

કેટલાક માણસો અમુક જાતના ધ્વનિ સાંભળી શકતા નથી અને કેટલાકો અમુક જાતના રંગ જોઈ શકતા નથી; તેવી જ રીતે કેટલાક માણસો અમુક પ્રકારના આનંદોનો ઉપભોગ લઈ શકતા નથી. જે વાત સાંભળીને મને પેટ ભરીને હસવું આવે છે તેની તેમના પર જરા પણ અસર થવા પામતી નથી. માણસને સુખી થવાનો અધિકાર હોવા માટે અથવા તેમને માટે સુખી થવું શક્ય હોવા માટે પણ કેટલાક લોકો શંકા ધરે છે. જે વસ્તુ તમારા ચારિત્ર્યને ઉદાર બનાવતી નથી કે તમારા આત્મભંડારમાં જરા પણ વધારો કરતી નથી તેને માટે ફાંફાં મારશો નહિ, તેમ જ તમારા હૃદયમાંથી આનંદ અને ઉલ્લાસને કદી પણ રૂખસદ આપશો નહિ.

'સારી વસ્તુઓ ઉપભોગ માટે જ બનાવવામાં આવી છે.' આપણે ગમે તે સ્થાનમાં વસતા હોઈએ પણ પૃથ્વીપટ પર એવો કોઈ પણ પ્રદેશ નથી કે જ્યાં કુદરત ખુદ આપણી દૃષ્ટિ સન્મુખ નિરંતર ચમત્કારિક કાર્યો ન કરતી હોય; એવું કોઈ પણ ઉજ્જડ સ્થાન નથી કે જ્યાં વિચારોનો વિકાસ ન થતો હોય અને જ્યાં પ્રેમ ને મોહકતા ન મળતી હોય. એવો કોઈ પણ પદાર્થ કુરૂપ નથી કે જેમાં સંપૂર્ણ સૌંદર્ય ભરેલું ન હોય; એવી કોઈ પણ સત્ત્વહીન ભૂમિ નથી કે જ્યાં વિકાસ પામેલાં મનુષ્યો ન વસતાં હોય. એવું કોઈ પણ ભયંકર સ્થાન નથી કે જેમાં ગુપ્ત ભેદો અને આહ્લાદકારક વસ્તુઓ ભરેલી ન હોય; પરંતુ તેમને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોવાની જરૂર છે. શુષ્કમાં શુષ્ક કર્મોમાં પણ કાંઈક મોહકતા હોય છે અને તેથી તેમનું વિકર્ષણ દૂર થાય છે.

'મેંઢું જ્યારે બેં બેં કરે છે ત્યારે ત્યારે તે થોડેક ખોરાક ગુમાવે છે; એ જ રીતે આપણે જ્યારે જ્યારે ખિન્ન થઈએ છીએ ત્યારે ત્યારે સુખ ગુમાવીએ છીએ.'

એમર્સન કહે છે કે—'હે અસંતુષ્ટ માણસ! તારે શું જોઈએ છે? જે જોઈતું હોય તેની કિંમત આપ અને લે.' એક તરંગી શ્રીમંતે પોતાના એક ખેતરમાં નીચે લખ્યા મુજબની જાહેરખબર મૂકી હતી: 'કોઈ પણ સંતોષી માણસને હું આ ખેતર અર્પણ કરીશ.' એક માણસે તરત જ તે ખેતર પર દાવો કરવાને આવ્યો. તે શ્રીમંતે તેને પૂછ્યું: 'શું આપ સંતોષી માણસ છો?' તે બોલ્યો: 'હા સાહેબ હું ઘણો જ સંતોષી છું.' ત્યારે પેલા

શ્રીમંતે કહ્યું કે 'જો તમે સંતોષી છો તો પછી શા માટે મારું ખેતર લેવા આવ્યા છો?' પેલો માણસ તો ઉત્તર આપ્યા વિના જ રસ્તે પડી ગયો!

વિશેષ બળતણ ઉમેરવામાં નહિ પરંતુ થોડોક અગ્નિ લઈ લેવામાં સંતોષ રહેલો છે. દ્રવ્ય વધારવામાં નહિ પરંતુ કામનાને ઓછી કરવામાં સંતોષ રહેલો છે. રોટલી પર એટલું બધું ઘી ચોપડશો નહિ કે જેથી તમે તે ખાઈ જ ન શકો.

આપણે ઘણા ચહેરાઓ પર ભય અને ચિંતાની રેખાઓ જોઈએ છીએ; યુક્તિપ્રયુક્તિથી દ્રવ્ય મેળવવાના વિચારોની રેખાઓ જોઈએ છીએ; પરંતુ કેટલા થોડા ચહેરાઓ ઉપર સુખ અને આનંદની રેખાઓ જોઈએ છીએ!' 'સફળ' કહેવાતા સો માણસોમાં પણ ખરેખરો સફળ યાને સંતોષી માણસ તો માત્ર એકાદ જ હોય છે.

સત્તા અને રાજ્યમાં કદી પણ સુખ રહેલું નથી. 'રાજ્યમુકુટ ધરાવનાર માણસ દુ:ખી જ હોય છે.' બેકને લક્ષ્મીને 'સદ્‌ગુણની ગુલામડી' કહી છે. ક્રોમ્વેલે નવ વર્ષપર્યંત અધિકાર ભોગવ્યો હતો; પરંતુ તે સઘળો વખત તે દુ:ખી હતો. તેને હમેશાં પોતાના પ્રાણનો ભય રહેતો હતો અને તે નિરંતર પોતાનાં વસ્ત્રની નીચે બખ્તર પહેરી રાખતો હતો. તેને એક જ ઓરડામાં બીજી વાર સૂતાં ડર લાગતો હતો. રખેને કોઈ મારું ખૂન કરશે એવી ભયંકર ભીતિ તેને હમેશાં રહ્યા કરતી અને તે સદા પોતાના ગજવામાં પિસ્તોલ રાખીને ફરતો હતો.

જે લોકો હમેશાં સુખ મેળવવાને ફાંફાં મારે છે તેમને તે કદી પણ મળતું નથી. 'સ્વર્ગનું સામ્રાજ્ય આપણા અંતરમાં જ રહેલું છે' એ વાત તેઓ ભૂલી જાય છે. સ્વર્ગનું સામ્રાજ્ય બીજે કયાંય નથી. તે દ્રવ્યમાં નથી, મકાનમાં નથી, ભૂમિમાં નથી તેમ જ કીર્તિમાં પણ નથી. સ્વાર્થી શોધકને તે પોતાના ભંડાર આપતું કે બતાવતું નથી તેમ જ અશુદ્ધ હાથો સ્વર્ગના સામ્રાજ્યને સ્પર્શ કરી શકતા નથી. કોઈએ કહ્યું છે કે, સુખ એ અતિ નાના પથ્થરોનું બનેલું જડાવકામ છે. જો એમાંથી એકાદ પથ્થરને છૂટો લેવામાં આવે તો તેનું કાંઈ પણ મૂલ્ય નથી; પરંતુ જ્યારે સઘળા પથ્થરોને

એકઠા કરી યોગ્ય રીતે ગોઠવવામાં આવે ત્યારે જ તેનો મહામૂલ્યવાન અલંકાર બને છે. સ્વર્ગ અહીં જ છે બીજે ક્યાંય નથી. તેને શોધવા માટે ઘર બહાર જશો નહિ. જો તમારા મનમાં ઉદાસીનતા અને દુઃખ હશે તો તમે ત્યાં જશો તોપણ તમને આનંદ મળશે નહિ. એક કવિ કહે છે કે 'પક્ષીઓ અને સૂર્યપ્રકાશ તમારા જ હૃદયમાં છે અને તમારા પોતાના જ વિચારમાં ઝરાઓ વહે છે.'

આપણે જે સૌંદર્યનું દર્શન કરીએ છીએ અને જે ગીત આપણને મોહિત કરી દે છે તેને આપણી પોતાની સાથે લઈ જઈએ છીએ. રૂમેનનો મુદ્રાલેખ એવો હતો કે 'જ્યારે સૂર્ય પ્રકાશે છે ત્યારે તે સર્વત્ર પ્રકાશ નાખે છે.' સુખ એ એક એવી વસ્તુ છે, કે જેનો આપણે પ્રત્યક્ષ અનુભવ લેવો જોઈએ. વાસ્તવમાં દૂરથી જ્યાં સુખ રહેલું જણાય છે ત્યાં તે ખરી રીતે હોતું જ નથી. જો આપણે તેની પૂંઠ પકડીએ અને તેને હસ્તગત કરવાને પ્રયત્ન કરીએ તો તે મેઘધનુષની પેઠે હાથમાં જ આવતું નથી. કર્તવ્ય બજાવવામાં સુખ રહેલું છે. જ્યારે જ્યારે આપણે નિઃસ્વાર્થ કર્તવ્ય બજાવીએ છીએ ત્યારે ત્યારે તે આપણને સુખનો કેટલોક અંશ અવશ્ય આપે છે; પરંતુ કર્તવ્ય બજાવનારા માણસ સિવાય બીજા કોઈને પણ તે તાબે થતું નથી. તે કોઈ મધ્યસ્થ દ્વારા કે પ્રતિનિધિ દ્વારા આવતું નથી.

જગતમાં કેટલાક તો એવા ઉદાર આત્માઓ પડ્યા છે કે જે જ્યાં જ્યાં જાય છે યાં ત્યાં તેમની માત્ર હાજરીથી પ્રકાશ ફેલાવે છે. તેઓ રંક પ્રત્યે દયા કરે છે; દુઃખીને આશ્વાસન આપે છે; દુર્ભાગીને સહાય કરે છે અને સર્વ માણસો પર ઉપકાર કરે છે. સૂર્યપ્રકાશ પુષ્પનો વિકાસ કરે છે પરંતુ વાદળમાં તે શકિત નથી. આખા ગોળાર્ધમાં પ્રસરેલા વાદળ અને તિમિર કરતાં સૂર્યનું એક કિરણ વિશેષ હિતકારી હોય છે.

હોરેસ મૅન કહે છે કે, સમગ્ર તુલનાશાસ્ત્ર (એનેલૉજી) આપણને જણાવે છે કે, આપણામાં અવિકસિત શકિતઓ રહેલી છે. સુખ મેળવવાની શકિતઓ ગુપ્ત રહેલી હોય છે. આ જગત એટલું બધું ઠંડું અને પ્રતિકૂળ છે કે એમાં આપણી શકિતઓનો વિકાસ જોઈએ તેટલો થઈ શકતો નથી. એટલા માટે આપણે સુખી માણસોની ભૂમિમાં જઈએ ત્યાં સુધી તેઓ

થોભે છે. એ ભૂમિમાંની અધિક સૂક્ષ્મ હવા અને વિશેષ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોમાં રહેલો અગ્નિ તેમનો વિકાસ કરશે. જ્યારે આપણે બીજની અવસ્થામાં હતા ત્યારે પણ આપણું શરીર હાલના જેવા જ આકારમાં હતું. આપણા સ્નાયુઓ, આપણું મસ્તક અને આપણી સર્વ ઇંદ્રિયો સંપૂર્ણ હતી, પરંતુ તે સર્વને પ્રત્યક્ષ કરવા માટે આપણને હવા, પ્રકાશ, ગતિ અને સૌંદર્યવાળા આ જગતમાં આવવાની જરૂર હતી. આ જ પ્રકારે આપણા જીવનની ભાવી ભૂમિકામાં આપણને અવશ્ય એવું સૌંદર્ય, એવું સુખ અને પ્રીતિ મળશે કે જેને હજી આપણી આંખે જોયાં નથી; કાને સાંભળ્યાં નથી કે હૃદયે ધારણ કર્યાં નથી; અને જો એમ જ હોય તો હમણાં પણ આપણામાં તે આંખ, કાન અને હૃદયના મૂળ અવયવો અવિકસિત અને જડ અવસ્થામાં પડેલા જ છે કે જે વડે આપણે આથી પણ અધિક સારા જગતનાં દૃશ્યો જોઈશું; તેનાં મધુર સંગીત સાંભળીશું અને તેની પ્રેમસમાધિ અનુભવીશું. આપણા આ જગત પરના નિવાસ દરમિયાન આપણી આ અદૃષ્ટ અને અકલ્પિત ભાવી સુંદરતા અને ભવ્યતા અત્યારે તિમિરમય અને જડ દશામાં છે. ઈશ્વરે આપણને આવી પ્રકૃતિ આપી છે તેને આપણે વિકસિત, પ્રકાશિત અને અલંકૃત કરવાની છે. તેનામાં જે અમાપ અને વિવિધ સૌંદર્ય રહેલું છે તેનું વર્ણન કરવાની મૃત્યુલોકના માનવીના વિવિધ શબ્દોવાળા ગદ્ય યા પદ્યમાં શક્તિ નથી.

'માત્ર તે જ માણસ સુખી છે, કે જે આજના દિવસને પોતાનો દિવસ કહી શકે છે; જે પોતાના અંતરમાં સુરક્ષિત હોવાથી કહી શકે છે કે 'આવતી કાલ! તારી મરજી પડે એટલું મારું અહિત કરે તેની હું દરકાર કરતો નથી. કારણ કે આજનો દિવસ તો હું જીવ્યો છું.'

હાથ તો માત્ર સોનારૂપાનું જ દાન કરી શકે છે પરંતુ હૃદય તો એવી વસ્તુનું દાન કરી શકે છે કે જે વસ્તુ સોનારૂપાથી ખરીદી જ શકાતી નથી. ભલમનસાઈ, આનંદી સ્વભાવ, સહાનુભૂતિ, સંપૂર્ણ આશા, એ ગુણોથી એક મનુષ્ય સમાજને એટલો ઉપયોગી થઈ પડે છે કે જેટલા ઉપયોગી સમુદ્રમાં અંધારી રાતે ભ્રમમાં પડેલા નાવિકોને તારાઓ થઈ પડે છે.

